

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Игор Ђ. Вукадиновић

**АУТОНОМИЈА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ
У СРБИЈИ (1945–1969)**

докторска дисертација

Београд, 2020.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Igor Đ. Vukadinović

**AUTONOMY OF KOSOVO AND METOHIJA
IN SERBIA (1945–1969)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020

Ментор:

Академик Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Александар Животић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Војислав Павловић, научни саветник, Балканолошки институт САНУ

Др Бојан Димитријевић, научни саветник, Институт за савремену историју

Датум одбране: _____

АУТОНОМИЈА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У СРБИЈИ (1945–1969)

САЖЕТАК: Докторска дисертација „Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)“ написана је на основу истраживања необјављених архивских докумената Архива Југославије, Архива Србије, Централног државног архива Албаније, Дипломатског архива Министарства спољних послова Србије, Архива Косова и Архива Војводине, као и коришћења објављених историјских извора, мемоара и дневника, штампе, периодике и литературе.

Истраживање хронолошки обухвата период од 1945. године, када је аутономија званично успостављена, до 1969. године, када је дошло до њене корените трансформације кроз уставне промене и доношење Уставног закона Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово. Основни циљ нашег истраживања био је да прикаже историју аутономије Косова и Метохије и реконструише политичке, друштвене, економске и културне процесе који су се на том простору одвијали од формирања првих самоуправних органа власти Косова и Метохије у последњој фази Другог светског рата до преображаја косовкометохијске аутономије у Социјалистичку Аутономну Покрајину Косово и фактичке суспензије републичке власти на том простору. Један од циљева истраживања био је расветљавање институционалног, економског и просветног јачања косовкометохијске аутономије, које је од друге половине педесетих година представљало заједнички интерес локалних албанских комунистичких функционера и најугицајнијих савезних функционера, који су у косовкометохијској аутономији почели да виде важно средство своје политике према Србији и Југославији. У склопу истраживања настојали смо да утврдимо и на који начин се интензивни економски и културно-просветни успон Косова и Метохије рефлектовао на безбедносну ситуацију, друштвену свакодневицу и међунационалне односе у косовкометохијским селима и градовима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Косово и Метохија, аутономија, социјалистичка Југославија, Јосип Броз, Фадил Хоџа, Александар Ранковић, српско-албански односи, Приштина.

НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Историја Југославије

УДК: _____

AUTONOMY OF KOSOVO AND METOHIJA IN SERBIA (1945–1969)

ABSTRACT: The doctoral dissertation „Autonomy of Kosovo and Metohija in Serbia (1945–1969)” was written based on the research of unpublished archival documents of the Archives of Yugoslavia, the Archives of Serbia, the Central State Archives of Albania, the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Serbia, the Archives of Kosovo and the Archives of Vojvodina, as well as the use of published historical sources, memoirs and diaries, press, periodicals and historiographical literature.

The research chronologically covers the period from 1945, when autonomy was officially established, to 1969, when it was radically transformed through constitutional changes and the adoption of the Constitutional Law of the Socialist Autonomous Province of Kosovo. The main goal of our research was to present the history of Kosovo and Metohija autonomy and reconstruct the political, social, economic and cultural processes that took place in that area during the aforementioned period. In addition, one of the aims of the research was to shed light on the institutional, economic and educational strengthening of Kosovo and Metohija autonomy, which has represented the common interest of local Albanian communist officials and the most influential federal officials since the second half of the 1950s, and who began to see Kosovo and Metohija autonomy as an important mean of their policy towards Serbia and Yugoslavia.

As a part of the research, we tried to determine in what way the intensive economic and cultural rise of Kosovo and Metohija was reflected towards the security situation, everyday lifestyle and interethnic relations in villages and cities throughout Kosovo and Metohija.

KEY WORDS: Kosovo and Metohija, Autonomy, Socialist Yugoslavia, Josip Broz, Fadil Hoxha, Aleksandar Rankovic, Serbian-Albanian relations, Pristina.

SCIENTIFIC FIELD: History

SCIENTIFIC SUBFIELD: History of Yugoslavia

UDK number: _____

САДРЖАЈ

Предговор	I–XI
Увод	1
I Окупација, ослобођење и побуна – простор Косова и Метохије у Другом светском рату (1941–1945)	
1. Фашистички државни апарат на подручју Југославије додељеном Албанији	22
2. Терор окупационих власти и политичке и војне активност сучељених покрета на Косову и Метохији	49
3. Ослобођење Косова и Метохије 1944. године	80
4. Албанска побуна и непријатељска делатност у првим месецима након ослобођења	93
II Успостављање и организација Аутономне косовско-метохијске области (1945–1948)	
1. Генеза аутономије – формирање Аутономне косовско-метохијске области	113
2. Положај Косова и Метохије у светлу интензивног зближавања Југославије и Албаније.....	141
3. Забрана и опструирање повратка протераних Срба на Косово и Метохију	181
4. Државни апарат АКМО – фашистички службеници као „лојални чиновници“ социјалистичке заједнице.....	222
III Историјски развој Аутономне косовско-метохијске области (1948–1963)	
1. Феномен територијалне аутономије – теорија и пракса	245
2. Од области до покрајине – уставноправни положај Косова и Метохије 1948–1963. године.....	260
3. Утицај Албаније, САД и СССР – спољашњи чиниоци југословенске политике према АКМО	278
4. Учвршћивање аутономије – политички и економски развој АКМО 1948–1963. године.....	305
IV Укидање суверенитета Србије у аутономним покрајинама (1964–1969)	
1. Нова политика југословенских комуниста у вези положаја косовскометохијске аутономије	355
2. Рад комисије за промену Статута Аутономне покрајине Косова и Метохије	409
3. Последице Брионског пленума – подршка Савеза комуниста Србије захтевима аутономних покрајина	431
4. Демонстрације Албанаца на Косову 1968. године	457
5. Промена Устава Југославије 1968. године и доношење Уставног закона Социјалистичке аутономне покрајине Косово 1969. године	477

V Политика у просвети и просвета у политици (1945–1969)

1. Развој школства и сузбијање неписмености на Косову и Метохији након рата.... 504
2. Просветни кадар и међунационални односи у школама на Косову и Метохији 533
3. Развој високог образовања – „интелигенција“ као окосница албанског национализма 553

VI Социјално-економски чиниоци и безбедносни изазови аутономије Косова и Метохије (1945–1969)

1. Социјално-економска основа аутономије..... 575
  2. Између традиције и модернизације – животна свакодневица на Косову и Метохији 602
  3. Живот испуњен страхом и несигурношћу – исељавање Срба са Косова и Метохије 621
  4. Од тероризма до „дисидентства“ – субверзивна и антидржавна активност на Косову и Метохији..... 640
- Закључак 671**
- Списак извора и литературе 681**
- Биографија аутора..... 708**

Предговор

Истраживање које је представљено у нашој докторској дисертацији представља покушај расветљавања историје аутономије Косова и Метохије у Србији од 1945. до 1969. године и проширивања научних сазнања о политичким, друштвеним, економским и културним процесима на простору Косова и Метохије у поменутом раздобљу. Истраживање хронолошки обухвата период од 1945. године, када је аутономија званично успостављена, до 1969. године, када је кроз промену Устава Србије и доношење Уставног закона Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово дошло до корените промене њеног карактера. Промене извршене 1968. и 1969. године нису се огледале само у називу Покрајине, из којег је избачена реч „Метохија“. Поменути уставним решењима Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово дефинисана је као историјска тековина Народноослободилачког рата, са главним градом, неповредивим границама, Врховним судом и надлежностима у сфери одбране и међународних односа, а Србија је истовремено изгубила право да мења опсег надлежности аутономних покрајина без сагласности „федерације“, која је постала „заштитник“ њихових права.

Рад се састоји од шест поглавља, од којих су прва четири заснована на хронолошком, а последња два на тематском принципу. Како бисмо расветлили процес настанка аутономије, прво поглавље рада посветили смо историји Косова и Метохије за време Другог светског рата, на шта указује и назив овог поглавља: „Окупација, ослобођење и побуна – простор Косова и Метохије у Другом светском рату (1941–1945)“.

У другом поглављу, „Успостављање и организација Аутономне косовско-метохијске области (1945–1948)“, анализирали смо процес формирања аутономије, који је формално започет у септембру 1945. године, доношењем Закона о установљењу Аутономне косовско-метохијске области у Народној скупштини Србије. Посебну пажњу посветили смо политичком, економском и културном повезивању Југославије и Албаније у овом периоду, које је у значајној мери утицало на југословенску државну политику према Косову и Метохији. Спречавање повратка српских насељеничких породица представља један од потеза Комунистичке партије Југославије са дуготрајним демографским и политичким последицама, због чега смо овом питању посветили нешто већу пажњу.

За 1948. као граничну годину између другог и трећег поглавља определили смо се из два разлога. Скупштина Србије је 30. октобра 1948. године потврдила први Статут Аутономне косовско-метохијске области, чиме је генеза аутономије формално окончана, а 28. јуна исте године објављена је Резолуција Информбироа, која је у потпуности променила спољашње околности косовскометохијске аутономије. У трећем поглављу, „Историјски развој Аутономне косовско-метохијске области (1948–1963)“, настојали смо да расветлимо историју аутономије до њеног уздицања на ниво аутономне покрајине 1963. године. У потпоглављу „Феномен територијалне аутономије – теорија и пракса“ настојали смо да косовскометохијску аутономију ставимо у контекст политике околних европских земаља према националним мањинама и искуства територијалне аутономије у тим земљама.

Са изузетком неуспелог покушаја отопљавања односа 1954–1956. године, епоха коју смо проучавали у трећем поглављу обележена је непријатељством Албаније према Југославији, које се изражавало кроз различите безбедносне изазове. Приближавање Југославије Турској 1951. године отворило је важна питања у Аутономној косовско-метохијској области попут признавање турске националне мањине и покретања кампање за иселјавање у Турску. Ове теме обрадили смо у потпоглављу „Учвршћивање аутономије – политички и економски развој АКМО (1948–1963)“.

Период од 1964. до 1969. године обележен је изузетно динамичном историјом на Косову и Метохији, због чега смо четвртом поглављу, под називом „Укидање суверенитета Србије у аутономним покрајинама (1964–1969)“, посветили нешто већу пажњу, у покушају да што свеобухватније расветлимо промене изазване Брионским пленумом, сменом Александра Ранковића и демонстрацијом Службе државне безбедности.

Пето поглавље посветили смо питању просвете, које је у целом периоду од успостављања аутономије до формирања Универзитета у Приштини 1969. године у аутономији Косова и Метохији имало посебну тежину, неретко се јављајући и као прворазредно политичко питање. У првом од три потпоглавља настојали смо да расветлимо стручне, друштвене и материјалне изазове развоја основног и средњег школства на Косову и Метохији. Друго потпоглавље посветили смо међунационалним односима у косовскометохијским школама, а треће развоју високог школства и албанској интелектуалној елити у Југославији.

Последње, шесто поглавље носи назив „Социјално-економски чиниоци и безбедносни изазови аутономије Косова и Метохије (1945–1969)“ и у њему смо

тематски обрадили питања економије, безбедности, животне свакодневице и исељавања Срба са Косова и Метохије. У потпоглављу „Социјално-економска основа аутономије“ анализирали смо економски преображај Косова и Метохије од претежно пољопривредног подручја до дубоко индустријализоване регије, са великим термоелектранама, модерним рудничким комплексима и погонима текстилне и прехранбене индустрије, чији економски развој су посебно морале да финансирају Србија и остале развијене републике Југославије. У потпоглављу „Животна свакодневица на Косову и Метохији“ покушали смо да расветлимо како се одвијао живот обичног човека на Косову и Метохији и у којој мери су стари културни и друштвени обрасци измењени у судару са социјалистичком изградњом модерног друштва. У овом потпоглављу посебну пажњу посветили смо верском и националном чиниоцу у свакодневном животу народа који су живели на Косову и Метохији.

Истраживање је засновано на необјављеној архивској грађи Архива Југославије, Архива Србије, Дипломатског архива Министарства спољних послова, Војног архива, Архива Косова и Централног државног архива Албаније у Тирани.

У Архиву Југославије користили смо двадесет и пет фондова и збирки, од којих се посебно издваја Фонд Централног комитета Савеза комуниста Југославије, са богатом грађом партијских комисија из педесетих и шездесетих година. Од значаја су били и материјали достављани Јосипу Брозу, који се чувају у фондовима „Канцеларија Маршала Југославије“ и „Кабинет председника Републике“. Фондове „Комисија за аграрну реформу и колонизацију владе ФНРЈ 1945–1948“ и „Установе аграрне реформе Краљевине Југославије“ користили смо у истраживању питања српских избеглица и насељеника на Косову и Метохији након рата. За расветљавање југословенско-албанских односа четрдесетих и педесетих година од значаја су били фонд „Албанско-југословенско друштво за увоз-извоз“ и лична збирка Панајот Пљакуа, високог албанског функционера који је 1957. године емигрирао у Југославију. За питање просвете од значаја су били фондови „Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ“, „Савезни секретаријат за образовање и културу“ и „Савезни савет за образовање и културу“.

За проучавање безбедносних изазова, непријатељске и одметничке делатности на Косову и Метохији посебно нам је значила грађа фонда Безбедносно-информативне агенције, која се налази у Архиву Србије. Документи из овог фонда помогли су нам и у покушају да реконструишемо структуру и функционисање фашистичког окупационог

апарата на Косову и Метохији за време Другог светског рата. У настојању да расветлимо политички и партијски живот на Косову и Метохији користили смо фондове Централног комитета Савеза комуниста Србије и Савеза комуниста Косова, који су смештени у згради Архива Србије у Железнику. У ова два фонда налазе се и извештаји различитих комисија, на основу којих смо покушали да реконструиремо политичку кампању након Брионског пленума.

У Војном архиву користили смо фонд Народноослободилачке војске Југославије. Прегледана документа била су посебно значајна за расветљавање ослобођења Косова и Метохије 1944. године, као и за истраживање Дреничке побуне и балистичке делатности у првим послератним месецима.

У фонду „Политичка архива“ Дипломатског архива Министарства спољних послова прегледали смо грађу од 1945. до 1969. године, која се односила на Албанију, САД, Турску, Велику Британију, Совјетски савез, Француску и Белгију. Документа Дипломатског архива пружила су нам драгоцене податке о југословенско-албанским односима, нарочито о преокрету у овим односима до којег је дошло након Брионског пленума. Фасцикле посвећене односима Југославије са САД, Британијом, Совјетским Савезом и Француском делимично садрже информације о односу поменутих држава према питању Косова и Метохије.

У Архиву Косова у Приштини прегледали смо фондове Скупштине Косова, Обласног народног одбора и Савеза комуниста Косова, као и посебан фонд „Досије Призренски процес“, који садржи значајне податке о политичкој и безбедносној ситуацији на Косову и Метохији током педесетих година.

У Централном државном архиву Албаније у Тирани прегледали смо грађу тринаест фондова: „Централни комитет Партије рада Албаније“, „Енвер Хоџа“, „Министарство ослобођених крајева“, „Високи цивилни комесаријат за Косово, Дебар и Стругу“, „Префектуре и општине ослобођених крајева“, „Уред премијера“, „Савет Министара“, „Министарство унутрашњих послова“, „Министарство образовања и културе“, „Министарство финансија“, „Пета дивизија Народноослободилачке војске Албаније“, „Мученици рата“ и „Министарство спољних послова Британије“. Међу документима фонда Енвера Хоџе, посебно нам је био важан план Енвера Хоџе из 1949. године о подизању оружаног устанка Албанаца на Косову, који је требало да буде искра за рушење Брозовог режима и враћање КПЈ под окриље ИБ-а. Од значаја су и белешке о Хоџином реаговању на Брионски пленум 1966. године, његове личне

белешке о албанским демонстрацијама 1968. године, као и белешке његовог разговора са Рецепом Дуракуом 1969. године, у којем је изнео мишљење о актуелним политичким догађајима у Југославији и изложио своју стратегију по питању Косова. У фонду Централног комитета Партије рада Албаније, у одељку „Југославија“, прегледали смо преписку између Александра Ранковића и Кочи Дзодзеа у периоду 1945–1948. године, као и извештај албанског амбасадора у Москви Михала Прифтија о разговору са југословенским амбасадором Владимиром Поповићем 1947. године, у којем су теме биле Косово и Метохија и уједињење Југославије и Албаније. У одељку „Структура“ партијског фонда имали смо увид у поверљиве документе Министарства спољних послова Албаније о догађајима у Југославији и на Косову и Метохији 1967. године. У овим документима налазе се и подаци о сарадњи косовскометохијског руководства са водећим хрватским и словеначким кадровима у држави, као и о контактима водећих албанских комуниста у Југославији са националистичком емигрантском организацијом „Призренска лига у егзилу“.

У фондовима „Министарство ослобођених крајева“ и „Мученици рата“ прегледали смо документе који се односе на Други светски рат и функционисање фашистичког окупационог система „Краљевине Албаније“ на Косову и Метохији, док се у фонду „Високи цивилни комесаријат за Косово, Дебар и Стругу“ налазе сведочанства о ратним злочинима и депортацијама Срба са Косова и Метохије током рата. Податке о интернацијама Јевреја пронашли смо у фонду „Министарство ослобођених крајева“. У фондовима „Префектуре и општине у ослобођеним крајевима“ и „Министарство ослобођених крајева“ пронашли смо документе који се односе на рад „Комитета за смештај и насељавање емиграната“, односно албанску колонизацију овог простора. За период након ослобођења Косова и Метохије консултовали смо документ из фонда „Министарство спољних послова Британије“, који садржи извештај британског амбасадора у Југославији о стању на Косову и Метохији 1945. године. Грађу фонда „Министарство образовања и културе“ користили смо у циљу расветљавања питања школства на Косову и Метохији током окупације и непосредно након ослобођења, као и за питање политичког и просветног повезивања Приштине и Тиране крајем шездесетих година. Објаве Службеног гласника „Краљевине Албаније“, чувају се у фонду „Министарство финансија“, а један број овог листа из 1941. године користили смо за проучавање просветне политике Тиране на Косову и Метохији након окупације.

Важну улогу у истраживању имали су и објављени историјски извори. Честе уставне промене пратили смо кроз објављене текстове устава и уставних закона, а поједине законе смо анализирали кроз Службени лист СФРЈ, Службени гласник Србије и Службени лист САП Косова. Стенографске белешке са партијских конгреса, седница и обласних конференција, као и конференција Социјалистичког савеза, често су објављиване као засебне публикације, што смо искористили у истраживању. Стенографске белешке и одлуке са свих заседања Народног одбора Аутономне косовско-метохијске области од 1943. до 1963. године објављене су у шест публикација. Положајем аутономије Косова и Метохије у југословенској држави бавили су се Бранко Петрановић и Момчило Зечевић у тематској збирци документа „Југословенски федерализам. Идеје и стварност“. Документа о Косову и Метохији у социјалистичкој Југославији 2006. године објавио је Перо Симић у књизи „Распето Косово. Документа о Косову и Метохији“.

Од коришћених дела мемоарског карактера, по важности се издваја књига „Fadil Noxha në veten e parë“ („Фадил Хоџа у првом лицу“), коју је приредио новинар Ветон Сурои. Књига је објављена у Приштини 2010. године и садржи личне белешке и сећања Фадиле Хоџе. Део материјала сачињен је током осамдесетих година, када је Хоџа припремао аутобиографску књигу као одговор на бројна оспоравања његовог лика и дела, а Сурои му је као млади новинар помагао у том пројекту. У дело су унети и записи два приватна разговора Фадиле Хоџе са југословенским дипломатом Реџајом Суроијем, који су вођени 1963. и 1978. године. За наше истраживање значајно је и мемоарско дело Рајка Видачића „О коренима сепаратизма и тероризма на Косову“, с обзиром на то да је Видачић од 1944. до 1966. године заузимао високе функције у косовскометохијској Удби и полицији и био непосредно укључен у политичка и безбедносна питања на Косову и Метохији. Од новијих дела мемоарског карактера издваја се књига Неџмије Хоџе „Kosova e lire“ („Слободно Косово“), објављена 2015. године, у којој је ауторка изнела идеје, погледе и потезе свог супруга и вишедеценијског албанског лидера Енвера Хоџе у вези са питањем Косова и Албанаца у Југославији.

Услед недостатка доступне архивске грађе, као и неписаног правила о неопходној временској дистанци између догађаја и његовог објективног историографског тумачења, истраживањем аутономије Косова и Метохије пре историчара почели су да се баве политиколози, етнографи и правници. Један од првих

научних радова посвећених овој теми представља докторска дисертација етнографа Марка Краснићија „Савремене друштвено-географске промене на Косову и Метохији“, која је одбрањена у Љубљани 1960. године, а објављена у Приштини три године касније. Краснићијево дело у великој мери је било посвећено анализи политичког, културног и економског развоја Аутономне косовско-метохијске области након Другог светског рата. Исте године када је ово дело објављено, на Факултету политичких наука у Београду одбрањени су први дипломски радови на тему аутономије Косова и Метохије. Правник и политичар Станоје Аксић докторирао је 1967. године на теми „Положај аутономних јединица у уставном систему Социјалистичке федеративне републике Југославије са посебним освртом на положај и развој Аутономне покрајине Косова и Метохије“.

Историчари и предавачи на Филозофском факултету у Приштини Бранко Бошковић и Али Хадри током седамдесетих година истраживали су историју Косова и Метохије у току Другог светског рата. Предавач на Правном факултету у Приштини Абедин Феровић истраживао је положај Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово у Југославији, а на овој теми је и докторирао 1974. године. Истраживања на тему аутономије Косова и Метохије неретко су била под утицајем савремених политичких и друштвених погледа. Са развојем савремене науке, као и све већег значаја које су Косово и Метохија имали у политичком и друштвеном животу Србије и Југославије долазило је и до све већег раслојавања у научном приступу овој теми.

Радошин Рајовић је у својој студији „Аутономија Косова“ потчињеност Статута АКМО уставима Србије и Југославије у Уставном закону из 1953. видео пример „етатизма“ и „централизма“.¹ О „регресу“ у положају АКМО 1953. године писао је и правник Куртеш Салиху.² Станоје Аксић је у својој докторској дисертацији на тему аутономних покрајина у СФРЈ, навео да је положај аутономних покрајина у уставном систему од 1946. до 1963. године био „недовољно нормиран“, односно недовољно регулисан и прецизан. Абедин Феровић је у свом докторском раду указао да ниво аутономије Косова и Метохије из 1963. године „није одражавао степен развоја друштвено-политичког и економског система“ и да су „ограничења функција аутономних покрајина наилазила на све већу критику стручне и научне јавности као

---

¹ Radošin Rajović, *Autonomija Kosova: Istorijско-pravna studija*, Beograd 1985, str. 270–273.

² Kurteš Salihu, „Autonomna pokrajina kao oblik rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji“, u *Društveno-politički sistem socijalističkog samoupravljanja*, Beograd 1977, str. 215, 216; R. Rajović, *Autonomija Kosova: Istorijско-pravna studija*, str. 272.

централистичка“.³ Заједничко за претходне научне приступе била је тенденција да се уређење Србије и Југославије до 1968. године представи као „централистичко“, а положај аутономних покрајина као „ограничавајући“ по њихов економски, културни и друштвени развој. У оваквом приступу посебно су предњачили албански интелектуалци. Косовскометохијски социолог Хајредин Хоџа писао је да су „догматско-стаљинистичке великосрпске ранковићевске снаге“ спроводиле притисак и деформације у односу на припаднике албанске националне мањине.⁴

Осамдесете године донеле су нови полет истраживачком интересовању за савремену историју Косова и Метохије, што је представљало и одраз новонастале политичке и друштвене реалности након смрти Јосипа Броза 1980. године и албанских демонстрација у Приштини 1981. године. Поменути догађаји условили су и промену приступа српске политичке, медијске и интелектуалне елите косовском питању. Некадашњи начелник Озне на Косову и Метохији Спасоје Ђаковић 1984. године објавио је књигу „Сукоби на Косову“, која је у нешто другачијем светлу приказала догађаје на том простору у последњој фази рата. Објављивање дела „Књига о Косову“ академика Димитрија Богдановића 1985. године сматра се за прекретницу у истраживању савремене историје Косова и Метохије.⁵ Новинар и уредник НИН-а Милош Мишовић две године касније објавио је књигу „Ко је тражио Републику“, у којој је критички анализирао историју Косова и Метохије у социјалистичкој Југославији и појаву сецесионизма у врху Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију. Истраживања историчара Бранка Петрановића и Венцеслава Глишића крајем осамдесетих година проблематизовала су одређене одлуке Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију током рата, попут оснивања Обласног народноослободилачког одбора Косова и Дукађина на конференцији у Бујану 31. децембра 1943. године. Бранко Петрановић и Момчило Зечевић су у својим заједничким подухватима „Југословенски федерализам“ и „Агонија две Југославије“ истицали специфичан однос југословенског политичког врха према Албанцима у Југославији и аутономији Косова и Метохије.

Војин Лукић и Селим Нумић су у својим мемоарским делима из 1989. године отворено одбацили званично партијско тумачење Брионског пленума и наводног

---

³ Abedin Ferović, *Autonomne jedinice u ustavnim i političkim sistemima u svetu i položaj Autonomne Pokrajine Kosova u Jugoslaviji*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, 1974, str. 304.

⁴ Hajredin Hodža, *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Staljinistički nacionalizam i iredetnizam u Albaniji*, Priština 1984, str. 77.

⁵ Момчило Павловић, „Југословенска–српска историографија о Косову“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2004), стр. 181, 182.

прислушкивања Јосипа Броза. Појачало се и интересовање за држање водећих албанских руководилаца у Покрајини током педесетих година и у време Информбировске кризе, тако да је под лупу јавности потпао и званични „постбрионски“ наратив о Призренском процесу 1956. године. До краја осамдесетих година, отворене су бројне теме које су у претходним деценијама била потиснуте.

И научници у осталим југословенским републикама су крајем осамдесетих година показали интересовање за крупне политичке промене које су се десиле у земљи две деценије раније. Загребачки историчар Бранко Хорват, који се бавио косовским питањем, Брионски пленум означио је као „победу прогресивних снага“ и „пораз конзервативних елемената“. Међутим, у следећем пасусу, он је констатовао да се у наредном периоду „држава почела распадати“ и да су се „регионална вођства, ненавикла на демократски политички живот, наша ношена струјама регионалних национализама“. ⁶ Истраживање историје Косова и Метохије у овом периоду карактерисала је изразита политизација науке. Историчар Скендер Ризај је своју књигу „Shqiptarët dhe Serbët në Kosovë“, која је објављена у Приштини 1991. године, завршио позивом великим силама да „исправе неправду“ и омогуће „уједињење свих Албанаца у једну државу“. ⁷

Током деведесетих година идејом Велике Албаније и покушајима њене реализације на Косову и Метохији бавио се историчар Ђорђе Борозан, а драгоцен резултат тог ангажмана представљају књиге „Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса“ и „Великоалбанско питање“. Љубодраг Димић и Ђорђе Борозан радили су на сакупљању и објављивању архивских докумената у вези са качачким покретом Албанаца у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а резултат ове делатности представља двотомно дело „Југословенска држава и Албанци“. Велики део научног опуса Душана Батаковића био је посвећен изучавању историје Косова и Метохије, укључујући и епоху након Другог светског рата. Од Батаковићевих публикација које смо користили у истраживању, издвојили бисмо књиге „Косово и Метохија у српско-арбанашким односима“, „Косово и Метохија. Историја и идеологија“ и „Serbia's Kosovo Drama. A Historical perspective“. Положај Косова и Метохије и Албанаца у социјалистичкој Југославији били су тема више истраживања Момчила Павловића, који је у коауторству са Предрагом Марковићем 2006. године објавио књигу „Косово и

---

⁶ Branko Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1989, str. 134, 135.

⁷ Skender Rizaj, *Shqiptaret dhe serbet ne Kosove*, Prishtine 1991, str. 157.

Метохија. Прошлост, памћење, стварност“. Шест година касније, Павловић је, заједно са историчарима Драгомиром Бонцићем, Миомиром Гаталовићем, Иваном Пантелић, Гораном Антонићем и Ратомиром Миликићем објавио књигу „Косово и Метохија. Век важних догађаја 1912–2012“, у којој су хронолошки изложени важни догађаји на овом простору у стогодишњем периоду.

За расветљавање спољнополитичког фактора у питању Косова и Метохије и Албанаца у Југославији од посебног значаја је дело Александра Животића „Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)“. Књига Божице Славковић „Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941“ помогла нам је у уводном делу доктората посвећеном периоду који је претходио Другом светском рату, као и у изучавању одређених тематских целина попут питања демографије и просвете. За изучавање Другог светског рата на подручју Косова и Метохије значајна је монографија Милутина Живковића „Између Велике Албаније и окупирани Србије – Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин у Другом светском рату“. За тему ратних злочина на Косову и Метохији током Другог светског рата користили смо књигу Ненада Антонијевића „Косово и Метохија 1941–1945. година – ратни злочини“, која је објављена 2017. године након одбране докторске дисертације на ту тему.

Ослонац за наше истраживање, нарочито у периоду од 1958. године, представљала је докторска дисертација Миомира Гаталовића „Југословенска државна политика на Косову и Метохији (1958–1974)“, као и две књиге од истог аутора: „Косово и Метохија у државној политици Југославије (1958–1965)“ и „Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије (1966–1969)“. Ове књиге су нам пружиле драгоцене податке, изворе и смернице у истраживању периода од 1958. до 1969. године.

Иако обухвата каснији период у односу на нашу тему, треба споменути и докторску дисертацију Петра Ристановића „Српска интелектуална елита и Косовско питање 1974–1989“. Ова дисертација и књига „Косовско питање“ од истог аутора, уз поменуте књиге Миомира Гаталовића, представљају важан научни допринос истраживању историје Косова и Метохије у социјалистичкој Југославији.

Истраживање су пратиле и одређене термилошке недоумице. У домаћој науци се за државу која је за време Другог светског рата окупирала највећи део Косова и Метохије углавном користио термин „Велика Албанија“. Званичан назив ове државе био је „Краљевина Албанија“. Ми смо одлучили да оба термина задржимо у употреби, с тим што смо термин „Краљевина Албанија“ употребљавали уз наводнике, с обзиром на

то да је поменута држава представљала протекторат чије постојање је било обезбеђено присуством италијанске, односно немачке војске.

Најугицајнији албански функционери на Косову и Метохији током педесетих и шездесетих година, Фадиљ Хоџа, Мехмет Хоџа, Цавид Нимани, Вели Дева, Џевдет Хамза, Имер Пуља и Исмет Шаџири рођени су у Ђаковичком срезу, а до окупације Југославије 1941. године живели су у Албанији, где су били активни у Скадарској групи у оквиру албанског комунистичког покрета. Ова лица су 1941. године прешла у окупирану Југославију, постали чланови КПЈ и у наредном периоду заступали карактеристичне политичке ставове у оквиру органа власти на Косову и Метохији. У домаћој историографији се за ову групу албанских функционера углавном користио назив „Ђаковичка група“. Поменута лица су се политички афирмисала у оквиру Скадарске групе албанског комунистичког покрета, због чега смо се определили за коришћење термина „Скадарско-Ђаковичка група“.

Увод (српско-албански односи 1878–1941)

Корене политичких, културних и демографских прилика на Косову и Метохији у 20. веку досадашња историографска истраживања углавном су проналазила у Великој источној кризи 1875–1878. године. Низ устанака и ратова на Балканском полуострву у овом кратком периоду резултирали су настанком две независне и међународно признате српске државе, као и првим, неуспелим, покушајем формирања албанске државности на Балкану.¹

Епилог Велике источне кризе биле су и демографске промене, нарочито изражене у пограничним крајевима Србије и Османског царства. Још током ратних операција 1875–1878. године велики број Срба са Косова, Метохије, Рашке области, Македоније и других крајева Османског царства избегао је у Србију. Након рата, Порта је муслиманско и албанско становништво са територија додељених Србији, Бугарској и Црној Гори, као и становништво које је напустило Босну и Херцеговину због аустроугарске окупације, насељавала на подручју Косовског вилајета како би ојачала исламски елемент на том простору.²

За време расплета Велике источне кризе албански национални покрет био је ограничен на групу интелектуалаца из Јањинског и Скадарског вилајета, углавном сачињену од припадника три верске заједнице: католичке цркве, православне цркве и бекташијског дервишког реда унутар ислама. Водеће личности покрета, браћа Абдул, Сами и Наим Фрашери, скадарски католик Пашко Васа и епирски православац Јани Врето сматрали су Албанцима све људе који говоре албанским језиком, без обзира на верску припадност и на основу тога су се залагали за стварање независне албанске државе.³ Међутим, ова идеја није наилазила на ширу подршку Албанаца који су

---

¹ Опширније видети: Ђорђе Борзан, *Велика Албанија : поријекло - идеје – пракса*, Београд 1995, стр. 23–45; Михаило Војводић, *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000, стр. 22–103; Душан Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Београд 2006, стр. 76–194; Душан Батаковић, „Косово и Метохија, средишњи део Старе Србије“, у *Књижевност Старе и Јужне Србије*, Београд 1997, стр. 249–255;

² Са овом праксом Порта је започела две деценије пре Велике источне кризе насељавањем Кримских Татара и кавкаских Черкеза на подручју Косова и Метохије. Опширније: Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, стр. 241; Sabit Uka, „Nekoliko istorijsko-etnografskih podataka o Ćerkezima koji žive na teritoriji SAP Kosovo“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XII–XIII (1976–1977), Priština 1981, str. 223–239; Милун Стијовић, „Менталитет Срба на Косову и Метохији уочи ослобођења од турске владавине“, у *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, ур. Срђан Словић, Приштина 2016, стр. 121–124.

³ Душан Фундић, *Аустроугарска и обликовање Албаније (1896–1914)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2018, стр. 163; Pajazit Nushi, „Vetëdija kulturore dhe politike shqiptarëve në kohën e Lidhjes shqiptare të Prizrenit“, *Studime Historike*, br. 1-2 (2009), str. 189–197.

припадали сунитском исламу и, сходно томе, у први план истицали своју верност султану и Османском царству.⁴ Без довољне подршке у албанском корпусу и у директном сукобу са интересима турске Порте, мегали идеја албанских националиста била је осуђена на неуспех. Скадарски меморандум, односно захтев за стварањем независне албанске државе, који је 13. јуна 1878. године преко британског посланика у Скадру упућен Бенјамину Дизраелију, није наишао на подршку Велике Британије.⁵ Одлазак Абдула Фрашерија и Јани Врета у Берлин са намером да заинтересују учеснике Берлинског конгреса за албанско питање, завршио се неуспехом. У завршном уговору из Берлина питање статуса Албанаца у Османском царству није споменуто.⁶

Снагу турског идентитета код Албанаца исламске вере потврдио је велики збор албанских и муслиманских представника Косовског, Јањинског и Битољског вилајета у Призрену, који је одржан у јуну 1878. године.⁷ Поборници радикалнијих захтева и борбе за албанске националне интересе, познати и као „јужна фракција“, с обзиром на то да су углавном долазили из Јањинског вилајета, остали су у мањини и њихови предлози су одбачени. Превагнуо је став представника Косовског вилајета, који су инсистирали на одбрани територијалне целовитости Османског царства, неприкосновености султанових права и борби против околних хришћанских држава. Ови принципи су уграђени и у Статут Призренске лиге, којом је управљао Централни одбор од шездесет делегата. Збору у Призрену присуствовали су бројни османски чиновници, а у креирању коначних одлука активно су учествовали и мутасариф Призренског санџака Тамил-паша и валија Косовског вилајета Назиф-паша. Иако у Статуту нису била дефинисана конкретна аутономна права и надлежности Призренске лиге на територији западних вилајета, политика султана Абдул Хамида је у наредном периоду била изузетно наклоњена према албанском становништву. Од 1879. године Албанцима у Косовском вилајету је дозвољено формирање самосталних племенских судова *исилхата*, који су судили по албанском обичајном праву. Власти су попуштале Албанцима и у њиховим грађанским обавезама према држави, допуштајући им да у многим сферама стварају сопствену управу.⁸

---

⁴ Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, стр. 97–99.

⁵ Skender Rizaj, *Shqiptaret dhe serbet ne Kosove*, Prishtine 1991, str. 138–141; Skender Rizaj, „Çeshtja shqiptare në dokumentet angleze (1878–1881)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XII–XIII (1976–1977), Priština 1981, str. 261–281.

⁶ *Југословенска држава и Албанци. том 1*, прир. Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, Београд 1998, стр. 10–13; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, стр. 23.

⁷ Скупу је присуствовало и неколико представника из Босанског вилајета.

⁸ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, стр. 25–29.

На тај начин успостављени су темељи османске политике у Косовском вилаету, који ће суштински остати на снази и у деценијама након насилног укидања Призренске лиге 1881. године.⁹ За Порту у Цариграду Албанци су имали улогу одбрамбеног бедема државе, а своју улогу вршили су на двоструки начин: поред војне службе и учешћа у одбрани турских граница, имали су задатак да хришћанско становништво држе у стању покорности на локалном нивоу. Заузврат, Порта је чинила уступке Албанцима како би осигурала њихову кооперативност. Поред неометаног функционисања институција албанског обичајног права, албански главари су често награђивани новцем и добијањем високих положаја у османској администрацији, чиме су уједно били интегрисани у државни систем. Турске власти су избегавале да кажњавају албанска племена када би ова протерала турске чиновнике са своје територије, већ су спорови углавном решавани излажењем у сусрет албанским захтевима.¹⁰ Такође, Порта је толерисала бројне случајеве терора албанских разбојника над српским становништвом у Косовском вилаету, које је често било приморано да се из безбедносних разлога сели у Србију.

Власти Србије су након Берлинског конгреса предузеле широку политичку, културну и просветну акцију са циљем очувања и јачања српског националног елемента на простору Старе Србије. Јован Ристић је 1878. године покренуо иницијативу да се сачини елаборат о Старој Србији. Идејни творци културног и политичког деловања Србије на простору Османског царства били су министар просвете Стојан Новаковић и српски посланик у Цариграду Јеврем Грујић, а делатност на том плану интензивирана је за време владе Милутина Гарашанина 1884–1887. године. У планирању српске културне акције учествовали су Матија Бан, Нићифор Дучић, Милован Миловановић, Љубомир Ковачевић и бројни други српски научни, културни и просветни делатници.¹¹

Краљевина Србија је у више наврата предузимала потезе у циљу побољшања безбедносног положаја српског становништва у Османском царству, премда су могућности за значајнију подршку биле лимитиране. Због појачаног терора над српским живљем на Косову и Метохији у току и након Критске кризе 1897. године, српска влада је тражила од Порте да заштити своје поданике српске националности, а за Прву међународну конференцију о миру и разоружавању одржаној у Хагу 1899. године, штампан је посебан меморандум становника Старе Србије и Македоније о

---

⁹ Petar Glogovac, „Društveno-političke prilike Ferizovića 1873 – 1912 prema nekim diplomatskim izveštajima“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XII–XIII (1976–1977), Priština 1981, str.191–193.

¹⁰ М. Јаго дић, *Српско-албански односи у Косовском вилаету (1878–1912)*, стр. 25–29.

¹¹ Александра Новаков, *Стубови српске просвете. Српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017, стр. 15–30.

арбанашким насиљима у Старој Србији 1898–1899. године.¹² У току 1902. године Србија је Турској упутила нови захтев за промену постојећег судског система у корист Срба, као и разоружавање Албанаца који су вршили терор над српским становништвом.¹³ Увидевши да су могућности за побољшање положаја српског становништва у Османском царству дипломатским путем скромне и не дају жељене резултате, српска влада је почетком 20. века Србима у Косовском вилајету почела да шаље оружје, како би на тај начин успоставила равнотежу између српског и албанског живља.

Поред Србије, све већи интерес за Косовски вилајет крајем 19. века показивала је и Аустроугарска, о чему сведоче отварања аустроугарских конзулата у Призрену 1870, Скопљу 1889. и Митровици 1904. године. Аустроугарска је 1896. године дефинисала своју албанску политику, која се у великој мери подударала са интересима албанских националиста.¹⁴ У наредном периоду, Беч је имао важну улогу у јачању албанског националног покрета, како кроз финансијску и логистичку подршку албанским племенским вођама и наоружавање Албанаца у Косовском вилајету, тако и кроз широк спектар културне акције у циљу учвршћивања албанског националног идентитета. Аустроугарска је стипендирала школовање Албанаца на аустријским универзитетима и субвенционисала сва научна издања која су била у функцији јачања „осећаја јединства и заједништва албанског народа“. Пример оваквог издања била је књига мађарског историчара Лајоша Талоција „Историја Албанаца“, која је потом са немачког преведена на албански језик и преко аустроугарског конзула дељена у Албанији. У Бечу је 1908. године објављена граматика албанског језика, а аустријски научници Максимилијан Ламберц и Норберт Јокл научили су албански језик¹⁵ како би могли да допринесе даљем развоју албанологије.¹⁶

---

¹² Весна Зарковић, *Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908*, Лепосавић 2019, стр. 80–90; Божица Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за историју, 2014, стр. 15; Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, стр. 118–123.

¹³ Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, 110.

¹⁴ Теодора Толева, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације, 1896–1908*, Београд 2019, стр. 59–67; В. Зарковић, *Косово и Метохија у политици великих сила 1896 – 1908*, стр. 123–130; Д. Фундић, *Аустроугарска и обликовање Албаније (1896-1914)*, докторска дисертација, стр. 111.

¹⁵ О покушајима стандардизовања албанског језика крајем 19. и почетком 20. века видети: АЈ, фонд 90, Лична збирка Панајот Пљакуа–К.1/18, Реферат Ситкија Имамија за саветовање о правопису албанског језика, изнет на саветовању у Приштини.

¹⁶ Shefqet Pllana, „Dokumente arkivore të Vjenës mbi alfabetin dhe arsimi shqiptar (1898–1905)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, X–XI (1974–1975), Priština 1979, str. 433–524; Д. Фундић, *Аустроугарска и обликовање Албаније (1896-1914)*, стр. 62, 170, 172.

Последњи период османске власти у Старој Србији обележен је честим кризама и конфликтима, који су најчешће били узроковани све израженијим националним нетрпељивостима, као и отпором Албанаца бирократској, административној и судској модернизацији Османског царства, у којој су видели узурпацију њихових традиционалних права. Младотурска револуција, свргавање султана Абдулхамида и долазак модернистичких и националистичких снага на власт у Турској 1908. године нагостили су скори крах вишедеценијског савеза између албанских главара из Косовског вилајета и власти у Цариграду. У том периоду интензивирао је процес јачања албанског националног идентитета код Албанаца исламске вероисповести. Донедавно лојални војници Османског царства из Косовског вилајета, постепено су свој исламски и турски идентитет почели да потискују у други план, прихватајући идеје албанског национализма.

Незадовољство главара из Косовског вилајета младотурским реформама и све јаче бујање национализма у албанским крајевима кулминирали су 1912. године избијањем општеалбанске побуне против Турске. Султаново вишедеценијско толерисање анархије, безакоња и терора у Косовском вилајету као бумеранг се вратило његовим младотурским наследницима, а некадашњи „одбрамбени бедем“ државе, постао је извор нестабилности и угрожавања њеног опстанка. Албанска побуна завршена је својеврсним компромисом у виду турског прихватања албанских захтева, који су претходно ублажени до те мере да буду прихватљиви у Цариграду. Борбе између Албанаца и турске војске 1912. године значајно су ослабиле борбене капацитете Турске у Балканском рату који је започет месец дана по окончању Албанске побуне.¹⁷

Брзина с којом је српска војска на јесен 1912. године ослободила Стару Србију била је одраз добре војне организације и високог борбеног морала српских војника, као и дезоријентисаности и неприпремљености турско-албанских снага са супротне стране фронта.¹⁸ Овакав ток Првог балканског рата изненадио је Аустроугарску, која је, као

---

¹⁷ Припреме и ток устанка будно су пратили српски конзулати у Приштини, Скопљу и Солуну, извештавајући Министарство иностраних дела Краљевине Србије о свим релевантним догађајима. Опширније видети: Gazmend Beriša, „Srpska diplomatska građa o pripremaма i početku opšteg albanskog ustanka na Kosovu protiv Osmanskog carstva 1912”, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XVIII–XIX, (1982–1983)“, Priština 1984, str. 297–308.

¹⁸ Победи у Првом балканском рату претходила је и широка дипломатска акција Србије са циљем придобијања водећих албанских главара из Косовског вилајета за неутрално држање у току рата. Иако су албанске вође углавном одбацивале српске предлоге и исказивале верност султану, Пашићеве понуде стизале су до пред сам почетак сукоба и изазивале су додатну колебљивост код Албанаца. Опширније видети: Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, стр. 194; *Косово и Метохија 1912–2010. Хронологија*, ур. Момчило Павловић, Милош Мацановић, Београд 2011, стр. 14–16; Владан

одговор на српску војну победу, дала подршку албанским националистима да у Валони 28. новембра 1912. године прогласе независну Албанију. Аустроугарска се потом на мировној конференцији у Лондону 1913. године изборила за међународно признање нове државе, чиме је Србија поново одбачена са обале Јадранског мора.¹⁹

Након ослобођења, српска влада је приступила мерама стабилизације и интеграције Старе Србије, наишавши на снажан отпор локалних албанских племена, предвођених Бајрамом Цуријем и Исом Бољетинијем, који су са Хасаном Приштином 1912. године формирали „Комитет за народну одбрану Косова“. Бројне непријатељске акције Комитета на Косову и Метохији у наредним годинама логистички су помагане од Аустроугарске. Албанска Привремена влада, формирана од стране националиста предвођених Исмаилом Кемалом, од почетка је имала претензије према територији која је компромисним разграничењем у Лондону остала ван граница Албаније. Нова држава је убрзо проглашена за кнежевину на челу са немачким принцом Вилхемом Видом, од кога су Аустроугарска и Италија очекивале да спроводи антисрпску политику. У првој фази Великог рата 1914. и 1915. године, Хасан Приштина је из Албаније организовао више упада на територију Србије, са циљем дизања устанка ширих размера и подстицања дезертерства међу Албанцима који су мобилисани у јединице српске војске.²⁰

У таквим условима, Србија је успела да успостави савезништво са Есад-пашом Топтанијем, бившим турским генералом и браниоцем Скадра у Првом балканском рату, који је у новој албанској држави заступао интересе официрске и земљопоседничке елите из османског времена, као и интересе припадника најбројније религије у држави, сунитског ислама, тврдећи да националисти воде антиисламску политику. У наредном периоду Топтани је, најпре као министар рата и унутрашњих послова (1913–1914), а касније и као председник Владе Албаније (1914–1916), обуздавао качачке акције и упаде на територију Србије. За време повлачења српске војске преко Албаније до

Виријевић, Здравко Делетић, „Разграничење Србије и Црне Горе у Метохији 1912 – 1914“, у *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, ур. Срђан Словић, Приштина 2016, стр. 171–185.

¹⁹ Владан Ђорђевић, *Арнаути и велике силе*, Београд 1913, стр. 3, 4; Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације*, Нови Сад–Београд 2012, стр. 177–206; Милић Милићевић, „Српска управа у Северној Албанији и на приморју током Првог балканског рата“, *Баштина*, св. 23. (2007), стр. 255–278.

²⁰ Ђ. Борозан, *Велика Албанија : поријекло – идеје – пракса*, стр. 61–65; Петар Ристановић, „Административне промене на простору Старе Србије 1912 – 1941“, *Баштина*, св. 32 (2012), стр. 173–179; Драган Танчић, „Положај Косова и Метохије од Балканских ратова до 1945. године“, *Баштина*, св. 28 (2010) стр. 298–300.

острва Крф 1916. године, у једном од најтежих тренутака српске историје, Топтани је пружио логистичку помоћ српској војсци и тако допринео да број жртава Албанске голготе буде значајно мањи.²¹

Након повлачења српске војске, поред албанских племенских главара и Косовског комитета, на располагање Аустроугарској ставили су се и припадници беговске елите и некадашњи турски официри са простора Рашке области, Косова и Метохије. Ипак, великоалбанске аспирације Косовског комитета остале су у сенци супротстављених територијалних амбиција Централних сила. Уз посредовање Немачке, територија Јужне Србије је 1916. године подељена између Аустроугарске и Бугарске. Беч је Метохију доделио Војно-генералном гувернману „Црна Гора“, а Косовскомитровачки округ са Вучитрном Војно-генералном гувернману „Србија“. Македонија и највећи део Косова и Метохије, укључујући Призрен, Урошевац, Приштину и Гњилане, припао је Бугарској, која је ту територију укључила у „Војно-инспекцијску област Македонија“.²²

Ослобођење Јужне Србије у првој половини октобра 1918. године изазвало је различите реакције код српског и албанског становништва. Док је за Србе са овог простора победа Србије у рату значила чин коначног ослобођења и повратка српске државе на њене вековне територије, код Албанаца и муслимана осећања су била помешана. Део њих је крај рата дочекао са олакшањем и надом да ће анархија и пљачка коначно престати, док су истовремено многи остали разочарани и незадовољни обновом српске власти. Поступак разоружавања албанског становништва од 9. до 15. новембра 1918. године, који је извршен са свега 10% успешности, указивао је на могуће проблеме у интеграцији припадника овог народа у државно-правни поредак Србије.

Уместо постепеног смиривања ситуације, услед мешања страног фактора, пре свега из Албаније и Италије, отпор албанског живља успостављању државних органа власти у Јужној Србији постепено је бивао све већи. Качачке групе предвођене Аземом Бејтом и Садиком Рамом бројале су неколико стотина људи. У току 1919. године

---

²¹ Мира Радојевић, Љубодрог Димић, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, Београд 2014, стр. 175, 176, 185, 186; Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-албанским односима* стр. 222–229; Živko Avramovski, „Granica Kraljevine SHS sa Albanijom“, *Istorija 20. veka*, br. 1-2 (1992), str. 38–42; Dušan Bataković, „Essad Pasha Toptani, Serbia and the Albanian Question (1915–1918)“, in *Italy's Balkan strategies (19th – 20th Century)*, ed. Vojislav Pavlović, Belgrade 2015, str. 159–179.

²² М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, стр. 201–203; Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, стр. 69–71.

организован је велики број напада на институције Краљевине СХС, тако да су у борбу против качака морале да се укључе регуларне војне и жандармеријске снаге.²³

Простор Косова и Метохије спадао је у неразвијеније делове Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Одликовала га је политичка нестабилност, национална нетрпељивост, културна заосталост, привредна неразвијеност и недостатак државне контроле.²⁴ Присуство нове државе на овом простору највише се огледало у држању војних и полицијских снага, државној и локалној управи и организовању политичког живота. Док се српско становништво на парламентарним изборима 1920. године углавном опредељивало између Народне радикалне странке, Југословенске демократске странке и Комунистичке партије Југославије, муслиманско, албанско и турско становништво на Косову и Метохији је у великој мери гласало је за „Исламско удружење за одбрану правде“, познатије као Џемијет. Основан у Скопљу крајем 1919. године као верска и културна организација муслимана из Јужне Србије, Џемијет је заступао интересе крупних османских земљопоседника, противио се аграрној реформи и залагао за верско-просветну аутономију муслимана у Краљевини СХС.²⁵

Након почетне фазе блискости са Југословенском демократском странком, Џемијет је углавном сарађивао са Народном радикалном странком, поготово у периоду 1921–1922. године, док је организација била под снажним утицајем Турака из Македоније. Према Богумилу Храбаку, Пашић је са „демијетлијама“ углавном радио преко лажних обећања, а „кад баш запне“ – ситним уступцима. Од доласка Ферхата Драге на чело Џемијета 1922. године, све више су долазили до изражаја контакти ове организације са великоалбанским „Косовским комитетом“ и фашистичком Италијом, тако да се Џемијет постепено приближавао и хрватским сепаратистима предвођеним Стјепаном Радићем. То је био сигнал за власти у Београду да крајем 1924. године

---

²³ *Југословенска држава и Албанци. том 1*, стр. 77–205, 770–775; Драги Маликовић, *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918–1924*, Лепосавић 2005, стр. 66; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1919-1941*, Beograd 2005, str. 110–113.

²⁴ О проблему културне и просветне заосталости Косова и Метохије видети: Ljubodrag Dimić, „Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918–1941. i istoriografija“, *Istorija 20. veka*, br. 1-2 (1990), str. 189–196.

²⁵ Miodrag Nikolić, *Revolucionarni radnički pokret na Kosovu i Metohiji 1918 – 1922*, Priština 1962, str. 199, 200; Богумил Храбак, *Џемијет: Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919–1928*, Београд 2003, стр. 81, 127; Б. Славковић, *Политичке, економске и друге прилике на Косову и Метохији*, докторска дисертација, стр. 24.

приступе мерама са циљем укидања ове организације. Од избора 1925. године Џемијет више није представљао релевантан чинилац у политичком животу државе.²⁶

По попису из 1921. године албанска национална мањина у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца је бројала 439.000 људи, по чему је била трећа најбројнија национална мањина у држави. Након административне реорганизације земље 1922. године, највећи број Албанаца живео је у шест области – Зетској, Рашкој, Косовској, Врањској, Скопској и Битољској.²⁷ Границе поменутих области постављене су тако да у свакој од њих Срби чине већину становништва. Један од највећих изазова за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца у годинама након Првог светског рата било је сузбијање качачке акције на простору Косова и Метохије, која је претила да угрози суверенитет и целовитост државе.²⁸ Качаци су одбијали да прихвате Краљевину СХС и да се повинују њеним законима, организујући активну оружану борбу против српских војних и полицијских снага. Одметништво међу Албанцима у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца је, поред политичких и националних мотива, имало и друге узроке, попут крвне освете, пљачке, разбојништва, одбијања плаћања пореза, избегавања војне службе и других прекршаја који су локалне Албанце доводили у сукоб са државним законима. Ипак, качачке вође Азем Бејта, Бећир Реца, Хасан Приштина, Хусни и Бајрам Цури чврсто су стајали на платформи протеривања српске власти са територије коју су пројектовали као саставни део Велике Албаније. Они су у новембру 1918. године у Скадру формирали „Комитет за народну одбрану Косова“, који је представљао организациони и финансијски ослонац качачког покрета у Јужној Србији. Припадници Комитета су током 1919. и 1920. године подстицали албанско становништво на подизање устанка против Краљевине СХС. Хасан Приштина је отворено позивао на

---

²⁶ Б. Храбак, *Џемијет: Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Саџака 1919–1928*, стр. 201, 215, 275; Љубомир Петровић, „Југословенско друштво између два светска рата“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2008), стр. 38.

²⁷ У овом периоду (1922–1929) Гњилане, Витина и Каменица припадали су Врањској области, док је Косовска област обухватала Куршумлију, Прокупље и Житорађу.

²⁸ Качак – одметник од власти, разбојник. Опширније о качацима видети: Дмитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918 – 1920*, Београд 2012; Павле Целетовић Иванов, *Качаци Косова и Метохије*, Београд 1990; стр. 209–224; Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne tanjine u Jugoslaviji 1919-1941*, str. 114–117; Владан Јовановић, „Сузбијање качака на Косову и Метохији, 1912–1929“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2009), стр. 32–55; Б. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, 226–229; *Косово и Метохија 1912–2010. Хронологија*, стр. 23–32.

убијање Срба, ремећење безбедности и акције саботаже попут уништавања железничких пруга и телефонских линија.²⁹

За власти Краљевине СХС у овом периоду посебан проблем је представљало политичко повезивање и координисање рада њених спољних и унутрашњих непријатеља. Качаке је од 1919. године логистички подржавала Италија, а након атентата на Есада Пашу Топтанија 1920. године, и уласка у албанску владу истакнутих чланова Косовског комитета Бајрама Цурија и Хасана Приштине, Албанија је постала главно уточиште за све Албанце са Косова и Метохије непријатељски настројене према Краљевини СХС.³⁰

Албански качаци су сарађивали и са бугарским националистима. Још у новембру 1920. године Косовски комитет и ВМРО постигли су споразум о временској усклађености оружаних дејстава против српских власти у Македонији и Косову, али и о „будућој граници“ између Бугарске и Албаније. Савезништво две организације додатно је учвршћено и разређено на састанку у Валони у јануару 1924. године. Тада је договорено и подизање устанка против Краљевине СХС у марту исте године, али је овај план пропао након пошто су га откриле безбедносне службе Краљевине СХС.³¹ Делатност Косовског комитета подржао је и Совјетски савез, који је у Краљевини СХС видео непријатељску државу и савезника „Белих“ у Руском грађанском рату, те ју је прогласио за „вештачку версајску творевину“ коју треба уништити и распарчати.³² Посредством Комунистичке интернационалне, над којом је од оснивања 1919. године болшевичка власт у Москви имала чврсту контролу, ово антисрпско и антијугословенско становиште ускоро је приморана да усвоји и сама Комунистичка партија Југославије.

Прве методе које су власти Краљевине СХС примењивале у борби против качака биле су организоване потере и претресање терена заједно са локалним становништвом. Ускоро се показало да овај приступ не даје очекиване резултате. Нешто ефикасније било је организовање група састављених од особа које су биле крвно завађене са

---

²⁹ Ljubodrag Dimić, Đorđe Borozan, „Političke i bezbednosne prilike na Kosovu i Metohiji u toku prve polovine 1920. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1-2 (1999), str. 91; Goran Antonić, „Kosovski komitet i Kraljevina SHS u svetlu jugoslovenskih izvora“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2006), str. 31.

³⁰ *Југословенска држава и Албанци. том 2*, прир. Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, Београд 1999, стр. 49–65; Б. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохију 1929–1941*, докторска дисертација, стр. 226–229; Лукијанос Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918. Савезничке предности и политичка ривалства*, Нови Сад 2017, стр. 286.

³¹ Branislav Gligorijević, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, str. 117; *Kosovo и Метохија 1912–2010. Хронологија*, стр. 35.

³² В. Gligorijević, *Kominternа, jugoslovensko и srpsko pitanje*, str. 285.

качацима и мотивисане да помогну властима у хапшењу одметника. Предатим качацима су нуђене награде уколико помогну у проналаску качака који су остали у шуми. Прави успех у смиривању безбедносне ситуације у Јужној Србији остварен је након 1922. године. Тада су власти обавиле разговоре са албанским политичким представницима и прогласиле амнестију свих качака који су извршили мање прекршаје, док је онима који су починили теже прекршаје попут убистава омогућено да добију пасоше и преселе се у Турску.³³ На овај начин, до краја 1924. године велики број качака се предао и добио амнестију, а многи су се измирили са особама с којима су до тада били у крвној завади, на чему су били ангажовани и народни посланици из тих крајева. Качачки лидери Хасан Приштина и Бајрам Цури тежиште свог деловања пребацили су у Тирану, активно учествујући у тамошњим политичким борбама и сменама власти. Поједине групе сачињене од тежих преступника и изразитих непријатеља југословенске државе, пребациле су се у Албанију или Турску, тако да се Краљевина СХС у другој половини двадесетих година више није суочавала са овом појавом као акутним политичким и безбедносним проблемом.³⁴

Стицајем околности, упориште великоалбанске идеологије између два светска рата није се толико развијало у Тирани, колико у Риму, Паризу, Бечу и другим центрима албанске политичке емиграције, углавном састављене од бивших чланова владе Фана Нолија и огорчених противника режима Ахмеда Зогуа (председник Албаније од 1925. до 1928, краљ од 1928. до 1939).³⁵ Ахмед Зогу је првобитно покушао да води избалансирану политику између Југославије и Италије, али је врло брзо доспео у политичку и економску зависност од Италије.³⁶ Током тридесетих година, Албанија је била готово у потпуности укључена у италијанску сферу интереса, што је изазивало неспокој код југословенских власти. Приликом склапања југословенско-италијанског

---

³³ Архив Србије, фонд Безбедносно информативне агенције (фонд БИА), V-10, л. 22, Историјат о одметницима (качацима) после Првог светског рата па до њиховог уништења на терену Урошевачког округа.

³⁴ Слабљења и осипању качачког покрета 1924. године допринела је и ликвидација качачког вође Азема Бејте у великом нападу југословенских снага на његово родно село Галицу. У самом нападу убијено је 134 Бејтина качака. Опширније видети: Д. Маликовић, *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918–1924*, стр. 275–278.

³⁵ Албански комуниста Панајот Пљаку, који је 1957. године пребегао у Југославију, тврдио је да су у рушењу владе Фан Нолија и довођењу Ахмеда Зогуа на власт учествовали „великокрпски владајући кругови“. Видети: Panajot Pljaku, *Nasilje nad albanskom revolucijom*, Beograd–Priština 1984, str. 21.

³⁶ О југословенско-албанским односима опширније видети: Андреј Митровић, „Југославија, албанско питање и Италија 1919-1939“, Зборник *Срби и Албанци у XX веку*, Београд 1991; *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1936. годину, књига VII*, прир. Нада Петровић, Београд 2012, стр. 230–232; Bernd Fischer, *King Zog and the struggle for stability in Albania*, Tirana 2012, str. 196–233.

споразума 25. марта 1937. године, Милан Стојадиновић и Галеацо Ђано постигли су и поверљив договор о Албанији, према којем су се обе стране обавезале да ће поштовати независност Албаније.³⁷

Ослобођени унутрашњег и спољног притиска које је Зогу трпео као владар Албаније, политичари у емиграцији развијали су мегаломанске планове, чекајући повољну међународну прилику за њихову реализацију. Њиховим амбицијама погодовала је и појава тоталитарних држава у Европи – фашистичке Италије и Совјетског савеза. Обе државе су, мотивисане жељом за разбијањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и рушењем версајског поретка на Балкану, пружале пуну подршку „Косовском комитету“ и другим албанским националистичким организацијама. Коминтерна је признала „Косовски комитет“ као „национално-револуционарни покрет“ и усвојила гледишта ове организације у вези са проширивањем Албаније на рачун Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Грчке, без обзира на њихов великоалбански и мегаломански карактер – укључивање територије око Новог Пазара, Ниша, Куманова, Скопља и Битоља у албанску државу.³⁸ Вођа качака и борац за прикључивање делова Југославије Албанији Бајрам Цури од стране Балканске комунистичке федерације проглашен је за „револуционара“ и „националног хероја“. Православни епископ Фан Ноли, који је 1924. године под покровитељством Мусолинијевој Италије вршио дужност премијера Албаније, од стране Коминтерне је подржаван као „национални и социјални реформатор“.³⁹

Централна личност великоалбанског деловања у емиграцији између два рата био је Хасан Приштина (1873–1933), председник „Комитета народне одбране Косова“, емигрантске организације која је финансијски и организационо помагала албанске качаке на Косову и у Македонији. Приштина је био сарадник италијанске обавештајне службе, и из Беча је, уз италијанску финансијску помоћ, ширио мрежу и међусобно повезивао све антијугословенске покрете – хрватске усташе, бугарски ВМРО и поједине мађарске националистичке министре.⁴⁰ Посвећен интернационализацији

---

³⁷ *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1937. годину, књига VIII*, прир. Нада Петровић, Београд 2013, стр. 180, 181.

³⁸ В. Gligoriјевић, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, стр. 285.

³⁹ Nikola Žutić, *Vatikan i Albanci u prvoj polovini XX veka (do 1941)*, Beograd 2000, стр. 49–58; В. Gligoriјевић, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, стр. 115.

⁴⁰ Опширније видети: *Hasan bej Prishtina : dokumente historike nga arkivat italiane*, ed. Bejtullah Destani, Tetovë 2018, стр. 74–75, Андреј Митровић, „Југославија, албанско питање и Италија 1919–1939“, *Зборник Срби и Албанци у XX веку*, стр. 242–244; Muharem Dezhgiu, „Hasan Prishtina në lëvizjet politike (1920–1924)“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2009), стр. 189–193.

питања Косова и стицању што шире међународне подршке за албанску ствар, Приштина је 1927. године Друштву народа поднео меморандум о „тешком положају 900.000 обесправљених Албанаца у Југославији“⁴¹.

Хасан Приштина је убијен у атентату 1933. године тако да није дочекао да присуствује стварању Велике Албаније, за разлику од Бедрија Пејанија (1885–1946), друге важне фигуре у „Косовском комитету“. Он је на челу Комитета у почетку тесно сарађивао са Коминтерном, од које је добијао и финансијску помоћ. Приликом италијанске окупације Албаније 1939. године Пејани је, као емигрант у Паризу, упућивао меморандуме и апеловао на западне демократије да осуде и спрече фашистичку инвазију на Албанију. Потом се вратио у Албанију 1941. године да би захтевао проширење новоуспостављене Велике Албаније на Митровицу, Вучитрн, Подујево и Нови Пазар.⁴² Коначно, 12. октобра 1943. године Пејани постаје председник новоформиране „Друге Призренске Лиге“, која је, након италијанске капитулације, прогласила Велику Албанију под покровитељством Немачке.⁴³ Епископ Фан Ноли, који је имао фазе блискости са фашистичком Италијом и Совјетским Савезом, последње три деценије живота провео је у САД, где је након Другог светског рата био ангажован на признању Енвер Хоџине Владе од стране Вашингтона.⁴⁴

Организације попут Косовског комитета, биографије Фана Нолија, Хасана Приштине и Бедрија Пејанија, као и послератна сарадња Енвера Хоџе са националистичком емиграцијом, показују у којој мери је тежња за стварањем „Албаније у етничким границама“ за албанске политичаре била испред других политичких циљева. Поменуте албанске организације и политичари су били у стању да идеолошке разлике подреде виталним националним интересима.

Други политички покрет који је играо важну улогу у Другом светском рату, нарочито у његовој последњој фази био је „Бали комбетар“. Претеча овог покрета била је организација „Башкими комбетар“ (*Национално јединство*), основана 1925. године у Барију. Оснивач и вођа организације у почетној фази рада Али Келцира (1891–1963) напустио је Албанију након што је Ахмед Зогу преузео власт у земљи. Пошто је Зогу

---

⁴¹ Б. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, докторска дисертација, стр. 602; Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Химелстир 1983, 298.

⁴² Војни архив (ВА), фонд Народноослободилачке војске Југославије 1941–1945 (НОВЈ), кутија 223 (к-223), фасцикла 9 (ф-9), документ 2 (д-2).

⁴³ Павле Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952*, Београд 2000, стр. 119, 138.

⁴⁴ Дипломатски архив Министарства спољних послова (ДАМСП), Политичка архива (ПА)–1945, Албанија, фасцикла (ф.) 1, досије (д.) 1, Писмо Енвера Хоџе Фану Нолију 23. септембра 1945. године.

1927. потписао споразум са Италијом, чланови „Башкими комбетара“ морали су да напусте територију Италије, услед чега је организација заузела антифашистичке позиције. Тада је Башкими комбетар ступио у контакт са југословенском владом, уз оправдање да „на све начине покушава да сачува Албанију од италијанског империјализма“. Руководство покрета је уложило протест код Лиге народа због италијанске окупације Албаније у априлу 1939. године.⁴⁵ Али Келцира је потом из Француске отишао у Албанију са циљем да формира антииталијански покрет. У Тирани је, заједно са бившим албанским дипломатом, тада власником књижаре Мидхатом Фрашерријем и групом интелектуалаца потписао меморандум под називом *Nacionalizma shqiptare, Balli Kombëtar* (Албански национализам, национални фронт).⁴⁶ У меморандуму су изложени основни принципи албанског национализма, а као главни циљ је наведено стварање „слободне и независне Албаније“. ⁴⁷ Потписници меморандума чинили су неформалну групу „Покрет отпора“, која до 1942. године није имала ширу организацију, нити војно крило. У борби за Велику Албанију Бали комбетар је у току Другог светског рата показао политичку еластичност и склоност ка готово истовременој сарадњи са различитим идеологијама – склопио је писани споразум са албанским комунистима, одржавао је контакте са Великом Британијом, док је на терену верно служио Немцима.

Основне карактеристике политике Јосипа Броза и на Косову и Метохији у деценијама после Другог светског рата воде порекло из деловања Коминтерне и Комунистичке партије Југославије у међуратном периоду. Под утицајем Коминтерне и њене секције за Балкан у виду Балканске комунистичке федерације, КПЈ је убрзо морала да се одрекне својих пројугословенских уверења изнетих на оснивачком конгресу Партије 1919. године.⁴⁸ У резолуцији Шесте конференције Балканске комунистичке федерације 1923. године поручено је да Југославија није продукт националне револуције и слободно изражене воље њеног становништва и њених народа, него „продукт оружане победе великих империјалистичких сила Антанте“. За Балканску комунистичку федерацију Југославија је створена „нарушавањем права на

---

⁴⁵ ВА, НОВЈ, к-223, ф-1, д-19.

⁴⁶ ВА, НОВЈ, к-223, ф-1, д-19.

⁴⁷ Архив Југославије (АЈ), фонд Централног комитета Савеза комуниста Југославије 507 (фонд 507, ЦКСКЈ), Комисија за спољну политику, IX, Албанија, I/III, архивска јединица 106 (а.ј. 106), стр. 1.

⁴⁸ Балканску комунистичку федерацију чиниле су комунистичке партије Бугарске, Југославије, Румунија и Грчке, а њеним радом руководио је Извршни комитет Коминтерне. Опширније видети: Иван Ристић, „Болшевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)“, *Архив*, XII, бр. 1-2 (2011), стр. 69, 70.

самоопредељење свих народа, које је окупирао српска монархија“. Закључено је да „српска буржоазија“, поред Словенаца и Хрвата, угњетава и националне мањине у Југославији – Немце, Мађаре, Албанце, Румуне, Аромуне, Турке и Бугаре. Заузето је становиште да је југословенски пролетеријат дужан да се бори против „српске хегемоније“ и против „светских империјалистичких планова“, као и да пружи подршку „борби угњетених народа против српске буржоазије“. ⁴⁹

Теза о „великосрпској хегемонији“ усвојена је на Другој конференцији КПЈ у мају 1923. године, а додатно је разрађена на Трећој конференцији почетком јануара 1924. године, када је Партија донела Резолуцију о националном питању у Југославији. ⁵⁰ У овој резолуцији могли су се наслутити обриси нове националне политике КПЈ – српска буржоазија је оптужена да „спроводи хегемонију против хрватског и словеначког народа“, „србизира Македонију“, „уништава аутономију Црне Горе“ и „потискује националне мањине“. Резолуција је предвидела и право народа на самоопредељење до отцепљења, чиме је КПЈ први пут легитимизовала идеју разбијања Југославије. ⁵¹ Међутим, чињеница да је у резолуцији са Треће конференције сам чин формирања југословенске државе оцењен као прогресиван историјски процес изазвала је незадовољство у Коминтерни, тако да је у јулу 1924. године на Петом конгресу Коминтерне експлицитно усвојена формула разбијања Југославије. Тада је поручено да се парола о самоопредељењу мора изразити „у форми издвајања Хрватске, Словеније и Македоније из састава Југославије и стварања од њих независних република“. ⁵² Циљ Коминтерне више није био преуређење југословенске државе, већ њено разбијање и нестанак. Већ 24. новембра 1924. године, КПЈ, односно Независна радничка партија Југославије, усвојила је нову резолуцију о националном питању, у којем је наведено да је задатак КПЈ да „помаже покрете угњетених нација у циљу формирања независних

---

⁴⁹ АЈ, фонд 790/3, Балканска комунистичка федерација, к. 97, Резолуција Шесте конференције Балканске комунистичке федерације, 1923.

⁵⁰ На Трећој конференцији КПЈ одбачен је пројугословенски предлог Животе Милојковића, који је доследно одбацивао све национализме у земљи и у центар пажње партијског деловања постављао социјално и класно, а не национално питање. Овај предлог означен је као „екстремистички“. Опширније видети: Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919–1935*, Београд 1983, стр. 193–195.

⁵¹ Милутин Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919 – 1941*, Приштина 1987, стр. 303–304; Latinka Petrović, *Od centralizma do federalizma, KPJ u nacionalnom pitanju*, Zagreb 1984; стр. 334–340; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд, 1986, стр. 217.

⁵² Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919 – 1935*, стр. 196; Д. Богдановић, *Књига о Косову*, стр. 217. Dušan Bataković, „The Communist Party of Yugoslavia, the Comintern and the National Question. The case of Kosovo and Metohija“, in *The Balkans in the Cold war*, ed. Vojislav Pavlović, Belgrade 2011, стр. 64, 65.

држава, како Хрватске, Словеније, Македоније и Црне Горе, тако и ослобођења Албанаца“.⁵³

Врхунац антијугословенства у међуратном деловању КПЈ представља Четврти конгрес КПЈ у Дрездену 1928. године, на којем су се југословенски комунисти изложили план за разбијање Југославије, односно за стварање независне Словеније, Хрватске, Црне Горе, Македоније, као и отцепљење делова Југославије већински насељених Албанцима и Мађарима. Усвајањем догме о неминовности разбијања Југославије, комунисти су се обавезали и на сарадњу са осталим сепаратистичким покретима у држави.⁵⁴

Обично се Четврта земаљска конференција КПЈ 1934. године наводи као почетак ублажавања агресивне реторике КПЈ према Југославији и њеног поновног прихватања постојања Југославије као државе.⁵⁵ Међутим, антисрпска политика КПЈ је на Четвртој конференцији додатно учвршћена и Партија је у свом „Акционом програму за село“, као један од највећих циљева навела „протеривање српских окупатора из Хрватске, Словеније, Далмације, Војводине, Босне, Црне Горе, Македоније и са Косова“, односно поништавање свих тековина ослободилачких ратова Србије 1912–1918. године.⁵⁶ Писмо које је Јосип Броз из Беча 1936. године упутио Благоју Паровићу, насловљено са „Писмо за Србију“ указује да је Коминтерна само привремено одустала од намере да разбије Југославију: „Левичари стоје неодступно на принципу самоопредељења народа до отцепљења... Али, то не значи да је отцепљење у свакој ситуацији обавезно и сврсисходно. У данашњој ситуацији су против распарчања Југославије, које желе плаћеници италијанског, аустријског и мађарског фашизма...“.⁵⁷ Привремено обустављање залагања КПЈ за разбијање Југославије било је мотивисано спољнополитичким околностима и страхом од јачања фашизма, а не појавом позитивних осећања према југословенској идеји.

⁵³ Д. Богдановић, *Књига о Косову*, стр. 218; D. Bataković, „Tventieh-Century Kosovo-Metohija: Migrations, Nationalism and Communism“, *Journal of the North American Society for Serbian Studies*, XIII, br. 2 (1999), str. 5, 6.

⁵⁴ Kosta Nikolić, „Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije. Doktrina i praksa 1919–1945.“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (1998), str. 66–68.

⁵⁵ Mirjana Zorić, „Srbi u nacionalnoj politici KPJ između dva svetska rata i u Drugom svetskom ratu“, *Svarog*, br. 1 (2010), str. 115–117.

⁵⁶ Д. Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919 – 1935*, стр. 266; Новица Војиновић, *Геноцид Шиптара над српским народом. На Косову и Метохији од 16 до 21. вијека (друго допуњено издање)*, Подгорица 1999, стр. 580.

⁵⁷ АЈ, фонд 790/1, Коминтерна, КИ 1936/374, Писмо (ЦК КПЈ) (Благоју Паровићу) за Србију, 2. новембар 1936.

Истовремено, КПЈ није одустајала од залагања за разбијање јединства српског народа у Југославији. Можда и најважнија Брозова порука, поновљена на више места у писму, била је да се ни по коју цену не сме одустати од идеје стварања црногорске и македонске нације, као и одвајања Војводине и Босне и Херцеговине од остатка српског националног корпуса и њиховог успостављања као посебних федералних јединица, одвојених од Србије: „У платформи мора јасно и недвосмислено доћи до изражаја решеност да се право самоопредељења свих народа мора поштовати, тј. не само право Срба, Хрвата и Словенаца, него и Македонаца и Црногораца, а исто тако и право народа у Војводини, Босни и Херцеговини да одлучи о томе да ли да сачува своју регионалну самосталност у федеративној држави. Такође, треба истаћи права националних мањина: Немаца, Мађара и Албанаца на равноправност“. У Брозовој визији народ Далмације није имао право да „одлучи о томе да ли да сачува своју регионалну самосталност“, већ је предвиђено да ова некадашња засебна круновина Аустроугарске постане интегрални део Хрватске. С друге стране, Броз је критиковао спремност Удружене опозиције и дела народнофронтаца да дају слободу Хрватима и Словенцима, док „остале народе сматрају српским“, поручивши да тиме „српска буржоазија на нов и рафиниран начин жели да осигура своју превласт и хегемонију над Македонцима и Црногорцима и над народом Босне и Херцеговине и Војводине“.⁵⁸ Други истакнути члан КПЈ, Едвард Кардељ је тридесетих година развијао план за стварање самосталне словеначке државе, односно за „ослобођење и уједињење словеначког народа, који је остао подељен у четири непријатељске империјалистичке земље – Италије, Аустрије, Мађарске и Југославије“.⁵⁹ Допис Вишег државног тужилаштва у Скопљу државном тужилаштву у Призрену из новембра 1937. године указује да су власти Краљевине Југославије у деловању КПЈ виделе опасност по опстанак државе, услед чега су водиле рачуна да у што већој мери сузбијају и опструирају рад комуниста.⁶⁰

Иако су власти Краљевине Југославије намеравале да колонизацијом Косова и Метохије ојачају југословенски елемент и државне интересе на том простору, значајан

---

⁵⁸ АЈ, фонд 790/1, Коминтерна, 1936/374, Писмо (ЦК КПЈ) (Благоју Паровићу) за Србију, 2. новембар 1936; Брозов концепт поделе Југославије био је близак предлозима Влатка Мачека и Хрватске сељачке странке, који су такође заговарали одвајање Војводине, Црне Горе, Македоније и Босне и Херцеговине од Србије. Опширније видети: Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994, стр. 128–137.

⁵⁹ К. Nikolić, „Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije. Doktrina i praksa 1919 – 1945.“, стр. 70.

⁶⁰ Jusuf Osmani, „Njè dokument arkivor i vitit 1937 pèr rolin dhe veprimarinè e PKJ-LKJ“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XVI–XVII (1980–1981), Priština 1983, стр. 139–147.

део насељеничке популације прихватио је идеологију чија платформа је била управо разбијање Југославије и додељивање Косова и Метохије Албанији. Насељеничка популација у Метохији, пореклом углавном из Црне Горе, Брда и Херцеговине представљала је основну базу за регрутацију чланства и симпатизера КПЈ. Староседалачка популација косовскометохијских Срба исказивала је мању подршку комунистичком покрету, док је број косовскометохијских Албанаца који су у њему учествовали био занемарљив.⁶¹ Сви водећи руководиоци КПЈ на Косову и Метохији у том периоду – Петко Милетић, Миладин Поповић, Боро Вукмировић, Павле Јовићевић и Душан Мугоша, пореклом су били из Старе Црне Горе и Брда.

Центар Комунистичке партије Југославије на простору Косова и Метохије између два светска рата био је град Пећ, у којем је 1932. године обновљена прва партијска ћелија у овом делу Југославије.⁶² У Пећи је 1937. године формиран и „Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију“, настао спајањем партијских организација у Метохији, које су до тада деловале у оквиру Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку, и партијских организација са Косова које су до тада деловале у оквиру Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Био је то први пут да су се појмови „Косово“ и „Метохија“ спојили у називу једне организације, представљајући јединствену политичку целину.⁶³ Као разлог за формирање Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију КПЈ је навела „сложени национални састав“ и „положај албанске националне мањине“.⁶⁴

Сукоб између струје око Петка Милетића и Јосипа Броза 1938. и 1939. године одразио се и на рад Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. Петко Милетић је уживао огроман углед међу комунистима на овом подручју, а тадашњи секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Петар Радовић „Лорд“ подржао је Милетића у сукобу са Брозом. Пошто је Миладин Поповић за време сукоба био у затвору, за превагу Брозове струје у Обласном комитету био је задужен Боро Вукмировић. Он је на састанку Обласног комитета 1938. године оштро напао Петра

---

⁶¹ АЈ, фонд 516, Мемоарска грађа, Србија, МГ 2488/3, Павле Јовићевић: „Припреме за устанак“.

⁶² Павле Јовићевић, Мита Миљковић, *Борба пећких комуниста између два рата (1918 – 1941)*, Пећ 1981, стр. 343–357; Svetozar Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče. Мемоари*, Zagreb 1982, стр. 117, 118.

⁶³ Иако су партијске организације КПЈ на том простору биле присутне након Првог светског рата, оне нису деловале као Обласни комитет за Косову и Метохију. Опширније виде ти: Miodrag Nikolić, *Revolucionarni radnički pokret na Kosovu i Metohiji 1918 – 1922*, Priština 1962, стр. 189–197; Hakif Bajrami, „Rinia përparimtare midis dy Luftëravë botërore në Kosovë (1919–1941)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XII–XIII (1976–1977), Priština 1981, стр. 28.

⁶⁴ Бранислав Крстић, *Косово пред судом историје*, Београд 2000, стр. 25.

Радовића и оптужио га да је покушао „да претвори партију у своју прђију“. Радовић је искључен из чланства у КПЈ. У наредном периоду, Вукмировић је обилазио партијске ћелије на Косову и Метохији у којима је спроводио „чистке петковаца“. Вукмировић је касније са жаљењем констатовао да је обрачун са „петковцима“ исцрпео значајну енергију Обласном комитету и потрошио драгоцену време које је „уместо тога могло бити искоришћено за придобијање албанског становништва“. ⁶⁵

Повећање броја Албанаца у партијском чланству на Косову и Метохији представљало је један од највећих и, уједно, неостварених циљева КПЈ у међуратном периоду. У готово свим важнијим документима Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију масовније приступање албанског становништва Партији истицано је као њен приоритет и у том смеру предузимани су различити кораци. Између осталог, формирање „Обласног комитета за Косово и Метохију“ имало је за циљ да политички окупи срезове већински насељене Албанцима. Партијске декларације у којима је захтевано додељивање Косова и Метохије Албанији, односно протеривање „српских окупатора“ са ове територије, противљење колонизацији и оптужбе да југословенска власт врши угњетавање Албанаца нису били довољни за продор КПЈ у албанске масе. Од 239 чланова КПЈ на Косову и Метохији 1939. године, свега 25 су били Албанци. ⁶⁶

Прва редовна конференција Обласног комитета КПЈ за Косову и Метохију одржана је метохијском селу Витомирице, у септембру 1939. године, непосредно након избијања Другог светског рата. Обласни комитет КПЈ је у споразуму Немачке и Совјетског савеза о ненападању и дељењу Источне Европе видео „доказ да је СССР још једном показао да хоће мир за себе и народе, али мир у достојанству и сигурности“, док је за избијање рата окривио „дволично држање енглеске и француске буржоазије“. ⁶⁷ Благонаклоно гледајући на пакт Рибентроп–Молотов, Обласни комитет КПЈ на Косову и Метохији имао је мање разумевања за споразум Цветковић–Мачек. Косовскометохијски комунисти су споразуму од 26. августа, којим је установљена Бановина Хрватска, замерали што је њиме хрватско питање „само упола решено“ а нису дотакнута остала национална питања. Стога су као најважнији задатак Обласног

---

⁶⁵ АЈ, фонд 516, Мемоарска грађа, МГ 2396, „Друг црни“.

⁶⁶ О неуспеху комуниста да у међуратном периоду придобију подршку албанских маса видети: Али Хадри, „Комунистичка партија Југославије на Косову и Метохији до априлског рата 1941. године“, *Токови револуције. Зборник историјских радова V*, Београд 1970, стр. 394, 395; Dušan Vojković, „Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1937–1941“, *Istorija 20. veka*, XXXII, br. 1 (2014), str. 85–87.

⁶⁷ АЈ, фонд 792, Србија, I/87, Резолуција I редовне обласне конференције компартије за Косово и Метохију.

комитета у наредном периоду навели борбу за решење „Арнаутског питања“, које је означено за „најважније питање на Косову и Метохији“.⁶⁸ Конкретизујући овај задатак, Обласни комитет је у закључцима са конференције навео следеће циљеве: „Да се престане са досадашњим нечовјечним поступањем према арнаутском народу. Да се у борбу против италијанског и великосрпског империјализма извојују национална – политичка и економска и културна права Арнаута“.⁶⁹ Упркос борбеној реторици о „решавању албанског питања“, у тренутку одржавања Друге обласне конференције ни сама КПЈ није имала јасан план за решење овог питања. Од великоалбанског концепта промовисаног на Четвртог конгресу 1928. године до Брозовог предлога из 1936. године да се формира седам федералних јединица у Југославији са правом на самоопредељење, у којем није предвиђена албанска федерална јединица, Партија је трагала за коначним предлогом, крећући се у оквирима које јој постављала Коминтерна.

Поред обрачуна са „петковицима“, из Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију 1940. године под оптужбом за „фракционаштво“ избачен је Андро Чукић, који је претходних десет година био међу најистакнутијим члановима КПЈ у Пећи. Чукић је био један од ретких комуниста који су у младости прошли кроз различите радничке покрете и организације – анархистички, социјалдемократски и анархосиндикалистички, услед чега се тешко мирио са партијском дисциплином и хијерархијом, често контрирајући званичној линији КПЈ.⁷⁰

Италијанска инвазија на Албанију у априлу 1939. године, приморала је југословенски Главни генералштаб да заведе посебне мере у пограничном појасу према Албанији. Југословенске војне власти су извршиле фортификацију граничне линије, мобилисани су додатни пукови и направљен нови распоред снага Треће армије.⁷¹ Ово реаговање било је нужно пошто су италијанске службе на северу Албаније

---

⁶⁸ АЈ, фонд 792, Србија, I/87, Резолуција I редовне обласне конференције компартије за Косово и Метохију; М. Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919 – 1941*, стр. 268.

⁶⁹ Колико је у тадашњем дискурсу КПЈ била присутна србофобија сведочи и употребљена терминологија за опис споразума Цветковић-Мачек: „Споразум су створили с једне стране представници једног дијела Хрватског народа а с друге стране представници Србијанских хегемониста“. Опширније: АЈ, фонд 792, Србија, I/87, Резолуција I редовне обласне конференције компартије за Косово и Метохију.

⁷⁰ Чукић се 1941. године придружио НОП-у након чега је поново примљен у Партију, а након рата је заузимао функције председника синдиката у Пећи, док се није одметнуо и емигрирао у Албанију након резолуције Информбироа, АС, фонд БИА, II-125, Југословенска емиграција у Албанији (II), стр. 358.

⁷¹ Б. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, стр. 242; Далибор Велојић, „Ратни планови војске Краљевине Југославије према Албанији 1938–1941“, *Баштина*, бр. 44 (2018), стр. 222–225.

организовале кампове за обучавање Албанаца за диверзантске акције на југословенско-албанској граници.⁷²

У европским дипломатским круговима италијанска инвазија на Албанију тумачена је као акт притиска на Југославију, у циљу њеног додатног повезивања са Римом и Берлином.⁷³ Италијанска војнообавештајна служба СИМ је из Кукеша развила широку мрежу агената на простору Косова и Метохије, а главно упориште СИМ-а у Југославији била је Таковица, као погранични срез из којег је уједно долазио највећи број албанских емиграната.⁷⁴ Према извештају министра војске из 1940. године, непријатељство према Југославији било је нарочито изражено међу католичким албанским становништвом у Метохији.⁷⁵

Политика Краљевине Југославије на Косову и Метохији била је усмерена на јачање српског и југословенског карактера тог простора. У том циљу, српске породице из Црне Горе, Херцеговине и Лике плански су насељаване на простор Метохије, Косова и Македоније. Приликом сваке административне поделе државе од 1922. године, унутрашње границе постављене су тако да срезови у којима су Албанци чинили већину становништва буду додељени различитим административним јединицама, најпре Зетској, Рашкој, Косовској, Врањској и Скопској области, а касније Моравској, Вардарској и Зетској бановини.⁷⁶ Од 1921. до 1939. године удео Албанаца на територији која је касније ушла у састав Аутономне покрајине Косова и Метохије опао је са 65,8% на 54,4%, док је удео Срба повећан са 21,2% на 33,1%.⁷⁷ Ови процеси, међутим, биће нагло и трајно заустављени немачком окупацијом Југославије 1941. године.

---

⁷² Благоје К. Павловић, *Страдање Срба 1389-2009*, Београд 2010, стр. 49; Milorad Vavić, „Kontrarevolucionarne organizacije na Kosovu i Metohiji 1941–1945. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, (1987), str. 49–68; *Косово и Метохија 1912 – 2010. Хронологија*, стр. 50–52.

⁷³ Haris Silajdžić, *Albanija i SAD kroz arhive Vašingtona*, Sarajevo 1991, str. 228–230.

⁷⁴ Емигранти који су са Косова и Метохије прелазили у Албанију двојени су у Кукеш код италијанског официра и руководиоца СИМ-а Анђела Антике, који их је потом придобијао за обавештајни рад. Опширније видети: Исмет Шаћири, *Сећања I*, Приштина 1979, стр. 94; Spasoje Đaković, *Fadilj Hodža i Enver Hodža - sličnosti i razlike*, Beograd 1989, str. 58–60; Рајко Видачић, *Обрачун са балистима 1944–1952*, Београд 1990, стр. 16.

⁷⁵ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, Beograd 1982, str. 559, 560.

⁷⁶ Limon Rushiti, „Ndarja territoriale dhe regullimi administrativ i Kosovës (1929–1941)”, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XII–XIII (1976–1977), Priština 1981, str. 43–74.

⁷⁷ Б. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941.*, стр. 116.

I Окупација, ослобођење и побуна – простор Косова и Метохије у Другом светском рату (1941–1945)

1. Фашистички државни апарат на подручју Југославије додељеном Албанији

Након окупације Југославије у априлу 1941. године, уследила је подела њене територије од стране фашистичких савезника. Одлучујући фактор у одређивању нових граница била је намера Немачке да сведе Србију на „најмању меру“, о чему сведочи и извештај министра спољних послова Италије Галеаца Ћана са преговора о подели Југославије у Бечу 21. априла 1941. године. Поред тога, Немачка је настојала да преузме контролу над рудницима и другим природним ресурсима окупиране територије. Највећи део Јужне Србије подељен је између Бугарске и Албаније, која је од 1939. године била италијански протекторат, а формално краљевина у унији са Италијом.⁷⁸

Предмет спора у Бечким преговорима били су Звечански, Вучитрнски и Лапски срез са комплексом рудника „Трепча“. Ова територија остављена је у саставу окупиране Србије под непосредном немачком управом. Албанска и италијанска страна биле су незадовољне оваквим исходом. У наредним месецима, делегације Косовског комитета посећивале су Београд са циљем да се Великој Албанији доделе и поменути три среза. Галеацо Ћано је у октобру 1941. године преко немачког амбасадора у Риму послао поруку Хитлеру да би додељивање Митровачког округа Албанији био „изузетно цењен гест“ у Италији. Међутим, Хитлер и Рибентроп одлучно су одбацили италијанско-албанске захтеве, инсистирајући на значају „Трепче“ за немачку привреду у условима рата.⁷⁹ Албанија је према Бечком споразуму стекла значајно проширење – припојени су јој Метохија, највећи део Косова, делови Рашке области (Тутин, Рожаје и Плав), Црне Горе (Улцињ и Тузи) и Западне Македоније (Струга, Дебар и Тетово). Према процени Ђорђа Борозана, простор Југославије анектиран од стране Албаније

⁷⁸ Dragan Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd 1999, str. 63–67; Branislav Božović, *Rudnička četa*, Beograd 1974, str. 79–80.

⁷⁹ После рудника бакра у Бору, Трепча је била највећи руднички комплекс у Војноокупационој територији Србије са преко 2000 запослених и производњом од 688.941 тона руде у 1940. години. За разлику од Борског рудника, Трепча није била оштећена у тренутку доласка немачких снага, тако да су интереси Немачке за поседовањем овог рудника били важнији од потребе за уважавањем жеља италијанских савезника. Опширније виде ти: Dragan Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, str. 68–70; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, стр. 45, 181; Milorad Vavić, Đorđe Ličina, Jovan Pavlovski, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*, Zagreb 1985, str. 196, 197; *Zbornik NOR*, tom XII, knj. 1, dok. 53, str. 135–137.

износио је око 12.000 км² и на њему је живело око милион становника.⁸⁰ Простор источно од Велике Албаније додељен је Бугарској, укључујући и делове Косова, Сирнићке жупе и Поморавља, односно насеља Качаник, Штрпце и Витина.⁸¹ На тај начин, у овом делу Југославије деловала су три окупациона система – немачки, бугарски и италијанско-албански.

Највећа последица окупације били су масовни злочини и етничко чишћење српског становништва, у којем је, према проценама историчара убијено између осам и десет хиљада, а протерано између деведесет и сто хиљада људи.⁸² Злочини на Косову и Метохији нису вршени у условима потпуне анархије, већ су се одвијали под покрићем комплексног и бирократизованог државног апарата. Важна одлика фашистичког апарата који је 1941. године завладао овим простором био је његов двонационални карактер. Држава је формално била албанска, а фашистичка власт у Тирани је уживала широку подршку албанског становништва, поготово након анексије делова Југославије 1941. године. Најмоћнија оружана сила у земљи била је Италијанска војска, али је истовремено постојала и Албанска војска, на челу са пуковником Пренком Первизијом.⁸³ Државне функције које су концентрисале моћ (председник Владе, министар, префект, потпрефект, федерал фашистичке партије) заузимали су Албанци, али су поред тога постојале и „помоћне“ институције, попут „саветника“ у министарству или инспектора федерата Фашистичке партије, које су припадале Италијанима и усмеравале политику „Краљевине Албаније“ у складу са италијанским интересима.

Друга карактеристика система фашистичке Краљевине Албаније било је преплитање надлежности између партије и државе. Као и у другим једнопартијским и

---

⁸⁰ Ђорђе Борозан, *Великоалбанско питање 1878–1998*, Подгорица 2002, стр. 42.

⁸¹ Бугарска и италијанска страна спориле су се и по питању разграничења у Западној Македонији. Бугари су захтевали да се граница поклапа са некадашњом југословенско-албанском границом, док су Италијани захтевали успостављање „етничке границе Албаније“, која би обухватала Скопље и Битољ. Првобитна демаркациона линија из Беча накнадно је више пута мењана у корист Бугара. Опширније видети: Глигор Тодоровски, *Окупацијата на Западна Македонија 1941–1944. Италијански и албански документи во превод на македонски јазик*, Струга–Јабланица 2003, стр. 28, 29, 33 – 38; Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knj. 1, Beograd 1983, str. 91, 92.

⁸² Према подацима Комесаријата за избеглице у Београду, у априлу 1942. године око 70.000 Срба са Косова и Метохије било је привремено смештено у Окупираној Србији. Велики број људи из Метохије избегао је у Црну Гору. Опширније видети: D. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, str. 147; Ненад Антонијевић, *Косово и Метохија 1941–1945. година. Ратни злочини*, Београд 2017, стр. 549–551.

⁸³ Албански официр Пренк Первизи (1897–1977) је од 1929. до 1939. године био један од најближих сарадника Ахмета Зогуа, а 1939. године је у договору са Италијанима постао командант Војске Албаније. Након капитулације Италије 1943. године постао је министар одбране, организујући борбу против југословенских снага на Косову и Метохији.

тоталитарним системима, у Албанији је било присутно питање да ли важнију улогу имају државни или партијски функционери у истом рангу. Државни апарат Краљевине Албаније није био заснован на демократској процедури или слободним изборима. Једина институција која се формално бирала на изборима био је кмет села. У пракси ни ова функција није могла да се ослања на свој демократски капацитет, већ су њени носиоци били у зависном положају у односу на више органе власти. Вертикални принцип власти, у којем је више инстанца постављала и смењивала нижу, доследно је примењиван од „Краљевске владе“, преко префекта и потпрефекта до председника општина и сеоских кметова. Сви службеници овог апарата од 1941. године до капитулације Италије 1943. године морали су бити чланови Фашистичке партије Албаније, док су за време власти Друге Призренске лиге 1943–1944. године, морали имати писмену гаранцију да су „албански националисти“.⁸⁴

1.1. Префектура

Од проглашења независности 1912. године, префектура је била основна и највећа јединица административне поделе Албаније, формирана по француском моделу регионалне управе која ауторитет црпи из централне власти. На њеном челу налазио се префект, кога је непосредно постављала албанска влада, односно државно министарство унутрашњих послова.⁸⁵ Функција префектуре била је да спроводи вољу централне власти на територији датог округа. Након италијанске окупације Албаније 1939. године, на положаје префекта и даље су постављани Албанци, што је имало за циљ да фашистички режим стекне што већу подршку међу становништвом. То је за последицу имало и да позиција префекта у Албанији нема исту политичку тежину коју је имала у Италији. Премда јој је формално био надређен, албански префект није имао превеликог утицаја на команду карабинијерије, претежно састављену од Италијана. Квестура и карабинијерија нису биле обавезне да писмено извештавају префекта о акцијама хапшења, већ су то евентуално чиниле усменим путем.⁸⁶

---

⁸⁴ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о федерату, л.6; Ali Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941–1944“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2 (1965), str. 48.

⁸⁵ У модерној европској историји староримску институцију *префекта* увео је Наполеон 1800. године, три месеца након што се у прогласио за *Првог конзула*. Префект је био највиши представник централне власти у провинцији, а територија на којој је вршио функцију називана је префектура. За време Наполеонових освајања, ову институцију преузеле су и државе северне Италије, да би 1861. године систем префектура био успостављен у читавој Италији. Префект је у Италији важио за једну од водећих личности у провинцији и називан је „екселенцијом“, а формално су му биле подређене безбедносне снаге у префектури – квестура (полиција) и карабинијерија (жандармерија). Опширније видети: АС, фонд БИА, III-117, Реферат о префектури, л. 1.

⁸⁶ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о префектури, л.1.

Убрзо након уласка немачких снага на простор Косова и Метохије, Џафер Дева је крајем априла 1941. године у Приштини формирао префектуру, прејудуцирајући припадност ове територије Албанији. За првог приштинског префекта постављен је Иљаз Агуши, претходно посланик у југословенском парламенту. Агуши је у италијанској окупационој зони на Косову био један од највећих заговорника масовних злочина над Србима.⁸⁷ Крајем маја долази до повлачења Немаца и доласка италијанских трупа, а „Краљевина Албанија“ је окупираном територијом Јужне Србије почела је да управља 2. августа 1941. године преко „Високог државног комесаријата за Косово, Дебар и Стругу“. Овом институцијом, чије седиште се налазило у Призрену, руководио је стари османски и албански политичар Фејзи Ализоти, који је имао вишедеценијско искуство руковођења османских провинција у Либији, Сирији, Малој Азији, и на Балкану, укључујући и Призренски санџак.⁸⁸ Истакнуту функцију у Комесаријату имао је Тахир Штила, албански дипломата у Београду за време Ахмета Зогуа, који се 1939. године ставио у службу Италијана, заступајући агресиван курс према Југославији.⁸⁹

Председник владе „Краљевине Албаније“ Мустафа Круја је 31. маја 1941. године поручио да ће Хитлер и Мусолини обезбедити нови фашистички поредак у којем ће албанска национална држава обухватити најшире етничке границе и бити у нераздвојној заједници са Италијом.⁹⁰ Приликом посете Тетову у другој половини 1941. године, Фејзи Ализоти је изјавио: „Поручујем свима онима који нису Албанци и муслимани да напусте ове крајеве, јер њима није место међу нама. У овим крајевима може бити само један народ и једна вера“.⁹¹

Високи државни комесаријат је током лета и јесени 1941. године на Косову и Метохији увео политички и административни систем који је већ функционисао у Албанији. Након Приштинске префектуре, на лето су формиране и префектуре у Призрену и Дебру, а наредбом Ализотија од 22. септембра 1941. године, од делова Призренске и Приштинске, формирана је Пећка префектура, где је за првог префекта је постављен некадашњи качак Тефик Бољетини. Високи државни комесаријат окончао је посао формирања цивилне власти на окупираном делу Југославије до 3. децембра 1941.

⁸⁷ АС, фонд БИА, III, фасцикла 118 (III-118), Материјали о префектурама и фашистичком апарату за време рата (1941–1945), Префектура, л. 10; *Зборник НОР*, том 1, књ. 19, док. 16, стр. 61.

⁸⁸ Г. Тодоровски, *Окупацијата на Западна Македонија*, стр. 18.

⁸⁹ Lucha Micheletta, „Italy, Greater Albania and Kosovo 1939–1943“, *Nuova Rivista Storica*, br. 2 (2013), str. 524.

⁹⁰ Ali Hadri, *Narodnooslobodilčki pokret na Kosovu 1941–1945*, Beograd 1973, str. 94.

⁹¹ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII – К.4/3, Албанска национална мањина у Југославији, стр. 13.

године. Тог дана је укинут, а део његових надлежности преузело је новоформирано „Министарство за ослобођене крајеве“ у Влади Мустафе Крује.⁹²

Границе четири префектуре у окупираном делу Јужне Србије према Албанији у потпуности су се поклапале са некадашњом границом Краљевине Југославије и Албаније. Овакво територијално устројство остало је на снази до ослобођења 1944. године. У првој фази окупације, Влада Албаније је доносила законе који су важили само на територији „старе Албаније“, док је на територији четири југословенске префектуре владао посебан режим. Једино су наредбе Министарства унутрашњих послова биле обавезујуће за све органе на целој територији „Краљевине Албаније“. На територији Пећке, Приштинске, Призренске и Дебарске префектуре формирана су четири окружна комитета Фашистичке партије Албаније. Фашистичка партија је држала под чврстом контролом административни апарат, безбедносне снаге, као и целокупан политички и друштвени живот на овом простору.⁹³

Приштина је била најисточнија префектура фашистичке Краљевине Албаније и обухватала је предратни Грачанички срез, највећи део Неродимског среза са градом Урошевцем и највећи део Гњиланског среза са градом Гњилане.⁹⁴ Северозападно од ње функционисала је префектура Пећ која је обухватала северни део Метохије (срезиви Пећ и Исток), Дреницу, делове Црне Горе (Плав и Рожаје) и део Рашке области (Тугин). Призренска префектура обухватала је Призренску котлину, Ђаковички срез и северне обронке Шар-планине. Анектирани део Западне Македоније припао је префектури Дебар, са срезовима Тетово (Доњи Полог), Гостивар (Горњи Полог), Галичник, Кичево, Дебар и Струга, као и двадесетак села око Преспанског језера, која су у Краљевини Југославији припадала Охридском и Битољском срезу.⁹⁵

У складу са извесним неповерењем власти у Тирани према својим сународницима из окупираних делова Југославије, позиције префеката на Косову и Метохији углавном су заузимали Албанци из Албаније, а ређе они са Косова и Метохије. Сва три префекта Пећке префектуре за време окупације, дошли су из

---

⁹² Arkivi Qendror Shtetëror (AQSH), fondi 166 (f.166), Ministria e Tokave të Liruarë, viti 1942 (v. 1942), dosja 2 (d. 2); D. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, str. 146, 147; A. Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941 – 1944“, str. 46.

⁹³ Dragan Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, str. 146.

⁹⁴ Јужни делови Гњиланског и Неродимског среза додељени су Бугарској.

⁹⁵ Видети: АС, фонд БИА, III, фасцикла 118 (III-118), Материјали о префектурама и фашистичком апарату за време рата (1941–1945), Записник са саслушања Јусуфа Наваказија у Опунмоћству Удбе у Приштини, 5. мај 1949, лист 1. (л. 1); Ђ. Борозан, *Великоалбанско питање 1878–1998*, стр. 41.

Албаније, с тим што је Тафиљ Бољетини рођен у близини Косовске Митровице, али је 1922. године као качак побегао у Албанију.⁹⁶

Тафиљ Бољетини, унук некадашњег качачког вође Исе Бољетинија, вршио је дужност префекта у Пећи од октобра 1941. до јуна 1942. године и у овом периоду руководио је масовним хапшењима и интернацијама српског становништва у Метохији. Прва већа акција коју је организовао било је паљење села Добруше 17–19. октобра 1941. године, пошто је село важило за упориште покрета отпора у том крају. У овом нападу је разбијен Добрушки партизански одред. Бољетинијев наследник Исни Пеја је дужност префекта обављао шест месеци, до децембра 1942. године и за његово време нису вршена масовна хапшења и интернације. Положај српског становништва се нарочито погоршао доласком Ђељаља Превезе за префекта у Пећи. Он је ту дужност вршио од децембра 1942. године до ослобођења 1944. године и за то време верно је служио, најпре италијанском, а потом и немачком окупатору, иницирајући злочине и погроме над Србима. Правио је спискове Срба насељеника који су остали у Метохији после 1941. године са циљем да се и они протерају, а немачку наклоност је стицао организовањем великог броја вулнетара. Учествовао је у масовној ликвидацији Срба у Пећи крајем 1943. године. По ослобођењу је ухапшен и осуђен на затворску казну, а 1946. године је убијен приликом покушаја бекства из затвора.⁹⁷

Од осам перфеката у Приштини, четворица (Риза Дрини, Ахмет Муфтари, Таир Кољ Ђини и Севчет Скупи) су дошли из Албаније, тројица (Иљаз Агуши, Усеин Приштина и Решит Мехмети) су били из Приштине, док је Ђељаљ Митровица пореклом био са Косова, али је као качак у међуратном периоду побегао у Албанију.⁹⁸ Иљаз Агуши је, као изразито суров префект према неалбанском становништву, напредовао на партијској и државној лествици Велике Албаније, док није убијен у атентату 1943. године.⁹⁹ Након капитулације Италије и уласка немачких снага у Албанију на јесен 1943. године дошло је до промене у виду успона Албанаца са окупираних подручја Југославије у државној организацији Велике Албаније.

---

⁹⁶ АС, фонд БИА, III-117, Албанска жандармерија у току рата; Реферати о државној полицији, префектури, општинама, федерату, карабињерији и о црној кошуљи. Реферат о префектури, л. 4.

⁹⁷ АС, фонд БИА, III-117, Албанска жандармерија у току рата; Реферати о државној полицији, префектури, општинама, федерату, карабињерији и о црној кошуљи. Реферат о префектури, л. 3.

⁹⁸ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама и фашистичком апарату за време рата (1941–1945), Записник са саслушања Јусуфа Наваказија у Опумоћству Удбе у Приштини, 5. мај 1949, л. 1.

⁹⁹ „Политика окупатора и потреба јединства народа Косова и Метохије“, *Глас Јединственог народноослободилачког антифашистичког фронта Косова и Метохије*, март 1943.

Косовскометохијски Албанци су тада почели да заузимају и највише државне функције у Тирани.

Префекти су командно били одговорни Министарству унутрашњих послова у Тирани, а до италијанске капитулације 1943. године извршавали су и наредбе инспектора федерата Фашистичке партије, који су уједно били и регионални руководиоци италијанске обавештајне службе – ОВРА (*Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo* – *Организација за праћење и сузбијање антифашизма*). ОВРА је била главна италијанска обавештајна служба на територији Краљевине Албаније, док је војнообавештајна служба СИМ прикупљала и информације о стању на околним територијама – Бугарској, Црној Гори и Недићевој Србији под немачком окупацијом.¹⁰⁰

Главни задатак префектуре било је чување јавне безбедности и спровођење интереса државе на датом терену. У префектури су издавани и пасоши и путне објаве за прелазак границе и одлазак у иностранство, али су ове исправе увек морале бити одобрене од команде италијанске карабинијерије или немачких граничних трупа.¹⁰¹

Префектура је имала своју мрежу обавештајаца који су је редовно извештавали о стању на терену, мада је она за време Италијана била мање значајна у односу на италијанску службу ОВРА. Редовне извештаје префекту подносиле су карабинијерија, потпрефектуре и општине. Постојао је и одређен број лица на терену са којима је префект био на сталној вези, и које је финансирао из специјалног кредита за ту намену. Важније извештаје префект је прослеђивао министарству унутрашњих послова Краљевине Албаније у Тирани.¹⁰² Поред тога, он је правио спискове сумњивих лица и достављао их инспектору општина, који је уједно био официр ОВРА, тако да је италијанска обавештајна служба контролисала комплетну обавештајну мрежу у деловима Југославије додељеним Албанији. Официри ОВРА су руководили хапшењима и интернирањима „непријатељских елемената“.¹⁰³

Улога префектура у Краљевини Албанији додатно је порасла након капитулације Италије средином 1943. године. Тада су се албански префекти ослободили контроле у виду инспектора савеза борбених снапова, италијанска

¹⁰⁰ A. Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941 – 1944“, str. 51.

¹⁰¹ AQSH, f. 166, Ministria e Tokave të Liruar, d.9, Telegram prefekturave qarkore nemprefekturave; АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941–1945), л. 11.

¹⁰² Г. Тодоровски, *Окупацијата на Западна Македонија 1941 – 1944. Италијански и албански документи во превод на македонски јазик*, стр. 99.

¹⁰³ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о префектури, л. 1, 2.

карабинијерија замењена је албанском жандармеријом, а квестура албанском полицијом, тако да је префектура постала права извршна власт. У наредном периоду, до ослобођења Косова и Метохије у новембру 1944. године, префект је директно руководио жандармеријом и полицијом, а имао је и контролу над затвором, чије особље је било запослено у префектури.

У Приштинској префектури постојао је и посебан „Комитет за смештај и насељавање емиграната“, који је спроводио насељавање Албанаца из „Старе Албаније“ и Албанаца који су побегли из Бугарске окупационе зоне у Македонији. Званична државна политика била је да се Албанци насељавају у напуштене куће протераних српских колониста.¹⁰⁴ Комитет за смештај емиграната је 16. октобра 1942. године донео одлуку да се напуштене српске куће које су заузеле локални Албанци, уступе емигрантима уколико локална породица већ има своју кућу.¹⁰⁵ Насељавање Албанаца је углавном спровођено на простору Гњиланског и Грачаничког среза, у којима су за време рата Срби чинили значајан проценат становништва. За увођење колониста у нове поседе био је задужен Есат Бериша, који је обављао дужност аташеа Приштинске префектуре, а потом и секретара Гњиланске потпрефектуре. Колонистичке породице насељаване на обрадивој земљи од државе су добијале додатну помоћ за бављење пољопривредом. Истовремено, албанске власти су замолиле Намесништво да Италијани, који су били задужени за индустријализацију и рударство на новоприпојеним крајевима, приликом запошљавања дају предност албанским насељеницима.¹⁰⁶

Чиновнички апарат префектуре није био исти у свим окрузима. У пећкој префектури, друга личност по важности после префекта био је инспектор општина, задужен за руковођење општинама у кадровском, техничком и административном погледу. Њега није постављао префект, него одсек за општине при Министарству унутрашњих послова у Тирани и важио је за контролни орган министарства у префектури. С друге стране, у Приштинској префектури је друга личност по важности био први секретар префекта.¹⁰⁷ Први секретар је био префектова најповерљивија личност, задужена за отварање и преглед поште, укључујући и ону строго поверљиву, у коју остали чиновници нису имали увид. Први секретар је мењао префекта када би овај

¹⁰⁴ AQSH, f. 166, Ministria e Tokave të Liruar, d. 13, n.a. 3

¹⁰⁵ AQSH, f. 410, Prefekurat dhe komunat e tokave të Liruar, v. 1942, d. 241, Vendim Komitetit për strehim dhe instalim emigrantash, Tue pa mungesen e shpiave dhe ngushticen e tokave disponibël, 16. X 1942.

¹⁰⁶ AQSH, f. 166, Ministria e Tokave të Liruar, d. 13, n.a. 3.

¹⁰⁷ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о префектури, л. 3.

био одсутан из града. Ова функција, као и положај инспектора општина, често су биле „одскачна даска“ за долажење на позицију префекта.

Други секретар је био задужен за сврставање поште која би долазила од општине или министарства и за издавање пасоша и путних објава за одлазак у иностранство. Прегледао је поверљиву пошту, али не и строго поверљиву. Други секретар је био задужен и за надзор над осталим запосленима у префектури. Аташе као пето лице у префектури био је помагао је другом секретару око издавања пасоша и путних објава, а могао је и да отвара обичну пошту, коју би прослеђивао првом секретару. Уколико је имао факултет, аташе би најчешће напредовао до позиције секретара. У служби префектуре су били запослени и дактилограф, протоколиста и архивар, али су они ретко напредовали на чиновничкој лествици.¹⁰⁸

Већина префеката је након ослобођења процесуирана или се повукла заједно са немачким трупима и завршила у емиграцији. Међутим, префект у Дебарској префектури Мехмет Хоџа, који је ту дужност обављао до јесени 1943. године, на оснивачкој конференцији Обласног народноослободилачког одбора Косова и Метохије у Бујану 1. јануара 1944. године изабран је за председника Председништва обласног НОО и тако од стране Комунистичке партије Југославије инаугурисан у формално највишу функцију цивилне власти на Косову и Метохији.¹⁰⁹

Било је случајева да су се најближи сарадници префекта нашли на слободи, па чак и изградили успешне политичке каријере у новој Југославији. Тако је заменик префекта у Приштини Салихи Ахмет након рата постао високи комунистички функционер и председник Градског одбора у Приштини. Други чиновник префектуре, Шаип Мустафа једно време је обављао функцију председника Среског суда у Приштини док није откривена његова улога у ратним злочинима, након чега је провео 15 година у затвору. Чиновник префектуре Кољ Никај након рата је постао управник основне школе у Приштини. Неки од чиновника који су дошли из Албаније за време окупације, након рата су се вратили у Албанију и тамо заузели високе функције у комунистичком режиму. Афе Никол, први секретар и инспектор општина у Приштинској префектури, после рата је заузео руководећи положај у Министарству

---

¹⁰⁸ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата, л. 10.

¹⁰⁹ Исмет Шаћири, *Сећања I*, Приштина 1979, стр. 335.

унутрашњих послова Албаније. Слично запослење у албанском МУП-у добио је и други секретар приштинске префектуре Седлари Фета.¹¹⁰

1.2. Потпрефектура

Потпрефектуре су биле ниже административне јединице, по величини сличне срезовима у Краљевини Југославији.¹¹¹ У хијерархијском уређењу фашистичке Италије и Краљевине Албаније, потпрефектуре су представљале прелазни ниво власти између префектуре и општина, којима су биле надређене. Имале су задатак да чувају ред и поредак, и формална овлашћења да хапсе, воде истраге и предају кривце суду. Као и у случају префектуре, до капитулације Италије 1943. године право на хапшење и ислеђивање потпрефекти су ретко могли да користе без одобрења инспектора федерата Фашистичке партије Албаније. Као запослене у својој служби потпрефект је имао секретара, помоћника секретара, архивара и служитеља, а од 1942. године под окриљем потпрефектуре се налазио и шеф управе затвора.¹¹²

Потпрефект је формално био најмоћнија личност у срезу, која је надзирала рад општина и села. У местима која су била седишта префектуре (Приштина, Призрен, Пећ и Дебар) нису постојали потпрефекти, већ је њихову дужност непосредно обављао префект. Под приштинском префектуром формиране су потпрефектура у Ѓњилану и Урошевцу. У оквиру Пећке префектуре налазило се пет потпрефектура – Исток, Србица, Тутин, Рожаје и Плав. У оквиру призренске префектуре формиране су потпрефектуре у срезовима Ђаковица, Сува Река, Драгаш и Ораховац. У оквиру дебарске префектуре налазило се шест потпрефектура – Тетово, Гостивар, Кичево, Струга, Преспа и Ростуша, која је обухватала територију у залеђу града Дебра.¹¹³

За акције хапшења, потпрефектура је морала тражити дозволу од Фашистичке партије Албаније. Потпрефектура је слала редовне извештаје префектури, али је и тај извештај морао одобрити секретар фашистичке партије за тај срез.¹¹⁴ У почетку је потпрефект постављао председнике и секретаре општина, али је касније за све окупиране територије то почео да чини државни комесаријат у Призрену, а на крају

---

¹¹⁰ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата, л. 10.

¹¹¹ Албански израз за потпрефектуру је *nënprefekturës*, који се изговара као „нонпрефектуре“, због чега је овај термин често коришћен и у српским изворима, попут извештаја Удбе на Косову и Метохији.

¹¹² АС, фонд БИА, III-117, Реферат о префектури, л. 1.

¹¹³ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о федерату, л. 1; *Ђ. Борозан, Великоалбанско питање 1878–1998*, стр. 41.

¹¹⁴ Г. Тодоровски, *Окупацијата на Западна Македонија 1941 – 1944 . Италијански и албански документи во превод на македонски јазик*, стр. 81–83.

директно Министарство унутрашњих послова у Тирани. Након капитулације Италије, повећала се улога потпрефекта, те је он формирао добровољну албанску жандармерију, као замену за распуштenu карабинијерију. Потпрефекти су издавали наређења “вулнетарима“, као добровољној албанској војној формацији, а касније су руководили мобилизацијом бораца за СС дивизију „Скендербег“.¹¹⁵

Потпрефект је имао обавештајну мрежу лица од којих је добијао информације. Он је био у сталном контакту са председницима и секретарима општина. С њима се обично састајао у седишту потпрефектуре или би он ишао у обилазак општина и давао задатке тамошњим руководствомима, од којих је најчешћи био да мотре на припаднике четничког и партизанског покрета. Председници општина су сваких седам дана морали да потпрефекту подносе извештај о стању на терену општине.

Потпрефектура није била једина државна установа на нивоу среза. Поред ње, постојали су још и Одсек за агрономију, Одсек за ветеринарство, Одсек за шумарство, Војни одсек, Пореска управа и Срески суд.¹¹⁶ Као у случају префектуре, и функције у оквиру срезова на простору Косова и Метохије углавном су заузимали Албанци из Албаније. У Урошевачком срезу сва места у Војном одсеку, Пољопривредном одсеку и Шумском одсеку током окупације припадала су Албанцима из Албаније. У Среском суду Урошевца, Албанци из Албаније су заузимали три места, а они са Косова и Метохије четири места. Од тринаест потпрефеката у Урошевцу током окупације, њих шест је долазило из Албаније.¹¹⁷ У Подримском срезу, шест особа је обављало дужност потпрефеката у периоду 1941–1944. године, од којих су прва четири дошли из Албаније, док су последња два, Рифат Бериша и Ук Садик, били са Косова и Метохије, али су до 1941. године живели у Албанији.¹¹⁸ Косовски Албанци почели су да заузимају позиције потпрефекта тек након капитулације Италије и доласка немачких трупа 1943. године. Многи од Албанаца из Албаније ангажованих у потпрефектурама на Косову и Метохији за време окупације, остали су на Косову и након ослобођења. Нијаз Спахија

---

¹¹⁵ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о нонпрефектури, л. 6. Реферат о префектури, л.2

¹¹⁶ AQSH, f.166, Ministria e Tokave të Ligara, v.1942, d.2, Zyra e bujqësis Ferizaj; АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941–1945), л.85; Милутин Фолић, „Окупациони систем и колаборација на Косову и Метохији 1941–1945.“, у *Други светски рат – 50 година касније I*, ур. Владо Стругар, Подгорица 1997, стр. 564.

¹¹⁷ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941–1945), л.88, Реферат о нонпрефектури, л. 3.

¹¹⁸ АС, фонд БИА, III-139, Државни апарат на КиМ за време окупације и непосредно после Другог светског рата, л. 38.

из Љуме у Албанији током рата је радио у Пољопривредном одсеку у Урошевцу, да би након ослобођења остао у истом граду и постао официр Удбе.¹¹⁹

Органи потпрефектуре су често преузимали руководећу у операцијама етничког чишћења. Убрзо по окупацији Југославије и успостављању италијанске власти, потпрефект у Истоку Рифат Бег организовао је протеривање насељеника из Црне Горе, Брда и Херцеговине. Једино село у Источком срезу које је одолело првом налету окупатора било је Добруша. Међутим, Рифат Бег је, у сарадњи са префектом Тефиком Бољетинијем и ово село етнички очистио у октобру 1941. године. Исте године, Рифат Бег је организовао убиство седам сељака из села Синаје поред Истока.¹²⁰

Најмасовнији злочини у Урошевцу током окупације извршени су под непосредном командом урошевачког потпрефекта Муртеза Шаћирија, који је ту дужност обављао најпре под италијанским, а потом и под немачким сизеренством. Шаћири је у јануару 1943. године руководио масовним нападом на село Грболе у којем је тада био смештен Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију, а у септембру исте године организовао је стрељање четрдесет двоје Срба у Урошевцу оптужених да су симпатисали или помагали НОП у том граду.¹²¹

Потпрефект који се највише истакао у ратним злочинима и прогону Срба током окупације био је Мухарем Митровица, последњи потпрефект у Истоку од октобра 1943. до ослобођења у новембру 1944. године. Као одмазду за два убијена немачка војника, Митровица је организовао масакр шездесет српских цивила у селу Ракош. Поред злочина и масовних хапшења, Митровица се истицао у организовању вулнетара за борбу против четника и партизана на Чакору и у Рашкој области, као и мобилисању Албанаца у СС дивизију „Скендербег“. Немцима је нарочито био користан последњи потпрефект у Ораховцу Ук Садик, син качачког вође Садика Раме. Он је присилно мобилисао ораховачке Албанце када је било процењено да СС дивизијама недостаје бораца. У марту 1944. године организовао је масовну интернацију Срба из Подримског

---

¹¹⁹ АС, фонд БИА, III-118, Потпрефектура у Урошевцу,

¹²⁰ АС, фонд БИА, III-117, Албанска жандармерија у току рата; Реферати о државној полицији, префектури, општинама, федерату, карабињерији и о црној кошуљи, Реферат о неопрефектури, л. 7.

¹²¹ АС, фонд БИА, V-116, Списак припадника вулнетара, фашистичке плаћеничке албанске војске у току Другог светског рата, стр. 50.

среза, а након ослобођења постао је вођа једне од највећих балистичких одметничких група у Метохији.¹²²

Иако су потпрефекти на Косову и Метохији у току окупације били укључени у ратне злочине, неки од њих су успели да промене страну и постану истакнути припадници НОП-а. Најеклатантнији пример ове појаве је Рифат Бериша, који је током 1942. и 1943. године обављао дужност потпрефекта у Ораховцу и Гњилану, да би већ 31. децембра–2. јануара 1944. године био један од делегата на Бујанској конференцији, оснивачкој конференцији Обласног народног одбора Косова и Метохије.¹²³ Бериша је успевао да паралелно гради политичку каријеру у оквиру КПЈ и истовремено учествује у раду непријатељских и националистичких организација до 1949. године, када је убијен приликом одметања и покушаја бекства у Албанију. Нешто опрезнији био је секретар потпрефектуре у Истоку Шемседин Хадри, који је након рата постао функционер у Извршном одбору АКМО. Хадри је као секретар потпрефектуре у Источком срезу важио за „симпатизера НОП-а“, док је, према подацима Удбе, на истој позицији у Тутинском срезу учествовао у ратним злочинима.¹²⁴

1.3. Органи фашистичке власти у општинама и селима

Одмах по окупацији, немачки обавештајни официри, заједно са истакнутим албанским квислинзима, обилазили су Косово и Метохију и формирали нове окупаторске општине, смењујући старе председнике општина и постављајући себи лојалне људе. У општинама у којима су председници били Срби, на њихово место постављани су Албанци. Главни „извођачи“ рушења старог општинског апарата и постављања квислиншког били су Џафер Дева у Митровачком, Иљаз Агуши у Приштинском округу и предратни посланик Југословенске радикалне заједнице Сефедин-бег Махмутбеговић у Пећком крају.¹²⁵ Сефедин-бег је организовао конференције по општинским седиштима на којима је причао окупљеном народу како

---

¹²² АС, фонд БИА, III-139, Списак префеката у срезу Подримском, л.39; АС, фонд БИА, III-117, Албанска жандармерија у току рата; Реферати о државној полицији, префектури, општинама, федерату, карабињерији и о црној кошуљи, Реферат о неопрефектури, л. 7.

¹²³ Према сведочанству Фадила Хоџе, када је средином 1943. године могао да се наслуди излазак Италије из рата, Бериша је пристао на сарадњу са комунистичким покретом, али је од почетка гајио изразито неповерење према српским комунистима, ослањајући се искључиво на своје познанике из Скадра. Опширније видети: Fadil Nozha, *Kur pranvera vonohet (Fragmente nga Ditari 1943)*, Prishtine 1965, str. 69; И. Шаџири, *Сећања I*, стр. 350.

¹²⁴ АС, фонд БИА, III-117, Албанска жандармерија у току рата; Реферати о државној полицији, префектури, општинама, федерату, карабињерији и о црној кошуљи, Реферат о неопрефектури, л. 7.

¹²⁵ Милутин Живковић, Ена Мирковић, „Махмутбеговић (Беголи) Сефедин (1885 – 1946) – Сенатор Краљевине Југославије“, у *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, Приштина 2016, стр. 155–169;

су „дошли ослободиоци“ – Немци – и да „коначно могу Шиптари од својих људи формирати општину“. На тим скуповима причало се и о „угњетавању шиптарских маса“ и њиховој коначној „слободи“. У то доба злочини над Србима, протеривање насељеника и паљење њихове имовине били су најчесталији.¹²⁶

До повлачења Немаца у јуну 1941. године и препуштања овог терена Италијанима и фашистичкој Албанији, комплетан општински систем у срезовима је већ био формиран. Италијани су одлучили да неко време задрже постојећи општински апарат, да би после неколико месеци почели да га мењају. Уведено је правило да председника и секретара општина декретом поставља Министарство унутрашњих послова у Тирани. Остало чиновништво општине постављала је потпрефектура.¹²⁷ Након тога, дошло је до јачања улоге председника општине, као и целокупног општинског апарата, који је, између осталог, почео да убира порезе и друге општинске дажбине.¹²⁸

Општине су морале да извршавају наређења потпрефектуре, али и карбинијерије, квестуре и федерата фашистичке партије. Оне су спроводиле мобилизацију у „вулнетаре“, а председник општине је често био на челу локалних вулнетара који су ишли у борбе против четника и партизана, а неретко вршили пљачке и злочине над српским цивилима. Поред тога, општине су достављале наоружање цивилима који треба да иду у борбу и издавале су наређења да сваки албански цивил мора да набави и купи пушку.

Вулнетари се у документима називају и „албанска војска“ или „фашистичка плаћеничка албанска војска“ и представљали су најбројнију оружану формацију на тлу Косова и Метохије у току рата. Одмах по доласку Немаца 1941. године започето је формирање „добровољне албанске жандармерије“, сачињене од лица склоних криминалу, која су извршила највећи број злочина у овом периоду. Италијани су током лета распустили добровољну жандармерију, заменивши је карабинијеријом, али су албански добровољци у форми „вулнетара“ наставили да играју важну улогу у фашистичком окупационом апарату. Примера ради, у нападу на село Грболе 1943. године, учествовало је неколико десетина припадника карабинијерије и преко 600

---

¹²⁶ Сефедин-бег Махмутбеговић је током целог периода окупације био председник општине Пећ. Убијен је 1946. године као одметник. Опширније видети: АС, фонд БИА, III-117, Реферат о општинама, л. 16; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 60–62.

¹²⁷ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о нонпрефектури, л. 6

¹²⁸ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о општинама, л. 16.

вулнетара, предвођених урошевачким потпрефектом Муртезом Шаћиријем. Злочине над српским цивилима најчешће су вршили вулнетари, који су тако остваривали и значајну материјалну добит. Вулнетари из пограничних општина Лапског среза и Приштинске префектуре служили су као додатне пограничне страже на граници окупиране Србије и Краљевине Албаније.¹²⁹

Често су општине одузимале коње сељацима за потребе вулнетара. Издавањем наређења о давању петине и десетине беговима и наређења о одласку на кулук, општине су играле важну улогу у одржавању феудалног система у фашистичкој Албанији. Овај систем се на Косову и Метохији привремено задржао чак и након доласка КПЈ на власт.¹³⁰

За време постојања италијанске карабинијерије, председници општина нису могли директно да наређују хапшење, већ су давали предлоге бригадиру карабинијерије, који је потом предлоге прихватао или одбијао. Након капитулације Италије, када је албанска жандармерија заменила карабинијерију, председници општина су издавали наређења жандармеријској станици и командир станице је морао да их извештава о евентуалним хапшењима и другим акцијама на територији општине. Након доласка Немаца и формирања такозване „Друге призренске лиге“ на јесен 1943. године, општине су вршиле мобилизацију за СС дивизију „Скендербег“ и оружану формацију Друге призренске лиге – „Регимент Косова“.¹³¹

Председници општина ишли су на саветовања код префекта или потпрефекта а после тога су организовали састанке са кметовима села којима су преносили наређења. Кметови су формално бирани од становника села, али су у пракси били фаворити председника општина, док у супротном не би могли дуго да остану на функцији кмета. Кметови су имали задатак да надгледају да ли у селу има „незадовољника“, или присталица четника и партизана и о томе редовно извештавају председнике општина, али и жандармеријску патролу. Често су од жандармерије добијали наређење да мотре на сумњиве куће или лица и извештавају је о евентуалним променама. Неки утицајни кметови села су директно ишли код префекта на подношење извештаја. Као најнижа инстанца власти, кметови села су на терену спроводили замисли префектуре и министарстава – пре свега, достављали су људе за мобилизацију у вулнетаре и СС

---

¹²⁹ АС, фонд БИА, V-116, Списак припадника вулнетара, фашистичке плаћеничке албанске војске у Другом светском рату, стр. 1–3, 8, 50.

¹³⁰ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о општинама, л. 16–17.

¹³¹ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о општинама, л. 17.

дивизије и организовали ноћне страже које су спречавале евентуалне диверзантске нападе ослободилачких покрета.¹³²

Рад општинске администрације и сеоског кмета био је под строгим надзором фашистичке партије. „Борбени сноп“ (*fascio di combattimento*) је био средњи орган партије који надзирао рад општине, а док је сеоског кмета контролисао „капонукла“ – човек од поверења секретара Фаше.¹³³ Лојалност општинских власти и сеоских кметова представљала је важан ослонац фашистичке власти Велике Албаније, какав, са изузетком делова НДХ, није постојао у другим крајевима окупиране Југославије.

Иако су играли важну улогу у фашистичком окупационом систему, и представљали непосредну везу између виших органа власти и „вулнетара“, председници општина ретко су сносили одговорност за своје учешће у рату. С друге стране, ретки су и случајеви попут Саита Затрићија, који је под окупацијом обављао дужност председника општине у Истоку, да би након рата постао високи државни функционер на Косову и Метохији.¹³⁴ Од председника општина за време окупације, озбиљнију послератну каријеру у социјалистичкој Југославији направили су још и Саљи Призрени, председник општине Призрен и Ахмет Саљих, председник општине Ораховац за време окупације.¹³⁵

1.4. Фашистичка партија Албаније

У Албанији, као и у Италији, Фашистичка партија била је једина законом дозвољена политичка странка у земљи. Самим тим, цео државни апарат у деловима Југославије које је окупирала Велика Албанија, био је попуњен функционерима фашистичке партије и контролисан од стране партијских органа. У тоталитарној држави није се захтевала само послушност и покорност грађана према партији и државној власти, него су сви становници и сами морали бити следбеници владајуће идеологије. Стога је комплетан друштвени живот на окупираним подручјима био обојен фашистичком идеологијом и њеним начелима. Након италијанске окупације Албаније 1939. године формирано је министарство фашистичке партије на чијем челу се налазио дотадашњи италијански сарадник Кољ Бип Миракај. Ово министарство је по

---

¹³² АС, фонд БИА, III-117, Реферат о општинама, л. 18.

¹³³ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о општинама, л. 17.

¹³⁴ АЈ, фонд 516, Мемоарска грађа, Србија, 2825, Сайт Затрићи: „Радио сам у Источком срезу“; АС, фонд БИА, III-117, Општине, л. 8–9.

¹³⁵ АС, фонд БИА, III-139, Списак секретара и председника општина за време окупације, л. 37. Председници ораховачке градске општине за време рата, л. 42.

окупацији Југославије 1941. године на њеној територији додељеној Албанији формирало органе Фашистичке партије.

Мусолинијев фашистички покрет формиран 1919. године звао се „Италијански борбени снопови“ (*Fasci italiani di combattimento*). Када је на конгресу у Риму новембра 1921. године, ова организација трансформисана у Националну фашистичку партију, термин „борбени сноп“ (*fascio di combattimento*) остао је назив за основну партијску ћелију на нивоу општине и града, док се партијска организација на нивоу провинције стога звала „савез борбених снопова“ (*federazioni dei fasci di combattimento*).¹³⁶

Савез борбених снопова представљао је окружни комитет Фашистичке партије, и имао је задатак да на свом подручју развија фашистичку идеологију и јача везу између становништва и фашистичке државе. Савез је преко нижих органа партије – борбених снопова – успео да у срезovima и општинама окупи широке народне масе око своје идеологије, учлани их у фашистичку партију и на тај начин их мобилише за интересе окупатора. Поред пропагандног задатка ширења идеологије и учлањивања што већег броја људи у партију, Савез је имао и непосредну контраобавештајну делатност у циљу очувања државног поретка. Територијални опсег савеза поклапао се са територијом префектуре, тако да је на окупираним подручјима Србије од 1941. до 1943. године постојало четири савеза борбених снопова са седиштима у Призрену, Пећи, Приштини и Дебру.

Савез је био политички контролни орган за остале установе, тако да ниједно крупније питање, чак ни административног карактера, није могло да се реши без претходне сагласности Савеза. Иако по закону савез борбених снопова није имао право да хапси осумњичена лица, у пракси је то чинио преко префектуре, карабинијерије и квестуре. Уколико би се десило да руководиоци поменутих установа не извршавају налоге савеза борбених снопова, они би убрзо били смењени, а неретко и хапшени, што показује колика је била моћ фашистичке партије на окупираним територијама.¹³⁷

На челу савеза борбених снопова налазио се савезни секретар, односно „федерал“. У „Краљевини Албанији“ је федерал по националности увек био Албанац. Према документима Управе државне безбедности, прави руководилац савеза заправо је

---

¹³⁶ Италијанска реч *Federazione*, могла би да се преведе и као *федерација*, али с обзиром да се тај израз у српском језику готово искључиво користи да означи државно уређење, у раду је коришћена реч *савез*, која има нешто шире значење него *федерација*. У извештајима УДБ-е, Савез борбених снопова називан је *федерат*.

¹³⁷ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о федерату, л. 2.

био инспектор Савеза, по националности обавезно Италијан. Инспектор савеза је била личност која је спроводила линију фашистичке партије на терену и давала директиве за рад свим другим установама у округу. По правилу је на тој функцији била особа са високим образовањем и квалификацијама, која је уживала огроман ауторитет како међу становништвом тако и међу функционерима.¹³⁸

Инспектор Савеза борбених снопова у Пећкој префектури био је Северино Рикотино, који је из Италије 1939. године дошао најпре у Скадар, а потом 1941. године у Пећ. Савез је имао дванаест чланова, претежно Италијана и Албанаца из Албаније, али истакнутих качака попут Бајрама Гашија и Шабана Баше. Њих двојица су се 1941. године вратили у Пећ и до пада Муслонија вршили функције „федерала“ Фашистичке партије, односно секретара Савеза борбених снопова у Пећи.¹³⁹ Зарад ефикасности рада, Савез борбених снопова у Пећи је формирао „ужи одбор“ као посебно тело Фашистичке партије састављено од руководиоца кључних установа на територији префектуре – префекта, команданта карабинијерије, команданта квестуре, команданта места, председника општине, директора гимназије, управитеља школе и потпрефеката. Важнији чланови ужег одбора били су Сефедин-бег Махмутбеговић као председник Општине Пећ током целог периода окупације, Тафиљ Бољетини као префект, Рок Маљок као квестор, командант црнокошуљаша Ђеват Бериша и управник школе Јонуз Бјечори. Састанке ужег одбора заказивао је Северино Рикотино. На састанцима ужег одбора третирана су сва важнија питања везана за хапшења, интернацију и мобилизацију маса.¹⁴⁰

При Савезу је постојао и шири одбор, у који су, поред чланова ужег одбора, улазили и други утицајни људи – богати трговци, крупни земљопоседници и још неке познатије присталице фашизма на терену округа. Шири одбор имао је саветодавну улогу и служио је за дискусију и размену мишљења по појединим питањима као што су мобилизација вулнетара, учлањивање у партију, прављење путева и слично. Шири одбор је добро служио Савезу за ширење фашистичке пропаганде, јер су његови чланови углавном били људи са угледом и ауторитетом код албанских маса, тако да су учешћем у ширем одбору значајно доприносили расту угледа и утицаја фашистичке

---

¹³⁸ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о префектури, л. 1; АС, фонд БИА, III-117, Реферат о федерату, л. 3; А. Hadri, *Narodnooslobodilčaki pokret na Kosovu 1941 – 1945*, str. 107, 108.

¹³⁹ Бајрам Гаши је дужност секретара Савеза борбених снопова у Пећи обављао од 1941. године до почетка 1942. године. Шабан Баша је секретар Савеза био од почетка 1942. године до пада Мусолинија крајем јула 1943. године. Видети: АС, фонд БИА, III-117, Реферат о федерату, л. 6.

¹⁴⁰ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о федерату, л. 6, 7.

партије. Након ослобођења, већина чланова фашистичке партије није сносила репресивне мере од стране нових власти, али изузетак су чланови ужег и ширег одбора. Утицајни трговци из Пећи Хаџи Селим, Мисин Маља, Асан Хаџи Мурат, након рата су ликвидирани од стране нових власти јер су као чланови ширег одбора Фашистичке партије промовисали фашизам и подстицали албанско и муслиманско становништво на злочине.¹⁴¹

У Призренској префектури положај секретара Савеза борбених снопова током целог периода окупације заузимао је Тахир Заими, који је уједно био у сродству са секретаром Среског комитета КПЈ у Призрену Џавидом Ниманијем.¹⁴² Овај податак се може довести у везу са чињеницом да је Џавид Нимани неретко слао Обласном комитету КПЈ и Оперативном штабу за Косово и Метохију комплетне преписе писама која су стизала призренском префекту. На тај начин су косовскометохијски комунисти откривали намере фашистичке владе у Тирани.¹⁴³

Савез борбених снопова био је подељен на одсеке, од којих је најважније било политичко-пропагандно одељење. Оно је имало задатак да Албанцима прикаже италијанску окупацију као „спас“, а Италијане као „најбољег савезника Албанаца“. Вршило је активну пропаганду преко зборова, конференција, брошура и летака, чији су циљеви често били распиривање мржње према Србима, покретима отпора и подстицање на протеривање насељеника. Ово одељење је формирало и оружану формацију Савеза – Црну руку – која је употребљавана за ликвидацију лица за које је процењено да представљају опасност по фашистички поредак. Поред тога, политичко одељење је било задужено и да организује контраобавештајну делатност преко италијанске контраобавештајне службе ОНВРА.¹⁴⁴

Важну улогу имало је и економско-трговинско одељење Савеза, без чије дозволе ниједан трговац са окупираних подручја Јужне Србије (Косова, Метохије, Западне Македоније и Рашке) није могао да купује робу из Италије, па чак ни из Албаније. Циљ такве политике је био да се што већи број трговаца веже за Фашистичку партију и стави у службу окупатору, макар из личних материјалних и пословних разлога. Економско-

---

¹⁴¹ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о федерату, л. 2, 7, 8.

¹⁴² Милија Шћерановић, „Egzodus kosovskih Srba i Crnogoraca 1878–1888“, у *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, ur. Gordana Filipović, Beograd 1989, str. 143; И. Шахири, *Сећања I*, стр. 94.

¹⁴³ *Зборник НОР*, том 1, књ. 19, док. 87, Обавештење Џавида Ниманија од 14. јануара 1944. Обласном комитету КПЈ за Метохију о мерама окупаторских власти против комуниста, стр.389, док. 88, Писмо Џавида Ниманија од 22. јануара 1944. Обласном комитету за Метохију, стр. 401.

¹⁴⁴ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о федерату, л. 3; S. Đaković, *Fadilj Hodža i Enver Hodža - sličnosti i razlike*, str. 60.

трговинско одељење је руководило снабдевањем становништва намирницама, које је коришћено у пропагандне сврхе, са циљем да покаже како „Мусолинијев режим брине о осиромашеном народу“.¹⁴⁵

Културно-просветно одељење Савеза било је задужено за сферу образовања и културе, са задатком ширења фашистичке пропаганде. То је чинило преко организовања културних манифестација, ширења фашистичке литературе и отварања читаоница. Руководило је и физичким васпитањем, формирањем спортских удружења, преко којих су фашисти окупљали омладину и васпитавали је у фашистичком духу. Ово одељење је имало велики утицај на наставу и вршило је контролу над наставницима, који су притискани да децу васпитавају у фашистичком духу. Из овог одељења је у школу пристизала фашистичка литература, која је потом дељена ђацима. При културно-просветном одељењу постојала је такозвана фидуцарија (Руководилац жена) – женска особа задужена за ширење фашистичке идеологије међу женама и њихово што масовније укључивање у партију.¹⁴⁶

Пољопривредно одељење Савеза борбених снопова постојало је само у окупираним деловима Југославије додељеним Албанији, не и у „старој Албанији“. Иза тога је стајала намера Италијана да се што боље упознају са природним богатствима Косова и Метохије, као и да се испита могућност насељавања италијанских породица на Косово и Метохију, што указује на дугорочне планове Мусолинија да цела Велика Албанија, укључујући и окупиране делове Југославије, постане интегрални део Италијанске империје. Томе су се супротстављали Албанци у влади Краљевине Албаније, уз образложење да албанске масе не би добро прихватиле насељавање Италијана.¹⁴⁷

Нижа инстанца Фашистичке партије од савеза борбених снопова била је борбени сноп (*fascio di combattimento*), односно „фашија“, како се овај орган назива у документима Удбе. Борбени сноп је била партијска организација која је деловала у оквиру територије потпрефектуре, односно среза. На челу Борбеног снопа налазио се секретар, кога је постављао Савез, а то лице је често било и на државној функцији у потпрефектури. Секретар Борбеног снопа у попрефектури није могао бити смењен ни од потпрефекта, ни од префектуре, па чак ни од Министарства унутрашњих послова,

---

¹⁴⁵ Г. Тодоровски, *Окупацијата на Западна Македонија*, стр. 151.

¹⁴⁶ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о федерату, л. 6.

¹⁴⁷ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о федерату, л. 4; Момчило Павловић, Предраг Марковић, *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006, стр. 202, 203.

већ само од Министарства фашистичке партије, што говори колики је био утицај Фашистичке партије у структури власти.¹⁴⁸

Борбени снопови су вршили контролу рада општинских органа, давали сагласност за нечији избор на место председника и секретара општине и нечије примање у државну службу. Борбени снопови су имали шири и ужи одбор, састављен од угледних људи у срезу. Док је шири одбор одлучивао о примању нових чланова у партију, ужи одбор је расправљао о списковима сумњивих лица. Испод Борбеног снопа, на нивоу општина деловале су „групе локалних фашиста“ (*gruppo rionale fascista*) као локални огранак Фашистичке партије. На њиховом челу налазио се повереник (*fiduciario*). Уколико у некој општини партија није именовала повереника групе локалних фашиста, ту функцију преузимао је председник општине. Седишта група локалних фашиста углавном су се налазила у истим зградама у којима су били смештени и општински органи, што указује на повезаност ове две институције. Повереник групе локалних фашиста је уједно био и службеник контраобавештајне службе ОВРА, због чега је био директно повезан са Савезом борбених снопова. У пракси је често повереник групе локалних фашиста био важнија личност од председника општине.¹⁴⁹

Главни задатак чланова група локалних фашиста било је ширење фашистичке пропаганде, тако да, када би преко Савеза борбених снопова стигла нека материјална помоћ, они би говорили како то „лично шаље Мусолини како би помогао албанску сиротињу“. Када би стизали пакетићи за децу, фашисти би то тумачили људима како „Мусолини брине за децу“.¹⁵⁰

Најнижи чин у фашистичкој хијерархији био је капонукла (*capo-nucleo*, у преводу на српски „*поглавар језгра*“), представник фашистичке партије у селу. Капонукле су имали двоструку улогу ширење пропаганде и обавештајног рада. С једне стране, када би стигла помоћ у храни, капонукле су учествовали у деоби те помоћи и водили рачуна да се она правилно распореди, због чега су у обичном народу често изгледали као „носиоци правде“. Истовремено, капонукле су имали задатак да прате и

---

¹⁴⁸ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о Фаши, л. 13. Реферат о федерату, л. 5.

¹⁴⁹ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о Фаши, л. 13–15.

¹⁵⁰ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о општинама, л. 2.

шпијунирају по селу, и откривају сумњива лица и непријатељске елементе, о чему су потом извештавали више инстанце у партији.¹⁵¹

Сваки чиновник запослен у државној служби морао је бити члан фашистичке партије. Услови за чланство су били следећи: Претендент је морао да по националности буде Албанац, да буде „политички исправан“, да има најмање двадесет и једну годину и да се обавезе да ће се покоравати партијској дисциплини. Секретар борбеног снопа је молбу за учлањење у партију износио пред шири одбор Борбеног снопа, на којем се расправљало о подносиоцу молбе. Уколико би неко од чланова ширег одбора био против примања подносиоца молбе у партију, секретар Борбеног снопа би затражио мишљење и од карабинијерије, након чега би лице или било завођено у картотеку као члан Партије или било одбијано.¹⁵² Фашистичка партија је посебну пажњу посвећивала младима, које је, према узрасту, организовала у четири огранка – „синови вукова“ (до 7 година), „школска омладина“ (7–14 година), „авангардисти“ (14–17 година) и „млади фашисти“ (преко 17 година).¹⁵³

Фашистичка партија је имала своју оружану формацију – црнокошуљаше, коју је користила за обрачуне са политичким неистомишљеницима. Понашање црнокошуљаша и њихова недодирљивост за полицијске органе код грађана су уносили страх од Партије. У Пећком федерату црнокошуљаше је формирао секретар савеза борбених снопова Шабан Баша, који је предано радио на мотивисању Албанаца да се прикључе овој паравојној формацији. Баша је говорио да су црнокошуљаше „најбољи и најоданији“ чланови Фашистичке партије и да је њихов циљ „очување слободе шиптарског народа, којем прети опасност од четника“. Црнокошуљаше су били подељени на сквадре од око 40 људи, а најозлоглашенијом сквадром у Метохији командовао је Мухарем Митровица.¹⁵⁴

Од 133 регистрована члана Фашистичке партије са подручја града Пећи, само 14 је кажњено од стране нових власти, односно ликвидирано или осуђено на затворску казну. Остали нису сносили никакву кривичну одговорност.¹⁵⁵

---

¹⁵¹ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о општинама л. 2. Реферат о Фаши, л. 13.

¹⁵² АС, фонд БИА, III-117, Реферат о федерату, л. 6.

¹⁵³ Gojko Medenica, „Peć i okolina u okupacionom sistemu 1941-1944“, u *Metohijski NOP odred 1941*, Beograd – Peć 1997, str. 49.

¹⁵⁴ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о Црној кошуљи, л.1 – 4, Реферат о федерату, л. 3, 8

¹⁵⁵ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о федерату, Списак чланова Фашистичке партије регистрованих у Пећком федерату, л. 9–12.

1.5. Италијанска карабинијерија и албанска жандармерија

Након што су према Бечком споразуму одређене нове границе и део територије Југославије додељен Албанији, тај простор је почетком јуна 1941. године заједно са италијанском војском заузела италијанска војно-полицијска формација карабинијерија. Четврти мобилизациони батаљон Краљевске карабинијерије који је ушао на територију Косова и Метохије првобитно је био потчињен Врховној команди Краљевске карабинијерије Албаније, са седиштем у Тирани. У октобру 1942. године одлучено је да се карабинијеријски батаљон на Косову издвоји из опсега надлежности Врховне команде карабинијерије Албаније и потчини најстаријем војном команданту у Призрену, где се налазила и команда дивизије.¹⁵⁶ На тај начин, за разлику од карабинијеријских формација на простору предратне Албаније, карабинијерија на Косову и Метохији је имала директну везу са Римом.¹⁵⁷

Команда карабинијерије одмах је распустила албанску „добровољну жандармерију“, коју су по доласку Немаца формирали локални Албанци. Из сваке станице албанске добровољне жандармерије, Италијани су задржали једног до два припадника, који су им служили као добри познаваоци терена. Четврти батаљон је у тренутку заузимања простора Косова и Метохије имао око 1.000 припадника, а до капитулације Италије број припадника карабинијерије је порастао на око 5.000.¹⁵⁸

Моћ карабинијерије на окупираним подручјима Јужне Србије била је већа од силе коју је за време Краљевине Југославије имала жандармерија. Док је југословенска жандармерија морала да се потчињава и слуша наређења цивилних власти, италијанска команда карабинијерије није имала ту врсту обавеза према префекту или потпрефекату. Италијанска команда карабинијерије деловала је самостално у односу на албанске државне институције, и слушала је искључиво наређења италијанских контролних органа у албанском државном апарату.¹⁵⁹ Командантима карабинијерије на окупираном подручју Југославије додељеном Албанији у пракси је могао да наређује само инспектор федерата Фашистичке партије и руководиоца војнообавештајне службе СИМ

¹⁵⁶ AQSН, f. 152, Ministria e Punëve të Brendshme, v. 1942, Komanda e prorre e karbinjereve mbrentore të Shqipnis. Zyra e rregullimit dhe e mobilizimit, 3. X 1942.

¹⁵⁷ Карабинијерија је војно-полицијска формација, која је у Италији у мирнодопским условима била задужена за очување реда и мира, док је за време ратног стања била ангажована у ратним операцијама. Опширније видети: АС, фонд БИА, III-118, Реферат о карабињерији, л. 6; Марилина Века, *Изгубљено Косово*, Београд 2004, стр. 118–123.

¹⁵⁸ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о карабињерији, л. 2; А. Hadri, *Narodnooslobodilčaki pokret na Kosovu 1941 – 1945*, str. 102.

¹⁵⁹ АС, фонд БИА, III-118, Реферат о карабињерији, л. 1.

(*Servizio Informazioni Militare*)¹⁶⁰. Ипак, акције карабинијерије и префектуре најчешће су биле координисане и у међусобном сагласју. Поручник карабинијерије је имао надзор над вулнетарима у срезу. У пограничним срезовима, карабинијерија је вршила надзор над граничним прелазима.¹⁶¹

Четврти батаљон краљевских карабинијера био је подељен на три чете (*компаније*) са седиштима у Призрену, Пећи и Приштини, а постојала је и провизорна чета у Ђаковици. Седиште префектуре било је и седиште компаније. Свака компанија била је подељена на неколико водова (*тененци*) и то у сваком среском месту по један тененца. У свим жандармеријским станицама Краљевине Југославије, Италијани су поставили своје „*стађионе*“, које су биле потчињене среским тененцама. Карабинијерија је имала и своју обавештајну мрежу, сачињену од „информатора“. Постојале су три врсте информатора. Они који су врбовани по затворима или пуштани по појединим задацима, а нису били плаћени, затим људи који су се истакли као пријатељи Италије, док су трећа врста информатора били плаћеници.¹⁶²

Карабинијери су вршили контролу саобраћаја, управљали су затворима, вршили контрашпијунску делатност и надгледали становништво на окупираним територијама.¹⁶³ У фашистичкој Италији, карабинијерија је коришћена за репресалије према опозицији и Мусолинијевим противницима, док је у окупираним деловима Југославије ова формација пре свега била задужена за борбу против партизана и сузбијање свих покрета отпора окупационом режиму. Карабинијери су имали задатак да обезбеђују ред и мир и да откривају све организације које су биле уперене против италијанске империје. На Косову и Метохији, италијанска команда карабинијерије као главну претњу видела је партизански и четнички покрет отпора, односно оружане формације Народноослободилачке војске Југославије и Југословенске војске у отаџбини. Стога, карабинијерија углавном није иницирала злочине над цивилним становништвом, рачунајући да то може да доведе до подизања устанка. Неретко се дешавало да су локални Албанци карабинијерији лажно достављали податке да се у

---

¹⁶⁰ S. Đaković, *Fadilj Hodža i Enver Hodža - sličnosti i razlike*, str. 56–58.

¹⁶¹ AQSH, f. 166, Ministria e Tokave të Liruar, d.9, Telegram prefekturave qarkore nenprefekturave; AC, фонд БИА, III-117, Реферат о карабињерији, л. 1.

¹⁶² AC, фонд БИА, III-118, Реферат о карабињерији, л. 6; Gojko Medenica, „Peć i okolina u okupacionom sistemu 1941-1944“, u *Metohijski NOP odred 1941*, Beograd – Peć 1997, str. 47

¹⁶³ *Handbook on the Italian Military Forces*, Washington 1943, str. 12, 13.

неком српском селу крију партизани, како би Италијани напали то село.¹⁶⁴ У пограничним крајевима, карабинијерија је вршила надзор над граничним прелазима.

Друга полицијска формација успостављена за време Италијана била је квестура, која је имала улогу редовне полиције у градовима Приштини, Призрену и Пећи, који су уједно били и центри префектура. У сваком од ових градова било је између тридесет и четрдесет припадника квестуре, не рачунајући њене агенте.¹⁶⁵ За разлику од карабинијерије, квестура није имала станице у осталим средњим центрима и општинама. Квестура није била директно потчињена италијанској војној команди и Риму, већ је била део државног апарата Краљевине Албаније. Ипак, поред команданта квестуре који је био Албанац, постојала је и институција саветника, коју је заузимао Италијан. Рад квестуре у три косовскометохијска града био је под италијанском контролом до септембра 1943. године. Квестура је оперативно била подређена префекту, којем је морала да доставља извештаје о стању на терену града на свака 24 часа. Када би долазило до несугласица између префекта и квестуре, министарство унутрашњих послова у Тирани слало би инспектора да посредује у решавању спора.¹⁶⁶

Поновно формирање албанске жандармерије, као војно-полицијске формације на Косову и Метохији започето је у фебруару 1943. године, декретом од стране фашистичке владе Малићија Бушатија, а у истом циљу декрете је доносила и влада његовог наследника Екрема Либохове. Након пада Мусолинија крајем јула 1943. године, када се могао наслутити пораз Италије у рату, жандармерија је додатно учвршћена, док је карабинијерија почела да губи утицај и ауторитет. За разлику од „добровољне жандармерије“ из 1941. године, жандармерија Краљевине Албаније из 1943. године је у највећој мери преузела организациону структуру одлазеће италијанске карабинијерије.¹⁶⁷ Најпре су формиране окружне команде жандармерије у Пећи, Приштини и Призрену, које су имале директну везу са Владом у Тирани. Потом су формиране средње команде у потпрефектурама, и на крају жандармеријске станице у општинама.¹⁶⁸ Жандармерија је имала разгранату обавештајну делатност преко својих агената и сарадника, од којих је добијала податке о припадницима и симпатизерима

---

¹⁶⁴ Радојко Јовановић, *Бело светло на митровачке црвене записе*, Косовска Митровица 2009, стр. 166.

¹⁶⁵ А. Hadri, „Окупациони систем на Косову и Метохији 1941 – 1944“, стр. 49.

¹⁶⁶ АС, фонд БИА III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941 – 1945), Префектура, л. 17

¹⁶⁷ АС, фонд БИА III-117, Извештај опуномоћства Удбе у Истоку окружном одељењу Удбе у Пећи, 20. септембар 1946; Милутин Фолић, „Окупациони систем и колаборација на Косову и Метохији 1941–1945.“, у *Други светски рат – 50 година касније I*, ур. Владо Стругар, Подгорица 1997, стр. 565.

¹⁶⁸ АС, фонд БИА III-117, Реферат о жандармерији, л. 10.

НОП-а. На основу добијених података, жандармерија је организовала акције у којима су често вршени злочини над цивилима.¹⁶⁹

Командант среске жандармерије, називан још и „реткомандант“ играо је кључну улогу у функционисању ове установе. Руководио је жандармеријским акцијама на терену среза, спроводио је наређења окружне команде, а имао је право и да сам предузима акције и врши хапшења. Реткоманданти који су се посебно истицали по терору и злочинима над цивилима били су Мехмет Чауши, командант жандармерије у Источком срезу, и Хамдија Јашаревић, командант жандармерије у Урошевачком срезу. Источка жандармерија је на јесен 1943. године ухапсила и стрељала шездесет Срба у селу Ракош, као одмазду за два убијена немачка војника. Урошевачка жандармерија под командом Јашаревића у септембру 1943. године стрељала је тридесет Срба из Урошевца.¹⁷⁰ Јашаревић и Батуш су непосредно пред ослобођење Косова и Метохије прешли на страну Народноослободилачке војске Југославије.

После пада Мусолинија, у августу 1943. године квислиншка влада Албаније формирала је државну полицију, која је функционисала по готово идентичном систему као и квестура.¹⁷¹ Структура и персонални састав су остали исти, с тим што је укинута функција италијанског „саветника“, која је постојала у квестури и служила за италијанску контролу рада ове институције.¹⁷² Државна полиција је постојала само при седиштима префектура, у Приштини, Пећи и Призрену и за разлику од жандармерије није имала станице по мањим местима. Полиција је могла да хапси и над ухапшенима води истрагу, али је у року од 24 сата о томе морала да обавести префекта и тужиоца, којима је оперативно била подређена. Албанска полиција је сарађивала и са немачким полицијским органима, нарочито по питању сузбијања покрета отпора, што је, уз чување реда и мира, био основни задатак државне полиције.¹⁷³

Прва и најкраћа фаза окупације обухватала је период од априла до јуна 1941. године, када је дошло до масовног упада качака из Албаније и почетка терора над Србима са Косова и Метохије. У условима анархије, персонални састав државног апарата се у том периоду у потпуности променио, са руководећих положаја су

---

¹⁶⁹ АС, фонд БИА III-117, Реферат о жандармерији, л. 8.

¹⁷⁰ АС, фонд БИА III-117, Реферат о жандармерији, л. 13; АС, фонд БИА, V-9. Балистички покрет. Реферат о злочину окупатора и свих квислинга у времену окупације, л. 25,

¹⁷¹ А. Hadri, *Narodnooslobodilčaki pokret na Kosovu 1941–1945*, str. 104.

¹⁷² АС, фонд БИА, III-139, Државни апарат на КиМ за време окупације и непосредно после Другог светског рата, Реферат о државној полицији, л. 20.

¹⁷³ АС, фонд БИА, III-117, Државна полиција.

смењивани Срби и на њихово место постављани Албанци, који су формирали и своје „добровољне жандармерије“. У складу са италијанско-немачким споразумом у Бечу, и поделе територије Југославије међу Хитлеровим савезницима, током лета 1941. године на највећем делу Косова и Метохије успостављене су фашистичке институције и државна организација италијанског протектората Краљевине Албаније.

Капитулација Италије и долазак немачке војске у Албанију 1943. године за последицу су имали брисање свих елемената италијанског сизеренства над Албанијом, Фашистичка партија Албаније на власти је замењена Бали комбетаром („Народним фронтом“), италијанска карабинијерија и квестура замењене су албанском жандармеријом и полицијом, а италијанску војску и обавештајни апарат замениле су немачке војне и безбедносне структуре. Нова влада је 14. октобра 1943. године чак прогласила „независност Албаније и ослобођење од италијанске окупације“.¹⁷⁴ Ипак, у јесен 1943. године нису избрисане све италијанске тековине. Поред граница Велике Албаније, које се остале непромењене, задржана је управљачка структура државе, заснована на систему префектура, потпрефектура и општина чија руководства је директно постављала централна власт, као и фашистичка идеологија заснована на ксенофобији, расизму и екстремном национализму, којом су индоктринирани становници Краљевине Албаније све до окончања овог режима крајем 1944. године.

---

¹⁷⁴ Глигор Тодоровски, *Окупацијата на Западна Македонија*, Скопље 1974, стр. 20.

2. Терор окупационих власти и политичке и војне активност сучељених покрета на Косову и Метохији

Злочини, паљење кућа и етничко чишћење на Косову и Метохији након 6. априла 1941. године нису били резултат само анархије, „спонтане освете“ и реакције Албанаца на брз војни слом Краљевине Југославије, већ и дуго припремане операције, коју је у сарадњи са Италијом припремала Краљевина Албанија. О томе сведочи и сећање Спасоја Ђаковића, утицајног комунисте и руководиоца Озне на Косову и Метохији. Неколико дана пре почетка немачког бомбардовања Београда, он је у Ђаковици водио разговор са групом албанских сељака који га је, по његовим речима, „оставио у чуду“. Сељаци су га обавестили да се са албанске стране границе налазе групе емиграната у служби Албаније и Италије, који спремни чекају дан да упадну у Космет. Потом су му дали тачан опис догађаја након упада: „Палиће насељеничке куће, убијаће Србе и Црногорце и одузимаће земљу. Ове групе биће помогнуте од италијанских фашиста. Убеђивали су нас да ће то бити за неколико дана“.¹⁷⁵ Ђаковић је тада, свестан да су сељаци ове информације добили током боравка у Албанији, сматрао да су оне део пропаганде и обавештајног рата који је из Италије и Албаније вођен против Краљевине Југославије, не слутећи да ће у наредним недељама све што су му је тада најављено, бити и реализовано.

Најмасовнији злочини, интернације и погроми почињени су у првим месецима након окупације 1941. године, када се на Косово и у Метохију вратио велики број качака, који су у међуратном периоду побегли у Албанију. Идејни носиоци погрома над Србима били су албански и муслимански главари и политички представници са овог простора Иљаз Агуши из Приштине, Сефедин-бег Махмутбеговић из Пећи, Гани-бег Криезију из Ђаковице, као и Ферхат-бег Драга и Џафер Дева из Митровице, која је припала немачкој окупационој зони.¹⁷⁶ Поред качака, злочине су чинили и локални косовскометохијски Албанци формирајући у многим местима „добровољне жандармерије“, најчешће састављене од особа које су у прошлости имале проблема са законом.¹⁷⁷ Италијански официр Карло Умилта је у својим мемоарима навео да је остао

---

¹⁷⁵ АЈ, фонд 516, МГ, 2400/2, Спасоје Ђаковић: „Братство и јединство“.

¹⁷⁶ Бранко Бошковић, „Преглед специфичности народноослободилачког покрета на Косову и Метохији (1941 – 1945. године)“, Приштина 1991, *Космет*, бр.1 (1991), стр. 221.

¹⁷⁷ АС, фонд БИА, III-139, Реферат о политичком стању у току окупације и после ослобођења, л. 55.

шокиран када је видео количину лешева и порушених српских кућа на путу од Баковице до Пећи.¹⁷⁸

Команда дивизије Пуља је 14. јула 1941. године на следећи начин обавестила команду италијанске Четрнаесте армије злочинима над насељеничком српском популацијом: „Последњих дана се на Косову, а нарочито у областима између Пећи и Приштине, догађају силовања, разбојништва, подметања пожара и крађе, које наоружани Албанци чине против Црногораца“. Команда дивизије Пуља је закључила да је циљ ових акција било застрашивање и исељавање „мирних сељака“. У истом извештају наведено је да су разбојничке акције против српских насељеника „енергично“ сузбијане од стране италијанске војске и карабинијерије.¹⁷⁹ Да се радило о систематском истребљивању једне популације под државним покровитељством, сведоче речи Рецепа Митровице, једног од најутицајнијих албанских првака, који је током 1943. и 1944. вршио функцију председника Владе Албаније: „Срби су на Балкан дошли силом, силом са Балкана морају отићи, а како немају куда да оду треба их све побити“.¹⁸⁰ На убијање и протеривање Срба са Косова и Метохије позивао је и премијер Албаније од 1941. до 1943. године Мустафа Круја.¹⁸¹

Покретна имовина прогнаних Срба, укључујући стоку, намештај, кућни инвентар и одећу, углавном је опљачкана, а земља је остала запуштена или је узурпирана од стране Албанца. Српске насељеничке куће махом су биле спаљене и уништене, а у оне сачуване насељавани су Албанци из Македоније.¹⁸² У извештају који је Косовска префектура, са седиштем у Кукешу, послала Министарству просвете „Краљевине Албаније“ 1942. године наведено је да су српски колонисти на Косову и

---

¹⁷⁸ Јован Пејин, *Страдање Срба у Метохији 1941-1944*, Београд 1994; Н. Антонијевић, *Косово и Метохија 1941 – 1945. година. Ратни злочини*, стр. 266.

¹⁷⁹ Сведочанства италијанских војних формација о злочинима над српским становништвом на Косову и Метохији током другог светског рата налазе се у фонду „Високи цивилни комесаријат за Косово, Дебар и Стругу“ у албанском Централном државном архиву. Опширније видети: AQSH, f. 167, Komisariati i Naltë Civil për Kosovën, Dibrën, Strugën, v. 1941, d. 174. n.a. 5.

¹⁸⁰ Ненад Антонијевић, *Ратни злочини на Косову и Метохији 1941–1945. године*, докторска дисертација Универзитета у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015, стр. 307; Dušan Bataković, „Kosovo and Metohija. Serbia's Troublesome Province“, *Balkanica*, XXXIX, (2008), str. 250 – 252.

¹⁸¹ Драгољуб Секуловић, Божидар Форца, Гордана Јаковљевић, „Етничко чишћење простора Косова и Метохије до 1945. године“, у *Страдање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије*, Београд 2018, стр. 268.

¹⁸² АЈ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, ф. 89, а.ј. 721, 722, Извештај Комисије за испитивање стања на Косову и Метохији Председништву Владе ФНРЈ, 2. април 1946; М. Павловић, П. Марковић, *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност*, стр. 205–207; Nenad Antonijević, „Procena ratne štete na Kosovu i Metohiji“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2000), str. 139–141; Ђ. Борозан, *Великоалбанско питање 1878–1998*, стр. 33–36.

Метохији „нестали“, па су њихове куће искоришћене као школске зграде.¹⁸³ Према подацима до којих је дошла обласна Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на територији Косова и Метохије током Другог светског рата убијено је 10.809 људи. Највећи број жртава убијен је од стране Албанаца – 5.461, док је од немачког окупатора страдало 2.819 људи. Италијанске војне и безбедносне снаге су по подацима Комисије чиниле много мање злочина од немачких трупа и албанских снага. Укупно је од Италијана страдало 758 жртава. Подаци Комисије показали су да је велики број злочина почињен од стране бугарске војске у деловима Качаничког, Неродимског и Гњиланског среза који су припадали Бугарској у току окупације. Од стране бугарске војске убијено је 622 људи на Косову и Метохији.¹⁸⁴

Највећи број злочина почињен је у Метохији, чија популација српских насељеника се у априлу 1941. године нашла прва на удару качачких група из Албаније. На мети су посебно били Ђаковички, Источки и Пећки срез.¹⁸⁵ Према подацима Комисије, у ова два среза убијено је око 30% свих жртава на Косову и Метохији.¹⁸⁶ Нагледна масовност злочина у Метохији повезана је са односом фашистичке Краљевине Албаније према српском становништву насељеном на том простору у периоду Краљевине Југославије, које је било прва мета напада након 6. априла. Злочини су чињени и над староседелачком српском популацијом. Од 29. априла до 15 маја 1941. године спаљена су српска села Бокшић, Долово, Љешани, Главичица, а имања Срба су отета. Иста судбина задесила је и остала српска села у Метохији: Дубраву, Суви Лукавац, Бјелицу, Осојане, Добрушу, Загрмље и друге. У Дреновцу је 10. новембра стрељано двадесет и седам сељака, у Ракошу шездесет.¹⁸⁷

---

¹⁸³ AQSH, fondi 342, Prefektura e Kosovës (Kukësit), v. 1942, d. 368, Raport mbi gjendjen arsimore të Kosovës, I.

¹⁸⁴ Председник комисије био је Зекерија Реца, албански интелектуалац који ће касније играти важну улогу у културно-просветном животу Косова и Метохије, а због промовисања албанског национализма неретко је улазио у сукобе са органима власти. Видети: АЈ, фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, ф. 72, а.ј. 1, Статистички подаци жртава злочина окупатора и њихових помагача на територији Космета. 14. мај 1946.

¹⁸⁵ Бранко Бошковић, „Страдања и прогони Срба и Црногораца са Косова и Метохије“, у *Други светски рат – 50 година касније I*, ур. Владо Стругар, Подгорица 1997, стр. 581–584.

¹⁸⁶ У извештају Комисије за срез Пећ дошло је до контрадикторности између података. Док је у коначној статистици злочина на Косову наведено да је у Пећком срезу убијено 1776 људи, у другом извештају је наведено да је само у насељеном месту Пећ убијена 4.161 особа, што битно мења и коначне цифре о броју жртава рата на Косову и Метохији. На нелогичности и пропусте у раду обласне комисије указао је и Душан Бојковић у свом истраживању ове теме. Опширније видети: АЈ, фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, ф. 72, д. 1, а.ј. 276; Душан Бојковић, „Жртве рата на простору Косова и Метохије 1941 – 1945. према попису Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, у *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, ур. Срђан Словић, Приштина 2016, стр. 243–259.

¹⁸⁷ Благоје К. Павловић, *Страдање Срба 1389-2009*, Београд 2010, стр. 54–55.

Иако током рата формално није била у саставу Албаније, већ војноокупационе територије Србије, Митровица је била један од косовских срезова у којем је почињено највише злочина над Србима, што је пре свега резултат деловања Џафера Деве.¹⁸⁸ Он је, захваљујући предратним везама са немачком амбасадом у Београду и немачком обавештајном службом, успео да се наметне као најмоћнија фигура на простору Косовско-митровачког, Лапског, Вучитрнског и Дежевског среза у току окупације.¹⁸⁹ Девина улога у квислиншком апарату је временом све више расла, а након капитулације Италије 1943. године, успео је да постане један од водећих руководилаца „независне Краљевине Албаније“ под заштитом Немачке.¹⁹⁰

Пошто је компактан српски етнички простор Ибарског Колашина, Рогозне и југозападних обронака Копанника могао да представља потенцијално жариште српског отпора окупацији у Косовско-митровачком округу, Албанци су низом напада на овај крај настојали да раселе његово становништво. Појединачни злочини и напади на српска села започети су још у мају 1941. године, а сукоб се интензивирао када је на иницијативу Џафера Деве дошло до смењивања Срба у жандармеријским станицама у српским селима и постављања Албанаца на њихово место. То је изазвало одговор Срба у виду напада на жандармеријске станице са циљем протеривања албанских жандарма из српских села.¹⁹¹ Протеривање албанских жандарма из Бањске, Дева је искористио да у септембру 1941. године покрене фронтални напад на Ибарски Колашин и Бањску, који је извршен из три правца – јужно, из Дренице, источно, из Бајгоре и западно, из Тутина и Новог Пазара. У нападу су поред албанске жандармерије учествовали и „вулнетари“ односно локални албански добровољци који су се укључили у борбу против Срба. Напад је имао тешке последице по српски живаљ у Митровачком срезу.

---

¹⁸⁸ Џафер Дева је рођен у Митровици 1904. године. Школовао се на енглеском „Роберт колџеу“ у Истанбулу, а у Бечу је похађао Трговачку академију. Једно време је провео у Александрији, као британски колонијални чиновник. По повратку у Југославију преузео је крупне привредне послове свог оца. Од 1926. године био је члан Самосталне демократске странке. Као привредник је сарађивао са Енглезима у оквиру рудничког комплекса „Трепча“, док је са Немцима делио власништво над стругаром у Звечану. Крајем тридесетих година ступа у контакт са немачким посланством у Београду и постаје агент Абвера. Опширније видети: S. Đaković, *Fadilj Hodža i Enver Hodža - sličnosti i razlike*, стр. 60, 61.

¹⁸⁹ M. Vavić, Đ. Ličina, J. Pavlovski, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*, стр. 197.

¹⁹⁰ О улози Џафера Деве у немачком окупационом систему видети: Милутин Живковић, *Између „Велике Албаније“ и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, Лепосавић 2018, стр. 30–36, 287–288, 305–306; M. Vavić, Đ. Ličina, J. Pavlovski, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*, стр. 198–241.

¹⁹¹ Радојко Јовановић, *Бело светло на митровачке црвене записе*, Косовска Митровица 2009, стр. 54–56; Славиша Бишевац, „Страдање становништва Старог Колашина у Другом светском рату“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. Владан Виријевић, Далибор Елезовић, Косовска Митровица 2016, стр. 111–116.

Почињени су бројни злочини, нарочито од стране дреничких вулнетара, предвођених Шабаном Полужом. Уништено је око 500 кућа, а око 6.000 Срба из овог краја натерано је у избеглиштво.¹⁹²

На подручју Косовске Митровице и Звечанског среза током рата је запаљена и разорена 9.231 кућа и зграда, што указује на размере терора у овом срезу. У самом граду Митровици, немачке трупе убиле су 498 људи, а албанска жандармерија 1.229 људи. Организовано је хапшење 506 људи, а 4.170 особа, углавном Срба, принудно је исељено из среза.¹⁹³ Према опуномоћенику за привреду у окупираној Србији Францу Нојхаузену, терор над Србима у Митровачком срезу довео је и до опадања производње у руднику Трепча, пошто су многи српски стручњаци и радници, услед перманентних напада, престали да долазе на посао.¹⁹⁴ На мети окупатора нашла се и малобројна јеврејска заједница у Косовској Митровици, која је делом избегла у Приштину. У мају 1942. године, власти Приштинске префектуре су Јевреје из Приштине послале у логор „Берат“ у Албанији.¹⁹⁵ Албанском „Министарству ослобођених крајева“ је достављен списак са именом 91 јеврејског мушкарца, од којих је уз 27 стајало да су са породицом, интернираних из Приштине у Берат. Интернација Јевреја 1942. године вршна је уз активно учешће премијера Мустафе Крује и „министра за ослобођене крајеве“ Екрем-бега Вљоре.¹⁹⁶

У почетној фази протеривања Срба са Косова и Метохије и паљења њихове имовине 1941. године, Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију остао је доследан предратном погледу на међунационалне односе у Југославији. Стога је секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Миладин Поповић издао директиву чланству КПЈ да се албанским злочинима над Србима не треба супротстављати, упркос томе што је међу прогнаним становништвом био значајан број симпатизера и чланова КПЈ, нарочито у Метохији. Иза директиве је стајало убеђење Поповића да се „не треба

---

¹⁹² О првој паљевини Колашина опширније видети: Вучина Добрић, *Стари Колашин у Другом светском рату*, Зубин Поток 2015, стр. 18–22; М. Живковић, *Између „Велике Албаније“ и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, стр. 79–87.

¹⁹³ АЈ, фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, ф. 72, Косовскомитровачки срез: а.ј. 226, лишење живота, а.ј. 228, повреда личне слободе, а.ј. 229, повреда имовине.

¹⁹⁴ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 296.

¹⁹⁵ АQSH, f. 166, Ministria e Tokave të Liruar, v. 1942, d.92, Dërgohen disa israelitë, 29. V 1942; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941 – 1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1971, str. 199.

¹⁹⁶ АQSH, f. 166, Ministria e Tokave të Liruar, v. 1942, d.92, Lenchi degli Ebrei internati a Berat.

замерати албанским маса“.¹⁹⁷ Тако је КПЈ у Метохији на почетку рата остала десеткована, а и сами чланови Обласног комитета су се придружили рекама избеглица и привремено склонили у Црну Гору, услед опасности да буду ухапшени.¹⁹⁸

Од окупације 1941. године до пролећа 1944. године најмасовнији покрет отпора на тлу Косова и Метохије чиниле су снаге Југословенске војске у отаџбини. Убрзо по доласку окупатора на Косово, група официра Југословенске војске који су успели да избегну заробљавање приступили су организовању покрета отпора. Томе је допринео долазак резервног капетана и вишег службеника из Пришине Војислава Лукачевића, који је у септембру 1941. године ступио у везу са официрима Приштинског гарнизона и пренео им поруке Драже Михаиловића.¹⁹⁹ Италијанска обавештајна служба открила је четничку организација крајем 1941. године, након чега су поједини чланови интернирани, а многи приморани да се повуку са простора Косова, тако да је организација у наредним месецима сведена на пропагандно деловање међу српским становништвом у косовским срезovima.²⁰⁰

Током 1942. године дошло је до ширења и учвршћивања ЈВУО на простору Косова. У Приштини је формиран Национални комитет за Косово на чије чело је Врховна команда поставила др Николу Радојевића, док је за секретара постављен студент Драгољуб Јовановић који је на Косово дошао по поверљивом задатку ширења четничке организације. Национални комитет за Косово састојао се од угледнијих грађана и богатих сељака, делегираних из свих косовских општина у којима су живели Срби и био је надлежан за политички рад и организацију војно-позадинских власти. Убрзо су постављени команданти села и градова, а 6. маја 1942. године формиран је Први косовски корпус под командом ваздухопловног капетана I класе Благоте Бошковића. Корпус је деловао на простору Косовскомитровачког, Вучитрнског, Грачаничког, Неродмиског и Ѓњиланског среза.²⁰¹ У општинама су одређени председници општина, а у срезovima срески начелници, чиме је ЈВУО приступио формирању паралелне структуре власти, као језгра за будућу успоставу власти након

---

¹⁹⁷ Б. Бошковић, „Преглед специфичности народноослободилачког покрета на Косову и Метохији (1941 – 1945. године)“, *Космет*, бр.1 (1991), стр. 221.

¹⁹⁸ Према писању Гојка Меденице, у партијским прогласима Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију 1941. године избегавано је да се користи реч „Југославија“ јер су албанске масе биле антијугословенски расположене. Гојко Меденица, *Kosovsko-metohijski proleterii. Prva kosovsko-metohijska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Београд 1986, стр. 15.

¹⁹⁹ Гојко Меденица, „Четнички покрет на Косову и Метохији у време II светског рата“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, X–XI (1974–1975), Приштина 1979, стр. 348.

²⁰⁰ АС, фонд БИА, V-96, Реферат о раду четника Драже Михаиловића са подручја Приштине, л. 1.

²⁰¹ G. Medenica, „Četnički pokret na Kosovu i Metohiji u vreme II svetkog rata“, стр. 351.

ослобођења. У сваком селу постојала је такозвана „сухопутна станица“, односно место на којем су припадници четничке организације прихватили пошту и одржавали састанке.²⁰²

За разлику од других делова Југославије, у којима је ЈВУО обухватала припаднике различитих народа, на Косову и Метохији покрет је деловао на бази уједињавања Срба и организовања борбе против Велике Албаније. У његовом саставу није било Албанаца, а у чисто албанским селима нису постојали органи ЈВУО. Везу за Врховном командом на Равној гори Комитет је одржавао преко мајора Ђурића, команданта истакнутог дела штаба врховне команде Југ.

Четничка организација на Косову и Метохији додатно је учвршћена доласком Јована Миладиновића, бившег официра Југословенске војске, родом из Требиња. Миладиновић је током лета 1942. године формирао Колашински одред, Летећу косовску бригаду у Грачаничком срезу и Шарпланински одред, који је дејствовао на обронцима Шар-планине. У својим извештајима Михаиловићу, Јован Миладиновић се жалио на нерад Бошковића и појединих других официра Косовског корпуса. Врховна команда је 14. септембра 1942. године одлучила да постави Миладиновића за команданта Косовског корпуса, у чији састав је укључен Лапски срез, док је издвојен Косовско-митровачки срез, који је, заједно са простором Метохије и Копаоника, потпао под команду новоформираног Другог косовског корпуса.²⁰³

Први косовски корпус углавном је деловао на планинском простору источног Косова и Поморавља кроз који је у то време пролазила граница између „Краљевине Албаније“ и војноокупационе територије Србије. У саставу корпуса налазило се шест бригада – Лапска, Грачаничка, Неродимска, Бувска, Гњиланска и Шарпланинска. Шарпланинска бригада под командом Томе Радивојевића из Призрена дејствовала је на терену Шар-планине и била сачињена од становника српских села у подножју ове планине. Након убиства Јована Миладиновића „Абдулаха“ у јулу 1943. године, команду над Корпусом преузео је мајор Блажа Брајовић.²⁰⁴ Војно најјача бригада Првог косовског корпуса била је Лапска бригада под командом Јагоша Вукановића, бившег шефа јавне безбедности Моравске бановине. Снага Лапске бригаде заснивала се на четничкој и герилској традицији становништва овог простора, успостављеној од стране

---

²⁰² АС, фонд БИА, V-96, Реферат о раду четника Драже Михаиловића са подручја Приштине, л. 1–2.

²⁰³ G. Medenica, „Četnički pokret na Kosovu i Metohiji u vreme II svetskog rata“, str. 355–357.

²⁰⁴ АС, фонд БИА, V-96, Реферат о раду четника Драже Михаиловића са подручја Приштине, л. 5.

Косте Пећанца у Првом светском рату. Услед чврсте албанске контроле територије Приштинске префектуре, тежиште деловања Првог косовског корпуса ЈВУО било је на простору Лаба, Јабланице и Косанице.

Одређен број српских избеглица протераних са својих имања није напустио Косово и Метохију, него се привремено настанио у етнички компактним групама српских села у Грачаничком и Ѓњиланском срезу. Ови људи налазили су се у изузетно тешком материјалном стању. Национални комитет за Косово организовао је дељење хуманитарне помоћи српској сиротињи, најчешће од средстава које би добио од Врховне команде ЈВУО у ту сврху. У дељењу хуманитарне помоћи учествовала је и Српска православна црква. Кроз дељење помоћи, Национални комитет за Косово је учвршћивао своје везе са косовским Србима и подстицао их на учешће у ЈВУО.²⁰⁵

Компактан српски етнички простор Ибарског Колашина и обронака планина Мокре Горе, Рогозне и Копаоника представљао је једини део будуће Аутономне косовско-метохијске области на којем је за време Другог светског рата постојао значајнији и континуирани оружани отпор фашистичком окупационом режиму. Покрет отпора у овом крају започет је већ у јуну 1941. године као одговор локалног становништва на нападе Албанаца из суседних области Дренице и Шаље и муслиманског становништва из тутинског и новопазарског краја.²⁰⁶ Устанички одреди српског становништва на овом простору су од септембра 1942. године и формално постали саставни део новоформираног Другог косовског корпуса ЈВУО, под командом Живојина Жике Марковића. Пре рата Марковић је живео у Приштини и био капетан Југословенске војске, а у првој фази устанка командовао је Грачаничком бригадом Првог косовског корпуса. Због добрих резултата у борбама на простору Јабланице, Врховна команда унапредила је Марковића у чин мајора и дозволила му да формира Други јуришни косовски корпус, који је највећим делом дејствовао на простору Ибарског Колашина и Копаоника.²⁰⁷

У саставу Другог косовског корпуса налазила се Колашинска бригада под командом Будимира Добрића, Друга митровачка бригада која је деловала у околини Косовске Митровице, Дукађинска бригада (на Копаонику), Ибарска бригада (околина

---

²⁰⁵ АС, фонд БИА, V-96, Реферат о раду четника Драже Михаиловића са подручја Приштине, л. 2.

²⁰⁶ Младен Максимовић, *Четнички одреди и Други косовски корпус 1941-1944-1946*, Pine Island, IN, USA 2001, стр. 29; В. Добрић, *Стари Колашин у Другом светском рату*, стр. 11–18.

²⁰⁷ АС, фонд БИА, V-96, Реферат о раду четника Драже Михаиловића са подручја Приштине; G. Medenica, „Četnički pokret na Kosovu i Metohiji u vreme II svetskog rata“, str. 393.

Рашке), као и Пећка и Грачаничка бригада, чије људство је долазило из поменутих срезова док им је рејон деловања претежно био на Копаонику. У различитим фазама рата Други косовски корпус ЈВУО је имао између 1000 и 2000 бораца, а при штабу корпуса на Копаонику налазила се и британска војна мисија коју је предводио капетан Џорџ Мур. Други косовски корпус је повремено издавао лист „Српско Косово“, у којем су били изложени програм и циљеви четничког покрета, а имао је и своју заставу, на којој је били исписано „Осветници Косова“.²⁰⁸ На простору Ибарског Колашина и Копаоника западни савезници су из авиона избацивали транспорт са храном и одећом као вид помоћи Другом косовском корпусу.²⁰⁹

У деловима Косова и Метохије који су припадали „Великој Албанији“ и били под контролом италијанске војске и карабинијерије 1941–1943. године, најчешћи вид репресије била су масовна хапшења становништва осумњиченог за учествовање у покретима отпора. Италијанске власти нису желеле да се у окупираним подручјима Југославије припојеним Великој Албанији спроводи прекомеран терор, страхујући да би то могло да доведе до распламсавања покрета отпора. Зато су италијанска војска и карабинијерија својим присуством у косовскометохијским селима понекад представљале и препреку за масовне злочине Албанаца над српским цивилима. Према сведочењима косовских и метохијских Срба, често су иницијатори италијанских напада на српска села били Албанци из суседних села, који су убеђивали команду италијанске карабинијерије да се у тим селима налазе комунисти.²¹⁰

Након одласка Италијана и доласка Немаца у септембру 1943. године, локалне албанске власти и оружане формације – милиција и жандармерија, добиле су већи ниво овлашћења него што су имали под Италијанима. То је за последицу имало интензивирање злочина и нове таласе масовних стрељања српских цивила, нарочито током јесени 1943. године. У Урошевцу је од 12. до 16. септембра 1943. године стрељано 30 Срба, а најмлађа жртва имала је 14 месеци.²¹¹ Албанска жандармерија је у селу Ракош у Источком срезу је на јесен 1943. године ухапсила и затим стрељала 50

---

²⁰⁸ Јован Алексић, „Оснивање, организација, структуре и елементарне карактеристике Југословенске војске у отаџбини на простору Косова и Метохије“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. Владан Виријевић, Далибор Елезовић, Косовска Митровица 2016, стр. 168.

²⁰⁹ АС, фонд БИА, V-96, Реферат о раду четника Драже Михаиловића са подручја Приштине, л. 6; В. Добрић, *Стари Колашин у Другом светском рату*, стр. 11–18, 37–40.

²¹⁰ Р. Јовановић, *Бело светло на митровачке црвене записе*, стр. 166.

²¹¹ Опширније видети: АС, фонд БИА, V-9. Балистички покрет, л. 25, Реферат о злочину окупатора и свих квислинга у времену окупације.

Срба као репресалију за два убијена немачка војника.²¹² У октобру 1943. године од припадника албанске жандармерије у вулнетарских група започето је формирање Косовског пука – специјалне јединице за учвршћивање албанске власти на Косову и Метохији. Прва „операција“ пука била је у Пећком срезу где су током децембра 1943. године извршени масовни злочини, у којима је убијено преко сто српских цивила.²¹³

Злочини над српским цивилима интензивирани су након одласка Италијана, доласка Немаца и повећања утицаја албанских квислинга, о чему сведоче масакри у Пећи, Истоку и Урошевцу. Упркос томе, Покрајински комитет КПЈ за Косово и Дукађин је у закључцима са свог Шестог покрајинског саветовања у новембру 1943. године навео да је „након капитулације Италије престао терор над српским живљем, чиме је повећано расположење за народноослободилачку борбу“.²¹⁴

Према каснијем, послератном извештају Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, рад овог комитета у првој фази рата био је „без икаквог утицаја на албанске масе које су мислиле да су ослобођене“, док је протеривањем насељеника и злочинима над Србима дошло до драстичног смањивања партијског чланства.²¹⁵ Стога се рад комуниста у првим месецима након Хитлеровог напада на Совјетски савез сводио на пропагандно деловање и стварање позадинских војних јединица, уз повремене акције саботаже окупаторског система, као и атентате на истакнуте припаднике супротних идеолошких табора. Почетан облик отпора окупацији, које је примењивало локално становништво на Косову и Метохији представљале су акције ослобађања заробљених војника Југословенске војске из окупаторских логора. Једна од истакнутих личности у овом начину саботирања окупационог поретка била је Силвира Томазини, професорка немачког језика у Митровици. Користећи се познавањем немачког језика, она је организовала велики број бекстава заробљеника из логора. У мају 1942. године, окупаторске власти су откриле њен рад, након чега је ухапшена и стрељана.²¹⁶

---

²¹² Опширније видети: АС, фонд БИА. III-117, Албанска жандармерија у току рата; Реферат о жандармерији, л. 13; Ненад Антонијевић, „Ратни злочини на Косову и Метохији 1943. и 1944. године“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. Владан Виријевић, Далибор Елезовић, Косовска Митровица 2016, стр. 139.

²¹³ Н. Антонијевић, *Косово и Метохија 1941 – 1945. година. Ратни злочини*, стр. 333–336.

²¹⁴ АЈ, фонд 792, ЦК КПЈ, Србија, II/674, Резолуција са VI покрајинског саветовања Комунистичке партије Југославије за Косово и Дукађин, новембар 1943.

²¹⁵ АЈ, фонд 192, ЦК КПЈ, Србија II/202, Писмо обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Централном комитету КПС, 27. јун 1948; А. Hadri, *Narodnooslobodilčaki pokret na Kosovu 1941–1945*, str. 152, 153.

²¹⁶ У част њеном доприносу антифашистичкој борби, гимназија у Косовској Митровици је после рата понела њено име. Опширније видети: АЈ, фонд 516, Мемоарска грађа, 2539, Крефт Иван: „Март–мај 1941“.

Неколико дана по избијању априлског рата и масовног упада наоружаних група из Албаније, на терен Косова и Метохије дошла је и група комуниста из Албаније. Радило се о Албанцима рођеним у Ђаковичком срезу, који су у међуратном периоду емигрирали у Албанију, тамо стекли образовање и постали чланови Скадарске групе унутар албанског комунистичког покрета. Водећи чланови ове групе били су Фадиљ Хоџа, Џевдет Дода, Емин Дураку, Џафер Вокши, Вели Дева, Зекерија Реџа, Џеладин Хана, Џавид Нимани, Хајдар Души, Имер Пуља, Исмет Шаћири и Џевдет Хамза.²¹⁷ Са изузетком Емина Дуракуа, Хајдара Душија и Џевдета Доде, који су страдали у рату и Џеладина Хане и Џафера Вокшија, који су 1948. године прешли на страну ИБ-а, припадници ове групе држаће кључне полуге власти на Косову и Метохији у наредним деценијама. Према Спасоју Ђаковићу, главни руководиоца Скадарске комунистичке групе Зеф Маља је окупације Грчке и Југославије сматрао корисним пошто је у томе видео прилику да се сви албански комунисти „нађу скупа“.²¹⁸ Неџмије Хоџа је поменуто лица означила као „косовске патриоте“, које су се школовале у Албанији, и с којима је Енвер Хоџа био пријатељ.²¹⁹ Према Ђаковићу, Фадиљ Хоџа је, као предводник ове групе, одбио да се одмах учлани у КПЈ док за то није добио одобрење из Комунистичке партије Албаније. Руководство КП Албаније је тада припадницима Скадарске групе који су се налазили на Косову поручило да „приме чланство у КПЈ, али да истовремену остају и чланови КПА“.²²⁰

Упечатљиво је да припадници „Скадарско-ђаковичке“ комунистичке групе на Косово и Метохију нису дошли као партизански борци против окупације, већ као високи чиновници државног апарата Велике Албаније. Фашистичка власт их је послала на Косово и Метохију како би учврстили албанску националну идеју на окупираним територијама и како би ширили образовни програм Велике Албаније. Фадиљ Хоџа и Џавид Нимани су 1941. године били чланови специјалне Школске комисије Министарства просвете Албаније, задужене за средње образовање и организовање летњих курсева албанског језика на припојеним територијама. Џевдет Дода је био

²¹⁷ И. Шаћири, *Сећања I*, стр. 50, 79. 92; Radošić Rajović, *Autonomija Kosova. Istorijsko-pravna studija*, Beograd 1985, str. 148.

²¹⁸ *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, ur. Petar Brajović, Milan Andrić, Beograd 1964, str. 34; Spasoje Đaković, „KPJ u NOV i revoluciji na Kosovu“, u *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, ur. Gordana Filipović, Beograd 1989, str. 118.

²¹⁹ Неџмије Хоџа је посебно навела имена Фадиља Хоџа, Џевдета Доде, Емина Дуракуа, Џавида и Елхамија Ниманија, Имера Пуље и Хајдара Душија као Енверових пријатеља на које се ослањао у току Другог светског рата. Опширније видети: Nexhmije Hoxha, *Kosova e lire*, Gjirokastër 2015, str. 46, 47.

²²⁰ У званичним партијским документима, наведено је да Хоџа по професији „учитељ“ и да је постао члан КПЈ 1941. године. АК, фонд Lidhjes se komunisteve te Kosovës, 1956, к. 6, Konferenca e VII krahinore për Kosove, 1956, Списак делегата за VII обласну конференцију АКМО - Гњилане.

инспектор образовања у Призренској префектури, а Хајдар Души банкарски службеник у Приштини.²²¹ Кољ Широка је професорско задужење добио у Призрену, Зекерија Реца је постављен за директора новоотворене албанске гимназије у Ђаковици, а Саит Затрићи за председника општине у Истоку. Од чланова Скадарско-ђаковичке групе, највишу функцију у окупационом апарату имао је Мехмет Хоџа, најпре као секретар Призренске префектуре, а потом и као префект Дебарске префектуре. Након убиства Боре Вукмировића 1943. године, ова лица су имала одлучујући утицај на политику Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију.²²²

Обласни комитет је 7. јула у Пећи формирао Војни комитет, који су чинили Боро Вукмировић, Митар Радусиновић и Павле Брајевић, а основни задатак новоформираног војног крила КПЈ на територији Косова и Метохије био је организовање позадинских чета, пошто је заједничка процена Политбироа ЦК КПЈ и Обласног комитета за Косово и Метохију била да, услед изразитог непријатељства албанских маса, не постоје услови за организовање активног отпора окупатору на том простору.²²³

Од рудара Трепче учлањених у КПЈ формирана је диверзантска група, која је 30. јула 1941. године извршила саботажу на стубовима жичаре у Трепчи.²²⁴ Директиву за онеспособљавање рудника Трепче издао је Централни комитет КПЈ, а Обласни комитет је преко Миладина Поповића овај задатак поверио месном комитету Партије у Митровици. Иако су Немци отклонили проблем у руднику за мање од 24 сата, покушај онеспособљавања Трепче 30. јула 1941. године сматрао се за почетак устанка КПЈ на Косову и Метохији.²²⁵ Група комуниста из Звечанског среза потом се пребацила у рејон Копаоника и ушла у састав Копаоничког партизанског одреда.²²⁶ Неактивност

---

²²¹ AQSH, f. 149, Kryemnistria, v. 1941, d. IV-164, Telegrami i Xhevdet Doda dërguar Ministrisë së Arsimit, Prizren, 10. V. 1941; AQSH, f. 555, Dëshmorët e Luftës, d. 61, Xhevdet Doda, Proposta per l'assegnazione al confino di polizia del direttore scolastico Xhevdet Doda fu Galip da Prizrendi.

²²² У Историји Партије рада Албаније објављеној 1968. године у Тирани наведено је да је Централни комитет Комунистичке партије Албаније заправо организовао НОБ на простору Косова и Метохије, тако што је послао одређен број својих функционера који су потом организовали партијски рад и формирали мање војне одреде. Опширније видети: ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 16, Белешка Државног секретаријата за иностране послове о Историји партије рада Албаније издате децембра 1968. године, 30. јануар 1969.

²²³ АЈ, фонд 516, Србија, МГ 2488/3, Павле Јовићевић: „Припреме за устанак“.

²²⁴ Онеспособљавање рудника није успело, пошто су првом експлозијом откинути упалачи са осталих постављених експлозива. Поправке на оштећеном стубу у Трепчи завршене су за мање од 24 сата. Видети: Branislav Božović, *Rudarska četa*, Beograd 1974, str. 119.

²²⁵ Nakif Bajrami, „Përprjekjet e Komitetit Krahinor të PK-së për përfshirjen e masave në LNÇ në Kosovë (1941-1945)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XVI–XVII (1980–1981), Priština 1983, str. 113, 114.

²²⁶ B. Božović, *Rudarska četa*, str. 96–102; Milutin Folić, „Revolucionarni rad Miladina Popovića (1910–1945–1985)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (1985), str. 70; Војислав Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, Београд 1989, стр. 20.

Копеоичког одреда, у којем се налазило и око 250 Срба са Косова, изазивала је незадовољство команданта Краљевачког партизанског одреда Павла Јакшића.²²⁷ Напад на рудник Трeпчу извршио је и Студенички партизански одред у августу 1941. године, чији борци су успели да зауставе производњу у руднику на неколико дана. Студеничка група партизана је убрзо организовала и успешан напад на жандармеријску станицу и рудник у Новом брду.²²⁸

На јесен 1941. године, од комуниста протераних из села Добруше, у селу Витомирице је формиран Добрушки партизански одред са 46 бораца. Изолован од осталих партизанских јединица, одред је, услед недостатка борбених капацитета, убрзо одустао од активног отпора, тако да током највећег дела 1942. године на тлу Косова и Метохије још увек није деловала ниједна активна војна формација КПЈ.²²⁹ Комунисти из Метохије су се током рата углавном пребацивали у Црну Гору, где је антифашистички покрет био много масовнији.²³⁰

Не рачунајући неуспео покушај у Пећком крају из 1941. године, први активни партизански одред на Косову и Метохији формиран је 30. септембра 1942. године у близини Урошевца. Одред је назван „Зејнел Ајдини“, и у почетку је бројао између петнаест и двадесет бораца, углавном Албанаца, уз неколико Срба који су знали албански, те су се у албанским селима представљали као Албанци. Командант одреда био је Целадин Курбалија, један од ретких Албанаца који су пре рата били чланови КПЈ. За политичког комесара одреда постављен је Фадиљ Хоџа.²³¹ Одреду је преваходно била намењена политичка и пропагандна улога, са циљем придобијања албанских маса за комунистички покрет. Међутим, Курбалија је убрзо почео да у састав јединице прима доказане албанске националисте, пребегле из бугарске окупационе зоне. Пошто је и сам почео да наступа шовинистички, што је посебно дошло до изражаја у новембру 1942. године, када је одред „Зејнел Ајдини“ дејствовао заједно са Брањским партизанским одредом под командом Живојина Николића Брке, Курбалија је

---

²²⁷ Јакшић је осудио настојање да се саботажа у Трeпчи 30. јула представи као „почетак албанског отпора фашизму“, с обзиром да међу организаторима саботаже, као ни међу припадницима Копеоичког одреда није било Албанаца. Видети: Pavle Jakšić, *Nad uspomenu I*, Beograd 1990, str. 181, 182.

²²⁸ АЈ, фонд 516, Србија, МГ 1642, Казивања савременика (стенографске белешке): Историјат студеничке групе.

²²⁹ АЈ, фонд 516, Србија, МГ 2488/3, Павле Јовићевић: „Припреме за устанака“; Milutin Folić, „Metohijski (rozadinski) NOP odred i učešće boraca ovog odreda u drugim jedinicama NOV i POJ“, u *Metohijski NOP odred 1941*, Beograd – Peć 1997, str. 29, 30.

²³⁰ Ђоко Пајковић, *Ратна свједочења*, Титоград 1992, стр. 426, 427.

²³¹ Б. Бошковић, „Преглед специфичности народноослободилачког покрета на Косову и Метохији (1941 – 1945. године)“, *Космет*, бр.1 (1991), стр. 233.

смењен са дужности команданта Одрета, а на његово место је постављен Фадиљ Хоџа.²³²

Због недовољног доприноса народноослободилачкој борби, Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију је током целог рата био на мети критика Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОВЈ. У првој фази рата, незадовољство Централног комитета произилазило је из чињенице да Партија није успела да стекне практично никакву подршку међу албанским становништвом. ЦК је у писмо од 22. септембра 1942. године критиковао резолуцију са саветовања Обласног комитета јер у њој није била „довољно формулисана“ одлука ЦК КПЈ по питању придобијања албанских маса. ЦК КПЈ је замерио Обласном комитету што „није уочио чињеницу“ да на Косову постоје две петоколонашке клике – „једна великосрпска и друга проалбанска“.²³³

После Метохије, где су капацитети за борбу против окупатора услед протеривања насељеника били драстично смањени, други већи центар на којем су комунисти покушали да успоставе јачу комунистичку организацију и покрену народноослободилачку борбу била су српска села у Грачаничком и Ситничком срезу. Након разбијања организације КПЈ у Пећком крају, и неколико окупаторских рација у којима је ухапшено око седамсто комуниста или симпатизера КПЈ, водећи чланови Обласног комитета Боро Вукмировић и Петар Брајовић су у јуну 1942. године прешли на терен Косова.²³⁴ Партијска активност је била посебно изражена у Обилићу, Врелу, Добротину, Косову Пољу и селима око Липљана – Сувом Долу и Старом Грацку. У Сувом Долу је у августу 1942. године изабран Обласни комитет СКОЈ-а за Косово и Метохију и донети закључци о масовнијем укључивању омладине у антифашистичку борбу.²³⁵

У другој половини 1942. године у Сувом Долу је основан позадински Косовски одред, а почетком јануара 1943. године планиран је напад на Липљан као прва већа војна операција против окупатора. Секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Боро Вукмировић у то време се, заједно са Павлом Јовићевићем, налазио у оближњем селу Врело. Напад је требало да изврше две чета из Сувог Дола и одред

---

²³² Након смене са дужности команданта одреда „Зејнел Ајдини“, Курбалија је, као члан КПЈ, достављао окупатору све податке о партизанском покрету отпора, денунцирао чланове Партије у Гњилану и учествовао у заседама против припадника НОП-а. После рата формирао је балистичку групу с којом је деловао док није убијен 1947. године. Видети: Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 89, 90; Bogomir Stanković, *Kosovsko Pomoravlje u Revoluciji 1941–1945*, Niš 1975, str. 185.

²³³ АЈ, фонд 792, ЦК КПЈ, Србија, П/692. Писмо ЦК КПЈ ПК-у КПЈ за Космет 22. септембра 1942.

²³⁴ АЈ, фонд 516, Србија, МГ 2488/3, Павле Јовићевић: „Припреме за устанак“.

²³⁵ *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1964, str. 331.

„Емин Дураку“ под командом Фадила Хоџе, уз садејство комуниста из Липљана.²³⁶ Међутим, одред „Емин Дураку“ је у напустио Грачанички срез и пребацио се у рејон Гњилана, због чега је план одложен. Потом су за план сазнале власти Приштинске префектуре, тако да су фашисти убрзо организовали рацију у селу Суви До. Рацију је спроводило око 1.500 припадника карабинијерије, италијанске војске, жандармерије и албанских вулнетара, од којих су неки доведени чак из Пећи и Призрена. Становници села су одведени у некадашњу школу, која је током рата имала функцију затвора. Уследила су мучења са циљем откривања завере, а захваљујући комесару Косовског одреда и секретару Среског комитета КПЈ у Грачаничком срезу Аци Марковићу Кошћи, који је, мучен до смрти, одбио да ода имена сабораца, избегнуто је потпуно разоткривање партијске организације на овом терену.²³⁷ Према каснијим подацима до којих су дошле безбедносне службе, Албанци у саставу квислиншких формација су за време рата на терену Грачаничког среза убили 65 српских цивила и 48 партизана од којих су 36 били из тог среза.²³⁸

Од јула 1942. до фебруара 1943. године седиште Обласног комитета КПЈ Косова и Метохије налазило се у српском селу Грболе, девет километара североисточно од Урошевца.²³⁹ У кући Јефте Парезанина налазила се техника Обласног комитета у виду неколико писаћих машина и шапиографа на којима је састављан и умножаван радни и пропагандни материјал. У то време, КПЈ је објављивала лист „Зани-Глас“, штампан на албанском и српском језику.²⁴⁰ Стратешки добро позиционирано, село је успешно одолевало непријатељским акцијама неколико месеци. Крајем јануара 1943. године потпрефект Урошевца Муртез Шаџири сазнао је да се у селу налази партизански штаб, након чега је Грболе опколила италијанска карабинијерија, потпомогнута са око 600 албанских вулнетара из Урошевачког среза.²⁴¹ Операцију је предводио потпрефект Муртез Шаџири. Вулнетари су похапсили све одрасле мушкарце из села и потом их

---

²³⁶ Одред „Емин Дураку“ формиран је средином јануара 1943. године, издвајањем дела бораца из одреда „Зејнел Ајдини“. За команданта је постављен Фадиљ Хоџа. У почетку је имао 18 бораца. Видети: *Зборник НОР*, том 1, књ. 19, док. 28, стр. 205.

²³⁷ АЈ, фонд 516, Србија, МГ 2341, Бошковић Василије: „Сећање на напад фашиста на Суви До 14. 1. 1943. године и херојску смрт друга Аце Маровића Кошће“; Miodrag Nikolić, *Priština: Grad heroj*, Priština 1980, str. 40–45.

²³⁸ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 4.

²³⁹ Село Грболе је подигнуто у периоду 1928–1932. године насељавањем Срба из Херцеговине место где су се до тада налазиле шуме и утрине.

²⁴⁰ Sherafedin Ноха, „Zhvillimi i shtypit te kombeve dhe të kombësive të Kosovës“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XVIII–XIX, (1982–1983)“, Priština 1984, str. 109.

²⁴¹ За разоткривање комунистичке организације у селу Грболе, Рајко Видачић је окривио Целадина Курбалију, бившег команданта одреда „Зејнел Ајдини“, док је Спасоје Ђаковић оптужио и Фадила Хоџу. Опширније видети: Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 90;

подвргли мучењу.²⁴² Чланови Обласног комитета су се на време евакуисали, али су мушкарци у селу махом убијени, док су се жене нашле у избегличкој колони ка Книћу, где се налазио прихватни центар за избеглице. Током јануара и фебруара 1943. године, српска села Урошевачког среза у потпуности су се испразнила.²⁴³

Два месеца након разбијања комунистичке организације у околини Приштине и Урошевца, фашистичке власти су 27. марта 1943. године откриле и групу комуниста из Призрена, предвођених Кољ Широком и Санијем Тамилјијем. Призренски огранак партије био је мање активан од приштинског, али су тамошњи комунисти успели да формирају једну позадинску чету, која је обучавала омладинце за борбу, као и групу антифашистичке омладине. Састанци месног комитета за Призрен одржавали су се у кући Санија Тамилјија у Курилској улици. Према потреби, у тој кући су боравили илегалци, а једно време и секретар Обласног комитета Боро Вукмировић. У њој је био смештен и комплетан партијски материјал. Италијани су, након откривања организације, Тамилјијеву кућу срушили до темеља, а ухваћене комунисте ликвидирали јавним вешањем.²⁴⁴

Секретар среског комитета КПЈ у Ђаковици Имер Пуља је почетком јануара 1943. године упутио поруку Обласном комитету да пошаље неког руководиоца у Ђаковицу, уз образложење да је ситуација „повољна“, и да се велика група албанских војника са једним официром спрема да приступи партизанима. У Ђаковицу су отишли секретар ОК КПЈ Боро Вукмировић и члан бироа ОК КПЈ Рамиз Садику. Међутим, тамо су сазнали да нема ништа од преласка Албанаца у партизанае, а безбедност им је ускоро постала угрожена, тако да је Вукмировић упутио писмо Фадиљу Хоци, у којем је затражио да одред „Емин Дураку“ дође у Ђаковицу и помогне у његовој и Садикуовој евакуацији. Фадиљ Хоца је почетком априла стигао у Ђаковици и са Вукмировићем направио план за напуштање града. Хоца је у мемоарима навео да се приликом евакуације Вукмировић и Садику нису појавили на договореном месту и да су одлучили да самостално напусте град, тако да је он са својим одредом напустио Ђаковицу без њих двојице.²⁴⁵

---

²⁴² АС, фонд БИА, V-116. Списак припадника вулетара, фашистичке плаћеничке албанске војске током Другог светског рата. Злочини нонпрефектуре, стр. 50.

²⁴³ Благоје К. Павловић, *Страдање Срба 1389-2009*, Београд 2010, стр. 57–59.

²⁴⁴ АЈ, фонд 516, МГ 2378, Сани Тамилји: „Призренске бозе“.

²⁴⁵ Veton Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare (me shënime dhe parathënie të Veton Surroi)*, Prishtinë 2010, str. 138, 139.

Одељење италијанске војно-обавештајне службе СИМ је 3. априла 1943. године обавестило Врховну команду оружаних снага Албаније да је Фадиљ Хоџа виђен у околини Ђаковице „у друштву албанских војника“.²⁴⁶ Четири дана касније, 7. априла, Вукмировић и Садику су ухапшени пошто су упали у заседу приликом покушаја бекства из Ђаковице. После мучења и одбијања да одају остале другове, обојица су стрељани.²⁴⁷

Крајем априла 1943. године, Фадиљ Хоџа је од стране Врховног штаба НОВЈ постављен за команданта новоформираног „Главног штаба народноослободилачке војске и партизанских одреда Косова и Метохије“.²⁴⁸ Одлука Врховног штаба да се на ову позицију не постави ниједан од водећих предратних функционера Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, него двадесетшестогодишњи Албанац из Скадарске комунистичке групе са четом од тридесетак бораца, делом је била мотивисана настојањем за већим учешћем Албанаца у партизанском покрету. Тиме је ЦК КПЈ уједно отворио врата за истискивање предратних косовскометохијских комуниста и успон Скадарско-ђаковичке групе на партијској лествици Обласног комитета. Положај „главног војног команданта“ на Косову и Метохији, Хоџа је искористио за постепено преузимање Обласног комитета, у којем су највише позиције почели да заузимају његови пријатељи и сарадници из Скадра. Т

Светозар Вукмановић Темпо је 15. априла 1943. године послао писмо свим члановима и организацијама КПЈ на Косову и Метохији, у којем је оштро критиковао целокупан рад КПЈ на овом подручју током окупације. Темпо је сматрао да су организације КПЈ показале „читав низ грешака и слабости“, а прва замерка односила се на „секташки став“ према сарадњи са албанским националистичким покретима на Косову: „Секташки однос се јасно види из става према националистичким шиптарским групама које се почињу оформљивати стварајући своје „националне одборе“. Ове групе данас објективно стоје на линији борбе против окупатора без обзира што се боре за велику Шипнију и без обзира што примају у своје редове извесне елементе који су до

---

²⁴⁶ AQSH, Komanda Ushtarake, f. 160, v. 1943, d. 196. Njoftime të bëra nga Zyra e Shërbimit Sekret Ushtarak drejtuar Komandës së Lartë të Forcave të Armatosura në Shqipëri, mbi Fadil Ho xhën që ndodhet në Gjakovë dhe kryetarë të lëvizjes komuniste serbe në Gjakovë, Fonte confidenziale ritenuta attendibile ha riferito all'Arma di Gjakova.

²⁴⁷ Према тврдњи Спасоја Ђаковића, Рамиз Садику, као Албанац, првобитно није био предвиђен за стрељање, а квислинзи су рачунали да ће га везати за себе. Ипак, он је дотрчао и загрлио Бора Вукмировића, поручивши целату да их не могу раставити. Опширније видети: S. Đaković, „KPJ u NOV-u i Revoluciji na Kosovu i Metohiji“, u *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, str. 121, 122.

²⁴⁸ Nakif Bajrami, „Përprjekjet e Komitetit Krahinor të PK-së për përfshirjen e masave në LNÇ në Kosovë (1941-1945)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XVI–XVII (1980–1981), Priština 1983, str. 129.

јуче служили окупатора. Прогласити само због тога ове групе као „шовинистичке и реакционарне“ је посве секташко и штетно постављање у односу на прави развој НОБ²⁴⁹. Док су у највећем делу Југославије водили рат против Југословенске војске у отаџбини, југословенски комунисти су на Косову и Метохији захтевали обједињавање снага комуниста и „националистичких група које стоје на линији борбе против окупатора“. Од доступних историјских извора, постојање група албанских националиста на Косову и Метохији који су се од 1941. до 1943. године борили „против окупатора“, забележили смо само у цитираном Темповом писму.

Након 1941. године албанске националистичке групе које су се бориле против италијанске власти биле су малобројне и у старој Албанији. Доласком Немаца, у септембру 1943. године, и ове групе су се ставиле у службу окупатора. Отуда је Темпова критика више представљала његово тражење објашњења за неуспех комунистичког покрета на Косову и Метохији у покушају да стекне подршку албанског становништва.

Темпо је замерио Обласном комитету што није успео да привуче албанске масе, што није успео да формира веће мешовите српско-албанске одреде и што је малобројне српске одреде повукао са терена Косова и Метохије пошто је претходно процењено да се не могу одржати на том терену услед непријатељског држања Албанаца. Темпо је критиковао и друге поступке Обласног комитета КПЈ за Космет везане за организацију и методе илегалног рада: „Такође, партијске организације су упорно остајале при старим организационим формама и методама рада и на тај начин дозволиле да падне у руке непријатеља највећи број наших партијских активиста. Оне су неразумним и непромишљеним акцијама по градовима, убијањем окупаторских војника допринеле да непријатељ разбије наше најјаче организације и да нас на тај начин баци нас уназад за неколико месеци“.²⁵⁰

Услед неразвијености партијске мреже и народноослободилачког покрета на простору настањеним албанским становништвом, Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију је у појединим местима партијску организацију почео да шири преко припадника фашистичког окупационог апарата. На челу прве партијске ћелије у Истоку, формиране у септембру 1942. године, налазио се Саит Затрићи, председник

---

²⁴⁹ АЈ, фонд 792, ЦК КПЈ, Србија II/692, Писмо Светозара Вукмановића Темпа свим члановима и организацијама КПЈ на Космету 15. априла 1943.

²⁵⁰ АЈ, фонд 792, ЦК КПЈ, Србија II/692, Писмо Светозара Вукмановића Темпа свим члановима и организацијама КПЈ на Космету 15. априла 1943.

општине у склопу окупационог система. Други истакнути члан партијске ћелије био је Шемседин Хадри, први секретар Источке префектуре. Хадри је у току 1943. године премештен у Тутин где је као први човек тамошње потпрефектуре био умешан у злочине које је фашистички режим починио над српским становништвом.²⁵¹ Затрићи је касније тврдио да је у поменутом периоду свој положај користио како би снажио НОП: Агитовао је против одласка локалних Албанаца у црнокошуљаше и вулнетаре, ширио је чланство организације и настојао је да „омекша“ став појединих фашистичких функционера према НОП-у и партизанима. У том циљу, разговарао је са командантом среске жандармерије Агу Батушом, који је му је наводно обећао да ће у будуће бити блажи према припадницима партизанског покрета. Затрићи је тврдио да је о свим акцијама које су фашисти планирали у срезу, Комунистичка партија, захваљујући њему, била унапред обавештена. Крајем новембра 1943. године, Затрићи је ухапшен и послат у логор поред Приштине.²⁵² У Подримском срезу, током прве године окупације, секретар потпрефектуре био је Хиљми Тачи, који је истовремено био и сарадник КПЈ. Тачи је одржавао контакт са локалним комунистима из Ораховца Катарином Патрногић и Митом Митковићем док није откривен и послат у затвор.²⁵³ Инфилтрирању албанских квислинга у руководеће органе КПЈ и НОВЈ на Косову и Метохији доприносиле су њихове личне везе и контакти са припадницима Скадарско-ђаковичке комунистичке групе. На тај начин је Рифат Бериша, који је током 1942. и 1943. године у фашистичком окупационом апарату вршио дужности потпрефекта у Ораховачком и Гњиланском срезу, захваљујући личном пријатељству са Фадиљом Хоџом, крајем 1943. године постао један од делегата на Бујанској конференцији и потпредседник првог сазива Председништва Народноослободилачког одбора Косова и Метохије.²⁵⁴

Током целог рата, основни циљ КПЈ на Косову и Метохији било је „придобивање албанских маса“ и њихово стављање у службу Народноослободилачког покрета. У ту сврху, руководство партије повлачило је бројне потезе, од пропагандног деловања на терену, преко укључивања комуниста из Албаније у Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију до најаве прикључења „Косова и Дукађина“ Албанији на Бујанској конференцији. Када би се преко летака обраћали Албанцима са Косова и Метохије,

---

²⁵¹ АС, фонд БИА, III-117, Албанска жандармерија у току рата, реферати о државној полицији, префектури, општинама, федерату, карбињерији и о црној кошуљи: Реферат о нонпрефектури, л. 2.

²⁵² АЈ, фонд 516, Србија, МГ 2825, Саит Затрићи: „Радио сам у Источком срезу“, стр. 1–3.

²⁵³ АС, фонд БИА, III-139, Државни апарат на КиМ за време окупације и непосредно после Другог светског рата, Срез Шарпланински, л. 41.

²⁵⁴ М. Šćepanović, „Egzodus kosovskih Srba i Crnogoraca“, у *Kosovo: Prošlost i sadašnjost*, стр. 142.

комунисти би најчешће оптуживали фашистичке власти да подржавају српске националисте који су непријатељски настројени према Албанцима: „четнике Павла Ђуришића „који отворено говори да ће палити и уништити Шиптаре“.²⁵⁵

Ова политика није довела до јачања партизанског покрета међу Албанцима. Ипак, у појединим случајевима албански комунисти су успевали остваре добре односе са албанским становништвом. У априлу 1943. године партизански одред „Зејнел Ајдини“, којим је у том периоду командовао Фадиљ Хоџа, нашао се опкољен у близини Гњилана од стране италијанске војске, карабинијерије и локалних албанских добровољаца. Одред је бројао око четрдесет људи и био претежно састављен од албанских занатлија из Малесије, области у Северној Албанији, уз десетак Срба. Када су Италијани затражили предају, Хоџа је отишао на преговоре, што је искористио да се на албанском језику обрати локалним вулнетарима и поручи им да припадници његовог одреда „нису четници, него Албанаци“ и да у то могу и сами да се увере. Хоџа је, потом, успео безбедно да се врати на положаје свог одреда и настави битку против Италијана, док су се Албанци разишли не желећи да пуцају на своје сународнике. Пошто су се Италијани повукли у Гњилане, припадници одреда „Зејнел Ајдини“ су успели да од локалних Албанаца добију храну и муницију, што је за припадника НОП углавном била реткост на том простору.²⁵⁶

Капитулација Италије у септембру 1943. године и њено нагло повлачење са Балкана, довели су до извесног безвлашћа у појединим деловима Велике Албаније. Југословенски партизани су покушали да искористе новонасталу ситуацију за стварање прве слободне територије. Пошто је процењено да на Косову и Метохији нема довољно услова за овакав подухват, слободна територија створена је у Западној Македонији заузимањем градова Дебар и Кичево. Ка овој територији су се упутили и југословенски комунисти који су крајем септембра 1943. године побегли из логора Герман код Тиране. Они су формирали два батаљона, која су назвали по стрељаним члановима Обласног комитета КПЈ Бори Вукмировићу и Рамизу Садикку.

Први косовско-метохијски одред формиран је у Дебру 22. октобра 1943. године. Одред је настао спајањем батаљона „Боро Вукмировић“ којим је командовао Павле Брајовић, батаљона „Рамиз Садикку“ којим је командовао Зуфер Мусић и Шарског

---

²⁵⁵ АЈ, фонд 792, Србија II/672, Проглас КПЈ Шиптарима Косова и Метохије, почетком јуна 1942. године.

²⁵⁶ АЈ, фонд 516, Србија, МГ 2401, Ђорђевић Драгутин: Партизански одред „Зејнел Тједино“; А. Hadri, *Narodnooslobodilčaki pokret na Kosovu 1941 – 1945*, str. 254.

партизанског одреда предвођеним Петром Брајовићем, који је постао и командант Првог косовско-метохијског одреда.²⁵⁷ По сазнању да је са простора Косова и Метохије скупљено више стотина војника у два батаљона и Шарском одреду, Светозар Вукмановић Темпо је наредио да се приступи формирању бригаде. У ту намену с у на слободан простор у Македонији доведена још два црногорска и два македонска батаљона, тако да је 12. децембра 1943. године у Сливову основана Косовско-македонска бригада, под командом Петра Брајовића. Бригада је имала око 800 бораца, распоређених у четири батаљона и једној пратећој чети.²⁵⁸

Услед притиска Бугара, партизани предвођени Темпом су крајем 1943. године приморани на повлачење са простора Дебра, тако да се Косовско-македонска бригада у јануару 1944. године налазила у граду Корчи у Јужној Албанији. У овом месту бригада није могла дуго да се задржи и током пролећа 1944. године кретала се уздуж југословенско-грчке границе кроз обронке Кајмакчалана, Кожуфа и других планина на овом пограничном простору. Тада је дошло и до контакта са грчким партизанима у граду Лерину, пред којима је Темпо одржао говор. Темпа су његови саборци описивали као способног организатора заслужног за јачање НОВЈ на простору Косова и Метохије, Македоније и Албаније.²⁵⁹

Поред комунистичког покрета отпора, који је започет након напада Немачке на Совјетски савез, у мају 1942. у Албанији појавио се још један војни покрет у сукобу са Владом у Тирани, али са изразито националистичким карактером. Организација „Покрет отпора“, о којој смо говорили у Уводу, у кући Алија Келцире донела је одлуку да формира војну формацију под називом „Бали комбетар“ (Balli Kombetar - „Народни фронт“).²⁶⁰ Циљеви организације објављени су у програму који се састојао од десет тачака, услед чега је остао познат под називом „Декалог“. Свака појединачна тачка „Декалога“ почињала је речима „Борићемо се“, а документ је био пун ратоборних националистичких парола које имају мобилишући ефекат.²⁶¹ Организација је

²⁵⁷ АК, фонд Lidhjes se komunsteve te Kosovës, 1960, к.5, Shenime stenografike, Стенографске белешке Прве македонско-косовске и Косовско-метохијске бригаде, 1–5. марта 1960; АЈ, фонд 516, Србија, МГ 2382, Дан који се не заборавља – Формирање Косовско-метохијског партизанског одреда.

²⁵⁸ Опширније о формирању Прве косовско-македонске бригаде видети: АК, фонд Lidhjes se komunsteve te Kosovës, 1960, к.5/9, Косовски батаљони у Западној Македонији, стр. 7–8.

²⁵⁹ АЈ, фонд 516, МГ, Србија, 2258/2, Бранко Шотра описује ратни пут са Светозаром Вукмановићем Темпом; Svetozar Vukmanović-Tempo, *Borba za Balkan*, Zagreb 1981, str. 128–132.

²⁶⁰ „Повратак кући Алија Келцире, непријатеља свих диктатора“, 28. 08. 2015.

<http://www.gazetatema.net/web/2014/04/03/rikthehet-ne-atdhe-ali-kelcyra-armiku-i-diktatoreve-shqiptare/>

²⁶¹ О „Декалогу“ опширније видети: АЈ, 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, I/III, д. 106, стр. 2; П. Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939-1952*, стр. 197.

дефинитивно војно устројена до априла 1943. године, а од времена италијанске капитулације почиње њено нагло омасовљавање и ширење. За разлику од Комунистичке партије Албаније, „Бали комбетар“ је одржавао везу са западним савезницима, због чега су многи Албанци веровали да ће ова организација бити најспособнија да сачува границе Велике Албаније у случају да дође до пораза Тројног пакта и нове промене међународног поретка.

На иницијативу Британаца, који су у том периоду радили на сједињавању националистичких и комунистичких покрета отпора Италији и Немачкој, 2. и 3. августа 1943. године у селу Мукје у централној Албанији одржан је састанак представника Бали комбетара и НОВ Албаније. Састанку је присуствовало по 12 делегата из оба покрета, а његов епилог био је споразумом о формирању „Комитета националног спаса“, у којем су равноправно требали да учествују националисти и комунисти. Поред тога, објављена је прокламација о „независности Албаније“, а будући Комитет је, према постигнутом споразуму, требало „да брани границе етничке Албаније“.²⁶²

Након месец дана, албански комунисти су одустали од споразума са балистима и на конференцији у Лабиноту 4. септембра 1943. године у потпуности одбацили споразум са Бали комбетаром. На овој конференцији је поручено да ће се питање Косова и Метохије решити „на бази Атлантске повеље и принципа самоопредељења народа“.²⁶³ На тај начин, албански комунисти су послали поруку да се залажу за очување граница „Краљевине Албаније“ успостављених окупацијом Југославије 1941. године, али без експлицитног спомињања „етничке Албаније“, као што су учинили у селу Мукје месец дана раније.

Политички вакуум Велике Албаније, настао услед капитулације Италије 8. септембра 1943. године, није трајао дуго. Водећи албански политичари, до тада у колаборацији са Италијом, брзо су пронашли новог заштитника. Немачке трупе почеле су да улазе у Албанију још током јула и августа 1943. године, како би превентивно спречиле евентуално савезничко искрцавање на овом простору. Након 8. септембра и капитулације Италије, Немци су војно заузели целокупно подручје њеног дотадашњег протектората „Краљевине Албаније“ и приступили мерама са циљем да војни трошкови на запоседнутој територији буду што мањи.

---

²⁶² О споразуму у селу Мукје опширније видети: АЈ, 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, I/III, 106, стр. 12; Ђ. Борозан, *Велика Албанија : поријекло - идеје – пракса*, стр. 388–390; Pero Zlatar, *Gospodar zemlje orlova. Albanija u eri Evera Hoxhe. 2. Politicki životopis*, Zagreb 1984, str. 51–53.

²⁶³ Ђ. Борозан, *Велика Албанија : поријекло - идеје – пракса*, стр. 395–397.

На конференцији у Призрену 16–18. септембра 1943. године формирана је Друга призренска лига, као замена за Фашистичку партију Албаније. На оснивачкој скупштини Лиге присуствовало је 120 делегата са Косова, Метохије, Македоније и Рашке области. За председника Лиге изабран је Бедри Пејани, а руководећу улогу у организацији имао је Џафер Дева. Друга призренска лига преузела је функцију владајуће политичке странке у земљи, коју је до тада вршила Фашистичка партија Албаније. Савезе борбених снопова фашистичке партије убрзо су заменили срески комитети Друге Призренске лиге. Сходно дотадашњем ангажовању њених водећих чланова, за основни циљ Лиге проглашена је „одбрана граница етничке Албаније“ под покровитељством Немачке.²⁶⁴ Немачки војни органи и албанске квислиншке власти настојале су да новонасталу ситуацију прикажу „ослобођење од италијанске окупације“, наглашавајући да је италијанском капитулацијом Албанија стекла „независност“. Период безвлашћа и формално је окончан у октобру 1943. године када је сазвана Национална скупштина Албаније формирала намесништво на челу са Мехдијем Фрашеридејем и нову Владу Албаније на челу са Реџепом Митровицем.²⁶⁵ У свим процесима везаним за формирање нове Владе Албаније учествовали су албански и муслимански делегати из крајева Санџака и Косова који су током окупације припадали Црној Гори, Недићевој Србији и Бугарској.²⁶⁶

Евидентна разлика између италијанског протектората „Краљевине Албаније“ 1941–1943. године и немачког присуства у Албанији 1943–1944. године огледала се у заступљености Албанаца са Косова и Метохије у врху власти. До септембра 1943. године, кључне функције у земљи, укључујући и територије анектиране од Југославије, су, поред Италијана, заузимали Албанци из Албаније. У Великој Албанији под немачким патронатом водеће функције заузимали су политичари са Косова и Метохије Реџеп Митровица, Џафер Дева и Бедри Пејани. То је делимично узроковано немачким искуством сарадње са Џафером Девом и албанским квислинзима са простора четири среза Војноокупационе територије Србије. Албански националисти са Косова и

---

²⁶⁴ Опширније о Другој призренској лиги видети: ВА, НОВЈ, к-223, ф-10, д-19; Милутин Живковић, „Интегрисање Велике Албаније. Албанско-муслимански напади на Србе у Штавичком, Дежевском и Сјеничком срезу у јесен 1943. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), стр. 185–187; Ана Лалај, „Konferenca e Vujanit, 31 dhjetor 1943 - 2 janar 1944, një analizë e rivlerësuar“, *Studime historike*, br. 1-2 (2011), str. 140–14; Paskal Milo, *Shqiptarët në Luftën e Dytë Botërore*, Tiranë 2014, str. 286–300.

²⁶⁵ Глигор Тодоровски, *Западна Македонија за време на окупацијата (1941 – 1944)*, Скопје 1998, стр. 215 – 217; А. Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941 – 1944“, str. 58.

²⁶⁶ Nakif Bajrami, „Izveštaj Plavšića Tasi Diniću, ministru unutrašnjih poslova u Nedićevoj vladi oktobra 1943. godine o Kosovsko-mitrovačkom srezu sa prilogom o radu raznih agenata od nepoznatog autora“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XIV–XV (1978–1979), Priština 1982, str. 310, 311.

Метохије сматрали су да ће се у случају победе Совјетског савеза и западних савезника, „Велика Албанија“ тешко очувати у границама из 1941. године и да је једини сигурни гарант за то победа Хитлерове Немачке. Агент Недићеве владе у Косовској Митровици К. Плавшић известио је министра унутрашњих послова Тасу Динића да „Албанци југословенског арнаутлука све постављају на карту Немачке и надају се њеној победи“.²⁶⁷ С друге стране, у Тирани је капитулација Италије поколебала многе присталице фашизма, до тада уверене у сигурну победу сила осовине, тако да Немцима у албанској престоници није било лако да нађу људе спремне да заузму највише државне функције у „независној“ Албанији.²⁶⁸

Од септембра 1943. године Бали комбетар је ступио у потпуну колаборацију са Немцима, који су одлучили да задрже Велику Албанију и званично подрже њену „независност“ и „суверенитет“. Као стожерни националистички покрет у Албанији, Бали комбетар је још неко одржавао везе са Британцима, који су убрзо увидели да је овај покрет у потпуности у служби Немачке, због чега су почели да му траже алтернативу.²⁶⁹ С друге стране, и део албанских националиста је увидео опасност за опстанак „Албаније у етничким границама“ уколико се сви ставе у службу Немаца који су почели да губе рат. Резултат поменутих тенденција био је састанак албанских политичара Халима Спахије, Селмана Ризе и Хасана Реме у кући Ганија бега Криезијуа, у присуству три британска официра 27. новембра 1943. године. Окупљени су констатовали да су се Бали комбетар и Друга призренска лига ставили у службу губитника рата и да је потребно формирати покрет који ће се борити за уједињење Косова и Албаније уз ослонац на Британију. Нова организација је названа Албански национални демократски комитет (алб. *Komiteti Nacional Demokratik Shqiptar*, скр. НДШ). На другом заседању централног комитета НДШ 26. фебруара 1944. године, као два основна задатка организације наведени су борба против „страних окупатора“ и борба против „старе југословенско-албанске границе“.²⁷⁰ Други ослонац Британије у Албанији током 1944. године био је покрет Легалитет под вођством Абаза Купија. Британска подршка покретима Купија и Криезијуа довешће средином 1944. године до

---

²⁶⁷ Hakif Bajrami, „Izveštaj Plavšića Tasi Diniću, ministru unutrašnjih poslova u Nedićevoj vladi oktobra 1943. године о Kosovsko-mitrovačkom srezu sa prilogom о radu raznih agenata od nepoznatog autora“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XIV–XV (1978–1979), Priština 1982, str. 333, 334.

²⁶⁸ Енвер Хоџа је тада сматрао да ће се подршка Албанаца са Косова нацистичким окупаторима лоше одразити на њихов положај након рата. Опширније видети: Nexhmije Hoxha, *Kosova*

²⁶⁹ Owen Pearson, *Albania in occupation and war: from fascism to communism 1940-1945*, London 2005, str. 184, 354.

²⁷⁰ Ethem Çeku, *Mendimi politik i lëvizjes ilegale në Kosovë 1945-1981*, Prishtinë 2003, str. 90–92.

дефинитивног разлаза између Британаца и Комунистичке партије Албаније. У наредном периоду, односи између две стране у више наврата ће бити на ивици оружаног сукоба.²⁷¹

Војни порази и јачање Народноослободилачке војске Албаније, унели су неспокој и поделе у фашистичкој влади у Тирани, у којој је до средине 1944. године дошло до поделе на две фракције, предвођене Мустафом Крујом и Рецепом Митровицом.²⁷² Како би се учврстиле немачке позиције на Балкану и стекло ново људство за борбу против југословенских покрета отпора, 1. маја 1944. године основана је 21. СС брдска дивизија „Скендербег“. Одлука о формирању албанске дивизије донета је након разговора Хитлера и Химлера у фебруару исте године. Дивизија је била састављена од новопридошних регрута, заробљених албанских војника који су припадали Југословенској војсци 1941. године и припадника албанске жандармерије. Мобилизација није дала очекиване резултате, тако да је, према британским проценама, дивизија имала око 7.000 бораца. У свом кратком ратном ангажману, СС дивизија „Скендербег“ није остварила запажени војни учинак, док су њени припадници починили бројне злочине над цивилним становништвом.²⁷³

Након убиства Бора Вукмировића, Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију потпао је под политичку контролу Скадарско-Њаковичке групе албанских комуниста. На Шестом партијском саветовању Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, одржаном од 3. до 5. новембра 1943. године, Фадиљ Хоџа је предложио, а Обласни комитет прихватио, да се Обласни комитет прогласи за Покрајински комитет КПЈ, а да се реч Метохија из назива области и Обласног комитета замени термином „Дукађин“, уз образложење да „народ тако зове“ ову област. Одлучено је и да Покрајински комитет буде оперативно подељен на Обласни комитет за Дукађин и Обласни комитет за Косово и да се у што скорије време формира Народноослободилачки одбор Косова и Дукађина.²⁷⁴

---

²⁷¹ Peter Lucas, *The OSS in World War II Albania: covert operations and collaboration with communist partisans*, Jefferson (North Carolina) 2007, 115, 116.

²⁷² *Politika antikombëtare e Enver Hoxhes. Plenumi i 2-të i KQ të PKSH. Berat, 23-27 nëntor 1944. Dokumente*, prir. Ndreçi Plasari, Luan Malltezi, Tiranë 1996, str. 310–312.

²⁷³ Опширније видети: Pavle Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija „Skenderbeg“*, Beograd 1987, str. 189–230; Ana Lalaj, *Dosjet e luftës*, Tiranë 2014, str. 175; Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохију*, Београд 1991, стр. 321–325; М. Павловић, П. Марковић, *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност*, стр. 207; Helena Zdravković, *Politika žrtve na Kosovu. Identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u uopornot sukobu na Kosovu*, Beograd 2005, str.48, 49; Игор Ђурић, *Источке приче*, Ниш 2014, стр. 152–155.

²⁷⁴ *Зборник НОР*, том 1, књ. 19, док. 66, стр. 315–319.

Непуна два месеца касније, од 31. децембра 1943. до 2. јануара 1944. године, у албанском месту Бујан одржана је оснивачка конференција НОО Косова и Дукађина. У организацији конференције главну реч је водио командант Главног штаба НОВ Косова и Дукађина Фадиљ Хоџа. Избор делегата за конференцију, састав изабраног Председништва и текст објављене резолуције учиниле су Бујанску конференцију контроверзном појавом у историји НОВЈ и КПЈ на Косову и Метохији. Од 61 позваног делегата, на конференцији је учествовало њих 49, од тога 42 Албанаца, троје Срба, троје Црногораца и један Муслиман. Још упечатљивији је податак да је десет делегата рођено и живело у Албанији, а било је и представника из Плава и Гусиња, што указује да формирани НОО није имао карактер представничког тела становника Косова и Метохије.²⁷⁵ Према Спасоју Ђаковићу, 75% делегата Бујанске конференције није имало југословенско држављанство, пошто су припадници Скадарско-Ђаковичке групе унутар Покрајинског комитета међуратни период провели у Албанији. Међу делегатима су учествовала и лица која су претходно била у служби фашистичког окупатора. Рифат Бериша је до јесени 1943. године обављао дужности потпрефекта у Ораховцу и Гњилану. Други делегат Мехмет Хоџа био је високи фашистички функционер у Призренској префектури, а потом и префект у Дебарској префектури, а ову позицију је напустио у недељама пре одржавања Бујанске конференције. На конференцији је учествовао Зекерија Реџа, кога је фашистичка влада 1941. године из Тиране послала у Ђаковицу, и поставила га за директора школе. Мехмет Хоџа изабран је за председника Председништва Народноослободилачког одбора Косова и Метохије, а Бериша и Реџа су ушли у састав деветочланог Председништва НОО, задуженог за вршење послова Одбора између две конференције.²⁷⁶ Бериша је у Председништву заузео функцију потпредседника, чиме је формално постао друга најважнија личност представничког тела Косова и Дукађина.²⁷⁷ Са конференције је објављен Проглас, у којем је споменуто

---

²⁷⁵ *Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1943–1953. Osnovni materijali sa zasedanja*, Priština 1955, str. 12; Venceslav Glišić, „Bujanska konferencija (31. decembar 1943 – 2. januar 1944)“, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XLI, br. 1. (1990), str. 113–115; B. Petranović, „Avnoji i Bujanska konferencija“, u *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, str. 135, 136; Ali Hadri, *Narodnooslobodilčaki odbori na Kosovu (1941 – 1945)*, Priština 1975, str. 62–67; Ana Lalaj, „Konferenca e Bujanit, 31 dhjetor 1943 - 2 janar 1944, një analizë e rivlerësuar“, *Studime historike*, br. 1-2 (2011), str. 135–160.

²⁷⁶ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941-1945), Префектура, л. 11; *Зборник НОР-а*, том 1, књ. 19, док. 80; И. Шаћири, *Сећања*, стр. 335; Ђ. Борозан, *Велика Албанија. поријекло – идеје – пракса*, стр. 479; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 169, 170; V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare (me shënime dhe parathënie të Veton Surroi)*, str. 194–196.

²⁷⁷ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941-1945), Префектура, л. 11; *Зборник НОР*, том 1, књ. 19, док. 80, стр. 372; Интервју са Пајазитом Нушијем, психологом, научним радником и функционером министарства просвете СФРЈ <https://oralhistorykosovo.org/sr/pajazit-nushi/>

право Албанаца са Косова на самоопредељење до отцепљења, као и Резолуција, у којој је најављено припајање Косова и Метохије Албанији након рата:

„Косово и Метохија је крај који је насељен највећим делом шиптарским народом, а који као и увек, тако и данас – жели да се уједини са Шипнијом. Према томе осећамо дужност указати прави пут којима треба да пође шиптарски народ да би остварио своје тежње. Једини пут да се Шиптари Косова и Метохије уједине са Шипнијом јесте заједничка борба са осталим народима Југославије против окупатора и његових слугу. Јер је то једини пут да се извојује слободе, када ће сви народи па и Шиптари бити у могућности да се изјасне о својој судбини са правом на самоопредељење до отцепљења“.²⁷⁸

Поједине одлуке са Шестог саветовања Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, као и неке одлуке Бујанске конференције, после извесног времена су одбачене од стране Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОВЈ. У врху Партије проценили су да политички потези Покрајинског комитета КПЈ за Косову и Дукађин нису били у складу са његовим реалним војним учинком на терену. Стога је у писму од 28. марта 1944. године Политбиро ЦК КПЈ поручио партијском огранку на Косову и Метохији да Обласни комитет није требало проглашавати за „Покрајински комитет“, као и да Обласни народно-ослободилачки одбор не може да има „карактер власти“ пошто на Косову и Метохији није било ниједне слободне територије, већ може да делује само као иницијативни одбор. Покрајинском комитету поручено је да није исправна промена назива области Метохија у Дукађин, с обзиром на то да под Дукађин спадају крајеви који прелазе преко југословенско-албанске границе. Ипак, ЦК КПЈ поручио је да нема ништа против да се задржи назив „Дукађин“, уколико народ заиста тако зове ту област.²⁷⁹

Већина замерки у мартовском писму ЦК КПЈ односила се на организациона и практична питања, док најаву из Бујанске резолуције да ће се „Косово и Дукађин“ након рата прикључити Албанији није директно осуђена. Истовремено, Проглас са конференције, у којем је споменуто право Албанаца на отцепљење, у целисти је оцењен

---

²⁷⁸ Интегрални текст Резолуције са конференције: *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, стр. 10; Текст Прогласа са конференције: *Зборник НОР*, том 1, књ. 19, док. 80, стр. 376–382.

²⁷⁹ Писмо ЦК КПЈ Обласном комитету је саставио Милован Ђилас. Опширније видети: АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, ЦК КПЈ 1944/117, Писмо Централног комитета Комунистичке партије Југославије Обласном комитету Комунистичке партије Југославије за Косово и Дукађин, 28. март 1943.

као „правилан и леп“.²⁸⁰ У писму је ипак дотакнуто национално питање. Милован Ђилас, који је саставио текст писма, поручио је косовским комунистима да треба да популаришу одлуке Авноја, пошто оне „обезбеђују равноправност и самоопредељење за све народе“. Ђилас је поновио Брозов став да се у току ратних операција не треба отварати питање границе између Југославије и Албаније и да се тиме „помаже немачки окупатор“.²⁸¹ На тај начин, Политбиро Централног комитета КПЈ посредно је одбацио део резолуције са Бујанске конференције који се односио на присаједињење Косова Албанији. Важно је напоменути да иницијатори Резолуције нису сносили никакве политичке последице. Обласном комитету Косова и Дукађина није упућена замерка што су у првом Обласном народноослободилачком одбор Косова и Метохије Албанци чинили 85%, а Срби 6% делегата, нити је Централни комитет проблематизовао то што су највише функције у Председништву ОНОО Косова и Метохије додељене лицима која су претходно била у служби фашистичког режима.

Извештај о разговору Владимира Велебита са британском мисијом у Каиру почетком 1944. године, указује на потенцијалну двоструку игру Политбироа ЦК КПЈ према питању Косова и Метохије. Наиме, према садржини овог документа, Велебит је пред Британцима изразио спремност Јосипа Броза да се задржи албанска граница из 1941. године, под условом да се становништво са Косова и Метохије окрене против Немаца и прикључи народноослободилачкој борби.²⁸²

Од нереализоване најаве „припајања Косова Албанији након рата“ значајнију чињеницу са Бујанске конференције представља састав изабраног Председништва ОНОО Косова и Метохије, у којем је од укупно деветоро чланова, њих шесторо, Џевдет Дода, Хајдар Души, Фадиљ Хоџа, Зекерија Реџа, Рифат Бериша и Мехмет Хоџа, заузимало важне функције у фашистичком окупационом апарату Велике Албаније. Мехмет Хоџа и Рифат Бериша, који су у фашистичком апарату остали најдуже, заузели су позиције председника, односно потпредседника Председништва ОНОО. Ови потези наговестили су опредељење КПЈ да на Косову и Метохији након ослобођења не спроведе денацификацију и не изврши обрачун са фашистичким наслеђем на том простору.

---

²⁸⁰ Исто.

²⁸¹ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ 1944/117, Писмо Централног комитета Комунистичке партије Југославије Обласном комитету Комунистичке партије Југославије за Косово и Дукађин, 28. март 1943; АЈ, фонд 792, ЦК КПЈ, Србија II/692, Писмо ЦК КПЈ Обласном комитету за Косово и Дукађин 28. марта 1944.

²⁸² Никола Жутућ, „Јосип Броз, Енглези и питање предаје Космета Албанији“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2004), стр. 175–178.

Косовскометохијски огранак КПЈ прихватио је ставове врха Партије, тако да је на пролеће 1944. године „Покрајински комитет КПЈ за Косово и Дукађин“ поново постао „Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију“, а термин „Дукађин“ замењен је термином „Метохија“ и у називу Обласног народноослободилачког одбора. Непосредно пред почетак операције за ослобођење Србије, у септембру 1944. године дошло је до нове интервенције Политбироа ЦК КПЈ, након које је „Главни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије“ преименован у „Оперативни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије“.

Тек у последња три месеца фашистичке власти на Косову и Метохији, када је пораз Немачке већ могао да се наслути, дошло је до значајнијег приступања Албанца партизанском покрету. Међу њима је било и доста утицајних фашистичких функционера који су на тај начин настојали да амнестирају своју улогу у фашистичком окупационом апарату и обезбеде себи повољан статус у надолазећем социјалистичком поретку. Када је Саит Затрићи у октобру 1944. године побегао из логора у Приштини открио је да истакнути партизански командант Исмет Шаћири окупља људство за формирање Ракошког батаљона. Са Шаћиријем су тада у друштво били Шабан Баша, бивши федерал фашистичке партије у Пећи, Аго Батуша, бивши командант жандармерије у Истоку и још неколико бивших албанских жандарма који су учествовали у његовом хапшењу непуних годину дана раније.²⁸³ Ракошки батаљон је имао улогу „пропагандног батаљона“, који је требало да убрза прелазак албанских квислинга на страну Народноослободилачке војске Југославије у завршној фази рата.

Примање албанских квислинга у НОВЈ додатно је ослабило борбене капацитете косовско-метохијских бригада у последњим месецима окупације, тако да је Обласни комитет КПЈ у новембру 1944. године критиковао партијске комитете Прве и Четврте косовско-метохијске бригаде због слабог војног учинка и присуства албанског национализма у њиховим редовима. Међу бројним замеркама на рачун њиховог рада, Обласни комитет навео је и следећу: „Код другова Шиптара у нашим бригадама, па и код партијаца, осећа се страх од имена Југославије – боје се да изговоре ту реч. То се најпре испољава када говоре о „Народноослободилачкој војсци Космета“ и Народноослободилачком одбору Космета, а прећуткује се да су то саставни делови

---

²⁸³ АЈ, фонд 516, Србија, МГ 2825, Саит Затрићи: „Радио сам у Источком срезу“, стр. 6.

Народноослободилачке војске Југославије²⁸⁴. У наредном периоду, како се НОВЈ повећавала на простору Косова и Метохије и мобилисала ново људство, проблем борбеног морала и политичке опредељености бораца у косовскометохијским бригадама постао је још израженији.

Као и у осталим деловима Југославије, Комунистичка партија на Косову и Метохији је изузетну пажњу посвећивала „политичком раду“ у партизанским јединицама. Како би се над јединицама успоставила пуна политичка контрола, КПЈ је примењивала до детаља разрађен механизам, који је морао да се примењује већ од чета, као најмањих војних формација. Формирању партизанских чета није се ни приступало уколико претходно није формирана партијска ћелија која ће чету контролисати и усмеравати на верност комунизму, Комунистичкој партији Југославије и Јосипу Броз Титу. Партијци су по правилу имали повлашћени статус у војним јединицама, а на располагању су имали и квалитетнију храну, тако да је многим партизанским борцима један од највећих циљева у току рата био да постану чланови Партије.²⁸⁵

По схватању комунистичких руководилица, партијска ћелија била је „жила целокупног живота чете“ и чланови партије у партизанским јединицама нису смели да дозволе да се у неком месту „мирно логорује“, а да се они не баце на агитационо-пропагандни рад. Поједини партијци су до то мере били ангажовани на идеолошкој индоктринацији бораца да је једном приликом Светозар Вукмановић Темпо, видно изнервиран преопширним разговором македонских и косовских партијаца о теорији, митинзима и изучавању Лењинових дела, окупљенима поручио: „Оставите политику и проучавање материјала Ђиласу, а ви мени говорите о борби и кад запуца пушка ту негде, то је за нас митинг. То је за нас политички рад“.²⁸⁶

Команданти чета су имали задатак да не дозволе продирање „непријатељских“ идеја и идеологија међу партизанске борце.²⁸⁷ На овај начин, партизански борци су од самог почетка стављани у положај потчињености према Комунистичкој партији и партијском врху, што је смањивало могућност да након рата дође до шире побуне против комунистичке власти услед незадовољства њеним потезима. Исту сврху имала

---

²⁸⁴ АЈ, фонд 792, ЦК КПЈ, Србија, II/678, Писмо Обласног комитета КПЈ за КиМ партијским комитетима Прве и Четврте косметске бригаде, 9. новембар 1944.

²⁸⁵ АК, Lidhjes se komunisteve te Kosovës, 1960, к. 5, Стенографске белешке Прве македонско-косовске и Косовско-метохијске бригаде, 1–5 март 1960, стр. 256–258.

²⁸⁶ АК, Lidhjes se komunisteve te Kosovës, 1960, к. 5, Стенографске белешке Прве македонско-косовске и Косовско-метохијске бригаде, 1–5. март 1960, стр. 262.

²⁸⁷ АЈ, фонд 792, Србија, II/673, Рад партијских организација у партизанским јединицама, 23. мај 1943.

је и изградња култа личности Јосипа Броза која је пратила партизански покрет од самих почетка. Изградња Брозовог култа убрзо је довела до тога да читава југословенска држава и њено становништво буду стављени у подређен положај према једном човеку, на сличан начин на који је то учињено у Совјетском савезу за време владавине Јосифа Висарионовича Стаљина.²⁸⁸

За разлику од других делова Југославије, Косово и Метохија није био простор на коме су партизанске јединице успеле самостално да нанесу озбиљнији удар окупатору и формирају „слободну територију“ као базу за даљу борбу за ослобођење. Главни разлог за слаб учинак косовскометохијских јединица НОВЈ била је лојалност албанског становништва државном апарату фашистичке Велике Албаније и милицији Џафера Деве у четири среза, која су само формално била у саставу окупиране Србије. Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију покушао је да стекне наклоност албанског становништва на разне начине, од несупротстављања протеривању Срба 1941. године, до индиректног прихватања идеје Велике Албаније на Бујанској конференцији 1944. године. Ни ови поступци нису били довољни да се албанске масе на Косову и Метохији у значајнијем проценту прикључе партизанском покрету. Овај простор је до краја окупације остао главно упориште „Краљевине Албаније“ под немачким покровитељством. Након што су на Бујанској конференцији најавили присаједињење Косова и „Дукађина“ Албанији, командант НОВ и ПО Косова и Метохије Фадиљ Хоџа, председник Председништва Обласног НОО Косова и Метохије Мехмет Хоџа, остали су у Малесији, док се трећи водећи организатор конференције Павле Јовићевић склонио у Андријевицу. Оперативни штаб НОВ за Косово и Метохију је почетак операције за ослобођење ове области средином октобра 1944. године дочекао са минорним војним снагама, расутим по Северној Албанији, Македонији, Врањској области и Црној Гори, док на самом терену Косова и Метохије није било ниједне ослобођене територије.

---

²⁸⁸ Комунистичка партија Југославија имала је развијен апарат за агитацију и пропаганду, који је након рата имао задатак да целокупан политички, друштвени и културни живот у Југославији по дреди вољи КПЈ и Јосипа Броза. Опширније виде ти: Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulture politike u Srbiji 1945 – 1952*, Beograd 1988, str. 31–35.

3. Ослобођење Косова и Метохије 1944. године

Након ослобађања Ниша и Београда у октобру 1944. године постало је извесно да немачке снаге неће успети да задрже контролу над Моравском долином и ту успоставе нову линију фронта.²⁸⁹ То је уједно отежало повлачење Групе армија Е, која је приморана да се из Грчке према Немачкој повлачи преко територије Косова, Метохије, Црне Горе и Рашке. Услед повлачења и померања тежишта борби према северу, 14. октобра 1944. године главни штаб Групе армија Е пребачен је из Солуна у Митровицу. Немци су 31. октобра напустили Солун, у који су потом ушле британске снаге.²⁹⁰

Немачке трупе су након повлачења из Вардарске долине у највећој мери биле распоређене дуж комуникацијске линије Скопље – Приштина – Митровица. Десни бок главнине снага штитиле су групе „Лангер“ и „Бредов“. Група „Лангер“ налазила се у Куршумлији и имала је задатак да спречи продор савезничких снага ка Подујеву, Митровици и Приштини. Борбена Група „Бредов“ се налазила у Бујановцу, одакле је штитила прилазе Косовском Поморављу. Простор између Бујановца и Куршумлије затварало је око шест хиљада балиста, вулнетара и припадника других албанских квислиншких формација.²⁹¹ Леви бок немачких снага у Метохији чинили су преостали делови СС дивизије „Скендербег“ и морнаричке јединице пристигле из Албаније и Грчке. Поред регуларних немачких снага, на целом пограничном простору између Косова и „преткумановске Србије“, деловале су групе албанских регута и вулнетара, које су чиниле важан сегмент заштите Групе армија Е.²⁹²

Нарочита пажња била је посвећена обезбеђивању Митровице у којој је боравио командант Групе армија Е Александар Лер. Прилазе граду, односно Леровом главном штабу у Старом тргу, чувало је око 3.000 албанских добровољаца и регута, мобилисаних од стране Цафера Деве, а око града је распоређена и противавионска артиљерија. Мобилисани борци добијали су немачке униформе и наоружање, а у обезбеђивању града учествовало је и месно цивилно становништво.²⁹³

---

²⁸⁹ Petar Višnjić, *Operacije za oslobođenje Srbije 1944.*, Beograd 1972, str. 219–256; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, str. 643, 644.

²⁹⁰ ВА, НОВЈ, к-181, ф-6, д-5.

²⁹¹ Милорад Мадић, Душан Јончић, *Двадесеттета српска бригада*, Београд 1989, стр.100.

²⁹² Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, Београд 1991, стр. 321– 325.

²⁹³ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (Зборник НОР)*, том 1, Документи НОВЈ – Борбе у Србији, књ. 19, „Борбе на Косову 1941-1944“, Београд: 1969, д. 197, стр. 698.

Непосредно по доласку Александра Лера у Митровицу, Друга призренска лига је објавила проглас Албанцима са Косова и Метохије, позивајући их да се „уједињени боре за одбрану етнички чисте Албаније“ и да „спрече ново ропство Косова под Словенима“.²⁹⁴ Извршена је општа мобилизација Албанаца старих од двадесет до педесет година, а мобилисани су најчешће потом упућивани у Подујевски, Гњилански, Бујановачки и Прешевски срез, односно на замишљену „границу Велике Албаније“. Према подацима штаба 22. српске дивизије, ова мобилизација, чији је главни организатор био Џафер Дева, имала је око 70% успешности. У одбрани граница „Етничке Албаније“ морали су да учествују и српски цивили, који су присилно одвођени да копају ровове на првим линијама фронта.²⁹⁵

Снаге НОВЈ на Косову и Метохији почеле су да јачају тек на лето 1944. године, услед све веће извесности победе Совјетског савеза у рату и продора партизанских јединица из Босне и Црне Горе у Војноокупациону територију Србије. Покрету под вођством КПЈ тада су почели да приступају и Албанци који су претходно припадали квислиншким формацијама. О неразвијености НОП-а на овом простору сведочи и чињеница да је првих пет косовско-метохијских бригада формирано ван територије Косова и Метохије. Партизанске јединице са Косова и Метохије током 1944. године оперативно су биле потчињене Главном штабу НОВ Македоније. У месту Кошариште код Струге у Македонији 24. јуна 1944. године формирана је Прва косовско-метохијска бригада, коју су чинила два батаљона издвојена из Прве косовско-македонске бригаде, једна словеначка чета и педесет црвеноармејаца, који су побегли из немачког заробљеништва. Политички комесар Главног штаба Македоније Цветко Узуновски предао је заставу бригади и прогласио је ударном.²⁹⁶ Прва косовско-метохијска бригада, која је у почетку бројала око триста бораца, током лета се пребацила у Северну Албанију, одакле је у септембру и октобру настојала до заузме терен Метохије.²⁹⁷

Друга косовско-метохијска бригада формирана је у Бујановцу 9. септембра 1944. године од бораца из Гњиланског краја, а три дана касније у Врању је формирана и Трећа косовско-метохијска бригада. Обе бригаде су у свом саставу имале око 450

²⁹⁴ *Зборник НОР*, том 1, књ. 19, д.197, стр. 699; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса* (Београд: Војноисторијски институт, 1995), стр. 366.

²⁹⁵ *Зборник НОР*, том 1, књ. 19, „Борбе на Косову 1941-1944“, д.195, стр. 686– 688.

²⁹⁶ АК, 1961, *Lidhjes se komunsteve te Kosovës*, к.5/2, Оснивање Прве косовско-метохијске бригаде, стенографске белешке са сасанка из марта 1961, стр. 1, 2.

²⁹⁷ Nikola Anić, Sekula Joksimović, Mirko Gutić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, Beograd 1982, str. 421.

бораца под оружјем. Од избеглица са Косова и бораца из Јабланичког и Косаничког краја у Лебанама је 24. септембра формирана Пета косовско-метохијска бригада, са око триста бораца.

Четврта косовско-метохијска бригада формирана је 13. октобра у северној Албанији од новопридошлих бораца и руководиоца Прве косовско-метохијске бригаде.²⁹⁸ У време борби за ослобођење Косова и Метохије у пет косовскометохијских бригада НОВЈ било је распоређено око 1.500 бораца, што није представљало адекватну снагу за супротстављање немачким јединицама и албанским вулнетарима. Значајнију улогу у притиску на непријатеља који се повлачио Косовском котлином имале су 22. српска и 46. српска дивизија. Ове две дивизије формиране су у Јабланичком и Пиротском рејону, и у току јесени 1944. године, са укупно око 8.000 бораца, дејствовале су заједно са бугарским снагама у Јужној Србији, учествујући у ослобађању Враћа 11. октобра и Ниша 14. октобра.

Средином септембра 1944. године, косовскометохијске бригаде су од Јосипа Броза Тита добиле наређење да крену према Косову и Метохији. Тада је дошло до спора око надлежности између Оперативног штаба за Косово и Метохију, којим је командовао Фадиљ Хоџа и Главног штаба Македоније. Према каснијем сведочењу Павла Брајовића, штабу Прве косовско-метохијске бригаде стигла је депеша од Главног штаба Македоније у којој је поручено да „Фадиљ Хоџа није никакав командант јер је његов штаб расформиран и да косовскометохијске бригаде имају да извршавају Темпова наређења“. У то време, Главни штаб Македоније комуницирао је са косовскометохијским бригадама преко Главног штаба НОВ Албаније, са којим је постојала радио веза.²⁹⁹

Снаге НОВЈ су на јесен 1944. године биле концентрисане на Копаонику, у Топличком и у Врањском крају, где су дејствовале заједно са новом југословенском савезницом – Бугарском, чија војска је била оперативно потчињена команди Трећег украјинског фронта Црвене Армије.³⁰⁰ Друга бугарска армија, ангажована у

---

²⁹⁸ *Зборник НОР*, том. 1, књ. 19, док. 203, стр. 735; Anić, Joksimović, Gutić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, str. 421; Игор Вукадиновић, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. Владан Виријевић и Далибор Елезовић, Косовска Митровица 2016, стр. 207; В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 27–35.

²⁹⁹ АК, 1961, Lidhjes se komunsteve te Kosovës, к. 5/2, Оснивање Прве косовско-метохијске бригаде, стенографске белешке са сасатанка из марта 1961, стр. 90.

³⁰⁰ Услед продирања совјетских снага, Бугарска је 26. августа 1944. године отказала с воје савезништво са нацистичком Немачком и прогласила неутралност, а након додатног совјетског притиска, 8. септембра објавила рат Немачкој, учествујући у операцијама против Групе армија Е на Балкану.

Југоисточној Србији, имала је око педесет хиљада војника, неколико хиљада моторизованих возила и преко сто топова, по чему је бројчано и оружаном вишеструко надмашивала капацитете две српске дивизије и три косовскометохијске бригаде на том простору. Међутим, бугарски војници и официри су највећи део рата провели као савезници нацистичке Немачке, тако да је промена стране 8. септембра 1944. године довела до изразите деморалисаности и незаинтересованости бугарских снага да ратују против Немаца за југословенске интересе у југоисточној Србији. Бугарски официри су били свесни да ће територија коју ослободе од Немаца на овом терену после рата припасти Југославији. Командант 22. српске дивизије Живојин Николић Брка је у својим мемоарима навео да је међу бугарским официрима било и оних који су директно опструирали ратовање против Немаца.³⁰¹ Несугласице су довеле до тога да је Броз у једном моменту затражио повлачење бугарских снага из Србије, али је, након совјетске интервенције, одустао од овог захтева.³⁰²

Други Косовски корпус Југословенске војске у отаџбини током августа и септембра 1944. године доживео је поразе у сукобима са бројно надмоћном групом партизанских дивизија под командом Пека Дапчевића, услед чега је дошло до осипања четника и преласка дела бораца у редове НОВЈ. До средине октобра 1944. године, Други косовски корпус је бројао око четири стотине људи и више није представљао репрезентативну војну снагу у поређењу са партизанским јединицама, које су тих месеци вишеструко повећале своју бројност. Ипак, четници у Ибарском Колашину под командом Жике Марковића су током новембра 1944. године нападали немачке јединице које су се ка Новом Пазару повлачиле преко Рогозне.³⁰³

Заједничким планом операције предвиђено је да 24. српска дивизија НОВЈ из правца Копаоника нападне Митровицу и Бајгору, а да Друга бугарска армија дејствује на линији Куршумлија – Подујево – Приштина. Дванаеста бугарска пешадијској дивизији и Пета косовско-метохијска бригада су имале задатак да из правца Медвеђе преко најкраћег планинско-брдског терена продру према Приштини.³⁰⁴ У Врањској регији су се налазиле 46. српска дивизија и Друга бугарска коњичка дивизија, које су напредовале према Косовском Поморављу, са приоритетним циљем ослобађања

---

³⁰¹ Живојин Николић Брка, *22 српска дивизија*, Београд 1972, стр. 367; В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 59.

³⁰² S. Vukmanović-Tempo, *Vorba za Balkan*, str. 322.

³⁰³ Р. Јовановић, *Бело светло на митровачке црвене записе*, стр. 153.

³⁰⁴ ВА, НОВЈ, к-181, ф-6, д-6; И. Вукадиновић, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, стр. 211.

Бујановца и Гњилана. Јединице Друге и Треће косовско-метохијске бригаде су имале задатак да успоставе контролу над планином Скопска Црна Гора, одакле би се упутиле према Урошевцу.³⁰⁵

У операцији ослобођења Метохије, Прва и Четврта косовско-метохијска бригада НОВЈ добиле су наређење да, заједно са Трећом и Петом албанском бригадом, нападну комуникације ка Албанији и Црној Гори, преко којих су се Немци повлачили.³⁰⁶ Прва косовско-метохијска и Трећа албанска бригада дејствовале су на сектору Ђаковица – Пећ, покушавајући да униште немачку комуникацију ка Чакору. Четврта косовско-метохијска и Пета албанска бригада настојале су да униште комуникацију Призрен–Кукеш, пошто се део немачких снага из Метохије преко ове комуникације повлачио до Скадра, одакле се кретао према Подгорици.³⁰⁷ До почетка новембра 1944. године, поменуте комуникације нису претрпеле значајнија оштећења, нити је изведена озбиљнија акција напада на немачке снаге. Партизани углавном нису успели ни да се приближе комуникацијама, а одбачени су већ приликом покушаја заузимања Јуника, када су погрешно проценили бројно стање непријатеља на овом терену. Снаге НОВЈ су привремено заузеле Дечане 1. новембра 1944. године, али су убрзо Немци успели да врате контролу над селом, након што су послали појачање из Пећи.³⁰⁸ Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију 9. новембра закључио је да косметске бригаде нису извршиле задатак и због тога упутио оштре критике на рачун партијских комитета у бригадама.³⁰⁹

На другој страни фронта, јединице Пете косовско-метохијске бригаде су 3. новембра заузеле село Орлане, а Друга бугарска армија је дан касније заузела Подујево, што је био највећи успех НОВЈ и Бугарске отаџбинске војске у првој фази Косовске операције. Велики број Албанаца из Подујева се, у страху од одмазде, упутио према Дреници. Упркос губитку Подујева, Немци су успели да избегну заокруживање у граду и да заузму нову линију одбране. Почетком новембра, Врховни штаб НОВЈ је извршио промену на линији фронта према Косову тако што је 24. српску дивизију, чије људство

---

³⁰⁵ Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, 445; И. Вукадиновић, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, стр. 211, 212.

³⁰⁶ Четврта косовско-метохијска бригада формирана је 13. октобра 1944. године у Круми, уочи операција НОВЈ које су за циљ имале да се упадне на територију Метохије и заузму комуникације према Црној Гори. Бригада је била сачињена од партизанског батаљона Косово, новопридошлих бораца и руководиоца који су претходно издвојени из састава Прве косовско-метохијске бригаде.

³⁰⁷ И. Вукадиновић, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, стр. 212.

³⁰⁸ Милутин Милковић, *Прва косовско-метохијска пролетерска бригада*, Београд 1991, стр. 245–247.

³⁰⁹ АЈ, фонд 792, ЦК КПЈ, Србија, II/678, Писмо Обласног комитета КПЈ за КиМ партијским комитетима Прве и Четврте косметске бригаде, 9. новембар 1944; Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, стр. 446.

се суочавало са исцрпљеношћу и недостатком муниције, заменио 22. српском дивизијом под командом Живојина Николића Брке.³¹⁰

За то време, 46. дивизија НОВЈ, која је продирала правцем Врање–Гњилане, остварила је помак у долини Муховске реке, а 9. новембра Друга бугарска коњичка дивизија заузела је Бујановац и продрла у Кончуљски теснац, у којем је наишла на снажан отпор вулнетара. Главнина немачких снага са тог простора повукла се према Гњилану.³¹¹ Јединице Друге и Треће косовско-метохијске бригаде имале су задатак да у Качаничкој клисури врше нападе на немачке снаге које су се из Скопља повлачиле ка Урошевцу.³¹²

Штаб 25. бригаде је у извештају штабу 46. српске дивизије од 14. новембра 1944. године описао начин албанског ратовања са којим ће се југословенске снаге озбиљније суочити након ослобођења Косова и Метохије:

„Шиптари су као непријатељ такви да се с њима није могуће борити фронталним борбама, јер се они боре герилски, нападајући на осетљивим местима у малим групама, док им остали делови положаја остају небрањени или брањени малим снагама“.³¹³

У новембру 1944. године на Косову се налазило пет немачких дивизија, од чега две северно, а три јужно од Косовске Митровице. Све дивизије су се кретале према остатку немачких трупа у НДХ. Након повлачења из Бујановца 9. новембра, Куманова 10. новембра и Скопља 13. новембра 1944. године, Група армија Е започела је повлачење са Косова. Александар Лер је 12. новембра пребацио штаб из Митровице у Сарајево, а команду над немачким снагама на Косову препустио је штабу 91. армијског корпуса.³¹⁴

Према наређењу команданта Трећег украјинског фронта Фјодора Толбухина од 15. новембра, Друга бугарска армија, 22. и 46. српска дивизија кренуле су према Косовској котлини са циљем да до 18. новембра заузму градове Приштину, Вучитрн и Косовску Митровицу. Истовремено, јединице Друге и Треће косовско-метохијске

³¹⁰ Ж. Николић, *22 српска дивизија*, стр. 350, 351.

³¹¹ Ж. Николић, *22 српска дивизија*, стр. 354; И. Вукадиновић, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, стр. 214.

³¹² *Зборник НОР*, том 1, књ. 15, „Борбе у Србији 1944 год. (9. новембар – 31. децембар)“, Београд 1957, д. 180, стр. 496.

³¹³ *Зборник НОР*, том 1, књ. 15, д. 12, стр. 40; И. Вукадиновић, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, стр. 214.

³¹⁴ Ж. Николић, *22 српска дивизија*, стр. 354; И. Вукадиновић, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, стр. 214.

бригаде имале су задатак да се из Скопске Црне Горе упуте према Урошевцу.³¹⁵ Спровођење овог плана је успорено, пошто је дошло до спора између српских дивизија НОВЈ и бугарских снага. Штаб бугарске дивизије је започео у преговоре са балистима из Гњилана, који су нудили препуштање града без борбе, под условом да у њега уђу само бугарске снаге. Због протеста штаба 46. српске дивизије НОВЈ, Бугари су одбили понуду Албанаца. Југословенско-бугарске снаге су 16. новембра без борбе ушле у Гњилане, пошто су се немачке снаге већ повукле из града.³¹⁶

Без капацитета да уђу у сукоб и нанесу озбиљнији ударац немачкој Групи армија Е, у Оперативном штабу Косова и Метохије су као свој главни приоритет одредили спречавање одмазде над албанским становништвом од стране српских дивизија и интеграцију истакнутих албанских квислинга у НОВЈ како би ослобођење градова прошло уз што мање борбе и жртава. Контрверзност оваквог приступа најбоље илуструје пример села Ракош, у близини Истока. Непуних годину дана од масакра педесет српских цивила у овом селу, које су извршили припадници источке жандармерије по наређењу органа власти из Пећи, у Ракошу је формиран Ракошки партизански батаљон НОВЈ, чији борци су, између осталих, били Аго Батуш, претходно заменик команданта Источке жандармерије у време масакра у Ракошу и Шабан Баша, бивши федерал Фашистичке партије у Пећкој префектури, и једна од најугицајнијих личности фашистичког окупационог режима у Метохији.³¹⁷

Када су видели да се Немци дефинитивно повлаче са Косова, код многих албанских квислинга је завладао страх, па су почели да, најпре бугарским, а потом и југословенским снагама, нуде преговоре о мирној предаји градова. Пошто су добар део снага косовско-метохијских бригада НОВЈ у новембру 1944. године чинили бивши фашистички службеници, који су НОП-у приступили претходних месеци, предаја градова Народноослободилачкој војсци Југославије углавном је извршена мирно и без борбе, кроз преговоре квислиншких функционера са својим донедавним саборцима. Албански официри у НОВЈ су добро познавали чак и најозлоглашеније квислинге и

---

³¹⁵ *Зборник НОР*, том 1, књ. 15, д. 180, стр. 496; Ж. Николић, *22 српска дивизија*, стр. 356.

³¹⁶ *Зборник НОР*, том 1, књ. 15, д. 39, стр. 88–89; И. Вукадиновић, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, стр. 215.

³¹⁷ Озна је 1945. године ухапсила и предала суду Шабана Башу након што је открила његову фашистичку прошлост. Отежавајућа околност за Башу била је и то што је откривено да је учествовао у Шпанском грађанском рату на страни Франка. Опширније: АС, фонд БИА, Реферат о жандармерији, л. 10, 13; АЈ, фонд 516, МГ 2825, Саит Затрићи: „Радио сам у Источком срезу“, стр. 6; S. Đaković, *Fadilj Hodža i Enver Hodža - sličnosti i razlike*, str. 196; Бранко Бошковић, „Преглед специфичности народноослободилачког покрета на Косову и Метохији (1941 – 1945. године)“, *Космет*, бр.1 (1991), стр. 243.

ратне злочинце са Косова попут Мехмета Градице, команданта среске жандармерије у Србици. Градица је у овом својству у току рата вршио низ пљачки, хапшења, туча и силовања, а учествовао је и у формирању посебне формације „Одбрана Косова“ у последњим месецима рата на овом простору.³¹⁸ Након разговора са командантима НОВЈ Саитом Затрићијем и Аљијем Бољетинијем, Градица је одлучио да одбије позив потпрефекта Пећи да са групом балиста брани овај град од партизана. Тиме је прећутно стао на страну НОВЈ у последњим недељама немачке власти на Косову и Метохији.³¹⁹

До овакве сарадње дошло је и у већини других места, тако да је примопредаја власти на Косову и Метохији углавном извршена мирно. Ипак, у појединим местима која су се налазила уз прву линију фронта према НОВЈ и Бугарској војсци, попут Подујева, међу локалним Албанцима дошло је до извесне панике након повлачења Немаца и страха од југословенских и бугарских снага, тако да су многе албанске породице побегле ка унутрашњости Косова и Метохије.³²⁰ Део албанских вулнетара вратио се кућама, а многи су у страху од процесуирања због почињених злочина, задржавши наоружање и опрему коју су им оставили Немци, побегли у шуме и започели припреме за подизање оружаног устанка.

Између 16. и 18. новембра 1944. године трајали су неуспешни покушаји 22. српске дивизије и делова Друге бугарске армије да остваре напредак на вучитрнском и митровачком ратишту. Немци су квалитетно утврдили овај део линије фронта, тако да југословенско-бугарске снаге нису оствариле жељени напредак.³²¹ Тек након планског повлачења Немаца, југословенске снаге би заузимале места, најчешће након споразума са локалним албанским квислинзима. Уз договор са локалним квислинзима предвођеним Хамдијом Јашаревићем, јединице Друге косовско-метохијске бригаде су 17. новембра ослободиле Урошевац, а 16. македонска бригада истог дана заузела је Качаник³²². Албански вулнетари и жандарми би се најчешће након тога прикључивали НОВЈ.

Јединице 46. српске дивизије, 12. бугарске пешадијске и 2. бугарске коњичке дивизије из правца Бујановца кретале су се према Приштини, а 18. новембра стигле су

---

³¹⁸ АС, фонд БИА, V-98, Командни кадар непријатељских војних формација, л. 1.

³¹⁹ АЈ, фонд 516, Мемоарска грађа, 2825, Саит Затрићи: „Радио сам у Источком срезу“, стр. 7.

³²⁰ АС, фонд БИА, V-106, Балистичке банде, јатаци и комитети после Другог светског рата – Грачаница и Подујево, л. 14.

³²¹ Ж. Николић, *22 дивизија*, стр. 360; И. Вукадиновић, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, стр. 215.

³²² Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, стр. 474.

до Грачанице. Ту су се зауставиле и сачекале да Немци напусте Приштину, што се десило у ноћи између 18. и 19. новембра. У међувремену је дошло до новог спора између штаба 25. српске бригаде и штабова бугарских дивизија око начина уласка у град и „поделе плена“. Према Милораду Мадићу и Душану Јончићу, Бугари су поново засебно преговарали са квислинзима из Приштине, што је изазвало протест штаба 13. корпуса НОВЈ.³²³ Након што је постигнут договор да југословенске и бугарске снаге истовремено уђу у град и „поделе плен на пола“, у зору 19. новембра 1944. године јединице 25. српске бригаде, 12. бугарске пешадијске дивизије и 2. бугарске коњичке дивизије ослободиле су Приштину.³²⁴

Пошто су увиделе да је повлачење Немаца из Метохије постало питање дана, фашистичке власти у Пећи су предају града најпре понудиле Ракошком партизанском батаљону због великог броја бивших фашистичких функционера у његовом саставу. Понуда је ипак одбијена, из разлога што Пећики срез није припадао рејону деловања овог батаљона. Следећу понуду за предајом команди Ракошког батаљона испоставио је Бајрам Гаши, управник Рожаја, где је потом извршена мирна примопредаја власти. На исти начин, овом батаљону је предата власт у Истоку 17. новембра 1944. године. Партизанима у Источком срезу је у време повлачења Немаца из Метохије недостајало муниције и наоружања. Овај проблем решен је након што се пред командом батаљона појавила група вулнетара, предвођена Цољ Барјактаром. Наоружани вулнетари су понудили партизанима да се прикључе Ракошком партизанском батаљону, поручивши да се „они нису борили против партизана, већ само против четника из Колашина“. Понуда је прихваћена тако да су и вулнетари из Источког среза постали део Народноослободилачке војске Југославије.³²⁵

Након губитка контроле над путем Ђаковица – Пећ, немачке јединице у Пећи су одустале од плана повлачења ка Црној Гори преко неприступачног терена планине Чакор. Уместо тога, оне су 16. новембра напустиле Пећ и упутиле се према Митровици. Истог дана одржан је састанак између представника фашистичких власти у Пећи и штаба Прве косовско-метохијске бригаде. Зуфер Мусић, командант Прве косовско-метохијске бригаде, на састанку су балистима поручио је следеће: „Ми не желимо да дође до борбе. Ми се бијемо за слободу народа, како осталих, тако и за шиптарски

³²³ М. Мадић, Д. Јончић, *Двадесеттета српска бригада*, стр. 124–125.

³²⁴ ВА, НОВЈ, к-18, ф-5, д-40; М. Мадић, Д. Јончић, *Двадесеттета српска бригада*, стр. 126–127; В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 68. И. Вукадиновић, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, стр. 216.

³²⁵ АЈ, фонд 516, МГ 2825, Саит Затрићи: „Радио сам у Источком срезу“, стр. 8.

народ и не желимо да дође до борбе и крвопролића које би имало тежих последица. Када уђемо у Пећ, ако не буде борбе, можете поздравити све нека се нико не боји да ће му се догодити нешто, макар ако је учествовао раније у борби против партизана. Само нека се боје они шпијуни који су потказивали људе, неки су због тога стрељани и вешани. Тим шпијунима нећемо опростити“.³²⁶ Упечатљиво је да Мусић није поручио да ће након ослобођења бити процесуирани сви ратни злочинци, већ само потказивачи, који су дојављивали властима имена чланова и симпатизера КПЈ. Наредног дана, јединице Прве и Четврте косовско-метохијске бригаде НОВЈ, заједно са снагама НОВ Албаније, без борбе су ушле у Пећ. По уласку у град, Мусић је поручио дотадашњим властима да се „не плаше“, и да цивилна власт и жандарми продуже рад, „као што су и до сад радили“. У граду је потом одржан збор, на којем је био присутан велики број наоружаних Албанаца, припадника вулнетара и других квислиншких војних формација. Мусић је на збору одржао говор, у којем је поновио своје речи да „не треба да се боје они који су се борили у редовима балиста и у борби на фронту пуцали на партизане, већ само шпијуни“. Карактеристичан је и начин на који је Мусић пред присутнима оптужио Сефедина-бега, главног организатора масовних злочина над Србима 1941. године. За команданта Прве косовско-метохијске бригаде, Сефедин-бег је морао бити процесуиран јер је „сарађивао са Дражом Михајловићем“.³²⁷ Након спорадичних борби са припадницима борбене групе „Скендербег“, јединице Четврте косовско-метохијске бригаде и Пете албанске бригаде 18. новембра су ушле у Призрен, чиме је ослобођење Метохије завршено.³²⁸

Последње немачко упориште на Косову налазило се на линији Звечан–Вучитрн. Јединице 22. српске дивизије и Четврте бугарске пешадијске дивизије, након неколико неуспешних напада, успеле су 18. новембра да остваре напредак у области Качандолске реке, и 20. новембра заузеле су Вучитрн. Немци су и даље чврсто контролисали обронке Копаоника и рејон Бајгоре, одакле су штитили прилазе Митровици. Од контроле Митровице зависила је безбедност немачких трупа које су се повлачиле из Приштине, Призрена, Пећи и Вучитрна. На подручју Копаоника су деловале 10. бригада 22. српске дивизије и 6. бугарска дивизија. Југословенске и бугарске снаге су

---

³²⁶ Мусић је рекао и да је он лично, као и остали партизански команданти, познавао многе припаднике фашистичких власти у Пећи. Опширније: АК, *Lidhjes se komunsteve te Kosovës*, 1961, К-5/2 Оснивање Прве косовско-метохијске бригаде, стенографске белешке са састанка из марта 1961. године. Сећање Зуфера Мусића, стр. 1.

³²⁷ АК, *Lidhjes se komunsteve te Kosovës*, 1961, К-5/2 Оснивање Прве косовско-метохијске бригаде, стенографске белешке са састанка из марта 1961. године. Сећање Зуфера Мусића, стр. 4.

³²⁸ М. Милковић, *Прва косовско-метохијска пролетерска бригада*, стр. 250.

од 18. до 21. новембра покушавали да освоје планинске врхове Корда Наљт и Оштро Копље.³²⁹ Коначан пробој на овом фронту остварен је 21. новембра, када су Немци започели убрзано повлачење. НОВЈ је 22. новембра заузела рудник Трепчу, а бугарска тенковска бригада увече је ослободила Митровицу. Последње немачке трупе повукле су се са Косова и Метохије 23. новембра 1944. године, а 10. српска бригада је тог дана заједно са бугарским јединицама ослободила Звечан, чиме је Косовска операција завршена.³³⁰

Главни циљ операције на Копаонику, пресецање пута Групи армија Е, није остварен. Ипак, 22. српска дивизија је за заслуге у Косовској операцији, у којој је имала 63 погинула и преко 40 рањених војника, добила назив „ударна“. Немачке снаге су у овим борбама имале око 60 погинулих, међу којима и неколико официра, и више десетина рањених.³³¹ Немци су из Митровице наставили кретање према Сарајеву кроз два правца. Једна група је ишла преко Новог Пазара, Сјенице и Пријепоља док се друга група кретала долином Ибра до Краљева, а одатле преко Пожеге, Ужица и планине Таре.³³²

Војно заузимање простора Косова и Метохије од стране НОВЈ након повлачења Немаца извршено је на начин који је омогућио инфилтрирање великог броја сарадника окупатора и ратних злочинаца у политичке и војне органе нове власти предвођене Комунистичком партијом Југославије. Најеклатантнији пример ове појаве било је постављање Хамдије Јашаревића за интенданта команде места у Урошевцу након ослобођења овог места 18. новембра 1944. године. Од почетка до краја окупације, Јашаревић је, вршећи различите функције у окупационом апарату, био један од носилаца фашистичког терора на Косову. За време Италијана формирао је посебну оружану групу која је хапсила и вршила терор над становништвом које је сумњичила за подршку покретима отпора. У служби окупатору био је из време Немаца, обављајући дужности команданта жандармерије у Урошевачкој потпрефектури. Крајем маја 1944. године организовао је хапшење седам партизана из среза који су потом интернирани у Беч.³³³ У Ораховцу је за интенданта команде места постављен Махмут Дургути, који је,

---

³²⁹ Ж. Николић, *22. дивизија*, стр. 363.

³³⁰ ВА, НОВЈ, к-181, ф-2, д-33; Ж. Николић, *22. дивизија*, стр. 364; И. Вукадиновић, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, стр. 217.

³³¹ Ж. Николић, *22. дивизија*, 364–365.

³³² ВА, НОВЈ, к-181, ф-6, д-7.

³³³ АС, фонд БИА, V-9, Балистички покрет; Реферат о злочину окупатора и свих квислинга у времену окупације, л. 28.

према подацима безбедносних органа, током 1945. године овај положај користио за помагање балистичких покрета у Подримском срезу.³³⁴

Упркос претрпљеним губицима, повлачење Групе армија Е преко Косова и Метохије углавном је спроведено према плану. Југословенске и бугарске снаге нису успеле да пресеку пут и нанесу већи удар непријатељу. Ипак, јачина и бројност југословенских трупа на Косову и Метохији били су довољни да се одмах након одласка Немаца успостави власт Комунистичке партије Југославије. Албански сарадници окупатора у паници су се разбежали по шумама, напустили Косово и Метохију заједно са Немцима или вратили кућама, а један значајан део успео је и да се integriше у нову власт и задржи функције у државном апарату.

Специфичан положај Косова и Метохије у току Другог светског рата, као простора на којем до одласка последњих немачких војника није створена слободна територија, углавном је прећуткиван од стране водећих партијских функционера. О томе сведочи реферат Александра Ранковића на Петом конгресу КПЈ 1948. године. Ранковић је у реферату анализирао држање КПЈ за време рата у сваком појединачном подручју Југославије. Констатујући да је партијска организација на Косову и Метохији начинила „низ грешака и слабости“, Ранковић је идентичне квалификације употребио и за деловање других партијских организација КПЈ на тлу Југославије: „У Црној Гори партијска организација је направила низ грешака...“, „У Босни и Херцеговини партијска организација направила је такође низ грешака и пропуста“. Игноришући стварност на терену за време рата, Ранковић је Обласном комитету КПЈ за Косово и Метохију замерио што „није одмах приступио стварању заједничких шиптарско-српских одреда“, док је партијској организацији у Војводини замерио „недовољан рад партијске организације с хрватским масама“ и то протумачио као „резултат несавладивих шовинистичких схватања“ у партијској организацији у Војводини.³³⁵

Са изузетком Бедрија Пејанија, који је живот завршио у призренском затвору 1946. године, ниједан од водећих политичара фашистичке „Краљевине Албаније“ након рата није кривично одговарао.³³⁶ Џафер Дева, верни сарадник Абвера одговоран за смрт великог броја људи на простору Косова, Ибарског Колашина и Рашке области, најпре

---

³³⁴ АС, фонд БИА, III-139, Државни апарат на КиМ за време окупације и непосредно после Другог светског рата, л. 68.

³³⁵ *V конгрес Конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји и реферати*, Београд 1948, стр. 193–195.

³³⁶ S. Đaković, *Fadilj Hodža i Enver Hodža - sličnosti i razlike*, стр. 196.

се са немачким трупима повукао до Беча. Одатле је отишао у Италију, где је добио статус „расељеног лица“. Одатле се пребацио у Турску, да би се почетком педесетих година преселио у Сједињене америчке државе, где је остао до смрти 1978. године.³³⁷ Предводећи албанску емиграцију у САД, Дева је успео да се повеже са америчком обавештајном службом ЦИА.³³⁸ Премијер Албаније у периоду 1941–1943. године Мустафа Круја најпре је побегао у Египат, након чега је једно време живео у Француској, а последње године живота провео је у САД.³³⁹ Крујин наследник на месту премијера Албаније Реџеп Митровица, који је ту функцију обављао под немачким покровитељством 1943–1944. године и који је директно позивао на истребљивање Срба са Косова и Метохије, након рата је успео да се пребаци у Истанбул, где је живео до смрти 1967. године.³⁴⁰ Министар просвете у Крујиној влади и један од идеолога „Велике Албаније“ Ернест Колич (1903–1975) настанио се у Риму, одакле је шездесетих година руководио непријатељском делатношћу на простору Косова и Метохије.³⁴¹ Оснивач и вођа Бали Комбетара Мидхат Фрашери се 1949. године пребацио у Њујорку, док је други оснивач ове организације Али Келсира умро у Барију 1963. године.³⁴² Пројекат спровођен од 1941. до 1944. године прошао је без кривично-правних последица по његове водеће креаторе, од којих су неки емиграцијом у САД и успостављањем контаката са ЦИА, поставили темеље за наставак започетог посла.

---

³³⁷ „Koreni kontrarevolucije na Kosovu. Srpska imanja pojeftinjuju“, *Zum Reporter*, 805, 17. decembar 1981, str. 37; Ђ. Борозан, *Велика Албанија: поријекло – идеје – пракса*, стр. 369.

³³⁸ Richard Breitman, Norman J.W. Goda, Timothy Naftali, Robert Wolfe, *U.S. intelligence and the Nazis*, Cambridge 2005, str. 374; Bashmir Xhemaj, *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*, Prishtinë 2019, str. 188–190.

³³⁹ *Historical Dictionary of Albania. Second Edition*, ed. Robert Elsie, Lanham-Toronto-Plymouth 2010, str. 251

³⁴⁰ Isto, str. 307.

³⁴¹ „Koreni kontrarevolucije na Kosovu. Srpska imanja pojeftinjuju“, *Zum Reporter*, 805, 17. decembar 1981, str. 37; *Historical Dictionary of Albania. Second Edition*, str. 234–236; B. Xhemaj, *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*, str. 64.

³⁴² *Historical Dictionary of Albania. Second Edition*, str. 227–228.

4. Албанска побуна и непријатељска делатност у првим месецима након ослобођења

У време последњих борби за ослобођење Косова и Метохије 1944. године, најистакнутији сарадник Немачке и руководилац Друге призренске лиге Џафер Дева у Приштини је одржао састанак са групом својих сарадника. Тада су утврђене смернице о балистичком деловању после повлачења Немаца. Одлучено је да Дева и са неколицином сарадника настави повлачење са Групом армија Е, а да друга група квислинга, у којој су били Имер Бериша, Ук Садик, Адем Главица и Осман Буњак, остане на терену Косова и настави оружану борбу против Југославије.³⁴³ Ови квислинзи су добили задатак да организују балистичке групе које ће иза линије фронта нападати југословенску војску. Немачка команда је у ту намену оставила Албанцима веће количине оружја и ратне опреме, које је Имер Бериша пребацио у Дреницу као главно упориште преосталих албанских квислинга на Косову и Метохији. Призрен и Приштина су одмах по ослобођењу потпали под чврсту војну, полицијску и политичку контролу нове власти, услед чега су албански квислинзи који су до тада живели у Приштини попут Адема Главице, Бахтира Дубнице, Салија Сићанија и Абдула Хенџија, напустили град и одметнули се у шуме.³⁴⁴

Миладин Поповић је 30. новембра 1944. године констатовао да након повлачења немачког окупатора, НОВЈ и даље не контролише цео терен Косова и Метохије, и да је разлог за такво стање било одметништво које су након ослобођења почели да примењују албански квислинзи. Према процени југословенских власти, међу лицима која су се по ослобођењу Косова и Метохије одметнула у шуму, највише је било ратних злочинаца и из времена окупације. Оперативни штаб Косова и Метохије је поседовао податке о четири велике балистичке групе распоређене у различитим географским крајевима Косова.³⁴⁵

Највећа група деловала је у Дреници, у шумовитим обронцима планине Чичевице. Ту се налазио и централни штаб балиста, премештен из Приштине након

---

³⁴³ Према једном извештају ЦИА, Џафер Дева је на јесен 1944. године, непосредно пре напуштања Косова и Метохије, у Призрену поручио Албанцима да се придруже партизанима, да ће Немачка изгубити рат и да је он направио грешку што је подржавао Немце. Видети: Documents in which Xhafer Deva is mentioned, str. 2, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R000200510010-6.pdf> (приступљено 15. јануара 2020)

³⁴⁴ АС, фонд БИА, V-106, л. 75; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 49.

³⁴⁵ ВА, НОВЈ, к-181, ф-4, л-10; Венцеслав Глишић, Гојко Миљанић, *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији 1941 – 1945*, Београд 1994, стр. 322; Ђорђе Вогозан, „Secesionistička pobuna na Kosovu i Metohij 1944 – 1945. godine“, *Istorija 20. veka*, стр. 64.

уласка снага НОВЈ у град. Штаб је поседовао радио станицу уступљену од Немаца, а при штабу се налазило и неколико немачких официра, задужених за организовање побуне и герилских акција.³⁴⁶ Приликом повлачења са положаја на првој линији фронта према Топлици и Јабланици у новембру 1944. године, део албанских квислинга је оружје и људство са овог фронта преусмеравао у Дреницу, одакле је планирано да се настави са борбом против НОВЈ. У Дреницу су крајем 1944. године пристизали истакнути припадници фашистичког окупационог апарата из свих делова Косова и Метохије, који су страховали од казни због почињених злочина и сарадње са окупатором.³⁴⁷

Друга балистичка група деловала је на простору југоисточног Косова и на обронцима Скопске Црне Горе. Против ње су се, поред косовскометохијских, бориле и македонске бригаде. Командант друге групе био је Адем Селими, из села Главица. Селими је пре рата студирао агрономију у Загребу а у току окупација заузимао је положаје потпрефекта у Урошевцу, потом секретара балистичке омладинске организације и на крају команданта балистичке омладинске организације.³⁴⁸ Трећа група балиста налазила се у подножју Шар-планине, одакле се померала ка Урошевцу. Четврта група, под командом Адема Воце, деловала је у областима Шаља и Бајгора, угрожавајући Звечански, Вучитрнски и Лапски срез. Поменуте четири групе које је регистровао Оперативни штаб НОВЈ 30. новембра 1944. године представљале су језгра из којих се развио низ мањих балистичких група, које су у наредном периоду вршиле диверзантске радње против НОВЈ и цивилних органа нове власти.³⁴⁹

Док је у градским центрима Косова и Метохије НОВЈ углавном успоставила чврсту контролу, завођење југословенске власти текло је спорије у албанским селима, у којима није постојала антифашистичка традиција на коју су органи КПЈ могли да се ослоне. Активисти Народноослободилачког фронта настојали су да кроз политички рад на терену стекну подршку албанских сељака. Један од начина за стицање њихове наклоности било је задржавање сеоских месних одбора у сличном персоналном саставу у којем су били и за време окупације.³⁵⁰

---

³⁴⁶ ВА, НОВЈ, к-182, ф-2, д-48.

³⁴⁷ АС, фонд БИА, V-106, Реферат о банди, л. 87.

³⁴⁸ АС, фонд БИА, V-106, Реферат о банди, л. 87, 88.

³⁴⁹ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII–К.4/1, Реферат о албанској националној мањини, стр. 3; АС, фонд БИА, V-106, Реферат о банди, л. 87, 88.

³⁵⁰ М. Милковић, *Прва косовскометохијска пролетерска бригада*, стр. 258.

Прва већа балистичка акција извршена је већ 26. новембра 1944. године, непуна три дана по ослобођењу Косова и Метохије, када су бивши припадници фашистичког окупационог апарата са подручја Јањева, напали и заузели ово место, успостављајући балистичку власт у њему на пет дана. Доласком 26. бригаде у Јањево, балистичка група од око 200 људи се након борби повукла у шуме. У окршају код Јањева убијен је командир чете НОВЈ, док је неколико бораца рањено.³⁵¹

4.1. Напад на Урошевац

Напад на Јањево био је увертира за напад на Урошевац 2. децембра 1944. године, у којем је, према различитим проценама, учествовало између 1.500 и 2.000 балиста. Одлука о нападу на Урошевац донета је на састанку штаба балистичке групе Адема Главице која је покривала овај рејон. Остале албанске вође из тог краја, које су учествовале у нападу били су Ђазим Лугација, Хисен Трпеца и Бајруш Дакља. Балисти су формирали посебан штаб за напад на Урошевац.³⁵² На дан напада 2. децембра 1944. године Оперативни штаб за Косово и Метохију издао је наређење јединицама за чишћење терена Косова од 5. до 10. децембра, наводећи као једину озбиљну балистичку групу ону која се налази у Дреници у јачини од око 700 балиста. Ово указује да Оперативни штаб није имао податке о концентрисању већих балистичких снага у близини Урошевца.³⁵³

Пошто су балисти почели концентрацију снага у селима Гадимље, Муховац, Језерце и Лугација, у околини Урошевца, сељаци су о томе обавестили штаб Друге косовскометохијске бригаде, чије је седиште било у Урошевцу. Не обазирјући се на ова упозорења, штаб Друге косовско-метохијске бригаде у Урошевцу је по наређењу Оперативног штаба Косова и Метохије, дан пре напада послао два батаљона у Призрен и Ђаковицу. Командат места у Урошевцу Хамдија Јашаревић, који је требало да чува новоуспостављени поредак у граду, непосредно уочи напада је дезертирао и придружио се балистима који су спремали напад на град. Јашаревић је за време италијанске окупације био командант среске полиције у Урошевцу, а за време немачке управе командант жандармерије. Упркос томе, Јашаревић је на дан ослобођења Урошевца 18. новембра постављен за команданта места, што је био одраз политике КПЈ и НОО КиМ да се што више Албанаца који су сарађивали са фашистима интегрише у

³⁵¹ АС, фонд БИА, V-106, Реферат о банди, л. 87-88.

³⁵² П. Целетовић, *Балистички покрет 1939–1952*, стр. 254; G. Medenica, *Kosovsko-metohijski proleterii. Prva kosovsko-metohijska narodnooslobodilačka udarna brigada*, стр. 133, 134.

³⁵³ ВА, НОВЈ, к-181, ф-4, д-11.

новоуспостављени систем. Јашаревић је балистичком штабу доставио корисне податке о бројном стању, распореду, наоружању, командном особљу и стражарским местима Друге косовско-метохијске бригаде у Урошевцу.³⁵⁴

Пред зору 2. децембра, балисти су напали Урошевац из два правца. Са планине Жеговац, која се налази североисточно од града, напад су предводили Ђазим Лугација и Хисен Трпеза, а са обронака Шар-планине, јужно од града, надирали су балисти које су предводили Авдуљ Дура, Риза Гога и Хамдија Јашаревић. Сви нападачи су били добро наоружани. Напад је почео силовитим продором из оба правца, након којег су балисти разбили прве стражарске линије и успели да заузму добар део града.³⁵⁵ Продор су им олакшавали припадници балистичке организације који су се налазили у граду, као и поједини војници НОВЈ албанске националности, који су прелазили на страну нападача.

Припадници два батаљона Друге косовско-метохијске бригаде, предвођени командантом бригаде Јовицом Попадићем, и делова 27. бригаде 46. српске дивизије, који су се налазили у граду, пружали су грчевит отпор. Балисти су прво заустављени у напредовању, а када је стигао један батаљон 3. косовско-метохијске бригаде из Гњилана као помоћ одбрани града, балисти су почели да се повлаче, док коначно нису одбачени и приморани да се повуку на планину Жеговац, источно од града. Борбе су завршене 4. децембра, када су снаге НОВЈ завршиле чишћење околних села од балиста. Према, подацима штаба 46. дивизије, балисти су имали око 200 погинулих, док број страдалих на југословенској страни износи 56, уз преко 100 рањених³⁵⁶.

Из каснијег саслушавања заробљених Албанаца, откривено је да је циљ био заузимање града, успостављање балистичке власти у њему, ликвидација припадника НОВЈ и затим даља освајања на Косову.³⁵⁷ На почетку напада, погинули су капетан Озне и предратни члан КПЈ, Божо Прља и још четири припадника обласне Озне, који су спроводили ратног злочинца Ибрахима Љутвија из Призрена у Приштину. Њихов аутомобил је упао у заседу балиста, а Љутви је ослобођен и касније се успешно скривао од органа гоњења све до јануара 1950.³⁵⁸

---

³⁵⁴ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 50; П. Целетовић, *Балистички покрет 1939-1952*, стр. 255.

³⁵⁵ ВА, НОВЈ, к-182, ф-2, д-49.

³⁵⁶ ВА, НОВЈ, к-182, ф-2, д-49; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 51.

³⁵⁷ Spasoје Đaković, *Sukobi na Kosovu*, Beograd 1984, str. 239, 240.

³⁵⁸ П. Целетовић, *Балистички покрет*, стр. 255–256.

Основна намера балиста да заузимањем Урошевца овај град постане језгро за даље ширење побуне није остварена. Ипак, напад је у извесној мери посејао несигурност и страх у редовима НОВЈ. Испоставило се да је непријатељ организованији и амбициознији него што се у први мах мислило. Процене Оперативног штаба НОВ и ПО Космета од 2. децембра 1944. године да је једина већа група балиста концентрисана у Дреници, да им је морал веома низак, да се албанске масе колебају и да ће бити довољан „мало јачи удар да се оне потпуно одвоје од зликовачких вођа“, показале су се као погрешне.³⁵⁹

У првом следећем извештају Главном штабу Србије, од 4. децембра 1944. године Фадиљ Хоџа је стање на Косову описао на другачији начин, у осетно мрачнијем тону: „Разни издајници позивају масе да треба да се боре против нас и онемогуће успоставу реда и власти, јер треба сачекати долазак Енглеза или Турака, па ће их помоћи. Скоро све водеће личности старог фашистичког апарата су на терену и међусобно су повезани и повезују се са разним групама и групицама“.³⁶⁰ Хоџа је тада сматрао да се „једним енергичним нападом могу разбити сви њихови центри и упоришта“, али да такву акцију спутава слаба ударна снага бораца НОВ и ПО Косова: „Ми до данас располажемо са шест бригада и два одреда у јачини од 11.000 бораца. Од тога је новомобилисаних Шиптара преко 4.000 непроверених кроз акције за борбу. Исти толики је број Срба и Црногораца који су непроверени и један приличан број је био настројен четнички, а данас су шовинистички расположени. Оваквим саставом наших јединица произилази да су неучвршћене и непроверене кроз акције, и самим тим несигурне.“³⁶¹

Индикативно је да Хоџа није навео да су новопридошли Албанци били непријатељски настројени, нити је код њих констатовао присуство шовинизма. Поред непроверених и немотивисаних бораца, Хоџа се Главном штабу Србије жалио и на недостатак војних и политичких руководилаца, недостатак муниције и слаб квалитет наоружања. Према процени Војислава Никчевића, током децембра 1944. године на Косову је деловало око 6.000 балиста.³⁶²

Напад на Урошевац се десио свега девет дана након ослобођења Косова и Метохије. Због озбиљности напада и броја учесника у њему, окршај код Урошевца 2. децембра узима се као почетак побуне против нове власти на Косову и Метохији. Први

---

³⁵⁹ ВА, НОВЈ, к-181, ф-4, д-11.

³⁶⁰ ВА, НОВЈ, к-182, ф-2, д-49.

³⁶¹ ВА, НОВЈ, к-182, ф-2, д-49.

³⁶² В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 76.

следећи окршај десио се 11. децембра 1944. године код села Словиње, у близини Липљана, када је око 2.000 балиста предвођених Адемом Селимијем и Ћазимом Лугацијом напало 26. бригаду 46. српске дивизије. У сукобу је убијено осам југословенских војника и четворо балиста, а овај податак су у наредном периоду балистичке групе користиле у пропагандне сврхе, као „доказ“ да су балисти војно јачи од НОВЈ на Косову и Метохији.³⁶³

4.2. Напад на Гњилане

У децембру 1944. године НОВЈ је чврсто контролисала веће градове и вароши, а балисти планинске терене (Бајгора, Жеговац, Скопска Црна Гора, Чичавица, Црнољева, Шар-планина) и села, одакле су вршили препаде на путевима. Услед повећања броја мобилисаних и добровољно придобитих бораца, НОВЈ је непосредно након балистичког напада на Урошевац формирао Седму косовско-метохијску бригаду, у коју су ушли и припадници Ибарског и Шаљског одреда, Седиште бригаде било је у Косовској Митровици, тако да су седам бригада потчињених Оперативно штабу за Косово и Метохију биле стациониране у Подујеву, Приштини, Гњилану, Урошевцу, Ђаковици, Скопској Црној Гори и Косовској Митровици.³⁶⁴ Касније су се пребивалишта бригада мењала у складу са потребама операција.

Од самог формирања, Седма косовско-метохијска бригада, којом је командовао Шабан Хација, настојала је да у свој састав укључи што већи број бивших вулнетара, припадника албанске ратне жандармерије и других квислиншких оружаних формација.³⁶⁵ Штаб бригаде је овим лицима гарантовао да ће уласком у њен састав бити заштићени од процесуирања и истрага о ратним злочинима које је спроводила Озна. Јединице Седме бригаде спречавале су оперативце Озне и полиције у настојању да дођу до ратних злочинаца који су се налазили у њеном саставу, уз тврдњу да се „војници не могу дирати“.³⁶⁶ Седма косовско-метохијска бригада убрзо је постала уточиште балиста на Косову и Метохији, тако да се крајем 1944. године није знало који

---

³⁶³ АС, фонд БИА, V-106, Реферат о банди, л. 87, 88.

³⁶⁴ *Зборник НОР*, том 1, књ. 15, д. 141, „Извештај Главног штаба НОВ Србије од 5. децембра 1944. врховном штабу НОВ Југославије о распореду јединица на територији Србије“, стр. 352.

³⁶⁵ За команданта Седме косовско-метохијске бригаде постављен је Шабан Хација. Рођен 1916. године у селу Хас на северу Албаније, Хација је у Југославију емигрирао након италијанске окупације Албаније 1939. године, а 1942. године се придружио партизанском одреду „Емин Дураку“. Крајем 1943. године, Хација је био делегат на Бујанској конференцији и члан првог сазива Народноослободилачког одбора Косова и Метохије. Опширније видети: АС, фонд БИА, П- 125, ИБ емиграција у Албанији II, стр. 242.

³⁶⁶ АС, фонд БИА, V-106, Балистичке банде, јатаци и комитети после Другог светског рата – Грачаница и Подујево, л. 89; В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 76.

балисти су на терену, а који у НОВЈ. Оваква политика штаба Седме бригаде имала је сагласност команданта Оперативног штаба за Косово и Метохију Фадила Хоџе.³⁶⁷

Већина наредби и извештаја Оперативног штаба Косова и Метохије, као и штабова 46. и 22. дивизије у децембру 1944. године односила се на „чишћење терена“, које је требало да учврсти власт НОВЈ на Косову и Метохији. „Чишћење терена“ подразумевало је обилазак свих насељених места у одређеном округу, потрагу за балистичким групама, хапшење лица за која је постојала сумња да су повезана са балистима, претрес сумњивих кућа и одузимање оружја цивилном становништву. Претходно су сељаци позивани да сами предају оружје, како би избегли да трпе казнене мере у случају проналаска оружја путем претреса. Након напада на Урошевац, Главни штаб Србије ослободио је 46. и 22. дивизију свих других задатака, како би ове могле да се посвете чишћењу терена заједно са косовско-метохијским бригадама.³⁶⁸

Прва оваква акција већег обима изведена је у Дреници од 5. до 8. децембра 1944. године. У операцији су учествовале новоформирана Седма косовско-метохијска бригада, 25. бригада 46. српске дивизије, Пета албанска бригада и Трећа албанска бригада. Свака бригада је долазила из различитог правца, тако да је Дреница са свих страна била опкољена јединицама НОВЈ.³⁶⁹ Упркос очекивањима, приликом операције није дошло ни до каквог окршаја са балистима, а група Мехмета Градице је с лакоћом прошла „обруч“ и упутила се према Новом Пазару. Група од 150 наоружаних Албанаца у Глоговцу се понудила да приступи НОВЈ, а „примећене су“ и мање групе балиста по шумама, али за њима није вршена потера. Учинак на одузимању оружја био је изузетно слаб, а Оперативни штаб Косова и Метохије ово је објаснио тиме што је „локално становништво вешто скривало оружје“.³⁷⁰

Избор бригада за ову акцију – две албанске и Седма косовско-метохијска бригада, као и скроман ефекат целе операције указује на могућност саботирања борбе против балиста од стране Оперативног штаба за Косово и Метохију. У наредном периоду, неуспеле акције са пуно пропуста, неспособност разоружавања албанских сељака и немогућност проналажења водећих балистичких група и хватања њихових

---

³⁶⁷ АС; фонд БИА, V-106, Реферат о банди, л. 87; В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 76.

³⁶⁸ ВА, НОВЈ, к-184, ф-1, д-3.

³⁶⁹ ВА, НОВЈ, к-181, ф-4, д-11, Заповест ОШ за Космет од 2. децембра 1944. за чишћење терена Дренице од балиста у периоду од 5. до 10. децембра.

³⁷⁰ ВА, НОВЈ, к-182, ф-2, д-49, Извештај штаба 46. дивизије од 8. децембра о чишћењу терена у Дреници између 5. и 7. децембра 1944.

вођа, које су с лакоћом пролазиле кроз обруче НОВЈ, постаће редовно стање на Косову и Метохији. Главни штаб Србије био је незадовољан оваквим развојем ситуације, па је у депеши Оперативном штабу за Космет од 14. децембра 1944. године захтевао да се разоружавање становништва спроводи много темељније него до тада, јер „Албанци имају и по пет пушака“. Захтевао се и већи притисак приликом разоружавања Албанаца и интензивнији политички рад међу њима, организовањем зборов на којима би угледни Албанци из тих средина говорили у корист НОП и НОВЈ.³⁷¹

Југословенске војне јединице на Косову и Метохи су тада добиле задатак да, поред потере за балистима, организују конференције, зборове и митинге, формирају нове и учвршћују постојеће одборе народне власти.³⁷² На тај начин су бригаде НОВЈ на Косову почеле да врше двоструку функцију војне и цивилне власти. Оперативни штаб за Космет је у извештајима Главном штабу Србије уједно слао и захтеве за упућивање политичких руководиоца и кадрова способних за политички рад и агитацију на Косову и Метохију.³⁷³

Након балистичких напада на Јањево и Урошевац, југословенска власт на Косову и Метохији наизглед је консолидована до средине децембра 1944. године. Бригаде НОВЈ обилазиле су села и градове, према упутствима организовале зборове, сарађивале са месним народним одборима у селима и подстицале Албанце на прихватање нове власти и приступање НОВЈ. Оперативни штаб Косова и Метохије је, након ове релативно успешне кампање, 20. децембра оптимистички закључио да је број балиста у константном опадању, да многи размишљају да се врате кући јер виде развој ситуације у корист НОВЈ.³⁷⁴ Као и извештај од 2. децембра, када је нападнут Урошевац, и овај закључак Оперативног штаба Косова и Метохије грубо је демантован истог дана.

Штаб Космета је 20. децембра наредио ново чишћење терена својим јединицама, али тако да су од осам косовскометохијских бригада, четири имале задатке на простору Метохије, две у области Дренице, једна на подручју околине Липљана, а једна (Пета косовско-метохијска бригада) у околини Урошевца и на релацији Гњилане –Приштина. У исто време, 46. дивизија је померена на север, ка Косовској Митровици и обронцима

---

³⁷¹ ВА, НОВЈ, к-181, ф-4, д-3.

³⁷² *Зборник НОР*, том 1, књ. 15, док. „Заповест ОШ за Космет од 8. децембра подређеним јединицама за запоседање новог положаја, стр. 749.

³⁷³ ВА, НОВЈ, к-182, ф-2, д-52.

³⁷⁴ *Зборник НОР*, том 1, књ. 19, док. 213, Заповест ОШ за Космет потчињеним јединицама од 20. децембра 1944. за чишћење преосталих балистичких банди, стр. 750.

Копаоника, како би заменила 22. дивизију на том простору.³⁷⁵ По новом распореду бригада, тежиште снага НОВЈ било је у Метохији и Дреници, а само једна бригада, 5. косовско-метохијска, је делимично покривала велики простор косовског Поморавља и Скопске Црне Горе. Распоред је, између осталог, тако постављен јер су на сектору Урошевац-Качаник-Гњилане деловале и четири бригаде 41. македонске дивизије.

Пошто је 19. децембра примећено груписање балиста у селима Огоште, Мучиврце и Десивојце (око тридесет километара североисточно од Гњилана), на тај терен су упућене три јединице 17. македонске бригаде, са задатком да спрече концентрисање већих балистичких снага. Након што је Други батаљон, упућен у Десивојце, застао да се одмори у једној равници, почео је напад балиста из заседе. Место за одмор било је лоше одабрано, јер је са три стране било окружено великим брдима. Услед мрака, македонски војници нису могли добро да виде где пуцају. Неки војници су успели да се извуку из заседе, али батаљон је био десеткован. Друга два батаљона, и сама нападнута, била су сувише удаљена да би могла да пружи правовремену помоћ.³⁷⁶ Крајем децембра је у близини овог места пронађено педесет масакрираних тела југословенских војника, а неки војници ни тада нису пронађени. Уколико се урачунају и рањени, број војника избачених из строја био је око сто. Балисти су у овом нападу, који је предводио Суљ Зарбинца, освојили значајну количину наоружања, укључујући неколико минобацача и један тешки митраљез.³⁷⁷

Масакр војника 17. македонске бригаде код села Десивојце, био је увертира за велики напад на Гњилане, који се десио четири дана касније, 23. децембра 1944. Према извештајима Оперативног штаба за Косово и Метохију, након разбијања 17. македонске бригаде, „део гњилански срез се дигао на оружје, а побуњене Албанце предводила су лица која су чинила злочине током немачке окупације“.³⁷⁸ Напад на Гњилане извршен је из два правца. Из правца Скопске Црне горе нападаче је предводио Мула Идриз Хајрулаху, а из правца североистока главни нападачи су били Суљ Зарбинца, Шефки Десивојца и Мухарем Фејза Огошга. Процењује се да је у нападу учествовало око 2.000 балиста.

Слично нападу на Урошевац, балисти су напали пред зору и потом заузимају улицу по улицу, а помоћ су им пружали локални Албанци. До 9 сати ујутру, балисти су

---

³⁷⁵ Исто, стр. 752.

³⁷⁶ П. Целетовић, *Балистички покрет*, стр. 259.

³⁷⁷ ВА, НОВЈ, к-185, ф-3, д-1; В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 89, 90.

³⁷⁸ ВА, НОВЈ, к-183, ф-3, д-3; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 52, 53.

држали готово цео град, осим ужег центра, односно зграде Озне, затвора који се налазио поред, зграде Среског и Општинског НО одбора и команде места.³⁷⁹ Из ових зграда грчевито су се бранили припадници Озне (балистима је нарочито било важно да заузму затвор и ослободе своје саборце) и припадници 17. македонске бригаде. Помоћ Гњилану стигла је из најближег града – Урошевца, где је била стационирана Пета косовско-метохијска бригада. Након што су снаге НОВЈ добиле појачање, балисти су започели повлачење, да би се на крају разбежали у правцу околних планина.³⁸⁰

Југословенски губици били су 34 мртва, од чега 25 бораца 17. македонске бригаде, шест бораца Пете косовско-метохијске бригаде и три припадника Озне. Забележен је случај да је команданта Четврте чете Петра Слијепчевића са леђа убио Албанац који је био војник његове чете.³⁸¹ С друге стране, балисти су имали око 50 погинулих, 70 рањених и 12 заробљених, а међу ликвидиранима се нашао и један од вођа напада – Шефки Десивојца.

Након борби, приликом претреса у једној албанској кући у Гњилану нађено је 10 масакрираних тела македонских војника. Војници 17. македонске бригаде су одмах повучени у касарне јер је постојала опасност од освете. Политичком комесару Обласног комитета КПЈ на Косову Миладину Поповићу јављено је да је дошло до одмазде и некоректног понашања војника према албанском становништву, о чему је он одмах обавестио Тита. Потом је заменик команданта Оперативног штаба за Космет Петар Брајовић упућен у Гњилане, са овлашћењем да организује преки војни суд за починиоце. Брајовић је закључио да су оптужбе потпуно неосноване и да се македонски војници нису понашали осветољубиво према Албанцима.³⁸²

Због напада на Гњилане, Главни штаб Србије и Оперативни штаб Космета наредили су нову велику акцију чишћења терена у широј околини Гњилана, са циљем уништења банди које су починиле злочине и учествовале у нападу.³⁸³ Слично као и после напада на Урошевац, балисти су се опет поделили у мање групе и разбежали у планине, уз ослонац на јатаке у селима, којих су их крили и снабдевали

---

³⁷⁹ S. Đaković, *Sukobi na Kosovu*, str. 241.

³⁸⁰ В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 81–86. П. Целетовић, *Балистички покрет*, стр. 259.

³⁸¹ П. Целетовић, *Балистички покрет*, стр. 259.

³⁸² В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 89, 90; П. Целетовић, *Балистички покрет*, стр. 260;

³⁸³ ВА, НОВЈ, к-184, ф-1, д-3, Дешеше Главног штаба НОВ Србије Оперативном штабу НОВ Космета од 8.11. 1944. до 30. 12. 1944.

потрепштинама.³⁸⁴ Албанске одметничке групе имале су врло разгранату мрежу сарадника, који су их обавештавали о кретањима војске. У томе су некад учествовали и припадници новоформираних сеоских милиција. Штаб 46. дивизије почетком јануара 1945. наредио је разоружавање милиција у појединим селима, због основане сумње да су извештавали балисте о кретању у војних потера.³⁸⁵

4.3. Дреничка побуна

Председник Владе Србије Благоје Нешковић је придобијање подршке Албанаца за нову социјалистичку власт истицао као приоритетни циљ нове власти на Косову и Метохији. Комунистичка партија Југославије настојала је да политичким радом и прављењем уступака стекне лојалност албанског живља.³⁸⁶ У децембру 1944. и јануару 1945. године састави месних, општинских и средњих одбора често су били исти као у периоду окупације. Квислиншким борцима и вулнетарима, укључујући и бројне ратне злочинце, дозвољено је да се прикључе НОВЈ. Један од важнијих уступака односио се на мобилизацију. У другим деловима Србије је одмах након ослобођења спроведена обавезна мобилизација, док је на Косову и Метохији мобилизација спроведена на добровољној бази.³⁸⁷ Југословенске власти су страховале да би обавезна мобилизација могла да доведе до ширег отпора и устанка Албанаца.

Главни штаб Србије је 1. децембра 1944. обавестио Оперативни штаб Космета да се започне са општом мобилизацијом мушкараца старих између седамнаест и тридесет година, „чим Оперативни штаб Космета буде способан да је спроведе“.³⁸⁸ Оперативни штаб Космета је 17. децембра најавио почетак опште мобилизације, али је до краја године мобилизација на Косову и Метохији и даље вршена по принципу добровољног пријављивања.³⁸⁹ На тај начин, Косово и Метохија је било једини део Србије под влашћу НОВЈ, где крајем 1944. године није била спроведена општа мобилизација³⁹⁰

Врховни штаб НОВЈ је почетком јануара 1945. године донео одлуку да се три косовско-метохијске бригаде, са око 14.000 бораца, упуте у Банат, где би имале улогу

³⁸⁴ *Зборник НОР*, том 1, књ. 19, док. 203, стр. 761.

³⁸⁵ П. Целетовић, *Балистички покрет*, стр. 260.

³⁸⁶ Опширније: Ена Мирковић, „Реферат о политичком стању у Србији, Војводини и Косову и Метохији“, *Баштина*, св. 35 (2013), стр. 239–240.

³⁸⁷ ВА, НОВЈ, к-182, ф-2, д-48.

³⁸⁸ ВА, НОВЈ, к-184, ф-1, д-3, Делеше Главног штаба НОВ Србије Оперативном штабу НОВ Космета од 8.11. 1944. док. 30. 12. 1944.

³⁸⁹ ВА, НОВЈ, к-182, ф-2, д-152.

³⁹⁰ П. Целетовић, *Балистички покрет*, стр. 286.

допунских јединица за Сремски фронт.³⁹¹ Командант Оперативног штаба Косова и Метохије Фадиљ Хоџа је Главном штабу Србије у децембру 1944. године предлагао да се на ратишта у западним крајевима Југославије упуте новомобилисани и „непроверени“ борци са Косова и Метохије. Он је сматрао да ће они на тај начин добити прилику да се покажу у борби против непријатеља, а истовремено бити уклоњени са терена Косова и Метохије као „несигурно људство“. Из овог разлога, одлучено је да се у Банат не упућују борци из првих пет косовско-метохијских бригада, него искључиво војници који су се Народноослободилачкој војсци Југославије прикључили након ослобођења Косова и Метохије и који су били распоређени у Шесту, Седму и Осму косовско-метохијску бригаду.³⁹²

Крајем 1944. године велики број Албанаца налазио се у одметништву, а ситуација се додатно закомпликовала након најаве почетка обавезне мобилизације на Косову и Метохији. То је у први мах изазвало незадовољство Албанаца, који су неретко дезертирала из јединица ЈА или се сакривали од војних органа задужених за мобилисање војноспособних мушкараца. Међутим, убрзо је дошло до преокрета у односу према мобилизацији, пошто су балистичке групе у њој виделе прилику за легализовање сопствених припадника и њихово материјално збрињавање у условима тешке зиме. У селу Качикол, недалеко од Приштине, 29. децембра одржан је збор балиста из Грачаничког, Лапског, Лебанског и Гњиланског среза. Одлучено је да се приступи организацији људства и на пролеће 1945. године почне са побуном ширих размера против НОВЈ. Карактеристично је да је после овог збора уследила масовна предаја балиста и њихово приступање НОВЈ у јануару 1945. године.³⁹³

Услед политике опште амнестије, велики број злочинаца из Другог светског рата на Косову и Метохији налазио се на слободи. Међу њима је био и Шабан Полуџа, богати албански сељак из Дренице, који је по окупацији 1941. године започео се пљачком и терором над Србима. Убрзо је постао близак сарадник Џафера Деве и један од вођа албанских „вулнетара“, с којима је вршио пљачкашке нападе на Ибарски Колашин.³⁹⁴

---

³⁹¹ В. Глишић, „Ми знамо да сте се борили против нас“, *Дуга*, ванредно издање, јул 1988.

³⁹² ВА, НОВЈ, к-182, ф-2, д-48; Игор Вукадиновић, „Устанак Шабана Полуџе у Дреници 1945. године“, *Баштина*, св. 49 (2019), стр. 293.

³⁹³ ВА, НОВЈ, к-185, ф-3, д-12.

³⁹⁴ Опширније о улози Шабана Полуџе у Другом светском рату видети: М. Живковић, *Између Велике Албаније и окупирани Србије*, 91–92, 94, 109, 112, 323–324; Јован Алексић, „Страдање српског становништва у Косовскомитровачком срезу током 1941. године“, *Баштина*, св. 40 (2016), стр. 105–106;

Почетком јануара 1945. године у Дреници је била стационирана Прва косовско-метохијска бригада НОВЈ, која је имала задатак да хапси балисте Мехмета Градице и њихове јатаке. Штаб бригаде се 4. јануара 1945. године суочио са неуобичајеном ситуацијом, пошто се у Србици појавила група од око 850 наоружаних Албанаца, коју је предводио Шабан Полужа, представљајући своју групу као „бригаду“. Политички комесар Прве бригаде Петар Поповић и заменик команданта бригаде Миле Тркуља су након тешких преговора убедили Полужину „бригаду“ да напусти Србицу и јави се команди подручја у Митровици. О новонасталој ситуацији одмах су обавестили Оперативни штаб Косова и Метохије.³⁹⁵

Пре почетка преговора Полужа је запретио да ће одмах напасти снаге НОВЈ, уколико се не пуне ухапшени балисти, који су у том тренутку спровођени у затвор Озне у Србици. Његов захтев је испуњен и ухапшени су моментално ослобођени. У разговору са штабом Прве бригаде Полужја је затражио „исељавање свих Срба и Црногораца са Косова и Метохије“, као и то да „ниједан Шиптар не сме да буде стрељан без суђења“. Према тврдњама Николића, Полужа је изјавио да су „Немци изгубили рат и да Косово треба да остане у Титовој држави“. Поред тога, затражио је и састанак са Фадиљом Хоџом.³⁹⁶

Самоувереност коју је Полужа испољио у Србици 4. јануара 1945. године указује на могућност да је са Фадиљом Хоџом ступио у контакт пре тог датума. Хоџа је сматрао да мобилизацију Албанаца за НОВЈ најбоље може да спроведе управо Шабан Полужа, с обзиром на ауторитет који је уживао код њих.³⁹⁷ У наредним данима, Полужа је у Дреници наставио да мобилише Албанце у своју оружану групу, а мобилисано људство углавном су чинили припадници квислиншких формација из времена окупације. Сличну мобилизацију у Шаљи и Бајгори спроводио је Адем Воџа. Тиме је прекршено правило према којем је спровођење мобилизације било у искључивој надлежности војно-територијалних органа НОВЈ. У Оперативном штабу су

Јован Алексић, „Косовскомитровачки срез у Априлском рату“, *Баштина*, св.38 (2015), стр. 151; Драгиша Кецојевић, „Косово и Метохија. Терор над Србима“, *Срби на Косову и у Метохији*. ур. Стеван Карамата, Часлав Оџић, Београд 2006, стр. 172.

³⁹⁵ М. Милковић, *Прва косовско-метохијска пролетерска бригада*, стр. 283; И. Вукадиновић, „Устанак Шабана Полуже у Дреници 1945. године“, стр. 294.

³⁹⁶ М. Милковић, *Прва косовско-метохијска пролетерска бригада*, стр. 284; И. Вукадиновић, „Устанак Шабана Полуже у Дреници 1945. године“, стр. 299.

³⁹⁷ V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e parë*, str. 234; Игор Вукадиновић, „Албанска побуна на Косову и Метохији 1944. и 1945. у светлу британске политике према Балкану“, *Архив*, бр. 1-2 (2016), стр. 138, 139.

толерисали ову праксу, сматрајући да ће она довести до завођења реда на Косову и Метохији без сукоба и додатних људских жртава.

У Србици је 14. јануара дошло до састанка између команданта ОШ за Косово и Метохију Фадила Хоџе и Шабана Полуџе, чија група је у међувремену порасла на око 1.500 бораца. И овога пута Полуџа се, према сведочењу присутних југословенских официра, понашао „бахато“, без поштовања према јединицама НОВЈ. Фадиљ Хоџа је Полуџи поставио питање: „Јесте ли са нама или са Немцима“, на шта је Полуџа одговорио да је он „партизан“ и да је његова бригада „партизанска“. Фадиљ Хоџа је потом упитао „каква је то партизанска бригада која није испалила метак на Немце“. Хоџа је тада рекао Полуџи да Албанци морају ићи у рат на Сремски фронт како би отклонили „мрљу“ коју су им направили Џафер Дева, Ферхат Драга и остали квислинзи.³⁹⁸ Постигнут је договор да се Полуџина група прикључи Седмој косовско-метохијској бригади, која је већ у свом саставу имала велики број бивших одметника, а да Полуџа постане командант бригаде. Договорено је и да Полуџа у наредним данима настави са мобилисањем новог људства, тако да је његова група до 22. јануара, када је требало да крене према северу, нарасла на око 4.000 људи.³⁹⁹

Одлуком да се Полуџина група балиста прикључи Седмој косовско-метохијској бригади, Фадиљ Хоџа је омогућио формирање компактне балистичке дивизије од око 10.000 бораца, са капацитетом да нанесе озбиљан удар југословенским снагама. Пошто се радило о потенцијално опасној наоружаној групи, јединице НОВЈ предузеле су додатне мере њеног надзора. Сви штабови бригаде 46. дивизије су 17. јануара обавештени о опасности од масовног дезертирања у Седмој косовско-метохијској бригади. Формиране су посебне јединице са задатком да хватају дезертере и прослеђују их батаљону Бригаде народне одбране.⁴⁰⁰ Полуџиној групи у Подујеву требало је да се прикључи три хиљаде новомобилисаних бораца из Лапског среза, који су такође претежно припадали квислиншким формацијама у току окупације.⁴⁰¹

План Оперативног штаба за Косово и Метохију био је да Седма косовско-метохијска бригада крене из Липљана 22. јануара и преко Вучитрна и Подујева стигне

---

³⁹⁸ V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare*, str. 239, 240.

³⁹⁹ Р. Видачић, *Обрачун са балистима 1944–1952*, стр. 34; М. Милковић, *Прва косовско-метохијска пролетерска бригада*, стр. 286.

⁴⁰⁰ Бригада народне одбране формирана је 26. јануара 1945. године. Опширније видети: ВА, НОВЈ, к-185, ф-2, д-12.

⁴⁰¹ АС, фонд БИА, V-106, Балистичке банде, јатаци и комитети после Другог светског рата – Грачаница и Подујево, л. 14.

до Куршумлије, где би се укrcала за воз према северу.⁴⁰² Међутим, уместо да 22. јануара крене ка Куршумлији, Полужина бригада се расула по селима између Приштине и Подујева, а њени борци су почели да пљачкају сељаке, одбијајући да настави пут. У селу Главник, надомак Подујева, одржан је састанак између Полуже и штаба Првог батаљона 27. бригаде. Након једночасовних преговора, Полужа је пристао да настави ка Куршумлији.⁴⁰³ Датог обећања држао се мање од једног дана. По доласку Седме косовско-метохијске бригаде у Подујево 24. јануара, Полужа је прекинуо говор комесара Седме бригаде војницима и поручио окупљенима да не иду за Банат „јер ће их тамо Немци све побити“, а да ће „Срби партизани побити њихове фамилије“ на Косову.⁴⁰⁴ Окупљени борци Седме бригаде су углавном подржали Полужине речи и почели да напуштају зборно место, крећући се ка излазу из Подујева према Лужанима.

Шест батаљона Пете косовско-метохијске и 27. српске бригаде НОВЈ били су добро распоређени и спремни да блокирају пут према Лужанима и разоружају Полужину бригаду. Из Оперативног штаба стигло је наређење да се то не учини, пошто су започети нови преговори са Полужом, које је водио Исмет Шаћири, а у њихов разговор се телефоном укључивао и Фадиљ Хоџа. Док су трајали преговори, чији садржај није у потпуности познат, борци Седме косовско-метохијске бригаде неометано су напуштали Подујево и кретали се према Дреници, а артиљерија и војници осталих бригада НОВЈ нису смели да реагују, пошто за то нису имали одобрење Оперативног штаба. Тек након што су сви дезертери, на челу са Полужом, напустили Подујево, Фадиљ Хоџа је издао наређење да се Полужине снаге нападне.⁴⁰⁵ Пошто су пропустиле да униште Полужину групу док су је држале у обручу, јединице НОВЈ су, после Хоџине наредбе, сустигле једну мању групу балиста и нанеле јој одређене губитке.

Начин дезертирања Седме косовско-метохијске бригаде представља једну од контроверзних тема у историји НОВЈ на Косову и Метохији. Неометано дезертирање наоружане групе Шабан Полуже и њен пролазак кроз обруч јединица НОВЈ последица

---

⁴⁰² V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare*, str. 237–239; П. Целетовић, *Балистички покрет*, стр. 265.

⁴⁰³ П. Целетовић, *Балистички покрет*, стр. 266.

⁴⁰⁴ АС, фонд БИА, V-106, Балистичке банде, јатаци и комитети после Другог светског рата – Грачаница и Подујево, л. 14; М. Милковић, *Прва косовско-метохијска пролетерска бригада*, стр. 289; И. Вукадиновић, „Устанак Шабана Полуже у Дреници 1945. године“, стр. 297.

⁴⁰⁵ О неометаном одметању балиста Шабана Полуже кроз обруч снага НОВЈ опширније видети: Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, стр. 497, 498; С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, стр. 242, 243; П. Целетовић, *Балистички покрет*, стр. 267; В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 191, 192; G. Medenica, *Kosovsko-metohijski proleter*, str. 137–140.

је или великог пропуста Оперативног штаба за Косово и Метохију и неспоразума у ланцу командовања или свесног саботирања акције од стране Фадила Хоџе и Исмета Шаџирија.

Случај Адема Воџе, који је вршио мобилизацију за НОВЈ на подручју Шаље и Бајгоре, садржи бројне сличности са одметањем Шабана Полуже. Воџа је мобилисао око 2.000 људи, након чега је од шефа Озне за Косово и Метохију Спасоја Ђаковића затражио да учествује у свим властима на подручју Митровице и Вучитрна, као и да учествује у управљању рудничким комплексом „Трепча“. Ни Воџа није намеравао да своје људе упути на Сремски фронт, него је од Ђаковића затражио да његова група остане на простору Шаље и Бајгоре, како би „бранила Косово од четника“.⁴⁰⁶

После неуспелих преговора 24. јануара, јединице НОВЈ су приступиле припремама за обрачун са Воџином групом. План Оперативног штаба био је да до обрачуна дође 28. јануара, пошто све јединице заузму своје положаје у Звечанском срезу.⁴⁰⁷ Воџа је предухитрио план Оперативног штаба и 26. јануара са својим снагама напао и заузео село Стари Трг, надомак Митровице, приморавши 3. батаљон 25. бригада на повлачење до самог улаза у град. Уследиле су борбе на прилазима Косовској Митровици, а након пристизања појачања, јединице НОВЈ су у ноћи између 26. и 27. јануара извршиле контранапад. Током 27. јануара јединице НОВЈ су вратиле контролу над Старим Тргом и одбациле балисте на почетне положаје.⁴⁰⁸ У наредне две недеље, јединице Пете косовско-метохијске и 27. српске бригаде вршиле су чишћење терена на подручју Шаље и Бајгоре, док су се снаге Адема Воџе постепено осипале и делиле у мање групе, од којих су неке прелазиле у Дреницу. Адем Воџа је убијен 10. фебруара 1945. године у селу Пасоме, шест километара источно од Митровице.⁴⁰⁹

Крајем јануара 1945. године балистички покрет у Дреници имао је око 10.000 добро наоружаних бораца. Балистичке групе из осталих делова Косова и Метохије долазиле су у Дреницу, где су постајале део ширег војног покрета. Шабан Полужа је формирао јединице по угледу на регуларне војне формације. Сви балисти у Дреници чинили су бригаду, којом је командовао Мехмет Градица, док је Полужа био „први

---

⁴⁰⁶ С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, стр. 245, 246; V. Surto i, *Fadil Hoxha në veten e pare*, стр. 235; И. Вукадиновић, „Устанак Шабана Полуже у Дреници 1945. године“, стр. 299.

⁴⁰⁷ ВА, НОВЈ, к-223, ф-7, д-1, Извештај операцијског дневника Бригаде народне одбране за Космет.

⁴⁰⁸ ВА, НОВЈ, к-223, ф-7, д-1, Извештај операцијског дневника Бригаде народне одбране за Космет; Р. Видачић, *Обрачун са балистима 1944–1952*, стр. 30.

⁴⁰⁹ М. Милковић, *Прва косовско-метохијска пролетерска бригада*, стр. 220; В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 193; Р. Видачић, *Обрачун са балистима 1944–1952*, стр. 30; И. Вукадиновић, „Устанак Шабана Полуже у Дреници 1945. године“, стр. 301.

заменик команданта“. Бригада је била подељена на седам батаљона, а сваки батаљон на три чете. При главном штабу бригаде у селу Трстеник налазила се радио станица остављена од Немаца, као и неколико немачких официра, који су организационо помагали побуну. О борбама са НОВЈ Полужа је свакодневно извештавао Џафера Деву, који се у то време налазио у Бечу и био под заштитом Гестапоа.⁴¹⁰ Према информацијама које су достављене Брозу, поред немачких, у Дреници су се налазили и британски обавештајци.⁴¹¹

Гушење Дреничке побуне додатно је отежавало расположење бораца косовскометохијских бригада, од којих су многи за време рата припадали квислиншким формацијама. Политика Оперативног штаба за Косово и Метохију инсистирала је на што већем укључивању албанских квислинга у снаге НОВЈ на Косову. Непосредно по одметању групе под вођством Шабана Полуже, НОВЈ је формирала „Албански омладински батаљон“, сачињен од Албанаца из Гњиланског краја, и укључила га у састав Прве косовско-метохијске бригаде. За команданта батаљона постављен је Јусуф Ибрахими Гиљани, наредник албанске жандармерије из времена окупације. Пошто међу 280 бораца и руководиоца батаљона није било ниједног комунисте, у батаљон је укључено шест чланова КПЈ. Они су убрзо открили да су борци батаљона правили тајне извештаје о саставу и бројном стању Прве косовско-метохијске бригаде, што је указивало на потенцијалну повезаност са Полужом. Међутим, надређени официри нису реаговали на ова упозорења. Комплетан Албански омладински батаљон дезертирао је 30. јануара 1945. године у селу Преказе, а претходно су на превару убили троје од шест чланова КПЈ у батаљону и заробили двадесет бораца Другог батаљона. Накнадно је установљено да је командант батаљона Јусуф Гиљани од избијања побуне био у контакту са Полужом.⁴¹²

Појава веће непријатељске групације у дубини југословенске територије приморала је Врховни штаб НОВЈ на реаговање. Наредбом Јосипа Броза од 8. фебруара

---

⁴¹⁰ В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 78.

⁴¹¹ На заинтересованост Британије за ширење устанка на тлу Југославије указује и податак да је у децембру 1944. године у Грчкој започет велики обрачун између грађанско-монархистичког покрета ЕДЕС и комунистичког Народноослободилачког покрета. Британија је страховала да би југословенска подршка грчким комунистима могла да угрози њене позиције у овој држави, коју је посматрала као кључну тачку за контролу источног Средоземља. Опширније видети: Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000, стр. 133, 134.

⁴¹² Savo Drljević, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji – zavođenje Vojne uprave februara 1945“, u *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije: učesnici govore. Naučni skup 23. i 24. april*, Beograd 1986, str. 594; В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 111; Божица Славковић, „Дезертирање Албанаца из Југословенске армије након ослобођења Косова и Метохије“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2011), стр. 95, 96.

1945. године заведена је Војна управа на Косову и Метохији. Пуковник Саво Дрљевић је постављен за команданта, а Ђуро Меденица за политичког комесара новоформираног војног органа. Исте функције Дрљевић и Меденица су добили и у Оперативном штабу Косова и Метохије.⁴¹³ Политичка моћ на Косову и Метохији остала је концентрисана у рукама Миладина Поповића и Фадила Хоџе, који су десет дана након завођења Војне управе са југословенским државним врхом разматрали будући статус ове области.

Чињеница да се, два и по месеца након ослобођења ове територије од окупатора, у Дреници окупила компактна војна формација од преко десет хиљада добро наоружаних непријатељских војника, указује на пропусте Оперативног штаба за Косово и Метохију и Обласног комитета КПЈ. Као ни у случају Бујанске конференције, Фадиљ Хоџа није сносио политичку одговорност за своје потезе. Једина казна била је у томе што је са положаја команданта Оперативног штаба за Косово и Метохију деградиран на положај заменика команданта Оперативног штаба.

Окосницу обрачуна са балистима у Дреници чинила је новоформирана 52. дивизија НОВЈ, у чији састав су ушле 1, 2, и 4. косовско-метохијска бригада. За команданта дивизије одређен је дотадашњи заменик команданта Оперативног штаба Петар Брајовић.⁴¹⁴ У првој фази Дреничке побуне, од 25. јануара до 5. фебруара 1945. године, југословенске јединице налазиле су се у дефанзиви, док су балистичке снаге покушавале да заузму Србицу, центар Дреничког краја. Варош су успешно браниле јединице Прве косовско-метохијске бригаде, чија предност у односу на балисте се огледала у поседовању већег броја топова и тешке артиљерије.⁴¹⁵

До 6. фебруара снаге НОВЈ су се консолидовале, чиме је спречено да се побуна из Дренице прошири на околне крајеве Косова и Метохије. У наредним данима, јединице 3, 4. и 5. бригаде почеле су постепено да стежу обруч око побуњеничког језгра у Дреници.⁴¹⁶ Важну улогу у гушењу побуне имала је Бригада народне одбране,

---

⁴¹³ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том II, knjiga 15, "Dokumenta Centralnog komiteta KP Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOVJ 1. januara – 15. maja 1945", Beograd 1982, str 171; S. Drljević, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji – zavodenje Vojne uprave februara 1945”, *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*, str. 599; Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biogradiju Josip Broza Tita. Drugi tom*, Rijeka 1981, str. 1140; Саво Дрљевић, „Илузије о будућим односима“, *Дуга*, 9–22. август 1986, стр 68; В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење народноослободилачком борбом у Србију 1941 – 1945*, стр. 326; N. Anić, S. Joksimović Sekula, M. Gutić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, str. 168.

⁴¹⁴ ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-13.

⁴¹⁵ ВА, НОВЈ, к-223, ф-7, д-1, Извештај из операцијског дневника Бригаде народне одбране за Космет; М. Милковић, стр. 304; И. Вукадиновић, „Устанак Шабана Полуже у Дреници 1945. године“, стр. 304.

⁴¹⁶ 3. косовско-метохијска бригада нападала је из правца Пећи, 4. из правца Приштине, а 5. из правца Вучитрна. Опширније видети: ВА, НОВЈ, к-223, ф-7, д-1.

која је балисте притискала из правца југоистока, односно простора између Глоговца и планине Чичавице.⁴¹⁷

Како би убрзао осипање непријатеља, Оперативни штаб Косова и Метохије је 14. фебруара издао проглас којим је обећао амнестију свих побуњеника, уколико нису учествовали у ратним злочинима.⁴¹⁸ Општи напад на балисте уследио је 16. фебруара. Циљ операције био је спајање југословенских снага које су нападале са југа, из правца Глоговца, са севера, из правца Србице, истока, из правца Приштине и запада, из правца Пећи. Као место у којем су све бригаде требале да се сретну одређено је село Штутица, које се налазило у географском центру подручја обухваћеног побуну.⁴¹⁹ Приликом ове акције велики број балиста се предао и југословенске снаге успеле су да овладају највећим делом Дренице. Ипак, Градица и Полуза нису ухваћени, а у Штабу 52. дивизије се једно време веровало да су се вође побуне пребациле на терен Копаоника.⁴²⁰

Ускоро се испоставило да се Полуза и Градица крију у дреничком селу Бежанић, након чега је приступљено блокади села. У окршају у Бежанићу страдало је шест балиста, али је главнина групе, око осамдесет балиста на челу са Полужом и Градицом, пробила обруч НОВЈ и у току ноћи се пребацила у село Трстеник.⁴²¹ Током целог наредног дана, 21. фебруара, трајале су борбе у Трстенику, нарочито око куће у којој се, према претпоставци југословенских снага, налазио Полуза. Балисти су у овом сукобу имали деветнаест мртвих, а југословенске снаге петнаест мртвих, уз двадесет и четири рањена војника, а тешко је рањен командант 52. дивизије Петар Брајовић.⁴²² Међутим, Шабан Полуза, који је био рањен у груди, и Мехмет Градица, рањен у ногу, поново су успели да пробију обруч и побегну у непознатом правцу. Касније се испоставило да се радило о саботажи појединих официра и бораца Четврте косовско-метохијске бригаде, који су свесно пустили Полужу и Градицу.⁴²³

Приликом новог претреса терена, војници НОВЈ су открили да је, од последица рањавања, Полуза умро 22. фебруара у селу Чикатову, а да га је Мехмет Градица

⁴¹⁷ ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-5, Извештај 52. дивизије о борбама у Дреници.

⁴¹⁸ S. Đaković, *Sukobi na Kosovu*, str. 255, 256.

⁴¹⁹ ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-4.

⁴²⁰ ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-1; И. Вукадиновић, „Устанак Шабана Полуже у Дреници 1945. године“, стр. 306.

⁴²¹ ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-3.

⁴²² Рањеног Брајовића је на месту команданта 52. дивизије заменио Данило Шоровић. Видети: S. Drljević, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji – zavođenje Vojne uprave februara 1945“, u *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*, str. 600.

⁴²³ ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-7; S. Đaković, *Sukobi na Kosovu*, str. 255.

надживео неколико сати.⁴²⁴ Истог дана, Оперативни штаб је поновио позив балистима да се предају, уз обећање да ће одговорати само доказани ратни злочинци. Уследило је осипање балистичких група и предаја учесника Дреничке побуне, што је делом било резултат деморализације услед убиства Полуже и Градице, а делом обећања Оперативног штаба да се за само учешће у побуни неће одговорати.⁴²⁵

Дреничка побуна представља епилог увлачења сарадника окупатора у органе власти под вођством КПЈ. Обриси ове политике могли су се препознати већ приликом Бујанске конференције, на којој је Мехмет Хоца постављен за председника, а Рифат Бериша за потпредседника Председништва НОО Косова и Метохије. Масовна амнестија након ослобођења и задржавање сарадника окупатора у локалним властима олакшала су деловање балистичких група, које су биле правовремено обавештене о кретању јединица НОВЈ. Формирање Седме косовско-метохијске бригаде омогућило је привремено уточиште одметницима током зиме, пошто су борци и команда ове бригаде спречавали процесуирање својих припадника.

Гушење побуне у Дреници 1945. године представљало је јак ударац, али не потпуни слом балистичког покрета и одметничке делатности на простору Косова и Метохије. Једна од јачих балистичких група након гушења устанка Шабана Полуже, деловала је у Вучитрнском срезу, и била је предвођена Османом Буњаком. У пролеће 1945. године на терен ове групе спустио се немачки падобранац који је са собом донео радио станицу за одржавање везе. Немачки војник је тада Буњаку пренео поруку од Џафера Деве да се, упркос слому устанка у Дреници, настави са борбом против југословенске власти.⁴²⁶

---

⁴²⁴ ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-4; И. Вукадиновић, „Устанак Шабана Полуже у Дреници 1945. године“, стр. 306, 307.

⁴²⁵ ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-4; С. Дрљевић, „Илузије о будућим односима“, *Дуга*, 9–22. август 1986, стр. 68.

⁴²⁶ Према информацијама војске и Удбе, након слома Дреничке побуне на Косову и Метохији је у балистичким формацијама остало око 3.000 људи. Опширније видети: АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 69; АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII–К. 1/1, Реферат о албанској националној мањини, стр. 4.

II Успостављање и организација Аутономне косовско-метохијске области (1945–1948)

1. Генеза аутономије – Формирање Аутономне косовско-метохијске области

Настанку аутономије на Косову и Метохији претходило је стварање организација под окриљем Комунистичке партије Југославије на том простору. У току 1937. године формиран је „Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију”, чиме су речи Косово и Метохија први пут употребљене заједно са циљем да означе једну политичку целину. КПЈ је под термином „Косово и Метохија“ подразумевала део територије Југославије већински насељен албанским становништвом. То је био главни мотив за спајање ова два географска појма, као и за проширивање њиховог територијалног опсега на крајеве који раније нису сматрани нити делом Косова, нити делом Метохије, попут Призренске котлине, Шар-планине, Ибарског Колашина и Поморавља.¹

Обласни комитет КПЈ је 1941. године приступио формирању масовних организација Косова и Метохије, као и Војног комитета задуженог за организовање партизанских јединица и покрета отпора. У току априла 1943. године, Војни комитет замењен је Главним штабом Народноослободилачке војске и партизанских одреда Косова и Метохије.² У условима ратне 1943. године, у КПЈ је отворено питање модификације југословенско-албанске границе у виду припајања Косова и Метохије Албанији. Питање је покренуто на иницијативу Комунистичке партије Албаније. Лидер КПА Енвер Хоџа је на лето 1943. године преко Ивана Милутиновић упутио молбу Централном комитету КПЈ да се Косово и Метохија након рата припоје Албанији, а да Главни штаб Албаније одмах почне да руководи партизанским јединицама у Метохији. Према Спасоју Таковићу, споразум у селу Мукје 1. и 2. августа 1943. године, на којем се Комунистичка партија Албаније договорила са Бали комбетаром да заједно стану у борбу за „одбрану Албаније у етничким границама“, представљао је одговор Енвера

---

¹ Српски географ Јован Цвијић, анализирајући географске и етнографске одлике Старе Србије, као засебне целине третирао је Призренску котлину, Шар-планину, Метохију, Косово, Горњу Мораву, Доњу Мораву, Рогозну и Ибарски Колашин. О географском значењу појмова „Косово“ и „Метохија“ опширније видети: Јован Костић, *Косовска котлина кроз векове. Старо Рујце*, Београд 2014, стр. 15–19, Јован Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, ур. Драгутин Петровић, Драгутин Ранковић, Београд 1996, стр. 337, 368, 389, 402, 424–517; Атанасије Урошевић, *Косово*, Београд 1965.

² *Зборник НОР*, том 1, књ. 19, док. 35, стр. 208.

Хоће на одбијање КПЈ да испуни његов захтев.³ Под притиском КПЈ, албански комунисти су убрзо морали да одустану од овог споразума, али се нису одрекли претензија на територију Југославије. На конференцији у Лабиноту почетком септембра 1943. године КПА је поновила став да питање Косова треба решити на „базис Атлантске повеље и принципа самоопредељења народа“.⁴

Предлоге за стављањем партизанских јединица у Метохији под команду Главног штаба Албаније, као и за послератно припајање Косова Албанији, КПА је слала преко изасланика КПЈ при албанској Партији Миладина Поповића. Он је 29. јула 1943. године из Албаније упутио писмо Ивану Милутиновићу у којем је од ЦК КПЈ затражио отварање питања Косова и индиректно предложио да КПЈ заузме став да Косово и Метохија, као територија већински насељена Албанцима, би након рата требало да припадне Албанији.⁵ Међутим, врх КПЈ није био спреман да у ратним условима даје званичну подршку таквим плановима. Броз је у писму Централном комитету Комунистичке партије Албаније 2. децембра 1943. године поручио да би постављање питања присаједињење „данас значило лити млин на воду самих реакционара и окупатора“.⁶ У писму упућеном Светозару Вукмановићу Темпу 6. децембра 1943. године, Броз је поновио исти став и образложио га на следећи начин: „Парола о присаједињењу Косова и Метохије Албанији данас, коју предлаже Миладин, као и став о команди Главног штаба над Метохијом, у ствари би ишла на руку свим непријатељима народноослободилачке борбе у Југославији и свим реакционарним и фашистичким кликама, које иду за тим да од демократског покрета народа Југославије отржу парче по парче и истичу у први план не питање борбе против окупатора, него разграничења, националне супротности итд. Мислим да није потребно наглашавати како би се то питање сутра поставило ако сутра Албанија заиста буде остварена као демократска антиимперијалистичка државна творевина“.⁷

Броз је питању припајања Косова Албанији приступио са практичног интереса доласка на власт своје партије. Разлог за одбацивање предлога била је чињеница да у

---

³ S. Đaković, „KPJ u NOV-u i Revoluciji na Kosovu i Metohiji“, u *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, str. 126, 127.

⁴ Ђ. Борозан, *Велика Албанија : поријекло – идеје – пракса*, стр. 395–397.

⁵ Поповић је ово правдао тиме да је КПЈ узела став да територија Италије већински насељена Словенцима би након рата требало да припадне Словенији. Опширније видети: АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1943/249, Писмо Миладина Поповића Ивану Милутиновићу, 29. јул 1943; *Josip Broz Tito: Sabrana djela*, том 18, 1. децембар 1943–31. јануар 1944, ур. Pero Damjanović, Beograd 1984. str. 250, 251.

⁶ *Josip Broz Tito, Sabrana djela*, том 18, 1. децембар 1943–31. јануар 1944, стр. 5, 6.

⁷ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1943/378, Писмо Јосипа Броза ЦК КПА 2. децембар 1943; В. Petranović, „Avnoj i Bujanska konferencija“, u *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, str. 134, 135; *Josip Broz Tito, Sabrana djela*, том 18, 1. децембар 1943–31. јануар 1944, стр. 18–20;

том тренутку грађански рат у Југославији још није био одлучен, а једна од потенцијалних препрека за победу КПЈ у рату била је неповерење српског становништва према партији која је у претходном периоду заступала антисрпске ставове. Броз је проценио да би у датим условима било неосновано отворати питање граница и унапред најавити цепање Југославије и Србије. Он, међутим, није затворио врата Албанији, него је могућност „присаједињења“ оставио отвореном за касније, након што се рат заврши и Албанија постане социјалистичка земља. О његовој спремности да прихвати задржавање „Албаније у етничким границама”, под условом да се Албанци Косова и Метохије окрену против Немаца у последњој фази рата, сведочи разговор који је почетком 1944. године у Каиру Владимир Велебит водио са Британцима на ту тему.⁸

Формирање Народноослободилачког одбора Косова и Дукађина на Бујанској конференцији 1. јануара 1944. године представљало је потврду тенденције КПЈ да афирмише Косово и Метохију као јединствену територијалну целину у Југославији.⁹ Ипак, обласни народноослободилачки одбори формиран од стране КПЈ током рата нису по аутоматизму били нуклеуси за формирање територијалних аутономија на тлу Југославије. Слични обласни народноослободилачки одбори формиран су и за Далмацију, Херцеговину, Босанску Крајину и Источну Босну, а ове територије након рата нису стекле никакав политичко-административни статус у оквиру нове државе.

Према Владимиру Дедијеру, идеја да простор Косова и Метохије стекне статус аутономије у Србији први пут је споменута током лета 1944. године на острву Вис, где се тада налазило седиште ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВЈ. То решење су предложили Јосип Броз, Едвард Кардељ и Владимир Бакарић у склопу разговора о преуређењу југословенске државе. У оквиру разговора на Вису, одбачени су предлози далматинских комуниста да Далмација, као вишевековна политичка целина у саставу

---

⁸ Према поверљивом извештају који је Министарство иностраних послова Краљевине Југославије добило од британске обавештајне службе, Владимир Велебит је, у име Јосипа Броза, на преговорима са Енглезима у Каиру крајем 1943. и почетком 1944. године обећао припајање Косова и Метохије Албанији након рата, уколико Албанци на том простору престану да сарађују са Немцима и придруже се Народноослободилачком покрету. Опширније видети: Никола Жутић, „Јосип Броз, Енглези и питање предаје Космета Албанији“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2004), стр. 175–178.

⁹ Народноослободилачки одбор Косова и Дукађина је у марту 1944. године након писма ЦК КПЈ термин Дукађин у свом називу заменио термином Метохија.

Венеције, Аустрије и Аустроугарске, добије аутономију и одлучено је да ова територија уђе у састав Хрватске као њен интегрални део.¹⁰

На Проширеној седници Бироа Председништва ЦК СКЈ 31. октобра 1968. године, на којој се расправљало о положају аутономија у Србији, Владимир Бакарић се присетио разговора о Косову и Метохији на Вису: „Повлачио бих се овде на нашу ситуација можда негде тамо 1944/45. кад смо ми мада неформално дискутирала питање наших односа са Албанијом и питање разграничења са Албанијом. Чини ми се да је тада превладало мишљење да не можемо ту да правимо никакве коректуре ни граничне коректуре, нити да ми одступамо нешто Албанији, нити да Албанија уђе федерацију Југославије у то време. То из разлога стабилности првог послератног периода. Таква једна дискусија је била на Вису, мислим Стари код тебе, и кад смо узели такав курс, то је за нас значило да је питање подјеле Шиптара на оне који живе у Албанији и оне који живе у Југославији с наше стране продужено. Наравно из тога је следило питање следеће, које је да морају имати овде аутономију, и ту бих ову интерпретацију коју је друг Дева дао да је то питање националног опредељења, овде сматрао исправним да је аутономија управо за то“.¹¹ Бакарић је заправо објаснио да је формирање аутономије Косова и Метохије од стране њега и Броза 1944. године било схваћено као својеврсна „компензација“ Албанцима за то што, из објективних околности, није била могућа модификација постојеће југословенско-албанске границе.

Наговештај посебног третмана Косова и Метохије у југословенској држави под влашћу КПЈ представља формирање девет територијалних огранака Одељења за заштиту народа (Озна) у току пролећа и лета 1944. године, укључујући четири засебна огранка Озне за Србију, Војводину, Санцак и Косово и Метохију. На чело Озне за Косово и Метохију постављен је Спасоје Ђаковић.¹²

Након што су крајем новембра 1944. године војно заузеле простор Косова и Метохије, југословенски комунисти ову територију нису уступили у надлежност Антифашистичкој скупштини народног ослобођења Србије (АСНОС), као врховног законодавног и извршног органа власти Србије. На оснивачкој седници АСНОС-а у

---

¹⁰ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biogradiju Josip Broza Tita. Treći tom*, Beograd 1984, str. 168–170; V. Dedijer, *Novi prilozi za biogradiju Josip Broza Tita. Drugi tom*, str. 903.

¹¹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–K.2/2, Стенографске белешке са Проширене седнице Бироа Председништва ЦКСКЈ одржане 31. октобра 1968, стр. 38.

¹² Gordan Akrap, „Mač i štit u rukama partije – Represivni sustav u funkciji oblikovanja korpusa javnog znanja“, *National security and the future*, god. XI, br. 4 (2010), str. 185.

Београду 9–12. новембра 1944. године нису учествовали делегати из Војводине, Косова и Метохије и Санџака.¹³

Спасенија Цана Бабовић је 23. октобра 1944. године у име Покрајинског комитета КПЈ за Србију послала писмо Моми Марковићу, који се тада налазио на југу Србије. У писму су пренета наређења у вези са предстојећом скупштином: „Скупштину ћемо одржати у најскорије време и то у Београду... Обласном комитету Космета треба хитно јавити да пошаљу 10–12 људи за ову скупштину као госте и можда као делегате, то ћемо одлучити кад буду стигли“.¹⁴ Ипак, на заседању АСНОС-а 9–12. новембра 1944. године, није присуствовао ниједан делегат са Косова и Метохије, док је из Војводине био присутан Јован Веселинов, али само као гост.¹⁵ С обзиром на то да су тада трајале борбе са окупатором у јужној Србији, постоји могућност да Мома Марковић није успео да Обласном комитету КПЈ за Косово и Метохију пренесе позив за учешће на заседању скупштине. Поред тога, садржај писма Спасеније Бабовић показује да у време ослобођења 1944. године ни сам врх Комунистичке партије у Србији није био сигуран где су границе Србије и да ли се Косово и Метохија налазе у њеном саставу.

Без учешћа делегата из Војводине, Санџака и Косова и Метохије, територија под надлежношћу АСНОС-а је, уз мање изузетке у виду територије Града Београда, Цариградског и Босилеградског среза, била сведена на територију Србије пре ослободилачких ратова 1912–1918. године.¹⁶ То је уједно омогућило Обласном народноослободилачком одбору Косова и Метохије да у рејону свог деловања преузме пун капацитет извршне и судске власти.

Председништво Обласног НОО Косова и Метохије (касније преименовано у Обласни извршни одбор) је током новембра и децембра 1944. године почело са формирањем институција власти. Током ова два месеца, на територији под управом

---

¹³ У раду „Велике антифашистичке народно-ослободилачке скупштине Србије“ 9 – 12. новембра 1944. године учествовало је 885 делегата са територије преткумановске Србије. Опширније видети: В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 689, 690; Dragoljub Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Београд 1988, str. 89–92.

¹⁴ Милан Борковић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945. Књига друга (1943–1945)*, Београд 1974, стр. 296, 297.

¹⁵ D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, str. 91.

¹⁶ Поништавање тековина ослободилачких ратова Србије 1912–1918. године, Драгољуб Петровић је видео као „одлучан обрачун са грађанским националистичким, иначе врло опасним концепцијама“. С друге стране, Бранко Петрановић је указао да је однос КПЈ према српском питању 1944. године био одређен „страхом од српске превласти“. Опширније видети: D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, str. 93, 94; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 691–695.

Обласног НОО са седиштем у Призрену формирано је петнаест среских народноослободилачких одбора, 137 општинских и преко 1.250 сеоских народноослободилачких одбора, у чијем раду је учествовало неколико хиљада одборника.¹⁷

У децембру 1944. године, Председништво НОО Косова и Метохије формирало је одељења за просвету, социјално старање и унутрашње послове, да би у наредним месецима била формирана и одељења грађевине, финансија и на крају одељење индустрије и занатства.¹⁸ Од првобитних девет чланова Председништва, Милан Зећар и Хајдар Души су погинули у борбама током лета 1944.године, а Џевдет Дода се од априла 1944. године налазио у заробљеништву. Чланови Председништва Фадиљ Хоџа, Павле Јовићевић и Али Шукрија, били су заузети војним обавезама, тако да су једина три члана која су могла да се посвете раду у Председништву били Мехмет Хоџа, Рифат Бериша и Зекерија Реџа. Стога су почетком 1945. године у овај орган кооптирани Душан Мугоша, Ђоко Пајковић, Мита Миљковић, Милутин Павличић и Бошко Чакић, чиме су се стекли услови за редован рад Председништва НОО као извршне власти на Косову и Метохији.¹⁹

До новембра 1944. године, у Обласном комитету КПЈ за Косово и Метохију налазило се четири Албанца и двоје Срба, да би након повратка Миладина Поповића из Албаније, била обновљена српска већина у Обласном комитету, који су од тада чинили Спасоје Ђаковић, Миладин Поповић, Душан Мугоша, Бошко Чакић, Павле Јовићевић, Фадиљ Хоџа, Џавид Нимани и Исмет Шаћири.²⁰ Комуниста са највећим ауторитетом у Партији на Косову и Метохији након ослобођења био је Миладин Поповић, предратни секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. По повратку из Албаније средином октобра 1944. године, Поповић је поново преузео дужност секретара Обласног комитета.²¹ Остали водећи функционери углавном су припадали Скадарско-ђаковичкој групи албанских комуниста и фашистичком апарату Велике Албаније. Командант Оперативног штаба НОВ и ПО Косова и Метохије Фадиљ Хоџа био је најугицајнији припадник ове групе. Дужност председника Обласног НОО вршио је

---

¹⁷ Milovan Sekulić, „Narodna vlast u Zvečanskom srezu od oslobođenja do uvođenja komunalnog sistema (1944–1955)“, *Godišnjak Arhiva Kosova, XVIII–XIX, (1982–1983)*, Priština 1984, str. 187–214.

¹⁸ *Narodni odbor AKMO 1943–1953. Osnovni materijali sa zasedanja*, стр. 25–28; А. Hadri, *Narodnooslobodilčaki odbori na Kosovu (1941 – 1945)*, str. 75.

¹⁹ А. Hadri, *Narodnooslobodilčaki odbori na Kosovu (1941 – 1945)*, str. 75; R. Rajović, *Autonomija Kosova*, str. 227.

²⁰ R. Rajović, *Autonomija Kosova*, str. 227.

²¹ В. Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, стр. 231–233.

бивши управник у Призренској и Дебарској префектури Мехмет Хоца, а функцију председника Народног фронта Косова и Метохије бивши потпрефект у Гњиланској потпрефектури Рифат Бериша. Од четири најважније функције у Области (председник Председништва Обласног НОО, председник Обласног комитета КПЈ, командант Оперативног штаба и председник Народног фронта у Области), две су заузимали истакнути функционери Велике Албаније.

Један од првих потеза власти по ослобођењу Косова и Метохије, који је одступао од политике коју је КПЈ спроводила у остатку Југославије, било је формирање тзв. „Албанских комитета“. Радило се о својеврсној паралелној структури, која је обављала дужности Народног фронта, али само међу етничким Албанцима. Циљ је био подстицање албанских маса на прихватање нове југословенске власти и њихово што веће укључивање у Народни фронт и КПЈ. Постојали су сеоски, општински и срески шиптарски комитети, као и Обласни шиптарски комитет. Ђоко Пајковић је у мају 1945. године истакао да је позитивна ствар што су ови комитети окупили готово целокупно албанско становништво у Области, али је као негативну последицу формирања комитета истакао увлачење и великог броја квислинга и албанских шовиниста у њихов састав. Албански комитети шпитили су албанске одметнике и ратне злочинце из времена окупације, захтевајући да они врше њихово саслушање. Албански комитети су на Косову и Метохији постојали све до 1950. године.²²

Прва обласна конференција Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије за Косову и Метохију, одржана је у Ђаковици 18. новембра 1944. године, дан након што су последњи немачки војници напустили град и у њега ушле јединице НОВЈ. Иницијативни одбор УСАОЈ чинило је двадесет особа, од чега тринаест Албанаца и седам Срба и Црногораца. За председника Обласног одбора УСАО на првој конференцији изабран је Мито Милковић.²³ У новембру је изабран и Иницијативни обласни одбор Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНОФ) за Косово и Метохију, а у децембру је образован Обласни одбор Антифашистичког фронта жена (АФЖ) за Косово и Метохију. На чело ове организације изабрана је Сабрије (Бије) Вокши. На тај начин, Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију конституисао је

---

²² *Оснивачки конгрес КП Србије (8 – 12. мај 1945)*, пр. Милан Борковић, Венцелсав Глишић, Београд 1972, стр. 74, 75.

²³ АЈ, фонд 792, ЦК КПЈ, Србија 2/686, Позив Антифашистичке омладине Косова и Метохије омладини Косова и Метохије, младим Шиптарима, Србима и Црногорцима, 15. октобар 1944; *Друга обласна конференција Антифашистичке омладине Косова и Метохије*, Призрен 1945, стр. 6, 48–50.

сопствене органе власти на простору Косова и Метохије, независне од Србије и Покрајинског комитета КПЈ за Србију.²⁴

Из угледне Ђаковичке породице, Сабрије Вокши је још у међуратном периоду била активна у албанском комунистичком покрету, у којем је постала близак пријатељ са Енвером Хоџом и његовом женом Неџмије. За разлику од осталих чланова Скадарске групе, који су на Косово и Метохију упућени убрзо након Априлског рата, Сабрије је од стране Енвера Хоџе на Косово упућена тек 1942. године. Била је једина жена која је као делегат учествовала на Бујанској конференцији.²⁵

Број балистичких јатака и држање локалног становништва приликом напада на Урошевац и Гњилане указују да су балисти у том периоду имали широку подршку међу албанским становништвом. Ипак, током децембра 1944. и јануара 1945. године, живот у косовскометохијским градовима постепено се нормализовао. Вршено је рашчишћавање улица у градовима који су били бомбардовани, поправљане су пруге, путеви и друге комуникације, изграђивани су порушени мостови, успостављане телефонске линије, обнављани рудници и грађене фабрике.²⁶

Почетком 1945. године у управљачким органима на Косову и Метохији и даље су се налазили квислинзи, припадници Фашистичке партије и Друге призренске лиге, који су задржани на положајима приликом ослобођења 1944. године. Након завођења Војне управе у фебруару 1945. године, дошло је до делимичног чишћења органа власти од фашистичких елемената. Тада су војни органи откривали да су читави општински, али и срески одбори „револуционарних власти“ на Косову и Метохији били у идентичном саставу као за време окупације. Током 1945. године вршене су смене са циљем уклањања непријатељских елемената и ратних злочинаца са политичких функција, али је овај задатак само мањим делом извршен, што ће се показати већ приликом атентата на Миладина Поповића.²⁷

Након завођења Војне управе на Косову и Метохији 8. фебруара 1945. године, Енвер Хоџа је послао свог изасланика Рамадана Читакуа на састанак са Миладином Поповићем у Приштини. Разговору је присуствовао и Спасоје Ђаковић, начелник Озне

---

²⁴ R. Rajović, *Autonomija Kosova*, str. 228.

²⁵ Shefqet Dinaj, Napulan Zeqiri, *Aksioni i mbledhjes së armëve në Dukagjin (1955/1956)*, Prishtinë 2010, str. 9; A. Hadri, *Narodnooslobodilački odbori na Kosovu (1941 – 1945)*, str. 71.

²⁶ ВА, НОВЈ, к.182, ф.2, д.52. Извештај ОШ Космета Главном штабу Србије од 17. децембра 1944.

²⁷ A. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941 – 1945*, str. 423.

за Косово и Метохију који је касније описао састанак²⁸. Читаку је, у Хоцино име, поставио питање да ли завођење Војне управе значи да Косово дефинитивно остаје у Југославији. Миладин му је тада одговорио да Косово остаје у Југославији, а Енверу Хоци је поручио да „засуче рукаве“ и почне да ради на обнови Албаније.²⁹

На позив Централног комитета КПЈ, Миладин Поповић и Фадиљ Хоџа су 18. фебруара 1945. године дошли у Београд на разговор о будућем статусу Косова и Метохије.³⁰ Састанку у су присуствовали Едвард Кардељ, Александар Ранковић, Милован Ћилас, Сретен Жујовић и Благоје Нешковић. На почетку састанка, Поповић и Хоџа су члановима Политбироа ЦК КПЈ поднели извештај о стању на Косову и Метохији, а потом је отворена дискусија на тему будућег статуса ове територије у новој Југославији. Велики интерес за ово питање показао је словеначки комуниста Едвард Кардељ, који је непосредно пре састанка обавио разговор са Јосипом Брозом на ту тему. Кардељ је присутне обавестио да је разговарао са Титом и да је одлучено да Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију буде повезан са Покрајинским комитетом за Србију.³¹ Кардељ је потом говорио о потенцијалним решењима за територију Косова и Метохије. Прво, које је означио као „најправилније“, подразумевало је да се Косово припоји Албанији. Кардељ је, међутим, навео да ситуација на Балкану и деловање „реакционарних снага“, тренутно спречавају реализацију ове идеје, као и да би њена реализација „окренула Србе против Југославије“. Стога је Кардељ поручио окупљенима да се одлуче између тога да се Косово и Метохија припоји „некој од југословенских република“ или да се област подели између Србије, Црне Горе и Македоније.³²

Миладин Поповић је подсетио да је у међуратном периоду Обласни комитет за Косово и Метохију био део Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку и Санџак, али да су комуникације биле јако слабе, тако да је успостављен директан контакт са Централним комитетом КПЈ. Поповић је навео и да Косово и Метохија имају више

²⁸ Озна је изворно имала 10 одељења, пошто су поред одељења федералних јединица, постојала и посебна одељења Озне за Војводину, Косово и Метохију, Санџак и Београд. Одељењем за Србију руководио је Слободан Пенезић Крџун, одељењем за Војводину Чедо Релић, одељењем за Санџак Ђорђе Перуничкић, одељењем за Београд Милош Минић, док је Александар Ранковић био начелник Озне за целу Југославију. Опширније видети: Gordana Akrap, „Mač i štiti u rukama partije – Represivni sustav u funkciji oblikovanja korpusa javnog znanja“, *National security and the future*, god. XI, br. 4 (2010), str. 184–185.

²⁹ S. Đaković, „KPJ u NOV-u i Revoluciji na Kosovu i Metohiji“, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, str. 139.

³⁰ AJ, 507, ЦК КПЈ, 1945/248.

³¹ V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare*, str. 268.

³² Фадиљ Хоџа, који је присуствовао разговору, навео је да је Кардељ споменуо опцију да се Косово подели на три дела, између Србије, Црне Горе и Македоније, док је у књизи Владимира Дедијера споменута само опција о подели области између Србије и Црне Горе. Опширније видети: V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare*, str. 267, 268; V. Dedijer, *Novi prilozi za biogradiju Josip Broza Tita. Treći tom*, str. 168, 169.

становника од Црне Горе, тако да ту нема услова за „припајање“, а исти разлог навео је и као аргумент против припајања Македонији. Поповић је предложио да Косово и Метохија као целина остану у саставу Србије.³³ Фадиљ Хоџа је поручио да се, уколико је Централни комитет одлучио да се Косово и Метохија припоји некој од југословенских република, он слаже са том одлуком, али је подсетио да је у току рата најављивано да ће се Косово и Метохија, као територија већински насељена Албанцима, припојити Албанији, поготово уколико у обе земље победе „револуционарне снаге“. Хоџа је изразио став да би подела Косова и Метохије између три републике представља лоше решење и да би изазвала незадовољство Албанаца и на крају поручио: „С друге стране, пошто је најбројнија популација на Косову, после албанске, српска, слажем се са Миладином да за сада, иако привремено, будемо повезани са Србијом“.³⁴

Кардељ је на самом почетку састанка обавестио присутне да је донета одлука да се Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију повеже са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију, што је индиректно имплицирало и припадност ове територији Србији. Припајање Црној Гори и Македонији, услед бројности становништва Косова и Метохије, није имало реалног основа. Једино питање на чије решавање су Хоџа и Поповић могли значајније да утичу на фебруарском састанку у Београду било је спречавање обнављања границе Србије и Црне Горе из 1913. године.³⁵ Пећки, Источки и Ђаковички срез чинили су четвртину територије и петину становништва подручја под управом НОО Косова и Метохије и додељивањем ове територије Црној Гори, Албанци би се нашли подељени између Србије и Црне Горе, због чега се Хоџа оштро успротивио овој идеји. Против обнове границе био је и Милован Ђилас, који је проценио да би, услед бројности Албанаца у Пећи и Ђаковици, била угрожена црногорска већина у Црној Гори.³⁶ Тежња Фадиља Хоџе да што више већински албанских срезова буду обједињени у једној републици, и бојазан Милована Ђиласа да би Црногорци изгубили доминантну већину у Црној Гори у случају обнављања старе границе, довели су до тога да је КПЈ, која је у међуратном периоду оптуживала „србијански хегемонизам“ за „угњетавање Црне Горе“, након рата део некадашње територије Краљевине Црне Горе

---

³³ V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare*, str. 268, 269.

³⁴ Исто, стр. 269, 270.

³⁵ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biogradiju Josip Broza Tita. Treći tom*, Beograd 1984, str. 169.

³⁶ Ђилас се супротставио и предлогу по председника Авноја Марка Вујачића, који је заступао став да цео Санџак и Косово и Метохију треба присајединити Црној Гори. Опширније видети: R. Rajović, *Autonomija Kosova. Istorijsko-pravna studija*, str. 231.

припојила Србији. На фебруарском састанку није се разговарало о формирању аутономије Косова и Метохије.

Формирање Војне управе 8. фебруара 1945. године није угрозило доминацију Обласног комитета КПЈ у политичком животу Косова и Метохије. Органи Војне управе били су ограничени на војна питања, док су око осталих ствари руководилац Војне области Никола Божанић и политички комесар Војне области Никола Суботић морали да се консултују са партијским органима, као и са Председништвом НОО Косова и Метохије на челу са Мехметом Хоџом. Војне јединице су у том периоду учествовале у оспособљавању саобраћајне мреже, покретању производње у руднику Трепча, помагале су у пољским радовима и учествовале у прикупљању хране и помоћи за потребе војске и становништва.³⁷ Од јануара до марта 1945. године комуникација између првог човека косовскометохијске партијске организације Миладина Поповића и Политбироа Централног комитета КПЈ била је изузетно честа. Поповић је Централни комитет обавештавао о ситуацији везаној за Дреничку побуну, тражећи упутства и помоћ у изградњи нове власти и државне организације на Косову и Метохији. Нарочита пажња била је посвећена формирању организација Народноослободилачког фронта и јачању кадровске структуре Обласног комитета.³⁸

У ЦК КПЈ 13. марта 1945. године стигла је депеша начелника Озне за Косово и Метохију Спасоја Ђаковића са информацијом да је на Миладина Поповића извршен атентат и да је Поповић на лицу места остао мртав. Атентатор је био учитељ из Ђаковице Хаки Така, који је убрзо потом извршио самоубиство. Така је за собом оставио цедуљицу на којој је писало: „Убио сам Миладина јер је хтео да завлада Косовом“, а око груди му је била обавијена албанска застава на којој је писало: „Слобода Косову у заједници са Албанијом“.³⁹ Завера за атентат је скована у Приштини, а разрађена у Пећи и Ђаковици и у њој су учествовали бивши припадници Друге призренске лиге који су након ослобођења ушли у редове нове власти.⁴⁰ Завереник Ибрахим Бануш био је капетан ЈА и заменик команданта Команде војног

---

³⁷ Savo Drljević, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji – zavođenje Vojne uprave februara 1945“, *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*, Београд 1986, стр. 601.

³⁸ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ 1944/201. Депеша Миладина Поповића Централном комитету КПЈ, 20. јануар 1945.

³⁹ Атентат је организовао Ибрахим Бануш Седлар, кога је Фадил Хоџа поставио на дужност заменика команданта војног подручја, али је Хаки Така инсистирао да то учини он, пошто је већ боловао од туберкулозе. Видети: АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/317, Депеша Спасоја Ђаковића Централном комитету КПЈ, 13. март 1945; АЈ, 507, ЦК КПЈ, 1945/319, Депеша Спасоја Ђаковића Централном комитету КПЈ, 16. март 1945.

⁴⁰ Благоје К. Павловић, *Страдање Срба 1389–2009*, Београд 2010, стр. 173.

подручја у Пећи, Хасан Ремо је вршио дужност интенданта Оперативног штаба, док је Тахир Деда био чиновник Обласног народноослободилачког одбора Косова и Метохије. Последњи састанак завереника одржан је у Команди подручја у Пећи.⁴¹ На то колико су атентатори били инфилтрирани у нову структуру власти под вођством КПЈ указује и тврдња Спасоја Ђаковића да је Хаки Така пре атентата више пута посећивао Миладина Поповића у његовој канцеларији, и да је Поповић чак наредио обезбеђењу зграде да не претреса Таку приликом његових посета Обласном комитету.⁴²

Спасоје Ђаковић је крајем осамдесетих година изнео тврдњу да је иза атентата на Миладина Поповића стајала Скадарско-Ђаковичка група албанских комуниста унутар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. Према Ђаковићу, Миладин Поповић је у фебруару 1945. године дошао до сазнања да припадници ове групе тајно сарађују са контрареволуцијом и да је Фадиљ Хоџа као командант Оперативног штаба током јануара повлачио потезе који су помагали Шабану Полуџи да организује Дреничку побуну. У прилог тези о умешаности Фадиља Хоџе ишло је и његово лично познанство са организаторима убиства. Ђаковић није искључио умешаност Албаније у атентат, или макар обавештеност Тиране о његовој припреми, подсећајући да је месец дана раније Поповић поручио изасланику Енвера Хоџе да нема ништа од припајања Косова Албанији.⁴³

С друге стране, албанска влада је 22. новембра 1949. године у протестној ноти Министарству спољних послова ФНРЈ, поред бројних оптужби, оптужила југословенско руководство за организовање убиства Миладина Поповића. У ноти је о убиству наведено следеће: „Миладин Поповић, који се од почетка изјашњавао против антимарксистичког гледишта Броза и Темпа опозван је и 1945. године тајанствено убијен. Чињенице доказују да је он убијен од агената УДБ зато што је био за независност Албаније“⁴⁴.

Чак двадесет и три године након овог случаја, у време бројних југословенских иницијатива за отопљавање односа са Албанијом, децембра 1968. године у Тирани је објављена књига „Историја Партије рада Албаније“, у којој је дат осврт на убиство Миладина Поповића. У одељку књиге који се односио на Други светски рат најпре је

---

⁴¹ М. Мадих, Д. Јончић, *Двадесетпета српска бригада*, стр. 235, 236

⁴² S. Đaković, *Sukobi na Kosovu*, str. 274.

⁴³ S. Đaković, „KPJ u NOV-u i Revoluciji na Kosovu i Metohiji“, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, str. 139.

⁴⁴ ДАМСП, ПА – 1949, Албанија, ф.1, д.12, Односи наши политички са Албанијом, 1/169-173. Карактеристике албанских оптужби из ноте број 2091. од 22. новембра 1949.

наведено да су „југословенски ревизионисти у септембру 1944. године повукли Миладина Поповића из Албаније, зато што им се није свиђало његово интернационалистичко држање према КПА“. У даљем тексту наведено је следеће: „Убрзо после повратка у Југославију, у марту 1945. године, Миладина Поповића убио је један тајни југословенски агент“.⁴⁵

Питање наручиоца Поповићевог убиства споменуто је и у југословенској јавности након Брионског пленума, у време обрачуна косовскометохијског руководства са Управом државне безбедности. У једној од бројних оптужби на рачун рада Удбе у Покрајини, наведено је и да су њени припадници „покушали да оптуже Фадила Хоџу за убиство Миладина Поповића“. Тада је откривено да је крајем 1959. године Удба сачинила материјал под називом „Оперативни план за расветљавање случаја убиства Миладина Поповића на основу изјава“, и да су изјаве сведока доводиле Фадила Хоџу у везу са атентатом.⁴⁶ У својим мемоарима, Фадиљ Хоџа је навео да је атентат на Миладина Поповића представљао „велики политички губитак“ за КПЈ. Он је Поповића описао као одличног руководиоца, са великим политичким и партијским искуством, који је уживао огроман ауторитет у Партији.⁴⁷

Озна је убрзо ухапсила заверенике умешане у организацију атентата. Ибрахим Бануш Седлар и Енвер Суди су осуђени на смрт стрељањем, док је Азему Вуљи смртна казна преиначена у казну 15 година затвора. Међутим, Вуља је 1948. године побегао из затвора, прешао у Албанију и пронашао уточиште код Енвера Хоџе, у чему је Спасоје Ђаковић видео још један доказ о умешаности Тиране у атентат.⁴⁸

Након убиства Миладина Поповића, дужност секретара Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију преузео је црногорски комуниста Ђорђије Ђоко Пајковић, који је на тој функцији остао до 1956. године. Пре доласка на Косово и Метохију 1945. године, Пајковић је био организациони секретар Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору.⁴⁹

---

⁴⁵ ДАМСП, ПА – 1969, Албанија, ф.1, д.16, Белешка Државног секретаријата за иностране послове о Историји партије рада Албаније издате децембра 1968. године, 30. јануар 1969.

⁴⁶ О овом питању је Комисија Централног комитета СКС 1968. године разговарала са Будимиром Гајићем, некадашњим начелником СУП-а у Призрену. Опширније: АС, фонд Ђ-2, к.23, Извршни комитет ЦК СКС – документација у вези Четвртог пленума ЦК СКЈ, други део, Материјали о политичкој одговорности бивших радника државне безбедности на Косову Чеде Мијовића, Вуја Војводића, Јове Бајата и Буда Гајића, Буда Гајић, стр. 26.

⁴⁷ Велики део мемоарских списа Фадила Хоџе које је 2010. објавио Ветон Сурои представљају делове необјављене књиге коју је осамдесетих година писао као одговор на оптужбе које су у то време изношене на његов рачун. Видети: V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare*, str. 260.

⁴⁸ S. Đaković, *Fadilj Hodža i Enver Hodža - sličnosti i razlike*, str. 194, 195.

⁴⁹ Ђоко Пајковић, *Токовима револуције. Говори, чланци, расправе*, Титоград 1981, стр. 5, 6.

Као неко ко у међуратном и ратном периоду није припадао косовскометохијској партијској организацији, Ђоко Пајковић у првим послератним годинама није имао нарочити утицај на дешавања у Области, што је посебно дошло до изражаја на избегличком питању, када је, мимо његове воље, организована опструкција повратка протераних насељеника. Пајковић је у први мах био збуњен чињеницом да се популацији која је дала највећи допринос народноослободилачкој борби на Косову и Метохији онемогућава повратак из избеглиштва. Када је схватио да иза спречавања насељеника да дођу до својих имања не стоје само Фадиљ Хоџа и Душан Мугоша, већ и целокупан Политбиро ЦК КПЈ, Пајковић је одустао од првобитне намере да помогне насељеницима.⁵⁰

Као предратни пећки комуниста који је највећи део рата провео у Албанији, Душан Мугоша Дућ је, као и Миладин Поповић, са Скадарско-ђаковичком групом албанских комуниста имао сличне ставове у вези са националним питањем. Његова борба против повратка српских насељеника била је толико загрижена да га је министар колонизације ДФЈ Сретен Вукосављевић назвао „Арнаутом“.⁵¹ Мугоша није уживао ауторитет који је у Обласном комитету КПЈ имао Миладин Поповић, тако да су у марту 1945. године створени су услови за вишедеценијску превласт Фадиља Хоџе у политичком животу Косова и Метохије.

За политички успон Фадиља Хоџе кључан моменат је била одлука Централног комитета КПЈ из априла 1943. године да га именује за команданта Главног штаба НОВ и ПО Косова и Метохије. У том тренутку, Хоџа је био стар двадесет и шест година, имао је неколико година партијског искуства у Скадру и команду над четом „Емин Дураку“, са око четрдесет бораца. Без обзира на скроман војни учинак НОВ и ПО Косова и Метохије у току рата, сплет историјских околности и победа НОВЈ омогућили су Фадиљу Хоџи да после ослобођења стекне ореол „Команданта“ Косова и Метохије, на бази којег је наставио да гради послератну политичку каријеру. Почетни престиж и углед који је стекао као ратни командант, Хоџа је надопунио изузетним политичким осећајем и сналажењем у партијском животу социјалистичке Југославије.

Према каснијим казивањима Петра Стамболића, који је с њим био у пријатељским односима, Фадиљ Хоџа је током шездесетих година отворено говорио да

---

⁵⁰ Oral History Kosovo, Intervju sa Vehap Šita, Priština 8. jul 2013. <http://oralhistorykosovo.org/sr/vehap-shita/> (Пристапљено 5. маја 2019)

⁵¹ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48.

је за време рата, као и други Албанци у Обласном комитету, очекивао да ће се Косово и Метохија након рата прикључити Албанији „у складу са Лењиновим принципом самоопредељења“.⁵² Хоџа се није увек постављао као лојалан и кооперативан функционер КПЈ и југословенске државе, што је посебно дошло до изражаја у време избијања сукоба са Албанијом 1948. године, када је откривено да је тајно слао извештаје Енверу Хоџи, у којима се жалио на статус Албанаца у Југославији. Приликом овог случаја, као и приликом Призренског процеса 1956. године када је откривено да је 1951. године добијао писма од албанске обавештајне службе, Фадиљ Хоџа је успевао да прође без озбиљније казне, док је истовремено учвршћивао своју популарност и ауторитет међу Албанцима као несумњиви заштитник њихових националних интереса. Према Рајку Видачићу, вишегодишњем начелнику Удбе на Косову и Метохији, Фадиљ Хоџа је био „отворенији“ од осталих албанских руководилаца и често је умео да „очигледно националистички реагује на неке појаве“.⁵³

Две и по недеље након атентата на Поповића, Благоје Нешковић је на седници Политбироа ЦК КПЈ 1. априла 1945. године поднео извештај о стању на Косову и Метохији. Он је навео да је власт слаба, да нема подршку маса и да су Албанци „фронтално против нове власти“.⁵⁴

Поред Југословенске армије, у првој половини 1945. године на простору Косова и Метохије налазила се и Шеста јуришна дивизија Албанске народноослободилачке армије. Припадници Шесте албанске дивизије су, поред војних, обављали политичке и културне активности међу албанским становништвом. Команда дивизије слала је редовне извештаје Централном комитету Комунистичке партије Албаније о стању у својим редовима, као и о политичкој ситуацији на терену. Политички комесар дивизије Исуф Кечи био је изразито критичан према југословенским властима, које је означио као кривца за тешку политичку ситуацију у национално мешовитим срединама на Косову и Метохији и у Македонији. Кечи је обавештавао Тирану да је у КПЈ присутан шовинизам и да су непријатељски елементи неретко избављани из затвора због пријатељских веза са члановима партије.⁵⁵

---

⁵² Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd 2010, str. 129.

⁵³ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 150.

⁵⁴ АЈ, фонд 507, ЦККПЈ, III/1, Седница Политбироа 1. априла 1945.

⁵⁵ AQSH, f. 14/Arkivi Qendror – Arkivi i Partisë – Struktura (APSTR) v. 1945, d. 16, Raporte të Divizionit të VI-të Sulmues dërguar Komitetit Qendror të Partisë mbi gjendjen politike, organizative, kulturore - arsimore dhe ushtarake në brigadat, si dhe mbi gjendjen politike në Kosovë dhe Maqedoni (mbi qëndrimet e padrejta, persekutimet etj. nga ana e repartëve partizane jugosllave), a.j. 26, Raport'i muejit Qershor 1945, 15. 7. 1945.

У априлу 1945. године започет је вишемесечни процес интеграције Косова и Метохије у политичко-правни поредак Федералне Србије, чиме је поништено стање из првог послератног периода, током којег је простор Косова и Метохије био изван надлежности органа власти Србије. Први корак у том смеру било је Прво ванредно заседање АСНОС-а од 7. до 9. априла 1945. године, на којем су Душан Мугоша и Мехмет Хоџа као представници обласног НОО „изразили жељу шиптарског, српског и црногорског народа Косова и Метохије“, да се ова област „присаједини Федералној Србији“. ⁵⁶ На истом заседању, Јован Веселинов је у име Главног народноослободилачког одбора Војводине изразио „жељу народа Војводине“ да се присаједини Србији, а прочитана је и одлука Антифашистичког већа народног ослобођења Санџака од 29. марта 1945. године о подели ове области између Србије и Црне Горе, односно о припајању Новопазарског округа Србији. АСНОС је преименован у Народну Скупштину Србије, а образована је и прва Народна влада Србије.⁵⁷

Следећи корак у овом процесу био је Први оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије, одржан 8–12. маја 1945. године, на којем су као делегати били присутни комунисти из Војводине, Косова и Метохије и Санџака. У резолуцији са оснивачког конгреса објављеној 12. маја 1945. године наведено је да су све партијске организације КПЈ на простору Војводине, Србије и Косова и Метохије постале саставни део новоформиране Комунистичке партије Србије.⁵⁸ Александар Ранковић је том приликом изјавио: „У име Централног комитета партије Југославије поздрављам Први оснивачки конгрес, поздрављам, такође, присутне делегате из Војводине, Санџака, Косова и Метохије. Њихово присуство на овом Првом оснивачком конгресу најбоља је гаранција даљег продубљивања братства народа Србије, Војводине и Косова и Метохије“. ⁵⁹ Ђоко Пајковић, Душан и Мугоша и Џавид Нимани су као чланови Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију постали чланови Централног комитета Комунистичке партије Србије. Обједињавање партијских организација са овог простора у Комунистичку партију Србије, представљало је важан корак у обједињавању територије Србије.⁶⁰

---

⁵⁶ *Заседање Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије и Народне скупштине Србије (7-9 април 1945 и 26-27 јул 1946)*, Београд 1946, стр. 12–14; D. Petrović, *nav. del.*, стр. 361–375.

⁵⁷ *Заседање Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије и Народне скупштине Србије (7-9 април 1945 и 26-27 јул 1946)*, стр. 133–136, 139–142; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 292 – 294; R. Rajović, *Autonomija Kosova*, стр. 235.

⁵⁸ *Оснивачки конгрес КП Србије (8 – 12. мај 1945)*, стр. 225; Љубодраг Димић, *Историја српске државности III. Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, стр. 288–290.

⁵⁹ *Оснивачки конгрес КП Србије (8 – 12. мај 1945)*, стр. 27–28.

⁶⁰ Оснивачки конгрес КПС обележен је оштрим нападима на „великосрпски шовинизам“ од стране првог човека КПЈ Јосипа Броза и првог човека КПС Благоја Нешковића. Поред тога, Александар Ранковић и

Оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије учврстио је приступ према којем се национална политика југословенских комуниста није заснивала и на историјским чињеницама из времена Другог светског рата 1941–1945. године, него искључиво на идеолошким поставкама КПЈ из међуратног периода. Благоје Нешковић је као приоритетни задатак партије у Србији (под којом још увек није подразумевао Војводину и Косово), навео борбу против „великосрпског шовинизма“, а као други задатак борбу против „остатака дражовштине и фашизма“. Истовремено је као приоритетни задатак партије на Косову и Метохији навео „привлачење најширих маса Шиптара у НО покрет“.⁶¹ На основу Нешковићевог реферата на Конгресу, лако је могао да се стекне утисак да је у Другом светском рату фашистичка власт „Велике Србије“, под покровитељством Италије и Немачке истребљивала Албанце на Косову и Метохији.

Упркос још увек јакој балистичкој делатности, у току пролећа и лета 1945. године на Косову и Метохији створени су услови за функционисање политичког система под руководством КПЈ. Два дана после заседања АСНОС-а одржана је и Прва обласна конференција Јединственог народно-ослободилачког фронта, у чијем раду је учествовало око петсто делегата из свих косовскометохијских срезова. За председника Обласног одбора ЈНОФ за Косово и Метохију изабран је Рифат Бериша.⁶² Након конференције Народног фронта, Уједињене антифашистичке омладине, Антифашистичког већа жена и састанака других друштвено-политичких организација, у јулу је своје прво редовно заседање имао први сазив Народноослободилачког одбора Косова и Метохије.⁶³

Обласни одбор формиран у Бујану почетком 1944. године до краја рата није се ниједном састао, а његове послове обављало је Председништво, односно Извршни одбор на челу са Мехметом Хоџом. Прво редовно заседање првог сазива Обласног народноослободилачког одбора Косова и Метохије одржано је у Призрену од 8. до 10. јула 1945. године. Заседање је отворио Мехмет Хоџа на албанском језику, а Бошко Чакић је његову поздравну реч преводио на српски. Након минута ћутања погинулим борцима и усвајања дневног реда, уследили су поздравни говори делегата влада Србије,

---

Благоје Нешковић су о Србији, Војводини и Косову и Метохији говорили као о засебним политичким целинама, што је пракса која ће се у наредним деценијама задржати у јавном дискурсу југословенских комуниста. Видети: *Оснивачки конгрес КП Србије (8 – 12. мај 1945)*, стр. 229–233; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str.

⁶¹ *Оснивачки конгрес КП Србије (8–12. мај 1945)*, стр. 43, 44.

⁶² R. Rajović, *Autonomija Kosova*, str. 232.

⁶³ С. Дрљевић, „Илузије о будућим односима“, *Дуга*, 9–22. август 1986, стр. 70.

Црне Горе и Македоније, као и водећих косовскометохијских комуниста. За говорницу је први стао Милентије Поповић, који је највећи део говора посветио „угњетавању албанског народа у Старој Југославији“. Он је поручио да је „питање какав ће статус Косово и Метохија имати у овој фази народног покрета административно питање – питање уређивања администрације, а не политичко питање“. ⁶⁴ Свих петоро Срба и Црногораца који су одржали поздравне говоре на скупу, Милентије Поповић, Блажо Јовановић, Ђоко Пајковић, Васо Богдановић и Савка Ковачевић, у наступима су се бавили „Старом Југославијом“, док Фадиљ Хоџа и Џавид Нимани у својим говорима нису споменули фашистичку „Велику Албанију“, односно „Краљевину Албанију“ под фашистичком влашћу. Фадиљ Хоџа је истакао да у Југословенској армији са простора Косова и Метохије има око 50.000 бораца, „у већини Шиптара“. ⁶⁵

Са скупа су потом упућени телеграми захвалности Савезној влади ДФЈ, Председништву Авноја и „драгом вођи и учитељу, маршалу Јосипу Брозку Титу“. Павле Јовићевић је поднео извештај о раду Обласног извршног одбора у протеклом периоду, а Џавид Нимани реферат о политичкој ситуацији. Шеста тачка дневног реда била је Предлог резолуције за прикључење Косова и Метохије Федералној Србији, чији завршни део је гласио: „Обласна народна скупштина Косова и Метохије једнодушно изјављује да становништво ове области, исто као и сви њени народи Југославије никада није признало раскомадање своје области извршено од окупатора, нити раскомадање Југославије, те даје израза жељи целокупног становништва област да ова буде прикључена федералној Србији као њен саставни део.“ ⁶⁶

Резолуција о прикључењу Косова и Метохији федералној Србије усвојена је акламацијом 10. јула 1945. године. Чињеница да КПЈ није дозволила формирање органа власти Србије на Косову и Метохији одмах по ослобођењу ове области у новембру 1944. године, него је то учинила са скоро осам месеци закашњења, и то у форми „резолуције Народне скупштине Косова и Метохије“, указује на незавидан политички положај српског народа под новим режимом. Ипак, резолуцијом од 10. јула територија Косова и Метохије није ушла у састав Србије као аутономна јединица, већ као њен „саставни део“. На тај начин, комунисти су формално поништили стање које су успоставили 1944. године, када су делокруг надлежности АСНОС-а ограничили на

---

⁶⁴ *Narodni odbor AKMO 1943–1953. Osnovni materijali sa zasedanja*, str. 19, 20.

⁶⁵ *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 20–23.

⁶⁶ *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 45.

преткумановске границе Србије. Резолуцијом од 10. јула 1945. године област Косова и Метохије постала је интегрални део Србије.

У Резолуцији о прикључењу Војводине Србији од 31. јула 1945. године, експлицитно је наведено да ова територија улази у састав Србије „као аутономна покрајина“. Разлика у формулацији указује на то да српско руководство у јулу 1945. године није намеравало да формира аутономију на Косову и Метохији, већ само у Војводини, што је било и у складу са политиком КПЈ по питању федерализације Југославије у другој половини тридесетих година. Према Фадиљу Хоџи, почетком августа 1945. године планирано је да Војводина буде једина аутономна јединица у Србији.⁶⁷

Након резолуције, Обласни одбор је изабрао 50 посланика са Косова и Метохије у Народну скупштину Србије, а извршени су и избори посланика Авноја, Обласног народног одбора, као и чланова Обласног извршног одбора, Обласног народног суда и обласних комисија. За председника Обласног извршног одбора изабран је Фадиљ Хоџа, који је тиме формализовао моћ коју је стекао као командант Оперативног штаба НОВ и ПО Косова и Метохије. За потпредседнике Извршног одбора изабрани су Токо Пајковић и Мехмет Хоџа, а за секретара Павле Јовићевић. Не рачунајући председника, секретара и потпредседнике, Извршни одбор је имао 14 чланова, од којих су десет били Албанци, а четири Срби и Црногорци. Упркос недостатку стручних кадрова, Албанци су чинили преко 70% изабраних присудитеља Обласног народног суда, на чијем челу се налазио Хивзи Сулејмани. Доминантан положај ђаковичких комуниста у партијском животу Косова и Метохије могао се наслутити на основу Друге обласне конференције Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије за Косово и Метохију, одржане у Призрену 15–19. септембра 1945. године. За првог човека УСаОЈ изабран је Џафер Вокши (1924–2012), још један албански комуниста рођен у Ђаковици, који је у међуратном периоду емигрирао у Албанију.⁶⁸

---

⁶⁷ V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare*, str. 266.

⁶⁸ Вокши је рођен у Ђаковици 1922. године у познатој беговској породици. Са 12 године је емигрирао у Албанију, а 1941. године учланио се у Комунистичку партију Албаније. Опширније о Џаферу Вокшију: АС, фонд БИА, II-125, Југословенска емиграција у Албанији (II део), стр. 41; *Друга обласна конференција Антифашистичке омладине Косова и Метохије*, Призрен 1945, стр. 32–40.

На првој седници Трећег заседања Авноја 7. августа 1945. године, Председништво Авноја известило је Веће Авноја да је одобрило резолуцију Обласног НОО Косова и Метохије о прикључењу територије Косова и Метохије Србији.⁶⁹

Важан елемент успостављања новог политичког поретка представљало је делимично очување континуитета са фашистичким окупационим поретком, пре свега кроз персонални састав органа власти, односно сеоских, општинских и средњих одбора, као и кроз одређене политичке потезе, попут спречавања српских избеглица да врате своја имања. Истовремено, на простору целе Југославије деловао је снажан пропагандни апарат Комунистичке партије Југославије са задатком да целокупни политички, културни, просветни и научни живот обједини у рукама Партије.⁷⁰

1.1. Настанак аутономије

Чињеница да је Скупштина народа Војводине донела одлуку о прикључењу Војводине Србији „као аутономне покрајине“, а Народни одбор Косова и Метохије одлуку о прикључењу Косова и Метохије Србији „као њеног саставног дела“, указује на то да је нова комунистичка власт првобитно намеравала да на територији Србије формира једну аутономну јединицу. Фадиљ Хоџа је промену ове одлуке објаснио политичком акцијом коју је он лично предузео у првој половини августа 1945. године. Хоџа је најпре разговарао са Зекеријом Реџом и Хивзијем Сулејманијем који су му дали подршку да затражи формирање аутономије на Косову и Метохији. Потом је о томе обавестио секретара Обласног комитета Ђоку Пајковића, затраживши да му се обезбеди сусрет са првим човеком КП Србије Благојем Нешковићем и са Јосипом Брозом. Хоџа је навео да Пајковић тада није дао подршку његовој идеји о аутономији, нити јој се супротставио, а ускоро су обојица отишли у Београд, где су разговарали са Благојем Нешковићем и Момчилом Марковићем, организационим секретаром КПС. Пошто су га упитали поводом чега је хтео да им се обрати, Фадиљ Хоџа је започео излагање о томе како је фашистичка окупација Косова и Метохије за Албанце била „веома атрактивна“. У прилог томе, Фадиљ Хоџа је навео да су тада отворене албанске школе, да је Албанцима враћана земља која им је одузимана за време Краљевине

---

⁶⁹ *Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије. Заседање Привремене народне скупштине 7 – 26. август 1945. Стенографске белешке*, Београд 1946, стр. 40 – 41; Мо мѝло Павловић, „Kosovo i Metohija i Albanci (Šiptari) u Srbiji i Jugoslaviji 1944 – 1948“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (1998), str. 155 - 157.

⁷⁰ Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulture politike u Srbiji 1945 – 1952*, str. 35; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. knj. 3, Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Beograd 1988, str. 120–125.

Југославије, да им је од стране власти подељено оружје. Све то, истакао је Хоџа, код Албанаца је „створило илузију да је њих окупирао стара Југославија, а не Италијани“, док КПЈ није имала снаге да им објасни шта се заправо десило. Хоџа је излагање завршио следећим речима: „Стога сам уверен да Косово морамо прогласити аутономним“.⁷¹

Након овог излагања, Мома Марковић је рекао: „Фадиле, па ти величаш фашизам“, што је Хоџа искористио да свом захтеву да додатно оправдање: „Одбијам да се тако разговара. У рат сам кренуо 1941. године и не признајем да сте се више борили против фашизма од мене, тако да ће то што сте рекли остати увреда до краја живота. Ја сам борац за ову Југославију и зато тражим аутономију. Ако ми обојица (Нешковић и Марковић прим. ауг) кажете „не“, молим вас да ми омогућите да одем код Тита, или да ти Блашко мој захтев проследиш Титу.“⁷²

Нешковић је, по каснијем сведочанству Хоџе, тада „олакшао ситуацију“ и рекао да ће отићи код Тита и пренети му Хоџин захтев за формирање аутономије на Косову. Тито је у разговору са Нешковићем „дао сагласност“ да се формира аутономија. Када се средином августа 1945. године Фадил Хоџа нашао у згради југословенске Скупштине, Нешковић га је зауставио на степеницама, ухватио га за руку и рекао му: „Тито је дао сагласност за аутономију. Ми ћемо започети посао“.⁷³

На то да српско руководство није одмах планирало да формира аутономију Косова и Метохије, указује и изјава Ђоке Пајковиће из 1952. године пред посебном Комисијом ЦК КПЈ формираном поводом случаја Благоја Нешковића. Пајковић је, у склопу оптужби које су биле у функцији дискредитовања Нешковића, навео и следеће: „Непосредно пред изборе 1945. год. када је Обл. Комит. на основу интересовања које је постојало у масама питао Благоја Нешковића како ће се ријешити питање Косова и Метохије у новој држави он је вјероватно због става према Шиптарима рекао да ће бити „округ у оквиру Републике“, игноришући наше мишљење о потреби аутономије националистичким, незналачким итд.“⁷⁴

Народна скупштина Србије је 1. септембра 1945. године донела Закон о административној подели Србије, у којем је наведено да се Србија састоји из шеснаест

⁷¹ V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare*, str. 266, 267.

⁷² Исто, стр. 267.

⁷³ Исто, стр. 267.

⁷⁴ Цитирано према: Ена Мирковић, „Благоје Нешковић и Косовско питање у светлу изјаве Ђорђија Ђока Пајковића из 1952. године“, у *Хронотоп Косова и Метохије у науци и уметности*, Лепосавић 2018, стр. 535.

округа, Града Београда, Аутономне покрајине Војводине и Аутономне косовско-метохијске области.⁷⁵ У члану 2. наведено је да ће се установљење и устројство Аутономне покрајине Војводине и Аутономне косовско-метохијске области привремено регулисати посебним законима. Био је то први документ у којем је споменута „Аутономна косовско-метохијска област“.⁷⁶

Два дана касније, 3. септембра 1945. године, Народна скупштина Србије донела је „Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области“, који је ступио на снагу објављивањем у Службеном гласнику Србије 9. септембра 1945. године. Овај закон представља први правни израз постојања Аутономне косовско-метохијске области и њиме је она званично успостављена.⁷⁷ Са формалне и правне стране, не може се говорити о постојању аутономије пре 3. септембра 1945. године. Ни Закон о установљењу АКМО није био довољан да би ова аутономна јединица стекла пун легалитет. Генеза косовскометохијске аутономије настављена је доношењем Устава Федеративне Народне Републике Југославије 1946. године и Устава Народне Републике Србије 1947. године, а завршена је тек у октобру 1948. године, када је Народна скупштина Србије одобрила Статут Аутономне косовско-метохијске области.

Пре изношења на гласање у Скупштину, предлог Закона о установљењу АКМО достављен је на проверу Јосипу Брозу. За разлику од Предлога закона о установљењу Аутономне покрајине Војводине, Броз је био задовољан Предлогом закона о установљењу АКМО. Док је у случају Војводине избрисао комплетан члан о територијалном опсегу покрајине, инсистирајући да се Вуковарски срез, као и делови Шидског и Илочног среза избаце из њеног састава и припоје Хрватској, на предложени територијални опсег Косова и Метохије Броз није имао примедби.⁷⁸

---

⁷⁵ Називе „Аутономна косовско-метохијска област“ и „Аутономна покрајина Војводина“ смо у докторској дисертацији наводили према њиховом изворном навођењу у законским и уставним актима из периода обухваћеног темом.

⁷⁶ *Службени гласник Србије*, 1945, број 28, 9. септембар 1945, док. 233, Закон о административној подели Србије, стр. 425.

⁷⁷ АЈ, фонд 836, Канцеларија Маршала Југославије (КМЈ), II-5-а-2/5; *Службени гласник Србије*, 1945, број 28, 9. септембар 1945, док. 235, Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области, стр. 426;

⁷⁸ У Предлогу закона о установљењу Аутономне покрајине Војводине, Брозу је засметала формулација „Срби и остале народности у Аутономној покрајини Војводини су равноправне“, и предложио да се она замени формулацијом: „Срби, Хрвати, Мађари и остале народности“. Иако су Мађари у Војводини бројнији од Хрвата, Броз је очигледно у одређивању редоследа народа приоритет дао конститутивним југословенским народима, због чега је Хрвате набројао пре Мађара. Међутим, у случају Закона о установљењу АКМО, Броз није имао замерку на формулацију: „Шиптари, Срби и остале народности у Аутономној косовско-метохијској области су равноправне“. Опширније видети: АЈ, фонд 836, КМЈ, II-5-а-2/5, Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области.

У првом члану Закона наведено је да се Аутономна косовско-метохијска област састоји из петнаест срезова, и да је седиште области привремено у Призрену. Срезиви Србије који су ушли у састав АКМО били су Горски, Суворечки, Шарпланински, Ђаковички, Подримски, Пећки, Источки, Звечански, Вучитрнски, Лапски, Дренички, Неродимски, Грачанички, Качанички и Гњилански.⁷⁹

У члану 2. наведено је да АКМО чини саставни део Србије, у чију Народну скупштину бира сразмеран број посланика. Народне власти у Аутономној косовско-метохијској области су, према члану 3, биле обавезне да раде на основу закона Србије, ДФЈ, као и на основу одлука Народне скупштине АКМО. У члану 4. је наведено да на територији Аутономне косовско-метохијске области све народности и сви грађани без разлике народности, расе, вероисповести и пола уживају једнака права и имају једнаке дужности, док је у члану 5. истакнута равноправност „језика свих народности“.⁸⁰

Обласна народна скупштина, као највиша власт у Области, према Закону је имала право да доноси одлуке, којима су спровођени закони Србије и Југославије на тлу Косова и Метохије. Поред тога, имала је право да руководи економским и културним животом Области и утврђује обласни буџет. Према члану 7, Извршни одбор Обласне народне скупштине, као њен извршни и наредбодавни орган, спроводио је одлуке Скупштине, али и решења и наредбе Владе Србије, њених министарстава, као и Савезне владе ДФЈ и савезних министара.⁸¹ На тај начин, Извршни одбор АКМО и његова повереништва били су директно потчињени министарствима Владе Србије и Владе Југославије. Ова законска одредба у пракси је кршена од самог почетка, пошто је Извршни одбор АКМО одбијао да спроводи савезне законе и наредбе министра за колонизацију у Влади ДФЈ Сретена Вукосављевића у вези протерани српских насељеника.

Закон о установљењу АКМО и Закон о установљењу АП Војводине били су идентични по структури и садржини, а једина разлика односила се на члан 4, који је гарантовао једнакост и равноправност свих народа и свих грађана. У Закону о установљењу Војводине наведено је да равноправност и једнакост не важе за

---

⁷⁹ *Службени гласник Србије*, 1945, број 28, 9. септембар 1945, док. 235, Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области, стр. 426.

⁸⁰ У овом Закону реч „народност“ је означавала националност, односно националну припадност. *Службени гласник Србије*, 1945, број 28, 9. септембар 1945, док. 235, Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области, стр. 426, 427.

⁸¹ АЈ, фонд 836, КМЈ, II-5-а-2/5, Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области; *Службени гласник Србије*, 1945, број 28, 9. септембар 1945, док. 235, Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области, стр. 427.

припаднике немачке националности, којима су, на основу одлуке АВНОЈ-а од 21. новембра, одузета држављанска права.⁸²

Назив „Аутономна косовско-метохијска област“, као и чињеница да је Закон о установљењу АКМО практично преписани текст Закона о установљењу АП Војводине, иду у прилог томе да је одлука о формирању аутономије на Косову и Метохији донета тек средином августа 1945. године, и да су власти Србије у врло кратком временском року настојале да нађу решења за назив аутономије и њен уставно-правни положај.

Територијални опсег АКМО наведен у првом члану Закона упућивао је на мотиве за формирање аутономије. Од петнаест срезова који су ушли у састав АКМО, у четрнаест су националну већину чинили Албанци. Једини срез АКМО у којем Албанци нису чинили већину био је Звечански. Од 54.056 становника овог среза на попису 1948. године, укључујући и град Косовску Митровицу, 28.550 изјаснили су се као Срби, а 22.738 као Албанци, који су чинили 42% становништва среза. С друге стране, једини срез у Србији у којем су Албанци чинили релативну већину а који није ушао у састав АКМО био је Бујановачки срез. Према попису из 1948. године од 55.938 становника Бујановачког среза, 27.174 су били Албанци (48,6 одсто), а 25.143 Срби (45 одсто). Овај срез је привредно и географски нагињао Врању, као центру шире области у чијем средишту се налази Врањска котлина. На сличан начин, Звечански срез и град Косовска Митровица су географски, економски и саобраћајно били усмерени на Косовску котлину.⁸³

Изузеци направљени у два мешовита среза са центрима у Косовској Митровици и Бујановцу не могу да оповргну утисак да је циљ формирања Аутономне косовско-метохијске области било заокруживање територије Србије настајене албанским становништвом. Питање узрока формирања аутономије на Косову и Метохији споменуто је и у закључцима Комисије за проучавање питања у вези са изменама и допунама статута АП КиМ 1968. године, који су у целости усвојени од стране Покрајинске конференције ССРНС за Косово и Метохију: „Тражећи најбоље решење у циљу остваривања наших политичких и уставних принципа о потпуној равноправности народа и народности, у условима АП Косова и Метохије треба поћи од чињенице да је национална структура, са најбројнијим становништвом албанске народности, у основи

---

⁸² *Службени гласник Србије*, 1945, број 28, 9. септембар 1945, док. 234, Закон о установљењу и устројству Аутономне покрајине Војводине, стр. 425.

⁸³ АЈ, фонд 836, КМЈ, II-5-а-2/5, Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области;

њеног настанка“.⁸⁴ Ова реченица открива схватање по којем је разлог настанка аутономије Косова и Метохије била етничка структура, односно значајно присуство албанског становништва на овом делу територије Србије.

Док су власти Краљевине Југославије, кроз административне поделе на области 1922. године и потом бановине 1929. године, на простору Косова и Метохије стварале територијалне јединице тако да у свакој од њих Срби чине већину становништва, КПЈ је спровела супротну политику и заокружила већински албанске срезове у Србији у једну целину. Да су Броз и чланови његовог најужег круга сарадника били свесни какав преседан представља формирање аутономне јединице и заокруживање територије једне националне заједнице сведочи и њихова реакција на предлог Моше Пијаде крајем 1942. године да се од делова Северне Далмације, Лике, Кордуна и Баније већински насељеним Србима формира компактна српска аутономна област у Хрватској.⁸⁵ Пијаде је у селу Дринић, где је боравио са Владимиром Дедијером, на основу пописа становништва из 1931. године, нацртао мапу и написао Статут српске аутономне области у Хрватској. Потом је овај план однео Јосипу Броз, који се налазио у неколико километара удаљеном Босанском Петровцу. Према Дедијеровом сведочењу, Пијаде се „вратио два пута брже него што је отишао“.⁸⁶ Захтеви далматинских партизана да Далмација стекне статус аутономне јединице у новој Југославији одбачени су због оштрог противљења хрватских комуниста, који су у томе видели цепање своје државе.⁸⁷ С друге стране, у тренутку формирања Аутономне косовско-метохијске области, нико од српских руководиоца није размишљао о последицама заокруживања већински албанских територија у Србији и стварања територијалне аутономије у оквиру Србије. Индоктринирани предратним тезама Коминтерне и КПЈ о „угњетачком великосрпском хегемонизму“, српски комунисти су као велики уступак сматрали то што су Косово и Метохија уопште остали у саставу Србије.

---

⁸⁴ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 291, Извод Комисије за проучавање питања у вези са изменама и допунама Статута Аутономне покрајине Косова и Метохије, стр. 1.

⁸⁵ Руководство Комунистичке партије Хрватске је током целог рата водило рачуна да, упркос учинку на терену, не дозволи већи утицај крајишких Срба у врху Партије, нити формирање регионалних цивилних органа на већински српским територијама у Крајини. Владимир Бакарић се почетком 1942. године оштро супротставио формирању Одбора Народноослободилачког фронта Кордуна на ослобођеној територији ове области, видевши у томе „упуштање у нека уставна питања“. Опширније видети: Čedomir Višnjić, *Kordunaški proces. Fragment iz istorije nestajanja*, Zagreb 2004, str. 97–100, V. Dediđer, *Novi prilozi za biogradiju Josip Broza Tita. Treći tom*, str. 171.

⁸⁶ Дедијер је написао да је Пијаде „имао своје идеје“ и о Косову, али да се, након лошег искуства са планом српске аутономне области у Хрватској, више није устручавао да их ставља на папир. Опширније видети: V. Dediđer, *Novi prilozi za biogradiju Josip Broza Tita. Drugi tom*, str. 903.

⁸⁷ V. Dediđer, *Novi prilozi za biogradiju Josip Broza Tita. Treći tom*, str. 171.

Албански борци са Косова и Метохије који су се борили у саставу Пете албанске дивизије 9. октобра 1945. године послали су писмо Јосипу Броз, у којем су изразили захвалност због формирања аутономије. Пошљиоци писма су навели да су „убеђени“ да је одлука Народне скупштине Србије да формира Аутономну косовско-метохијску област заправо представљала „дело Јосипа Броза“. На крају писма упутили су молбу Броз да буде „тумач албанских осећаја код Народне скупштине федералне Србије“.⁸⁸

О националној политици нових власти на простору Косова и Метохије након Другог светског рата сведочи и покушај албанизације косовскометохијских Турака, Рома и српскојезичног становништва муслиманске вероисповести у области Гора. Услед јаког политичког притиска албанских руководиоца, презимена припадника ових заједница су у званичним документима промењена тако да буду идентична са албанским презименима. Становницима у Горском срезу из презимена су избачени наставци „овић“ и „ић“ и замењени суфиксом „и“, па је тако особа која се презивала Хасановић постала Хасани.⁸⁹

До успостављања пријатељских односа са Турском 1951. године, званична политика власти и Обласног комитета КПЈ била је на линији негирања постојања Турака на Косову и Метохији. Албански руководиоци су тврдили да су особе које говоре турским језиком у Области заправо „туркизовани Албанци“, који су током векова османске владавине прихватили турски језик и културу. На попису 1948. године 95% припадника турске националне заједнице на Косову и Метохији уврштено је у Албанце. У поменутом периоду, вршен је снажан притисак на особе које су показале тенденцију да се јавно изјашњавају као Турци, а многи су због тога били позивани на одговорност. Настава на турском језику у школама није постојала, а наставници су кажњавали децу која су на часу говорила турским језиком.⁹⁰

---

⁸⁸ AQSH, Arkivi Qendror i PPSH, f. 206/APL - Divizioni i V-të i Ushtrisë Nacionalçlirimtare Shqiptare (1944-1945), v. 1945, d. 18, Radiograme të partizanëve kosovarë të Divizionit të V-të Sulmues, dërguar Josif Broz Titos me rastin e të drejtës së autonomisë të Kosovës dhe të Metohisë.

⁸⁹ Албанизација горанских презимена након Другог светског рата представља једну од трајних тековина националне политике КПЈ у Југославији. Ипак, Горанци су се одлучно и успешно супротставили покушају уписивања горанске деце у албанске школе. Бехедин Ахметовић, *Гора и Горанци*, Београд 2000, стр. 139–141; G. Dežings, *Religija i identitet na Kosovu*, стр. 46; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 179, 180; Milenko Karan, *Isključivo i lično. Kosovo posle svega*, Beograd 2001, стр. 111, 112.

⁹⁰ АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 993, Записник са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 19. децембра 1957. године, Проблем иселења Турака из Југославије, стр. 2, 3; Милорад Глигоријевић, *Српска мала у Ђаковици*, Краљево 2012, стр. 78; Михајло Чемериќић, *Призрен и околина, 1019 – 1941*, Београд 2003, стр. 52.

Устав Федеративне народне републике Југославије донет 31. јануара 1946. године регулисао је положај аутономних јединица у Србији. Већ у другом члану Устава, након набрајања шест република које су сачињавале Југославију, констатовано је да Народна република Србија у свом саставу има Аутономну косовско-метохијску област и Аутономну покрајину Војводину. У глави 11 утврђено је да права и делокруг аутономије аутономних јединица одређује устав републике, а предвиђено је и постојање статута аутономне јединице. Статут је доносио највиши орган аутономне јединице, а потврђивала га је народна скупштина републике. Према члану 54, аутономне јединице су биле непосредно заступљене у Већу народа Савезне скупштине, у којем је Војводина делегирала 20, а АКМО 15 посланика.⁹¹ Уставотворна скупштина Србије је 17. јануара 1947. године донела први Устав НР Србије, заснован на истим принципима на којима и савезни Устав. Девета глава устава (чланови 90–105) односила се на Аутономну покрајину Војводину, а десета глава (чланови 106–118) на Аутономну косовско-метохијску област.⁹² Чланом 106. набројане су надлежности Аутономне косовско-метохијске области, које су поред надлежности додељених Законом о установљењу АКМО из 1945. године, обухватале и руковођење основним и средњим школама у оквиру просветног плана НРС, руковођење службом народног здравља и руковођење пословима социјалног старања.⁹³ У пракси, поменуте надлежности у просвети, здравству и социјалном старању, органи власти на Косову и Метохији су обављали од ослобођења 1944. године, тако да је Устав Србије у само потврдио постојеће стање.

Формирање аутономије Косова и Метохије у Србији представља епилог дводеценијских политичких превирања и трагања Комунистичке партије Југославије за коначним ставом по питању уређења Југославије и положаја Србије у њеном саставу. За то време, КПЈ је на моменте заступала тезу да Југославију као државу треба разбити, а „српске окупаторе протерати“ са Косова и Метохије, док је у другој половини тридесетих година Србију видела као федералну јединицу унутар Југославије, без Војводине, али са Косовом и Метохијом у свом саставу. За време Другог светског рата поново је отворено питање припајања Косова и Метохије Албанији, овога пута од

---

⁹¹ *Устав Федеративне народне републике Југославије*, Београд 1946, стр. 5, 25; R. Rajović, *Autonomija Kosova*, str. 251–253.

⁹² *Устав Народне републике Србије*, Београд 1947, стр. 65–77; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, стр. 334–336.

⁹³ *Устав Народне републике Србије*, стр. 73; *Службени гласник Србије. Регистар за друго полугође 1945. године*, стр. 426, 427.

стране новоформиране Комунистичке партије Албаније. Врх КПЈ званично је одбијао да се бави овим питањем пре окончања ратних операција, док је преко мисије у Каиру и Обласног комитета за Косово и Метохију слао поруке да је спреман да прихвати припајање Косова Албанији, уколико се Албанци са тог простора укључе у антифашистичку борбу.

Оно што се није мењало у току ове две деценије била је теза Комунистичке партије Југославије о „великосрпском хегемонизму, који угрожава и угњетава околне народе“. Та теза се налазила у позадини одлуке ЦК КПЈ из 1944. године да делокруг извршне и законодавне власти Србије практично сведе на границе Кнежевине Србије из 1878. године, док су на Косову и Метохији и у Војводини формирани засебни органи власти. Током 1945. године, Комунистичка партија Југославије је најпре извршила „прикључење“ територије Војводине, Новопазарског округа и Косова и Метохије Србији, чиме су само делимично обновљене тековине ослободилачких ратова Србије 1912–1918. године. Након тога, Скупштина Србије је формирала Аутономну покрајину Војводину и Аутономну косовско-метохијску област, чиме је Србија постала једина федерална јединица Југославије која је у свом саставу имала територијалне аутономије. Врх КПЈ је формирање аутономије на Косову и Метохији схватио као својеврсну компензацију Албанцима за то што овај простор након рата није припојен Албанији. Заокруживањем већински албанских територија у Србији и стварањем две аутономије, које су заједно чиниле 36,6% њене територије и 36,6% њеног становништва (према попису из 1948. године), КПЈ је поставила темеље за политичку дестабилизацију Србије у наредним деценијама.

2. Положај Косова и Метохије у светлу интензивног зближавања Југославије и Албаније (1945–1948)

Специфичан однос Југославије и Албаније након Другог светског рата темељио се на везама две комунистичке партије успостављеним на почетку рата. Пошто у Албанији није постојала организована комунистичка партија, Коминтерна је 1939. године југословенској Партији поверила задатак да реорганизује мање раздвојене групе комуниста у Албанији. На овом послу били су ангажовани чланови Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Миладин Поповић и Душан Мугоша, који су сносили заслуге за формирање Комунистичке партије Албаније у Тирани 8. новембра 1941. године.⁹⁴ У наредном периоду југословенски саветници у Комунистичкој партији Албаније били су ангажовани на ширењу партијских ћелија у земљи, а Светозар Вукмановић Темпо је кроз две посете Албанији 1943. године учествовао у организацији партизанских оружаних јединица и њиховом оспособљавању за ефикасну борбу против фашистичких власти.⁹⁵

Чланови Обласног комитета КПЈ на Косову и Метохији Миладин Поповић и Душан Мугоша током највећег дела рата боравили су на територији Албаније и практично били саставни део комунистичког покрета у Албанији. С друге стране, припадници „Скадарске групе“ албанског комунистичког покрета Фадиљ Хоџа, Џавид Нимани, Исмет Шаџири и други комунисти из Албаније постали су утицајни чланови Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију.⁹⁶ Већ из ове незваничне „размене кадрова“ могла се наслутити флуидност постојеће границе између Југославије и Албаније у схватању водећих југословенских и албанских комуниста у то доба.

Албански комунисти су до маја 1944. године успели да се наметну као најснажнији покрет отпора фашистичком режиму. У Јужној Албанији, свом главном упоришту, имали су на располагању око 20.000 бораца, док су војници марионетског пронемачког режима у Тирани масовно дезертирали и прикључивали се партизанима.

---

⁹⁴ Душан Мугоша, *На задатку*, Београд 1973, стр. 28–44; Р. Плјаку, *Nasilje nad albanskom revolucijom*, стр. 29–30, 34–36; Миленко Бабић, *Enver Hodžina Albanija*, Београд 1981, стр. 25, 26; Александар Живо тић, *Југославија, Албанија и Велике силе (1945-1961)*, Београд 2011, стр. 99, 100; Мирољуб Јевтић, *Шинтари и ислам*, Прњавор 1995, стр. 79.

⁹⁵ А. Живо тић, *Југославија, Албанија и Велике силе (1945-1961)*, стр. 101, 102; Јуриј Хадалин, „Дуга Титова рука или како је Светозар Вукмановић Темпо утицао на албанске војнополитичке прилике (Југословенско-албанска партија шаха око Косова и Метохије у Другом светском рату)“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. В. Виријевић, Д. Елезовић, Косовска Митровица 2016, стр. 250–252.

⁹⁶ Владимир Дедијер, *Југословенско-албански односи 1939-1948*, Београд 1949, стр. 10–12.

Међутим, северно од Тиране, подршка комунистичком покрету још увек је била недовољна да би се покрет озбиљније проширио и на овај део земље.⁹⁷

Популарна идеја међу албанским комунистима за решење питања Косова и Метохије било је позивање на Атлантску повељу из 1941. године, у чијој трећој тачки је споменуто „право народа на самоопредељење“. Позивање на ову тачку Атлантске повеље као начина за решење питања Косова и Метохије током 1943. године пропагирано је у листу „Башкими“, гласилу Комунистичке партије Албаније.⁹⁸ Отежавајућа околност за претензије КПА према Косову и Метохији била је чињеница да је албанско становништво на Косову и Метохији масовно подржавало фашистички режим, чиме је захтев за припајањем ове територије Албанији био оптерећен недостатком легимитета.⁹⁹ Такође, снаге НОВ Албаније су биле најслабије у северној Албанији, што је отежавало могућност да комунисти из Албаније војним путем преузму територију Косова и Метохије од нацистичких снага и тиме додатно ојачају свој положај на овом простору. На северу Албаније постојао је покрет окупљен око Гани бег Криезијуа, на кога су Британци рачунали као на евентуалну алтернативу постојећим политичким опцијама у Албанији. Иако је током окупације боравио на Косову и Метохији, Британци су проценили да се Криезију није компромитовао сарадњом са фашистичким окупаторима и да је уживао углед код Албанаца различитих идеолошких профила, због чега су током 1944. улагали напоре како би ојачали његов војни покрет на северу Албаније.¹⁰⁰ Међутим, ови напори нису дали резултате и КПА је до краја године учврстила власт у Албанији.

2.1. Сарадња Југославије и Албаније на међународном плану

Нова фаза односа између КПЈ и КПА започета је крајем августа 1944. године, када се у Албанију искрцала војна мисија Врховног штаба НОВЈ, предвођена пуковником Велимиром Стојнићем и чланом Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије Нијазом Диздаревићем. Југословенска војна мисија је у наредном периоду играла велику улогу у доношењу одлука Врховног штаба НОВ Албаније и Централног комитета Комунистичке партије Албаније.¹⁰¹

⁹⁷ АЈ, фонд 836, КМЈ, I-3-b/3.

⁹⁸ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/I-2, Питање Косова према писању Башкимија, 1943.

⁹⁹ Овог проблема били су свесни руководиоци косовскометохијских војних формација, као и водећи комунисти из Албаније. Опширније видети: И. Шаћири, *Сећања*, стр. 338; Nexhmije Noxha, *Kosova e lirë*,

¹⁰⁰ АЈ, фонд 792, ЦККПЈ, IX, I/III – 103.

¹⁰¹ Nijaz Dizdarević, *Albanski dnevnik*, Zagreb 1988, str. 14–16, 51–99.

Национални комитет ослобођења Албаније је после Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Албаније 22. октобра 1944. године проглашен за демократску владу на челу са Енвером Хоџом. Тирана је у јануару 1945. године послала ноте Великој Британији, САД и СССР са захтевом за признање нове Владе. Уместо испуњавања албанског захтева, три велике силе послале су делегације са задатком да испитају стање у Албанији након чега би донеле коначне одлуке о признању. Британија је послала војну мисију коју је предводио бригадни генерал Едвард Хоџсон, САД дипломатску мисију на челу са Џозефом Џејкобсом, а Совјетски савез војну мисију на челу са пуковником Соколовом.¹⁰² Захтев Совјетском савезу је предат преко совјетског отправника послова у Београду¹⁰³.

Највећи проблем албанске владе током 1945. године било је непријатељско држање Велике Британије. Чланови британске војне мисије су у контактима са албанским чиновницима, али и највишим албанским званичницима истицали да албанска влада није представничка пошто су готово сви њени чланови комунисти или симпатизери КПА, као и да у Албанији нема слободе штампе, слободе организовања политичких странака и других грађанских слобода.¹⁰⁴ Албанска влада имала је проблеме и у комуникацији са мисијама Француске, Италије и УНРРА, које је Велимир Стојнић у извештајима називао „ограницима британске мисије“.¹⁰⁵

Крајем 1944. године, југословенске и албанске власти дошле су до информације да је у склопу доласка мисије УНРРА у Албанију планирано и искрцавање 1.200 савезничких војника као безбедносног гаранта мисије. Од овог плана ипак се одустало услед противљења чланова мисије УНРРА, који су проценили да би војно искрцавање са албанске стране било протумачено као агресија, а планирани број војника није био довољан да осигура контролу над Албанијом.¹⁰⁶ У наредном периоду, боравак мисије

---

¹⁰² АЈ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, ф. 48, а.ј. 3.

¹⁰³ Од развоја народноослободилачке борбе, па све до почетка 1946. године, готово сви контакти између Албаније и Совјетског савеза одвијали су се преко Југославије, односно преко совјетских дипломатских представника у Југославији. Ово стање је промењено доласком совјетског амбасадора Дмитрија Чувахина у Тирану у децембру 1945. године.

¹⁰⁴ АЈ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, ф. 48, а.ј. 9, Извештај југословенског посланства у Тирани – Држање енглеске мисије.

¹⁰⁵ Дипломатски архив Министарства спољних послова, Политичка архива – 1945, Албанија, ф. 1, д. 4, Спољна политика, Страна представништва у Албанији, 8. децембар 1945. године.

¹⁰⁶ ДАМСП, ПА–1946, Албанија, ф. 2, д. 12, II/344–358, Депеша југословенског посланства у Тирани политичком одељењу МИП-а са откривеним писмом будућег заменика шефа мисије УНРРА у Албанији.

УНРРА у Албанији био је обележен бројним несугласицама, које ће довести до превременог повлачења ове мисије из Албаније.¹⁰⁷

У поређењу са Великом Британијом, политика САД према Албанији у првим послератним годинама била је нешто умеренија и са више дипломатског тона. Југословенски посланик у Тирани похвалио је држање америчког посланика Џозефа Џејкобса, којег је описао као културног и интелигентног човека. Џејкобс је, према његовим речима, био стари дипломатски чиновник који је водио рачуна да остави што бољи утисак код Албанаца.¹⁰⁸ Међутим, то није утицало на промену америчког става према Албанији, који је у најважнијим питањима следио британску политику. Након вишемесечног боравка америчке дипломатске мисије у Тирани, САД су у новембру 1945. признале Владу Енвера Хоџе, али су уз ноту о признању истовремено испоставиле услове које би Албанија требало да испуни како би односи две земље постали пријатељски. Први услов био је да предстојећи избори за Уставотворну скупштину буду слободни, одржани тајним гласањем и без претњи и застрашивања. Американци су тражили и да се омогући слободан рад новинарима и дописницима који ће извештавати са избора, док се трећи захтев односио на преузимање и потврђивање свих уговора које су Албанија и САД потписале до 1939. године.¹⁰⁹ Албанска влада није одговорила на ову ноту, тако да су, без обзира на формално признање Енвер Хоџине владе од стране САД и Велике Британије крајем 1945. године, односи Албаније и западних сила у наредном периоду остали затегнути и обележени споровима¹¹⁰. Неодговарање на америчку ноту из новембра 1945. године, САД ће узети као главни разлог да током целе наредне године блокирају покушаје Албаније да постане чланица Уједињених нација.¹¹¹

Нова влада Албаније се током 1944. и 1945. године суочавала и са притиском из Грчке, у којој је, уз помоћ Британаца, превласт почео да односи покрет ЕДЕС, чије

¹⁰⁷ АQSH, Fondi Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë, Partia komuniste Jugosllave, v. 1946, d. 20, dok. br. 10, Depeša Aleksandra Rankovića Koči Džodzeu o neprijateljskoj politici novog rukovodioca UNRRA prema albanskoj vladi na čelu sa KPA, 15. april 1946.

¹⁰⁸ АЈ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, ф. 48, а.ј. 11, Извештај југословенског посланства у Тирани – Држање америчке мисије; Namit Kaba, „Qëndrimi amerikan ndaj Shqipërisë në vitet e rezistencës (1943 – 1944)“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2009), str. 67–82.

¹⁰⁹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/ I-11, Услови Сједињених америчких држава за признање албанске владе, 15. новембар 1945.

¹¹⁰ О односима Албаније и западних сила 1945–1947. године опширније видети: Aleksandar Životić, „Pitanje Albanije u odnosima Jugoslavije i Zapada 1945-1947“, *Istorija 20. veka*, br. 3 (2010), Beograd, str. 85–87.

¹¹¹ ДАМСП, ПА–1946, Албанија, ф. 1, д. 8, Односи са другим земљама, I/115, Извештај југословенске амбасаде у Вашингтону Министарству спољних послова 27. марта 1946.

руководство је имало изразите антиалбанске ставове. О значају који је Грчка имала за Велику Британију током Другог светског рата сведочи и депеша Винстона Черчила упућена Јосипу Брозу из новембра 1944. године. Поред набрајања помоћи које је Британија послала Југославији, Черчил је Брозу поручио и следеће: „Надам се да ово оружје које смо вам послали неће завршити у рукама ЕЛАС-а и бити коришћено против нас“¹¹². Упориште ЕДЕС-а било је у Епиру, области која се граничила са Албанијом, због чега су конфликти између ЕДЕС-а и албанских војних формација били учестали. Албански комунисти су крајем 1944. године оптуживали ЕДЕС да покушава да спречи учешће Албаније на оснивачкој конференцији УН у Сан Франциску 25. априла – 26. јуна 1945. године.¹¹³

Услед дипломатске офанзиве Грчке, као и британско-америчке подршке овој офанзиви, Албанија није добила позив за учествовање на оснивачкој конференцији Уједињених нација у Сан Франциску. Енвер Хоџа је поводом тога послао писмо Черчилу, Рузвелту и Стаљину у којем је изразио незадовољство због непозивања Албаније и наду да ће на крају у Тирану ипак стићи позив за учешће на конференцији. Американци су преко своје војне мисије у Албанији упутили одговор, у којем су „генералу Хоџи“, како су ословљавали председника Владе Албаније, изразили поштовање према албанском народу и његовој борби у Другом светском рату, али и поручили да договорен списак учесника конференције није могуће накнадно променити.¹¹⁴ Совјетски делегати су на конференцији у Потсдаму у августу 1945. године покушали да отворе питање признавања Албаније, али Британци и Американци нису показали интересовање за ову тему.¹¹⁵

Албанско-грчка граница била је изразито небезбедна у првим послератним годинама, уз честе нелегалне преласке и пуцњеве са обе стране. Албанија је оптуживала Грчку да преко границе шаље курире који носе пропагандни великогрчки материјал и шире га међу православним становништвом Јужне Албаније, док су из Грчке стизале оптужбе да Албанија представља упориште побуњеничког ЕЛАС-а и да преко границе убацује у Грчку комунистичке герилце.¹¹⁶ Грчке снаге под командом пуковника Наполеона Зерваса крајем 1944. године на кратко су заузеле део Јужне

¹¹² АЈ, фонд 836, КМЈ, I-3-b/ 897, Депеша Винстона Черчила Јосипу Брозу, 11. јануар 1945.

¹¹³ АЈ, фонд 792, ЦККПЈ, IX, 1/II – 34.

¹¹⁴ АЈ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, ф. 48, а.ј. 4–5.

¹¹⁵ АQSH, Fondi Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shipërisë, Partia komuniste Jugosllave, v. 1945, d. 7, Depësha Enveru Hodži iz Beograda o nezainteresovanosti anglo-američkih predstavnika u Potsdamu za pitanje Albanije, 8. avgust 1945.

¹¹⁶ Beqir Meta, *Greek-Albanian tension 1939-1949*, Tiranë 2006, str. 199–206.

Албаније, што је наишло на оштру реакцију нове албанске власти, која је оптужила Зерваса да покушава да спроведе „сан о Великој Грчкој“.¹¹⁷

Две земље међусобно су се оптуживале за злочине и угњетавање грчке, односно албанске националне мањине. Тирана је оптуживала Зерваса да је његова власт чинила злочине над Албанцима у пограничној области Чамерија, док је у грчком листу „Елефтерија“ писано о хапшењима и малтретирању Грка у Јужној Албанији.¹¹⁸ Колики је у том периоду био степен непријатељства између Албаније и Грчке могло се уочити и кроз интервју Енвера Хоце југословенској штампи у априлу 1945. године. Највећи део интервјуа посвећен је нападима на Грчку, чији режим је Хоца ословљавао са „атински фашисти“. Он је оптужио грчке власти да хоће да „отму Јужну Албанију“ и да истовремено „мучки убијају“ припаднике албанске националне мањине у Грчкој.¹¹⁹

Проблеми које је новоформирана Влада Албаније крајем 1944. и почетком 1945. године имала са стицањем међународног признања, притиском Велике Британије и непријатељством Грчке, у великој мери су отежали претензије албанских комуниста према Косову и Метохији и ставили Албанију у подређен положај према Југославији. Албанија без међународног признања нове владе и без директне подршке из Совјетског савеза није била у могућности да се супротстави најважнијој савезници и затражи јој промену граница у своју корист. Међународни принцип потврђени на конференцијама у Техерану, на Јалти и у оснивачким повељама Уједињених нација, који су подразумевали поништавање свих промена граница наметнутих немачким и италијанским освајањима од 1939. године, такође су гарантовали обнову предратне југословенско-албанске границе.

Док је Британија 1945. године слабила позиције Енвер Хоцине Албаније на готово свим пољима, чланови њене војне мисије у Албанији су у том периоду отворено позивали на отварање питања Косова и Метохије. По тврдњама југословенског посланика у Тирани Велимира Стојнића, сви чланови британске војне мисије интересовали су се за Косово и Метохију. Ову тему су покретали у разговорима са обичним народом, али и са албанским политичким врхом. Генерал Хоџсон је, према

---

¹¹⁷ ДАМСП, ПА–1947, Албанија, ф. 2, д. 23, Погранични инциденти, 2/634-646, Извештај југословенског посланства у Тирани Министарству спољних послова о делатности грчких агената и организација Северног Епира у Албанији, 28. децембар 1946; АЈ, фонд 792, ЦККПЈ, IX, 1/II–34.

¹¹⁸ АЈ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, ф. 48, а.ј. 6-8, Извештај југословенског посланства у Тирани – Односи са Грчком.

¹¹⁹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/ I-11, Изјава председника албанске владе генерал-пуковника Енвера Хоце за нашу штампу, 21. април 1945.

тврдњама посланика Стојнића, исказивао „чуђење“ што албанска влада није издала никакву изјаву о проблему Косова и Метохије, „због чега албанске масе, па чак ни неки албански чиновници, не знају коме ова територија припада нити им је јасно како ће се то питање решити“. Хоџсон је чак изјавио да је питање Косова и Метохије важније питање за Албанију од Северног Епира.¹²⁰

И други припадник југословенског посланства Дејан Гојковић по повратку из Албаније описао је Хоџсоново подупирање албанских претензија према Косову и Метохији током 1945. године. По његовим речима, Хоџсон је јавно причао да Југославија „на империјалистички начин држи Косово“ и да „Албанија треба да постави захтев за враћање Косова“. Шеф британске војне мисије истицао је да је „апсурдно да Албанија инсистира на очувању јужних граница, док један велики део албанске националне територије препушта Југославији“.¹²¹ Ове Хоџсонове изјаве указују на настојање Велике Британије да поткопа савезништво Југославије и Албаније у периоду када питање Грчке још увек није било дефинитивно затворено и решено у британску корист. Међутим, Албанија 1945. године још није била у ситуацији да званично отвара питање Косова и Метохије. Тешке економске и спољнополитичке околности приморале су Албанију да се у наредном периоду ослања на југословенско пријатељство и помоћ.

Интензивно зближавање две државе у првој фази је било најизраженије на међународном плану. Југославија је на себе преузела дужност заштитника Албаније на међународној сцени и заступника њених интереса у бројним споровима и проблемима са којима се нова албанска власт суочавала. Југославија је званично признала нову албанску владу 28. априла 1945. године.¹²² Упркос специфичном положају Албаније у Другом светском рату, Југославија је инсистирала да се Албанији додели статус „жртве“ фашистичке окупације и да јој се на име “претрпљене штете” исплате ратне репарације од Италије и Немачке. Репарациона комисија ФНРЈ је из Немачке слала извештаје о немачким предузећима албанском посланству у Београду како би Албанија могла да испостави своје захтеве за одштетом.

---

¹²⁰ АЈ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, ф. 48, а.ј. 9, 10, Извештај југословенског посланства у Тирани – Држање енглеске мисије.

¹²¹ ДАМСП, ПА–1946, Албанија, ф. 1, д. 8, I/134-137 Писмо секретара посланства у Грчкој Дејана Гојковића помоћнику министра иностраних послова Владимиру Велебиту, 8. април 1946.

¹²² ДАМСП, ПА–1945, Албанија, ф. 1, д. 28, Односи албанско-југословенски, I-376. Шифровани телеграм Министарства спољних послова војној мисији у Тирани, 30. априла 1945. године; АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/ I-11, Башкими истиче значај признања нове албанске владе од стране Југославије, 4. мај 1945. године.

Напорима Југославије, до 1. новембра 1945. године из Немачке је у Албанију пренето 313 вагона репарационог материјала. Југославија је успела да се избори за то да албанска делегације буде позвана на Париску конференцију о немачким ратним репарацијама 9. новембра 1945. године, што је уједно била прва међународна конференција на којој је учествовала Албанија под комунистичком влашћу. На самој конференцији, Југославија је инсистирала на већој репарационој квоти за Албанију, а на крају се чак одрекла дела своје квоте у корист Албаније.¹²³ Поред тога, Југославија је инсистирањем да се Албанији додели статус „жртве италијанске окупације“ допринела повећању њене територије у односу на период пре 7. априла 1939. године, пошто је Италија приморана да у склопу мировног споразума из 1947. године преда Албанији острво Сазан у близини Отрантског залива.¹²⁴

Пошто је мисија УНРРА, услед честих сукоба са Енвер Хоџином владом, привремено напустила Албанију почетком 1947. године, искрсао је проблем достављања преостале помоћи, која је још увек била смештена у САД, Британији и Италији. Решавање овог проблема Тиране на себе је преузела Југославија, чија дипломатска представништва у САД, Британији и Италији су добила задатак да организују транспорт робе намењене Албанији.¹²⁵

Посебно важно питање за Албанију било је чланство у Уједињеним нацијама. Југославија је већ крајем јануара 1946. године упутила предлог Савету безбедности УН за пријем Албаније у организацију, али је предлог остао без одговора и коначне одлуке¹²⁶. Потом је 10. августа 1946. вршиоцу дужности Генералног секретара УН Југославија упутила Меморандум по питању чланства Албаније у УН. Решавање молбе о чланству је, међутим, поново одложено због недостатка подршке водећих западних земаља, на које је утицао и грчки меморандум о овом питању. Грци су, поред бројних оптужби, тврдили да је Албанија у стању рата са Грчком од 28. октобра 1940. године, док је совјетски делегат инсистирао да се „мора правити разлика између поступака фашистичких квислиншких влада и демократских влада“. С друге стране, британски

---

¹²³ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/ I-24, Југословенско -албански односи по питању репарација, децембар 1945.

¹²⁴ АQSH, Fondi Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë, Partia komuniste Jugosllave, v. 1945, d. 7, Letra dhe telegram, në fribjshjt, jugosllavisht e anglisht të legatës së R.F. të Jugosllavisë në Tiranë, Dëerguar sh. komandant 6-8 gusht 1945, për këto çështje. Depeša Velimira Stojića Enveru Hodži o podršci Beograda zahtevu Albanije da joj pripadne ostrvo Sazan, 7. avgust 1945.

¹²⁵ ДАМСП, ПА-1947, Албанија, ф. 3, д. 15, Помоћ УНРРА Албанији, 3/334, Телеграм југословенског посланства у Тирану Министарству иностраних послова ФНРЈ, 13. март 1947.

¹²⁶ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/ I-36, Југословенска делегација предложила пријем Албаније у чланство Организације уједињених нација, 26. јануар 1946.

делегат је поручио да Комитет за чланство треба озбиљно да размотри оптужбе из Грчке, која је тврдила да су редовне јединице албанске војске нападе стражу на грчкој страни границе.¹²⁷ Југословенске дипломатске акције за примање Албаније у УН, услед грчке кампање и противљења Западу нису имале успеха, тако да је Албаније постала пуноправна чланица ове организације тек 1955. године.

Грчка је у дипломатским акцијама против Албаније била толико успешна, да је албанско руководство средином 1946. године страховало од отварања питања Јужне Албаније на Париској мировној конференцији. Зебњу албанских функционера морао је да смирује лично Јосип Броз, који је у депеши југословенском посланику у Тирани Јосипу Ђерђи поручио да пренесе Албанцима да ће се у том случају Југославија и Совјетски савез заједно ангажовати на одбрани албанске територијалне целовитости.¹²⁸ У неформалном разговору приликом Париске мировне конференције у октобру 1946. године, грчки министар спољних послова предлагао је југословенским представницима Едварду Кардељу, Алешу Беблеру и Васи Чубриловићу поделу Албаније између Југославије и Грчке. Југословенске дипломате су ове предлоге Атине одлучно одбациле.¹²⁹

Идеја која је у првим послератним годинама могла да отвори питање промена граница и суверенитета држава на Балкану била је идеја балканске федерације. Предлоге уједињење балканских држава у различитим формама износили су грађански и социјалистички теоретичари у Србији још у другој половини 19. века, а Коминтерна је врло брзо по свом формирању 1919. године усвојила идеју балканске федерације као излаза из „крuga националистичке мржње, сукобљавања балканских народа и империјалистичке експлоатације“¹³⁰. Након Другог светског рата сви међународни актери су на ову замисао гледали као на стварање нове велике државе у којој би, по сили прилика, главну реч водила Комунистичка партија Југославије и Јосип Броз Тито

---

¹²⁷ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/ I-36. Одложено решавање молбе за пријем Албаније у Организацију уједињених народа, 9. август 1946.

¹²⁸ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/ I-83, 85. Депеша Јосипа Ђерђе Јосипу Броз Титу 25. јула 1946; Деша Тита Јосипу Ђерђи 29. јула 1946; Александар Животић, „Између великих сила и идеје балканског јединства“, у *Два века модерне српске дипломатије*, ур. Душан Батаковић, Београд 2015, стр. 268–270.

¹²⁹ Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji Ujedinjenih nacija (1945-1953)*, Beograd 1985, str. 69–71; M. Babić, *Enver Hodžina Albanija*, str. 39, 40.

¹³⁰ Опширније о идеји Балканској федерације видети: Бранко Петрановић, *Балканска федерација: 1943–1948*, Шабац 1991. Бранко Надовеца, *Балкански социјалисти и балканска федерација*, Београд 1997; О идеји балканске федерације код српских интелектуалаца након Првог светског рата: *Мира Радојевић, Научник и политика; Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, стр. 304–314.

као њен неприкосновени лидер. Први конкретни потези у циљу стварања федерације предузети су према Бугарској посетом Едварда Кардеља Софији у децембру 1944. године.¹³¹ Југословенски комунисти били су заинтересовани да се уједињење спроведе на бази уласка Бугарске у југословенску федерацију, док је Бугарима био ближи модел дуалне конфедерације.

Први натписи у западној штампи о идеји да Албанија постане део Југославије појавили су се у августу 1945. године. Француски лист „Фигаро“ објавио је да „Тито настоји да укључи Албанију у Федеративну Југославију“, због чега је реаговао албански министар спољних послова Омер Нишани, објављујући у партијском листу „Башкими“ оштар деманти Фигаровог текста.¹³² Албанија је 11. јануара 1946. године проглашена за Народну републику Албанију, а честитку поводом тога упутио је Јосип Броз.¹³³

Током 1946. године југословенско-албанска блискост почела је да превазилази дипломатске оквире и претаче се у политичку, економску и културну свакодневицу. О томе сведоче бројни чланци албанске штампе посвећени величању Југославије и изградњи култа личности Јосипа Броза. Албански лист „Луфтетари“ је 23. фебруара објавио текст посвећен Брозу и његовој помоћи Албанији са насловом: „Тито, велики син југословенских народа“.¹³⁴ Албанска штампа се опсежно бавила питањем Трста, пружајући подршку Југославији у овом спору. „Башкими“ је 6. априла обележио годишњицу немачког напада на Југославију, а југословенска „Борба“ је дан касније обележавала годишњицу италијанске инвазије на Албанију.¹³⁵ За то време се у појединим дипломатским круговима на Западу, попут америчке војне мисије у Риму, о југословенској анексији Албаније говорило се као о „свршеној ствари“, што је посебно

---

¹³¹ Према Едварду Кардељу, идеју Балканске федерације Стаљин је предложио Титу приликом њиховог састанка 1944. године. Опширније видети: Edvard Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Beograd 1980, str. 103–106; Војислав Павловић, „Идеолошки корени Титове спољне политике. Југославија као део совјетске интересне сфере“, у *Два века модерне српске дипломатије*, ур. Чedomir Попов, Драгољуб Живојиновић, Слободан Марковић, Београд 2015, 237.

¹³² АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/ I-11, Чланак др Нишанија у листу „Башкими“, Тирана 18. август 1945.

¹³³ AQSH, Fondi Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë, Partia komuniste Jugosllave, v. 1946, d. 2, Letër e presidentit të keshillit të ministrave të R.F.P. të Jugosllavisë, J. V. Tito, dërguar kryetarit të qeverisë popullore të shqipërisë, gjeneral – kolonël Enver Hoxhës, me të cilën uron për proklamimin e R.P. të Shqipërisë, 12. januar 1946.

¹³⁴ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/ I-45, Чланци посвећени Јосипу Брозу Титу у „Луфтетарију“ и „Башкимију“, 25. фебруар – 26. мај 1946.

¹³⁵ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/ I-51, Писање албанске штампе о Југославији 1946. године.

бринуло националистички настројену албанску емиграцију у западним земљама.¹³⁶ Југословенско-албанско зближавање заинтересовало је и Совјетски савез, па је Стаљин приликом сусрета са Брозом у мају 1946. године поставио више питања о односу који југословенски врх има са КП Албаније.¹³⁷

Посета Енвера Хоџе Југославији 23. јуна 1946. године била је увод за продубљивање политичке, економске и културне сарадње Југославије и Албаније. Албанско руководство је предложило посету још у јануару 1946. године, али је на тачан термин доласка Енвера Хоџе у Београд чекало шест месеци, што је Хоџа доживео као посебно понижење.¹³⁸ Према његовом каснијем сведочењу у мемоарском спису „Титоисти“, Енвер Хоџа је сусрет са Јосипом Брозом искористио да затражи припајање Косова и Метохије Албанији. Хоџа је тада поручио да су се Албанци борили за „слободну и суверену Албанију“ и да са њом сада треба ујединити албанске крајеве у Југославији. У својој књизи, Хоџа је цитирао и Брозов наводни одговор: „Слажем се са твојим ставом, али за сада то не можемо учинити, јер нас Срби не би разумели.“¹³⁹ Одмах након тога, Броз је, према Хоџиној тврдњи, отворио питање балканске федерације. Након Хоџиног опширног елабората о балканској федерацији и проблемима који би пратили њено формирање, поново је споменуто Косово, али овога пута од стране Броза: „Поменуо сам то (балканску федерацију), више због тога што смо причали о будућности Косова. Унутар балканске федерације питање уједињења Косова са Албанијом би било много лакше“. Хоџа је одговорио да је та тврдња „несумњиво тачна“, али да ипак треба одвојити питање Косова од питања балканске федерације.¹⁴⁰

Потези које је југословенско руководство повлачило у том периоду, као и подаци о разговорима југословенских комуниста са Стаљином, углавном иду у прилог веродостојности Хоџиног описа разговора са Брозом. Да се у Београду разговарало о Косову указује и дневник совјетског посланика у Албанији Чувахина, кога је Хоџа

¹³⁶ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/ I-52. Информација о спомињању анексије Албаније од стране Југославије у америчким дипломатским круговима у Риму, 21. март 1946; О реакцији албанске емиграције на могућност уједињења Албаније и Југославије 1946. године видети: Momčilo Pavlović, „Albania between Tito and Stalin“, in *The Balkans in the Cold war*, edited by Vojislav Pavlović, Belgrade 2011, str. 163.

¹³⁷ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat. Ogleđi o spoljnoj politici Josipa Broza Tira (1944-1974)*, Beograd 2014, str. 116.

¹³⁸ Enver Hoџa, *The Titoites: historical notes*, Tirana 1982, str. 271, 272.

¹³⁹ Поред објављених мемоара, Енвер Хоџа је овај догађај препричао и приликом састанка са Реџепом Дуракуом, оцем Емина Дуракуа 1969. године. Опширније видети: AQSH, f.10, Enver Hoџa, gruppi III, nëndarja IV, v. 1969, d. 337/1. Bisedë e shokut Enver Hoџa, më datën 1.3.1969 me patriotin plak Kosovar Rexhep Duraku, babai i dëshmorit Emin Duraku, 1. III 1969, str. 3; Nexhmije Hoџa, *Kosova e lire*, Gjirokastër 2015, str. 48; E. Hoџa, *The Titoites*, 284–285.

¹⁴⁰ E. Hoџa, *The Titoites*, 286.

одмах по повратку у Тирану обавестио да је са Брозом разговарао о припајању Косова Албанији и да се Броз сложио, уз напомену да то још увек није изводљиво.¹⁴¹ О разговору Броза и Хоџе око статуса Косова и Метохије Чувахина је обавестио и југословенски посланик у Албанији Јосип Терђа. Према Чувахиновом извештају Москви, Терђа му је рекао да ни унутрашња ни међународна ситуација не иду у прилог отварања питања статуса Косова и да је то уједно била и основна Брзова порука Хоџи. Терђа је совјетском посланику поручио да припајањем Косова Албанија не би ојачала, док би Југославија много изгубила, „поготово Србија“. Терђа је као аргумент против албанске анексије Косова навео и то што ова област већ задаје озбиљне безбедносне проблеме чак и југословенској Озни, те да комунистичка власт у Тирани не би имала капацитета да се избори са таквим изазовима.¹⁴²

Разговор о Косову и Метохији и повезивање ове теме са идејом балканске федерације откривају суштинске интересе албанског и југословенског вође у билатералним односима две земље. Хоџа је настојао да прошири територију Албаније, али истовремено и задржи њен државни суверенитет и међународни субјективитет због чега је имао одбојност према идеји балканске федерације. С друге стране, Броз је био заинтересован за уједињавање Југославије и Албаније како би проширио територију државе којом влада, не марећи притом за територијалну целовитост и интересе Србије. Зато је индиректно понудио Хоџи припајање Косова у случају формирања балканске федерације.

Као што је приметио проф. др Александар Животић у књизи „Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)“, један од разлога Хоџиног негативног става према балканској федерацији био је страх за његов лични престиж као лидера независне државе, који би у балканској федерацији, по свему судећи, био изгубљен.¹⁴³ За разлику од Јосипа Броза, Хоџа није одмах по успостављању власти у Албанији имао пуну контролу над партијским апаратом, због чега је неретко вршио чистке кадрова за које је проценио да угрожавају његову власт. Један од потенцијалних конкурената, министар унутрашњих послова Кочи Дзодзе, важио је за човека блиског Југославији и југословенској партији. Када је Хоџа по повратку из Београда ушао у сукоб са Дзодзеом и показао намеру да га одстрани из Политбироа ЦК КПА, југословенско

---

¹⁴¹ А. Животић, *Југославија, Албанија и Велике силе (1945-1961)*, стр. 135–137.

¹⁴² Hamit Kaba, Ethem Çeku, *Shqipëria dhe Kosova në arkivat ruse 1946-1962*, Tirane 2017, стр. 31, 32.

¹⁴³ А. Животић, *Југославија, Албанија и Велике силе (1945-1961)*, стр. 38.

посланство у Тирани је интервенисало и успело да спречи Дзодзеову смену.¹⁴⁴ Југословенском посланству је било познато да чланови Политбироа КПА на Дзодзеа гледају као на „југословенског експонента“, због чега углавном нису смели да му се супротстављају. Енвер Хоџа је био свестан да није први избор југословенских комуниста због чега је према Југославији гајио извесно неповерење, као и страх да би са те стране његова власт у Партији и држави могла бити угрожена.¹⁴⁵

Без обзира на размимоилажења око њене реализације, идеја балканске федерације остаће актуелна у југословенско-албанским односима све до сукоба 1948. године.¹⁴⁶ Југословенски политички врх је, као део плана за уједињење са Албанијом, намеравао да територију Косова и Метохије преда Албанији, о чему сведоче и забелешке о разговору потпредседника Савета министара ФНРЈ Едварда Кардеља и Јосифа Стаљина у Москви 19. априла 1947. године. У склопу Стаљиновог распитивања о народима Југославије и пореклу и култури Албанаца, Кардељ је, без нарочитог повода, совјетском вођи поручио следеће: „Код нас на територији Косова и Метохије има и дан данас више Албанаца него Срба. Ми мислимо касније, кад се још боље повежемо са Албанцима да им уступимо те територије“. Стаљин је на ову изјаву реаговао са одобравањем, речима: „Врло добро, то је правилно“, а потом је прешао на тему како су се Албанци населили на Косово и Метохију.¹⁴⁷ Чињеница да је Кардељ сам иницирао тему „уступања“ Косова и Метохије Албанији показује да је југословенски политички врх озбиљно разматрао ову идеју и био спреман да је спроведе у дело уколико за њу добије адекватну међународну подршку. Главни услов за њено спровођење била је интеграција Албаније и Југославије у јединствени политички и економски систем под контролом КПЈ и Јосипа Броза, унутар којег би предаја Косова и Метохије могла да се изврши на дискретан и мање упадљив начин.

У првој половини 1946. године интензивирано је зближавање Југославије и Албаније. Поред дипломатске помоћи, југословенски политички врх је достављао

---

¹⁴⁴ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/1-82, Питање у вези са КПА (кратак политички извештај из Албаније), 21. јул 1946.

¹⁴⁵ Miranda Vickers, *The Albanians. A modern History*, London 2006, str. 168.

¹⁴⁶ Иван Бецић, Слађана Здравковић, „Положај Косова и Метохије у преговорима о стварању балканске федерације током и након Другог светског рата“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. В. Виријевић, Д. Елезовић, Косовска Митровица 2016, стр. 267–284.

¹⁴⁷ У својим мемоарима, Кардељ је навео да је Стаљин у овом разговору био неочекивано љубазан. Разговор о Косову, Кардељ није споменуо. Видети: *Југословенско-совјетски односи 1945-1956: Зборник докумената*, прир. Љубодраг Димић, Миладин Милошевић, Ђорђе Борзан, И.Б. Бухарин, Л. В. Внуков, Ј.А. Зеленко, М. К. Кравченко, В.А. Сољански, Београд 2010, стр. 181; Е. Kardeļ, *Ворба за priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944 – 1957*, str. 99–103; Душан Батакович, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Екатеринбург 2014, стр.170–173.

Енверу Хоци податке о деловању непријатељске албанске емиграције, давао упутства за организовање службе државне безбедности и пружао сву потребну помоћ у успостављању државне организације.¹⁴⁸ Политбиро ЦК КПЈ је у априлу 1946. године предузео и мере које су омогућиле несметан пролазак југословенско-албанске границе за грађане Албаније, о чему су убрзо обавештени Енвер Хоца и Кочи Дзодзе.¹⁴⁹ Прве партијске књижице Комунистичке партије Албаније у Тирани су се појавиле 17. маја 1946. године, када их је авионом из Београда донео Вељко Влаховић, који је албанским комунистима пренео знања о организовању, припремању и издавању партијских књижица.¹⁵⁰ Истовремено, одвијала се и интензивна војна сарадња две земље, а 22. октобра 1946. године два британска брода у Крфском заливу потопљена су минама које су поставили југословенски војни стручњаци, како би заштитили албанску морску границу.¹⁵¹

2.2. Економска сарадња

Прекретницу у економским односима две земље представљао је споразум о привредној сарадњи ФНРЈ и Албаније потписан 1. јула 1946. године у Тирани, којим су постављени принципи будуће сарадње.¹⁵² Влада ФНРЈ се у члану 2. споразума обавезала на помоћ у развоју албанске индустрије и пољопривреде у виду слања југословенских стручњака у Албанију, израде пројеката, давања техничких информација и обуке албанских омладинаца у Југославији. У члану 3. је договорено је да Влада ФНРЈ да кредит Албанији за набавку машина неопходних за изградњу њене индустрије. Како би се овај амбициозан план помоћи што ефикасније спроводио, у члану 1. предвиђено је формирање мешовитих албанско-југословенских друштава која

---

¹⁴⁸ AQSH, Fondi Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë, Partia komuniste Jugosllave, v. 1946, d. 20, dok. br. 8, Depeša Aleksandra Rankovića Koçi Dzodzeu o formiranju Albanskog nacionalnog komiteta u Italiji, sačinjenog od bivših kvislinških funkcionera, 13. IV 1946. Dok. br. 25, Depeša Aleksandra Rankovića Koçi Dzodzeu o uputstvima za organizovanje službe bezbednosti, 15. V 1946.

¹⁴⁹ AQSH, Fondi Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë, Partia komuniste Jugosllave, v. 1946, d. 20, Depeša Aleksandra Rankovića Koçi Dzodzeu o preduzetim merama za nesmetan prelazak albanskih građana jugoslovensko-albanske granice, 10. IV 1946.

¹⁵⁰ AQSH, Fondi Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë, Partia komuniste Jugosllave, v. 1946, d. 20, dok. br. 26, Depeša Aleksandra Rankovića Koçi Dzodzeu o sletanju aviona sa partijskim knjižicama Komunističke partije Albanije, 15. V 1946.

¹⁵¹ Опширније о инциденту у Крфском каналу: AQSH, Fondi Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë, Partia komuniste Jugosllave, v. 1947, d. 5, Relacion i legatës sonë në Moskë, 5 Qershor 1947, Dërguar ministrisë punëve të jashtme, mbi bisedën me vl popoviç, më 30. maj 1947; Ana Lalaj, „Burning Secrets of the Corfu Channel Incident“, *The Cold war international History project*, ed. Christian F. Ostermann, paper 70. (2014), str. 1–40.

¹⁵² АЈ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, ф. 57, а.ј. 678, Споразум о привредној сарадњи између Федеративне народне републике Југославије и Народне републике Албаније.

су имала задатак да координишу акције помоћи Албанији у различитим привредним сферама.¹⁵³

Следећи крупан корак ка политичкој и економској интеграцији Албаније и Југославије начињен је 27. новембра 1946. године, када је потписан низ уговора од којих је најважнији „Уговор о усклађивању привредних планова, о царинској унији и изједначавању валута између Федеративне народне републике Југославије и Народне републике Албаније“.¹⁵⁴ Већ из наслова уговора назирала се тенденција стварања јединственог политичког и економског система на простору Југославије и Албаније. Албанска валута лек изједначена је са југословенском валутом динар, привредни план Албаније практично је постао саставни део привредног плана ФНРЈ, а укидањем царина створена је јединствена царинска територија. Овај уговор представљао је темељ на који су врло лако могли да се надограде планови о уједињењу Југославије и Албаније у једну државу.

Склапању уговора претходили су преговори у Београду између југословенске и албанске делегације, предвођене Нако Спируом и Кочи Дзодзеом, који су телеграмима извештавали Енвера Хоџу о току преговора. У извештајима Хоџи долазила су до изражаја два различита односа према југословенској држави. Дзодзе је углавном износио позитивне аспекте посете, истакавши да „Југословени воле Албанце“ и да „југословенски другови пију више од албанских“.¹⁵⁵ Извештаји Нако Спируа били су много мање наклоњени Југославији. Спиру је истицао да „Југословени праве огромну пропаганду о њиховој помоћи Албанији“, као и да југословенски предлози о изједначавању валута нису у интересу Албаније.¹⁵⁶ Енвер Хоџа је поручио Спируу да је

---

¹⁵³ АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 637-638.

¹⁵⁴ АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 631, Уговор о усклађивању привредних планова, о царинској унији и изједначавању валута између Федеративне народне републике Југославије и Народне републике Албаније.

¹⁵⁵ АQSH, Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë. Partia komuniste Jugosllave, v. 1946, d. 22, Radiograme të shkëmbyera midis shokut Enver Hoxhes dhe Përfaqesuesve të palës shqiptare, Nako Spiro dhe Koçi Hoxhe, për të biseduar me palën jugosllave në Beograd, Telegram Koçi Dzodzea Enveru Hodži, 9. XI 1946.

¹⁵⁶ Као пример југословенског хвалисања Спиру је навео и то што су га три дана водили да посматра изградњу пруге Брчко – Бановићи. Опширније видети: АQSH, Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë. Partia komuniste Jugosllave, v. 1946, d. 22, Radiograme të shkëmbyera midis shokut Enver Hoxhes dhe Përfaqesuesve të palës shqiptare, Nako Spiro dhe Koçi Hoxhe, për të biseduar me palën jugosllave në Beograd, Telegram Nako Spirua Enveru Hodži, 9. XI 1946.

Албанија у тешком финансијском стању, те да стога треба да потпише понуђени уговор, а да ће се накнадно дискутовати о проблемима његове реализације.¹⁵⁷

Британски „Ројтерс“ известио је 11. децембра 1946. године да су поједини политички кругови у Лондону уговор о царинској унији између Југославије и Албаније видели као први корак ка стварању „балканске федерације“.¹⁵⁸ Очекивано, стварање царинске уније између Југославије и Албаније изазвало је посебно интересовање у Италији, чија штампа је вест о ратификацији уговор објавила уз наслове: „Југославија прогутала Албанију“, „Тито ће доминирати Балканом“ и „Албанија у крилу Југословенске федерације“.¹⁵⁹

Након ратификације уговора, у Тирани се окупило око 40.000 људи како би прославили овај чин. Према извештају Танјуга, у главном граду Албаније се никада раније није десила манифестација оваквог карактера. Цео град је био украшен југословенским и албанским заставама и сликама Јосипа Броза и Енвера Хоџе.¹⁶⁰ Две године касније, албанске власти ће о овом уговору говорити као о покушају „економског покорвања Албаније“ и њеног претварања у „југословенску колонију“.

Планирано је да се интензивирање сарадње две државе спроведе кроз формирање шест мешовитих југословенско-албанских акционарских друштава, тако да су 27. октобра потписани уговори о оснивању следећих друштава: Друштво за градњу и експлоатацију железница, Друштво за екстракцију и производњу нафте, Друштво за истраживање и експлоатацију руда, Друштво за електрификацију, Друштво за увоз-извоз и Албанско-југословенска банка. Споразуми су у основним цртама подсећали на споразуме о мешовитим друштвима које је Совјетски савез потписивао са Југославијом и другим земљама Источног блока. Југословенске власти су касније негирале ову сличност, тврдећи да се Југославија „није постављала као експлоататор“ и да је функционисање мешовитих друштава било прилагођено албанским интересима. Међутим, делови албанског руководства су од самог формирања појединих мешовитих

---

¹⁵⁷ AQSH, Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë. Partia komuniste Jugosllave, v. 1946, d. 22, Radiogramet të shkëmbyera midis shokut Enver Hoxhes dhe Përfaqesuesve të palës shqiptare, Nako Spiro dhe Koçi Xoxe, për të biseduar me palën jugosllave në Beograd, Telegram Envera Hodže Nako Spiruu, 22. XI 1946.

¹⁵⁸ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/1-118, Танјугов извештај о страним реаговањима поводом склапања царинске уније између Југославије и Албаније, 11. децембар 1946.

¹⁵⁹ АЈ, 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/123, Танјугова вест о клеветама италијанских лис това поводом ратификације југословенско-албанских уговора, 29. децембар 1946.

¹⁶⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-197, стр. 49–50, Тирана 16. децембар 1946.

друштва у њима препознали покушај експлоатације природних богатстава Албаније од стране Југославије.¹⁶¹

У изузетно амбициозним уговорима економског повезивања током 1946. године, налазили су се и корени каснијих несугласица између две државе. Албанска делегација, коју је предводио Нако Спиру, приликом потписивања уговора о усклађивању привредних планова, успротивила се изједначавања валуте и уједначавања цена, сматрајући да то није изводљиво с обзиром на велике ценовне разлике које су постојале између две земље.¹⁶² Уједначавање цена је на крају унето у уговор, али у пракси никада није у потпуности спроведено.¹⁶³

Размимоилажења су се јавила и по питању првог петогодишњег плана. Албанци су првобитно намеравали да се услед тешких економских околности израда плана одужи неколико месеци, тако да план буде објављен крајем 1947. године и то као трогодишњи план.¹⁶⁴ Ипак, због договора две земље о усклађивању привредних планова, Албанија је после два месеца рада надлежних органа објавила нацрт свог првог петогодишњег плана. Југославенска савезна планска комисија је потом сачинила примедбе на нацрт и дала своје предлоге за делимичне измене албанског нацрта. Албанске власти тешко су прихватале бројне критике на свој нацрт плана упућене од стране Југославије.¹⁶⁵ Након разлаза 1948. године обе стране су, уз темељну аргументацију, тврдили да је петогодишњи план развоја албанске привреде коју је сачинила друга страна био нереалан и мегаломански.

Једна од основних карактеристика петогодишњег плана, како у албанском тако и у југословенском предлогу, била су велика улагања у саобраћај. Од 18,5 милијарди лека, колико је планирано да се укупно инвестира у реализацију плана, чак 8,5 милијарди било је намењено за сектор саобраћаја¹⁶⁶. Планирана је изградња железничке мреже од преко 350 километара у држави која у време објављивања нацрта

---

¹⁶¹ ДАМСП, ПА–1946, Албанија, ф. 1, д. 22, Унутрашњи привредни живот, I/473-475, Рад мешовитих друштава у светлости међусобни политичких односа у периоду до краја новембра 1947. године; АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 652, Мешовита друштва; Извешај Нако Спируа о преговорима са Борисом Кидричем о мешовитим друштвима видети: АQSH, Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë. Partia komuniste Jugosllave, v. 1946, d. 22, Radiogramë të shkëmbyera midis shokut Enver Ho xhes dhe Përfaqesuesve të palës shqiptare, Nako Spiro dhe Koçi Хохе, për të biseduar me palën jugosllave në Beograd.

¹⁶² АЈ, фонд 50, ф. 56, а.ј. 382–385, Парификација валуте и изједначавање цена.

¹⁶³ Owen Pearson, *Albania in the Twentieth Century: A History volume 3, Albania as a Dictatorship and Democracy*, I. V. Tauris 2007, str. 306.

¹⁶⁴ АЈ, фонд 50, ф. 56, а.ј. 396. О петогодишњем плану.

¹⁶⁵ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/I-135, Извештај Саве Златића Централном комитету КПЈ, 6. јул 1947. године.

¹⁶⁶ АЈ, фонд 50, ф. 55, а.ј. 227–228.

петогодишњег плана 1947. године није имала ни један километар пруге у функцији. Разлика две планске комисије односила се на релације којима треба дати приоритет у изградњи. Албанска влада је намеравала да Драч повеже са Валомом као највећим градом на југу земље због чега је у петогодишњем плану на тој релацији предвидела изградњу 87 километара пруге. С друге стране, југословенски предлог искључивао је ову релацију из плана и уместо ње предвиђао пругу Скадар – граница са Југославијом – Подгорица, како би се албански план ускладио са планом изградње пруга у ФНРЈ. Превагу је однео југословенски предлог, тако да је из плана избачена пруга до Валоне, а уместо ње унета изградња пруге од Скадра ка Подгорици.¹⁶⁷

Најстарија изграђена пруга у Албанији била је пруга Драч – Пећин, дуга 43 километра. Пругу су почели да граде Италијани како би повезали Драч и Елбасан, али је 1943. године, након капитулације Италије, градња прекинута. Нова албанска власт наставила је са градњом пруге и коначно је завршила 1948. године. Пругу је градило албанско-југословенско мешовито друштво за изградњу железница. Југославија је за изградњу пруге обезбедила грађевински и транспортни материјал, као и комплетан стручни, технички и административни кадар.¹⁶⁸ Према каснијим тврдњама југословенских власти, пропорционално дужини пруге више је југословенских инжињера и техничара ангажовано на изградњи пруге Драч – Пећин, него на изградњи пруге Сарајево – Шамац. Колико је Југославији било важно да заврши ову пругу у што краћем року, показује и то што је, због кашњења шина из Мађарске, Југославија демонтирала око 30 километара својих пруга и пребацила их у Албанију, а остатак је обезбедила тако што је жељезара у Зеници привремено прекинула са производњом шина за пругу Шамац – Сарајево и шине транспортовала у Драч.¹⁶⁹ Укупно је кроз Мешовито друштво за изградњу и експлоатацију железница у Албанији било ангажовано 282 југословенска држављанина.¹⁷⁰

Други велики пројекат односио се на обезбеђивање електричне енергије. Након рата Албанија је имала неколико малих термоелектрана, које су користиле нафту као погонског гориво, због чега су економски ефекти били мали, а трошкови функционисања веома високи. Зато су албанске и југословенске власти започеле

---

¹⁶⁷ АЈ, фонд 41, Савезна планска комисија, ф. 104, Нацрт пројекта привредног плана Албаније за 1947. годину, - опште напомене; АЈ, фонд 50, ф. 55, а.ј. 234.

¹⁶⁸ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-197, Материјали о антијугословенским испадима владе у Тирани, стр. 5.

¹⁶⁹ АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 598–609, Привредни односи између ФНРЈ и Албаније.

¹⁷⁰ АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 541–547, Албанско-југословенско друштво за експлоатацију железница.

изградњу хидроелектране Велика Селита недалеко од Тиране са капацитетом од 6.000 kW, као и водовода за снабдевање становништва Драча и Тиране.¹⁷¹ Радове је изводило југословенско-албанско друштво за електрификацију преко београдског предузећа „Хидроградња“. Радови су започети са закашњењем, у јулу 1947. године, а на њима је непосредно преко мешовитог друштва било ангажовано 130 југословенских стручњака и радника, не рачунајући саветнике у надлежним министарствима.¹⁷² У председништво владе ФНРЈ су у том периоду редовно стизали извештаји о пројекту који је имао циљ да становницима два највећа града Албаније обезбеди снабдевање водом и струјом.

Нафта је у југословенским анализама процењена као највеће рудно богатство Албаније и потенцијални извор економског просперитета ове земље. Југословенско-албанско нафтно друштво било је ангажовано на обнављању нафтне платформе у Патосу и стављању у функције нових бушотина на налазишту у Кучови. До 1947. године производња нафте је прстигла највиши предратни ниво производње, а планирано је да до 1951. године производња сирове нафте буде шест пута већа него у 1946. години.¹⁷³ У мешовитом друштву за истраживање и експлоатацију нафте било је ангажовано 94 југословенска стручњака и радника. Међутим, рад друштва је од почетка био обележен сукобима између југословенских и албанских руководилаца на налазишту у Кучови, који су се међусобно оптуживали са „саботажу“. О лошим међуљудским односима у овом мешовитом друштву сведочи и податак да албански министар економије Нако Спиру приликом посете Кучови није поздравио југословенске стручњаке, већ је без речи прошао поред њих.¹⁷⁴

У склопу помоћи Албанији, Југославија је у ову земљу пребацивала машине и комплетна фабричка постројења. Премештање фабрика из Југославије било је саставни део привредног плана Албаније за 1947. годину и покривано је бескаматним кредитима.¹⁷⁵ У току 1947. године у Корчу је пребачена фабрика шећера из Црвенке, која је производњом могла да покрије потребе трећине албанског становништва. Фабрика мармеладе је пребачена у Елбасан, где је до пролећа 1948. године почела са радом. У Албанију су пренета и индустријска постројења за фабрику сардина, али се каснило са радовима због неодлучности албанске владе око коначне локације фабрике.

¹⁷¹ АЈ, фонд 50, ф. 55, а.ј. 201.

¹⁷² АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 552–554, Хидроградња.

¹⁷³ АЈ, фонд 50, ф. 55, а.ј. 204.

¹⁷⁴ ДАМСП, ПА–1946, Албанија, ф. 1, д. 22, Унутрашњи привредни живот, I/473–475, Рад мешовитих друштава у светлости међусобни политичких односа у периоду до краја новембра 1947. године; АЈ, фонд 50, ф. 57, д. 538–540, Југословенско-албанско друштво за експлоатацију и истраживање нафте.

¹⁷⁵ АЈ, фонд 41, Савезна планска комисија, ф. 104, Образложење плана, а.ј. 3. Инвестициона изградња.

Из Југославије у Албанију пренета су и фабричка постројења за прераду конопље, због повољних климатских услова у Албанији за цветање ове биљке. Југословенски стручњаци су, машинама пристиглим из Југославије, у Тирани направили модерну штампарију.¹⁷⁶ Укупна вредност фабрика пренетих у Албанију износила је 38 милиона динара.

Табела 1. Југословенски стручњаци и радници ангажовани у Албанији 1945–1948. године.¹⁷⁷

	Југословенски стручњаци и радници у Албанији 1945-1948. године
Сектор саобраћаја	315
Финансије и трговина	27
Нафта и руде	102
Министарство просвете	17
Пољопривреда	10
Индустрија	31
Електрификација и хидроградња	138
Министарство јавних радова	37
Координациона комисија и остали сектори	48
Укупно	725

Слање великог броја југословенских стручњака и радника у Албанију са собом је носило и потешкоће њиховог уклапања у нову средину. Многи пристигли стручњаци су недељама чекали да им се додели конкретна функција у албанском привредном систему, а дешавало се и да висококвалификованим стручњацима буду додељени ситни задаци, у нескладу са њиховим могућностима. Неким Југословенима плате су касниле и по неколико месеци због чега су морали да упућују жалбе посланству ФНРЈ у Тирани.¹⁷⁸ С друге стране, неретко су се и Албанци жалили на југословенске стручњаке због надменог постављања и потцењивачког става према њима, због чега је реаговао Александар Ранковић, поручивши југословенском посланику Сави Златићу да појаве

¹⁷⁶ АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 507, 508.

¹⁷⁷ АЈ, фонд 550, Југословенско-албанско друштво за увоз-извоз, ф. 2, Спецификација извештаја о испорукама робе и извршеним услугама НР Албанији, 28. фебруар 1949.

¹⁷⁸ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/1-240, стр. 16.

ниподашпавања и грубости у односу југословенских стручњака према Албанцима треба „енергично сузбијати“.¹⁷⁹

Један од југословенских стручњака који су разрешени дужности због лоших односа са Албанцима био је Звонко Вугрин, саветник у Министарству индустрије НР Албаније. Током рада у овом министарству, Вугрин је често наилазио на отпор према његовим идејама, а једном приликом министар Нако Спиру му је поручио: „Могу ваши предлози бити добри, може то констатовати ваше Министарство или ваши представници у Координационој комисији, али то не значи да ми те предлоге морамо усвојити, то је чисто наша ствар хоћемо ли их усвојити или не“.¹⁸⁰ Ова порука јасно је указивала на присуство незадовољства одређених функционера Комунистичке партије Албаније због огромног уплива Југославије у вођење албанске економије.

Пројекцијом албанског буџета за 1947. годину било је предвиђено да 56,7% буџетских прихода чини југословенски кредит од 2 милијарде динара. Помоћи УНРРА, југословенских народа и конфискације чинили су 22,1% прихода, док је свега 21,2% новца у буџету требало да се обезбеди кроз порезе, доприносе и приходе државних предузећа у Албанији.¹⁸¹ Важно је напоменути да у уговору о кредиту нигде није постојала одредба о албанском враћању дуга, због чега је кредит заправо представљао бесповратну помоћ Албанији¹⁸². На питању реализације кредита и буџета касније је долазило до несугласица и спорења између две државе. Албанска страна, предвођена првим човеком албанске планске комисије Наком Спируом, инсистирала је на томе да је кључ за реализацију петогодишњег плана и решење економских проблема у Албанији извршавање обавеза које је Југославија преузела на себе.¹⁸³ С друге стране, Југословени су тврдили да је у албанским финансијама владао хаос и да Албанци нису били у стању да приме и искористе ни постојећу помоћ у роби која је пристизала из Југославије, већ им је око 300 милиона динара пристигле помоћи лежало као роба у залихама.¹⁸⁴

---

¹⁷⁹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/1-135, АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/1-141, Деша Александра Ранковића Сави Златићу о правилима понашања југословенских држављана у Албанији.

¹⁸⁰ АЈ, фонд 50, ф. 48, а.ј. 224, Извештај Звонка Вугрина Координационој комисији при посланству ФНРЈ, 17, новембар 1947.

¹⁸¹ АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 646.

¹⁸² АЈ, 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2, 1/1-240, Преглед односа ФНРЈ и НР Албаније (У прилогу: Изградња привреде Албаније), децембар 1948.

¹⁸³ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-135, Извештаји Саве Златића Централном комитету КПЈ.

¹⁸⁴ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-153, Извештај Саве Златића Централном комитету КПЈ о актуелним питањима у КП Албаније, 8. јануар 1948.

Колико је новца Југославија послала Албанији у склопу кредита за 1947. годину није лако утврдити, пошто су албанске власти након избијања сукоба са Информбироом тврдили да је послато свега 880 милиона, док су југословенске власти износиле цифру од 1,4 милијарде динара. На основу расположивих извора и извештаја пре избијања сукоба две земље, претпостављамо да је из Југославије у Албанију у оквиру кредита 1947. године у роби испоручено око милијарду динара, не рачунајући хуманитарну, војну и друге врсте помоћи, које нису биле обухваћене кредитом.¹⁸⁵

Задатак испоруке робе Албанији имало је Албанско-југословенско мешовито друштво за увоз-извоз са седиштем у Тирани и експозитуром у Београду. Основни циљ овог мешовитог друштва био је да ниједно албанско индустријско или трговачко предузеће не остане без робе или потребних сировина. Тешкоће за рад произилазе су из оскудних и готово непостојећих трговинских и привредних односа Југославије и Албаније у прошлости. Према речима чланова мешовитог друштва, сваки завртањ у фабрици и сваки плуг на њиви у Албанији носио је италијанску ознаку, и то углавном застарелих модела који су одлагани у Албанију. На бази номенклатура тих застарелих модела, албански стручњаци су састављали поруџбине Југославији.¹⁸⁶ Поред овога, друштво за увоз-извоз се суочавало са недостатком евиденције, недовољном контролом над транспортом робе, слабом контролом над уштедом материјала и неорганизованом администрацијом. Са поменутих проблемима, Албанији је требало испоручити неколико хиљада најразноврснијих артикала из свих привредних грана. Југославија је у Албанију извозила металне производе, моторе, пољопривредне машине, графичке индустријске елементе, цемент, дрвну грађу, кожу, хемикалије и лекове, текстил... Мешовито друштво за увоз-извоз је поруџбине из Албаније достављало Министарству трговине и снабдевања ФНРЈ, а ово министарство прослеђивало ресорним министарствима која су издавала одобрења за испоруке робе.¹⁸⁷

---

¹⁸⁵ АЈ, фонд 550, Југословенско-албанско друштво за увоз-извоз, ф. 3, Биланс на дан 31. децембра 1949.

¹⁸⁶ АЈ, фонд 550, Југословенско-албанско друштво за увоз-извоз, ф. 2, Записници са конференција друштава.

¹⁸⁷ АЈ, фонд 17, Министарство индустрије ФНРЈ, ф. 118, Депеша Министарства трговине и снабдевања Министарству индустрије о контингентима НР Албанији за II тромесечје 1947. године, 8. март 1947.

Табела 2. Преглед југословенских испорука Албанији у склопу кредита за 1947. и 1948. годину (у динарима).

	Испоруке Албанији по плану за 1947. годину	Испоруке Албанији по плану за 1948. годину	Укупне испоруке 1947. и 1948. године
Лекови и хемијска индустрија	51.446.857,67	33.242.346,99	84.689.204,66
Грађевински материјал	32.287.134,84	16.626.551,38	48.913.686,22
Дрвна индустрија	58.270.177,03	22.457.461,06	80.727.638,09
Текстил	315.990.449,77	174.078.105,58	490.068.555,35
Кожа и обућа	85.415.421,7	15.985.589,13	101.401.010,83
Индустрија гуме	16.128.566,08	11.660.793,23	27.789.359,31
Електроиндустрија	25.841.477,74	5.278.646,21	31.120.123,95
Прехрамбена индустрија	42.591.032,01	61.369.130,71	103.960.160,72
Пољопривреда и шумарство	52.799.640,75	31.448.967,26	84.248.608,01
Бродоградња	6.856.231,12	960.703,5	7.816.934,62
Црна металургија	55.406.953,89	6.230.819,5	61.637.773,39
Обојена металургија	10.798.907,79	12.651.524,64	23.450.432,43
Машине и метални производи	129.138.481,12	25.678.376,61	154.816.857,73
Угаљ и неметалне руде	1.049.609,74	3.099.255,16	4.148.864,9
Производи прераде нафте	19.231.077,73	45.113.311,06	64.344.388,79
Моторна возила	71.279.438,56	/	71.279.438,56
Пренете фабрике	38.371.981,28	/	38.371.981,28
Разно	3.015.899,68	/	3.015.899,68
- Одобрења	- 1.524.275,44	-3.301.069,48	-4.825.344,92
Амбалаже и трошкови	54.534.499,98	11.090.624,99	65.625.124,97
Укупно	1.098.921.633,24	473.041.139,72	1.571.962.772,96

Подаци Југословенско-албанског мешовитог друштва за увоз извоз показују да су пропорционално највећу вредност имале испоруке памучних и вунених тканина и других производа текстилне индустрије. Укупно је током 1947. и 1948. године испоручено 490 милиона динара из ове индустријске гране. Преко сто милиона динара биле су вредне и испоруке машина и металних производа (154 милиона), испоруке прехрамбене индустрије (104 милион) и испоруке коже и обуће (101 милион). Лекови и разни производи хемијске индустрије испоручени су у укупној вредности од 84 милиона динара, а подједнаку вредност имале су и испоруке кукуруза, пшенице и

осталих пољопривредних култура. Разни производи настали обрадом дрвета испоручени су у вредности од 80 милиона динара, а производи настали прерадом нафте у вредности од 64 милиона динара. Југославија је Албанији послала и 238 аутомобила и камиона са 27 приколица, чија вредност је процењена на 71 милион динара.¹⁸⁸

По нашој процени, а на основу података Југословенско-албанског друштва за увоз-извоз, Албанији је у склопу кредита за 1947. и 1948. годину испоручена роба у вредности 1.576 милиона динара. Поред тога, током 1947. године Југославија је испоручила војну помоћ албанској армији у вредности од 332 милиона динара.¹⁸⁹ Према наводима новинара Миленка Васовића, Југославија је од 1945. до 1948. године Албанској армији испоручила 243 аутомобила, 21 тенк, 116 топова, 55 хаубица, 102 минобацача, око 80.000 мина, 62 чамца, 97 радио-станица, 61 телефонску централну и на десетине хиљада комада одеће за војнике, а у истом периоду у Југославији је школовано 470 старешина за албанску војску. Југославија је сносила и све трошкове транспорта помене робе.¹⁹⁰ Југословенски посланик у Тирани Сава Златић приметио је да је интензивирање привредне сарадње 1947. године, уместо додатног зближавања, довело је до извесног хлађења односа међу руководством две државе. Златић је констатовао да је са југословенске стране било грешака у виду неодговорног понашања појединих стручњака, кашњења са испорукама материјала и слања неисправних машина и неупотребљиве робе. Међутим, он је приметио да у албанском руководству постоји јака струја, која настоји да омаловажи сваку југословенску помоћ и потпуно компромитује идеју зближавања са Југославијом код народних маса у Албанији¹⁹¹.

Све отвореније критике Албаније на рачун економског присуства Југославије у тој земљи током 1947. године, поклопиле су се са политичким зближавањем Албаније и Совјетског савеза. Крупни кораци у том правцу начињени су кроз две посете албанских званичника Москви на пролеће и лето 1947. године. Најпре је културно-просветна делегација предвођена министром економије Наком Спируом, кога су југословенске власти доживљавале као свог највећег противника у албанском руководству, отпутовала у Москву и потписала неколико уговора о сарадњи, а југословенској страни

---

¹⁸⁸ АЈ, фонд 550, Југословенско-албанско друштво за увоз-извоз, ф. 2, Спецификација извештаја о испорукама робе и извршеним услугама НР Албанији (1948, 1947).

¹⁸⁹ АЈ, фонд 550, Југословенско-албанско друштво за увоз-извоз, ф. 2, Спецификација извештаја о испорукама робе и извршеним услугама НР Албанији, 1947, Грана – разно: рекапитулација.

¹⁹⁰ „Како смо помагали Албанију“, *НИН*, 2. април 1989, стр. 12.

¹⁹¹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-135, Извештаји Саве Златића Централном комитету КПЈ, 1. јул 1947.

је посебно засметало што о овој посети није била правовремено обавештена, већ је за њу сазнала када је албанска делегација већ стигла у Москву.¹⁹²

Југословенски и албански амбасадори у Совјетском савезу Владимир Поповић и Михал Прифти су 30. маја 1947. године у Москви одржали жустар разговор поводом односа две земље. Поповић је изразио незадовољство што Албанија склапа економске уговоре са другим земљама (мислећи на Совјетски савез), без претходног информисања Југославије, на шта му је Прифти поручио да Спиру у Москви није склопио никакав споразум.¹⁹³ Поповић је покушао да сазна више детаља о Спируовој посети, као и о ставу Тиране према питању Косова и Метохије, али је албански амбасадор на дипломатски начин оставио ускраћеним за жељене информације. Албански војни аташе у Москви Ђин Марко, који је присуствовао разговору, рекао је пред амбасадорима да ће се „Косово ујединити са Албанијом само онда када се Албанија уједини са Југославијом“. Поповић је одмах упитао Прифтија да ли се и он слаже са том констатацијом, али је албански амбасадор поручио да ту изјаву „нити одобрава, нити јој се противи“.¹⁹⁴

У јулу 1947. године у главни град Совјетског савеза отпутовао је Енвер Хоџа. Према његовом каснијем сведочењу, председник Владе Албаније се у разговору са Јосифом Стаљином пожалио на „повреду албанског ваздушног простора од стране Југославије“, на шта му је Стаљин одговорио да је „Југославија пријатељска земља“ и да је добро што Албанија има пријатељску земљу у суседству.¹⁹⁵ Стаљин је Хоџи поручио да Совјетски савез не може директно да пружи помоћ Албанији, већ да сва помоћ мора ићи преко Југославије. Он је изјавио и да је добро што „мала Албанија“ поред себе има „савезничку Југославију“.¹⁹⁶ Хоџина критика Југославије у разговору несумњиво је имала за циљ да Стаљину пошаље поруку да са албанске стране постоји одређено неповерење према Југославији. Стаљин је ово примио к знању, али је поручио

---

¹⁹² Enver Hodza, *Titoisti*, Tirana 1982, str. 363.

¹⁹³ AQSH, Fondi Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë. Partia komuniste Jugosllave, v. 1947, d. 5, Relacion i legatës sonë në Moskë, 5 Qershor 1947, Dërguar ministrisë punëve të jashtme, mbi bisedën me VI Popoviç, më 30. maj 1947.

¹⁹⁴ Као пример некоректног односа Југословена према Албанији, Прифти је у извештају навео и то што је југословенски студент Војне академије у Москви Пеко Дапчевић јавно причао да је „уједињење Југославије и Албаније завршено“. Опширније видети: AQSH, Fondi Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë. Partia komuniste Jugosllave, 1947, d. 5, Relacion i legatës sonë në Moskë, 5 Qershor 1947, Dërguar ministrisë punëve të jashtme, mbi bisedën me VI Popoviç, më 30. maj 1947.

¹⁹⁵ Hodza, *Titoisti*, str. 366.

¹⁹⁶ *Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave 1945-194. Dokumente*, prir. Ndreçi Plasari, Luan Malltezi, Tiranë 1996, str. 117; Alex Dragnich, Slavko Todorovich, *The Saga of Kosovo. Focus on Serbian-Albanian relations*, New York 1984, str. 153, 154.

Хоџи да настави да развија односе са Југославијом. Албанској делегацији, коју је предводио Енвер Хоџа, у Москви је отворена нова економска и спољнополитичка перспектива. У склопу посете потписан је трговински уговор између Албаније и СССР, што ће у Југославији протумачити као кршење постојећег споразума о координацији привредних планова Албаније и Југославије.¹⁹⁷

Осим са Југославијом и Совјетским савезом, Албанија у прве три послератне године није развила активне билатералне односе ни са једном земљом. То је пре свега била последица њене економске и политичке везаности за Југославију. Када су совјетски инжињери почели да пристижу у Албанију почетком 1946. године, посланик Јосип Ђерђа је са одређеном дозом незадовољства о овоме известио Министарство иностраних послова ФНРЈ.¹⁹⁸ Колико је у том периоду Албанија важила за земљу у југословенској сфери интереса сведочи и посета трговачке делегације из Чехословачке Тирани у мају 1947. године. Пре успостављања трговачке сарадње, Чехословаци су изјавили да су спремни да снабдевају Албанију одређеним артиклима, али „само уз претходну сагласност Југославије“.¹⁹⁹

У хлађењу односа између Југославије и Албаније временом је све већу улогу почело да има и лично неповерење Енвера Хоџе према југословенском руководству. Током 1946. и 1947. године Албанијом су се повремено проносили гласови да „Југословени хоће да смене Хоџу“, због чега је југословенско посланство у Тирани морало да реагује демантијем. Такве гласине је Хоџи крајем 1947, године саопштио и начелник Генералштаба албанске Армије Мехмет Шеху, кога су југословенске власти виделе као препреку даљој интеграцији две земље.²⁰⁰ Поред тога, Шеху је обавестио Хоџу да Југословени намеравају да изврше потпуно спајање две армије у једну, укључујући и формирање јединствене команде, чиме би Албанија остала без војске.²⁰¹ Ипак, у децембру 1947. године Мехмет Шеху је разрешен дужности начелника Генералштаба, што је, уз претходно уклањање Нако Спируа, код југословенских власти пробудило наду да ће се зближавање две земље наставити, а односи два руководства вратити на ниво пријатељства из 1946. године.

---

¹⁹⁷ О јачању совјетско-албанских односа 1945. године видети: Александар Живоћић, „Југославија и јачање совјетског утицаја у Албанији (1947–1948)“, *Токови историје*, бр. 3 (2009), стр. 94–116.

¹⁹⁸ ДАМСП, ПА–1946, Албанија, ф. 2, д. 16, Трговина и снабдевање, 2/467, Извештај Јосипа Ђерђе Владимиру Велебиту о доласку совјетских инжињера у Албанију, 12. јануар 1946.

¹⁹⁹ ДАМСП, ПА–1947, Албанија, ф. 2, д. 1, 2/1, Телеграм Драга Кошмрља Министарству иностраних послова ФНРЈ 18. маја 1947.

²⁰⁰ Pipa Arshi, *Albanian stalinism: Ideo-political aspects*, New York 1990. стр. 60.

²⁰¹ Enver Hoxha, *Titoites; Historical notes*, стр. 435, 436.

2.3. Културно-просветна сарадња

У мају 1946. године албанске власти су отвориле питање школовања албанских омладинаца у југословенским средњим стручним школама и предузећима, ради њиховог оспособљавања за обављање стручно-техничких послова. Након што је примио молбу од Владе Албаније, југословенски посланик у Тирани Јосип Ђерђа је, у духу „интернационалистичке солидарности“, предложио да сав трошак за школовање албанских омладинаца преузме Југославија, уз подсећање ће омладинци кроз свој рад у југословенским предузећима „већим делом отплатити трошкове за смештај и храну“. На тај начин је готово сав терет за финансирање омладинаца из Албаније пао на министарства пољопривреде, индустрије и рударства народних република. Југословенске власти су потом приступиле припремама за долазак албанских омладинаца и њихово распоређивање у школе и предузећа широм ФНРЈ. Ускоро се испоставило да републичка министарства немају довољно средстава да покрију све трошкове омладинаца, а Министарство пољопривреде Србије поручило је да су за овај подухват неопходна додатна финансијска средства за набављање летње и зимске одеће, књига, прибора и других ствари, којима ово министарство не располаже.²⁰² Министарство иностраних послова закључило је да би одустајање од комплетног финансирања албанских омладинаца „штетило југословенском престижу у савезничкој Албанији“, због чега је замолило Председништво Владе да се ипак пронађе извор финансирања за све потребе албанских омладинаца у Југославији.²⁰³

У децембру 1946. године у Југославији су се налазио 391 албански омладинац, од којих је највећи број био ангажован у ресору министарства рударства (170), а потом пољопривреде (129) и индустрије (75). Шест Албанаца се усавршавало у сектору саобраћаја, тројица су били запослени на Радио Београду, а осморица у ПТТ-у. Ученици и омладинци који су имали до 20 година били су смештени у домове ученика у привреди, док су старији омладинци били смештени у приватни смештај који су им обезбеђивала предузећа у којима су радили.²⁰⁴

²⁰² ДАМСП, ПА–1946, Албанија, ф. 2, д. 9, Албански држављани код нас, П/244, Писмо Министарства пољопривреде и шумарства ФНРЈ Министарству иностраних послова ФНРЈ, 20. октобар 1946.

²⁰³ ДАМСП, ПА–1946, Албанија, ф. 2, д. 9, Албански држављани код нас, П/245, Писмо Министарства иностраних послова Председништву Владе ФНРЈ, 4. новембра 1946.

²⁰⁴ АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 21–23, Албански омладинци у нашим стручним школама и предузећима.

Табела 3. Преглед албанских омладинаца на школовању и стручном усавршавању у ФНРЈ по секторима и републикама 1. децембра 1946. године.²⁰⁵

	Србија	Хрватска	Босна и Херцеговина	Словенија	Македонија	Црна Гора	ФНРЈ укупно
Министарство пољопривреде и шумарства	66	14	15	12	7	15	129
Министарство рударства	79	9	48	34	-	-	170
Министарство индустрије	3	72	-	-	-	-	75
Министарство саобраћаја	-	6	-	-	-	-	6
Пошта и радио	11	-	-	-	-	-	11
Укупно	159	101	63	46	7	15	391

Ако се посматра распоред по републикама, највећи број Албанаца су пољопривредне послове учили у Србији, док су остале републике углавном равномерно покриле остатак албанских омладинаца у овом сектору. Различите послове у сектору рударства (рад на компресору, рад на жичари, јамски радови, ливење, минирање, израда и поправка пумпи, рад на сепарацији, токарење...) Албанци су учили кроз рад у рудницима у Србији, Босни и Херцеговини и Словенији. У рударском сектору је због тешких услова за рад искрсао проблем са албанским омладинцима који су након кратког времена проведеног у усавршавању рударске вештине поручили да не желе да се баве овим послом и затражили премештај у неки други сектор. Чак 58 од 170 албанских омладинаца у овом сектору је покушало да прекине са ангажманом у рудницима. Омладинци на усавршавању у индустријском сектору су распоређени у две индустријске школе у Борову и Славонском броду, док су тројица из индустријске школе у Раковици врло брзо изразили жељу да буду шофери.²⁰⁶ Шест Албанаца који су се усавршавали у сектору саобраћаја похађали су Железничку занатску школу у Загребу.

Приликом распоређивања омладинаца у школе, југословенске власти су водиле рачуна да њихово стручно образовање буде у што већој мери усклађено са конкретним привредним потребама Албаније. На пример, у индустријским школама гледало се да Албанци буду ангажовани у лакој индустрији каква је имала највише изгледа да се брзо

²⁰⁵ У табели није обухваћено неколико Албанаца који су похађали Поморско-трговачку академију у Риједи због немогућности да се дође до тачног податка о њиховом броју. На основу расположивих извора, претпостављамо да се овај број креће између пет и десет.

²⁰⁶ АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 22.

развије у Албанији. У пољопривреди су албански омладинци уписивани у школе које су садржале предмете за суптропске културе, које су успевале у Албанији.²⁰⁷ Због незадовољства појединих омладинаца својим послом често је долазило до пребацивања из једне школе у другу, што је стварало проблеме у надзору овог пројекта поготово када би долазило до промене сектора, односно надлежног министарства. Председништво Владе ФНРЈ се обратило министарствима са упутством да поведу посебног рачуна о албанским омладинцима, да им што више изађу у сусрет како би они „заиста стекли угисак да су дошли у пријатељску и савезничку земљу у којој је стало до њиховог образовања“²⁰⁸.

Скоро сви омладинци који су пристигли из Албаније 1946. године, њих 389, налазили су се у Југославији у тренутку избијања сукоба са Информбироом 1948. године. Према извештају Министарства рада ФНРЈ од 19. јуна 1948. године, из Албаније је током 1947. године пристигло нових 188 ученика у привреди и на специјализацији, а 1948. године још 153 омладинца, тако да се непосредно пре објављивања резолуције Информбироа у Југославији укупно налазило 730 омладинаца из Албаније на усавршавању у средњим стручним школама и предузећима.²⁰⁹ Као што је већ наведено, Југославија је омладинцима покривала све трошкове и обезбеђивала стан, храну, одећу, обућу, школски прибор, цепарац за средњошколце и плату за раднике на специјализацији. Накнадна процена југословенских власти из 1951. године била је да је на овај пројекат потрошено око 32 милиона динара из буџета Југославије и њених народних република.²¹⁰

Током 1946. године почели су преговори, а потом и припреме за уписивање албанских држављана на југословенске факултете. До септембра су просветне власти ФНРЈ у сарадњи са министарством просвете Албаније јасно дефинисале процедуру и услове за упис албанских држављана на високошколске установе у Југославији. У децембру 1946. године организовани су први приједи албанских студената и њихово распоређивање у универзитетске градове. Док је за стручно усавршавање омладинаца из Албаније целокупне трошкове сносила Југославија, за стипендирање и издржавање албанских студената постигнут је договор да се трошкови поделе. Један део студената у Југославији финансирао је Министарство просвете Албаније, а други део Комитет за

---

²⁰⁷ АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 37, Закључак са саветовања по питању албанских омладинаца.

²⁰⁸ АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 24, Поступак са албанским омладинцима.

²⁰⁹ АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 305, Извештај о албанским омладинцима у ФНРЈ.

²¹⁰ АЈ, фонд 50, ф. 57, а.ј. 676, Школовање албанских привредних кадрова у ФНРЈ.

школе и науку ФНРЈ, као и различита министарства народних република у којима су се универзитети налазили.

У јануару 1947. године испоставило се да су многи албански студенти по доласку у Југославију, без ичијег одобрења променили место студија и факултет што је унело збрку у евиденцији Комитета за школе и науку. На пример, Медицински факултет у Сарајеву према плану је требало да упише пет држављана Албаније, а уписало их је четрнаест.²¹¹ На основу докумената Комитета за школе и науке који се односе на ову проблематику, не можемо са сигурношћу утврдити тачан број албанских студената на сваком од југословенских универзитета у њиховој првој школској 1946/1947. години. Извесно је да је број албанских студената у Загребу био упадљиво већи од броја албанских студената у Београду, као и да су универзитети у Љубљани и Сарајеву имали значајну улогу у пројекту просветне сарадње две државе. У једном статистичком прегледу студената албанских држављана у Југославији, без навођења датума и школске године на коју се преглед односи, наведено је да је у Београду студирало 48, у Загребу 94, Љубљани 26, а у Сарајеву 16 студената из Албаније.²¹² На основу распореда уписаних може се закључити да су студенти из Албаније највеће интересовање показивали за медицинске факултете, затим индустријску инжињерију, филозофске факултете, грађевинске факултете и економске факултете.²¹³

Албански студенти су на испитима, на које су почели да излазе 1947. године, постижали прилично слабе резултате. Ипак, албанско посланство у Београду је било задовољно првом годином студија Албанаца у Југославији, а слабији резултати на испитима су објашњавани недовољним познавањем језика и чињеницом да су студенти из Албаније у Југославију стигли током децембра 1946. године и јануара 1947. године, када је школска 1946/1947. година увелико била у току.²¹⁴

Наредне 1947/1948. школске године договорено је упућивање 335 албанских студената, од чега 235 као стипендиста Албаније, а 100 као стипендиста Југославије.²¹⁵ Коначан распоред стипендиста албанске владе био је следећи: Њих 83 је уписало

---

²¹¹ АЈ, фонд 315, Комитет за школе и науку при влади ФНРЈ, ф. 6, а.ј. 636-638.

²¹² Претпостављамо да је преглед настао средином 1947. године, и да се односи прву годину студирања Албанаца у Југославији. Опширније видети: АЈ, фонд 315, ф. 6, а.ј. 113.

²¹³ АЈ, фонд 315, ф. 49, а.ј. 230.

²¹⁴ АЈ, фонд 315, ф. 49, а.ј. 297, Продужење стипендија албанским студентима.

²¹⁵ Југославија је у августу 1947. године поручила албанским властима да може да прими „неограничен број“ албанских студената на својим факултетима: Опширније: ДАМСП, ПА-1947, Албанија, ф. 2, д. 17, 2/437, Телеграм Алеша Беблера посланству ФНРЈ у Тирани, 23. август 1947; АЈ, фонд 315, ф. 49, а.ј. 316, Упис албанских студената.

високе школе и факултете у Загребу, 78 је упућено у Београд, 61 у Љубљану и 13 студената је уписано на Медицински факултет у Сарајеву.²¹⁶ Сто студената из Албаније које је финансирала Југославија распоређени су на следећи начин: 35 студената је послато у Београд, 25 је распоређено у Загреб, 32 у Љубљану, а 8 на Медицински факултет у Сарајеву.²¹⁷ Ови подаци, као и коначан распоред Албанских студената у Југославији школске 1947/1948. године изнети су у табели 4.

Табела 4. Преглед студената из Албаније уписаних на факултете у Југославији школске 1945/1948. године.

	Стипендисти албанске владе	Стипендисти југословенске владе	Укупан број Албанаца школске 1947/1948.
Универзитет у Београду	78	35	113
Универзитет у Загребу	83	25	108
Универзитет у Љубљани	61	32	93
Универзитет у Сарајеву	13	8	21
Укупно	235	100	335

Када је реч о факултетима које су Албанци највише уписивали 1947/1948. године највеће интересовање је постојало за техничке факултете, на којима су се образовали индустријски инжињери. Зато не изненађује податак да је факултет са највише уписаних студената био Технички факултет у Љубљани, који је уписало је 85 држављана Албаније, док је Технички факултет у Загребу уписало њих 66. Следећи по популарности био је Економски факултет у Београду са 40 уписаних студената из Албаније, као и Пољопривредно-шумарски факултет са 30 студената.²¹⁸

Културна и просветна сарадња две државе започета је одмах по завршетку Другог светског рата, али ће свој пун капацитет достићи у месецима непосредно пре наглог прекида југословенско-албанских односа крајем јуна 1948. године. Југославија је пружила стручну и финансијску подршку за формирање Народног позоришта у Албанији 1945. године, а на овом послу је посебно био ангажован глумац Народног позоришта у Београду Божа Николић. На јесен исте године, у Тирани је одржана седница иницијативног одбора за формирање Друштва за културну сарадњу Албаније и

²¹⁶ АЈ, фонд 315, ф. 49, а.ј. 321, 322, Распоред албанских студената стипендиста албанске владе.

²¹⁷ АЈ, фонд 315, ф. 49, а.ј. 317–320.

²¹⁸ АЈ, фонд 315, ф. 49, а.ј. 317–321.

Југославије. У међувремену су одржани и први концерти југословенских уметника у Тирани, а у току 1946. године Централни државни хор Албаније наступао је у већим градовима у Југославији.²¹⁹

Крајем 1945. године покренута је иницијатива за одржавањем курсева српско-хрватског језика у Албанији, које би реализовали професори из Југославије. Албанске власти су подржале идеју, а као кандидат за учење српско-хрватског језика јавио се и председник Владе Енвер Хоца. Убрзо затим, Албанија је у средњим школама укинула италијански језик као обавезни предмет и уместо њега увела учење руског и српско-хрватског језика, што је био одраз промењене политичке климе у Албанији и потврда интензивне културне и просветне сарадње са Југославијом. У вези са овим предметом, албанска влада је од Југославије затражила да пошаље најмање 10 стручних наставника који ће предавати српско-хрватски језик у албанским школама, а да би се процедура убрзала, наређење Министарству просвете ФНРЈ да „хитно“ приступи тражењу адекватних професора дао је лично Јосип Броз²²⁰. До лета 1946. године у Албанију је отпутовало 10 југословенских професора, међу којима и Војислав Данчетовић, један од првих српских албанолога и професор албанског језика и књижевности на Филозофском факултету у Београду.²²¹ Курсеве српско-хрватског језика, поред Енвера Хоце, похађали су и други водећи албански руководиоци Нако Спиру, Мехмет Шеху и Дали Ндреу.

Према извештајима посланства Југославије у Тирани, југословенски професори у Албанији имали су различита искуства. Поред позитивних примера успешно обављеног посла, било је и професора који су ушли у конфликте са Албанцима по бројним питањима, а неки су, попут професора Војислава Данчетовића, ушли у превише блиске односе са људима из албанског Министарства просвете, међу којима је било и оних који су важили за непријатељски настројене према Југославији, што је посебно засметало југословенском посланству у Тирани.²²²

---

²¹⁹ ДАМСП, ПА–1945, Албанија, ф. 1, д. 25, I/309, Допис југословенског посланства у Тирани Министарству спољних послова ДФЈ, 21. септембар 1945; О културној сарадњи Југославије и Албаније 1945 – 1948. године опширније видети: Војислав Данчетовић, *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti culture, nauke i prosvete, 1945–1948, Istorija 20. veka*, XXX, br. 3. (2012), str. 109–127.

²²⁰ ДАМСП, ПА–1946, Албанија, ф. 1, д. 4, Односи са Југославијом, I/14, Писмо Јосипа Ђерђевића Владимиру Велебиту 1. јануара 1946, I/18, Писмо Оскара Јурашића министарству просвете ФНРЈ.

²²¹ АЈ, фонд 315, ф. 3, а.ј. 360, Писмо Комитета за школе и науку министарству унутрашњих послова ФНРЈ. 27. март 1946.

²²² АЈ, фонд 315, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф. 3, а.ј. 487.

Поред постојања албанског друштва за културну сарадњу са Југославијом, у Београду је 24. марта 1946. године основано Културно друштво Југославија – Албанија, које је у наредним годинама иницирало формирање културних друштава за сарадњу са Албанијом у свим републикама. Друштво је обележавало све значајније албанске празнике, организовало курсеве албанског језика у Београду и слало професоре за држање курсева српско-хрватског језика у Албанији. Чланови друштва били су и неки истакнути политички руководиоци и официри ЈА: Саво Дрљевић, Велимир Стојнић, Петар Стамболић, Војо Тодоровић, Дмитар Влахов и други.²²³ Крајем 1946. године Југославија је, поред примања албанских студената и омладинаца, у Албанију почела да шаље југословенске школске програме. Како би унапредили тамошњи просветни систем, југословенске просветне власти су Албанији доставиле програме за техничке школе, више трговачке школе, више инжињерске школе, као и програме наставе различитих југословенских факултета. Поред тога, у Албанију је послато 28 школских уџбеника различите садржине, који су били потребни Министарству просвете Албаније.²²⁴

Конвенција о културној сарадњи Југославије и Албаније потписана је 9. јула 1947. године. Обе стране су се обавезале да ће на високим образовним установама основати катедре и поставити лекторе за језик, литературу, историју и друге предмете које ће помоћи бољем међусобном упознавању Југославије и Албаније.²²⁵ Дозвољено је да државе уговорнице на територији друге државе организују трајне изложбе, библиотеке, читаонице и архиве. Предвиђена је и размена истраживача, професора, инструктора, просветних радника и студената, као и представника синдикалних, омладинских и женских организација.²²⁶ Циљ склопљеног уговора био је да се додатно ојача и институционализује научна, просветна, културна и спортска сарадња две земље, која је започета одмах по завршетку Другог светског рата. У Албанији је почео да се штампа српско-албански речник, који су претходно кориговали професори Данчетовић и Алексић. Комитет за школе и науку се 5. маја 1948. године претплатио на албанске

---

²²³ ДАМСП, ПА–1949, Албанија, ф. 1, д. 9, Односи културни са Албанијом, 1/72-76, Реферат Министарства културе и науке ФНРЈ Министарству спољних послова ФНРЈ о културној сарадњи са Албанијом, 23. децембар 1949.

²²⁴ АЈ, фонд 315, ф. 54, а.ј. 306–308, Везе са Албанијом 1946–1948.

²²⁵ АЈ, фонд 315, ф. 3, а.ј. 375–378. „Конвенција о културној сарадњи закључена и потписана у Тирани 9. јула 1947. године између Федеративне народне републике Југославије и Народне републике Албаније“.

²²⁶ АЈ, фонд 315, ф. 3, а.ј. 375–378. „Конвенција о културној сарадњи закључена и потписана у Тирани 9. јула 1947. године између Федеративне народне републике Југославије и Народне републике Албаније“.

ревије. Све ово указивало је на велики ентузијазам југословенских власти када је реч о сарадњи са Албанијом на културном и просветном плану.

Да су, упркос огромној сарадњи две земље на готово свим културним и економским пољима, на релацији Тирана – Београд постојале и извесне пукотине и нејасноће сведочи писмо које је 22. јула 1947. године Комитету за школе и науку упутио Драго Кошмрљ, саветник отправника послова југословенског посланства у Тирани. Он је поручио Комитету да је министарством просвете Албаније дуго руководио „троцкиста“ Сејфула Малешова, познат по свом непријатељству према Југославији. Даље се наводи да су, након што је Малешова разрешен функције, у министарству задржани „његови људи“, као и да је нови министар просвете Фадиљ Парчами такође непријатељски настројен према Југославији. Парчами, према тврдњама Кошмрља, није показао никакво интересовање за конвенцију о културној сарадњи, и чак је наредио да се текст конвенције не штампа у Албанији.²²⁷

Очигледно је цела 1947. година обележена противречностима у југословенско-албанским односима. Она се на политичком и економском пољу испољавала у томе да председник Албаније Енвер Хоџа пред Стаљином говори негативно о југословенском руководству у години у којој је 56% албанског буџета требало да се обезбеди кроз финансијску помоћ из Југославије. На просветном плану противречност се огледала у томе да и поред свеобухватних програма културне и просветне сарадње две земље на различитим пољима, југословенско посланство у Тирани о албанским министрима просвете извештавало као о „непријатељима Југославије“, који не желе зближавање две земље.

2.4. Почетак кризе у југословенско-албанским односима

Неспоразуми и противречности из 1947. године временом су се искристалисали у потпуно супротстављене политичке и економске интересе Југославије и Албаније. Став југословенског врха био је да Албанија у економском и културном развоју не може ићи у корак са осталим државама Балкана без помоћи ФНРЈ. По мишљењу југословенских руководилаца и економских стручњака, Албанија је морала да се интегрише у привреду ФНРЈ и кроз југословенску индустрију обезбеди експлоатацију својих природних ресурса, како би избегла да постане „плен западних империјалистичких земаља“. Југословенски стручњаци су сматрали да постоје два

---

²²⁷ АЈ, фонд 315, ф. 54, а.ј. 331, Приказ културно-политичке ситуације у Албанији, 22. јул 1947.

начина на који ФНРЈ може да унапреди развој Албаније. Први је подразумевао спољнотрговачку сарадњу и помоћ уз формалну привредну самосталност Албаније који би обезбедио њен успорени развитак уз велика одрицања ФНРЈ. Други начин је, са југословенског становишта, био ефикаснији јер је предвиђао потпуно укључивање Албаније у привредни систем ФНРЈ. Према овом решењу, Албанија би имала статус конститутивне републике у Југославији, а примала би дотације као економски заостало подручје.²²⁸ Албански руководиоци имали су другачији поглед на економске односе две земље. Огромну југословенску материјалну и финансијску помоћ они су посматрали као обавезу Југославије проистеклу из потписаних међудржавних уговора, у којима су препознавали елементе политичког потчињавања Албаније од стране Југославије.

Након самоубиства Нака Спируа у новембру 1947. године, југословенске власти су за лоше стање у албанској привреди углавном кривили „антинародно деловање“ овог албанског политичара. Планирање буџета за 1948. годину, темељило се на сличним принципима као и буџет за претходну годину и Југославија је поново на себе преузела одговорност за његово спровођење. Овога пута предвиђено је да Југославија на име кредита обезбеди Албанији 3 милијарде динара, које би чиниле 48,5% буџетских прихода. Као и у случају кредита за 1947. годину, ни овај уговор кредиту није садржао никакве клаузуле о албанској обавези да врати новац. Међутим, проблеми из 1947. године само су се продубили, а југословенски посланик Јосип Ђерђа је у априлу 1948. године закључио да је непријатељска линија према Југославији после смрти Наку Спируа додатно интензивирана, те да је такав курс заправо од почетка заступао највећи део албанског руководства, укључујући и Енвера Хоџу. Број чланака о Југославији у албанским листовима наставио је да се смањује у првој половини 1948. године. Касније се испоставило да је то што су се текстови о Југославији уопште појављивали у албанској штампи у првој половини 1948. године, била заслуга члана Агитпропа Нурија Хута, који је због тога избачен из Партије и ухапшен одмах по објављивању резолуције Информбироа.²²⁹

У првим месецима 1948. године пољуљано савезништво Југославије и Албаније почело је убрзано да ишчезава под притиском хлађења југословенско-совјетских односа. Два догађаја из јануара 1948. године од посебне су важности за разумевање

²²⁸ АЈ, фонд 50, ф. 56, а.ј. 380, Реферат о привредној структури Албаније, стр. 6, 8.

²²⁹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-161, Преглед писања албанске штампе и извештај о раду Одељења за информисање при посланству ФНРЈ у Тирани.

проблема насталих у овом међународном дипломатском троуглу. Први је сусрет Милована Ђиласа са Јосифом Стаљином у Москви 10. јануара, у којем је, према Ђиласовом каснијем сведочењу, Стаљин више пута експлицитно поручио да нема ништа против да Југославија „прогута“ Албанију.²³⁰ Ђилас је у књизи написао да је он тада уједињењу Југославије и Албаније „прилазио са искреним побудама“ и да му је „значило“ што би уједињење истовремено омогућило „прикључење знатне и компактне албанске мањине Албанији као посебној републици у југословенско-албанској федерацији“.²³¹ Ђиласово сећање је у складу са Хоциним исказом у „Титоистима“ о разговору са Брозом 1946. године, као и транскриптом разговора Кардеља и Стаљина 1947. године. Сва три извора указују на намеру југословенских комуниста да створе јединствену државу са Албанијом и унутар те државе Албанији предају део територије Србије.

Други важан детаљ у историји југословенско-албанских односа представља писмо које је Александар Ранковић упутио Енверу Хоци 19. јануара 1948. године, у којем је Ранковић упозорио на опасност од напада „грчких монархофашиста“ на Албанију и пренео предлог Јосипа Броза о отварању југословенске војне базе у Корчи на југу Албаније.²³² Предлог се заснивао на идеји југословенског генерала Милана Купрешанина који се од 1. јануара 1948. године налазио у специјалној мисији у Албанији. Купрешанин је проценио да албанска војска није у стању да одбије евентуални напад из Грчке, а да су југословенске јединице сувише далеко стациониране, те да је отварање југословенске базе у Корчи најадекватније решење.²³³ Ову идеју, коју је Енвер Хоца у начелу прихватио, Тито и Ранковић претходно нису споменули ниједном совјетском дипломати у Београду. Совјети ће за њу сазнати од албанског руководства, што ће додатно продубити неповерење Стаљина према Јосипу Брозу и југословенским властима. Као и у случају Стаљинове изјаве о „гутању Албаније“, не можемо са сигурношћу утврдити истинске мотиве за овај Брозов потез.

Грађански рат у Грчкој 1946–1949. године био је још једна тачка размимоилажења између Броза и Стаљина. Југославија и Албанија су у овом сукобу активно помагале грчке комунисте, пружајући им сву потребну материјалну и војну помоћ. Када би снаге побуњеничке Демократске армије Грчке доживеле пораз на

---

²³⁰ Milovan Đilas, *Susreti sa Staljinom*, str. 82.

²³¹ исто.

²³² АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-154.

²³³ Животић, *Југославија, Албанија и Велике силе 1945–1961*, стр. 295–296.

бојном пољу, најчешће би се повлачиле на „сигурну територију“ у Југославији и Албанији, где би се опоравиле и обновиле своје борбене капацитете. Ова пракса значајно је отежавала настојање Владе у Атини да у кратком временском року реши грађански рат у своју корист.²³⁴ С друге стране, Стаљин је био скептичан према пружању помоћи грчким комунистима у грађанском рату, сматрајући да САД и Британија ни по коју цену неће дозволити да Грчка постане део Источног блока. Из његовог става провејавао је страх да би распламсавање сукоба у Грчкој могло да доведе до конфронтације светских размера у моменту када Совјетски савез још увек није поседовао нуклеарно оружје, за разлику од Сједињених држава.

У фебруару 1948. године дошло је до компликације југословенско-совјетских односа која се испољила већ у оштрој реакцији совјетских власти на Брозов предлог за отварање југословенске базе у Корчи. У Москву су 7. фебруара хитно упућени Едвард Кардељ, Милован Ђилас и Владимир Бакарић, пошто је Броз, који је био позван, избегао одлазак правдајући се здравственим проблемима. У разговору са југословенским и бугарским представницима 10. фебруара, Стаљин је, поред оштрог прекоравања југословенског руководства због неинформисања Москве о планираној бази у Корчи, изнео и предлог „што хитнијег“ формирања југословенско-бугарске федерације, којој би се касније прикључила и Албанија.²³⁵ Дан касније, потпредседник југословенске владе Едвард Кардељ и совјетски министар спољних послова Вјачеслав Молотов потписали су протокол којим се Совјетски савез и Југославија обавезују да ће се „међусобно консултовати о свим важим међународним питањима која се тичу интереса две земље“. Текст протокола је сачињен од стране Совјета, а Кардељу је практично наређено да га потпише, што је представљало својеврсно понижење југословенске делегације и њено кажњавање због неконсултовања око базе у Албанији.²³⁶

На састанку Политбироа ЦК КПЈ 19. фебруара 1948. године, југословенски комунисти су признали грешку почињену у вези војне базе у Корчи, али и индиректно осудили понашање совјетских власти након тога. Када је реч о брзом уједињењу са Бугарском, Јосип Броз и његово окружење овај предлог више нису схватили као израз

---

²³⁴ Stathis Kalyvas, *Modern Greece, what everyone needs to now*, Oxford University Press 2015, str. 93–95.

²³⁵ М. Ђилас, *Susreti sa Staljinom*, str. 98–100; Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tira (1944–1974)*, Beograd 2014, str. 117–119; Е. Кардељ, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944 – 1957*, str. 111–117.

²³⁶ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956: Зборник докумената*, стр. 251–253; Е. Кардељ, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944 – 1957*, str. 119.

подршке у једном значајном подухвату, него као Стаљинову замку са циљем да се преко бугарских комуниста унутар двојне југословенско-бугарске државе изврши смена југословенског руководства. Зато је Броз на седници практично одбацио ову идеју, поручивши да још нису сазрели услови за њену реализацију.²³⁷

Тема војне ситуације на албанско-грчкој граници и базе у Корчи била је предмет разговора југословенског посланика Саве Златића и генерала Милана Купрешанина са албанским политичким врхом у Тирани 25. фебруара 1948. године. Иако је Купрешанин поднео извештај о „тежини ситуације“ на граници са Грчком, на предлог Енвера Хоџе о отварању југословенске базе у Корчи, Купрешанин и Златић су овога пута показали опрезност, препуштајући Албанцима да то питање поново поставе пред Совјетима. У тим недељама на албанско-грчкој граници албанска војска је забележила велики број случајева нарушавања ваздушног простора Албаније од стране грчких авиона, док су инциденти на копну били изузетно ретки.²³⁸

Не можемо искључити могућност да је ново покретање теме југословенске војне базе у Корчи крајем фебруара 1948. године, одлучујуће утицало да почетком марта Совјетски Савез почне да повлачи потезе у правцу прекидања односа са Југославијом. Совјетска влада је крајем фебруара отказала потписивање трговинског споразума са Југославијом за 1948. годину. У наредне две недеље конфликт се толико интензивирао да је 18. марта 1948. године совјетска Влада донела одлуку о повлачењу свих стручњака из Југославије.

Заоштравање односа са Совјетским Савезом на пролеће 1948. године означило је и дефинитиван крај уверењу југословенског руководства да је могуће задржати Албанију у својој сфери интереса. Југословенска страна је била свесна улоге албанског руководства у подстицању Стаљинове сумњичавости према Југославији и Јосипу Брозу. Уследиле су размене писама између Енвера Хоџе и Јосипа Броза, у којима су обе стране тврдиле да желе добре односе две земље, уз оптуживање друге стране да то не жели. Југославија је исказивала посебно незадовољство третманом генерала Купрешанина у Албанији, чију мисију је демонстративно повукла 22. априла 1948. године. Иако је Енвер Хоџа у писмима у исказао нешто више помирителског тона него

---

²³⁷ *Југословенско-совјетски односи 1945–1956: Зборник докумената*, стр. 255–256.

²³⁸ ДАМСП, ПА–1948, Албанија, ф. 5, д. 21 Инциденти на албанско-грчкој граници, 5/612 Извештај Драга Кошмрља Министарству иностраних послова ФНРЈ о грчким провокацијама на граници, 4. фебруар 1948.

што је то чинио Броз, потези албанског руководства недвосмислено су ишли у прилог удаљавања две земље.²³⁹

Начин на који је југословенска послератна власт третирала Албанију до сукоба са Информбироом свакако је одступао од уобичајене дипломатске праксе. Огромна материјална и логистичка помоћ упућена Албанији била је у нескладу са реалним економским могућностима ратом разорене Југославије. Југословенске власти и дипломатски представници у Тирани бавили су се свим релевантним питањима у Албанији, од стања водовода и канализације, до снабдевености албанских школа адекватним програмима и литературом, али не и тиме како да српска мањина у Албанији стекне право на школовање на матерњем језику.

Иако је одмах по окончању рата албанској националној мањини у Југославији обезбеђено похађање школа на матерњем језику, југословенска власт није захтевала да се исто право обезбеди српској националној мањини у Албанији. Срби из околине Скадра су 1947. године самоиницијативно упутили молбу Председништву владе Албаније да им се одобри отварање школе на српском језику, али је молба одбачена, под изговором да су „они и Албанци сада једно те исто“.²⁴⁰ О праву на употребу матерњег језика у службеној комуникацији и пред судовима, није било говора.²⁴¹ Југословенски посланик у Тирани Јосип Ђерђа у јануару 1948. године јесте од Београда тражио да се из Југославије у Албанију упуте професори српског језика, али не како би предавали српској мањини, за коју Ђерђа ниједном у току свог мандата није интервенисао, него албанским ученицима у Тирани који су се определили за учење овог језика.²⁴²

---

²³⁹ AQSH, Fondi Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë, Partia komuniste Jugosllave, v. 1948, d. 42, Letra të shkënyra midis shokut Enver Hoxhës dhe Marshal Titos, gjate vitit 1948.

²⁴⁰ Српска национална мањина била је сконцентрисана на подручју око града Скадра, у селима Врака, Каменица, Штебица, Коплик, Диригљате, Камица и Јубица. За отварање православне цркве и школе Врачани су се изборили код Скадарског паше за време Османског царства, али је школа на српском језику укинута 1934. године одлуком режима Ахмета Зогуа. Опширније видети: ДАМСП, ПА–1948, Албанија, ф. 6, д. 14, Наше мањине у Албанији, 6/357-358, Реферат о југословенској националној мањини у Албанији, 14. децембар 1948; Beqir Meta, „Qëndrimi i shtetit Shqiptar ndaj pakicës etno-kulturore vllehe dhe asaj malazeze në vitet 1920-1924“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2009), str. 45–66.

²⁴¹ У депешама и писмима југословенског посланства у Тирани која се чувају у Архиву Југославије, на постојање српске мањине у Албанији први пут је указано тек у децембру 1948. године, неколико месеци након избијања сукоба са Информбироом и погрома југословенских држављана у Албанији и то на инсистирање Министарства иностраних послова ФНРЈ, које је у октобру 1948. затражило од Посланства да сачини реферат о овом питању. Опширније видети: ДАМСП, ПА–1948, Албанија, ф. 6, д. 14, Наше мањине у Албанији; АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.3/1-254, Белешка о политици албанских власти према југословенској мањини, 1949.

²⁴² ДАМСП, ПА–1948, Албанија, ф. 1, д. 10, 1/241, Телеграм Јосипа Ђерђе Министарству иностраних послова ФНРЈ, 7. јануар 1948.

Друга потиснута тема у оквиру изузетно широке и разноврсне сарадње две земље био је статус албанских држављана насељених на Косову и Метохији за време окупације. Ни у овом случају југословенске власти нису примениле принцип реципроцитета у дипломатским односима. Током 1946. године из Албаније је организована репатријација у Југославију 556 југословенских држављана, углавном албанске националности, који су се пре или током рата под различитим околностима преселили у Албанију. Југославија је пристала да прими ова лица, али није отворено захтевала да се изврши и репатријација свих албанских држављана који су се током окупације населили на простору Југославије додељеном „Краљевини Албанији“, најчешће у склопу фашистичког окупационог апарата.²⁴³ За то време, на простору Косова и Метохије власти су вршиле „ревизију аграрне реформе“, којом је земља одузimana свим српским насељеницима на Косову и Метохији, који су за време Краљевине Југославије били запослени као службеници „ненародних режима“. Двоструки аршини које је врх КПЈ применио према српским и албанским насељеницима на Косову и Метохији заснивали су се на програму КПЈ из времена борбе против „великосрпске буржоазије“. Ова политика након Другог светског рата додатно је оснажена идејом Јосипа Броза и његовог окружења да Косово и Метохија буду „мамац“ за подстицање албанског руководство на одлуку о уједињењу Албаније са Југославијом.

Југославија је у својој политици према Албанији 1945–1948. године занемарила два важна фактора, која су након објављивања резолуције Информбироа нагло испливала на површину. Први је суревњивост Јосифа Висарионовича Стаљина према југословенско-албанском зближавању независно од његове воље. Други фактор тиче се одсуства жеље код албанског руководства и народа да Албанија буде превише потчињена Југославији, или чак да постане седма југословенска република. За тако нешто није постојала историјска, културна, национална, нити реалполитичка основа, због чега су неки од водећих албанских комуниста у југословенском иницирању политичког, економског и војног повезивања две земље више видели црте хегемонизма, него интернационализма.

---

²⁴³ ДАМСП, ПА–1946, Албанија, ф. 1, д. 27, Наши држављани у Албанији.

3. Забрана и опструирање повратка протераних Срба на Косово и Метохију

Питање повратка српских избеглица које су напустиле Косово и Метохију у периоду окупације било је једно од првих показатеља да ће политика новог југословенског руководства према Косову и Метохији бити значајно другачија у односу на политику Краљевине Југославије. Према процени историчара Ненада Антонијевића, са територије која је касније укључена у Аутономну косовско-метохијску област током рата је избегло између 90.000 и 100.000 Срба, док је између 9.000 и 10.000 убијено.²⁴⁴ Извештај Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на територији Косова и Метохије, објављен у марту 1946. године, такође указује на велики број косовскометохијских ратних избеглица. Према подацима ове комисије, на Косову и Метохији је током рата уништено преко 20.000 кућа и зграда, од којих је највећи број припадао српским породицама.²⁴⁵

У једном од упутстава Земаљској комисији при Народноослободилачком одбору Косова и Метохије, Државна комисија је прогон српског становништва са Косова и Метохије означила као „планско масовно исељавање нашег живља, уз пљачку целокупне његове имовине, које спада у категорију тешких ратних злочина“.²⁴⁶ Избеглице су биле у тешком материјалном положају, пошто је окупатор поред паљења и узурпације кућа, опљачкао и њихову покретну имовину. У пријавним листићима које су избегличке породице током 1945. године подносиле Министарству колонизације како би вратиле имања, на питање о тренутној имовини њихов најчешћи одговор је био да „немају ништа“ јер им је „све уништено и опљачкано од стране окупатора“.²⁴⁷ Земљу протераних Срба углавном су преузели албански велепоседници, који су уз одобрење фашистичких власти на простору Косова и Метохије, обновили османски феудални систем. Један од највећих земљопоседника у Приштинском срезу, био је Ђемаљ-бег, ујак приштинског префекта Иљаза Агушија. Пошто је вишеструко повећао поседе

²⁴⁴ Ненад Антонијевић, *Косово и Метохија 1941-1945. година. Ратни злочини*, 549–551; *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, Београд 2003, стр. 41.

²⁴⁵ Опширније видети: АЈ, фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, ф. 72, а.ј. 1–200.

²⁴⁶ АК, фонд Обласни народноослободилачки одбор Приштина, к. 3, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Док. 268/44. Упутство бр. 5 Земаљској комисији за утврђивање ратних злочина при Обласном НО Косова и Метохије, 15. децембар 1944.

²⁴⁷ АЈ, фонд 97, Комисија за аграрну реформу и колонизацију владе ФНРЈ 1945–1948, ф. 7, Пријаве колониста поводом објаве министарства колонизације од 4. августа 1945. године.

отимањем српских имања, део земље Ђемаљ-бег је дао албанским сељацима да је обрађују као чивчије.²⁴⁸

На мети окупатора било је комплетно српско становништво, а већину косовскометохијских избеглица чинили су људи који су се на Косово и Метохију населили у међуратном периоду, због чега ће комунистичка власт оспорити њихово право на повратак имовине. Избегличко питање на Косову и Метохији од стране нове власти званично је представљено као „аграрно питање“. Услед систематског и вишеслојног опструирања повратка, већина избеглица није успела да се врати на своја имања.

3.1. Аграрна реформа и колонизација у Краљевини Југославији

Политика спречавања повратка избеглица на Косову и Метохији заснивала се на својеврсној криминализацији међуратне колонизације у Југославији. КПЈ је колонизацију на Косову и Метохији представљала као „отимање албанске земље у служби великосрпске политике“ и „искорењивања Албанаца“. Од оваквог тумачења КПЈ није одустала ни 1945. године, када се показала његова чињенична неутемељеност. Колонизација у Краљевини Југославији била је део аграрне реформе, чији је циљ био обезбеђивање земље за становнике са подручја на којима је постојао недостатак обрадиве земље. Вишкови обрадиве земље за доделу сиромашним породицама нарочито су се стварали на простору Старе Србије, где је до ослобођења 1912. и 1913. године на снази био османски феудални систем, заснован на великим беговским поседима, које су као надничари обрађивали зависни сељаци, односно чивчије.²⁴⁹

Основни циљ аграрне реформе Краљевине Југославије било је збрињавање сиромашног становништва, које је сносило тешке последице ратова 1912–1918. године. Да би се задовољиле потребе породица које нису имале довољно земље за преживљавање, или уопште нису имале земљу, било је потребно култивисати и велике

---

²⁴⁸ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941–1945), Државни апарат за вријеме окупације, л. 18.

²⁴⁹ О колонизацији и аграрној реформи у Краљевини Југославији видети: Богдан Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918 – 1941*, Београд 2002; Милован Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1919–1941*, Приштина 1981, стр. 42-78; Александар Павловић, „Аграрна реформа и колонизација на Косову и Метохији 1918-1941. као предмет интересовања у домаћој науци“, *Баитина*, св. 22 (2007), стр. 193–215; Александар Павловић, „Прилог проучавању економије колониста на Косову и Метохији 1918–1941“, *Архив*, год. XI, бр. 1/2 (2010), стр. 99–108; Гојко Маловић, „Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941“, *Архив*, бр. 1-2 (2006), стр. 9–12.

површине неискоришћеног пољопривредног земљишта.²⁵⁰ Један од мотива међуратне колонизације Старе Србије било је и настојање државе да повећа удео конститутивног народа на територији за коју је процењено да његова бројност, услед историјских околности, није довољна.²⁵¹ Радило се о уобичајеној пракси у свим европским државама тог доба, која је настављена и након Другог светског рата, а примењивале су је подједнако и грађанске и социјалистичке државе, укључујући и социјалистичку Југославију. Ипак, за разлику од колонизације Војводине и Истре након Другог светског рата, колонизација Старе Србије од стране Краљевине Југославије није била праћена протеривањем Албанаца, нити било којом другом врстом државног терора над одређеном етничком групом.²⁵²

Основу аграрног фонда за додељивање земље насељеницима на Косову и Метохији чинили су велики комплекси шикара, општинских и сеоских утрина, подводног земљишта, пустара, напуштеног и необрађеног земљишта, од којих је култивизацијом требало добити плодну и обрадиву земљу. Право на коришћење ове земље првенствено су добијали дотадашњи кметови на Косову и Метохији, Албанци и Срби, а потом и ратни добровољци и насељеници из других крајева Југославије.²⁵³

Власти Краљевине Југославије сачиниле су различите статистике о издвајању земљишта у Јужној Србији за потребе аграрне реформе. Ни у једној од њих удео државног и општинског земљишта у укупном земљишту издвојеном за аграрну реформу и колонизацију на Косову и Метохији није био мањи од 93%. Према истим подацима, земљиште откупљено од приватника-великопоседника не прелази 3%, док удео напуштене земље и оне одузете од качака не прелази 3,2%.²⁵⁴ Према историчару Миловану Обрадовићу, за аграрну реформу на Косову и Метохији укупно је издвојено 184.877,43 хектара земље, од чега је 100.323,95 хектара (54,3%) било државно земљиште, 75.502, 24 хектара (40,7%) општинско земљиште, 246,14 хектара (0,12%) је припадало црквама и манастирима, 4530,43 хектара (2,4%) било је приватно земљиште

---

²⁵⁰ Александар Павловић, „Аграрна реформа и колонизација на Косову и Метохији 1918-1941. године као предмет интересовања у домаћој јавности“, *Баштина*, св. 22 (2007), стр. 199.

²⁵¹ Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918-1929*, Београд 2008, стр. 204, 205, 752.

²⁵² Хатице Бериша, *Конепт Велике Албаније као претња националној безбедности Републике Србије*, Београд 2014, стр. 60, 61.

²⁵³ Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, стр. 215; Branko Bošković, *Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918–1941) i njihov progon (1941–1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike*, u *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić, Sarajevo 1990, str. 415–422.

²⁵⁴ Подаци су углавном парцелирани по аграрним повереништвима и срезовима, и потичу из различитих временских периода, односно обухватају различите епохе аграрне реформе и колонизације. Опширније видети: АЈ, фонд 96, Установе аграрне реформе Краљевине Југославије, фасцикле 15 и 21.

одузето од великих земљопоседника, а 4.252,67 хектара (2,3%) је било трајно напуштено или одузето качачко земљиште.²⁵⁵ Према овим подацима чак 95% земљишта издвојеног за аграрну реформу било је државно или општинско земљиште.

Уколико се грађи фонда Установе аграрне реформе у Краљевини Југославији приступи другачијом методологијом, добиће се резултати који показују нешто већи удео напуштених имања и качачког земљишта, као и приватног земљишта одузетог од крупних земљопоседника. Резултати нашег истраживања приказани су у табели 5.²⁵⁶

Табела 5. Земљиште на Косову и Метохији, које су власти Краљевине Југославије издвојиле за аграрну реформу и колонизацију.

Срез	Укупно издвојено (хектара)	Државно	Општинско	Црквено	Приватно	Трајно напуштено качачко
Ђаковички	43.102,19	42.609,25	-	-	-	492,94
Пећки	17.130,5	4.679,55	10.905,1	383,34	392,15	770,36
Источки	15.489,18		14.450,18	0,63	31,8	1006,57
Подримски	21.188,71	21.009,47	-	-	-	179,24
Шарпланински	18.336,91	-	13.518,8	-	3.142,03	1.676,38
Звечански	3.504	-	3.332,3	-	-	172,2
Дренички	14.240,55	13.810,41	-	-	206,58	223,56
Лабски	7.057,33	72,98	6937,81	-	14,47	32,07
Вучитрнски	11.756,9	9.425,66	-	-	1.165,62	1.165,62
Неродимски	6.079	-	6.071	-	8	-
Грачанички	19.006	-	18.344	-	508	154
Гњилански	12.806	12.746	-	-	6	54
Качанички	869	-	846	-	-	23
Подгорски	2.019	-	2.007	-	-	11
Укупно КиМ	192.585,27	104.353,07	76.412,19	383,97	5.474,65	5.960,94

Према овим подацима, 54,2% издвојеног земљишта било је државно, 39,7% општинско, 2,7% приватно и 3% трајно напуштено и качачко. Важно је имати у виду да је од целе земље издвојене за аграрну реформу само један мањи део искоришћен за колонизацију. Према подацима аграрног повереништва из 1939. године за десет

²⁵⁵ М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1919-1941*, стр. 208.

²⁵⁶ АЈ, фонд 96, ф. 15, Статистички преглед аграрне реформе у Јужној Србији сачињен од Врховног повереништва аграрне реформе у Скопљу, 11. новембар 1940; ф. 15, а.ј. 56, Табеларни преглед расподеле земље у десет косовскометохијских срезова; ф. 15, а.ј. 56, Преглед додељене земље у петнаест косовскометохијских срезова.

косовскометохијских срезова, од укупно издвојеног земљишта на овом подручју 38% додељено је колонистима, укључујући добровољце и четнике. Пропорционално највећи део земље, око 40%, није додељен ни за једну сврху и остављен је на располагању државним властима за даљу прераспodelу. Остатак од 22% издељен је другим категоријама становништва, пре свега месним аграрним интересентима, а затим чивчијама и аутоколонистима и различитим институцијама – школама, културним установама, црквама и манастирима. Део земље дат је на коришћење војсци и жандармерији, а део је остављен за путеве, железнице, реке, утрине и испашу стоке.²⁵⁷

У категорију „трајно напуштеног земљишта“ убрајане су различите групе имања: имања породица које су се преселиле у Турску након Балканских ратова, имања качака који су дигли устанак против Краљевине СХС и потом отишли у Албанију, као и имања разбојника који су настојали да избегну суђење за почињена кривична дела, због чега су бежали у Албанију или друге земље. Касније ће сва ова земља бити проглашена за „неправедно одузету“, а лица од којих је била одузета за „политичке емигранте“.²⁵⁸ Под категоријом „приватно власништво“ уврштена је земља коју је држава експропријатисала, односно принудно одузела уз новчану накнаду, од крупних земљопоседника – бегова и читлук сахибија, јер је количина земље коју су поседовали превазилазила прописом дозвољени максимум.²⁵⁹

Ови подаци нас упућују на то да аграрна реформа Краљевине Југославије није била „експлоатација чији је циљ било ширење и заоштравање националне мржње и исељавање Шиптара са ових простора“, као што је наведено у резолуцији оснивачке конференције Народног одбора Косова и Метохије у Бујану 2. јануара 1944. године.²⁶⁰ Историчар Богдан Лекић је закључио да је негативан став КПЈ према аграрној реформи на Косову и Метохији био мотивисан њеним практичним политичким интересима за „придобивање Арнауца“ и њихово учлањивање у КПЈ, што је био главни циљ Партије на овом простору током тридесетих година.²⁶¹ За КПЈ, аграрна реформа је, као и сваки

---

²⁵⁷ АЈ, фонд 96, ф. 15, а.ј. 56, Табеларни преглед расподеле земље у десет косовскометохијских срезова.

²⁵⁸ АК, фонд Обласни Народноослободилачки одбор Приштина, к. 1, Аграрно повереништво у Пећи (1936-1938), Извештај комисије у Пећи, 12. мај 1936.

²⁵⁹ Под беглуцима су се подразумевали велики поседе које је власник сам обрађивао са својом породицом, а читлаци су били имања на којима су за власника земљу обрађивале чифчије. Постојали су и поседе које су за власнике обрађивали плаћени наполичари, и које власници нису пристајали да зову читлуцима јер наполичари нису били везани за земљу, већ су обрађивали имања различитих власника.

Видети: М. Обрадовић, *Аграрна реформа*, стр. 59–78.

²⁶⁰ *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 10.

²⁶¹ Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, стр. 215.

други потез власти Краљевине СХС, била повод за етикетирање „великосрпске буржоазије“, која „угњетава, прогања и убија Албанце и друге народе у Југославији“²⁶².

Милован Обрадовић је израчунао да је једна колонистичка породица на Косову и Метохији у просеку добила 8,47 хектара земље. У једном од извештаја о аграрној реформи, наведено је да је 9.255 породица колониста (укључујући добровољце и четнике) у дванаест косовских и метохијских срезова добило 70.390,52 хектара земље, односно 7,6 хектара по породици.²⁶³ Бројни фактори одређивали су величину додељеног земљишта, тако да су флукуације на различитим теренима биле велике. Породице у Звечанском срезу у просеку су добијале испод пет хектара земље, док су у Подримском срезу насељеничке породице просечно добијале око десет хектара земље.

Посебан изазов представља утврђивање тачног броја „насељеника“ на Косову и Метохији. Многи људи су 1912. године почели да се враћају у Стару Србију као аутоколонисти. Црна Гора је 1913. године започела колонизацију Метохије, а велики број људи је од 1918. до 1941. године самостално куповао имања на Косову и Метохији, независно од аграрне реформе коју је спроводила држава. Према документу под називом „рекапитулација“, непознатог датума, који се чува у фонду Министарства пољопривреде Краљевине Југославије, и највероватније потиче од Аграрног повереништва у Скопљу, на Косову и Метохији је у склопу аграрне реформе насељено је 11.381 породица са укупно 54.560 чланова.²⁶⁴ Поред тога, крајем 1939. године урађен је попис становништва Јужне Србије, који су спровели срески органи власти, и који, упркос одређеним недостацима, услед неодржавања пописа 1941. године представља драгоцен извор за демографску историју овог простора. Пописано становништво је било подељено у три категорије – „словенски елемент“, „несловенски елемент“ и „насељеници“. Укупно је на територији Косова и Метохије пописано 645.017 људи, од којих су 59.294, односно 9,2 одсто били насељеници.²⁶⁵

3.2. Отварање избегличког питања

Многе протеране породице су, убрзо по ослобођењу Косова и Метохије, самостално кренуле у своје домове, рачунајући да ће им нова власт омогућити повратак, вратити имања и казнити злочинце из времена окупације. Међутим,

²⁶² М. Обрадовић, *Аграрна реформа*, стр. 84–85.

²⁶³ У документу се наводе имена десет срезова, али је под Неродимским срезом заправо урачунато повереништво за Урошевац које је, поред неродимског, обухватало и Грачанички и Гњилански срез. Видети: АЈ, фонд 96, ф. 15, а.ј. 56.

²⁶⁴ АЈ, фонд 67, Министарство пољопривреде Краљевине Југославије, ф. 28, а.ј. 264.

²⁶⁵ АЈ, фонд 96, ф. 3, а.ј. 86.

наилазили су на имања узурпирана од стране Албанаца, и локалне власти, често истог састава као и у време окупације, које су одбијале да им пруже било какву помоћ.²⁶⁶ Одмах по успостављању контроле НОВЈ над Косовом и Метохијом крајем новембра 1944. године, уместо процесуирања одговорних за почињене злочине, дошло је до масовног интегрисања припадника и сарадника фашистичког апарата Велике Албаније у бирократски апарат нове комунистичке власти.

Водећи српски и југословенски комунистички функционери, с лакоћом су игнорисали догађања на Југославији у периоду 1941–1944. године. настављајући да на српско национално питање гледају кроз стереотипе формиране у међуратном периоду. Аутентично сведочанство оваког погледа представља реферат Благоја Нешковића о „политичком стању у Србији, Војводини и Косову и Метохији“ на Првом оснивачком конгресу КП Србије 9. маја 1944. године.²⁶⁷ Нешковић, који је на Конгресу изабран за секретара КП Србије, као први задатак КПЈ у Србији навео је „борбу против великосрпског шовинизма“, а као други задатак „борбу против остатака дражовштине и фашизма“. Док је у централној Србији примећивао „остатке фашизма“, овакав тип проблема Нешковић није регистровао на Косову и Метохији. Као и у предратном и ратном периоду, основни циљ политике КПЈ на Косову и Метохији за Нешковића је било „стицање наклоности шиптарских маса“. За Нешковића на Косову и Метохији није постојало избегљичко питање, осим у контексту „насељеника којима је додељена земља отета од Шиптара“. Стога је као први задатак КПЈ на Косову и Метохији, Нешковић навео следеће: „Решавати аграрно питање уз учествовање сеоске сиротиње на опште задовољство шиптарских и других маса Косова и Метохији“.²⁶⁸

Говорећи о циљевима КПЈ и њеног Агитпроп апарата за време рата, Милован Ђилас је на Петом конгресу КПЈ 1948. године саопштио да је „у масама српског народа требало непрестано водити борбу против великосрпских, хегемонистичких, угњетачких тенденција“. Истовремено, Ђилас је навео да се у масама албанске мањине на Косову и Метохији пропаганда КПЈ „одвијала у борби против великосрпског угњетавања и против албанске реакције“. На тај начин, пропагандни апарат КПЈ је и Србе и Албанце за време Другог светског рата убеђивао да им је највећи непријатељ „великосрпско

---

²⁶⁶ Milovan Obradović, *Agrarni odnosi na Kosovu 1944-1953. godine*, Priština 1979, str. 343.

²⁶⁷ Нешковић је у реферату Србију, Војводину и Косово и Метохију третирао као три засебне политичке целине. Видети: *Оснивачки конгрес КП Србије (8–12. мај 1945)*, стр. 31–44.

²⁶⁸ *Оснивачки конгрес КП Србије (8–12. мај 1945)*, стр. 43, 44.

угњетавање“.²⁶⁹ Историчар Бранко Петрановић је приметио да је национална политика КПЈ, обликована у међуратном периоду, довела до тога да је Партија 1945. године спречавала повратак српских колониста из Краљевине Југославије, док је омогућила право на останак колонистима Велике Албаније и колонистима НДХ у Срему.²⁷⁰

Национални комитет ослобођења Југославије је 6. марта 1945. године, последњи дан пре свог укидања и стапања у Привремену владу Демократске федеративне Југославије, донео одлуку о „привременој забрани враћања колониста у њихова ранија места живљења“. Одлука се односила на протеране међуратне насељенике са територије Косова, Метохије, Македоније, Срема и Војводине.²⁷¹ Седам дана касније, одлука о забрани повратка укинута је за Срем и Војводину, док је за Косово и Метохију и Македонију остала на снази.²⁷² Иако званично привременог карактера, и мотивисана „хуманитарним“ разлогом – да се избеглице „не троше на пут“ док се не створе услови за повратак, одлука о забрани повратка „колониста“ представља преседан у решавању избегличког питања након Другог светског рата.

Југославија је 9. новембра 1943. године потписала споразум о оснивању Администрације Уједињених нација за помоћ и опоравак (United Nations Relief and Rehabilitation Administration - UNRRA). У преамбули споразума наведено је да се све државе потписнице обавезују да ће одмах по ослобођењу неке територије од фашистичког окупатора приступити организовању повратка ратних избеглица у своје домове.²⁷³ На основу овог споразума, Југославија је до 1948. године примила значајну хуманитарну помоћ. Истовремено, опструкцијом повратка избеглица на Косово и Метохију југословенске власти су прекршиле своје обавезе из споразума о оснивању УНРРА.

Поред кршења принципа међународног споразума, КПЈ је односом према избегличком питању прекршила и обећање изнето у пропагандном летку избеглицама

---

²⁶⁹ V конгрес Комунистичке партије Југославије. *Извештаји и реферати*, стр. 271, 272.

²⁷⁰ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, стр. 702, 703.

²⁷¹ Одлука је ступила на снагу објављивањем у Службеном листу ДФЈ 16. марта 1945. године. Видети: *Службени лист ДФЈ. Регистар за прво полугође 1945. године*, Привремена забрана враћања колониста у њихова ранија места живљења, стр. 137; Ј. Пејин, *Страдање Срба у Метохији*, стр. 205–206; Милорад Ђоковић, *Косметски досије. Исповести и судбине прогнаних Косоваца*, Београд 1990, стр.88, 89; Перо Симић, *Тито и Срби. књига 2 (1945–1972)*, Београд 2016, стр. 45–47.

²⁷² *Службени лист ДФЈ. Регистар за прво полугође 1945. године*, Решење о дозволи пресељења колониста за Војводину, стр. 145.

²⁷³ Споразум су потписале 44 земље. Опширније видети: *Agreement for United Nations Relief and Rehabilitation Administration, 9. November 1943*. <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1943/431109a.html> (Приступљено 2. маја 2018).

са Косова и Метохије. Овај текст, насловљен на „избеглице са Косова“ објављен је у фебруару 1944. године и требало је да подстакне српске избеглице са Косова и Метохије да се прикључе партизанском покрету. На крају текста, југословенски комунисти су српским избеглицама са Косова поручили следеће: „Наши батаљони ће ускоро прерасти у ударне косовско-метохијске бригаде са којима ћемо се победнички вратити на наше драго Косово... Ви ћете се поново вратити на своја имања, обновити своје куће и изградити бољи и срећнији живот“.²⁷⁴ Документ је потписао Обласни комитет Комунистичке партије Југославије за Косово и Метохију, који је годину дана касније био главни иницијатор блокаде повратка избеглица.

У саставу Привремене Владе ДФЈ формиране 7. марта 1945. године, формирано је Министарство за колонизацију, на чијем челу се налазио Сретен Вукосављевић, предратни политичар, народни посланик и предавач на Правном факултету у Београду, који се током Другог светског рата 1943. године придружио партизанском покрету и убрзо постао председник Земаљског антифашистичког већа Санџака. Иако је за министра у Влади постављен на предлог НКОЈ-а, Вукосављевић се наредних 11 месеци борио за права избеглица на повратак у своје домове, све док због те борбе није разрешен министарске функције 1. фебруара 1946. године.²⁷⁵

Вукосављевић је одмах покушао да стави ван снаге Привремену забрану повратка протераних колониста, коју је 6. марта наредио министар унутрашњих послова Влада Зечевић. Министарство колонизације је 15. марта 1945. године послало допис Војној управи у Приштини и НОО Косова и Метохије са обавештењем да насељеници са Косова и Метохије траже да се врате на своја имања, као и да села у којима су они привремено смештени као избеглице, захтевају да се овај проблем што пре реши. Министарство је од косовскометохијских органа власти затражило одговоре на питања да ли постоје сметње за повратак насељеника и, уколико постоје, на који начин се оне најбрже могу отклонити.²⁷⁶

Пошто је сазнао за политичке сметње повратку, министар Вукосављевић је инсистирао да се најпре све протеране породице врате на своја имања, па да се након тога приступи ревизији аграрне реформе Краљевине Југославије и утврди да ли би

---

²⁷⁴ АЈ, фонд 792, ЦК КПЈ, II/675.

²⁷⁵ Истог дана укинута је министарство колонизације, а питања везана за ревизију аграрне реформе на Косову и Метохији прешла су у надлежност нове мешовите Ревизионе комисије.

²⁷⁶ Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва VI – Писма са села. Политички и други списи*, прир. Момчило Исић, Београд 2012, стр. 532.

некоме требало одузети земљу. Вукосављевић је сматрао да је, уколико се ревизија аграрне реформе буде вршила без претходног повратка избеглица, „цела ствар пропала“.²⁷⁷ На то да је у марту 1945. године дошло до отварања избегличког питања указује и телеграм британског амбасадора у Београду Ралфа Стивенсона британском министарству спољних послова од 29. марта, у којем је поручено да се „српски колонисти, насилно протерани са Косова 1941. године, сада поново враћају“.²⁷⁸

Прва етапа избегличког питања обележена је покушајем Министарства колонизације ДФЈ да косовскометохијским избеглицама омогући повратак на основу међународних норми и принципа непризнавања етничког чишћења почињеног од стране окупатора.

Благоје Нешковић је на седници Полибтироа 1. априла 1945. године поручио да се Албанци „боје да ће им се земља одузети, а они који је немају да је неће ни добити“. Он је констатовао да земљу и даље држе бегови, док је сељаци обрађују као чивчије. Нешковић је рекао и да на Косову и Метохији има 30.000 насељеника, чиме је двоструко смањио број припадника ове популације. Окупљени су се сложили да треба што пре приступити „решавању аграрне реформе“. Питање повратка српских насељеника на своја предратна имања није споменуто.²⁷⁹

Јосип Броз је, на њему својствен начин, у разговорима са Сретеном Вукосављевићем исказивао разумевање за његове ставове о праву избеглица на повратак. На седници Полибтироа 1. априла 1945. године он је поручио да „на Косово и Метохију треба да се врате сви који су живјели“.²⁸⁰ С друге стране, на састанку са делегацијом Албанаца са Косова и Метохије 6. априла 1945. године Броз је обећао ревизију аграрне реформе и нову расподелу земље. Он је том приликом поручио да је „аграрна реформа у бившој Југославији била лоше и неправилно спроведена“, као и да ће „сви којима је земља била неправедно одузета“ добити земљу назад. У наредној реченици, Броз је рекао: „Неправилности ће бити поправљене и извршит ће се нова подјела земље, јер земљу сада држе многи који су сарађивали са окупатором“.²⁸¹ Ова реченица представља један од малобројних сведочанстава да је неко од највиших

²⁷⁷ АЈ, ф.97, ф. 5, а.ј. 48, „У вези разговора министра Ср. Вукосављевића и Космет делегата Мугоше и Хоце“.

²⁷⁸ АQSH, Doku menta të ardhur nga bibliotekat dhe arkivat e huaja, fondi 1510/1, Ministria e Punëve të Jashtme Britanike, v. 1945, d. 119, Telegram i Stevenson, Beograd, dërguar Ministrisë së Jashtme të Anglisë mbi gjendjen në kufirin shqiptaro-jugosllav. Kosova e Metohia administrohen nga Komiteti Nacionalçlirimtar.

²⁷⁹ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, III/1, Седница Политбироа ЦК КПЈ 1. априла 1945.

²⁸⁰ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, III/1, Седница Политбироа ЦК КПЈ 1. априла 1945.

²⁸¹ АЈ, фонд 97, ф. 4, а.ј. 44, Делегација Шиптара са Косова и Метохије посетила је Маршала Тита, стр. 2.

југословенских руководиоца јавно констатовао да сарадници окупатора и даље држе земљу на Косову и Метохији. Међутим, о овом проблему, у наредном периоду готово да се уопште није расправљало.

Министарство за колонизацију Демократске федеративне Југославије је 2. маја 1945. године донело нацрт Уредбе о повратку насељеника на Косово и Метохију. Уредба је предвидела да сви који су се легално населили или купили земљу на Косову и Метохији остваре право на повратак, а да случајеви у којима је оштећено нечије својинско право буду подвргнути ревизији која је требала да се спроведе у најкраћем могућем року. Предвиђено је да се свим „политичким емигрантима“ који су побегли из државе у међуратном периоду земља врати уколико им је одузета. Свима који су током окупације противправно заузели земљу колониста, уколико нису чинили злочине, омогућено је добијање неке другу земљу, уколико су беземљаши или имају недовољно земље.²⁸²

Уз овај документ, министар Сретен Вукосављевић је објавио и образложење уредбе, у којем је изнео став да се на Косову и Метохији не смеју признати померања становништва учињена насиљем окупаторских власти, као што нису призната ни у остатку Југославије. Он је критиковао одуговлачење са повратком избеглица које је до тог тренутка трајало 5 месеци и поручио да се код избеглица осећа „озлојеђеност“ због тога. Посебно је истакао да уредба води рачуна и о оним људима које је окупатор населио на избегличка имања у периоду 1941–1944. године, за које је предвиђено да добију неку другу земљу на Косову и Метохији.²⁸³ Упркос њеном помирљивом и компромисном карактеру, на пленуму Централног комитета КПЈ одлучено је да се ова уредба не усвоји.²⁸⁴

Уследио је састанак министра за колонизацију ДФЈ Сретена Вукосављевића са водећим комунистима са Косова и Метохије – Фадиљом Хоцом и Душаном Мугошом, који је показао дубоки јаз у погледу на избегличко питање између министра и косовскометохијских комуниста. Фадиљ Хоца и Душан Мугоша класификовали су колонисте у осам категорија, настојећи да што већем броју насељеника забране

---

²⁸² АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Уредба о повратку насељеника на Косову и Метохију, 2. мај 1945.

²⁸³ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Уредба о повратку насељеника на Косову и Метохију, Образложење уредбе, 2. мај 1945.

²⁸⁴ Момчило Исић, Милован Митровић, Добрило Аранитовић, *Живот и дело Сретена Вукосављевића 1881-1960*, Београд 2012, стр. 259.

повратак.²⁸⁵ Људе који су куповином стекли земљу, обласни функционери су такође поделили у две групе: оне који су је стекли „праведном куповином“ и оне који су је стекли „шпекулацијом и насиљем“. Вукосављевић је, поводом овог питања, констатовао да су, због избегавања таксе, у купопродајним уговорима углавном бележене мање суме новца, услед чега би се свака куповина накнадно могла представити као „шпекулативна“.²⁸⁶

Чак и колонисти насељени на неискоришћеном државном земљишту и утринама подељени су у две групе – где насељавање на утринама није „пореметило“ атар села и где је насељавање „изазвало тескобу и пореметило села“. Мугоша је предложио да се другој групи насељеника одузму имања.²⁸⁷ Вукосављевићу је било јасно да се радило о тражењу изговора за протеривање насељеника. Мугоша је предлагао и да се насељеничка земља која је током окупација због запушености претворена у утрину остави селу као утрина.²⁸⁸ Посебан спор изазвао је предлог косовскометохијских комуниста да се сви насељеници настањени на такозваној „качачкој земљи“ протерају са имања и да се она врате качацима. Министар Вукосављевић је у свом извештају са састанка поводом овог предлога навео: „Арнаути Мугош и Хоџа мисле да их (качака) има доста и кажу: Качаци емигранти, или због криминала, или као политички кривци, да се врате на своја имања“.²⁸⁹ Евидентно је да је министар колонизације ДФЈ у извештају Душана Мугошу назвао „Арнаутом“. Претпостављамо да је Вукосављевић став о Мугошиној националној припадности заузео на основу његовог држања по питању повратка избеглица на Косово и Метохију.

3.3. Избегличко питање између силе закона и закона силе

У другој половини маја 1945. године министар Вукосављевић је остварио први велики успех на плану повратка избеглица. Он је на заседању Председништва Авноја 24. маја 1945. године образлагао Предлог закона о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити у току окупације и имовином која им је одузета од

---

²⁸⁵ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, У вези разговора министра Ср. Вукосављевића и Космет делегата Мугоше и Хоџе.

²⁸⁶ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, У вези разговора министра Ср. Вукосављевића и Космет делегата Мугоше и Хоџе.

²⁸⁷ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, У вези разговора министра Ср. Вукосављевића и Космет делегата Мугоше и Хоџе.

²⁸⁸ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, У вези разговора министра Ср. Вукосављевића и Космет делегата Мугоше и Хоџе.

²⁸⁹ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, У вези разговора министра Ср. Вукосављевића и Космет делегата Мугоше и Хоџе.

стране окупатора и њихових помагача.²⁹⁰ У првом члану Закона наведено је да се сва имовина физичких и правних лица коју су власници морали напустити или им је отета у току окупације, „враћа одмах власницима, без обзира на евентуална потраживања држаоца имовине против власника у вези са овом имовином“.²⁹¹ Закон је предвидео да се свим избеглицама са Косова и Метохије, укључујући и међуратне насељенике, имовина мора одмах вратити. Председништво Авноја изгласало је Закон, који је у Службеном листу ДФЈ објављен 29. маја 1945. године, када је ступио на снагу.²⁹²

Закон о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити у току окупације односио се на читаву територију Југославије, без изузетка, као и на сва лица која су морала напустити имовину у току окупације. Тиме је, после два и по месеца, одлука привременој забрани повратка колониста на Косово и Метохију формално стављена ван снаге, и свим избеглицама омогућен повратак у своје домове. На тренутак је изгледало да је избегличко питање на Косову и Метохији завршено хуманим решењем, у складу са међународним нормама.

Међутим, уместо спровођења Закона, Обласни одбор Косова и Метохије је у наредним месецима организовао опструкцију повратка избеглица, у чему је имао подршку Јосипа Броза и врха Партије, чиме је Закон од 24. маја остао „мртво слово на папиру“. Као одговор на доношење Закона, Обласни одбор Косова и Метохије објавио је 28. маја 1945. године Проглас, у којем је поделио протеране насељенике у чак 8 категорија, као што су раније предлагали Фадиљ Хоџа и Душан Мугоша. Осам категорија колониста су у Прогласу додатно подељене у „подкатеорије“. Министарство колонизације је у оваквом дељењу колониста видело тенденцију да се што већем броју избеглица забрани повратак на Косово и Метохију.²⁹³

Настојању Фадиља Хоџе и Душана Мугоше да њихово виђење избегличког питања постане доминантан став врха КПЈ, помогао је извештај четворочлане Комисије Министарског савета ДФЈ о стању на Косову и Метохији. Задатак Комисије је био да у периоду од 17. до 26. маја 1945. године обиђе Косово и Метохију и о тамошњем стању

---

²⁹⁰ М. Исић, М. Митровић, Д. Аранитовић, *Живот и дело Сретена Вукосављевића 1881-1960*, стр. 259.

²⁹¹ *Службени лист ДФЈ. Регистар за прво полугође 1945. године*, Закон о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити у току окупације и имовином која им је одузета од стране окупатора и његових помагача, стр. 293.

²⁹² *Службени лист ДФЈ. Регистар за прво полугође 1945. године*, Закон о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити у току окупације и имовином која им је одузета од стране окупатора и његових помагача, стр. 293, 294.

²⁹³ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Писмо министарства за колонизацију Председништву владе Србије, 21. децембар 1945.

поднесе извештај Председништву Министарског савета. Комисија, коју су чинили Лео Светак, Никола Францетић, Ратко Кокић и Милорад Зорић, је након десет дана боравка на Косову и Метохији, саставила извештај и доставила га 1. јуна 1945. године.²⁹⁴ Оцене, запажања и мишљења које су унете у текст, у великој мери показују идеје и намере руководећих косовскометохијских комуниста, који су десет дана члановима комисије приказивали и објашњавали ситуацију у овој области.

На почетку извештаја као главни проблем је наведен „недовољан број Албанаца“ у политичким и представничким органима, уз прећуткивање чињенице да су у Обласном народноослободилачком одбору Косова и Метохије, као главном органу власти на том простору, Албанци чинили 85%, а Срби 6% делегата. Нису наведени ни састави месних и среских одбора, у којима су доминирали Албанци, од којих су многи припадали фашистичким властима у Другом светском рату.

У делу Извештаја о окупацији и развоју народноослободилачке борбе на Косову нису споменути масовни злочини и прогони Срба. Избегличко питање насловљено је као „Аграрно питање“ са анализом аграрне реформе Краљевине Југославије.²⁹⁵ Као прва група насељеника у Извештају наведени су колонисти насељени на земљи одузетој ситним земљопоседницима, иако су такви случајеви били ретки, док је као последња наведена група насељеника настањених на државним и општинским утринама и крчевинама, иако су ови типови земљишта чинили 94% укупног земљишног фонда за аграрну реформу и колонизацију на Косову и Метохији.

У извештају је наведено како ни оне категорије избеглица које испуњавају све критеријуме за повратак, „није лако вратити у посед“, јер се „мешгани жале“. Комисија је навела и један „позитиван пример“ решавања спора око имовине: „Било је случајева да је насељеник дошао код старог власника, који се за време окупације вратио на своје имање. Шиптар, мислећи да он долази са намером да му поново одузме земљу, одмах изјављује своју готовост да се исели. Међутим, тад му насељеник каже: Да он није дошао ради тога, да он то неће, да је то и била његова (Шиптарова) земља, него да је дошао да се виде и поразговарају – ови случајеви, премда врло ретки, врло су позитивно деловали на шиптарске масе“.²⁹⁶ Уношење овог „случаја“ у извештај открива шта је било идеално решење избегличког питања за вођство Обласног комитета КПЈ на

---

²⁹⁴ АЈ, фонд 50, ф. 89, а.ј. 352, Извештај комисије о стању на Косову и Метохији, 1. јун 1945.

²⁹⁵ АЈ, фонд 50, ф. 89, а.ј. 358, Извештај комисије о стању на Косову и Метохији, 1. јун 1945.

²⁹⁶ АЈ, фонд 50, ф. 89, а.ј. 362, Извештај комисије о стању на Косову и Метохији, 1. јун 1945.

Косову и Метохији – да 50.000 протераних Срба насељеника после рата дође на своја опустела или отета имања и саопшти да та имања заправо и нису њихова, него албанска, и потом са качацима, који су их протерали, пријатељски поразговарају.

У последњем делу извештаја уследила је отворена агитација да се избегличко питање реши забраном повратка протераних Срба: „Питање аграрних односа на Космету је постало крупно политичко питање којим су јако заинтересоване шиптарске масе које представљају 4/5 живља на Космету. Од тога како ће оно бити решено, колико ће то решење решити економске проблеме Шиптара, зависи и какав ће бити њихов став према нама. Данас, шиптарске масе нису уверене да ће решење овог питања бити у њихову корист и зато су врло резервисани, пасивни и у ставу ишчекивања: а) Код њих је живо сећање на решење овог питања у старој Југославији којим су били изразито незадовољни и они се плаше да тако слично не буде и овога пута б) Маса колониста, нарочито оних из Црне Горе, вратили су се и стално се враћају на Космет и поред одлука МУП-а о привременој забрани повратка. Они (Шиптари) верују да је то повраћање колониста по упутству власти. Тако да је њихов повратак унео пометњу и неповерење код Шиптара“.²⁹⁷

Питање повратка протераних Срба на своја имања представљено је као есенцијални проблем Албанаца, док избеглице у том контексту нису споменуте. Југословенској власти упућено је упозорење да ће од решавања овог питања зависити однос Албанаца према властима, не спомињући проблем односа Срба према властима, уколико им се забрани повратак. Удео Албанаца на Косову у извештају је повећан на 80% иако тај проценат Албанаца на Косову и Метохији није забележен ни на једном попису становништва у 20. веку.

У извештају је споменуто „живо сећање“ Албанаца на аграрну реформу у Краљевини Југославији, али не и живо сећање Срба са Косова и Метохије на злочине у току рата. Покушај повратка избеглица представљен је као ремећење мира („маса колониста“, „вратили су се и стално се враћају и поред одлуке МУП-а“). У тексту је у игнорисана хуманитарна катастрофа која је задесила избеглице услед спречавања повратка, већ је као велики проблем представљено то што су Албанци „резервисани, уплашени и неповерљиви“ могућношћу да се избеглице врате. На крају извештаја, у делу са предлозима за решење аграрног проблема отворено је напоменуто да би „Шиптари интимно били најзадовољнији када се бившим насељеницима не би

---

²⁹⁷ АЈ, фонд 50, ф. 89, а.ј. 362, Извештај комисије о стању на Косову и Метохији, 1. јун 1945.

омогућио повратак“, чиме је тежња за етничким чишћењем Председништву ДФЈ представљена као легитиман захтев, који треба имати у виду.²⁹⁸

Министарство колонизације је 16. маја 1945. године у Пећ послало Мила Кастратовића, по образовању правника, са задатком да као повереник Министарства ради на повратку избеглица.²⁹⁹ Министарство је отворило три одељења на Косову и Метохији, са седиштима у Пећи, Призрену и Приштини, која су требала да раде на убрзавању повратка избеглица.³⁰⁰ Буџет Министарства био је изузетно мали, због чега је за скоро сваку акцију на Косову и Метохији, Министарство морало да упућује молбу Министарству финансија за додатна средства.³⁰¹ Већи проблем за Сретена Вукосављевића од недостатка финансијских средстава представљао је недостатак политичке подршке КПЈ, што ће резултирати опструкцијом његовог рада.

Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију позвао је Мила Кастратовића на састанак, који је одржан у Призрену 15. јуна 1945. године. Састанку су испред Обласног комитета КПЈ присуствовали Павле Јовићевић, Душан Мугоша, Ђорђевић Пајковић и Фадил Хоџа, који није учествовао у расправи. Кастратовић је, у име Министарства колонизације, упутио замерку што ни 5% избеглица које су по Закону од 24. маја имале право на повратак није враћено у посед, на шта су му косовскометохијски функционери одговорили: „Не дозвољавамо повратак на стање из 1941“. ³⁰² Из Обласног комитета су тада обавестили Кастратовића да су формирали „среске комисије“ за решавање аграрног питања, да ће у комисијама бити „пошвени људи“ и да ће у њих моћи да уђу и представници министарства за колонизацију.³⁰³ Међутим, министар Вукосављевић је поручио да није дао никакву сагласност за формирање поменутих комисија.³⁰⁴ Игноришући препоруке Министарства колонизације, косовскометохијски комунисти су наставили са формирањем среских комисија, углавном сачињених од истакнутих квислинга у току окупације. На првом

---

²⁹⁸ АЈ, фонд 50, ф. 89, а.ј. 362, Извештај комисије о стању на Косову и Метохији, 1. јун 1945.

²⁹⁹ АЈ, фонд 97, ф. 4, д. 18, Допис министра колонизације Сретена Вукосављевића Милу Кастратовићу поводом преузимања дужности повереника Министарства колонизације у Пећи, 16. мај 1945.

³⁰⁰ АЈ, фонд 97, ф. 4, а.ј. 32, Одобрење одлуке Министарства колонизације о оснивању три одељка на Косову и Метохији, 21. мај 1945.

³⁰¹ АЈ, фонд 97, ф. 4, Распоред кредита за два месеца IX и X 1945. по буџету Министарства колонизације за јул – децембар 1945.

³⁰² АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Извештај Мила Кастратовића, повереника Министарства за колонизацију у Пећи Министарству за колонизацију, 20. јун 1945.

³⁰³ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Извештај Мила Кастратовића, повереника Министарства за колонизацију у Пећи Министарству за колонизацију, 20. јун 1945.

³⁰⁴ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Допис министра за колонизацију ДФЈ Сретена Вукосављевића повереништву Министарства за колонизацију у Пећи 25. јуна 1945.

редовном заседању Обласног НОО 10. јула 1945. године формирана је и обласна „Комисија за насељенике“, у коју је изабрано пет Албанаца и двоје Срба. За председника Комисије изабран је Зекерија Реца, који се на Косово и Метохију вратио 1941. године, пошто је од стране фашистичке владе постављен за директора гимназије у Ђаковици.³⁰⁵

Током лета 1945. године постало је извесно да ће Закон од 24. маја остати мртво слово на папиру. Албански комунисти на Косову и Метохији били су одлучни у намери да спрече повратак избеглица, а у томе су имали све израженију подршку врха Комунистичке партије Југославије.

3.4. Почетак хуманитарне кризе на Косову и Метохији

Пошто је састав среских комисија за насељенике био сличан саставу среских одбора на Косову и Метохији, о питању повратка избеглица често су одлучивала лица која су организовала њихово протеривање током окупације. Томе у прилог иду бројне жалбе насељеника током лета 1945. године, од којих смо издвојили најупечатљивије примере. Делегати насељеника из Дренице у жалби министарству колонизације поручили су: „Игноришући старије власти и мимо свих закона, сами из своје средине изабрали су Шиптари некакве комисије и свако насељеничко имање огласили спорним. Неким насељеницима прете смрћу (случај са Обреном Миловићем и др). И данас се руше српске насељеничке куће, присваја грађа и остало (случај са Спасојем Вучетићем из Галице и.т.д).“³⁰⁶

Крајем јуна 1945. године, Срески одбор Приштинског среза објавио је „позив“ колонистима да се „у року од два дана“ пријаве новоформираној среској комисији, која ће „у року од 5 дана“ да изврши враћање земље. У наставку текста поручено је следеће: „Ко се у наведеном року не пријави, губи право на земљу“.³⁰⁷ По наређењу Обласног одбора, идентичне позиве упутили су и остали срески одбори на Косову и Метохији. Министарство колонизације је саопштило да је очигледан циљ ових „позива“ био да се по кратком поступку одузме земља свим колонистима који су у том тренутку били размештени по Црној Гори, централној Србији и другим деловима Југославије, с обзиром на то да два дана није било довољно ни да вест о позиву стигне до свих

---

³⁰⁵ *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 50.

³⁰⁶ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Представка насељеника из Дреничког среза министру за колонизацију ДФЈ, 17. август 1945.

³⁰⁷ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Писмо министра за колонизацију Председништву владе Србије, 21. 12. 1945.

колониста, а поготово не да се колонисти организују и допућују до места у којима су раније живели.

Блокаду избеглица и насељеника на Косову и Метохији спроводила је милиција, која је од самог почетка била под контролом Одељења унутрашњих послова Обласног извршног одбора Косова и Метохије, чији председник је био Мехмет Хоџа. На првом редовном заседању обласног Народног одбора 9. јула 1945. године, Павле Јовићевић је поручио да је Одељење унутрашњих послова организовало милицију у свим срезovima, општинама и селима Косова и Метохије. Он је тада рекао и да је обласно Одељење унутрашњих послова „приступило важном проблему насељеника“ и да је „досад повратило велики број оних који на то имају право“.³⁰⁸

У депеши Министарства социјалне политике ДФЈ команди позадине Пете армије 24. јуна 1945. године откривен је озбиљан хуманитарни проблем са избеглицама које су током јуна преко Скопља ишле до својих имања на Косову и Метохији: „Обавештени смо да у Скопљу има преко 100 вагона избеглица које чекају преко 20 дана на превоз за Урошевац. Министарству народне одбране поднесена претставка да одобри потребне камионе за њихов превоз“. Обласни народни одбор у Призрену је блокади железничке пруге на граници између Косова и Метохије и остатка Србије, као и Македоније, приступио убрзо по објављивању Закона о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити у току окупације од 24. маја 1945. године. Вагони са избеглицама који су се од почетка јуна кретали ка Косову и Метохији заустављани су на железничкој станици у Скопљу, где су избеглице недељама боравиле у изузетно тешким хигијенским условима.³⁰⁹

Македонске власти су се телеграмом обратиле министарству колонизације и саопшtile да су вагони у којима су избеглице смештене потребни војсци, а да у Скопљу нема зграда које би послужиле као адекватни смештај. Македонско министарство социјалне политике је упозорило да су у вагонима са избеглицама „хигијенски услови тешки“ и да „има случајева обољења“. Македонска власт је замолила савезно министарство колонизације да хитно реши овај проблем, и да се

---

³⁰⁸ Колико је Јовићевићева изјава о „омогућавању повратка“ имовине насељеницима била тачна, показује податак да је у априла 1946. године око 8.000 насељеничких породица било смештено у привременим нехигијенским смештајима, шталама и кошарама, пошто им није омогућено враћање имовине. Видети: АЈ, фонд 50, ф. 89, а.ј. 720, Писмо председника Владе Србије Благоја Нешковића Председништву Владе ФНРЈ, 11. април 1946; *Narodni odbor АКМО 1943–1953*, str. 25, 26.

³⁰⁹ АЈ, фонд 642, Министарство социјалне политике ДФЈ, ф. 10, а.ј. 33, Депеша Министарства социјалне политике команди позадине Пете армије, 22. јун 1945; АЈ, фонд 50, ф. 35, а.ј. 743, 747, 748, Телеграм Министарству колонизације ДФЈ.

избеглице или пропусте даље за Урошевац или „врате откуда су дошле“.³¹⁰ У другом телеграму, који је македонски министар за социјалну политику Неџат Аголи упутио Министарству колонизације ДФЈ поручено је да Обласни народни одбор у Призрену „омета повратак избеглица“, те је министарство колонизације замољено да, поред инструкција Скопљу, изда и наређење Обласном народном одбору у Призрену, како би се решила хуманитарна криза.³¹¹

Сличан проблем као у Скопљу, догодио се у Куршумлији, где су заустављени возови са избеглицама који су се кретали према Подујеву. Срески одбор у Подујеву одлучио је да забрани улазак вагона са избеглицама на територију овог среза и поручио Среском одбору у Куршумлији да ће „свака тако упућена породица бити враћена“. Власти Куршумлијског среза тражиле су од Министарства колонизације ДФЈ упутство шта да раде са избегличким породицама смештеним у вагонима.³¹² Блокада „границе“ Косова и Метохије за насељенике остала је на снази, тако да су ова лица су потом привремено смештена у Куршумлији, а на јесен су Министарству колонизације упутила писмо следеће садржине: „Налазимо се у Куршумлији, без икаквих средстава за живот, зима се приближава, питање хране и стана веома је озбиљно“.³¹³

Због блокаде избеглица на имагинарној граници Косова и Метохије (у тренутку блокаде Аутономна косовско-метохијска област није била формирана), кршења Закона о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити и једностраног формирања среских комисија од стране обласне власти на Косову и Метохији, реаговао је јавни тужилац Југославије. Он се обратио јавном тужиоцу Србије са захтевом да се власти на Косову и Метохији опомену када је реч о третману избеглица и позову на придржавање Закона од 24. маја 1945. године.³¹⁴ Југословенски јавни тужилац упозорио је да Министарство колонизације ДФЈ није дало сагласност за формирање среских комисија за избегличко питање, и да је стога свако деловање ових комисија незаконито. Он је упутио захтев да јавни тужилац Косова и Метохије провери састав среских

---

³¹⁰ АЈ, фонд 50, ф. 35, а.ј. 745, Телеграм министра социјалне политике у Влади Македоније Министарству колонизације ДФЈ у Београду; Миладин Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, Београд 2011, стр. 95.

³¹¹ АЈ, фонд 50, ф. 35, а.ј. 751, Телеграм министра социјалне политике у Влади Македоније Министарству колонизације ДФЈ у Београду.

³¹² АЈ, фонд 50, ф. 35, а.ј. 747, Телеграм Среског одбора Куршумлије Савезном министарству колонизације у Београду.

³¹³ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Телеграм косовскометохијских насељеника смештених у Куршумлији Министарству колонизације.

³¹⁴ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Писмо јавног тужиоца Демократске Федеративне Југославије јавном тужиоцу Србије, 25. јун 1945.

одбора и Народног одбора Косова и Метохије због могуће инфилтрације „људи који су за време окупације били доведени као окупаторови чиновници на Косово и Метохију“³¹⁵.

Подршка јавног тужиоца ДФЈ није била довољна да помогне избеглицама да остваре законска права. Насељеници који су успели да уђу на територију Косова и Метохије, били су блокирани и спречавани да дођу до својих села. Уместо тога, послати су у прихватне центре, најчешће у седиштима срезова, док „среске ревизионе комисије“ не заврше посао у њиховим селима. Комисије би скупљале доказе на основу исказа месних Албанаца, док су насељеници, изоловани у привременим смештајима у среским центрима, били искључени из доказног поступка.³¹⁶ Насељенике који су успели да врате своја имања, локалне власти су притискале да се из њих иселе. Због једног оваквог случаја у селу Велекинце у Гњиланском срезу, министар унутрашњих послова Влада Зечевић је реаговао дописом Обласном народном одбору, у којем је затражио да се са овом праксом престане и упозорио да нижи органи власти на Косову и Метохији делују „самовољно и незаконито“.³¹⁷

Запаљене и порушене куће насељеника у току окупације остале су такве и у првој години након ослобођења пошто нико из власти није предузео ништа на њиховом обнављању. Стога су насељеници из Митровачког среза током лета 1945. године поред помоћи у храни, затражили од Министарства социјалне политике ДФЈ да им се дозволи сеча оближњих државних шума како би могли приступити обнови порушених и запаљених кућа.³¹⁸

Насељеник из села Јуник је у жалби од 16. јула 1945. навео да су избеглице из Црне Горе које су се вратиле у Метохију, онемогућене да дођу до својих имања: „Насељеници који су из Црне Горе враћени живе врло бедно. Њима се не дају имања у посед, но су смештени по кошарама, појатама, а многи од њих по пољанама са породицама, којима се од помоћи даје 15 килограма кукуруза месечно и кила пасуља по особи месечно и по мало соли. Треба видети како ове недужне породице страдају после

---

³¹⁵ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Писмо јавног тужиоца Демократске федеративне Југославије јавном тужиоцу Србије, 25. јун 1945.

³¹⁶ Бранко Бошковић, „Насељавање Врачана у Метохији, њихов прогон и растур“, у Зборник *радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу 21–23. јуна 1990. Становништво словенског поријекла у Албанији*, ур. Јован Бојовић, Титоград 1991, стр. 488.

³¹⁷ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Писмо министра унутрашњих послова ДФЈ Владе Зечевића Обласном народном одбору Косова и Метохије, 11. јул 1945.

³¹⁸ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Писмо министарства колонизације ДФЈ министарству социјалне политике ДФЈ, 21. јул 1945.

четворогодишњег лугања у својој ослобођеној земљи, па се у чуду запитати да ли се сме и може у нашој слободној демократској Југославији поступати са породицама бораца, који су све дали за слободу земље, овако како се данас поступа.³¹⁹ Ова жалба показује да су и породице бораца народноослободилачког покрета наилазиле на бројне проблеме код нових власти уколико су имале статус „колониста“.

И насељеници села Бецка код Дечана суочавали су се са истим проблемом као и они из Јуника. У току окупације протерани су силом, после ослобођења кренули су кући по наређењу Владе Црне Горе, али су им локалне власти забраниле повратак имовине, без обзира на то што се радило о имањима направљеним на државним утринима. Уз помоћ војске привремено су смештени у различите објекте од Ђаковице до Пећи, а помоћ коју су примали састојала се од 15 килограма кукуруза месечно. Уплашени за опстанак, упутили су делегате министарству колонизације и затражили помоћ у одећи, обући и храни.³²⁰ На основу жалби упућених Министарству за колонизацију, можемо закључити да је највећи притисак на избеглице био у Ђаковичком срезу, уједно и срезу са највећим бројем и највећим уделом насељеничког становништва на Косову и Метохији.

Насељеници из Косовске Митровице упутили су делегата у Београд да савезним властима објасни низ проблема са којима се ова популација суочила након рата: „Преживели смо тешко стање под окупацијом, но оно што данас, после жељеног ослобођења, преживљавамо – то је наша највећа несрећа“. Делегат је напоменуо да су косовскомитровачким насељеницима „неке самозване косметске комисије“ одузеле земљу коју су годинама обрађивали, и да им се не даје чак ни помоћ у храни. Насељеници су били збуњени тиме што је савезно министарство издавало једна наређења, а косовскометохијске власти супротна. Од министарства су затражили хитну помоћ у храни и дрвној грађи, како би могли да почну са обновом кућа, уз поруку да међу насељеницима влада огроман страх од тога да наредну зиму дочекују у постојећем стању.³²¹

Многи колонисти су имали страх од повратка у место из којег су насилно протерани за време рата, тако да нису хтели појединачно да се враћају, већ су из

---

³¹⁹ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Изјава насељеника из села Јуник дата Министарству колонизације ДФЈ, 16. јул 1945.

³²⁰ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48.

³²¹ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Изјава делегата насељеника Косовско-митровачког среза дата Министарству колонизације у Београду, 16. јул 1945.

безбедносних разлога организовали колективне повратке у села.³²² То није спречило среске власти да, уз помоћ полиције коју су контролисали, блокирају њихова имања. Министар Вукосављевић је 23. јула упутио молбу Председништву Министарског савета ДФЈ да се нађе решење за 290 насељеничких породица у Дреници, које, иако полажу пуно право на земљу, и даље „дутају као бескућници“.³²³

Дешавања на Косову и Метохији током 1945. године показала су моћ среских и општинских власти, које су супротно усвојеном Закону о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити после 6. априла 1941. године, по свом нахођењу одлучивале о судбини избеглице и махом им забрањивале повратак имовине. Од 102 насељеничке породице које су се током лета 1945. године вратиле у општину Јуник (пре рата их је било 430), 30 породица је било спречено да дође до своје имовине „по решењу пољопривредне комисије општине Јуник“.³²⁴ У Ђаковичкој општини Поношевац пре рата је живело 350 насељеничких породица. До лета 1945. године у Поношевац се вратила 91 насељеничка породица, од којих је свега 58 дошло до своје имовине, док је имовина одузета од 33 породице јер је општинска комисија закључила да су ове породице међу својим члановима имале чиновнике Краљевине Југославије, што је за комисију био довољан разлог да им одузме земљу.³²⁵ Према подацима Министарства за колонизацију, од 2.391 насељеничке породице које су из Ђаковичког среза протеране током окупације, до лета 1945. године у исти срез се вратило 773 породице, од којих је 651 успела да поврати своја имања, а 122 биле смештене по кошарама, шталама и пољанама јер су им локалне власти забраниле да поврате своја имања.³²⁶

Противзаконито деловање и непријатељски однос среских, општинских и месних власти према избеглицама нису били могући без Обласног комитета КПЈ на Косову и Метохији, који је иницирао такву политику. Ипак, ни албански комунисти на Косову и Метохији нису могли самоиницијативно да организују опструкцију повратка, без одобрења врха КПЈ и Јосипа Броза Тита. О томе сведоче и речи албанског књижевника Вехапа Шите, који је тада као секретар општине у Ђаковици организовао блокаду избеглица из Црне Горе, спречавајући да насељеници дођу до својих села у

---

³²² Александар Павловић, „Прилози о страдању колониста на Косову и Метохији“, *Архив*, год. XV, бр. 1–2 (2014), стр. 117.

³²³ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Писмо Сретена Вукосављевића Председништву Министарског савета ДФЈ, 23. јул 1945.

³²⁴ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Списак о колонистима, 26. јул 1945.

³²⁵ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Списак о колонистима, 26. јул 1945.

³²⁶ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Списак о колонистима, 26. јул 1945.

Ђаковичком срезу: „Добијали смо наређења из Београда, из Београда не из Приштине, наређење је било да не смемо да пустимо колонисте да се врате у села, да треба да их зауставимо у граду...“. Шита је овом аргументацијом правдао своје потезе секретару Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Ђорђију Пајковићу, када му је овај замерио што се избеглицама не дозвољава да дођу до имања.³²⁷

Пајковић је из Црне Горе послат на Косово и Метохију да преузме дужност секретара Обласног комитета КПЈ након убиства Миладина Поповића у марту 1945. године. На почетку избегличке кризе покушао је да се супротстави Скадарско-Ђаковичкој групи и средским одборима, који су, без било каквог упоришта у закону или одлуци министарстава, приступили блокади повратника. Након сазнања да блокада има подршку Политбироа ЦК КПЈ, Пајковић је одустао од првобитне намере, допустивши Албанцима у органима власти да наставе са опструирањем повратка. Одбијање југословенских власти да спроведу Закон који су донеле 24. маја 1945. године, довело је до хуманитарне кризе избегличке популације на Косову и Метохији у периоду када су у целом свету предузимане акције помоћи и подршке избеглицама и жртвама рата.

3.5. Ревизија аграрне реформе Краљевине Југославије

Постојећа криза додатно је продубљена 3. августа 1945. године када је Председништво Авноја донело Закон о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и Косовско-метохијској области. У преамбули Закона наведено је да је донет у циљу „исправљања повреда власничких права и интереса земљорадника домородаца на територији Македоније и Косовско-метохијске области извршених колонизацијом и аграрном реформом на основу уредаба донетих пре 6. априла 1941. године“.³²⁸ Министар колонизације Сретен Вукосављевић противио се начину на који је Закон донет, сматрајући да је било потребно најпре вратити све насељенике на њихова имања, па потом, евентуално, вршити ревизију аграрне реформе. Он је на седници Законодавног одбора Председништва Авноја 1. августа 1945. године поручио да се колонијално питање могло решити и без доношења овог закона.³²⁹

---

³²⁷ Oral History Kosovo, Intervju sa Vehapom Šitom, Priština 8. jul 2013. <http://oralhistorykosovo.org/sr/vehap-shita/> (Pristupljeno 5. маја 2019.)

³²⁸ *Службени лист Федеративне народне републике Југославије. Регистар за друго полугође 1945. године*, док. 527, Закон о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области, стр. 510–511.

³²⁹ С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва VI: Писма са села. Политички и други списи*, стр. 536, 537.

Закон је предвидео да се сва земља колониста, која је у међуратном периоду одузета од „политичких емиграната“, одузме од колониста. Ова одредба је за последицу је имала да су се Албанци који су заузели имања насељеника након окупације, током 1945. и 1946. године изјашњавали као „политички емигранти“, како би задржали отету имовину, а власти су прихватале њихове исказе као веродостојне.

Иза Закона о ревизији аграрне реформе од 3. августа крио се покушај легализације политике спречавања повратка избеглица. Међутим, ускоро се испоставило да је и по критеријумима овог закона преко 90% насељеника имало право на повратак, тако да је КПЈ приморана да прекрши још један закон који је сама донела у вези са косовскометохијским избеглицама. Мехмет Хоџа је председнику Среског народноослободилачког одбора у Вучитрну сугерисао да насељеницима-повратницима „треба отежати животне услове“ и да, уколико већ по Закону није могуће спречити враћање ораница, да се „макар“ не дозволи враћање ливада и шума.³³⁰

Пошто су поједине одредбе Закона од 3. августа биле недовољно прецизне, остављајући простора за различита тумачења, од велике важности је било питање ко ће бити задужен за његову реализацију. Закон је и по овом питању био контрадикторан. У члану 5. наведено је да ће све случајеве решавати мешовита комисија, сачињена од делегата Министарства колонизације, Министарства пољопривреде и Обласног народног одбора Косова и Метохије, док је чланом 8. предвиђено да министар колонизације буде задужен за извршавање Закона и давање упутства за његово спровођење у споразуму са земаљским владама Македоније и Србије.³³¹ Наредни период је обележен новим сукобима између Министарства колонизације и Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију око питања тумачења и спровођења Закона од 3. августа 1945. године.

Законом је предвиђено да се посао ревизије аграрне реформе на Косову и Метохији заврши за мање од месец дана, односно до 1. септембра 1945. године, иако су циљеви и одредбе Закона били такви да је Сретену Вукосављевићу од почетка било јасно да ревизију није могуће завршити у тако кратком року, због чега је тражио да се

---

³³⁰ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 188.

³³¹ АЈ, фонд 49, Министарство правосуђа владе ФНРЈ, ф. 34, а.ј. 30, Закон о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и Косовско-метохијској области; *Службени лист ФНРЈ II 1945*, док. 527, стр. 510–511.

рок за завршетак рада комисије помери.³³² На крају, мешовита ревизиона комисија до јануара 1946. године није завршила посао ни у свим срезovima Метохије, док на Косову није ни започела са радом. Ревизиона комисија формирана је у септембру 1945. године у Призрену и одмах је подељена је на три одељења са седиштима у Призрену, Пећи и Истоку. За председника комисије изабран је чиновник МУП-а Комнен Церовић који је имао задужење да координише рад одељења.³³³

Мешовита ревизиона комисија није била једини новоформиран орган који је током јесени 1945. године одлучивао о судбини српских избеглица са Косова и Метохије. Одлуком Министарског савета ДФЈ, 29. августа 1945. године основан је Аграрни савет Демократске Федеративне Југославије као орган задужен за спровођење у дело Закона о аграрној реформи и колонизацији, који је донет шест дана раније.³³⁴ Међутим, овлашћења која су Уредбом о Аграрном савету дата овом телу далеко су излазила из оквира контролног органа за спровођења једног државног закона и претворила су Аграрни савет у кровну институцију која је контролисала комплетан рад министарства колонизације ДФЈ и министарства пољопривреде ДФЈ. Према уредби од 29. августа, ова два министарства су изгубила право да у процедуру упућују предлоге закона и доносе уредбе, уколико њихове нацрте претходно није одобрио Аграрни савет, којем су морали да достављају и редовне извештаје о свом раду два пута месечно.³³⁵ На тај начин, и питање српских колониста са Косова и Метохије, односно спровођење Закона о ревизији аграрне реформе на Косову и Метохији потпало је под надзор овог новоформираног тела.

У раду Аграрног савета учествовало је четрнаест људи, међу којима и савезни министри колонизације и пољопривреде Сретен Вукосављевић и Васо Чубриловић, док је за председника изабран Моше Пијаде, потпредседник Привремене Народне скупштине ДФЈ. Пијаде је у Аграрном савету имао улогу да, као особа из најужег Брозовог окружења, спроводи његову вољу у питањима пољопривреде, аграрне реформе и судбине међуратних насељеника на Косову и Метохији. Броз је преко

---

³³² АЈ, фонд 97, ф. 1, а.ј. 9, Писмо министра колонизације Сретена Вукосављевића Председнику Законодавног одбора Привремене народне скупштине, 22. август 1945.

³³³ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Депеша Владете Димитријевића Министарству колонизације Федеративне Народне Републике Југославије, 10. децембар 1945.

³³⁴ АЈ, фонд 97, ф. 1, а.ј. 1, Уредба о Аграрном савету Демократске Федеративне Југославије, 29. август 1945; *Службени лист ФНРЈ II 1945*, док. 623, стр. 657.

³³⁵ АЈ, фонд 97, ф. 1, а.ј. 1, Уредба о раду Аграрног савета у пословима аграрне реформе и колонизације, 29. август 1945.

увођења институције Аграрног савета и постављања Моше Пијаде на његово чело, настојао да „веже руке“ Сретену Вукосављевићу у вези са избегличким питањем.

Уопштене одредбе Закона о ревизији додељивања земље колонистима довеле су до постојања различитих тумачења у вези са његовим спровођењем. Док су у Министарству колонизације били убеђени да ће стриктним спровођењем Закона имовина бити враћена огромној већини насељеника, Обласни одбор АКМО је у доношењу Закона видео прилику да забрана повратка насељеницима коначно стекне легално упориште.

Сретен Вукосављевић је 5. септембра 1945. године представницима министарства колонизације у ревизионој комисији издао упутства за учешће у њеном раду. Неке предложене мере из Вукосављевићвих упутстава задирале су у питања која нису била регулисана Законом и предвиђале су њихово решавање у корист насељеника. Вукосављевић је предложио да се насељеницима који ревизијом изгубе земљу или део земље, тај губитак надокнади додељивањем неке друге државне земље на Косову и Метохији. Када је реч о одредби Закона која је предвиђала да се земљиште претходно конфисковано од „политичких емиграната“ сада одузме колонистима, Вукосављевић је инсистирао да се под појмом „политички емигранти“ не подразумевају качаци, нити особе које су чиниле кривична дела због чега им је било суђено или пресуђено.³³⁶ С друге стране, албански комунисти из АКМО су под „политичким емигрантима“ подразумевали сва лица која су из Југославије прешла у Албанију између два рата, укључујући и качаке и починиоце кривичних дела, како би се што више земље одузело од српских насељеника и доделило Албанцима.

Иако у Закону о ревизији додељивања земље од 3. августа 1945. године та могућност није била ни споменута, југословенски комунистички врх и косовскометохијско руководство у септембру 1945. године започели су интензивну кампању за пресељење српских колониста са Косова и Метохије у Војводину. Водећи албански комунисти на Косову и Метохији одлучили су се за овај потез након што су увидели да и по одредбама Закона о ревизији аграрне реформе од 3. августа убедљива већина насељеника има право на повратак.³³⁷ Наиме, испоставило се да је изузетно

---

³³⁶ АЈ, фонд 97, ф. 1, а.ј. 1, Упутство Срете на Вукосављевића делегатима министарства колонизације у мешовитој комисији за ревизију аграрне реформе на Косову и Метохији, 5. септембар 1945.

³³⁷ Бранко Бошковић, „Насељавање Врачана у Метохији, њихов прогон и растур“, у Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу 21 – 23. јуна 1990. *Становништво словенског поријекла у Албанији*, ур. Јован Бојовић, Титоград 1991, стр. 489.

мали проценат насељеничких породица био насељен на качачкој земљи или земљи откупљеној од приватних власника, што је по Закону од 3. августа био разлог за одузимање земље.

Успеху кампање за пресељење у Војводину доприносио је изузетно тежак положај српских колониста који су, скоро годину дана након ослобођења територије са које су протерани, били смештени у неадекватним привременим смештајима и примали помоћ од 500 грама хлеба дневно. Локалне власти су одбијале да им врате имовину или да почну са обновом порушених кућа, а назнака да ће се овакво стање променити није било. Зато су многи колонисти, без обзира на то да ли су по Закону о ревизији имали право да задрже земљу, били заинтересовани да трајним пресељењем у Војводину или неки други крај Србије ван Косова и Метохије окончају тежак положај у којем су се налазили. Током лета и јесени 1945. године на адресу министарства колонизације упућен је велики број писама косовскометохијских избеглица са молбама да се њихово питање што пре реши, било враћањем имовине коју су имали на Косову и Метохији, било пресељењем у Војводину.³³⁸ Услед траума доживљених у току окупације, многим избеглим колонистима је идеја пресељења у Војводину била привлачнија од повратка на Косову и Метохију.

Вал захтева за пресељењем у Војводину настао је након незаконитог ултиматума Обласног одбора у Приштини, према којем су насељеници из привремених смештаја у Црној Гори, Централној Србији и Војводини имали 24 часа да се спакују, организују и дођу до својих имања на Косову и Метохији, уколико желе да поврате имовину. Највећи број избеглица није могао да спроведе повратак у тако кратком року, нити је био обавештен да је ултиматум поништен од стране савезног Министарства колонизације. Стога су многи насељеници, у страху да ће у потпуности изгубити земљу, поднели захтеве да им се додели земља у Војводини.³³⁹ Док је рад Ревизионе комисије био још у почетној фази скупљања информација и катастарских књига, косовскометохијске власти су насељеницима смештеним у привременим смештајима давали анкете са питањем да ли желе да остану на Косову и Метохији или да се преселе у Војводину. За оне породице које би се у анкети определиле за пресељење, одмах је

---

³³⁸ У овим писмима су колонисти обично описивали терор и прогон који су претрпели 1941. године као разлог због којег нису желели да се враћају на Косово и Метохију. Опширније видети, АЈ, фонд 97, ф. 7, а.ј. 52, Писмо Станка Дошена министарству за колонизацију ДФЈ, 22. октобра 1945.

³³⁹ АК, фонд Обласни народноослободилачки одбор Приштина, 1947, к. 1, Спискови лица одређених за колонизацију у Војводину, Изјава Новице Стевовића, насељеника из села Пјанора, МНО Скивјане, 26, фебруар 1947, Изјава Стеве Савовића, у канцеларији МНО Печешће, 18. маја 1947.

био упућиван предлог Комисији за аграрну реформу и колонизацију која је доносила решење о пресељењу у Војводину.

Кампања за пресељење српских насељеника са Косова и Метохије у Војводину достигла је врхунац 23. октобра 1945. године, када је Мешовита ревизиона комисија на састанку у Пећи, мимо било каквог законског упоришта, донела одлуку да колонисти који су у том моменту боравили на територији Војводине као привремено смештене избеглице или као радници, не смеју да се враћају на Косово и Метохију већ треба да остану у Војводини и ту добију нову земљу. Осталим колонистима је упућен позив да се пријаве надлежним органима са захтевом за враћање земље, уз напомену да ће они који се не пријаве до 5. новембра 1945. године изгубити право на земљу и такође бити пресељени у Војводину.

Због ових одлука Мешовите комисије, које су биле у супротности са Законом о ревизији аграрне реформе, енергично је реаговало Министарство колонизације. Сретен Вукосављевић оптужио је Ревизиону комисију за противзаконито деловање: „Чињеница да се један насељеник сада као радник налази у Војводини, није у закону узета као разлог за одузимање земље“.³⁴⁰ Вукосављевић је успео да се избори за поништавање поменутих одлука Мешовите ревизионе комисије, пошто је на седници Аграрног савета 13. новембра 1945. године доказао њихову противзаконитост. Аграрни савет је два дана касније упутио депешу Обласном народном одбору АКМО и Мешовитој ревизионој комисији у којем је ова тела упозорио да се решења за сваки случај колониистичке породице на Косову и Метохији морају донети искључиво у складу са одредбама Закона, потпуно независно од тога где се колониста у том моменту налази и да ли се пријавио надлежном органу или није.³⁴¹ Аграрни савет је делимично подржао и становиште министра колонизације у вези питања „политичких емиграната“ пошто је косовскометохијске власти и Ревизиону комисију упозорио да се сваки појединачан случај ових лица мора решити у сарадњи са Министарством унутрашњих послова ради провере и уз слање посебних извештаја Аграрном савету.³⁴² Вукосављевић је поново однео победу на правном пољу, а поборници спречавања повратка избеглица приморани су да своју политику опет заснивају на кршењу закона, овога пута Закона ревизији аграрне реформе од 3. августа 1945. године.

³⁴⁰ АЈ, фонд 97, ф. 1, а.ј. 9, Писмо Срете на Вукосављевића Мешовитој комисији насељеничких имања у косовско-метохијској области, 9. новембар 1945. године.

³⁴¹ АЈ, фонд 97, ф. 1, а.ј. 9, Депеша Аграрног савета Обласном народном одбору и Ревизионој комисији, 15. новембар 1945.

³⁴² Milovan Obradović, *Revizija agrarne reforme na Kosovu*, Priština 1974, str. 390.

На основу расположивих извора, претпостављамо да је управо на овој, новембарској седници Аграрног савета, дошло до жучне расправе између Сретена Вукосављевића и Моше Пијаде по питању избеглица са Косова и Метохије. Пијаде је на седници „узгредно“ саопштио да је Политбиро ЦК КПЈ донео одлуку да се „10.000 породица колониста са Косова и Метохије пресели у Војводину. Он се тим поводом обратио председнику Главне комисије за насељавање бораца у Војводину Димитрију Бајалици: „Баш добро што си то поставио. (Бајалица је претходно отворио питање косовских избеглица самостално пресељених у Војводину, прим. аут). Треба да обезбедиш, како знаш и умеш, земљу и куће за десетак хиљада породица које са Косова треба да се преселе у Војводину. Обласни комитет КП Косова захтева, а Политбиро је одлучио“.³⁴³

На то је реаговао Сретен Вукосављевић, поручивши Пијади да је лично радио на тој колонизацији пуних десет година и да су преко 90% земље додељене насељеницима на Косову и Метохији чиниле општинске утрине и шикаре, док беговске земље није било више од 10%. Међутим, Пијаду нису дотакли аргументи човека који је радио на међуратној колонизацији и био упућен у тај проблем. Као неко ко је у Аграрни савет постављен да спроводи наређења Броза и Полиброа, Пијаде је у маниру партијског комесара Вукосављевићу поручио следеће: „То је непријатељско излагање! Тако се не може, него како комисија каже, а Централни комитет се са њом слаже. И треба да ти је јасно Сретене, да се сви колонисти, који су тамо доведени после Првог светског рата, морају с места најурити, без изузетка“.³⁴⁴

Моше Пијаде је позивом да се српски колонисти „најуре“ са Косова нехотице открио праксу да потезе Брозовог режима уперене против Србије најагресивније заступају истакнути српски комунисти. Одлука Политброа ЦК КПЈ да се 50.000 Срба пресели са Косова у Војводину, никада није јавно саопштена, нити је унета у записник са седнице Политброа, а највероватније би трајно остала необјављена да Димитрије Бајалица није накнадно препричао говор Моше Пијаде на седници Аграрног савета.

Наступ Моше Пијаде, међутим, није успео да уплаши министра Вукосављевића. До јесени 1945. године постало је извесно да и по Закону о ревизији аграрне реформе од 3. августа велика већина избеглица има право на повратак. Стога се у тему ревизије

---

³⁴³ Цитирано према: М. Исић, М. Митровић, Н. Аратиновић, *Живот и дело Сретена Вукосављевића*, стр. 91; Димитрије Бајалица, „Како је отишао Сретен Вукосављевић“, *НИН*, 20. март 1988, стр. 16.

³⁴⁴ Цитирано према: М. Исић, М. Митровић, Н. Аратиновић, *Живот и дело Сретена Вукосављевића*, стр. 91.

предратне колонизације умешао Александар Ранковић, као најповерљивија личност за спровођење Брозових наређења. Он је од чиновника министарства колонизације Војислава Лековића затражио да утиче на свог пријатеља Сретена Вукосављевића „да прихвати партијску концепцију колонизације и насељеничког проблема“. Према доступним информацијама, Лековић није ни покушао да у разговору Вукосављевићу озбиљније укаже на незадовољство партијског врха његовим ангажманом. Уместо тога, накнадно је обавестио Ранковића да Вукосављевић „није променио своје ставове“.³⁴⁵

Речи које је Сретен Вукосављевић упутио свом пријатељу Слободану Нешовићу након разговора са председником Владе Србије Благојем Нешковићем на тему избеглица можда најбоље одсликавају улогу комуниста из Србије у послератној историји српског народа: „Е мој Слободане, тешки дани, још тежи водећи људи. Немају државничког смисла. Тражио сам од председника српске владе, да ме подржи Влада Србије у заштити српске сиротиње, колониста протераних са Косова и Метохије и Македоније од фашистичких, па и наших власти. Објаснио сам потанко цео проблем. На сва моја, по мени разложна објашњења, председник српске владе ми је готово осионо, лаконски, али и секташки одговорио: „Друже министре, Влада Србије и ја сматрамо да ту подршку не заслужује тај део четника, издајника српског народа“. Био сам згранут. Окренуо сам се и изашао у ходник без поздрава“.³⁴⁶ Тешко је поверовати да је Благоје Нешковић насељеничку популацију, која је у међуратном и ратном периоду представљала главни ослонац КПЈ на Косову и Метохији, заиста сматрао за „четнике“ и „издајнике“. По свему судећи, радило се о беспоговорном извршавању наређења „са врха“.

Упркос донетим законима, који су у великој мери ишли у прилог повратку избеглица, и упорности Сретена Вукосављевића да им то право омогући, до краја 1945. године постало је очигледно да Министарство колонизације нема капацитета да реализује своју политику у вези насељеника на Косову и Метохији. Обласни народни одбор у Призрену је блокаду повратка спроводио уз недвосмислену подршку Политбироа ЦК КПЈ и Јосипа Броза Тита, Владе Србије и практично свих водећих српских комуниста, укључујући Александра Ранковића, Благоја Нешковића и Мошу Пијаду, због чега кршење закона и одбијање наредби министарства колонизације није могло да створи проблеме албанским руководиоцима на Косову и Метохији. Стога је и

---

³⁴⁵ М. Исић, М. Митровић, Н. Аратиновић, *Живот и дело Сретена Вукосављевића*, стр. 92, 93.

³⁴⁶ Исто, стр. 93, 94.

након упозорења Аграрног савета од 15. новембра 1945. године да се Закон мора стриктно поштовати, Обласни одбор АКМО наставио са старом праксом. Избеглице којима би Ревизиона комисија потврдила право на земљу и даље су спречаване да остваре то право. Упркос препоруци Аграрног савета да се питању политичких емиграната приступа опрезно, свим качацама су издаване потврде да су „политички емигранти“, укључујући и оне који су у Краљевини Југославији били судски гоњени због кривичних дела. Министарству колонизације нису достављани извештаји Ревизионе комисије о томе колико се насељеника вратило на Косово, колико је у потпуности изгубило земљу, а колико делимично.³⁴⁷

Сретен Вукосављевић је 1. фебруара 1946. године Аграрном савету упутио писмо о поменутих проблемима и потезима Обласног одбора АКМО и Ревизионе комисије, уз обавештење да су чланови Ревизионе комисије једнострано прекинули рад, завршивши посао само у Метохији, док се срезovima на Косову нису ни почели бавити.³⁴⁸ Вукосављевић је предложио да Аграрни савет предузме хитне мере како би се избеглицама омогућио нормалан живот – да се коначно приступи обнови порушених и изградњи нових кућа, да се опљачканим насељеницима макар привремено обезбеде запрежна кола, пољопривредне справе и други инвентар који ће им омогућити рад на њивама, као и да министарство социјалне правде упути помоћ у храни, одећи и обући, док се не стекну услови да избегличке породице самостално привређивањем дођу до прихода. Поред помоћи избеглицама, Вукосављевић је предложио формирање нове комисије под „искључивим надзором“ Министарства колонизације, која би до почетка пролећа завршила посао „у духу законских прописа“.³⁴⁹

Међутим, истог дана када је министар Вукосављевић саставио писмо и однео га на посао, службеница у згради Владе обавестила га је да је „Министарство колонизације укинута“. Укидање министарства формално је извршено 1. фебруара на Првом ванредном заседању Народне скупштине ФНРЈ, формирањем Владе ФНРЈ у којој министарство колонизације није постојало.³⁵⁰ Заправо, одлука о уклањању Вукосављевића донета је убрзо након новембарске седнице Аграрног савета, пошто је процењено да својим деловањем спречава настојање КПЈ да са Косова и Метохије исели неколико десетина хиљада Срба. За разумевање начина на који је Вукосављевић

---

³⁴⁷ АЈ, фонд 97, ф. 1, а.ј. 9, Писмо Срете на Вукосављевића Аграрном савету ФНРЈ, 1. фебруар 1946.

³⁴⁸ АЈ, фонд 97, ф. 1, а.ј. 9, Писмо Срете на Вукосављевића Аграрном савету ФНРЈ, 1. фебруар 1946.

³⁴⁹ АЈ, фонд 97, ф. 1, а.ј. 9, Писмо Срете на Вукосављевића Аграрном савету ФНРЈ, 1. фебруар 1946.

³⁵⁰ Никола Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад 1995, стр. 422, 423.

уклоњен значајне се у речи Александра Ранковића упућене Војиславу Лековићу крајем 1945. године. Ранковић је у разговору најпре најавио да ће Вукосављевића бити „отеран“ из Владе, али је одмах споменуо и проблем који би могао да настане из његове смене: „Да, али он је партизански борац, популарна личност, његова супруга је у Партији, син му је погинуо у рату, млађи син је борац...“.³⁵¹ Вукосављевићев углед у јавности представљао је препреку плановима Политбироа ЦК КПЈ. Поред тога, истински мотив за Вукосављевићеву смену морао је бити сакривен од очију јавности. Стога је Политбиро КПЈ изабрао укидање Министарства колонизације као „најелегантније“ решење. Њиме је уклоњена главна препрека иселјавању српских колониста са Косова и Метохије, а истовремено није нанета политичка штета угледу и популарности КПЈ.

Ангажман министра за колонизацију Сретена Вукосављевића око повратка избеглица на Косово и Метохију можда је најсажетије описан у књизи Николе Гаћеше „Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948“. Гаћеша је приметио да је Вукосављевић своју концепцију ревизије аграрне реформе и колонизације на Косову и Метохији заснивао на формалноправним и етичким принципима, занемаривши политички аспект овог питања.³⁵² Његова упорност на овом плану је донекле продужила неизвесност око питања насељеника, које је на крају ипак решено у супротности са принципима на којима је Вукосављевић инсистирао.

3.6. Избегличко питање након укидања Министарства колонизације

Без обзира на то да ли су по Закону о ревизији имали право да задрже земљу или нису, у марту 1946. године српским насељеницима и даље није било дозвољено да се врате на своја имања. Због тога су 12. марта 1946. године насељеници из Дреничког среза који су и даље били смештени у Љубићком срезу упутили писмо „Министарству колонизације“, не знајући да је министарство укинута, са захтевом да им се имања врате до почетка пролећа како би могли да стигну да изврше сетву за ту годину и друге пролећне радове на њивама. Забринути да ће изгубити још једну годину у изгнанству и без приступа својим имањима, дренички насељеници су писмо властима завршили речима: „Овакво живовање, већ је донемогло“.³⁵³

---

³⁵¹ М. Исић, М. Митровић, Н. Аратиновић, *Живот и дело Сретена Вукосављевића*, стр. 93–95.

³⁵² Nikola Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Novi Sad 1984, str. 173.

³⁵³ АЈ, фонд 97, ф. 38, а.ј. 378, Писмо насељеника из Дренице привремено смештених у Љубићком срезу министарству колонизације, 12. март 1946.

Један од начина да се насељеници приклоне опцији пресељења са Косова и Метохије у Војводину био је да се њихове уништене и оштећене куће држе у таквом стању током целе 1945. године. У појединим срезovima је до почетка 1946. године обновљено свега неколико процената срушених насељеничких кућа, док у осталим срезovima по овом питању нису предузимане никакве мере. У Ђаковичком срезу, као највећем насељеничком срезу, у току 1945. године обновљено је укупно 59 насељеничких кућа, односно око 3% срушених кућа. У Пећи, другом највећем насељеничком срезу, према извештају Среског одбора обновљено је 137 насељеничких кућа, а током рата је порушено око 2.000. У Дреници током 1945. године није обновљена ниједна од 600 уништених и оштећених насељеничких кућа, као ни у Суворечком срезу, где су током окупације уништене 82 куће. У Ораховачком срезу није обновљена ниједна од 396 потпуно уништених кућа током окупације, док су извршени радови на поправкама 70 кућа које су имале лакша оштећења. Сви поменути срезови истовремено су улагали значајна финансијска средства за обнову путева, изградње основних школа, мостова и државних зграда.³⁵⁴ Да преломну улогу у необнављању насељеничких кућа није имала финансијска оскудица, већ недостатак политичке воље, сведочи и извештај о извршеним радовима у Гњиланском срезу током 1945. године. Овај срез је те године на грађевинске радове потрошио укупно 5.864.412 динара, од чега је свега 1,7%, односно 100.000 динара, издвојено за обнову 30 насељеничких кућа, што је било мање од 10% уништених и оштећених кућа у том срезу током окупације.³⁵⁵

Обласни народни одбор за Косово и Метохију је 15. марта 1946. године сачинио извештај о стању оштећених кућа у Области, највероватније након што су до врха власти стигли алармантни извештаји о материјалном положају насељеника³⁵⁶. Куће су подељене на три групе: уништене, тешко оштећене и лако оштећене, а изнет је и план обнове за 1946. годину.

---

³⁵⁴ АЈ, фонд 41, Савезна планска комисија, ф. 21, Космет.

³⁵⁵ АЈ, фонд 41, Савезна планска комисија, ф. 21, Космет, Преглед извршених радова на обнови у срезу Гњиланском у 1945. години на добровољној основи.

³⁵⁶ АЈ, фонд 41, Савезна планска комисија, ф. 21, Космет, Преглед уништених кућа, обновљених и у обнови и план обнове у 1946. години, 15. март 1946.

Табела 6. Преглед учинка на обнови кућа на Косову и Метохији које су доживеле оштећење у току окупације.

	Укупно кућа	Обновљено до марта 1946. године		У фази обнове у марту 1946. године	
Уништене куће у току окупације	9.256	386	4,2%	452	4,9%
Тешко оштећене куће	2.055	428	20,7%	50	2,3%
Лако оштећене куће	3.451	1.192	34,4%	87	2,4%
Укупно	14.762	2.006	13,6%	589	4%

Подаци о стању порушених и оштећених кућа на Косову и Метохији почетком 1946. године показују да је овај сегмент заобиђен у плановима обнове и изградње на Косову и Метохији током 1945. године. Радови су у озбиљнијој мери извршени једино на поправкама лако оштећених кућа, док су куће које су рату били потпуно уништене у 90% случајева остављене у таквом стању. Планом обнове за 1946. годину било је предвиђено да се обнови 600 уништених кућа, 500 тешко оштећених и 1700 лако оштећених, што указује на изузетно ниске амбиције косовскометохијских власти по овом питању.³⁵⁷

Председник Владе Србије Благоје Нешковић послао је 11. априла 1946. године депешу Председништву Владе ФНРЈ са захтевом да се хитно упути 70 милиона динара помоћи за око 8.000 избегличких породица са Косова и Метохије, које су се након рата вратиле у своја места, али и даље немају кров над главом. Нешковић је навео да су многим од њих куће уништене у рату, а да још ништа није учињено на обнови кућа, док су другима имања узурпирани Албанци, који одбијају да се из њих иселе. Он је затражио да се незбринутим избеглицама на Косову и Метохији достави помоћ у храни, одећи и обући коју је послала УНРРА.³⁵⁸ Индикативно је да су југословенски комунисти први пут почели да говоре о проблемима српских избеглица са Косова и Метохије тек након што су политички уклонили особу која се истински залагала за њихова права. Пошто је постало извесно да се већина косовскометохијских насељеника неће вратити на своја предратна имања, комунисти су почели да нешто објективније говоре о стању у Области, благо и посредно критикујући Обласни комитет КПЈ на

³⁵⁷ Уколико би се план спровео у потпуности, до почетка 1947. године било би обновљено свега 15% уништених кућа. Опширније видети: АЈ, фонд 41, Савезна планска комисија, ф. 21, Космет, Преглед уништених кућа, обновљених и у обнови и план обнове у 1946. години, 15. март 1946.

³⁵⁸ АЈ, фонд 50, ф. 89, а.ј. 720, Писмо председника Владе Србије Благоја Нешковића Председништву Владе ФНРЈ, 11. април 1946.

Косову и Метохији због тешког положаја избеглица и непредузимања мера на обнови порушених српских кућа. Нешковићев апел за помоћ избеглицама уследио је након извештаја Ревизионе комисије за Косово и Метохију у којем је наведено да су породице колониста приморане да годину и по дана спавају у кошарама и шпалама у изузетно тешким хигијенским и материјалним условима, јер им није омогућено враћање имовине. Од Владе су тражена средства како би се обезбедио материјал за изградњу и обнову кућа, али и за помоћ у одећи, обући и храни која је недостајала.³⁵⁹

Након укидања министарства колонизације, КПЈ је могла да се врати незаконитим методама према насељеницима које је министар Сретен Вукосављевић за време свог мандата разоткривао и заустављао. Прва од њих било је масовно пресељење српских насељеника са Косова и Метохије у Војводину, које је Аграрни савет након Вукосављевићеве интервенције у октобру 1945. године означио као „кршење Закона о ревизији аграрне реформе“. После уклањања Вукосављевића из Владе, овој незаконитој пракси више није имао ко да се супротстави, тако да је Аграрни савет 6. марта 1946. године формирао нову Ревизиону комисију, са задатком да утврђује који насељеници могу да остану на Косову и Метохији, а који морају да се селе у Војводину.³⁶⁰

До средине октобра 1946. године са Косова и Метохије у Војводину пресељено 2.919 насељеничких породица, односно скоро трећина српских насељеничких породица на Косову и Метохији.³⁶¹ Обласни народни одбор Косова и Метохије је Комисији за аграрну реформу слао толико захтева за пресељење да је предвиђена квота за насељавање Војводине са простора Косова и Метохије и Македоније премашена за преко 30%, јер се уместо предвиђених 3.000 породица, са ове територије населило око 4.200 породица. Комисија за аграрну реформу је 16. октобра 1946. године упутила писмо Обласном народном одбору у Приштини са захтевом да престане да у Војводину упућује породице које имају услове да остану на Косову и Метохији. Комисија је захтевала да Обласни одбор у Војводину упућује само породице којима је „немогућ опстанак“ у њиховом ранијем месту.³⁶²

---

³⁵⁹ Игор Вукадиновић, „Југословенска социјална политика на Косову и Метохији (1945–1974)“, у *Социјална политика у Србији на раскрићу векова*, ур. Владимир Илић, Београд 2019, стр. 238.

³⁶⁰ АЈ, фонд 97, ф. 31, а.ј. 309, Записник друге седнице Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ, 8. април 1946.

³⁶¹ АЈ, фонд 97, ф. 31, а.ј. 312, Писмо Комисије за аграрну реформу и колонизацију при влади ФНРЈ Обласном народном одбору Косова и Метохије у Призрену, 16. октобар 1946.

³⁶² АЈ, фонд 97, ф. 31, а.ј. 312, Писмо Комисије за аграрну реформу и колонизацију при влади ФНРЈ Обласном народном одбору Косова и Метохије у Призрену, 16. октобар 1946.

Поред пресељених у Војводину, значајан део избегличке популације, услед систематске двогодишње опструкције повратка, одлучио је да се не врати на Косово и Метохију и настави живот у местима у којима је привремено боравио за време окупације или да се врати у места одакле су се њихове породице населиле на Косову и Метохији у међуратном периоду. Ради се претежно о људима који су и по Закону од 3. августа 1945. године имали право на повратак имовине, али им она од стране власти преко годину дана није враћана. Пошто су сачекали да се ови људи, услед катастрофалног хуманитарног положаја иселе са Косова и Метохије, обласне власти су на заседању Обласног народног одбора АКМО у октобру 1946. године констатовале да изванредан број насељеника „има право на земљу“, али се још увек нису вратили на своја имања и она стоје необрађена: „Тако, обзиром да је прошло скоро 2 године од ослобођења наше области, те се имало довољно времена и могућности за пресељење и долазак свих колонистичких породица, мишљења смо да треба донети одлуку да се позову сви колонисти који се још нису вратили да се врате на своја првобитна имања најдаље у року од четири месеца, а у противном губе право на земљу“. Обласни одбор је констатовао да је око 2.000 породица имало право на повратак, а „нису га искористиле“.³⁶³

Обласни народни одбор је у саопштењу прећутао да су управо косовскометохијске власти пуне две године на различите начине опструирале повратак насељеника. Одбор је предложио да се поменутих лицима путем закона да рок од четири месеца да се врата на своја имања, док ће у противном изгубити земљу, без права накнаде. На истој седници укинута је Одељење аграрне реформе које је у претходном периоду било задужено за ревизију међуратне аграрне реформе, уз образложење да је „посао обављен“ и да нема разлога за даље постојање овог тела.³⁶⁴ Историчар Милутин Фолић је крајем осамдесетих година дошао до податка да је поред породица исељених у Војводину и оних које су изгубиле сво право на земљу, крајем септембра 1947. године било и 2.450 насељеничких породица које се нису вратиле на своја имања, иако су по одлукама ревизионих комисија имале право на то.³⁶⁵

Обласни народни одбор је сачинио извештај о свом раду на 3.261 спорном насељеничком имању, које је обрађивала трећа, обласна ревизиона комисија. Са

---

³⁶³ *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 119, 120.

³⁶⁴ Исто, стр. 120, 135.

³⁶⁵ Milutin Folić, „Zabrana povratka kolonista (naseljenika) na Kosovu i Metohiji, s posebnim osvrtom na bosanskohercegovačke naseljenike tokom 1945–1947. godine“, u *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, str. 452.

очигледним циљем да сакрије стварне размере опструирања повратка насељеника, у табели нигде нису наведени подаци о пресељавању у Војводину, иако је у протеклом периоду велики број породица са Косова и Метохије пресељен у Војводину.³⁶⁶ У табели је као одвојена категорија наведено 1.995 породица, чија земља је била предмет ревизије, а које се „нису вратиле на Косово и Метохију“, без детаљнијег објашњења ове појаве. Нејасну статистику у извештају Обласног одбора изнели смо у табели 7 .

Табела 7. Извештај Обласног народног одбора АКМО о раду Обласне комисије за ревизију аграрне реформе на Косову и Метохији.

Решено спорова	Призната сва земља	Делимично одузета земља	Одузета сва земља	Није се вратило насељеника
3.261.	1.515	1.438	308	1.995

Док су у пракси на све начине настојали да спрече повратак насељеника, обласне власти Косова и Метохије су вршиле симулацију „ревизије аграрне реформе“, тако што су колонистима већ пресељеним у Војводину и онима који су одустали од повратка, „признавали сву земљу“ или је „делимично одузимали“. О кршењу Закона о ревизији од 3. августа 1945. године сведочи и то што је за аграрну реформу у Краљевини Југославији на Косову и Метохији укупно било издвојено 11.434 хектара приватног и качачког земљишта, од чега је само део додељен насељеницима. С друге стране, у извештају од 17. децембра 1948. године који је достављен Катарини Патрногић, наведено је да је колонистима у споровима са Албанцима одузето 21.079 хектара земље.³⁶⁷

Мотиве за забрану и опструирање повратка избеглица на Косово и Метохију можда највише открива писмо које је Никола Францетић, председник Друге ревизионе комисије, упутио Председништву Владе ФНРЈ 1947. године: „Из свега тога смо закључили да постоји јака жеља код шиптарских маса и руководиоца да се колонисти не врате. Ако се колонисти не врате неће се ни испитивати ко је срушио куће, вршио убиства, пљачкао покретну имовину. Ово они не кажу, али ја то закључујем из њиховог држања. Када се постави питање ко је порушио куће, шиптарске масе ћуте, а Шиптари

³⁶⁶ М. Obradović, *Revizija agrarne reforme na Kosovu*, str. 400.

³⁶⁷ АК, фонд Обласни народноослободилачки одбор Приштина, 1948, к. 1, Преглед решених ревизионих спорова, 17. децембар 1948; Томислав Секуловић је изнео податак о одузетих 25.145 хектара насељеничког земљишта. Видети: Томислав Секуловић, *Сеобе као судбина*, Ветерник 2002, стр. 55.

руководиоци говоре да је у томе учествовао читав шиптарски народ Метохије³⁶⁸. Францетићев извештај указује да се иза спречавања повратка колониста крила национална нетрпељивост албанских руководиоца на Косову и Метохији и њихово настојање да амнестирају одговорне за злочине над Србима. Ово настојање је од стране високих функционера КПЈ и КПС представљено као „исправљање неправде“ почињене предратном аграрном реформом и као „брига“ за косовскометохијске сељаци.

Обласни народни одбор АКМО је 1948. године сачинио преглед стања насељеника на Косову и Метохији, компарирајући предратно и актуелно стање ове популације. Податке из овог документа изнели смо у табели 8.

Табела 8. Број насељеника на Косову и Метохији непосредно пре 6. априла 1941. године и број насељеника након коначног завршетка „ревизије аграрне реформе на Косову и Метохији“ 1948. године.

	Број насељеника непосредно пре 6. априла 1941. године	Стање из 1948. године
Липљански срез	4.196	1.647
Приштински срез	4.920	2.674
Митровачки срез	708	598
Подујевски срез	7.137	5.581
Гњилански срез	4.585	3.500
Каменички срез	1.558	1.641
Урошевачки срез	4.316	3.765
Вучитрнски срез	3.604	3.309
Дренички срез	3.810	1.854
Ораховачки срез	3.150	1.447
Ђураковачки срез	4913	4.426
Пећки срез	8.203	6.651
Ђаковички срез	8.067	4.726
Суворечки срез	780	450
Призренски срез	1.052	270
Град Приштина	216	194
Град Пећ	53	57
Град Косовска Митровица	102	102
Укупно	61.370	41.224

³⁶⁸ АЈ, фонд 50, ф. 89, а.ј. 723. Извештај ревизионе комисије колониста у Метохији Председништву владе ФНРЈ.

Подаци Обласног народноослободилачког одбора АКМО из 1948. године значајно одступају од других расположивих извора о броју насељеника који су успели да се врате на Косову и Метохију. Извештаји о 2.919 насељеничких породица пресељених у Војводину до октобра 1946. године, о 2.000 породица које су „имале право на повратак“, али га из непознатог разлога „нису искористиле“, као и подаци о породицама које су изгубиле сву земљу, указују да се преко половина насељеничких породица након рата није вратила на Косово и Метохију.³⁶⁹

Компарација пописа становништва из 1939. и 1948. године указује да је број насељеника који су након Другог светског рата остали на Косову и Метохији био знатно мањи него што је у извештају приказао Обласни народни одбор АКМО.³⁷⁰ Пример Ђаковице, као среза са највећим бројем и највећим уделом насељеничког становништва у Краљевини Југославији можда најбоље илуструје послератну судбину насељеника са Косова и Метохије. У Ђаковичком срезу је 1939. године живело 17.668 Срба (од којих су 13.232 били насељеници), који су чинили 33% становништва среза. Након Другог светског рата и „ревизије аграрне реформе“, 1948. године у Ђаковичком срезу је живело свега 6.146 Срба и Црногораца, који су заједно чинили 10,9% становништва овог среза.³⁷¹ Ово показује да је укупан број Срба (рачунајући и Црногорце) у Ђаковичком срезу у периоду од девет година опао за 65,2%, док је пад у броју насељеника још већи. И у другим косовскометохијским срезовима дошло је до значајног смањивања српске популације, нарочито у срезовима који су имали већи проценат насељеника. У Пећком срезу је 1939. године живело 23.747 Срба, од којих су 7.972 били насељеници. На попису 1948. године у Пећком срезу (заједно са Градом Пећи) укупно је живело 17.639 Срба и Црногораца. С друге стране, у Неродимском срезу је 1939. године живело 17.731 Срба, од чега свега 1.867 насељеника. На попису 1948. године, у овом срезу живело је 16.148 Срба и Црногораца, што показује да је староседелачкој популацији Срба повратак углавном омогућен.³⁷² Компарација пописа из 1939. и 1948. године указује да је разлика у броју Срба у косовскометохијским

³⁶⁹ АК, фонд Обласни народноослободилачки одбор Приштина, 1948, к. 1, Преглед стања насељеника на Косову 1948. Списак насељеника на Космету.

³⁷⁰ *Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak*, Београд 1989, стр. 48.

³⁷¹ АЈ, фонд 67, Министарство пољопривреде Краљевине Југославије, ф. 28, а.ј. 264; АЈ, фонд 96, ф. 3, а.ј. 86; Predrag Živančević, *Emigranti. Naseljavanje Kosova i Metohije iz Albanije*, Београд 1989, стр. 223; Божица Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохију 1929–1941*, Београд 2018, стр. 78.

³⁷² АЈ, фонд 67, Министарство пољопривреде Краљевине Југославије, ф. 28, а.ј. 264; АЈ, фонд 96, ф. 3, а.ј. 86; *Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak*, стр. 48; Р. Živančević, *Emigranti. Naseljavanje Kosova i Metohije iz Albanije*, стр. 223; Б. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохију 1929–1941*, стр. 78.

срезовима пре и после Другог светског рата у директној корелацији са бројем међуратних насељеника. У срезовима у којима је број насељеника био мали, пад бројности српског становништва био је много мањи. У срезовима који су имали велики број насељеника пре избијања Другог светског рата, смањење српске популације је било драстично, што смо показали на примеру Ђаковичког среза, у коме је у периоду 1939–1948. године нестало две трећине српске популације.

У извештају Управе државне безбедности из 1962. године наведено је да се након Другог светског рата две трећине косовскометохијских насељеника није вратило на Косово и Метохију.³⁷³ На основу поменутих извора, можемо закључити да број српских насељеника на Косову и Метохији после „ревизије аграрне реформе“ 1948. године није износио више од трећине предратног броја насељеника, односно да је око 40.000 српских насељеника након рата остало без имовине на Косову и Метохији и исељено у остале делове Југославије.

Упркос увреженом мишљењу, избегљичко питање на Косову и Метохији није било у потпуности окончано до 1948. године. У наредним годинама, одређен број насељеника пресељених у Војводину, неуклопљен у живот у новој средини, желео је да се врати на Косову и Метохију. Стога су насељеници у Војводини упућивали захтеве за враћањем земље у АКМО, а у прилог њиховом захтеву ишла је и чињеница да је велика количина земље на Косову и Метохији из такозваног колонистичког фонда остала нераспоређена. Њихове захтеве за враћањем имовине у АКМО подржавале су и војвођанске власти, као и Државни секретаријат за послове привреде НР Србије. Међутим, на седници Одбора за привреду Извршног већа Народног одбора АКМО 3. октобра 1953. године донета је одлука да „земљу не треба враћати“ и да се „стриктно треба држати Закона о поступању са напуштеном земљом“.³⁷⁴ Након систематског кршења Закона о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити и Закона о ревизији аграрне реформе Краљевине Југославије, власти у Приштини одлучиле су да позивају на „стриктно поштовање закона“.

Сви људи прогнани са окупираних подручја од стране фашистичке „Краљевине Албаније“ 1941–1944. године, без обзира на то да ли се радило „насељеницима“ или „староседеоцима“, били су легални власници својих имања, на која су полагали пуно

---

³⁷³ С. Терзић, *Стара Србија. Драма једне цивилизације*, стр. 542–544.

³⁷⁴ АК, *Këshili popullor krahinor*, 1953, к. 12, Записник са седнице Одбора за привреду Извршног већа Народног одбора АКМО, 3. октобар 1953.

законско право. Третирање избегличког питања као „аграрног питања“ од стране нових власти представљало је параван за промену националног састава Косова и Метохије на темељима етничког чишћења из времена окупације. Власт је протераним српским насељеницима блокирала приступ имањима док се не изврши ревизија аграрне реформе. Након што се испоставило да и по Закону о ревизији аграрне реформе преко 90% насељеника има право на своју имовину, власт је одлучила да, уз кршење овог закона, пресели насељенике у Војводину.

Да би спровели у дело своју концепцију по питању српских насељеника на Косову и Метохији, југословенски комунисти су морали да крше обећања која су избеглицама давали у току рата, међународне обавезе о правима избеглица које су преузимали, и законе које су сами доносили. Поред тога, морали су да опструирају рад комисија које су формирали, и коначно, да политички уклоне министра којег су поставили непуних годину дана раније. Решавање питања српских насељеника након Другог светског рата представљало је израз континуитета политике југословенских комуниста на Косову и Метохији са идеологијом коју је на том простору спроводила „Краљевина Албанија“ од 1941. до 1944. године.

4. Државни апарат АКМО – фашистички службеници као „лојални чиновници“ социјалистичке заједнице

Питање државног апарата на подручју Аутономне косовско-метохијске области посебно је важно уколико се има у виду уређење социјалистичке Југославије, као дубоко бирократизоване државе, засноване на једнопартијском систему и државном монопољу у економији. У првом поглављу анализирали смо структуру фашистичког окупационог система на простору Косова и Метохије у току Другог светског рата. У овом поглављу покушаћемо да установимо у којој мери је промена државног поретка на Косову и Метохији након ослобођења 1944. године праћена кадровским променама у саставу државног апарата.

Проблем послератног састава државне организације на Косову и Метохији у великој мери је проистекао из политичког опредељења већине албанског становништва на овом простору. Док је у суседној Албанији постојала шира подршка комунистичком покрету која је довела до аутентичне револуције и преузимања власти од стране КПА, већина Албанаца са Косова и Метохије је до повлачења последњих немачких трупа била одана поретку успостављеном од стране окупатора 1941. године. Миладин Поповић је у октобру 1943. године приметио да у „старој Албанији“ утицај Бали комбетра не може да се пореди са утицајем комуниста, а да је на Косову и Метохији ситуација обрнута и да је овај простор представљао најјаче упориште фашистичког режима.³⁷⁵ Према извештајима југословенског посланства у Тирани, у Албанији су важне функције и масовне организације углавном биле попуњене предратним и ратним симпатизерима комунистичке идеологије, док су особе које су раније припадале другачијим идеолошким таборима наилазиле на проблеме чак и приликом покушаја да се учлане у Народни фронт, као најширу масовну организацију.³⁷⁶ Власти Аутономне косовско-метохијске области су заузеле потпуно другачији приступ по овом питању.

Важан корак за инфилтрирање бивших фашистичких службеника у нову државну организацију на Косову и Метохији била је одлука Авноја од 21. новембра 1944. године да припадници супротних идеолошких табора, који нису чинили ратне злочине, буду амнестирани. Поред тога, Државна комисија за утврђивање ратних злочина је у другој половини децембра нагласила да се у ратне злочинце не сврставају аутоматски припадници неких квислиншких формација, попут „домобрана“ и „белоградејаца“, већ

³⁷⁵ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1944/325, Писмо Миладина Поповића Јосипу Броз, 19. октобар 1943.

³⁷⁶ АЈ, фонд 315, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф.3, а.ј. 548.

само она лица за које постоје докази да су чинила злочине.³⁷⁷ У неким деловима Југославије амнестија није доследно спровођена, због чега се сматрало да је њено проглашење пре свега имало пропагандни карактер и било у функцији учвршћивања нове државне власти.³⁷⁸ Међутим, на Косову и Метохији амнестија припадника квислиншких режима почела је да се примењује чак и пре званичне одлуке од 21. новембра 1944. године.

Мотивисана настојањем да се у косовскометохијским бригадама повећа број Албанаца и да се у последњој фази рата искористи што већи број војноспособних лица НОВЈ је дозволила да њен састав улазе бивши балисти, вулнетари, припадници фашистичке жандармерије и квестуре, борци СС дивизија и друга лица која су до недавно била у служби окупатору. Међу њима је било и доста ратних злочинаца који према одлуци Авноја и упутствима Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора нису смели бити обухваћени амнестијом. Тако су жандарми из Источног среза Суљо Јашари, Зимбер Хаџија, Еген Исени и Селимазем Салију, који су током окупације учествовали у прогону и убиствима Срба, уништавању њихове имовине и паљењу Ибарског Колашин, крајем 1944. године постали војници Народно-ослободилачке војске Југославије.³⁷⁹ Последице овакве праксе југословенских војних власти дошле су до изражаја приликом избијања устанка Шабана Полуже у Дреници, када су поменута лица дезертирала из НОВЈ и прешла на страну одметника.³⁸⁰

Иако се одлука о амнестији званично односила само на лица која нису чинила злочине у току окупације, на Косову и Метохији је дошло до опште амнестије свих припадника квислиншких формација, укључујући и осведочене ратне злочинце. Дobar показатељ ове праксе представља послератна судбина „вулнетара“, албанске добровољне милиције одговорне за највећи број пљачки, пребијања, убистава, силовања и других непочинстава на простору Косова и Метохије 1941–1944. године. На

---

³⁷⁷ АК, фонд Обласни народноослободилачки одбор Приштина, к.3, Државна комисија ДФЈ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Док. бр. 324/44. упутство бр. 6. Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача при Н.О. Одбору Косова и Метохије, 19. децембар 1944.

³⁷⁸ Срђан Цветковић, „Прилог проучавању амнестија и аболуција политичких осуђеника у Југославији 1944-1980“. *Архив*, бр. 1 (2009), стр. 120, 121.

³⁷⁹ Према упутству Државне комисије за утврђивање ратних злочина, сва лица за које су постојали докази да су чинила убиства, пљачке, паљевине и силовања нису смела да буду амнестирана. Опширније видети: АК, фонд ОНОО, к.3, ДФЈ Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Док. бр. 324/44. упутство бр. 6. Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача при Н.О. Одбору Косова и Метохије, 19. децембар 1944.

³⁸⁰ АС, фонд БИА, III-117, Албанска жандармерија у току рата, реферати о државној полицији, префектури, општинама, федерату, карбињерији и о црној кошуљи; Реферат о жандамерији, л. 25.

територији града Приштине и Грачаничког среза у току окупације регистрован је 501 припадник вулнетара за време окупације. Од овог броја, 22 вулнетара су страдала у сукобу са југословенским снагама у борбама приликом ослобођења или су стрељана након рата, 13 је осуђено на затворске казне, а шесторо је одбегло у шуме или емигрирало у иностранство. Судбина четворице је остала непозната, док осталих 456 приштинских вулнетара нису сносили никакве кривично-правне последице за учешће у рату, што је приказано у табели 9.³⁸¹

Табела 9. Статус припадника вулнетара Грачаничког среза и града Приштине 1948. године.

	Припадници вулнетара са подручја града Приштине и Грачаничког среза 1948. године
Код куће	445
Убијени	22
У одметништву или емиграцији	6
У затвору	13
Запослени у државном апарату ФНРЈ	4
У Југословенској армији	7
Непознато	4
Укупно	501

Према овим подацима, 90% вулнетара са подручја Приштине и околине није сносило санкције за служење окупационом фашистичком режиму. Међу њима су се налазили и бројна лица, укључујући команданте вулнетарских јединица, за које су постојали поуздани подаци да су током окупације чинили злочине – Адем Риманиста, који је учествовао у убиству Срба у селу Златаре; Весел Статовац, командант приштинских вулнетара који је организовао погроме српског живља; Адем Мустафа, који је према подацима Удбе, као вулнетар пљачкао, терорисао и убијао Србе, као и многи други.³⁸²

Албански делегати су приликом састанка са Јосипом Брозом 6. априла 1945. године поздравили одлуку о амнестији сарадника окупатора уз констатацију да ће ова

³⁸¹ АС, фонд БИА, V-116, Списак припадника вулнетара, фашистичке плаћеничке албанске војске у току Другог светског рата.

³⁸² АС, фонд БИА, V-116, Списак припадника вулнетара, фашистичке плаћеничке албанске војске у току Другог светског рата, стр. 51, 55, 57, 62, 65, 66.

одлука у великој мери „олакшати ситуацију“ на Косову и Метохији.³⁸³ Месец дана касније, Броз је у говору на оснивачком конгресу Комунистичке партије Србије присутнима препричао разговор са представницима Албанаца. Његове речи упућене албанској делегацији показују да је Броз био свестан квислиншке прошлости албанских представника у новој Југославији: „Ми знамо да сте ви пошли у њемачку војску, да сте се борили против нас, али то не значи да ми сада позивамо вас на одговорност. Ми знамо да сте били заведени, да нисте кољачи и зликовци, да вас је 90% било заведено и да је сада на нама ред да вам помогнемо, да вам објаснимо шта ми хоћемо. Ми нећемо да Шиптари на Косову буду грађани друго или трећеразредни. Ми хоћемо да имате своја права, равноправност, да имате свој језик, своје учитеље, да се осећате као у својој земљи“.³⁸⁴ Док су припадници Југословенске војске у отаџбини, српско грађанство и предратна политичка елита након рата били прогоњени, КПЈ је злочине албанских квислинга објашњавала тиме што су они били „заведени“ и одлучила да им омогући сва права како би се осећали „као у својој земљи“.

Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију је по ослобођењу предузео мере које су рехабилитовале починиоце криминалних дела на том простору у време окупације. Душан Мугоша је 1959. године на седници Извршног комитета ЦК СКС препричао „једну акцију“ коју је Обласни комитет након рата предузео код колониста и код Срба на Космету. Државни закон је предвидео да се сви случајеви пљачке или паљевине кућа у току окупације морају санкционисати тако што ће починиоци, уколико се њихова кривица докаже, платити накнаду оштећеним лицима. Након тога, Срби су подизали тужбе против Албанаца, који су углавном губили парнице пошто је доказивано њихово учешће у паљењу и пљачки имовине. Мугоша је објаснио како се Обласни комитет умешао у ове судске процесе: „Ради стварања извесних услова за даље јачање братства и јединства, ми смо поставили пред колонисте и Србе да се одрекну тих тужби, чак и да се одричу донетих пресуда. Захваљујући угледу који је имала Партија и код колониста и код Срба, ми смо успели да се за врло кратко време све тужбе повуку из судова и да се људи одрекну од пресуда које је суд донео у то време, да би смо даље ишли на акцију заједничког, доброволног рада на изградњи колонистичких станова“.³⁸⁵

---

³⁸³ АЈ, фонд 97, ф.4, а.ј. 44, Делегација Шиптара са Косова и Метохије посетила је Маршала Тита. стр. 3; Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rijeka 1981, str. 1140–1142.

³⁸⁴ *Оснивачки конгрес КП Србије (8 – 12. мај 1945)*, стр. 213.

³⁸⁵ АС, Ђ-2, Извршни комитет Централног комитета Савеза комуниста Србије, к.2, Душан Мугоша, дискусија на проширеној седници Извршног комитета ЦК Савеза комуниста Србије, 17. јануар 1959, стр. 3, 4.

Настојање Обласног комитета да на овај начин амнестира ратне злочинце из времена окупације и учврсти њихове тековине, додатно огољава податак да је од 11.311 уништених или тешко оштећених кућа на Косову и Метохији у току рата, до марта 1946. године, односно 15 месеци по ослобођењу тог простора, било обновљено свега 7,2% објеката.

Улазак бивших припадника окупационог режима у органе власти АКМО био је подстицан и ставом југословенских комуниста да национални састав општинских, среских и обласних органа власти на Косову и Метохији треба у што већој мери да се подудара са националним саставом становништва Области. Ову идеју су током рата, 1942. године, први пут Обласном комитету КПЈ за Косово и Метохију предложили припадници Скадарско-ђаковичке групе албанских комуниста. Тадашњи обласни секретар Боро Вукмировић оштро се успротивио таквом предлогу, видећи у њему шовинистичко скретање албанских комуниста.³⁸⁶ Због овог предлога критике на рачун „албанских другова у Обласном комитету“ упутио је 1943. године и Миладин Поповић из Албаније. За Вукмировића и Поповића је национална припадност чланова Обласног комитета КПЈ била у другом плану у односу на њихове квалификације и приврженост марксистичким идејама. Овај предлог су албански комунисти поново актуелизовали након убиства Миладина Поповића, наишавши на недвосмислену подршку Јосипа Броза.

Прихватањем става да органи власти треба да одсликавају националну структуру становништва, Партија је отворила врата за улазак квислиншких службеника у органе власти. Ђоко Пајковић је на Оснивачком конгресу КП Србије 9. маја 1945. године поручио да је Партија предузела мере да Албанци преузму дужности у властима и истакао проблем у вези са недостатком Албанаца у државном апарату: „Разлог томе је тај што су те масе заостале и што их има врло мало оних који би могли да свршавају те послове, а и због тога што међу чиновништвом има много оних који су били у служби за време окупације“.³⁸⁷ Оснивачки конгрес КП Србије послао је снажну поруку потребе укључивања што већег броја Албанаца у органе власти и државни апарат. Благоје Нешковић је као први циљ Партије на Косову и Метохији навео „привлачење најширих маса Шиптара у НО покрет“. Петар Стамболић је тада поручио да КПЈ не може рачунати да ће имати иоле консолидовану власт на Косову и Метохији, ако на своју

---

³⁸⁶ S. Đaković, *Fadilj Hodža i Enver Hodža – sličnosti i razlike*, str. 96.

³⁸⁷ *Оснивачки конгрес КП Србије (8–12. мај 1945)*, стр. 74.

страну „не проведе Шиптарске масе“ и „ако у НО одборима не буду седели и Шиптари“. Милован Ђилас поручио је да се на Косову и Метохији „треба одлучно прихватити политичког подизања Албанаца и сарадње са Албанцима“.³⁸⁸

Када је Председништву ДФЈ 1. јуна 1945. године достављен извештај комисије о стању на Косову и Метохији, у којем је, између осталог, наведено да се у Извршном одбору Косова и Метохије налази 7 Срба и Црногораца и 5 Албанаца, Јосип Броз је на полеђини документа као један од два најважнија предлога записао: „Да се одмах побољша национални састав одбора“³⁸⁹. Таквим ставом, југословенски комунисти су националну припадност поставили као важнији критеријум за попуњавање органа власти на Косову и Метохији од политичке опредељености или компетентности потенцијалних кандидата за функције. „Побољшавање националног састава“ одбора на Косову и Метохији значило је повећавање удела Албанаца у власти, што је уједно отворило врата и оним Албанцима који нису исказивали наклоњеност идејама НОП-а и КПЈ.

Један од очигледних циљева поменутог извештаја Комисије за испитивање стања на Косову и Метохији био је да истакне недовољан проценат Албанаца у државном апарату. Комисија је овај проблем објаснила на следећи начин: „Ово се објашњава тиме што Шиптари заиста имају врло мали број писмених и стручних људи, који би одмах могли задовољити у државном апарату.“³⁹⁰ Ипак, косовскометохијски комунисти Комисији нису саопштили национални састав првог сазива Народноослободилачког одбора Косова и Метохије, највишег органа власти у области, у којем је број Албанаца четрнаест пута премашивао број Срба, као и саставе средњих народно-ослободилачких одбора, у којима су апсолутно доминирали Албанци, од којих су неки сличну функцију обављали и за време окупације у склопу окупационог система Велике Албаније.

Проблем фашистичких чиновника у бирократском апарату нове Југославије био је универзални проблем у Југославији. У извештају министра информација ДФЈ Саве Косановића о ситуацији у Босни и Херцеговини 1945. године као један од већих проблема са којима су се тамошњи Срби суочавали наведено је следеће: „Међу Србима

---

³⁸⁸ Исто, стр. 44, 78, 79, 126.

³⁸⁹ Национални састав и звршног одбора на који је Комисија скренула пажњу успостављен је за време Миладина Поповића на челу Обласног комитета. Опширније видети: АЈ, фонд 50, ф. 89, а.ј. 300, Извештај комисије о стању на Косову и Метохији, 1. јун 1945.

³⁹⁰ АЈ, фонд 50, ф. 89, а.ј. 300, „Извештај комисије о стању на Косову и Метохији“, 1. јун 1945.

се нарочито истиче, да има много компромитованих усташких сарадника у чиновничком кадру свих установа БиХ³⁹¹.

Политика амнестије бивших припадника фашистичког апарата била је мотивисана настојањем југословенског врха и Јосипа Броза да се спречи освета и реваншизам над хрватским и албанским становништвом и да се не ремети равнотежа у националном односу снага у Југославији. Међутим, њено спровођење је извршено тако да су на положајима задржавани и бројни компромитовани припадници фашистичког апарата, што су нарочито тешко подносили Срби који су претрпели прогон и терор на подручјима НДХ и Велике Албаније.

Друго редовно заседање првог сазива Обласног народног одбора АКМО 31. децембра 1945. године започето је одузимањем мандата одборницима Исену Таћу, Хиљмију Зарићу и Илијазу Чингу из Србице, за које је утврђено да су „отворено сарађивали са непријатељима“, као и Мурсељу Рамону из Подујева, за кога је утврђено да је служио окупатору и „непријатељски се држао према народу“ у току окупације.³⁹² Поменути четворица су били само мањи део лица са квислиншком прошлoшћу, која су вољом Фадила Хоце и Скадарско-ђаковичке групе унутар Обласног комитета КПЈ, после рата заузела водеће положаје у Области.

Прво редовно заседање Обласног народног одбора у Призрену од 8. до 10. јула 1945. године, било је прилика за демонстрацију политике остваривања „равномерног националног састава“ у представничким телима Косова и Метохије. У Народном одбору АКМО, као врховном органу Области, који је бирао остале органе власти, Албанци су чинили убедљиву већину од преко 70%. Председник Обласног извршног одбора био је Фадиљ Хоца, а председник Обласног народног суда Хивзи Сулејмани. Албанци су чинили пет од седам чланова Комисије за питање повратка протераних насељеника и пет од седам чланова Комисије за утврђивање ратних злочина почињених на Косову и Метохији у току Другог светског рата.³⁹³

---

³⁹¹ АЈ, фонд 50, ф. 33, а.ј. 202, Шта би требало хитно учинити за поправку положаја Срба у БиХ.

³⁹² *Narodni odbor АКМО 1943 – 1953*, str. 52.

³⁹³ *Narodni odbor АКМО 1943 – 1953*, str. 46–51.

Табела 10. Национални састав представничких органа и правосудних институција АКМО изабраних на првом и другом редовном заседању Обласног народног одбора АКМО 10. јула и 31. децембра 1945. године.

	Албанци		Срби и Црногорци	
	Број	Процент	Број	Процент
Народни одбор АКМО	115	71,4%	46	28,5%
Чланови Обласног извршног одбора	10	71,4%	4	28,5%
Судије Обласног суда	3	50%	3	50%
Присудитељи обласног суда	49	71%	20	28,9%
Комисија за насељенике	5	71,4%	2	28,5%
Комисија за утврђивање ратних злочина	5	71,4%	2	28,5%
Комисија за утврђивање ратне добити	3	50%	3	50%
Управа државних добара	5	62,5%	3	37,5%

Један од важнијих услова за напредовање у чиновничком апарату или политичкој каријери у послератним деценијама било је учлањивање у Комунистичку партију Југославије. Стога је то уједно био и најчешћи начин да бивши припадници фашистичког окупационог режима заузму функције у новој држави. Комунистичка партија Југославије је 1945. године на Косову и Метохији имала око хиљаду чланова, од којих су триста били Албанци. Крајем 1946. године, КПЈ је на територији АКМО имала 5.509 чланова, од чега 45% Срба, 19% Црногораца и 32% Албанаца.³⁹⁴ Уочљива је разлика између националног састава органа власти и националног састава Партије на Косову и Метохији. Док је у Обласном народном одбору и средним народним одборима одмах успостављена албанска доминација у складу са политиком „равноправног националног састава“, за чланство у КПЈ примењени су нешто другачији критеријуми. Безбедносне службе су настојале да у што већој мери региструју чланове партије са фашистичком прошлошћу, па су у неким срезovima саставиле спискове таквих лица. У Подримском срезу је 1948. године Комунистичка партија Југославије имала 74 члана која су у току окупације била чланови Фашистичке партије или припадници СС трупа, албанске жандармерије, вулнетара и других окупаторских оружаних формација. У

³⁹⁴ М. Павловић, П. Марковић, *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност*, стр. 217.

Шарпланинском срезу исте године регистровано је 75 чланова КПЈ који су били у служби окупатора за време рата.³⁹⁵

Међу бившим квислинзима и злочинцима учлањеним у КПЈ, било је и оних који су успевали да и по читаву деценију заташкају своју ратну биографију. Рифат Зарићи из села Раховице поред Урошевца у току рата је учествовао у прогону Срба, а 1942. године убио је последњег преосталог насељеника у селу Гојка Ђирисила. Зарићи је након рата постао члан Комунистичке партије, у којој је остао све до 1956. године, када се по пријави службама безбедности, сазнало за почињени злочин. Међутим, Зарићи је ухапшен тек након што је убио и Албанца који га је пријавио полицији због злочина у време окупације.³⁹⁶

Иако је Управа државне безбедности важила за стуб државне власти на Косову и Метохији, и у овој институцији било је Албанаца који су претходно заузимали високе положаје у фашистичком окупационом апарату. Официр Удбе у Приштини Шабан Кајтази, претходно је у окупационом систему вршио дужност секретара среског суда у Урошевачком срезу. Кајтази је у наредним деценијама био један од најважнијих функционера Удбе на Косову и Метохији.³⁹⁷ Нијази Спахија из Љуме у Албанији током окупације је био чиновник у Урошевачкој потпрефектури, а након рата је постао официр Управе државне безбедности у Урошевцу.³⁹⁸

Државни апарат који је послератна југословенска власт успоставила на Косову и Метохији у највећој мери се подударао са претходним окупационим режимом на нижим нивоима власти – од села и месних народних одбора до општина и срезова. Међутим, било је случајева и да неки од важнијих функционера фашистичке Краљевине Албаније успеју да задрже моћ и утицај на Косову и Метохији у оквиру новог југословенског социјалистичког поретка. Ова лица успела су да за себе обезбеде чланство у комунистичкој партији као и важну функцију у новоформираној бирократији Аутономне косовско-метохијске области.

Председник Председништва првог Обласног народноослободилачког одбора Косова и Метохије формираног у Бујану 1944. године био је Мехмет Хоџа, секретар Призренске префектуре 1941. године. У тренутку капитулације Италије у септембру

³⁹⁵ АС, БИА, III-139, Државни апарат на КиМ за време окупације и непосредно после Другог светског рата, Срез Шарпланински: л. 48–57, Срез Подримски: л. 77–88.

³⁹⁶ АС, фонд БИА, V-9, Балистички покрет, Село Раховица у периоду 1941–1956. године, л. 69–70.

³⁹⁷ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941-1945), л. 88; Hakif Bajrami, *Dosja Fazli Grajçevci. Dhe dokumente tjera deri në plenumin e Brioneve (1966)*, Prishtinë 2015, str. 220–238.

³⁹⁸ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941-1945), л. 87.

1943. године Мехмет Хоџа је заузимао функцију префекта Дебарске префектуре. На овим дужностима, он је обављао најповерљивије послове фашистичког окупационог апарата.³⁹⁹

Други пример уласка квислиншких функционера у сам врх власти АКМО био је случај Рифата Берише, који је током окупације био на позицији потпрефекта у Ораховачкој и Гњиланској потпрефектури. Бериша је крајем 1943. године, услед личног познанства са Фадилџом Хоџом, успешно променио страну и постао делегат првог Обласног народноослободилачког одбора Косова и Метохије, на којем је изабран за потпредседника Председништва овог извршног органа власти. Након ослобођења 1944. године, Бериша је обављао дужност повереника социјалног одељења Обласног извршног одбора Косова и Метохије.⁴⁰⁰

Беришина политичка каријера је у првим послератним годинама ишла узлазном путањом, тако да је 1949. године изабран за председника Народног фронта АКМО, чиме је постао носилац једне од најважнијих функција у Области. Међутим, 14. маја 1949. године, група лица предвођена Беришом починила је убиство две особе у Грачаничком срезу, секретара НОО Коморане и курира у тој месној заједници, након чега је покушала да организује бекство за Албанију. Тада је откривено да је Бериша, паралелно са обављањем високе политичке функције у АКМО, учествовао у завереничкој непријатељској организацији која се од 1945. године састајала у Дреници. Бериша је убијен у размени ватре са југословенском полицијом 17. маја 1949. године, а чланови његове групе који су успели да побегну за Албанију придружили су се Албанској обавештајној служби.⁴⁰¹

Беришин претходник на челу обласног Народног фронта Фазли Баранац имао је криминалну прошлост. Према сведочењу Срба са Косова и Метохије који су се жалили на његово деловање у народној власти, Баранац је током рата вршио убиства над Србима у Дреници и пљачкао аутобусе на линији Косовска Митровица – Пећ.⁴⁰² У периоду 1945–1949. године, секретар СКОЈ-а за Косово и Метохију био је Џафер

³⁹⁹ *Зборник НОР-а*, том 1, књ. 19, док.80, стр. 382; И. Шаћири, *Сећања*, стр. 93; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 169, 170.

⁴⁰⁰ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941-1945), Префектура, л. 11; *Зборник НОР-а*, том 1, књ. 19, док. 80, стр. 382; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 169, 170.

⁴⁰¹ АС, фонд БИА, III-121, Реферати о националним мањинама, Извештај: Анализа – националне мањине и ИБ-е земље, 16. март 1956, Приштина, л. 2; Халит Грнавци, *Моја исповест о Косову*, Београд 1987, стр. 14.

⁴⁰² АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Претставка министру колонизације ДФЈ насељеника из Дреничког среза, 17. августа 1945.

Вокши, држављанин Албаније који се у Ђаковицу вратио за време окупације 1942. године. Вокши је 1949. године побегао у Албанију, са чијим посланством у Југославији је све време одржавао контакте.⁴⁰³

Прве послератне године на Косову и Метохији обележио је политички успон Зекерије Реце. Рођен у Ђаковици 1910. године, Реца је детињство провео у Албанији, у којој се и школовао. На Косово и Метохију се вратио 1941. године, када је од стране фашистичке владе Мустафе Крује постављен за директора гимназије у Ђаковици, у склопу политике развоја школства и слања кадрова из Албаније у новоприпојене крајеве. Заменик директора ове школе био је Фадиљ Хоџа. Крајем 1943. године Реца се нашао у КПЈ и био један од делегата на Бујанској конференцији, на којој је изабран и за члана Председништва НОО Косова и Метохије.⁴⁰⁴

На Првом редовном заседању Обласног народноослободилачког одбора Косова и Метохије у јулу 1945. године, Зекерија Реца поново је изабран за одборника Обласног одбора, али и за посланика Народне скупштине Србије и за присудитеља Обласног суда, а уједно је био једини присутан на заседању који је изабран у две комисије – Комисију за утврђивање ратних злочина и Комисију за питање насељеника. Реца је одмах изабран за председника Комисије за утврђивање ратних злочина. Са пет добијених државних функција, Зекерија Реца је био „рекордер“ Првог заседања Обласног народноослободилачког одбора Косова и Метохије.⁴⁰⁵

Формирање Обласног народноослободилачког одбора у Бујану 1944. године недвосмислено је наговестило тенденцију КПЈ да на највише државне функције на Косову и Метохији постави што већи број фашистичких функционера. Председник Председништва ОНОО, секретар Председништва, као и један од чланова Председништва ОНОО Косова и Метохији били су високоранжирани чиновници фашистичког окупационог апарата 1941–1943. године.

Председник средског комитета КПЈ у Приштини и председник Градског народног одбора Приштине након рата Ахмет Салихи, према подацима Управе државне безбедности, имао је фашистичку прошлост. Он је у току окупације вршио функције

---

⁴⁰³ АС, фонд БИА, II- 125, ИБ емиграција у Албанији II, стр. 41; Ana Lalaj, *Pranvera e rrejtshme e pesëdhjetegjashitës*, Tiranë 2015, str. 103.

⁴⁰⁴ *Зборник НОР-а*, том I, књ. 19, док.80, стр. 382; Oral History Kosovo, Intervju sa Pajazitom Nušijem, Priština 31. jul 2013. <https://oralhistorykosovo.org/sr/pajazit-nushi/> (Pristupljeno 20. septembra 2019.)

⁴⁰⁵ *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 45–50.

заменика префекта у Приштини и потпрефекта у Дреници.⁴⁰⁶ Салихи је био одборник Другог сазива Народног одбора АКМО од децембра 1947. године до децембра 1950. године.⁴⁰⁷

О инфилтрирању националистичких групација у органе власти АКМО сведочи и каријера Неџата Беголија, који је до 1941. године живео у Албанији, а по окупацији Југославије постао потпрефект у Тутину, који се тада налазио у „Краљевини Албанији“. Беголи је у Тутинском срезу остао упамћен као злочинац. После ове функције Беголи је прешао у Исток, где је био први секретар Мухарема Митровице, озлоглашеног потпрефекта у Истоку, познатог по организовању вулнетара и СС дивизија, масовним хапшењима и масакру 60 Срба у селу Ракош. Након рата Беголи је успео, не само да избегне кривичну одговорност за умешаност у злочине, него и да се запосли у просветном одељењу Народног одбора АКМО.⁴⁰⁸ Када је почетком педесетих година у његовом присуству хор Културно-уметничког друштва у Пећи певао песму у којој се позивало на „окончање ропства Косова под Србијом“, Беголи је изјавио да „садржај песме није споран“.⁴⁰⁹

Просветно одељење Обласног народног одбора у Приштини представљало је стециште и другим лицима која су током окупације била у служби окупатору. У њему је у првим послератним годинама био запослен Шемседин Хадри, који је током рата био први секретар потпрефектуре у Истоку, а потом и секретар у потпрефектури у Тутину. Према подацима Управе државне безбедности, Хадри је у Истоку важио за „симпатизера НОП-а“, док је у Тутинском срезу чинио злочине над Србима.⁴¹⁰ Као близак пријатељ Фадиља Хоџе, Хадри је у наредним деценијама остварио успешну политичку, па чак и академску каријеру. О последицама инфилтрирања бивших фашистичких функционера у просветно одељење Народног одбора АКМО опширније ћемо говорити у поглављу „Политика у просвети и просвета у политици (1945–1969)“.

У трговачком одељењу обласног Народног одбора радио је Саит Затрићи, претходно секретар општине Исток током фашистичке окупације. Док је обављао функцију, Затрићи је био члан Фашистичке партије, што је било нужан услов за

---

⁴⁰⁶ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941-1945), 11.

⁴⁰⁷ *Narodni odbor АКМО 1943–1953*, str. 257.

⁴⁰⁸ АС, фонд БИА, III-117, Албанска жандармерија у току рата; Реферати о државној полицији, префектури, општинама, федерату, карабињерији и о црној кошуљи; Реферат о нонпрефектури, л. 3.

⁴⁰⁹ АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, Gjukata penale e Qarkut në Prizren, Сведочење Нијаза Маљокуа о 21 лицу из паритјског и државног апарата.

⁴¹⁰ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о нонпрефектури, л. 2.

обављање било које важније функције током окупације, али је истовремено предводио трочлану партијску ћелију Комунистичке партије Југославије у Истоку.⁴¹¹ Ипак, за разлику од неких његових колега у Обласном народном одбору у Приштини, Затрићи није био умешан у злочине, већ је тајно помагао Народноослободилачки покрет, због чега је ухапшен у новембру 1943. године. У послератним деценијама Затрићи је био један од утицајнијих албанских функционера у социјалистичкој Југославији.

Као чиновник Обласног народног одбора АКМО после рата радио је Хаки Хоца, који је претходно обављао различите дужности у фашистичком окупационом апарату. Најпре је био секретар општине Стреоце, да би почетком 1942. године био пребачен у Пећку префектуру. Ту је обављао дужност аташеа, а једно време и другог секретара, као трећа најутицајнија личност у префектури. Хаки Хоца је остао у Пећкој префектури све до повлачења Немаца у новембру 1944. године.⁴¹² Председник општине Косово Поље у току окупације Мустафа Оца након рата је запослен у Обласним народном одбору у Приштини, као и Назми Галимунами, који је претходно радио у Приштинској префектури.⁴¹³

Највећи ниво континуитета послератне власти на Косову и Метохији са окупационим апаратом Краљевине Албаније био је присутан на среском и општинском нивоу. О томе сведоче бројне жалбе Срба са Косова и Метохије Министарском савету ДФЈ током 1945. и 1946. године, углавном због спречавања њиховог повратка на своја имања након ослобођења. Делегати Срба из Дренице у жалби министарству колонизације ДФЈ упућеној 17. августа 1945. године поручили су следеће: „Срески и месни одбори састављени су од Шиптара чија је ранија служба окупатору, Немцима и Италијанима, добро позната. Они који су нас убијали, пљачкали и терали из наших кућа, они који су учинили нечувена зверства над нама и домороцима Србима, ти исти и данас представљају власт.“⁴¹⁴

Делегати су поручили да је степен реакционарног деловања у срезовима Косова и Метохије толики да Албанци на истакнутим положајима у Дреничком срезу дању врше функције власти, а ноћу се састају са одметницима из шуме, с којима су често

---

⁴¹¹ АС, фонд БИА, III-117, Реферат о nonпрефектури, л. 4.

⁴¹² АС, фонд БИА, III-117, Реферат о префектури, л. 4.

⁴¹³ АС, фонд БИА, Материјали о префектурама за време рата (1941 – 1945), д.151, Реферат о префектури, л. 5.

⁴¹⁴ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Претставка министру колонизације ДФЈ насељеника из Дреничког среза, 17. август 1945.

били у сродству.⁴¹⁵ Каснији извештаји безбедносних служби са тог терена углавном су потврдили њихове речи. Главни заштитник организације Национал демократик Шиптар у Дреничком крају био је Хилми Зарићи, председник Среског народног одбора у Србици.⁴¹⁶ Секретар среског одбора у Дреници Кадрија Нуха Пајазитовић за време окупације имао је истакнуту улогу у терору и прогону Срба из Дренице, као и пљачкању њихове имовине. Поред тога, учествовао је у паљењу Ибарског Колашина и у мобилизацији Албанаца за борбу против Срба и Народноослободилачког покрета.⁴¹⁷

Оваквих случајева било је и у другим деловима Косова и Метохије. У Ораховцу је један од главних помагача и јатака балиста био Кајгаз Рамадан, члан Среског извршног одбора. Његов колега Кадри Минуши је током 1945. године истовремено вршио дужност члана Среског извршног комитета у Ораховцу и члана балистичког комитета у истом срезу.⁴¹⁸ Члан Среског извршног одбора у Урошевцу после рата Абдулах Муслија имао је важну улогу у непријатељској делатности албанских националистичких организација, са којима се повезао преко Адема Главице. Пропагандне летке антијугословенске садржине, која је организација „Национал демократик Шиптар“ штампала у Скопљу, Муслија је ширио по Косову и Метохији. Председник општине Призрен у току окупације Саљи Призрени након рата је од стране нових власти задржан у градској управи, као чиновник у градском одбору Призрена.⁴¹⁹

У Среском народном одбору Урошевачког среза послератни одборник је био Риза Мућа, држављанин Албаније који је на Косово и Метохију дошао као функционер фашистичког окупационог апарата. Мућа је као председник општине Штимље за време окупације пљачкао и злостављао преостале Србе у тој општини. Две године после рата, Мућа је завршио у затвору, али не због дела почињених током окупације, већ због проневере новца у Среском народном одбору.⁴²⁰ Срески функционери на Косову и Метохији чинили су важну карику у одржавању и ширењу балистичке делатности у Области након Другог светског рата. Често су вршили улогу „курира“, односно

---

⁴¹⁵ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Претставка министру колонизације ДФЈ насељеника из Дреничког среза, 17. август 1945.

⁴¹⁶ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 67, 70.

⁴¹⁷ АЈ, фонд 97, ф. 5, а.ј. 48, Претставка министру колонизације ДФЈ насељеника из Дреничког среза, 17. август 1945.

⁴¹⁸ АС, БИА, III-139, Државни апарат на КиМ за време окупације и непосредно после Другог светског рата, л. 68.

⁴¹⁹ АС, фонд БИА, III-139, Списак секретара и председника општина за време окупације, л. 37.

⁴²⁰ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941-1945), Списак председника општина под окупацијом. л. 20

преносника информација између удаљених балистичких групација и централе организације „Национал демократик Шиптар“ у Скопљу. Корени ове појаве налазе се у кадровској политици КПЈ на Косову и Метохији након ослобођења, која је велики број квислиншких службеника поставила на важне позиције у новом државном апарату.

Континуитет са окупационим поретком био је најизраженији на општинском и месном нивоу, а често се дешавало да месне власти из 1945. године буду у потпуно идентичном саставу као и за време окупације. У безбедносном аспекту ова појава је довела до компликација у сузбијању балистичке делатности на простору Косова и Метохије, пошто су одметници одржавали везе са нижим нивоима власти и партије. Ослонац балиста у Подримском срезу током 1945. године, био је Рифат Краснићи, секретар месног одбора у Мамуши и секретар месног комитета КПЈ у том месту, а балистима су помагали и председници месних народних одбора у Долцу и Кијеву, као и председници општинских одбора у Долцу и Мамуши.⁴²¹

Политика амнестије квислиншких функционера била је нарочито изражена у Грачаничком и Дреничком крају, где је балистичка делатност била најраспрострањенија. Ариф Саља је у току окупација био секретар општине у Коморанима и члан Фашистичке партије Албаније, по чијем наређењу је спаљено неколико села и убијено пет људи. После рата Саља је успео да постане секретар МНО Коморане и члан Комунистичке партије Југославије, што није утицало на промену његове идеологије и практичног политичког деловања. Саља је у својој кући сакривао вођу балистичких група на Косову Ајета Гергурија и активно учествовао у ширењу организације „Национал демократик Шиптар“. Сличну политичку биографију имао је и његов сарадник у НДШ Сокољ Ибрахими, који је за време рата учествовао у паљевини и пљачки Ибарског Колашина, а након рата постао секретар општине Коморане. Обојица су откривени 1946. године, али су успели да побегну приликом покушаја хапшења, након чега су неколико месеци провели у одметништву док нису ликвидирани од стране безбедносних органа.⁴²²

Кровна организација балистичких група у Југославији Национал демократик Шиптар од самог почетка је имала ослонац у људима који су били саставни део система нове социјалистичке Југославије. Чланови организације углавном су заузимали важне

---

⁴²¹ АС, БИА, III-139, Државни апарат на КиМ за време окупације и непосредно после Другог светског рата, л. 68.

⁴²² АС, БИА, II-106, Списак одметника са терена МНО Коморане, л. 56.

функције у политичком и државном апарату на Косову и Метохији. Један од главних јатака балиста у Грачаничком срезу био је Реџеп Весели, председник МНО Косово Поље. Оружје за балисте набављао је Даут Адеми, командир милиције у истом месту. Пошто је уживао поверење код комунистичких власти, Адеми је добијао пуно информација о кретању војске, али и органа државне безбедности на терену Грачаничког среза. Ове информације прослеђивао је балистима у шуми, који су на тај начин остваривали тактичку предност у односу на југословенске снаге са којима су се сукобили. Други полицајац из Косова Поља, Зенун Ђема, који је касније добио посао у Обласном одељењу унутрашњих послова за Косово и Метохију, логистички је помогао балисте, достављајући им оружје, муницију, реденике, ћебад, шаторску опрему и друге материјале. Масовне организације на терену Косова Поља биле су стављене у службу балистичког покрета и великоалбанских организација. Члан Извршног одбора Народног фронта у Косову Пољу, истовремено је био члан месног комитета Национал демократик Шиптар.⁴²³ Сали Ахмет, председник месног народног одбора Бабин мост поред Приштине истовремено је био и председник балистичког комитета у том селу, а свој утицај је користио да балистима у Грачаничком срезу обезбеђује храну.⁴²⁴

И у другим местима на Косову и Метохији балистички комитети су се углавном ослањали подршку председника месних народних одбора и локалних комитета Комунистичке партије Југославије. Сарадници балиста из редова државне бирократије, масовних организација и партијских органа балистима су потказивали Албанце за које су сматрали да су „пројугословенски“ оријентисани и превише лојални новој власти, након чега су на та лица вршени атентати. Ариф Саља, секретар месног народног одбора и месног одбора КПЈ у Коморанима, у септембру 1946. године заједно са балистима је учествовао у убиству чланова КПЈ у Коморанима Фазли Мирена и Неби Нуриднија, које је претходно оптужио да су „лојални југословенским властима“.⁴²⁵

Ни српски кадрови на Косову и Метохији углавном нису имали комунистичку прошлост, а неретко су имали чиновничке каријере у Краљевини Југославији, због чега су од стране социјалистичке власти посматрани као „непријатељски елементи“. У среском народном одбору Суве реке после рата је било запослено 7 Срба који су у документима Удбе означени као „симпатизери Драгољуба Михаиловића“. У истом среском одбору били су запослени и Албанци који су претходно били чланови

---

⁴²³ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 6.

⁴²⁴ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 70.

⁴²⁵ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 7.

Фашистичке партије, официри Албанске жандармерије и чиновници Суворечке потпрефектуре у окупационом систему.⁴²⁶ Овај случај илуструје колико су, без обзира на прокламовано јединство и слогу, људи на Косову и Метохији припадали супротстављеним националним и политичким таборима. Покушај да се у таквим условима спроведе међунационално помирење од почетка је представљао огроман изазов, који су народи и управљачке структуре на Косову и Метохији са великим тешкоћама покушавали да превазиђу. Стање на нижим нивоима власти било је одраз политике опште амнестије коју су југословенски комунисти примењивали према Албанцима на Косову и Метохији. Инфилтрација бивших квислиншких функционера и ратних злочинаца у органе послератне власти и државног апарата, дугорочно је утицала на обликовање политичког и друштвеног живота на Косову и Метохији.

4.1. Успостављање правосуђа на Косову и Метохији након Другог светског рата

У складу са политиком врха КПЈ током 1944. године да под Србијом подразумева само територију Кнежевине Србије из 1878. године, органи власти на Косову и Метохији су по ослобођењу самостално формирали окружне и средње судове, као што су то учинили и органи власти у Санџаку и Војводини, што указује на недефинисаност српске државности у политици Комунистичке партије Југославије током Другог светског рата.⁴²⁷

Иако је Министарство правосуђа Демократске Федеративне Југославије формирано у марту 1945. године, оно није одмах успоставило руководећу улогу над републичким, покрајинским и обласним министарствима правосуђа, која су практично функционисала самостално и без међусобне координације, уз повремене контакте са Савезним министарством. Улога савезног законодавства и Савезног министарства правосуђа ојачаће тек након доношења Устава Федеративне Народне Републике Југославије 31. јануара 1946. године, мада ће и у народном периоду у фокусу остати проблем спровођења савезних закона на територији федералних јединица.⁴²⁸

Обласни народни одбор Косова и Метохије на Првом редовном заседању 8–10. јула 1945. године формирао је Обласни народни суд, који је имао шест чланова (троје Албанаца и троје Срба) и 69 присудитеља, од којих су 49, односно 71%, били Албанци,

⁴²⁶ АС, фонд БИА, Државни апарат на КиМ у току окупације, л. 9.

⁴²⁷ Nikola Žutić, „(Kon)federalizacija sudstva u Srbiji; Sudstvo Kosova i Metohije i Vojvodine 1944-1952“, *Istorija 20. veka*, XXVII, br. 1. (2009), str. 58.

⁴²⁸ АЈ, фонд 49, ф. 62, а.ј. 1, Рад министарства правосуђа ФНРЈ и рад министарства правосуђа на родних република.

а 20, односно 29%, Срби и Црногорци.⁴²⁹ Месец и по дана касније, Привремена народна скупштина ДФЈ донела је Закон о уређењу народних судова, према којем није било предвиђено постојање „Обласног суда“.⁴³⁰ Ипак, Председништво Народне скупштине Србије донело је одлуку да се на Косову и Метохији образују четири окружна суда, чије судије је постављао Обласни народни одбор. На другом заседању Обласног народног одбора 31. децембра 1945. године, формирана су четири окружна суда са седиштима у Призрену, Приштини, Пећи и Гњилану, унутар чије јурисдикције се налазило петнаест средњих судова. Тиме је, четири месеца после одлуке Привремене народне скупштине ДФЈ о укидању Обласног суда, овај суд замењен окружним судовима, а кроз могућност кадрирања у окружним судовима, Област је задржала аутономију у сфери судства.⁴³¹ Истовремено, постављање судија средњих судова било је у надлежности средњих народних одбора.⁴³²

Сваки окружни суд је имао пет судија. Међу двадесет изабраних судија окружних судова налазило се осам Срба и Црногораца и дванаест Албанаца, међу којима и особе са фашистичком прошлошћу, попут Абдулрахмана Арлатија и Хаџи Тисука, судија Окружног суда у Пећи, о чему ће бити више речи у наставку текста.

Као и у другим сферама политичког, културног и економског живота, највећи проблем правосудног система на Косову и Метохији после рата представљао је недостатак квалификованих и стручних кадрова, поготово међу Албанцима, што је за последицу имало да су за судије биране особе без адекватног правничког образовања, а неретко и особе без икаквог образовања.

Од двадесет судија окружних судова у Косову и Метохији, дванаест није имало адекватну стручну спрему. Поређења ради, на територији Војводине од 44 судије окружних судова, свега двоје нису имала адекватну стручну спрему, односно завршен правни факултет.⁴³³ Од пет судија Окружног суда у Приштини, двоје су по занимању били правници, један бравар, а двоје земљорадници. У Пећи је двоје судија окружног

---

⁴²⁹ *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, стр. 49, 50.

⁴³⁰ Kurteš Salju, *Nastanak, razvoj, položaji aspekti Socijalističke autonomne pokrajine Kosovo u Socijalističkoj Jugoslaviji*, Приштина 1985, стр. 34.

⁴³¹ АЈ, фонд 49, Министарство правосуђа у Влади ФНРЈ, ф. 60, а.ј. 277; *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, стр. 75

⁴³² АК, *Këshili popullor krahinor*, 1953, к. 8, Записник Четврте седнице Среског већа и већа произвођача НО среза Горског, одржане 21. септембра 1953. године у просторијама Дома културе у Дагашу.

⁴³³ Аутономна покрајина Војводина је у периоду непосредно након ослобођења имала већи проценат стручних судија у окружним судовима од Словеније и Хрватске. Опширније видети: АЈ, фонд 49, Министарство правосуђа у Влади ФНРЈ, ф. 60, а.ј. 221, 222, Однос између судија који имају стручну спрему и судија који немају стручну спрему.

суда имало завршен правни факултет, један је имао седам разреда гимназије, а преостало двоје судија су били земљорадник и трговац. У Окружном суда у Призрену троје судија су по професији били правници, уз по једног официра, земљорадника и зидара.⁴³⁴

Удео неквалификованих судија у средњим судовима био је значајно већи и износио је 71%. Од четрдесет и шест судија средњих судова на подручју Косова и Метохије, тридесет троје нису имали завршен правни факултет.⁴³⁵ Органи власти задужени за организацију судства су се трудили да квалификоване и неквалификоване судије буду равномерно распоређене тако да макар председник средњег суда буде дипломирани правник. До 1947. године у петнаест од шеснаест средњих судова на Косову и Метохији то је и остварено, само је у Вучитрну председник суда био студент права, уз двојицу судија – земљорадника и самарцију. У многим срезovima председник суда је био једини квалификовани судија. У Србици су, уз квалификованог председника суда, као судије радила и два земљорадника. У Качанику су од троје запослених судија, двоје били зидар и обућар. У Драгашу су, уз председника суда који је имао Правни факултет, као судије били запослени посластичар и радник.⁴³⁶

Због потребе за равномерним распоређивањем неквалификованих и квалификованих судија, као и приоритета који су имали окружни судови, ни у већим местима Косова и Метохије није било могуће средње судове попунити компетентним кадровима. У Средњом суду у Призрену од четири судије, двоје су били дипломирани правници, уз које су као судије радили један берберин и земљорадник. У приштинском Средњом суду од пет запослених судија, двоје су били дипломирани правници, а преостала три судијска места су заузели бравар и два земљорадника.⁴³⁷ Уколико спојимо податке о судијама средњих и судијама окружних судова на Косову и Метохији током 1947. године долазимо до података који су изложени у табели 11.

---

⁴³⁴ АЈ, фонд 49, Министарство правосуђа у Влади ФНРЈ, ф. 60, а.ј. 277–279, Списак судија и секретара судова Аутономне косовско-метохијске области.

⁴³⁵ АЈ, фонд 49, Министарство правосуђа у Влади ФНРЈ, ф. 60, а.ј. 222.

⁴³⁶ АЈ, фонд 49, Министарство правосуђа у Влади ФНРЈ, ф. 60, а.ј. 277–279, Списак судија и секретара судова Аутономне косовско-метохијске области.

⁴³⁷ АЈ, фонд 49, ф. 60, а.ј. 278–280.

Табела 11. Професије судија среских и окружних судова на Косову и Метохији 1947. године.

Судско подручје	Дипл. правници	Сељаци	Занатлије и трговци	Чиновници	Радници	Студенти	Хоће	Укупно судија
Приштина	6	6	3	2	0	2	0	19
Призрен	7	4	3	3	1	1	1	20
Пећ	6	6	1	3	1	1	1	19
Гњилане	5	4	2	2	0	0	0	13
Укупно	24	20	9	10	2	4	2	71

Од 71 судије на територији Аутономне косовско-метохијске области током 1947. године, 24 су били дипломирани правници. Следећа највећа групација били су сељаци, којих је међу судијама било 20. Занатлије и трговци заузели су 10 судских функција, док су по две припале радницима и исламским верским службеницима. Четворо судија су били студенти права. За десет особа које су у табели уписане као „чиновници“ у документима Министарства правосуђа при Влади ФНРЈ нису наведени школска спрема, струка или претходно занимања, већ само да су, уз судску функцију, биле ангажоване и у државним органима АКМО.

По угледу на просветне власти, и правосудни органи су акутни проблем недостатка квалификованих кадрова после рата решавали кроз стручне курсеве. Први двомесечни курс за уздизање судског кадра у Србији почео је 15. септембра 1947. године у Београду, а организатор је било Министарство правосуђа НР Србије. Од 68 слушалаца програма, курс је успешно завршило 64 курсисте. Међу њима је било 11 судија са Косова и Метохије, од којих су 7 били Албанци, а 4 Срби. Током два месеца одржан је 101 час, 36 консултација, а курсисти су учествовали у једном кривичном претресу и две грађанске парничне расправе након чега су три сата анализирали запажања са суђења. На крају програма полагали су се испити из 13 предмета.⁴³⁸ Због добрих резултата курсева 1947. године, Министарство правосуђа ФНРЈ и наредне године је дало смернице за организовање нових курсева за судије без правничког образовања, тако да је током 1948. године у Србији организовано укупно три нова курса усавршавања за судске службенике.⁴³⁹

⁴³⁸ АЈ, фонд 49, ф. 71, а.ј. 457–459.

⁴³⁹ АЈ, фонд 49, ф. 71, а.ј. 586–587.

У кадровској политици у судству социјалистичке Југославије на Косову и Метохији било је и случајева континуитета са правосудним поретком успостављеним од стране фашистичког протектората „Краљевине Албаније“. Председник Среског суда у Призрену за време окупације Зефир Арми задржао је посао судије и након ослобођења, и постављен је за судију Среског суда у Каменици. Председник суда у Урошевачком срезу током окупације Мухарем Ејупи је након рата од стране нових власти постављен за судију Среског суда у Гњилану.⁴⁴⁰

Послератни председник Среског суда у Приштини Шаип Мустафа претходно је био чиновник у Приштинској префектури за време окупације. После рата, Мустафа је привремено обављао и дужност државног тужиоца на Косову и Метохији. Крајем 1947. године, након сазнања безбедносних служби о његовој улози за време окупације, Мустафа је ухапшен и осуђен на смрт, што је потом преиначено у затворску казну. Из затвора је пуштен 1962. године.⁴⁴¹

Судија Окружног суда у Пећи после рата постао је Абдурахим Арлати, који је током окупације 1943–1944. године био председник општине у Истоку, а након тога кратко и председник општине Стреоце код Пећи. У извештајима Удбе, Арлати је оптужен да је током рата „играо двоструку игру“, односно да је одржавао извесне контакте са припадницима НОП, али истовремено их застрашивао и кочио њихову делатност. После рата, Арлати је поред судске функције обављао и чиновничку у Среском народном одбору у Пећи⁴⁴².

Било је још случајева да особе за које се сумњало да су учествовале у ратним злочинима током окупације после рата постану судије на Косову и Метохији. Председник метохијске општине Ђураковац у току окупације Хаџи Тисук након рата постао је судија Окружног суда у Пећи. Према извештајима Управе државне безбедности, Хаџи Тисук је као председник општине организовао „банду од 300 људи“, која је нападала села и убијала људе. По занимању је био земљорадник и није поседовао правничко образовање, тако да његово постављање на положај среског

---

⁴⁴⁰ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941 – 1945), л. 88, Реферат о нонпрефектури, стр. 3.

⁴⁴¹ Шаип Мустафа је по образовању био правник. Још током студија у Скопљу истицао се захтевима за већа права Албанаца у Краљевини Југославији. По избијању рата, сарађивао је са партизанским покретом, али се после ипак приклонио фашистичком режиму. Опширније видети: АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941–1945), л. 11.

⁴⁴² АЈ, фонд 49, ф. 60, а.ј. 279; АС, фонд БИА, III-117, Албанска жандармерија у току рата; Реферати о државној полицији, префектури, општинама, федерату, карабињерији и о црној кошуљи; Реферат о нонпрефектури, л. 9, стр. 4.

судије није могло да се правда стручним квалификацијама.⁴⁴³ Тисуков пример указује на повезаност одређених припадника фашистичког окупационог режима и нове комунистичке власти на Косову и Метохији.

Као чиновник Окружног суда у Приштини радио је Абдуљи Сали, претходно чиновник Приштинске префектуре у склопу фашистичког окупационог система. Пре запошљавања у Окружном суду, Сали је једно време провео у затвору, јер се за време окупације истицао у борбама против НОП-а. У Управи државне безбедности сматрали су да би Сали требало да одговара и за убиства почињена на територији Приштине током рата, пошто су постојали докази о његовој умешаности.⁴⁴⁴

Државна организација на Косову и Метохији после Другог светског рата формирала се уз озбиљне проблеме проистекле из политичког и културног стања у косовскометохијском друштву. Са око две трећине неписменог становништва, уз мали број особа компетентних за обављање комплекснијих дужности, са хуманитарним проблемом избеглица и уништеним имањима, послератни економски и друштвени развој АКМО почео је успорено, уз ослањање на старе културне и друштвене обрасце.

У настојању да спроведу у дело своју предратну реторику о решавању албанског питања на Косову и Метохији, и у страху од „враћања на период Краљевине Југославије“, водећи југословенски комунисти одлучили су да на Косову и Метохији делимично очувају континуитет са фашистичким окупационим системом Велике Албаније. Континуитет је био изражен у решавању избегличког питања, као и у персоналном саставу органа послератне власти и чиновничког апарата у Аутономној косовско-метохијској области.

Из података о саставу месних, општинских и среских народних одбора, о запосленима у Обласном народном одбору Косова и Метохије, као и о судијама и чиновницима на Косову и Метохији, може се закључити да активно служење окупатору током рата, па ни умешаност у ратне злочине и терор, нису аутоматски повлачили судско процесуирање и кажњавање након ослобођења Косова и Метохије. Починиоци злочина током фашистичког режима на Косову и Метохији су након новембра 1944. године имали различите судбине, у зависности од околности, као и њихове личне сналажљивости и спретности. Међутим, до дубинског и систематског обрачуна са

---

⁴⁴³ АЈ, фонд 49, ф. 60, а.ј. 279; АС, фонд БИА, III-117, Албанска жандармерија у току рата; Реферати о државној полицији, префектури, општинама, федерату, карабињерији и о црној кошуљи; Реферат о нонпрефектури, л. 4.

⁴⁴⁴ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941–1945), л. 49.

фашистичким наслеђем на Косову и Метохији није дошло. Процесуирање ратних злочинаца и денацификација на Косову и Метохији додатно су кочили Фадиљ Хоџа и припадници Скадарско-ђаковичке групе унутар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, који су бивше квислинге учлањивали у партији и постављали на важне државне функције.

Учвршћивање личне власти и култа Јосипа Броза у првом послератном периоду представљало је важан чинилац у дешавањима на Косову и Метохији.⁴⁴⁵ Кључне акте за настанак косовскометохијске аутономије и одређивање њеног политичког и територијалног опсега, пре доношења у надлежним законодавним телима, прегледао је Броз. Основне смернице за спречавање повратка српских избеглица давао је Политбиро ЦК КПЈ, у којем је Броз имао одлучујућу реч. Настојање Скадарско-ђаковичке групе за успостављањем „пропорционалног националног учешћа“ у партијским и државним органима власти на Косову и Метохији, које је Миладин Поповић одбацивао као вид политичке незрелости, омогућено је директивом Броза из јуна 1945. године о „поправљању националног састава“ одбора на Косову и Метохији. Поменуте одлуке дугорочно су одредиле политички и друштвени живот на Косову и Метохији.

---

⁴⁴⁵ Коста Чавошки, *Тито – технологија власти*, Београд 1991; Тодор Куљић, *Тито, Социолошкоисториографска студија*, Београд 1998; Коста Николић, *Тито говори што народ мисли: Култ Јосипа Броза Тита 1944 – 1949*, Београд 2006.

III Историјски развој Аутономне косовско-метохијске области (1948–1963)

1. Феномен територијалне аутономије – теорија и пракса

Постоје различите врсте аутономија у политичким системима. Обично се за основни, односно најнижи степен аутономије сматра скуп посебних права које држава даје одређеним мањинским групама у вези са њиховим виталним друштвеним потребама – језиком, културом и образовањем. Ради се о „културној“, односно „просветној“ аутономији, коју данас уживају националне мањине у Републици Србији. Ова врста аутономије подразумева право припадника националних мањина да се школују и образују на матерњем језику и самостално оснивају културне и друге установе, кроз које ће неговати свој идентитет, културу и традицију.¹

Територијална аутономија, за разлику од културне аутономије, не представља искључиво домен људских и мањинских права неке заједнице, већ и питање политичке моћи грађана на одређеној територији.² Онога тренутка када држава формира територијално-политичку аутономију, питање аутономије постаје питање распона политичке и економске самосталности којом та територија располаже. Досадашња истраживања феномена територијалне аутономије учврстила су становиште да не постоји „чист“ модел територијалне аутономије, већ да свака од њих представља јединствену и аутентичну појаву у одређеном историјском тренутку.³

Истраживања су показала и да постоје одређене заједничке карактеристике присутне у свим територијалним јединицама са статусом аутономије. Територијална аутономија подразумева самоуправу одређене територије, која по опсегу превазилази оквири локалне самоуправе, док истовремено не достиже ниво федералне јединице.

---

¹ Јован Ђорђевић, *Politički sistemi. Prilog nauci o čoveku i samoupravljanju*, Београд 1967, стр. 439; Радивој Степанов, Љубиша Деспотовић, „Појам и политичко-правни облици аутономије“, *Култура полиса*, II, бр. 2-3 (2005), стр. 249–250.

² Правници Јован Ђорђевић и Ратко Марковић користили су термин „политичко-територијална аутономија“, док се у савременој правној науци за ову врсту аутономије чешће употребљава израз „територијална аутономија“.

³ David Smith, „Minority territorial and non-territorial autonomy in Europe: theoretical perspectives and practical challenges“, u *Autonomies in Europe: Solutions and Challenges*, ed. Zoltán Kántor, Budapest 2014, str. 18; Douglas Sanders, „Is Autonomy a Principle of International Law?“, *Nordic Journal of International Law*, god. 55, br. 1-2 (1986), str. 18.

Надлежности и права територијалних аутономија одређена су и ограничена највишим правним актом државе у чијем саставу се аутономија налази.⁴

Чињеницу да у уставном поретку Југославије у периоду од 1946. до 1969. године аутономна јединица Косово и Метохија није имала свој „Устав“, нити „Уставни закон“, већ Статут, албански и југословенски политичари, али и поједини истакнути интелектуалци су крајем шездесетих година тумачили као „свођење покрајине на креацију републичког Устава“.⁵ Овакво тумачење било је у супротности са европском праксом територијалних аутономија, према којој је делокруг надлежности аутономних јединица по правилу био одређен и дефинисан државним Уставом, односно највишим правним актом државе у чијем саставу се аутономна јединица налази. Према теорији Јована Ђорђевића, једна од основних карактеристика аутономије, која је ову заједницу разликовала од федералне јединице била је у томе што аутономија није имала свој Устав.⁶

Други важан закључак истраживања феномена аутономије тиче се њеног нестабилног карактера. Иако се обично формира у склопу тражења одрживог политичког решења одређеног проблема, територијална аутономија заправо представља компромисни облик државног уређења, који се непрестано помера између два тежишта – ка статусу федералне јединице или ка нестанку, односно свођењу на ниво локалне самоуправе.⁷ Овакво тумачење произашло је из практичног историјског искуства територијалних аутономија у европским земљама. У готово свим случајевима, колико год уставни положај територијалних аутономија био прецизно дефинисан, дошло је до формирања два супротстављена концепта: „федералистичког“, који је захтевао већа овлашћења за институције територијалне аутономије, и „унитаристичког“, за који се залагала централна власт, захтевајући већу потврду државног суверенитета на простору аутономије.⁸ Често би ови концепти еволуирали до предлога за проглашењем независности и сецесијом, односно за потпуним укидањем територијалне аутономије.

---

⁴ Ратко Марковић, „Правно-теоријски појам политичко-територијалне аутономије“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 5-6 (1985), стр. 642, 643; Ратко Марковић, „Политичко-територијална аутономија у Европи“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1 (1985), стр. 68; Patricia Escobarherrerero, „Teritorijalna organizacija države“, u *Ogledi o regionalizaciji. Zbornik sa međunarodne konferencije „Perspektive regionalizacije u Jugoistočnoj Evropi – komparativna iskustva i praksa“*, ur. Nadia Ćuk Skenderović, Subotica 2001, str. 35–40.

⁵ R. Rajović, *Autonomija Kosova: Istorijsko-pravna studija*, str.

⁶ J. Đorđević, *Politički sistemi. Prilog nauci o čoveku i samoupravljanju*, str. 443.

⁷ Р. Марковић, „Политичко-територијална аутономија у Европи“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1 (1985), стр. 68, 69.

⁸ Р. Степанов, Љ. Деспотовић, „Појам и политичко-правни облици аутономије“, *Култура полиса*, II, бр. 2-3 (2005), стр. 249.

Искуство аутономије Косова и Метохије у Србији између 1945. и 1969. године свакако иде у прилог оваквом тумачењу. Други пример који потврђује ову тезу, са другачијим исходом, била је мађарска територијална аутономија у Румунији, која је након шеснаест година постојања укинута.

Досадашње територијалне аутономије у свету формиране су или на основу међународних уговора, односно обавеза преузетих према спољашњем политичком фактору, или на основу унутрашњег одређења суверене државе.⁹ Важно питање које често прати функционисање аутономије је да ли се ради о „трајној категорији“, којој је централна државна власт неповратно уступила део својих надлежности, или држава за себе задржава право укидања аутономије, односно смањивања њених надлежности. Ово питање представља и једно од најчешћих извора сукобљавања између централне и аутономних власти.¹⁰

Критичари модела територијалне аутономије сматрају да њено формирање у циљу остваривања права националне мањине неминовно води до стварања нове „унутрашње мањине“ на територији аутономије, што захтева нове додатне мере за обезбеђивање националне равноправности.¹¹ Недостатак оваквих мера на Косову и Метохији за време социјализма довео је до масовног иселјавања Срба из Покрајине.

Витални интереси централне власти, као и државни суверенитет у територијалним аутономијама стекли су снажну међународно-правну потпору 1975. године доношењем Хелсиншке декларације, као основног акта Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС). Овај документ, који је изворно потписало тридесет и пет земаља, укључујући Сједињене Америчке Државе и Совјетски Савез, потврдио је принцип неповредивости међународно признатих граница. Према Хелсиншкој повељи, међудржавне границе се могу мењати искључиво уз сагласност државе о чијој територији се ради. Истовремено, Хелсиншка повеља утврдила је другачије значење појма „право на самоопредељење“ у односу на оно које су му придавали бољшевици током Руске револуције и КПЈ у међуратном периоду. Завршни акт из Хелсинкија под „правом на самоопредељење“ подразумева право човека „да

---

⁹ J. Đorđević, *Politički sistemi. Prilog nauci o čoveku i samoupravljanju*, str. 438, 439.

¹⁰ Lise Lyck, „Comparing autonomies: Greenland and the Sahara region”, *International Academic conference. Models of territorial autonomy: Convergences and differences*, Dakhla 2018, str. 46. (41–53)

¹¹ D. Smith, „Minority territorial and non-territorial autonomy in Europe: theoretical perspectives and practical challenges”, in *Autonomies in Europe: Solutions and Challenges*, ed. Zoltán Kántor, Budapest 2014, str. 18.

слободно одреди свој унутрашњи и спољашњи политички статус и да, према својим жељама, оствари свој политички, друштвени, економски и културни развој“.¹²

Заокруживање дела територије Србије на којој су Албанци чинили већину и формирање политичке аутономије на том простору, представљало је важан преседан са далекосежним последицама. Овај преседан је утолико значајнији, уколико се упореди са праксом других земаља у сличним случајевима, које су по правилу одбацивале предлоге за стварање територијалне аутономије, видевши у њима претњу за суверенитет и територијални интегритет државе. Оне земље које су формирале територијалне аутономије, углавном су то чиниле невољно, под спољним притиском, односно као поражена страна у рату, чекајући прву повољну прилику да аутономију умање или укину.

Према попису становништва из 1948. године, три године по успостављању Аутономне косовско-метохијске области, Албанци су чинили 8,15% становништва Народне Републике Србије, док су на истом попису Срби у Хрватској чинили 14,5% становништва. Упркос доприносу антифашистичкој борби, Србима у Крајини након Другог светског рата није дата територијална аутономија, а простор на којем су живели у наредним деценијама постао је један од најнеразвијенијих делова Југославије, што ће довести до њиховог масовног иселјавања у Србију или у оближње хрватске градове, где су били изложени асимилацији.¹³

Табела 12. Удео народа у укупном становништву земаља на првом одржаном попису после Другог светског рата.¹⁴

	Срби у Хрватској	Албанци у Србији	Мађари у Румунији	Мађари у Словачкој	Турци у Бугарској
Удео у становништву	14,5%	8,15%	9,4%	10,3%	9,6%

¹² Jean Salmon, „Internal Aspects of the Right to Self-Determination”, in *Modern Law of Self-Determination*, ed. Christian Tomuschat, Dordrecht-Boston-London, 1993, str. 268–269.

¹³ Када су српски комунистички функционери из Хрватске Душан Бркић, Раде Жигић, Станко Опачић и Богољуб Рапајић 1950. године изразили незадовољство економским запостављањем српских крајева у Хрватској, хрватска власт на челу са Владимиром Бакарићем наредила је њихово хапшење, након чега су послати на Голи оток. Видети: Р. Јакшић, *Nad uspomenu I*, str. 523; Ена Мирковић, *Благоје Нешиковић*, Београд 2019, стр. 219; Бојан Димитријевић, *Ранковић. Други човек*, Београд 2020, стр. 143.

¹⁴ У Румунији и Југославији први послератни попис становништва је одржан 1948. године, у Бугарској 1946. године, а у Чехословачкој 1950.

1.1. Мађарска аутономија у Румунији

Под делимичним притиском Совјетског савеза, румунске власти су 1952. године извршиле нову административну поделу земље, у оквиру које је формирана и Мађарска Аутономна Област.¹⁵ Исте године донет је нови румунски Устав, који је на много широј платформи гарантовао равноправност националних мањина у земљи.¹⁶

Формирање мађарске аутономије подстакло је претензије Будимпеште према територији Румуније насељене мађарским живљем. Имре Нађ је у разговору са румунским комунистичким функционером Валтером Романом у октобру 1954. године споменуо могућност „корекције граница“ и размене становништва две земље. Пошто је Будимпешта 1955. године од румунских власти затражила да јој доставе мапу Мађарске аутономне области за израду једног географског атласа, румунско министарство спољних послова је реаговало, оптуживши Мађарску да подстиче „ревизионистичку политику поражену у Другом светском рату“. Мађарска је након тога саопштила да поштује територијалну целовитост Румуније, али су односи две земље у наредном периоду постали оптерећени овим питањем.¹⁷

Румунија је 1956. године формирала Комисију за питања националних мањина, која је имала задатак да код мањинских заједница надгледа „манифестације буржоаског национализма, нарочито код интелигенције“. У румунском руководству све више је сазревала свест да је формирање Мађарске Аутономне Области довело до „препорода иредентистичког духа“. До краја педесетих година припремљени су и први кораци ка укидању територијалне аутономије. Велика народна скупштина Румуније је 1960. године извршила нову административну поделу земље, којом су промењене границе, али и назив Мађарске Аутономне Области. Из Области је издвојен већински мађарски регион око града Ковасне, а придодат јој је крај насељен Румунима, који је до тада припадао региону Клуж. На тај начин, смањен је удео Мађара и повећан удео Румуна у Аутономној области. Поред територијалног опсега, Област је променила и име и названа је Мурешко-мађарска Аутономна Област.¹⁸

---

¹⁵ Mioara Anton, „Un proiect controversat: Regiunea Autonomă Maghiară - de la modelul stalinist la recurența naționalistă”, *Revista Istorică*, br. 3-4 (2012), str. 379; P. Марковић, „Политичко-територијална аутономија у Европи“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1 (1985), стр. 35.

¹⁶ Vladimir Grečić, „Mađarska manjina u Rumuniji“, *Međunarodni problemi*, br. 3-4 (1998), str. 577.

¹⁷ M. Anton, „Un proiect controversat: Regiunea Autonomă Maghiară - de la modelul stalinist la recurența naționalistă”, *Revista Istorică*, br. 3-4 (2012), str. 383.

¹⁸ Исто, стр. 386.

Долазак Чаушескуа на власт 1965. године наговестио је скори крај мађарске аутономије. Коначно, 1968. године, извршена је нова административна подела Румуније. Земља која се до тада састојала из шеснаест области, подељена је на четрдесет жупанија (*judet*). Новом административном поделом Румуније, укинута је Мурешко-мађарска Аутономна Област, а на њеном месту формиране су жупаније Муреш, Харгита и Ковасна.¹⁹ Тако је, након шеснаест година постојања, мађарска територијална аутономија у Румунији престала да постоји. Сматра се да је промена извршена 1968. године у првом реду била усмерена на отклањање опасности од угрожавања територијалне целовитости Румуније у Трансилванији. Уситњавањем административних јединица Чаушеску је настојао да ојача централну власт и умањи могућност појаве истакнутих појединаца у жупанијама који би могли да га политички угрозе.

О положају и правима националних мањина у Чаушескуовој Румунији говори и то што је званично био укинут појам „националне мањине“ и уместо тога у употребу уведен појам „Румуни страног порекла“.²⁰ Према румунском политикологу Габријелу Андрескуу, у Румунији је током шездесетих година дошло је до коначног заокрета од „пролетерског интернационализма“ ка „националном комунизму“, који се огледао кроз асимилаторску политику према мађарској националној мањини. Једна од мера у склопу ове политике била је и колонизација Румуна на простор некадашње Мађарске аутономне области, док су Мађарима из три жупаније, у којима су чинили већину становништва, додељивани послови изван те територије.²¹

Без обзира на погоршање положаја Мађара у Румунији, на функцијама у Партији и држави био је значајан број лица мађарске националности, који су јавно хвалили политику Чаушескуа према крајевима насељеним Мађарима. У Букурешту је 1978. године одржан пленарни састанак Савета радног народа мађарске народности, на којем је говорио и Николаје Чаушеску, а учесници су били пуни речи хвале за однос Румуније према припадницима мађарске заједнице.²²

---

¹⁹ Aleksa Brajović, *Ogledalo tiranije. Naličje diktature dinastije Čaušesku*, Beograd 1990, str. 30, 31.

²⁰ Исто, 31.

²¹ Gabriel Andreescu, „Cultural and territorial autonomy and the issue of Hungarian identity“, *Hungarian studies*, br. 1-2 (2007), str. 64–65; Sherrill Stroschein, *Ethnic Struggle, Coexistence, and Democratization in Eastern Europe*, Cambridge 2012, str. 84.

²² Дан касније, одржан је и Пленум немачке заједнице, а стенографске белешке са ова два скупа су објављене на енглеском језику, уз очигледне пропагандне намере Букурешта. Опширније видети: *Hungarians and Germans in Romania today*, Bucharest 1978, str. 7–186.

Период након пада Чаушескуа 1989. године, обележен је националним буђењем код припадника оба народа у Румунији. Мађари су очекивали обнављање њихових индивидуалних и колективних права и формирање мађарских културних, образовних и научних институција. Убрзо се испоставило да у погледу ових захтева постоје значајне несугласице између румунских власти и мађарских представника. Супротности су посебно дошле до изражаја у вези са питањем формирања засебних мађарских високошколских установа у граду Таргу-Муреш. Због одбијања власти да испуне захтеве мађарских представника, у марту 1990. године дошло је до масовних демонстрација Мађара у Мурешу.²³

Демократски савез Мађара у Румунији, главна мађарска политичка партија у земљи, до 1996. године деловала је као опозиција у румунском парламенту. До мањинских права загарантованих међународним конвенцијама, попут права на школовање на матерњем језику, Мађари у Румунији су дошли тек у другој половини деведесетих и почетком двехиљадитих година, у склопу процеса приближавања Румуније Европској унији.²⁴ Југословенско искуство додатно је учврстило Румуне у уверењу да се не сме допустити поновно формирање аутономије, а Партија националног јединства Румуније је почетком деведесетих година упозоравала да би „покушај федерализовања Румуније или стварања аутономних области на њеној територији могао да доведе до хаоса и оружаног конфликта попут оног у Југославији“.²⁵

Као одговор на одбијање Румуније да обезбеди мањинска права Мађарима, мађарски политички лидери у Румунији повремено су испостављали захтеве за обнављањем мађарске територијалне аутономије, односно за обједињавањем жупанија Муреш, Харгита и Ковасна у јединствени „Секујски крај“. Дешавало се да на јавним објектима у већински мађарским местима буду истицани застава и грб некадашње Мурешко-мађарске Аутономне Области. Румунске власти су на ове захтеве, као и на случајеве истицања симбола некадашње аутономије, реаговале изузетно оштро. Територијална аутономија мађарске мањине је у деценијама након Чаушескуа за румунске власти постала недопустива опција, а када би неко од мађарских политичких

---

²³ О демонстрацијама Мађара у Румунији и физичким окршајима између мађарских и румунских студената и професора у Таргу-Мурешу током марта 1990. године опширније видети: S. Stroschein, *Ethnic Struggle, Coexistence, and Democratization in Eastern Europe*, str. 94–111.

²⁴ Predrag Terzić, „Političko organizovanje i delovanje mađarske manjine u Rumuniji od 1989. do 1996. godine”, *Međunarodna politika*, god. LXVI, br. 1160 (oktobar–decembar 2015), str. 87–90. (78–92).

²⁵ S. Stroschein, *Ethnic Struggle, Coexistence, and Democratization in Eastern Europe*, str. 204, 205.

представника изнео овај предлог, румунска страна би то схватала као вид „провокације“.²⁶

Доминантан став у Румунији је да је Мађарска Аутономна Област била „недемократска стаљинистичка тековина“, формирана под притиском Совјетског Савеза и да самим тим представља „контроверзну појаву“ у румунској историји.²⁷ Случај мађарске аутономије у Румунији показао је осетљивост државних власти на идеју заокруживања територије на којој живе националне мањине и стварања политичке аутономије тој територији. Када је Европска унија затражила од својих чланица да формирају статистичке регионе, румунска власт је, спроводећи ову одлуку 2013. године настојала да се три већински мађарске жупаније у Трансилванији нађу у различитим регионима.²⁸

1.2. Положај мађарске мањине у Чехословачкој

Иако су Мађари у Словачкој на попису 1950. године чинили 10,3% становништва државе, односно већи удео у становништву него Албанци у Србији, чехословачке власти нису ни разматрале идеју формирања територијалне аутономије за мађарску националну мањину.²⁹ Чехословачка власт на челу са Едвардом Бенешом је одмах по окончању ратних операција 1945. године приступила мерама депортације припадника немачке и мађарске националне заједнице, уз оптужбе за злочине почињене у току рата.³⁰ Уставним декретом председника Републике Едварда Бенеша од 2. августа 1945. године, свим држављанима Чехословачке који су за време окупације стекли немачко или мађарско држављанство, одузето је држављанство Чехословачке.³¹

Владе Чехословачке и Мађарске су 27. фебруара 1946. године потписале споразум о размени становништва, на основу којег је 73.000 Словака напустило Мађарску и прешло у Чехословачку, а 89.000 Мађара из Словачке пресељено у

---

²⁶ Опширније видети: Милан Петровић, „Румунско-мађарски рат заставама“, *Политика*, 8. фебруар 2013, стр. 4.

²⁷ Mioara Anton, „Un proiect controversat : Regiunea Autonomă Maghiară - de la modelul stalinist la recurența naționalistă“, *Revista Istorică*, br. 3-4 (2012), str. 392.

²⁸ М. Петровић, „Румунско-мађарски рат заставама“, *Политика*, 8. фебруар 2013, стр. 4.

²⁹ István Jobbágy, „Ethnic Changes in Slovakia Between 1910 and 2001“, in *Bulgarian-hungarian scholarly forum II*, ed. Penka Peykovska, Attila Seres, Sofia–Budapest 2008, str. 156.

³⁰ *Komu sluši omluva. Češi a Sudetští Nemci. (Dokumenty, fakta, svedectví)*, Prag 1992, str. 79–82.

³¹ *Ústavní dekret presidenta republiky o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské, Dekret č. 33/1945*, <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1945-33>, Приступљено 22.6. 2019; *Komu sluši omluva. Češi a Sudetští Nemci. (Dokumenty, fakta, svedectví)*, str. 83.

Мађарску.³² Једна од послератних мера са циљем слабљења мађарског присуства у Словачкој била је и депортација више десетина хиљада Мађара из Словачке у Чешку, односно у Судетску област, из које су претходно били протерани Немци. Власти су на тај начин настојале да иселе Мађаре из пограничног краја према Мађарској на територију северне и западне Чешке, на коју мађарска држава није могла имати оствариве територијалне претензије.³³ Чехословачка влада је приступила и мерама „ресловакизације“, које су у многим сегментима садржале тенденцију асимилације мађарске националне мањине, на сличан начин на који је мађарска власт у прошлости спроводила асимилацију Словака у Мађарској.

Доласком комуниста на власт 1948. године, постепено су увођене мере у циљу остваривања мањинских права Мађара и Русина у Словачкој. Први корак у том смеру било је враћање чехословачког држављанства припадницима мађарске заједнице.³⁴ Почетком педесетих година, отворане су школе за припаднике мађарске националне мањине, а почеле су да излазе и књиге и часописи на мађарском језику. За разлику од албанских школа у Србији, у којима је задржан просветни кадар из времена фашистичке окупације, мађарске мањинске школе у Словачкој радиле су под строгим надзором и контролом власти, које су водиле рачуна да не дозволе продирање мађарског национализма у школски систем.³⁵

До праве уставне гаранције мањинских права у Чехословачкој дошло је тек доношењем Уставног закона 27. октобра 1968. године, који је мањинама омогућио право на школовање на матерњем језику, употребу матерњег језика у службеној комуникацији на територији на којој је национална мањина била заступљена у већем проценту, право на оснивање националних културних организација и право на објављивање националних часописа и публикација.³⁶

---

³² István Jobbágy, „Ethnic Changes in Slovakia Between 1910 and 2001”, in *Bulgarian-hungarian scholarly forum II*, ed. Penka Peykovska, Attila Seres, Sofia–Budapest 2008, str. 148.

³³ O iseljavanju Mađara u Češku opširnije videti: Štefan Šutaj, *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*, Prešov 2005, str. 20–29.

³⁴ Štefan Šutaj, *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948*, Bratislava 1993, str. 146.

³⁵ *Maďari na Slovensku (1989-2004)*, ed. József Fazekas, Péter Hunčíkstr, Šamorin 2008, str. 21.

³⁶ Štefan Šutaj, Mária Homišinová, Zlatica Sáposová, Jana Šutajová, *Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989 (Identita a politika)*, Prešov 2006, str. 19; *Maďari na Slovensku (1989-2004)*, str. 22.

1.3. Аутономија Јужног Тирола у Италији

Као један од ретких примера успешног модела територијалне аутономије у литератури се најчешће наводи Аутономни округ Јужни Тирол у Италији. Ова област се разликује од већине европских територијалних аутономија по томе што су оба политичка фактора – национална мањина и централна власт, подједнако задовољни постојећим решењем. Италијанска страна не помишља на укидање или смањивање аутономије, а немачка национална мањина не захтева њено проширење, нити одвајање Јужног Тирола од Италије. До обостраног задовољства и „хармоничног“ односа између централне власти и власти аутономне области, дошло је након неколико деценија сукобљавања и политичке нестабилности у том региону, током којих су обе стране истрајавале на својим основним принципима.

С обзиром на улогу фашистичке Италије у току Другог светског рата, немачкојезично становништво Јужног Тирола, који се од завршетка Првог светског рата налазио у саставу Италије, надало се остваривању „права на самоопредељење“ и присаједињењу ове области Аустрији. Овај захтев био је срж јавне петиције, коју је потписало 158.628 пунолетних становника Јужног Тирола, односно готово целокупно немачко становништво ове области. Петицију са потписима Јужнотиролци су 22. априла 1946. године предали аустријском канцелару Леополду Фиглу. Победничке силе су на послератним мировним конференцијама ипак одлучиле да граница између Аустрије и Италије остане непромењена. Док је Совјетски савез одбацивао политику промене граница на основу плебисцита, САД и Британија су биле несигурне у послератну будућност Аустрије, у чијем источном делу је била присутна Црвена армија, тако да су процениле да је остатак Јужног Тирола у саставу Италије сигурнија опција за интересе западних сила.³⁷

Ипак, од Италије је захтевано да у посебном споразуму са Аустријом гарантује заштиту и аутономна права немачкој мањини. Уследили су преговори италијанског премијера Алчида Де Гасперија и аустријског министра спољних послова Карла Грубера, који су 5. септембра 1946. године резултирали потписивањем Аустријско-италијанског споразума у Паризу. Споразум је Немцима гарантовао школовање на

---

³⁷ Милош Станојчић, „Настанак и развој јужнотиролског модела аутономије“, *Култура полиса*, бр. 37 (2018), стр. 157–159.

матерњем језику, употребу немачког као равноправног језика на територији Јужног Тирола, као и законодавну и административну аутономију ове области.³⁸

Иако се радило о међународном уговору, који је био и саставни део мировног споразума са Италијом, италијанска влада је од самог почетка настојала да релативизује његове одредбе и сведе аутономна права Немаца на најмању могућу меру. Уместо аутономије за Јужни Тирол, Италијанска влада је 1947. године формирала Аутономну Област Трентино–Алто Адиђе, сачињену од Јужног Тирола и много веће италијанске провинције Трентино. Иако је било предвиђено да се унутар ове аутономне области формирају одвојене скупштине и владе за два подручја, неке надлежности су остављене у искључиву надлежност Аутономне Области Трентино–Алто Адиђе, у којем су Италијани имали већину. Уколико би дошло до кршења аутономних права, ово питање би разматрао обласни савет, тако да је положај Немаца и аутономије Јужног Тирола зависио од италијанске већине у области Трентино–Алто Адиђе.³⁹

Уследиле су и миграције Италијана у Јужни Тирол, потпомогнуте мерама италијанских власти, што је довело до незадовољства немачке мањине, хомогено окупљене око Народне партије Јужног Тирола. Услед кршења аутономних права, крајем педесетих година организовани су масовни протести Немаца у Јужном Тиролу, на којима је захтевано одвајање од Трентина и остваривање пуне аутономије. Италијанска страна је одбијала преговоре који би променили постојеће стање, тако да је дошло и до бомбашких напада и атентата на италијанске представнике у области. Од октобра 1960. године на решењу питања Јужног Тирола ангажовала се Генерална скупштина УН-а, која је усвојила резолуцију у којој је од Италије захтевано да спроведе обавезе из уговора са Аустријом. Савет Европе је 1961. године формирао поткомитет за Јужни Тирол.⁴⁰ Проблем Тирола почео је да оптерећује и односе Италије са Западном и Источном Немачком.

Услед интернационализације овог питања и све већег међународног притиска, Италија је 1961. године формирала парламентарну комисију, сачињену од једанаест Италијана и осам представника Јужног Тирола, која је требала да донесе предлоге за

---

³⁸ Nina Dobrković, „Alto Adige (Južni Tiro) – model rešavanja statusa nacionalnih manjina“, *Međunarodni problem*, br. 3-4 (1998), str. 479; М. Станојчић, „Настанак и развој јужнотиролског модела аутономије“, *Култура полуса*, бр. 37 (2018), стр. 160.

³⁹ М. Fajler, „Južni Tiro – model za rešenje konfliktata manjina“, *Nacionalne manjine u međunarodnom, jugoslovenskom i pravnom poretku*, str. 373.

⁴⁰ М. Fajler, „Južni Tiro – model za rešenje konfliktata manjina“, *Nacionalne manjine u međunarodnom, jugoslovenskom i pravnom poretku*, str. 374; М. Станојчић, „Настанак и развој јужнотиролског модела аутономије“, стр. 162.

решавање спора. Комисија је 1964. године поднела извештај у виду препорука које би испуниле неке захтеве Јужног Тирола. Уследили су преговори између Италије и Аустрије који су завршени 1969. године, када су министри спољних послова две земље Курт Валдхајм и Алдо Моро потписали споразум сачињен од седам мера, објављених у 137 тачака, са циљем остваривања аутономије Јужног Тирола и испуњавања неких захтева Немаца.⁴¹ Нови Статут аутономије ступио је на снагу 1972. године. Међутим, спровођење мера договорених 1969. године одужило се две деценије. Колапс Совјетског савеза, распад Југославије и уједињење Немачке свакако су допринели томе да 1992. године Италија упути ноту аустријској влади са обавештењем да је пакет мера коначно спроведен.⁴²

Тако је 46 година после потписивања италијанско-аустријског споразума решено питање територијалне аутономије немачкојезичног становништва на северу Италије. Главна карактеристика јужнотиролског случаја била је у томе што су обе стране недвосмислено инсистирале на својим основним начелима – италијанска на очувању територијалног интегритета и државног суверенитета на целој територији Италије, а немачка на економској, политичкој и културној самосталности Јужног Тирола.

Оно што повезује италијански и румунски случај је што су обе земље аутономију формирале невољно, под спољним притиском. Италија је на то приморана у склопу мировног споразума, који је потписала као поражена страна у рату, док је Румунија овај потез повукла на иницијативу Стаљиновог Совјетског Савеза. Обе земље су у наредном периоду настојале да аутономију умање, а по могућности и потпуно укину, препознавши у њој претњу по сопствени суверенитет и територијалну целовитост. Док је Румунија ову намеру и остварила, Италија, обавезана међународним уговором, није могла да укине Јужни Тирол, али је зато деценијама одуговлачила спровођење међународних обавеза које је преузела 1946, 1947. и 1969. године.

1.4. Положај Турака у Бугарској за време социјализма

Супротан однос према националној мањини од оног који је спроводила Социјалистичка Југославија представља политика Бугарске према турској и муслиманској националној мањини. Према попису из 1946. године у Бугарској је живело око 675.000 Турака, који су чинили 9,6% укупног становништва. Комунистичка

---

⁴¹ N. Dobrković, „Alto Adide (Južni Tirol) – model rešavanja statusa nacionalnih manjina”, *Međunarodni problem*, str. 479.

⁴² M. Fajler, „Južni Tirol – model za rešenje konfliktata manjina”, *Nacionalne manjine u međunarodnom, jugoslovenskom i pravnom poretku*, str. 377, 378.

партија Бугарске је убрзо након преузимања власти наставила политику исељавања Турака из Бугарске у Турску, коју су започеле власти Бугарског царства средином двадесетих година двадесетог века.⁴³

Уставом Бугарске из 1947. године националним мањинама су загарантована права на школовање на матерњем језику и развијање националне културе, уз обавезно учење бугарског језика. Међутим, већ 1948. године, Софија је искористила сукоб Југославије са Информбироом за бугаризацију Македонаца у Пиринској Македонији, а 1951. године, бугарско руководство је извршило и заокрет у политици према Турцима. Спољнополитички алиби за овај потез представљали су затегнути односи између Источног блока и западних савезника у том периоду. Комунистичка партија Бугарске је на партијском пленуму 1956. године истакла потребу „Јачања бугарске социјалистичке нације и повећања њене монолитности“.⁴⁴

Министарство унутрашњих послова је 1962. године издало наредбу да се „подигне политичка свест и културна и радна активност одређених категорија Татара, Рома и Бугара муслиманске вероисповести и предузму мере против њихове туркизације“. Тиме је започето негирање турског националног идентитета и постојања турске мањине у Бугарској, упркос томе што је на државним пописима становништва ову националну припадност исказало готово 10% популације Бугарске.⁴⁵

Секретаријат Централног комитета Комунистичке партије Бугарске је у јулу 1970. године донео одлуку о интензивирању ангажмана на „јачању националног осећања и патриотске едукације код бугарских муслимана“. Период 1971–1990. године, током којег је Тодор Живков обављао функцију председника Државног савета Народне Републике Бугарске, обележен је изразитим притиском на турску популацију. Већ 1971. године одбачено је постојање националних мањина у Бугарској и прокламовано стварање „бугарске социјалистичке нације“. Ове партијске одлуке праћене су конкретним мерама притиска на исламску верску заједницу и „реконструисања бугарских имена“ код припадника турске заједнице.⁴⁶ Партијски чиновници су тврдили

⁴³ Branko Pavlica, „Turska manjina u Bugarskoj“, u *Međunarodni problemi*, br.1 (1998), str. 126–128.

⁴⁴ Evgenia Kalinova, „State policy towards the Turkish minority in Bulgaria (1944 – 1989)“, *Minorities in the Balkans*, ed. Dušan Bataković, Belgrade 2011, str. 227; B. Pavlica, „Turska manjina u Bugarskoj“, u *Međunarodni problemi*, br.1 (1998), str. 130.

⁴⁵ Валери Стоянов, *Валеристика полихисторика – 2. Избрани приноси към гранични области на историята*, София 2011, стр. 307; *Државна сигурност – Смяната на имената – Възродителният процес (1945–1985 г.). том 1*, София 2013, стр. 8.

⁴⁶ *Државна сигурност – Смяната на имената – Възродителният процес (1945–1985 г.). том 1*, София 2013, стр. 28, 29, 50, 51; Евгения Благоева, „За имената и преименуваната на българите мюсюлмани

да „Турци не постоје у Бугарској“ и да се ради о „чистим Бугарима“ који се „само враћају својим бугарским коренима“, тако да је ова политика званично називана „процес препорода“ (*Възродителният процес*).⁴⁷

Власти су током седамдесетих и осамдесетих година у више наврата издавале наредбе о промени „турско-арапских имена“ код дела бугарских грађана, а на снази је била и забрана јавне употребе турског језика. Бугарска историчарка и етнологкиња Евгенија Благоева закључила је да 1984. и 1985. година означавају врхунац „процеса препорода“, којим је политика бугарских власти према именима бугарских муслимана „доведена до крајњег апсурда“. Тада је власт издала нову директиву којом су и они Турци који су седамдесетих година већ променили муслиманска имена у словенска прехришћанска имена, морали поново да их мењају у „традиционална бугарска хришћанска имена“.⁴⁸ Таква политика изазвала је отпоре Турака, услед чега је крајем 1984. и почетком 1985. године дошло до низа демонстрација и физичких обрачуна између Турака и бугарске полиције.⁴⁹

Комунистичке власти, под паролом да „у Бугарској живе само Бугари“, нису одустајале од својих административних и полицијских мера. Тодор Живков је на састанку са члановима Полибироа ЦК Бугарске комунистичке партије 18. јануара 1985. године изјавио да „такозвани бугарски Турци немају ништа са Турцима, већ се ради о асимилованим Бугарима у току петовековног турског ропства“. Инсистирајући на томе да националном питању приступа као „марксиста-лењиниста“, Живков је тада поручио и да „не постоје никакви Македонци“, већ да се ради о „чистокрвним Бугарима“.⁵⁰ Оваква политика је остала на снази све до пада комунизма и увођења вишестраначја у Бугарској. Бугарска комунистичка власт је у јуну 1989. године отворила границу са Турском и покренула снажну медијску кампању како би иницирала пресељење Турака

(1912-2000)“, у „*Възродителният процес*“ – *памет и заличаване*, Тематичен сборник на списание „Либерален преглед“, Берлин 2019, стр. 304–327.

⁴⁷ Михаил Иванов, „Като на празник“, у „*Възродителният процес*“ – *памет и заличаване*, Тематичен сборник на списание „Либерален преглед“, Берлин 2019, стр. 214–303; В. Pavlica, „Turska manjina u Bugarskoj“, у *Međunarodni problemi*, br.1 (1998), str. 131.

⁴⁸ Евгенија Благоева, „За имената и преименувањата на българите мюсюлмани (1912-2000)“, у „*Възродителният процес*“ – *памет и заличаване*, Тематичен сборник на списание „Либерален преглед“, Берлин 2019, стр. 318, 319.

⁴⁹ Политика, 21. јануар 1985.

⁵⁰ *Истината за „Възродителния процес“*. Документи от архива на Политбюро и ЦК на БКП, ур. Самуел Леви, София 2003, стр. 21–27.

из Бугарске. У склопу ове кампање, у Турску је те године исељено око 340.000 бугарских Турака, од којих се једна трећина касније ипак вратила у Бугарску.⁵¹

Искуство односа бугарских комунистичких власти према турској националној мањини важно је за случај аутономија у Србији и југословенског уређења након 1968. године. Оно показује до које мере су државна вођства у једнопартијским системима вршила експерименте у националним и идентитетским питањима., Партијски монопол над влашћу је, покривен социјалистичком реториком, често коришћен за остваривање националистичких циљева. У Бугарској под влашћу Тодора Живкова та политика је била јасно оличена кроз „процес препорода“ и идеологију „бугарске социјалистичке нације“, којом је заправо вршена асимилација националних мањина у Бугаре, док су у Југославији „социјалистичке аутономне покрајине“ имале функцију да кроз паралисање Србије омогуће остваривање националистичких циљева руководства Словеније и Хрватске, предвођених Едвардом Кардељом, Владимиром Бакарићем и Јосипом Брозом.

---

⁵¹ Исто, стр. 128–137, 140–147.

2. Од области до покрајине – уставноправни положај Косова и Метохије 1948–1963. године

2.1. Статут АКМО из 1948. године

Уставноправна генеза Аутономне косовско-метохијске области завршена је доношењем Статута АКМО од стране Обласног народног одбора и његовим потврђивањем у Народној Скупштини Србије 1948. године. Статут је делимично поновио одредбе Закона о установљењу АКМО из септембра 1945, као и одредбе Устава Југославије из 1946. и Устава Србије из 1947. године које су се односиле на положај и права Аутономне косовско-метохијске области. Ипак, постојале су и одређене одредбе у Статуту АКМО које нису биле присутне у претходним уставним и законским актима.

Задатак за израду Статута имала је седмочлана Комисија Обласног народног одбора коју су чинили Џевдет Хамза, Бошко Чакић, Војислав Танкосић, Хивзи Сулејмани, Зора Милићевић, Селим Дема и Ахмет Салија. Као и приликом усвајања Закона о установљењу АКМО и АПВ 1945. године, и статуту аутономних јединица су пре доношења у парламенту 1948. године морали да буду прегледани и одобрени од стране Јосипа Броза. Председник Владе ФНРЈ ни овога пута није имао озбиљније замерке на предлог регулисања положаја Косова и Метохије у Србији.⁵²

Статут је усвојен на заседању другог редовног сазива Обласног народног одбора АКМО 23. и 24. маја 1948. године, у присуству 173 одборника. Народна скупштина Србије донела је одлуку о потврди Статута АКМО 30. октобра 1948. године, након што је утврдила да је Статут „сагласан вољи српског народа у Народној Републици Србији, вољи целокупног становништва Косова и Метохије, шиптарског, српског и црногорског, и вољи израженој у Уставу Србије“.⁵³

Статут АКМО био је први правни акт који је формулисао разлоге за формирање аутономије и циљеве њеног постојања. У његовом другом члану наведено је да „Косовско-метохијска област ужива аутономна права у циљу остварења права националних мањина утврђених Уставном ФНРЈ и Уставом Народне Републике Србије, као и остварења начела братске сарадње међу народима“. У трећем члану је наведено да се „српски и шиптарски језик употребљавају равноправно у свим државним

⁵² АЈ, фонд 836, Канцеларија Маршала Југославије, П -5-а-2/16, Статут Аутономне косовско-метохијске области у Народној републици Србији.

⁵³ *Narodni odbor АКМО 1943–1953*, str. 258, 266, 267, 283.

службама у АКМО“; као и да се „поступак пред судовима води на српском, односно шиптарском језику“.⁵⁴

Други члан Статута АКМО упућује нас да је аутономна област на Косову и Метохији формирана са циљем остваривања права националних мањина у Србији. Трећи члан открива о којој националној мањини је реч. Као језици равноправни са српским у Аутономној косовско-метохијској области нису наведени језици ромске или турске националне мањине, које су такође биле присутне на тој територији, већ искључиво језик албанске националне мањине. На тај начин, други и трећи члан Статута АКМО су јасније него претходни уставни и правни акти указивали да је Аутономна косовско-метохијска област формирана са циљем остваривања права Албанаца у Србији.

Четврти члан, који описује територијални опсег Аутономне косовско-метохијске области, делимично се разликовао од Закона о установљењу АКМО из 1945. године, иако је територијални опсег области остао исти. Из састава Грачаничког среза издвојено је насеље Липљан са околним селима, од којих је формиран Ситнички срез, док је из Гњиланског среза издвојено подручје око места Каменица, од којег је формиран Каменички срез. Из Пећког, Грачаничког, Шарпланинског и Звечанског среза издвојени су њихови градски центри, тако да су као засебне административне јединице наведени градови Пећ, Приштина, Призрен и Косовска Митровица. За разлику од Закона о установљењу АКМО, према којем се седиште обласних органа налазило у Призрену, Статут је за седиште највиших органа државне власти и државне управе АКМО прогласио Приштину.⁵⁵

Статутом су овлашћења и надлежности Области биле јасније наведене него у Уставу Србије из 1947. године, а поред надлежности споменутих у Уставу, АКМО је стекла права да руководи привредним предузећима и установама обласног значаја, управља путевима, рекама и каналима обласног значаја, управља транспортом и саобраћајем обласног значаја и остварује контролу над стањем предузећа и установа општедржавног и републичког значаја на подручју АКМО.⁵⁶ Тиме су велика привредна предузећа у Области практично додељена на управу обласним властима у Приштини.

---

⁵⁴ АЈ, фонд 836, КМЈ, II-5-а-2/16, Статут Аутономне косовско-метохијске области у Народној републици Србији.; *Narodni odbor АКМО 1943–1953*, str. 284.

⁵⁵ АЈ, фонд 836, КМЈ, II-5-а-2/16, Статут Аутономне косовско-метохијске области у Народној републици Србији.; *Narodni odbor АКМО 1943–1953*, str. 284.

⁵⁶ *Narodni odbor АКМО 1943–1953*, str. 285, 286.

Извршни одбор АКМО је од завршетка рата 1945. године спроводио кадровску политику у основним и средњим школама на територији Косова и Метохије, што је уграђено у Статут 1948. године.

У Статуту нису јасно наведене судске надлежности АКМО, осим што је напоменуто да Аутономна косовско-метохијска област „чува права грађана и обезбеђује примену закона“. Међутим, АКМО је од настанка 1945. године имала судску аутономију у односу на остатак Србије, што је остало непромењено и након доношења Статута. На седници Обласног народног одбора 30. јуна 1949. године изабрано је 10 судија Округног суда АКМО и 198 судија поротника. Председници окружних судова су подносили редовне извештаје Народном одбору АКМО. У централној Србији и осталим народним републикама, судије окружних судова постављале су републичке народне скупштине, што указује да је Народни одбор АКМО по овом питању мењао републичку власт.⁵⁷

Обласни извршни одбор је, према Статуту, имао повереништво за унутрашње послове, које је руководило радом полиције у Покрајини. У време врхунца информбировске кризе, Обласни народни одбор је 9. јануара 1951. године донео одлуку о изменама и допунама Статута АКМО, у којој је наведено да Обласни извршни одбор именује повереника унутрашњих послова „у сагласности са Министарством унутрашњих послова Србије“, чиме је делимично успостављена хијерархија и контрола Републике над обласном полицијом.⁵⁸ О степену самосталности које су аутономне јединице имале према првим уставним актима Југославије и Србије, сведочи и то што су сва права која су републички органи имали према органима локалне самоуправе на територији аутономних јединица била пренета на органе аутономних јединица.⁵⁹

Са пуном контролом обласних власти над државном управом и јавним предузећима, правом Обласног народног одбора да поставља директоре и наставнике основних и средњих школа и судије окружних судова, Косово и Метохија је од самог почетка социјалистичке владавине уживало изузетно висок степен аутономије у односу на централну власт у Србији. Са изузетком Удбе и полиције, Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију имао је контролу над свим државним институцијама у Области. С

---

⁵⁷ АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 992, Стенографске белешке са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 11. маја 1956; *Narodni odbor АКМО 1943–1953*, str. 355, 381–386, 619–627.

⁵⁸ *Narodni odbor АКМО 1943–1953*, str. 492.

⁵⁹ Ј. Ђорђевић, *Politički sistemi. Prilog nauci o čoveku i samoupravljanju*, str. 452.

друге стране, водило се рачуна о формалној хијерархијској надређености републике покрајинским органима, тако да је читава трећа глава Статута била посвећена односу између органа власти Републике и Области. Према одредбама из ове главе Статута, републичке власти су могле поништити и укинути било које решење Обласног извршног одбора и одлуку Обласног народног одбора. Ипак, власти Србије у пракси поменути законску могућност нису користиле.

2.2. Јачање аутономије 1953. године

Основне принципе уставних промена 1953. године КПЈ је разрадила приликом припреме Петог пленума ЦК КПЈ 27. маја 1952. године. Суштина промена била је у потврђивању аутентичног „југословенског пута у социјализам“ и еманциповању од совјетске економске и политичке праксе, која је од стране југословенских комуниста означена као „бироократска, недемократска и централистичка“. Покушај промовисања „јединственог југословенског пута у социјализам“, праћен је бројним симболичним и „козметичким“ променама: Укинуте су владе као извршни органи Југославије и република, а њихове функције преузела су „извршна већа“. Формално је укинут систем поделе на извршну и законодавну власт, а Народна скупштина проглашена је за највиши орган власти и врховног носиоца народног суверенитета. Дотадашња министарстава су укинута и замењена „секретаријатима“. Као други дом Народне скупштине уведено је „Веће произвођача“, које су чинили представници радничких савета.⁶⁰ Два месеца пре доношења Уставног закона, на Шестом конгресу КПЈ у Загребу од 2. до 7. новембра 1952. године, донет је нови партијски Статут, којим је Комунистичка партија Југославије постала Савез комуниста Југославије.⁶¹ Уставним законом 1953. године институционално је учвршћена диктатура Јосипа Броза, који је у наредном периоду истовремено обављао дужност председника Југославије и председника Савезног извршног већа.

Основна идеја децентрализације у самоуправљању била је да се ојача улога општина, градова и срезова као отелотворења Марксових „комуна“. У складу са тим, већ 1952. године донете су законске одредбе које су у извесној мери прошириле

---

⁶⁰ Основне принципе Уставног закона присутнима је изложио Моша Пијаде, који је поручио и да је постојећи Устав „у великом делу потпуно застарео“. Опширније видети: АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, II-9, Стенографске белешке са Петог пленума ЦК КПЈ 27. маја 1952, стр. 12–26; *Устав Федеративне народне републике Југославије. Уставни закон од 13-1-1953 са свим изменама и допунама – Устав од 13-1-1946 (делови који нису укинати) – Уставна начела о судовима*, Београд 1958, стр. 19–32, 39–50.

⁶¹ Јован Марјановић, *О Шестом конгресу КПЈ (Савеза комуниста Југославије)*, Београд 1952, стр. 87–100.

надлежности средњих народних одбора у сфери привредног, друштвеног и културног живота.⁶² Међутим, децентрализација у социјалистичкој Југославији је од почетка овог процеса посматрана и кроз призму преношења надлежности са Југославије на републике, као и са Републике Србије на аутономне покрајине у њеном саставу, што је пре свега било резултат деловања Едварда Кардеља у врху Партије.

Увођење концепта самоуправљања у Југославији од почетка је било повезивано и са питањем „равноправности народа“. О томе сведочи експозе Едварда Кардеља приликом усвајања Уставног закона ФНРЈ на седници Народне скупштине ФНРЈ 13. јануара 1953. године. Он је тада поручио да равноправност народа у новом Уставу „није само демократска“ и заснована на националном и културном развоју, већ и „друштвено-економски утемељена и осигурана“. Кардељ је у излагању директно повезао „самоуправљање“ са националним питањем и федеративним уређењем земље: „Осим тога, федерација равноправних република, код нас није неопходна само ради националног састава наше земље. Она произлази такође из нашег друштвеног система као таквог, из нашег схватања народног суверенитета и друштвеног самоуправљања“.⁶³

У наставку излагања, Кардељ је изјавио да самоуправљање само по себи захтева федеративно уређење земље, чак и независно од њеног националног састава: „Наша земља би била „федерација“ у том новом смислу то јест, као систем заснован на друштвеном самоуправљању и када не би била многонационална“.⁶⁴ Иако је у том тренутку унутрашње национално питање деловало као споредно наспрам тежње Југославије да се идеолошки еманципује од Совјетског савеза, Уставни закон 1953. године представља почетак тежње Едварда Кардеља да ојача федеративни карактер Југославије и наметне га као једино могуће уређење земље тиме што му је кроз идеју „самоуправљања“ пронашао и економску основу.

У склопу припрема доношења Уставног закона, Кардељ је увео термин „федерација“ као синоним за Југославију и југословенски ниво власти. У Уставу ФНРЈ из 1946. године ни на једном месту није споменута „федерација“, док је у предложеном нацрту Уставног закона, овај термин употребљен на неколико места.⁶⁵ С обзиром на то

---

⁶² Milovan Sekulić, „Narodna vlast u Zvečanskom srezu od oslobođenja do uvođenja komunalnog sistema (1944–1955)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XVIII–XIX, (1982–1983), Priština 1984, str. 211.

⁶³ *Ustavni zakoni*, Zagreb 1953, str. 15, 16.

⁶⁴ Исто, стр. 16.

⁶⁵ У члану 3. се не говори о правима Југославије, већ о „правима федерације“. У члану 90. се не говори о надлежностима Југославије или о надлежностима Федеративне републике или државе, већ о надлежностима „федерације“. Опширније видети: *Устав Федеративне народне републике Југославије*.

да реч „федерација“ нема исто значење као и реч „федеративна република“, употреба овог појма била је неадекватна, непрецизна, у нескладу са називом државе и у супротности са првим чланом предложеног Уставног закона, према којем је Југославија означена као „демократска савезна држава“, а не као „савез држава“ или „федерација“. Кроз увођење овог појма, Кардељ је започео свој ангажман на постепеном претварању југословенске државе у „савез република“.

Водећи југословенских функционери у почетку нису препознали Кардељево намеру, али су неки за време расправе о Уставном закону постављали питање зашто се уставним променама додатно слаби јединство државе и јача њен (кон)федеративни карактер. Благоје Нешковић је на Петом пленуму ЦК КПЈ 1952. године изјавио да му на основу предложеног нацрта Уставног закона није јасно да ли је Југославија „Федеративна република, што је био део назива државе, или „Федерација република“, односно „Савез република“. Он је приметио да се у предложеним формулацијама на више места спомиње термин „федерација“ као назив за југословенски ниво власти, из чега је произишло да је Југославија заправо „федерација република“, што је, по Нешковићу, било неправилно.⁶⁶ Упечатљиво је да на Нешковићеву замерку нико од присутних чланова ЦК КПЈ није реаговао, а ова контрадикторност је унета у коначну верзију Уставног закона 1953. године, тако да је Устав Југославије у неким члановима третирао Југославију као савезну државу, односно федеративну републику, а у неким као „федерацију“, односно савез република.⁶⁷ Едвард Кардељ је приликом експозеа Уставног закона 1953. године изричито говорио да је Југославија „федерација република“.

Иако формално издвојено из састава Народне скупштине, Уставним законом ФНРЈ из 1953. године Веће народа је постало посебан надзорни орган, који је фактички био надређен Савезној скупштини и без чије сагласности није било могуће донети ниједан савезни закон, нити променити Устав. Веће народа се састајало на захтев већине делегата из једне републике или аутономне јединице или на захтев 10 народних посланика из различитих федералних јединица.⁶⁸ Веће народа је од 1946. до 1963.

Уставни закон од 13-1-1953 са свим изменама и допунама – Устав од 13-1-1946 (делови који нису укинута) – Уставна начела о судовима, стр. 8, 43.

⁶⁶ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, II-9, Стенографске белешке са Петог пленума ЦК КПЈ 27. маја 1952, стр. 41, 42.

⁶⁷ Четири месеца након Петог пленума, 29. септембра 1952. године на седници Политбироа ЦК КПС званично је покренут „случај“ Благоја Нешковића, који је убрзо искључен из Партије. Опширније видети: Ена Мирковић, *Благоје Нешковић*, Лепосавић 2018, стр. 220–225.

⁶⁸ *Устав Федеративне народне републике Југославије. Уставни закон од 13-1-1953 са свим изменама и допунама – Устав од 13-1-1946 (делови који нису укинута) – Уставна начела о судовима, стр. 25–27.*

године суштински функционисало као „веће шест република, АП Војводине и Аутономне косовско-метохијске области“, пошто се формирало и сазивало на основу поменутих осам чинилаца. Радило се о тенденцији да се „народи“ у парламентарној пракси изједначе са републикама и аутономним покрајинама, па је тако један чинилац Већа народа била Народна Република Босна и Херцеговина, коју су политички чинила три конститутивна народа.

Уставни закон ФНРЈ из 1953. године изједначио је организацију власти у аутономним јединицама са организацијом власти република, што је био важан корак у приближавању аутономија статусу федералних јединица. Веће произвођача, као израз радничког самоуправљања, није уведено само у савезном и републичким парламентима, него и у Народном одбору АКМО, Скупштини АП Војводине и среским народним одборима. Аутономне јединице су добиле сопствене дводомне скупштине, састављене од Покрајинског, односно Обласног већа и већа произвођача. За извршне послове у АКМО били су задужени „Обласно извршно веће“ и секретаријати, као органи обласне управе. Чланом 114. Уставног закона ФНРЈ укинута је обавеза потврђивања статута аутономних јединица од стране Скупштине Србије, тако да су аутономне јединице стекле право да, у сагласности са Уставом Србије, самостално доносе своје статуте.⁶⁹

Укидање потврђивања статута аутономних јединица у републичком парламенту одразило се на рад Комисије за израду новог Статута АКМО, који је усвојен на седници Народног одбора АКМО 20. фебруара 1953. године.⁷⁰ Положај АКМО је новим Статутом значајно ојачан, како кроз укидање одредби о хијерархијској потчињености републичким органима, тако и кроз проширивање опсега обласних надлежности. Статут из 1953. године био је опширнији у односу на претходни, и наспрам дотадашњих 43, имао је 77 чланова.

У односу на претходни уставно-правни положај, АКМО је добила право да потврђује статуте народних одбора срезова, градова и градских општина на територији Области, оснива и руководи радом виших школа, а Народни одбор АКМО добио је

---

⁶⁹ Устав Федеративне народне републике Југославије. Уставни закон од 13-1-1953 са свим изменама и допунама – Устав од 13-1-1946 (делови који нису укинати) – Уставна начела о судовима, Београд 1958, стр. 50, 51; Ј. Ђорђевић, *Politički sistemi. Prilog nauci o čoveku i samoupravljanju*, str. 447.

⁷⁰ *Narodni odbor АКМО 1943–1953*, str. 802–825.

овлашћење да подноси приговоре Народној скупштини Србије уколико процени да је дошло до узурпирања аутономних права од стране републичког Извршног већа.⁷¹

Иако је 1951. године дошло до признавања турске националне мањине на Косову и Метохији и увођења школске наставе на турском језику у косовскометохијским школама, у Статуту је поново наведено да су у јавној употреби у Области равноправни „шиптарски и српски језик“, а турски језик је поново изостављен.⁷²

Највећа промена била је у томе што, за разлику од Статута из 1948. године, нови обласни Статут није садржао одредбе које су гарантовале надређеност републичких органа обласним органима. Уместо тога, споменуто је право „приговора“ Обласног народног одбора Народној скупштини Србије за заштиту аутономних права против аката Извршног већа НРС.⁷³ Овај члан, као и избацивање одредби о надређености републичких органа обласним, показивао је јасну намеру водећих косовскометохијских комуниста и креатора новог Статута да суверенитет Србије у Области сведу на што мању могућу меру.

Новим статутом из 1953. године избачена је одредба која је унета у статут две године раније, према којој је избор обласног повереника за унутрашње послове морао да буде потврђен од стране републичког министарства унутрашњих послова. Новим статутом Повереништво за унутрашње послове замењено је Секретаријатом за унутрашње послове, а именовање начелника обласног СУП-а није било условљено одобрењем републичког СУП-а.

Крупна разлика у односу на Статут из 1948. године односила се и на начин ступања на снагу овог правног акта. Док је 1948. године било изричито наведено да Статут АКМО ступа на снагу тек након што буде потврђен од стране Народне скупштине Србије, Статут из 1953. ступио је на снагу истог дана када је усвојен у Народном одбору АКМО, чиме је Скупштина Србије изгубила једну важну симболичну надлежност над Аутономном косовско-метохијском облашћу.⁷⁴

Већ 1953. године, Аутономна косовско-метохијска област је практично стекла највиши ниво аутономије, која је формално била ограничена њеном потчињеношћу

---

⁷¹ Исто, стр. 839.

⁷² *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 837.

⁷³ Читава глава 11 првог Статута АКМО, која је гарантовала хијерархијску потчињеност обласних органа републичким органима обрисана је у Статуту из 1953. године. Опширније видети: *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 839.

⁷⁴ *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 294, 854.

уставно-правном поретку Србије.⁷⁵ Сва права и дужности које су аутономне власти вршиле на територији аутономних јединица у теорији су могле бити одузете уколико би Народна скупштина Социјалистичке Републике Србије одлучила да промени републички Устав. Ова могућност у пракси није коришћена, и републичка власт је поштовала висок степен самосталности аутономних јединица.

Потчињеност аутономних јединица Србији огледала се и у томе што је питање промене границе срезова и општина у Србији, а самим тим и питање границе Аутономне косовско-метохијске области и Аутономне Покрајине Војводине, било у надлежности скупштине Србије. Могућност промене границе аутономије Косова и Метохије само једном је искоришћена – 26. новембра 1959. године, када је Народна скупштина Србије донела Закон о подручјима општина и срезова у Народној републици Србији, којим су делови Дежевског, Студеничког и Копаоничког среза припојени новоформираној општини Лепосавић. Тиме је територија Аутономне косовско-метохијске области повећана за око 200 квадратних километара на рачун остатка Србије.⁷⁶

Пошто је институционална потчињеност АКМО органима власти Србије практично укинута 1953. године, хијерархија је задржана једино на партијској лествици Савеза комуниста Југославије, на којој су српски комунистички функционери заузимали значајније позиције од косовскометохијских руководилица.

2.3. Отварање националног питања и доношење Устава 1963. године

Као што је приметио проф. др Љубодраг Димић, до краја педесетих година у врху Централног комитета СКЈ постепено су се издвојиле две супротне концепције по питању уређења југословенске државе. Словеначки и хрватски кадрови у Централном комитету СКЈ, предвођени Едвардом Кардељом, заступали су курс конфедерализације Југославије и јачања самосталности република.⁷⁷ Присталице „централистичког курса“, које је неформално предводио Александар Ранковић, залагале су се за очување Југославије као централизоване федеративне државе под вођством Савеза комуниста.

⁷⁵ Jovan Đorđević, *Politički sistemi. Prilog nauci o čoveku i samoupravljanju*, str. 452.

⁷⁶ Регистар прописа објављених у „Службеном гласнику Народне републике Србије“ у 1959. години, Закон о подручјима општина и срезова у Народној републици Србији, стр. 792.

⁷⁷ На поделу и сукобе у врху државе по питању њеног даљег устројства указао је Драги Стаменковић, председник Републичког извршног већа Србије од 1963. до 1967. године. Иван Стамболић је сматрао да је почетком шездесетих година био приметан притисак из Хрватске и Словеније у циљу „федерирања федерације“. Опширније видети: Драги Стаменковић, *Између идеала и политике. Лично казивање и сведочење*, Београд 2002, стр. 168; Ivan Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji 1977–1987*, Zagreb 1988, str. 6.

Српски функционери Слободан Пенезић и Добрица Ћосић међу првима су препознали национализам словеначког и хрватског руководства, као и намере Едварда Кардеља да, под маском „нових“ економских, друштвених и уставних модела, слаби јединство Југославије и постепено води земљу у дезинтеграцију.⁷⁸

Доношење новог југословенског устава Броз је најавио 29. новембра 1960. године, на обележавању петнаестогодишњице проглашења ФНРЈ, уз образложење да „садашњи уставни прописи не одговарају више достигнутом степену друштвеног развитка у земљи“. Три дана касније, 2. децембра 1960. године, Савезна народна скупштина формирала је Комисију за уставна питања на челу са Едвардом Кардељом.⁷⁹

Пренос надлежности са Југославије на републике уједно је отворио и питање уставног положаја аутономних покрајина у Србији, пошто је поменута тенденција јачања суверености република на рачун федерације по аутоматизму значила и препуштање питања положаја аутономних јединица уставима република. У супротном, Србија би се наша у неравноправном положају у федерацији, пошто би, за разлику од осталих република, њен суверенитет био ограничен Уставом федерације.

Извршни комитет ЦК Савеза комуниста Србије је на проширеној седници 20. и 24. октобра 1961. године расправљао о уставним променама. Првобитна намера српског руководства била је да нови савезни Устав само спомене могућност република да формирају аутономне покрајине, а да се сва остала питања у вези са аутономијама препусте републичком уставу. На седници је, међутим, дошло да размимоилажења између републичког и покрајинских руководства, пошто су покрајински функционери из Војводине и Косова и Метохије инсистирали на „заштити покрајинских права“ у Уставу федерације.⁸⁰

Намери Централног комитета СКС нарочито оштро су се супротставили функционери Покрајинског комитета СКС за Војводину, који су припадали фракцији око председника ПК Стевана Дороњског. Они су тада изнели став да су покрајине „историјске тековине“, које су се „добровољно“ присајединиле Србији 1945. године,

---

⁷⁸ Љубодраг Димић, *Историја српске државности III. Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, стр. 370, 371; Петар Ристановић, „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године“, *Баштина*, св. 33 (2012), 203–205; Славољуб Ђукић, *Поглед из Осињака – разговори са Добрицом Ћосићем*, Београд 2014, стр. 74.

⁷⁹ Mio mir Gatalović, „Prerastanje Autonomne kosovsko-metohijske oblasti u Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju 1959–1963.“, *Istorija 20. veka*, br. 1. (2015), str. 85; *Narodna vlast i socijalistička demokratija 1943–1963*, ur. Jože Moravec, Dragoljub Đurović, Beograd 1963, str. 191–193.

⁸⁰ АС, фонд Ђ-2, Извршни комитет, к. 2, Записник са састанака ИК ЦК СКС одржаних у 1961. години. Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКС одржане 20. 10. 1961, стр. 31.

што је имплицирало њихово „право на самоопредељење“. ⁸¹ Српски руководиоци Слободан Пенезић, Милош Минић, као и војвођански комуниста Јован Веселинов оштро су осудили овакве иступе, објашњавајући их „аутономаштвом“ и „бироократизмом“. ⁸² Косовскометохијски комунисти такође су се успротивили предлогу ЦК СКС, уз аргумент да би се предложеном променом „створила сумња код Шиптара“ у то да ли ће аутономија и њихова стечена мањинска права „уопште остати“. На крају седнице Извршни комитет ЦК СКС је нешто модификовао свој првобитни предлог, тако да је предложено да савезни Устав констатује да су у саставу Србије формиране аутономне покрајине Војводина и Косово и Метохија, али и да „утврди искључиво право народне републике да својим уставом и законима преписује обим и карактер, самоуправност, принципе политичке организације и надлежност ових аутономних политичких јединица и њихових највиших органа“. Сви учесници су се сагласили са предлогом да се аутономне јединице изједначе у статусу, тако да Аутономна косовско-метохијска област постане Аутономна Покрајина Косово и Метохија. ⁸³

О преднацрту новог Устава расправљало се на проширеној седници Извршног комитета ЦК СКЈ 22. новембра 1961. године. Основне поставке преднацрта Устава окупљенима је представио Едвард Кардељ. Он је истакао проблем односа република и федерације у области привреде, а као решење проблема предложио је да, кроз пренос надлежности са нивоа федерације, републике „заиста постану одговоран фактор за свој сопствени материјални развитак“, а да се надлежности федерације сведу на „одређено усмеравање привредних кретања“ и ангажман на смањивању разлике између развијених и неразвијених рејона, кроз стимулацију привреде неразвијених крајева. ⁸⁴

На седници је разматран документ под називом „Нека начелна питања за преднацрт новог Устава ФНРЈ“. Формулације из овог текста су још експлицитније развлашћивале Југославију и афирмисале републике као суверене државе: „У том погледу, преднацрт новог Устава иде првенствено за тим да се у оквирима република обезбеди национални суверенитет и пуна самосталност и одговорност у борби за напредак у републици, а да федерација задржи углавном оне функције које произилазе

---

⁸¹ Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski. Odbrana autonomije Vojvodine*, Novi Sad 2011, str. 336; Слободан Бјелица, *Спорови око аутономије Војводине. Књига прва: 1961–1974*, Београд 2015, стр. 133.

⁸² АС, фонд Ђ-2, Извршни комитет, к. 2, Записник са састанака ИК ЦК СКС одржаних у 1961. години. Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКС одржане 20. 10. 1961, стр. 32.

⁸³ АС, фонд Ђ-2, Извршни комитет, к. 2, Записник са састанака ИК ЦК СКС одржаних у 1961. години. Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКС одржане 20. 10. 1961, стр. 33.

⁸⁴ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/87, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије одржане 22. новембра 1961. године, стр. 13, 14.

из природног процеса интеграције човечанства на бази савремене међународне поделе рада као и функције које служе њиховој заједничкој безбедности“.⁸⁵

Кардељ је као посебну тачку свог излагања истакао и „проблем аутономија“. Он је поручио да су покрајине настале у времену народноослободилачког рата и да представљају „битну компоненту политике КПЈ“, као и да је југословенско руководство њихово питање решило „непринципијелно“ – преписивањем формулација о аутономијама из Стаљиновог устава. Кардељ је истакао да би, с једне стране, „било нормално“ да република сама регулише положај аутономија у свом саставу, али да је „историјски процес у Југославији ишао другачије“, тако да су оне успостављене и гарантоване савезним уставом, услед чега би ова промена значила „одступање од принципа аутономије“.⁸⁶

Суштина Кардељевог „проблема“ била је у томе што је развлашћивање федерације, у првој фази овог процеса неминовно јачало суверенитет и самосталност република, и самим тим препуштало аутономне покрајине Србији као њеном унутрашњем питању. Стога је Кардељ предложио да се у процесу развлашћивања Југославије направи својеврсни „изузетак“, односно да федерација ипак задржи функцију контроле и надзора над једном од шест република, Србијом, по питању статуса њених аутономних покрајина. Свој план, Кардељ је изложио на следећи начин: „У пројектима које смо сада правили у уставној комисији мислили смо да би у једној ствари требало изменити садашњи статус, наиме, у томе да не изгледа да савезни устав намеће Србији аутономију одозго него да је то, у ствари, истовремено и израз потребе саме републике да иде на ту аутономију, но с тим да таква одлука републике зависи и у једном и у другом правцу од сагласности федерације“. Кардељев преднацрт Устава предвидео је да се, упркос општој тенденцији слабљења федерације, аутономне покрајине задрже као категорија Устава федерације, а да се право република да оснивају или укидају аутономне јединице услови претходном променом Устава Југославије.⁸⁷ На тај начин, Кардељева визија подразумевала је развлашћену и обесмишљену Федерацију, која истовремено има функцију ограничавања суверенитета

---

⁸⁵ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/87, Нека начелна питања за преднацрт новог Устава ФНРЈ, стр. 10.

⁸⁶ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/87, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије одржане 22. новембра 1961. године, стр. 16.

⁸⁷ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/87, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије одржане 22. новембра 1961. године, стр. 16. Нека начелна питања за преднацрт новог Устава ФНРЈ, стр. 61.

Србије у њеним аутономним покрајинама и стављања Србије у подређен положај према осталим југословенским републикама.

Преднацрт Устава предвидео је уздизање Аутономне косовско-метохијске области у ранг аутономне покрајине. Председник Републичког извршног већа Србије Јован Веселинов је у излагању подржао ову промену, тако да је у новембру 1961. године на партијском нивоу дефинитивно утврђено да се АКМО изједначи у статусу са Војводином и постане аутономна покрајина.⁸⁸

На седници Извршног комитета ЦК СКС 12. децембра 1961. године, српско руководство начинило је ново одступање од свог првобитног плана. Према закључцима са седнице ИК од 20. и 24. октобра, било је предвиђено потпуно укидање покрајинских овлашћења по питању савезног Већа народа, осим за избор припадника националних мањина у српској делегацији. На седници 12. децембра, предложено је да покрајинске скупштине ипак бирају све делегате са своје територије за Веће народа, али у саставу републичке делегације, а њихов избор је морала да потврди Народна скупштина Србије.⁸⁹

Доношењу Устава СФРЈ из 1963. године претходила је седница Извршног комитета ЦК СКЈ, одржана 14–16. марта 1962. године, коју је сам Броз првог дана седнице означио као „прекретницу“. Он је тада поставио питање да ли је Југославија „кадра да се још држи, да се не распадне“.⁹⁰ Карактеристично је да је Броз том приликом наступио са пројугословенског становишта, оштро критикујући „дезинтеграцијске процесе“ у Југославији, које је означио као „веома опасне“ и констатујући да у земљи „има сепаратистичких појава“.⁹¹ Александар Ранковић је тада изјавио да су „неки односи другова из Војводине прилично поремећени са ЦК Србије и то на питањима дискусије око аутономије“. Он је оптужио „другове из Војводине“ да су допустили и допринели да се у Војводини створи „нездрavo стање“, како између самих покрајинских руководилаца, тако и на релацији Покрајински комитет – Централни комитет СКС. Упутио је и критике на одређене потезе и предлоге Савеза комуниста

---

⁸⁸ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/87, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије одржане 22. новембра 1961. године, стр. 35.

⁸⁹ АС, фонд Ђ-2, Извршни комитет, к. 2, Записник са састанака ИК ЦК СКС одржаних у 1961. години, Записник са седнице Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Србије одржане 12. децембра 1961. године, стр. 7.

⁹⁰ *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, прир. Мiodrag Зећевић, Београд 1996, стр. 32, 33.

⁹¹ Исто.

Словеније, као и ставове Душана Пирјевца, изнете у полемици са Добрицом Ћосићем.⁹²

Кардељ, који се на седници нашао у политичкој дефанзиви, био је приморан да и сам говори против партикуларизма и „республиканизма“, односно затварања република у себе. Ипак, на крају говора је поручио да се у борби против поменутих тенденција „не сме дозволити ни да се под фирмом лажног југословенства прошверцује један други национализам“, а подвукао је и да се мора сачувати политика националне равноправности и права народа на самоопредељење.⁹³ Према Добрици Ћосићу, чију су расправу са Душаном Пирјевцом у својим излагањима на седници споменули Броз и Ранковић, седница Извршног комитета ЦК СКЈ 14–16. марта 1962. године означила је привремено обуздавање Кардељеве конфедералистичке концепције уређења Југославије, а Брозове и Ранковићеве оштре речи индиректно су биле упућене управо Едварду Кардељу и словеначком руководству.⁹⁴ Истовремено, ова седница је представљала и својеврсно отварање националног питања у Југославији, које ће врхунац достићи у годинама након Осмог конгреса СКЈ 1964. године.

Иако је након седнице ИК у марту 1962. године изгледало да је Кардељ „на ивици политичке ликвидације“, на изричит захтев словеначког партијског вођства, Кардељ је после неколико месеци вратио свој ауторитет у Партији и учествовао у финалној реализацији писања Устава из 1963. године. Кардељева идеологија и поглед на национално питање дошли су до изражаја у његовом приватном разговору са Добрицом Ћосићем 1. априла 1962. године, две недеље након седнице ИК. Он је тада, у присуству Јована Веселинова и Слободана Пенезића Крцуна поручио Ћосићу следеће: „Југословенство за које се ти залажеш неприхватљиво је за Словенце. Они имају тешка историјска искуства са сваким југословенством... Сасвим је тачно да смо ми Словенци ближи европским културама но Србима, ближи Бечу и Паризу, но Београду. Ближи свакој европској престоници, но српској и хрватској. Ту не треба имати илузија о нашем јединству. А што се тиче интеграције, не постоји и није могућа никаква југословенска интеграција као посебан облик и систем интеграције... Ви Срби, када

---

⁹² Polemika између Добрице Ћосића и Душана Пирјевца одвијала се на страницама листова „Дело“ и „Наша слободност“ крајем 1961. и почетком 1962. године, а тема је била управо национално питање. Опширније видети: П. Ристановић, „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године“, *Баитина*, св. 33 (2012); 203–206; *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, str. 106–108.

⁹³ *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, str. 200.

⁹⁴ Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, Београд 2009, стр. 190.

говорите о југословенству, увек мислите на своју државу, у којој сте водећа нација...⁹⁵ После овог разговора, Ћосић је дефинитивно схватио да је Кардељ у претходном периоду користио свој положај и ауторитет у Партији да мирним путем створи услове за дезинтеграцију Југославије и стварање словеначке националне државе.⁹⁶

Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије донет је 7. априла 1963. године на седници Савезне народне скупштине, којом је председавао Петар Стамболић. Нови Устав садржао је нешто више социјалистичких и самоуправних фраза у односу на претходни, тако да је у његовом првом члану Југославија дефинисана као „социјалистичка демократска заједница заснована на самоуправљању и власти радног народа“.⁹⁷

У другом члану новог Устава СФРЈ, у којем су наведена имена шест република које чине Југославију, није споменуто да Србија у свом саставу има и аутономне покрајине. Устав из 1963. године је тиме једини устав социјалистичке Југославије у чијем другом члану нису споменуте аутономне покрајине.⁹⁸ Чланом 108. републике су дефинисане као „државне“ социјалистичке демократске заједнице, а чланом 111. републикама је остављена могућност „оснивања или укидања аутономних покрајина“, али уз претходну „потврду у Уставу Југославије“. У истом члану је напоменуто да су аутономне покрајине Косово и Метохија и Војводина „установљене одлуком Народне скупштине Народне Републике Србије 1945. године“.⁹⁹

Поменуте формулације су у већој мери истицале државност република него што је то био случај у ранијим југословенским уставима. Сама чињеница да је споменута могућност укидања покрајина и да је наглашено да је Скупштина Србије формирала аутономне покрајине, указивала је на то да се не ради о федералним јединицама и „трајним категоријама“, већ о аутономијама које постоје у складу са уставно-правним поретком Србије. У члану 112. наведено је да аутономна права и дужности и основна

---

⁹⁵ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, стр. 196, 197.

⁹⁶ Иако су Броз и Ранковић на почетку расправе између Ћосића и Пирјевеца по државали Ћосића, у јуну 1962. године Петар Стамболић је упутио савет Ћосићу да „престане да се бави јавном активношћу“. На тај начин, у време када је Ћосић открио намере словеначког руководства према Југославији, дошло је и до захлађења односа између њега и врха СКЈ, што је код Ћосића до датно продубило страх за судбину Југославије. Опширније видети: Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, стр. 189, 198.

⁹⁷ Миомир Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, Београд 2016, стр. 99; *Narodna vlast i socijalistička demokratija 1943–1963*, стр. 195.

⁹⁸ *Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina*, Službeni list SFRJ, 1963, стр. 17.

⁹⁹ *Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina*, стр. 48; Б. Крстић, *Косово пред судом историје*, стр. 30.

начела у организацији аутономних покрајина уређује устав републике, чиме је експлицитно потврђен суверенитет Србије на целој њеној територији.¹⁰⁰ С друге стране, формулација да се покрајине могу укинути само „уз потврду у Уставу Југославије“, представљала је ограничавајући елемент по суверенитет Србије, који ју је стављао у неравноправан положај у односу на друге републике.

Уставом из 1963. године отклоњени су елементи федерализма у Србији у погледу њеног учешћа у савезном Већа народа. Док су према ранијим уставним решењима покрајине имале засебне делегације у овом Већу, новим Уставом посланици изабрани из покрајина били су у саставу републичке делегације у Већу народа. Тако је 1963. године започет петогодишњи период током којег југословенско Веће народа није функционисало као веће република и покрајина, већ само као веће шест југословенских република.¹⁰¹

Два дана након доношења савезног Устава, на седници Народне скупштине Србије 9. априла 1963. године донета је одлука о проглашењу Устава Социјалистичке републике Србије. Нови Устав Србије није смањио постојећа права и надлежности аутономних покрајина, док је аутономију Косова и Метохије у одређеним сегментима додатно оснажио. На спољашњем плану, то се огледало кроз уздизање Аутономне косовско-метохијске области у ранг „аутономне покрајине“, која је важила за виши ниво аутономије. У Приштини је, према новом Уставу, формирано одељење Врховног суда Србије, које је за територију Косова и Метохије вршило послове, које је у „ужој Србији“ обављао Врховни суд Србије. Судије овог одељења бирала је непосредно Скупштина Аутономне покрајине Косова и Метохије.¹⁰² На тај начин, Покрајина је 1963. године стекла пуну судску аутономију.

Народни одбор Аутономне Покрајине Косова и Метохије је, на седници од 8. до 10. априла 1963. године, донео одлуку о проглашењу Статута Аутономне Покрајине Косова и Метохије. Чињеница да су савезни Устав, републички устав и покрајински статут донети у року од три дана, указује да су све уставне промене на сва три нивоа унапред планиране, координисане и припремљене унутар Партије. Са 109 чланова,

---

¹⁰⁰ *Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina*, str. 49; Жарко Шешлија, *Косово и Метохија 1912 – 1999*, Београд 2000, стр. 179, 180.

¹⁰¹ *Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina*, str. 64, 70.

¹⁰² *Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina*, str. 497, 578; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, стр. 100, 101.

нови покрајински Статут је био нешто опширнији од Статута АКМО из 1953. године, мада су промене везане за положај Покрајине биле више формалног карактера, а мање суштинског. Нови покрајински Статут је, поред дотадашњих надлежности органа власти Косова и Метохије у привреди, просвети, култури, народном здрављу, социјалном старању и ресору унутрашњих послова, истакао и нове покрајинске надлежности у вези Одељења Врховног суда Србије у Приштини и „друштвеног надзора на територији Покрајине“.¹⁰³

Добрица Ћосић је критиковао Устав из 1963. године пошто је њиме ослабљена Југославија, а оснажена државност република.¹⁰⁴ Прва фаза разграђивања југословенске државе, аутоматски је јачала положај и државност република, што се делимично одразило и на потврђивање суверенитета Србије у аутономним покрајинама.

Упркос увреженом мишљењу пласираном крајем шездесетих година о „централистичком“ и „унитаристичком“ карактеру Југославије и Србије у периоду 1945 – 1968. године, положај аутономних јединица у Србији упућује нас на потпуно другачије закључке. Аутономне јединице у Србији су од самог настанка имале изузетно широка овлашћења у односу на централну власт и практично руководиле економијом, просветом, културом, правосуђем и полицијом на својој територији. Истовремено, Веће народа у Народној скупштини ФНРЈ, у којем су покрајине, као и шест република, имале засебне делегације, од почетка је аутономијама у Србији давало и одређене елементе федералних јединица. Уставним законом и новим Статутом АКМО из 1953. године избрисане су одредбе које су обезбеђивале хијерархијску надређеност органа власти Србије покрајинским органима власти, који су истовремено структурно попримили исти облик као и републичке власти, уз сопствене дводомне скупштине, извршна већа и секретаријате.

Уставним законом из 1953. године аутономне јединице су добиле такав ниво овлашћења, да се суверенитет Србије на њиховој територији огледао у томе што су аутономне јединице формално зависиле од Устава Србије, који је одређивао њихова права и надлежности. Као део уставно-правног поретка Србије, аутономне јединице су биле у обавези да се том поретку прилагођавају и да га спроводе. Стога и не чуди што

---

¹⁰³ *Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina*, str. 631, 640, 641; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, стр. 100, 101.

¹⁰⁴ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, стр. 191.

је управо потчињеност аутономних покрајина Уставу Србије била главна мета кампање из Пришине за промену Устава 1968. године.

Питање односа између Србије и њених аутономних покрајина дефинитивно је отворено приликом покретања процедуре за доношење Устава СФРЈ из 1963. године. У основи уставних промена које је осмислио Едвард Кардељ била је тежња за јачањем државности република, уз постепено свођење Југославије на савез суверених држава, са малим бројем безбедносних и монетарних надлежности. Српски комунисти су схватили да би, у таквим околностима, задржавање аутономних покрајина као категорија савезног устава, значило стављање Србије у неравноправан положај у федерацији, пошто би њен суверенитет у покрајинама зависио и од воље осталих југословенских република.

Доношење Устава СФРЈ 1963. године праћено је и првим сукобом између руководства Србије и руководства аутономних покрајина око степена аутономије. Покушај српског руководства да заштити виталне националне интересе у новом Уставу завршио се половичним успехом, чему је допринело и непосредно повезивање руководства покрајина са Едвардом Кардељом и Јосипом Брозом, као одлучујућим ауторитетом за сва кључна државна питања. Устав из 1963. године потврдио је суверенитет Србије у аутономним покрајинама, али је истовремено ову републику ставио у неравноправан положај у односу на осталих пет република, пошто је предвидео да је за укидање постојећих покрајина у Србији неопходна промена савезног Устава, односно сагласност и осталих чинилаца југословенске федерације.

3. Утицај Албаније, САД и СССР – спољашњи чиниоци југословенске политике на Косову и Метохији (1948-1963)

Док су политичка руководства две земље увелико исказивала неповерење према другој страни, културно-просветна сарадња Албаније и Југославије у првој половини 1948. године била је у свом зениту. У фебруару 1948. године југословенски посланик Јосип Ђерђа је у сарадњи са Комитетом за културу и науку ФНРЈ био ангажован на слању групе југословенских музичара, предвођене диригентом Бојаном Адамићем, у Албанију како би развијали музичку културу у тој земљи. У марту 1948. године Албанија је упутила молбу Југославији да за школску 1948/1949. годину обезбеди петнаест професора српско-хрватског језика за гимназије, шездесет и два учитеља за наставу српско-хрватског у основним школама и једног универзитетског професора за наставу на Вишем педагошком институту у Тирани.¹⁰⁵

Истог месеца, на Филозофском факултету у Загребу основан је лекторат за албански језик, а услед недостатка квалификованих кадрова у Хрватској, молба за слање лектора упућена је Министарству просвете Албаније. У Тирани је почео да се штампа српско-албански речник, који су претходно кориговали професори Данчетовић и Алексић. Комитет за школе и науку ФНРЈ се 18. маја 1948. године претплатио на три албанске ревије – „Shqipëri – Jugosllavi“, „Arsimi popullor“ и „Literature e jone“.¹⁰⁶ Све ово указивало је на велики ентузијазам југословенских просветних органа када је реч о сарадњи са Албанијом.

На плану културне сарадње две земље јављао се сличан проблем као и у случају просветне и економске сарадње, који је проистицао из преамбициозних и често нереалних обећања припадника југословенског посланства у Тирани. У таквом приступу нарочито се истицао посланик Јосип Ђерђа, који је, на своју руку, понудио Албанцима да се неколико стотина албанских омладинаца школује у Југославији искључиво о трошку југословенског буџета. Упућивање професора, научника, новинара и уметника у Албанију представљали су процедурално захтевне подухвате, што је неретко доводило до њиховог неиспуњавања или кашњења, услед чега је код албанске стране постепено стварано неповерење према Југославији.

---

¹⁰⁵ ДАМСП, ПА–1948, Албанија, ф. 1, д. 11, Културно-просветни живот, Писмо Министарства иностраних послова Албаније Министарству иностраних послова ФНРЈ, 15. март 1948.

¹⁰⁶ АЈ, фонд 315, ф. 6, а.ј. 210.

Југославија је сачинила предлог плана културне сарадње са Албанијом за 1948. и 1949. годину којим је било предвиђено да Југославија настави да Министарству просвете Албаније шаље материјал о организационој структури југословенског школства, наставне планове и програме, уџбенике, литературу и учила. Планиране су посете археолога, екскурзија етнографа Југословенске академије знаности и уметности из Загреба, концерти југословенских музичара у Албанији, извођење представе Ивана Цанкара у Тирани и друге културно-уметничке манифестације.¹⁰⁷

У југословенском посланству у Тирани су прилично касно схватили озбиљност југословенско-совјетског и југословенско-албанског сукоба. У међусобној преписци Посланства и Министарства иностраних послова током маја и јуна 1948. године, ниједна страна није упозорила на потенцијалну безбедносну опасност за југословенске држављане у Албанији или предложила њихово правовремено евакуисање.

О инертности југословенског државног апарата и неупућености његових припадника у све озбиљнији сукоб између руководства Југославије и Албаније сведочи допис који је 6. маја 1948. године Председништву Владе ФНРЈ упутио Институт за међународну политику и привреду при Влади ФНРЈ под ознаком „поверљиво“. У овом документу изложен је опширан елаборат о томе како да Албанија дође до злата своје Народне банке, однетог од стране Италијана и касније пренетог у Немачку.¹⁰⁸ Три месеца раније, исти институт је под ознаком „врло хитно и поверљиво“ образлагао најбољи начин како да Албанија врати археолошке вредности које су однели Италијани.¹⁰⁹ Југословенски врх је у мају 1948. године био свестан неминовности сукоба са Совјетским савезом и осталим чланицама Источног блока, укључујући Албанију, само још није било познато колике ће бити размере сукоба. Међутим, државне службе, комитети и министарства наставили су политику зближавања са земљама Источног блока, у складу са раније утврђеним правцима и потписаним споразумима.

Јосип Ђерђа, главни заговорник културног и економског зближавања са Албанијом у првој половини 1948. године, трајно је напустио Албанију 20. маја 1948. године, а посао југословенског посланика у Тирани за време погрома југословенских

---

¹⁰⁷ АЈ, фонд 315, ф. 6, а.ј. 197–199. План културне сарадње са Албанијом, југословенска страна предлаже.

¹⁰⁸ АЈ, фонд 50, ф. 48, а.ј. 434, Писмо Института за међународну политику и привреду председништву Владе ФНРЈ, 6. мај 1948.

¹⁰⁹ АЈ, фонд 50, ф. 48, а.ј. 433, Писмо Института за међународну политику и привреду председништву Владе ФНРЈ, 6. фебруар 1948.

држављана пао је на његовог наследника Душана Диминића. Диминић је стигао у Тирану 28. јуна 1948. године, а акредитивна писма предао је дан касније, у тренутку избијања антијугословенске кампање у Албанији.¹¹⁰

3.1. Распад савезништва: Крах југословенске политике у Албанији

Пошто су након избацивања југословенске Партије из Информационог бироа све јавне оптужбе на њен рачун базиране на уобичајеним дисквалификацијама намењеним Стаљиновим опонентима – троцкизам, антимарксизам и служење западном империјализму, релевантнији извори за узрок сукоба могу се пронаћи у периоду који је претходио Резолуцији. Међу њима се издвајају оцене које је Ђин Марко, шеф албанске војне мисије у Москви, пренео председнику Владе Црне Горе Блажи Јовановићу у Подгорици 19. јуна 1948. године. Према речима Ђина Марка, Совјетском савезу је сметало што су се југословенске власти понашале као да имају „предводничку улогу“ међу земљама народне демократије, у чему је Москва видела покушај стварања другог међународног револуционарног центра. СССР је приметио да је у билатералним уговорима ФНРЈ и земаља народне демократије долазио да изражава неравноправан положај осталих земаља Источног блока у односу на Југославију. За Москву су биле спорне и неке изјаве приликом потписивања таквих уговора, попут изјаве Димитрова да „Бугарска треба да се угледа на Југославију и да је следи“.¹¹¹ За совјетски политички врх постојао је само један центар у комунистичком свету и само једна држава на коју су земље народне демократије требале да се угледају – Совјетски савез.

Ђин Марко је Блажи Јовановићу рекао да је Совјетима нарочито сметало што је политика ЦК КПЈ била на линији „ликвидације независности Албаније“ и претварања ове државе у седму југословенску републику. Споменуо је и совјетске замерке на рачун унутрашње политике, попут тога да у Комунистичкој партији Југославије „нема демократије“, и да партијски врх „не жели да призна ниједну грешку“.¹¹² На неки начин, Стаљин је у Брозовој спољној и унутрашњој политици препознао црте сопственог односа према земљама народне демократије и према појави различитог мишљења у партији и држави. Лични моменат сујете и нетрпељивости између два

---

¹¹⁰ ДАМСП, ПА–1948, Албанија, ф. 3, д. 7, Посланство наше у Тирану, 3/148, Телеграм Јосипа Ђерђе Министарству иностраних послова ФНРЈ 19. маја 1948; 3/146, Телеграм посланства ФНРЈ у Тирану Министарству иностраних послова ФНРЈ 29. јуна 1948.

¹¹¹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/1-187, Писмо Блажа Јовановића Централном комитету о посети Ђин Марко-а Титограду, 19. 6. 1948, стр. 2.

¹¹² АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.1/1-187, Писмо Блажа Јовановића Централном комитету о посети Ђин Марко-а Титограду, 19. 6. 1948, стр. 3.

диктатора довео је до тога да неспоразуми између две државе прерасту у међународни сукоб са дуготрајним последицама.

Од тренутка објављивања резолуције Информбироа 28. јуна 1948. године антијугословенска кампања у Албанији ескалирала је великом брзином. Истог дана из земље су протерани политички инструктор при генералштабу Албаније Спиро Срзентић и официр Удбе Сафет Филиповић. Из Агитпропа албанске Партије је, по налогу Централног комитета, избачен Нури Хуга, који је оптужен за ширење „антисовјетских и антимарксистичких гледишта југословенске партије и Моше Пијаде“.¹¹³

Најтеже последице новонастале ситуације осетили су југословенски држављани на раду у Албанији и њихове породице. Већ 29. јуна почело је избацивање Титових слика из просторија мешовитих друштава, што је довело до бројних инцидената, а министар саобраћаја Мехмет Шеху наредио је моменталну обуставу изградње пруге од Скадра до југословенске границе. Сутрадан су органи МУП-а наредили затварање књижаре „Југословенска књига“ у Тирани, као и забрану продаје листа „Борба“. Истог дана, по наређењу министра индустрије Тук Јакове, забрањено је слање нафте и битумена за Југославију. Албанска полиција у Драчу је 30. јуна забранила излаз из брода делегацији Јединственог синдиката радника и намештеника Југославије, који су раније позвани на летњи одмор у Албанију.¹¹⁴ Из болнице у Драчу је 1. јула избачен неизлечен југословенски омладинац који је радио на изградњи пруге, а лекари у Албанији су тог дана одбијали да приме болесне и повређене југословенске раднике. У наредним данима забележени су и случајеви да су апотеке одбијале да Југословенима дају тражене лекове, као и случајеви физичког насиља над југословенским радницима.¹¹⁵ Просторије и документација мешовитих друштава су узурпиране од стране албанских власти, док су портири у зградама мешовитих друштава заустављали југословенске стручњаке на улазу, уз образложење да имају налог да „не пуштају ниједног Југословена“.¹¹⁶

Албанска влада је 1. јула југословенском посланству у Тирани предала две ноте са следећим порукама: да сви југословенски стручњаци морају напустити Албанију у

---

¹¹³ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-191, 1-2.

¹¹⁴ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-157.

¹¹⁵ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-191, Извештај Душана Диминића, посланика ФНРЈ у Албанији, о догађајима после објављивања резолуције Информбироа, стр. 1, 2.

¹¹⁶ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-193.

року од 48 сати и да албанска страна напушта све уговоре и конвенције потписане са Југославијом, осим споразума о пријатељству и о узајамној помоћи. Како би „убрзали“ протеривање југословенских стручњака и радника, у магацину хране испред мензе за југословенске раднике у Скадру постављене су страже које су спречавале приступ храни.¹¹⁷ Албанија је постала прва од земаља Источног блока која је једнострано раскинула билатералне споразуме са Југославијом и моментално обуставила њихову примену.

У свега неколико дана, целокупна конструкција југословенско-албанског савезништва, интензивно грађена четири године, срушена је до темеља, а главни приоритет за Југославију постао је безбедно извлачење око хиљаду и двеста југословенских држављана у Албанији, који су се одједном нашли у изразито непријатељском окружењу. Након евакуације југословенских држављана, под притиском су се нашли и припадници југословенског посланства у Тирани. Први вид провокације била су отворена праћења од стране албанске службе безбедности, а у новембру 1948. године забележени су случајеви добацивања, увреда и физичких инцидената.¹¹⁸ Услед интензивирања непријатељских акција Албаније, Југославија је у јуну 1950. године обуставила рад свог посланства у Тирани, а повремену комуникацију са албанским властима обављала је преко амбасаде у Будимпешти.¹¹⁹

Албански држављани у Југославији у време кризе око резолуције Информбироа имали су другачији третман. Југословенске власти нису упућивале ултиматуме, нити су захтевале да албански омладинци и студенти напусте Југославију. Међутим, неколико дана по објављивању резолуције, у Студентском дому „Иво Лола Рибар“ дошло је до сукоба због скидања слика Јосипа Броза од стране албанских студената.¹²⁰ Жалбе на информбиревске ставове појединих Албанаца стизале су и из Словеније. Средином јула 1948. године, из албанског посланства у Београду достављен је списак албанских студената који треба да се врате у Албанију на месец дана због школског распуста. Чињеница да претходне 1947. године албански студенти нису одлазили на распуст

---

¹¹⁷ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-191, Извештај Душана Диминића, посланика ФНРЈ у Албанији, о догађајима после објављивања резолуције Информбироа, стр. 13; А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, стр. 319.

¹¹⁸ ДАМСП, ПА–1948, Албанија, ф. 3, д. 9, Посланство наше у Албанији, 3/191, Нота југословенског посланства у Тирани Министарству иностраних послова Албаније, 20. новембар 1948.

¹¹⁹ Милорад Коматина, *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Београд 1995, стр. 94.

¹²⁰ АЈ, 315, ф. 6, а.ј. 79.

током лета указује да је ова одлука била повезана са новонасталом политичком ситуацијом¹²¹.

Председништво Владе ФНРЈ је 4. августа одлучило да се албанским студентима одобре исплате стипендија током школског распуста. Истовремено, дато је упутство да се студентима који буду „правили инциденте“ и иступали против југословенског руководства одузму стипендије и ускрати право на даљи боравак у земљи.¹²² У првој фази сукоба, Југославија се надала да ће доћи до смиривања ситуације, због чега на протеривање југословенских држављана из Албаније није хтела да повлачи реципрочне потезе. Међутим, односи две земље су убрзо достигли такав ниво непријатељства да је свако даље остајање албанских држављана у Југославији постало предмет сумњичавости за „издају“ са албанске стране, односно за „шпијунажу“, посматрано из југословенске перспективе.

У наредном периоду односи две власти сводили су се на оптужбе и клевете друге стране као „антимарксистичке“, у чему је нарочити ентузијазам показало руководство у Тирани. Албанским властима било је од посебне важности да покажу како се одлазак југословенских стручњака ни на који начин није негативно одразио на капиталне пројекте и развој албанске привреде. Башкими је 6. августа извештавао да су радови на прузи Драч–Тирана, након одласка југословенских радника и стручњака „добили још већи полет“, а 11. августа да су албански техничари успели да „преброде потешкоће које су намерно створили југословенски техничари“. Дан касније, Башкими је донео вест са нафтних платформи Кучова и Патоса, у којима су током јула 1948. године, односно након одласка југословенских радника, „постигнути најбољи резултати током целе године“. У септембру је објављено да су поново почели радови на хидроелектрани код Велике Селите, који су били обустављени „због југословенске саботаже“.¹²³

Гого Нуши је на партијском конгресу КПА тврдио да су југословенске власти хтеле да деиндустријализују Албанију и претворе је у сировински привезак југословенске привреде. Као доказ ове тврдње наводио је стално потенцирање веће производње памука у Албанији, који је био потребан Југославији за текстилну индустрију, док су Југословени истовремено оспоравали настојања Албаније за већом

---

¹²¹ АЈ, 315, ф. 6, а.ј. 297.

¹²² АЈ, 315, ф.6, а.ј. 84–86, 91.

¹²³ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2/1-161, Преглед писања албанске штампе и извештај о раду Одељења за информисање при посланству ФНРЈ у Тирани, стр. 78, 84.

производњом жита, уз образложење да се жито може набавити и из Југославије. Као пример експлоатације Албаније, Нуши је навео то што је албанска нафта углавном пребацивана у Југославију, где су је прерађивале југословенске рафинерије, чиме је наносена штета албанској нафтној индустрији. Када је реч о уговору о усклађивању привредних планова и укидању царина, који је масовно прослављен на улицама Тиране 1946. године, албанске власти су непуне две године касније тврдиле да се заправо радило о економском покоравању Албаније вољи и економским плановима југословенских власти. Албанци су сматрали да је циљ био да се Албанија претвори у „југословенску колонију“, да се опљачкају њена богатства и да се потпуно одвоји од Совјетског савеза.¹²⁴

Помоћ у виду слања неколико стотина стручњака и радника у Албанију са лакоћом је ниподашгавана од стране албанских руководилаца. Гого Нуши је на конгресу КПА 1948. године поручио: „Ми смо тражили специјалисте и техничаре, а они су нам послали дактилографе, шофере и административце... Не само што нису послали овамо техничких кадрова и специјалиста, а и онај мали број који је дошао, боље да није дошао, јер је тешко оштетио друштво“. ¹²⁵ Преко триста Југословена који су као стручњаци и радници учествовали у изградњи првих пруга у Албанији проглашени су за „агенте и саботере“, који су ометали изградњу железница.¹²⁶

Југословенске власти су 1949. године израчунале да за испоруке робе у склопу кредита 1947. и 1948. године, испоруке војних материјала, трошкове отпремања ратних репарација и разних других трошкова, Албанија дугује Југославији две милијарде динара. Међутим, овај новац никада није враћен, а Југославија није ни покушала да обавезе Албанију на враћање дуга. Уговори о помоћи, мешовитим друштвима и кредитима склопљени су тако да нигде нису садржали одредбе о албанском враћању новца. Два кредита, на основу којих је југословенска роба у вредности од милијарду и по динара током 1947. и 1948. године пребачена у Албанију, заправо су представљала бесповратну помоћ овој држави.¹²⁷

---

¹²⁴ АЈ, фонд 50, ф. 56, а.ј. 398.

¹²⁵ АЈ, фонд 50, ф. 56, а.ј. 291-293, О заједничким друштвима.

¹²⁶ АЈ, фонд 50, ф. 56, а.ј. 293; Албанско накнадно тумачење југословенске помоћи видети у: АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.3/247, Чланци антијугословенске садржине објављени у Зери и Популит 1, 5. и 11. марта 1949; АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.3/248, „Титова троцкистичка клика обмањује народе Југославије помоћу блефа“, 2. март 1949.

¹²⁷ За албански дуг Југославији видети: АЈ, Југословенско-албанско друштво за увоз-извоз, ф. 3, Биланс 1949. О непостојању одредби о албанском враћању дуга погледати: АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија,

Након Стаљинове смрти и прве посете Никите Хрушчова Београду, постало је извесно да је епилог сукоба Информбироа и Југославије представљао неуспех спољне политике Совјетског савеза. С друге стране, када се узму у обзир сви аспекти југословенско-албанских односа у првим послератним годинама, може се констатовати да је држање Албаније у овом сукобу означило крах регионалне и балканске политике социјалистичке Југославије. Ударац настојањима југословенских комуниста да се интегришу са Бугарском и Албанијом био је толико јак да се идеја „Балканске федерације“ или проширивања југословенске федерације уласком суседних држава, више није разматрала у југословенском државном врху.

3.2. Косово и Метохија у југословенско-албанском сукобу после Резолуције ИБ-а

Енвер Хоџа је 1949. године саставио радни материјал под називом „Размишљања о томе како помоћи југословенском народу да се реши Титове троцкистичке клике“. У документу је констатовано да је Албанија у протеклом периоду поставила темеље своје анттитовске политике: прихватила је информбировску емиграцију, покренула је кампању преко штампе и радија и формирала илегалне организације на простору Косова, Македоније и Црне Горе.¹²⁸ Све потезе које је Албанија у наредном периоду повлачила против Југославије, Хоџа је у својим белешкама из 1949. године приписао југословенској власти – легална и илегална агитација, слање агената, саботаже, помагање одметника, диверзантске акције и провокације на граници.¹²⁹

Хоџа је закључио да Косово и Метохија, због великог процента албанске мањине, представља „веома опасну и слабу тачку“ за Југославију и да се „Титов режим боји устанка на Косову“. Лидер КПА је сматрао да Титов режим с једне стране „користи демагогију и терор“, док истовремено побољшава економску ситуацију на Косову и Метохији и на тај начин настоји да „неутралише анттитовски покрет“ у тој области.¹³⁰ У складу са овим проценама, Енвер Хоџа је закључио следеће: „Дакле, наш посао је да појачамо наше напоре да у Црној Гори, на Косову и у Македонији створимо покрет против Титове групе, који би примењивао методе од дубљих облика агитације

К.2, 1/1-240, Преглед односа ФНРЈ и НР Албаније (У прилогу: Изградња привреде Албаније), децембар 1948.

¹²⁸ AQSH, fondi 10, Enver Ho xha, g. II, d. 52/2, Material i punuas nga shoku Enver Ho xha, „Ç mendojmë ne të bëjmë për të ndihmuar popujt e Jugosllavisë për rezimin e klikës trockiste të Titos“, 1949, str. 1.

¹²⁹ AQSH, fondi 10, Enver Ho xha, g. II, d. 52/2, Material i punuas nga shoku Enver Ho xha, „Ç mendojmë ne të bëjmë për të ndihmuar popujt e Jugosllavisë për rezimin e klikës trockiste të Titos“, 1949, str. 1.

¹³⁰ AQSH, fondi 10, Enver Ho xha, g. II, d. 52/2, Material i punuas nga shoku Enver Ho xha, „Ç mendojmë ne të bëjmë për të ndihmuar popujt e Jugosllavisë për rezimin e klikës trockiste të Titos“, 1949, str. 2.

до партизанског рата“.¹³¹ Према овом документу, Хоцина званична платформа није била стварање Велике Албаније, већ рушење Брозовог режима и враћање Југославије у совјетску орбиту: „Наша Партија ће бити веома будна према ризику сепаратизма и шовинизма који се могу појавити код албанске мањине у њеној борби против Титове групе. Албански народ на Косову и Метохији и другде мора наступити уједињен са свим осталим народима Југославије, у складу са политиком Информбироа, у циљу уклањања Титове клике и њене замене истинским интернационалистичким вођством, које ће вратити Југославију и КПЈ под окриље социјализма“.¹³²

Након изласка Резолуције 1948. године, Тирана није одмах почела да јавно исказује територијалне претензије према Југославији. Своју илегалну активност међу албанским становништвом на Косову и Метохији Албанија је најпре представљала као тактику за рушење Титове власти и враћање Југославије у Информбиро. Ипак, у КПА су се надали да ће, после рушења југословенског режима, доћи до модификације југословенско-албанске границе. Мехмет Шеху је совјетском амбасадору Чувахину 1949. године споменуо могућност подизања оружаног устанка Албанаца на Косову и Метохији и открио дилему да ли парола о присаједињењу Албанији треба лансирати одмах на почетку устанка, или након његовог завршетка и свргавања власти у Београду. Енвер Хоџа је 2. септембра 1949. године упутио писмо Централном комитету у Москви са предлогом за подизање оружаног устанка, у којем би југословенски Албанци имали значајну улогу. Хоџа је тада препоручио присаједињење Албанији територије Југославије већински насељене Албанцима. Међутим, Совјети нису дали подршку Хоџиним предлозима.¹³³

Док је међу осталим члановима КПЈ главно политичко питање после Резолуције Информбироа било опредељивање између „Тита и Стаљина“, изазов за албанске комунисте на Косову и Метохији огледао се у томе да се одреде између Јосипа Броза и Енвера Хоџе. За обично становништво у области новонастала ситуација је у почетку била нејасна и замршена, а временом су се као носиоци „информбировске опције“ наметнули националистички елементи албанске интелигенције и богатијег сељаштва, који су се повезали са Албанском обавештајном службом. У извештајима Удбе из тог

---

¹³¹ AQSH, fondi 10, Enver Ho xha, g. II, d. 52/2, Material i punuas nga shoku Enver Ho xha, „Ç mendojmë ne të bëjmë për të ndihmuar popujt e Jugosllavisë për rezimin e klikës trockiste të Titos”, 1949, str. 2.

¹³² AQSH, fondi 10, Enver Ho xha, g. II, d. 52/2, Material i punuas nga shoku Enver Ho xha, „Ç mendojmë ne të bëjmë për të ndihmuar popujt e Jugosllavisë për rezimin e klikës trockiste të Titos”, 1949, str. 2.

¹³³ Aleksandar Životić, „Otvaranje abanskog pitanja u Jugoslaviji u senci sukoba između Jugoslavije i Informbiroa 1948–1954“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2009), str. 94–96.

периода, закључено је да сарадници Албанске обавештајне службе на Косову и Метохији нису потицали из редова присталица албанског или совјетског комунизма, већ готово искључиво из редова националиста.¹³⁴

Водећи албански комунисти са Косова и Метохије су, увидевши да ће Брозов режим сачувати контролу над југословенском партијом и државом, ватрено осуђивали Резолуцију Информбироа и нападе из Албаније на југословенско руководство. Цавид Нимани је на Петом конгресу КПЈ 25. јула 1948. године поручио да „шиптарске масе са огорчењем одбацују резолуцију Информбироа и све оптужбе на рачун наше партије“. Нимани је у том тренутку имао за циљ да заштити Албанце у Југославији од последица новонастале политичке ситуације. Због тога је у говору више пута наглашавао лојалност Албанаца Јосипу Брозу и КПЈ: „Шиптарским масама је доста када чују да су бачене клевете на КПЈ, на друга Тита, на народе Југославије. Шиптарске масе су стога одмах осудиле такав став, оне су у потпуности осудиле став Информбироа“.¹³⁵

Из Ниманијевих речи провејавао је страх да би, услед погрома над Југословенима у Албанији, Југославија могла да односе са Албанијом постави на реципрочну основу, која би подразумевала да албанска национална мањина у Југославији буде сведена на статус у којем се налазила српска национална мањина у Албанији. Од 1945. до 1948. године југословенске власти, укључујући и посланство у Тирани, интересовале су се за све сегменте албанске привреде, просвете и културе, али не и за побољшање положаја српске националне мањине у Албанији. Срби из околине Скадра нису успели да остваре право на отварање школа на матерњем језику чак ни за време најтежње сарадње две земље од 1945. до 1948. године, а након објављивања резолуције Информбироа, више нису ни покушавали да отворе ово питање. Тежак положај српске мањине у Албанији, уз антијугословенску кампању у овој земљи, у наредном периоду представљали су потенцијалну претњу за положај Албанаца у Југославији и за постојање аутономије Косова и Метохије. Стога су албански руководиоци у Југославији водили опрезну политику, чији је главни циљ био ублажавање негативног утицаја сукоба са Албанијом на положај Албанаца у Југославији.

---

¹³⁴ АС, фонд БИА, III-121, Реферат о националним мањинама, Реферат о шиптарској националној мањини, Извештај УДБ Приштина, 10. октобар 1952.

¹³⁵ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.2, 1/I-207, Изводи из реферата са V конгреса КПЈ о односима са КП Албаније, објављени у Борби; Говор Цавида Ниманија/делегата са Косова и Метохије, 25. јул 1948.

Увреженом мишљењу да сукоб са Информбироом није имао значајнијег одјека међу косовско-метохијским Албанцима треба прићи са опрезом. Одређен број Албанаца на руководећим положајима у Аутономној косовско-метохијској области су на резолуцију Информбироа реаговали емигрирањем у Албанију, где су постали носиоци непријатељске делатности против Југославије. На страну Албаније прешао је први човек СКОЈ-а на Косову и Метохији Џафер Вокши, председник Народног фронта за Косово и Метохију и члан Обласног извршног одбора Рифат Бериша, као и највећи број официра Народне милиције за Косово и Метохију: начелник Обласне управе Народне милиције за Косово и Метохију Шабан Хаџија, командир милиције у Призрену Шабан Зејнели, шеф управе милиције у Драгашу Сутки Хоџа, повереник за унутрашње послове у Драгашу Шефхет Мета, капетан милиције Али Мета, поручници милиције Фадиљ Исени, Зек Адеми, Мон Чолаку, Хаџи Вокши, Ђемаил Хоџа и други. Ради се о бившим борцима партизанског одреда „Реџеп Прљати“, под командом Шабана Хаџије, које је након рата Фадиљ Хоџа распоредио на кључне позиције у обласној Народној милицији.¹³⁶ Колебљивост по питању резолуције ИБ-а показао је секретар Среског народног одбора у Ђаковици Имер Пуља, док је секретар Среског комитета КПЈ у Ораховцу Нијаз Маљоку у октобру 1950. године постао сарадник Сигурмија.¹³⁷

Према процени безбедносних органа из 1956. године, Маљоку у шпијунској активности није учествовао због личних уверења, већ је од стране Сигуримија био уцењен безбедношћу своје породице, која је живела у Албанији. Као партијски функционер који је обављао највише дужности у Ђаковичком, Подримском и Призренском срезу, Маљоку је од 1950. до 1956. године Албанској обавештајној служби достављао драгоцене податке о ситуацији у Југославији и Аутономној косовско-метохијској области. У првим писмима које је послао 1950. и 1951. године, Маљоку је доставио статистичке податке о КПЈ и о политичком опредељењу чланова Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, о броју сељачких радних задруга, о плану обавезног откупа жита на Косову и Метохији, о броју индустријских предузећа и рудника на Косову и Метохији и другим питањима која су у том периоду интересовала Тирану.¹³⁸ У писму из 1952. године, Маљоку је Сигурмију доставио податке о врстама

---

¹³⁶ АС, фонд БИА, II-125, ИБ емиграција у Албанији II; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 129.

¹³⁷ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Dosije penale: Nijazi Maloku, Zapisnici sa saslušanja Nijazija Maljokua.

¹³⁸ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Оптужница Окружног јавног тужилаштва у Призрену против Нијаза Маљокуа, Диде Седата, Демуша Џаханија, Шаније Хоџе, Ибрахима Мона, Реџепа Мухадрија, Хасана Бајрамија и Мухамеда Еминија, 4. јун 1956, стр. 2.

помоћи које је Југославија добијала од Запада, о односу државних и партијских органа према овој сарадњи, као и детаљне податке о војним јединицама Југословенске народне армије на подручју Косова и Метохије.¹³⁹ Албанска обавештајна служба је имала своје људе и међу агентима Удбе, а током 1950. и 1951. године остварила је контакте и са највишим албанским функционерима у Области – Мехметом Хоџом, Фадиљом Хоџом, Исметом Шаџиријем и Џевдетом Хамзом.¹⁴⁰

Џафер Вокши је припадао групи косовскометохијских функционера рођених у Ђаковици, који су до окупације Југославије 1941. године учествовали у раду комунистичког покрета у Албанији. Управа државне безбедности је у извештају о ИБ емиграцији из 1955. године навела да је Вокшијева улога у рату била проблематична, да се није истакао ни као борац, ни као руководилац, и да је индиректно био одговоран за хапшење партизанских илегалаца у Ђаковици 1942. године. Након емигрирања у Албанију, Вокши је писао чланке за лист „Зери и Популит“, у којима је износио најоштрије критике на рачун југословенског руководства и КПЈ.¹⁴¹

Шабан Хација рођен је у Албанији, а у току рата се затекао на Косову и Метохији, где се повезао са одредом „Емин Дураку“, којим је у то време командовао Фадиљ Хоџа. Хација је брзо напредовао у Народноослободилачкој војсци тако да је до краја рата постао командант Седме косовско-метохијске бригаде НОВЈ. Након рата, Хација је постављен за начелника Обласне управе Народне милиције на Косову и Метохији. Месец дана након објављивања резолуције ИБ-а, Шабан Хација се повезао са капетаном Народне милиције Шабаном Зејнелијем и организовао бекство у Албанију. Као први човек милиције на Косову и Метохији Хација је био добро прихваћен од стране албанских власти и убрзо је постављен за првог човека милиције у Скадарској области.¹⁴²

Из Југославије у Албанију је, као део „информбировске емиграције“ између 1948. и 1953. године, избегло 283 лица, а у наредних пет година још 275 особа, тако да је до 1958. године укупно 558 југословенских држављана из политичких разлога прешло у Албанију. Југославији је сметала деструктивна делатност ове емиграције, која

---

¹³⁹ ¹³⁹ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Оптужница Окружног јавног тужилаштва у Призрену против Нијаза Маљокуа, Диде Седата, Демуша Цаханија, Шаније Хоџе, Ибрахима Мона, Реџепа Мухадрија, Хасана Бајрамија и Мухамеда Еминија, 4. јун 1956, стр. 3.

¹⁴⁰ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Proces verbal i ballafaqimit në më, Извештај начелника СУП-а у Призрену Будимира Гајића истражном судији Окружног суда у Призрену, 1956.

¹⁴¹ АС, фонд БИА, II-125, ИБ емиграција у Албанији II, стр. 41; Ana La laj, *Pranvera e rrejtshme e pesëdhjetegjastës*, стр. 103.

¹⁴² АС, фонд БИА, II-125, ИБ емиграција у Албанији II, стр. 242.

се огледала у писмима које су емигранти из Албаније слали својим пријатељима и рођацима на Косову и Метохији и у Македонији. Садржај писама био је изразито непријатељског карактера према Југославији и, по схватању југословенских власти, на линији иредентизма.¹⁴³

Међу емигрантима који су после објављивања резолуције Информбироа прешли из Југославије у Албанију посебну групу су чинили бивши чланови Комунистичке партије Југославије. Већина ових емиграната дошла је из Црне Горе, а мањи део је припадао албанској популацији са Косова и Метохије. Они су једно време намеравали да оснују посебну партијску организацију као „аутентични“ југословенски комунистички покрет. Услед противљења КПА, од ове идеје се одустало. Уместо тога, одбегли чланови КПЈ су у току 1951. године формирали неколико партијских „кружока“. Најпознатији кружок налазио се у Тирани и предводио га је Џафер Вокши. У Берату су постојала два кружока којима су руководили Живко Крстовић и Вукашин Шаруновић. У Валони се на челу једног кружока налазио Раде Вучинић, а на челу другог Цветко Ковијанић. У Камзи поред Тиране постојао је кружок којим је руководио Милорад Бакоч. Југословенски емигранти у Албанији били су учлањени у „Савез југословенских патриота“, којим је из Москве руководио генерал Петар Попивоца. На челу Савеза у Албанији налазио се Јован Марковић, док је дужност потпредседника обављао Шабан Зејнели, бивши капетан у Југословенској армији.¹⁴⁴

Југословенска емиграција у Албанији је од јануара 1951. године издавала свој часопис – „За слободу“. Уредник листа био је Јован Марковић, а чланови редакције Џафер Вокши, Димитрије Јојић и Шабан Зејнели. Лист се штампао на српскохрватском језику у штампарији листа „Башкима“, а чланке у њему су могли да пишу сви југословенски емигранти у Албанији. Написани текстови би најпре били читани на састанцима кружока којем је припадао писац текста, и уколико би добили одобрење, прослеђивани су редакцији листа на даље прегледање и кориговање. Пре самог објављивања, чланке су прегледали и чланови редакције „Башкима“. Лист је настојао да прикаже скретање југословенског руководства у правцу сарадње са капиталистичким земљама, а аутори чланака су посебну пажњу посвећивали војном пакту Југославије, Грчке и Турске.¹⁴⁵ Југославија је настојала да одговори на ову

---

¹⁴³ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.4/14, Шиптарска национална мањина, 1958, с.тр. 3.

¹⁴⁴ АС, фонд БИА, II-122, ИБ емиграција у Албанији, л.14–16.

¹⁴⁵ АС, фонд БИА, II-122, ИБ емиграција у Албанији, л.17, 18.

појаву, тако да је 10. маја 1951. године у Призрену основан „Савез албанских политемиграната“, који је имао за циљ да компромитује режим Енвера Хоџе.¹⁴⁶

Албанско непријатељство према Југославији у деценији након резолуције ИБ-а испољавало се на различите начине, од којих су посебно били значајни обавештајно-диверзантска делатност, изазивање пограничних инцидената и организовање антијугословенских судских процеса, који су спровођени уз интензивну медијску кампању. Дуж целе албанско-југословенске границе, са албанске стране је формирана мрежа обавештајно-диверзантских центара, одакле су диверзанти улазили на територију Македоније, Црне Горе и Косова и Метохије.¹⁴⁷ У периоду 1948–1954. године, идентификовано је 255 албанских диверзаната и агената на територији ФНРЈ који су чинили убиства, растурали пропагандни материјал и врбовали југословенске грађане албанске народности у циљу рушења постојећег државног поретка. У овим операцијама, убијено је 10 југословенских грађана, 15 их је рањено, док су три киднапована и пребачена у Албанију. Југословенске безбедносне структуре су за то време ликвидирале 7 албанских агената, а 16 ухапсиле.¹⁴⁸ На самој граници, у периоду од 1948. до 1955. године, забележена су 574 гранична инцидента, у којима је убијено 11 југословенских граничара, 8 рањено, а 3 насилно одведена у Албанију.¹⁴⁹

Нестабилност границе са Албанијом и чести упади диверзаната приморали су Југословенску армију да ојача своје снаге на простору Косова и Метохије. Реорганизацијом из 1950. године подручје Косова и Метохије припало је 13. корпусу са седиштем у Нишу. Те године 286. артиљеријски пук премештен је из Куманова у Призрен, а 1952. године 355. пионирски пук премештен је из Ранковићева у Вучитрн. КНОЈ је 1953. године расформиран, а задатак чувања границе са Албанијом преузеле су граничне јединице ЈНА.¹⁵⁰

Након злочина почињених од стране диверзаната из Албаније, косовскометохијски Албанци упућивали су телеграме саучешћа југословенским

¹⁴⁶ Bogumil Hrabak, „Albanski emigranti u Jugoslaviji 1948–1954“, *Tokovi istorije*, br. 1-2 (1994), str. 94–96.

¹⁴⁷ Bojan Dimitrijević, „Istorijski aspekti terorizma u Srbiji“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2008), str. 134.

¹⁴⁸ АС, Фонд БИА, III-135, Срески комитети у Призрену, Ораховцу и Сувој Реци, Урошевцу и Приштини – спискови одметника, л. 13.

¹⁴⁹ Ови подаци се односе на извештај о односима ФНРЈ и Албаније који је 1957. године достављен Јосипу Брозуну. Према подацима Мухамеда Кешетовића, само у периоду 1. јул 1948 – 15. октобар 1950. године, албанска страна учинила је 615 граничних инцидената. Видети: АЈ, фонд 837, КПР, I-5-b/1-3, Албанија, 4.I – 7. XII 1957, Односи ФНРЈ – НР Албанија, с.тр. 6, 7; Muhamed Kešetović, *Kontrarevolucija na Kosovu*, Beograd 1984, str. 61.

¹⁵⁰ Bojan Dimitrijević, „Jedinice jugoslovenske vojske na Kosovu i Metohiji 1945–1999“, *Istorija 20. veka*, br. 2. (2007), str. 104.

властима и породицама убијених граничара, уз најоштрије осуде „шпијуна и убица из Албаније“ и „освајачке руске бирократије“.¹⁵¹ Радници Рударског басена хрома из Ђаковице су након једног од ових злочина организовали протестно окупљање на коме су поручили да су спремни и оружјем да бране Југославију од напада из Албаније: „Бескичмењаци са Истока нека нас оставе на миру јер и ми знамо пуцати“¹⁵². На основу расположивих извора не можемо поуздано утврдити да ли су грађани из Ђаковичког среза сами кроз месне одборе одлучили да шаљу писма Савезном извршном већу у којем осуђују Хоцин режим и Совјетски савез или су иницијативе за ова писма заправо долазиле од водећих албанских функционера у АКМО. У сваком случају, писма из албанских села и срезова након злочина диверзаната представљају сведочанство о страху албанског живља на Косову и Метохији да ће непријатељске операције Албаније против Југославије довести до смањења њихових политичких права.

Од 1949. године у Албанији је актуелизована тема „шпијунирања“, а судским процесом Кочи Дзодзеу на пролеће те године започет је својеврстан „лов на југословенске шпијуне“.¹⁵³ Кочи Дзодзе, Рамадан Читаку¹⁵⁴, Панди Кристо, Нури Хута, Васко Леци и Васо Митрољорди оптужени су да су предводници „троцкистичко-терористичке агентуре“ у вођству партије, која је радила „по инструкцијама Титове националистичко-троцкистичке клике“. У оптужници Врховног суда Албаније против Дзодзеа наведене су и бројне оптужбе на рачун Југославије и КПЈ.¹⁵⁵ На судском процесу, који је југословенско руководство оценило „монструозним“, оптужено је државно руководство, спољна политика, економска политика и државно уређење ФНРЈ, а поименце су поменути Јосип Броз, Александар Ранковић, Светозар Вукмановић, Јосип Ђерђа и Велимир Стојнић са циљем да се југословенско руководство дискредитује на међународној сцени.¹⁵⁶ Кочи Дзодзе је 11. јуна 1949. године осуђен на смрт, а дан након тога је убијен. Панди Криту осуђен је на 20 година затвора, а Нури

¹⁵¹ АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 617, Телеграм грађана Пећи Савезном извршном већу, 26. јун 1953.

¹⁵² АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 617, Писмо Рударског басена хрома из Ђаковице Савезном извршном већу, 27. јун 1953.

¹⁵³ Дзодзе и Кристо су стављени у притвор убрзо после Првог конгреса КПА 8 – 22. новембра 1948. Опширније видети: Pero Zlatar, *Enver Hodža. Politička biografija*, Београд 1986, стр. 143–148.

¹⁵⁴ Рамадан Читаку био је амбасадор Албаније у Југославији 1948. године. Када се вратио у Тирану, Енверу Хоци је поручио да у Југославији нема приметио никакве промене у односу на периоду када су две земље имале пријатељске односе, због чега је ускоро искључен из Партије. Видети: АЈ, фонд 90, Лична збирка Панајот Пљакуа, К.1/27, Историја КП Албаније, стр. 17, 20.

¹⁵⁵ Интегрални текст оптужнице видети у: АЈ, фонд 90, ЛЗ ПП, К.3/7, Оптужница јавног тужиоца НР Албаније против Кочи Дзодзеа, 11. мај 1949.

¹⁵⁶ Стенографске белешке са суђења Кочи Дзодзеу објављене видети у *Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave 1945-1948. Dokumente*, стр. 539–562.

Хута на 10 година затвора.¹⁵⁷ Ово је био први антијугословенски судски процес у земљама Источног блока, чиме је кампања против Југославије у Албанији добила додатног замаха. Уследили су нови судски процеси са антијугословенским предзнаком у Пескопеји, Драчу, Тирани, Скадру и Подградецу. Укупно је регистровано 15 оваквих процеса, на којима је 18 људи осуђено на смрт, а 58 на затворске казне различитог трајања. Поред тога, југословенске власти располагале су информацијом да је у периоду 1949–1953. године у Албанији без суђења ликвидирано 142 људи.¹⁵⁸

Важну улогу у политичкој и обавештајној делатности Албаније према Југославији и косовским Албанцима имало је посланство Народне републике Албаније у Београду. Иако су званични контакти албанског посланства са косовскометохијским руководиоцима у деценији након избијања сукоба са Информбироом били ретки, сви захтеви за визе Албанаца из Југославије ради посете пријатељима и рођацима у Албанији морали су бити одобрени од стране албанског посланства. У просеку је месечно долазило до око сто контаката албанског посланства са држављанима Југославије, који су углавном тражили визе за Албанију. Приликом ових посета, посланство је од југословенских Албанаца тражило не само личне податке, већ и информације о положају Албанаца у Србији и Југославији, о албанским руководиоцима, као и о учешћу Албанаца у органима власти, друштвеном управљању и масовним организацијама. Посланство је одржавало контакте и са албанским студентима и професорима у Београду, о чему ћемо опширније писати у поглављу „Политика у просвети и просвета у политици“.¹⁵⁹

У разговорима са југословенским Албанцима, припадници посланства су углавном нападали југословенске власти као „америчке плаћенике“ и „денационализаторе“ Албанаца у Југославији. За југословенске власти посебан проблем је представљала Радио Тирана која се, по признању Комисије за националне мањине, „подоста слушала“ у крајевима Србије и Македоније насељеним Албанцима.¹⁶⁰

---

¹⁵⁷ ДАМСП, ПА–1949, Албанија, ф. 2, д. 8, 2/204 Телеграм Посланства ФНРЈ у Тирани Министарству иностраних послова 14. јуна 1949. О процесу Кочи Дзодзеу опширније погледати: ДАМСП; ПА–1949, Албанија, ф. 1, д. 12, Односи наши политички са Албанијом, 1/99, Процес Кочи Дзодзеу и друговима; АЈ, 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, к. 3, а.ј. 243, 249, 250; АЈ, фонд 90, Лична збирка Панајот Пљакуа, К.1/27, Историја КП Албаније, стр. 18–20.

¹⁵⁸ АЈ, фонд 837, КПР, I-5-b/1-3, Албанија, 4.I– 7. XII 1957, Односи ФНРЈ – НР Албанија, стр. 5, 6.

¹⁵⁹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.4/14. Шиптарска национална мањина, 1958. О контактима албанског посланства са албанском интелектуалном елитом у Београду видети: АС, фонд БИА, к.

¹⁶⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.4/14. Шиптарска национална мањина, 1958.

Бројнија од југословенске емиграције у Албанији била је албанска емиграција у Југославији. Према извештају совјетског посланика у Албанији Чувахина, у прва три месеца након изласка Резолуције, у Југославију је емигрирало преко 300 држављана Албаније.¹⁶¹ Према подацима Председништва Владе ФНРЈ од избијања сукоба са Информбироом до краја 1951. године укупно је из Албаније у Југославију прешло око 2.500 људи који су добили статус „политичких миграната“. Међутим, наведено је да је из Албаније у Југославију ушло преко 1000 Албанаца који нису званично евидентирани на граници.¹⁶² У извештају је посебно напоменуто да чак 70% „политичких миграната“ чине сељаци и да читаве породице, по стотине њих, прелазе границу и улазе на територију Косова и Метохије и Македоније. Заправо се радило о економској миграцији Албанаца у економски развијенију Југославију. Да су мотиви за миграцију били доминантно економске природе упућује нас и месечни билтен Првог одељења Удбе за НР Србију из новембра 1951. године. У овом документу је о емиграцији из Албаније написано следеће: „Разлози бекства код нас су углавном тешко економско стање, велике обавезе према држави у виду откупа жита, меса и других пољопривредних производа, затим полицијски притисак, а уједно је томе допринео и проглас емиграната који се налазе код нас“.¹⁶³

У извештају Душана Мугоше о албанској емиграцији у Југославији из 1951. године, уопште се не спомиње економски мотивисана емиграција, већ само политичка. Овај извештај је са идеолошког становишта садржао одређене контрадикторности. Мугоша је албанске емигранте у Југославији најпре описао као „добронамерне људе“ и „албанске патриоте“, да би неколико реченица касније закључио да међу емигрантима има зогиста, балиста и људи наклоњених Западу, „а најмање комуниста“.¹⁶⁴

Код функционера Партије рада Албаније мотив за емигрирање у Југославију био је страх да ће бити ликвидирани по наређењу Енвера Хоџе. Министар без портфеља у Влади Албаније и члан Централног комитета ПРА Панајот Пљаку емигрирао је у Југославију 16. маја 1957. године.¹⁶⁵ Југословенске власти су га убрзо запослиле у

---

¹⁶¹ *Советский фактор в Восточной Европе: 1944–1953, т.1. 1944–1948. Документы*, Москва 1999, стр. 635, 636.

¹⁶² АЈ, фонд 50, ф. 35, д. 1061.

¹⁶³ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, к. 3, 1/1-258-а, Извод из месечног билтена I одељења УДБ-е за НР Србију, за месец новембар 1951. године, о Албанији, 5.12. 1951.

¹⁶⁴ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, к. 3, 1/1-258, Извештај Душана Мугоше о стању у Албанији, 1. септембар 1951.

¹⁶⁵ Панајот Пљаку (1919–1966) рођен је у округу Корча 1919. године, а док је као учитељ радио у Драчу тридесетих година био је активан у комунистичком покрету. У партију се учланио 1942. године. У Југославији је први пут боравио у октобру 1946. године у саставу делегације албанског Генералштаба. Од

Институту за Међународни раднички покрет, а уписао је и Економски факултет у Београду. Пошто код себе није имао сведочанство о завршеном средњем образовању. Фадиљ Хоџа и Џавид Нимани су сведочили да је Пљаку заједно са њима завршио Учитељску школу у Елбасану 1939/1940. године.¹⁶⁶ Пљаку је за потребе југословенских власти састављао реферате о ситуацији у Албанији, Партији рада Албаније, масовним организацијама у Албанији и водећим албанским руководиоцима.¹⁶⁷

3.3. Покушај нормализације југословенско-албанских односа и самоизолација Албаније

У првој половини 1953. године, непријатељска делатност Албаније према Југославији почела је постепено да јењава. О томе сведочи извештај Окружног суда у Призрену за период јануар – јун 1953. године у којем је наведено да је број предмета по кривицама против народа и државе „у благом опадању“, али и да је руководство Албаније „и даље доследно у својој непријатељској делатности против Југославије“.¹⁶⁸

Од свих земаља Источног блока, Албанија је најтеже прихватила постепено отопљавање односа између Југославије и Совјетског савета након Стаљинове смрти и појаве Никите Хручова као новог совјетског лидера. Власти у Москви и совјетски амбасадор у Тирани током 1954. године почели су да охрабрују Енвера Хоџу, Мехмета Шехуа и друге албанске руководиоце да ублаже свој изразито непријатељски став према Југославији.¹⁶⁹ Прве потезе ка нормализацији односа повукла је Југославија, чији је Државни секретаријат иностраних послова 18. јула 1953. године предложио посланству Албаније у Будимпешти да две земље предузму мере у правцу нормализовања ситуације на граници, која је у претходном периоду била поприште сукоба и инцидената. Предложено је стварање мешовите комисије која би се састајала у

1948. до 1950. године школовао се на Вишој војној академији „Ворошилов“ у Москви. Опширније видети: АЈ, фонд 90, Лична збирка Панајот Пљакуа, К.1/1, 2, 4, Легитимација чланства у ЦК ПР Албаније, Партијска књижица 1952, Легитимација за виши орден Суворова 1. степена Војне академији „Ворошилов“.

¹⁶⁶ АЈ, фонд 90, ЛЗ ПП–К.1/6, Документа за упис на Економски факултет.

¹⁶⁷ АЈ, фонд 90, ЛЗ ПП–К.1/41, Анкетни листови са одговорима о Албанији; АЈ, фонд 90, ЛЗ ПП–К.2/1-25, Материјали из историје ПР Албаније.

¹⁶⁸ АК, *Këshili popullor krahinor*, 1953, к. 12, Извештај о раду Окружног суда – Призрен за прво полугође 1953.

¹⁶⁹ Aleksandar Životić, „Soviet factor in Yugoslav-Albanian relations (1953–1961)“, in *The Balkans in the Cold war*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2011, str. 305, 306; A. Lalaj, *Pranvera e rrejtshme e pesëdhjetegjastës*, str. 138–155.

Охриду и Подградецу како би се отклонили постојећи погранични проблеми.¹⁷⁰ Следећи корак учинила је Влада Албаније 21. децембра 1953. године када је упутила званичан предлог Југославији да две земље обнове дипломатске односе и поново отворе дипломатска представништва у Београду и Тирани. Југославија је у мају 1954. године прихватила предлог, али уз услов да се Југославији врати стара зграда њеног посланства у Тирани, која је незаконито узурпирана 1950. године.¹⁷¹ У јулу 1954. године, у Тирану је послат Предраг Ајтић као први посланик Југославије у Албанији након четири године.

Број инцидената на југословенско-албанској граници значајно се смањио током 1954. године, што је, уз обнову дипломатских представништава, био један од првих показатеља делимичне нормализације односа. Међутим, антијугословенска кампања у Албанији је до 1954. године узела толико маха да није било могуће нагло је обуставити, чак и да је код албанског руководства постојала истинска воља за таквом променом. Југословенско руководство је, поучено горким искуством из 1948. године, овога пута питању отопљавања односа са Албанијом приступило много опрезније, без илузија да је односе две земље могуће вратити на ниво из прве три послератне године.

Након посете Хрушчова Београду и Београдске декларације од 2. јуна 1955. године, залагање за нормализацију односа са Југославијом постало је и део званичне реторике водећих албанских руководилаца, чиме је антијугословенска кампања у Албанији привремено обустављена. Енвер Хоџа је у јулу објавио чланак у листу „Зери и Популит“, који је у потпуности био на линији Хрушчовљевог говора у Београду и залагања за отопљавање односа са Југославијом. Приликом Хоџине посете Москви у септембру 1955. године, нови курс дефинитивно је потврђен, тако да су у наредним месецима чланови југословенског посланства у Тирани добили слободу кретања, нормализована је ситуација на међудржавној граници, а почели су и преговори о ослобађању заробљених граничара и војника.¹⁷²

На пријему поводом десетогодишњице дипломатских односа Албаније и СССР, председник албанске владе Мехмет Шеху изјавио је да је Београдска декларација

---

¹⁷⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.3/260, Предлог ДСИП ФНРЈ Влади НР Албаније да се гранични инциденти испитују и решавају путем мешовитих комисија састављених преко посланства ФНРЈ и НРА у Будимпешти, 18. јул 1953.

¹⁷¹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.3/261, Нота Владе ФНРЈ Влади НР Албаније поводом незаконитих поступака албанских власти којима је нарушена екстериторијалност посланства ФНРЈ у Тирани, 15. мај 1954.

¹⁷² А. Životić, „Soviet factor in Yugoslav-Albanian relations (1953–1961)“, in *The Balkans in the Cold war*, edited by Vojislav G. Pavlović, str. 308–309.

„принципијелна основа за југословенско-албанске односе“ и да је потребно нормализовати односе две земље, што је био први случај да је председник Владе Албаније на овакав начин говорио о Југославији.¹⁷³ На истом пријему Енвер Хоџа је пришао југословенском амбасадору Предрагу Ајтићу и у пријатељском тону причао о заједничкој борби две земље у Другом светском рату. Припадницима југословенског посланства на свечаности су доста пажње придавале и совјетске дипломате, чиме су индиректно давали смернице албанским руководиоцима и подстицали их на поновно успостављање односа са Југославијом.¹⁷⁴

Мехмет Шеху је у јануару 1956. године изјавио да су односи Албаније и ФНРЈ „крнули напред на пут нормализације“.¹⁷⁵ Већ у мају исте године албански посланик у Београду Карафило поручио је Добривоју Видићу да је по његовом мишљењу „нормализација завршена“ и да треба радити на даљем унапређењу односа. Ипак, албански посланик је, пратећи политику државе коју је представљао, одбио да се негативно изјасни о процесу Кочи Дзодзеу и другим антијугословенским процесима, поручивши да су „суђења друга ствар“.¹⁷⁶ Антијугословенски процеси у Албанији, у којима су Јосип Броз и други руководиоци ФНРЈ поименце споменути као „троцкисти“ који су намеравали да окупирају Албанију, за југословенску страну су представљали озбиљну препреку отопљавању односа између две земље.

Колико је новоуспостављено „пријатељство“ заправо било крхко и кратког даха видело се на Трећем конгресу Партије рада Албаније у мају 1956. године Тирани. На Конгресу су поздрављени закључци Двдесетог конгреса Комунистичке партије Совјетског савеза, а Енвер Хоџа и албански руководиоци су признали „одређене грешке“ у вези односа према Југославији, који је у целисти означен као преоштар.¹⁷⁷ Истовремено, албанско руководство је одбило да се директно ограда од процеса Кочи Дзодзеу и осталих антијугословенских процеса.¹⁷⁸ Уз оштре нападе на Дзодзеа, поновљене су и неке од старих оптужби на рачун Југославије. Државни секретаријат за

---

¹⁷³ ДАМСП, ПА–1955, Албанија, ф. 1, д. 18, Извештај посланства из Тиране Државном секретаријату иностраних послова, 12. новембар 1955.

¹⁷⁴ ДАМСП, ПА–1955, Албанија, ф. 1, д. 29, Телеграм Предрага Ајтића Државном секретаријату за иностране послове, 11. новембар 1955.

¹⁷⁵ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.3/269, Из говора Мехмета Шехуа са састанка консултативног комитета Варшавског пакта, одржаног у Прагу 26. јануара 1956. године.

¹⁷⁶ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.3/273. Забелешка о разговору Добривоја Видића са Карафилом, послаником НР Албаније, 10. мај 1956.

¹⁷⁷ АЈ, фонд 90, Лична збирка Панајот Пљакуа, К.2/6, Извештај ЦК ПР Албаније на III конгресу, који је поднео Енвер Хоџа.

¹⁷⁸ АЈ, фонд 90, Лична збирка Панајот Пљакуа, К.1/27, Историја КП Албаније, стр. 42.

инострани послове ФНРЈ је поводом тога заседао у Београду и дошао до закључка да срдачни односи са Совјетским савезом очигледно не повлаче аутоматски такве односе са Албанијом. ДСИП је закључио да је нужан услов за пуну нормализацију односа две земље званично одбацивање оптужби на рачун Југославије изречених на антијугословенским процесима.¹⁷⁹

Током 1956. године између две земље су потписани уговори о трговинској размени, водопривреди у пограничним зонама и ваздушном саобраћају. Ипак, југословенске власти су биле свесне да је промена у албанском ставу према Југославији искључиво била последица заокрета у совјетској политици према Југославији и огромног утицаја који је СССР имао у креирању албанске спољне политике, а не искрених намера албанског руководства да развија пријатељство са Београдом. Исправност ове процене показаће се већ у другој половини 1956. године, када је у Албанији дошло до избијања нове антијугословенске кампање. Повод су били догађаји у Мађарској током октобра и новембра 1956. године и реакција Југославије на совјетску војну интервенцију у тој земљи. На мети албанског руководства нарочито је био Јосип Броз, након његовог говора у Пули 11. новембра, у којем је коментарисао и последње догађаје у Мађарској. У наредним данима албанска штампа била је преплављена нападима на југословенско руководство, са посебним акцентом на говор Броза у Пули.

У Југославији су очекивали да негативна реакција Албанаца на Брозов говор у Пули буде привременог карактера и да ће се кроз неколико месеци односи две земље вратити на пут нормализације. Међутим, кампања започета у јесен 1956. године додатно је интензивирана 1957. године и претворила се у континуирано непријатељство Албаније према Југославији у наредној деценији. У јануару 1957. године у Северној Албанији су почеле да се одржавају конференције у организацији КПА на којима су југословенски комунисти означени као „агенти Запада“. Мехмет Шеху је истог месеца оптужио Тита да „псује Албанију“ јер му албански комунисти не дозвољавају да „поново постане господар Албаније“.¹⁸⁰ Енвер Хоџа је у извештају о међународној ситуацији који је поднео пленуму ЦК Партије рада Албаније одржаном 13–16. фебруара 1957. године оптужио југословенско руководство да је подржало „контрареволуцију у Мађарској“. Поред тога, Хоџа је на пленуму говорио и о Косову,

---

¹⁷⁹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.3/274, Забелешка са састанка код друга Видића по питању даље политике према Албанији, 8. јун 1956.

¹⁸⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.3/293, Белешке о акцијама ПРА упереним против Југославије, јануар 1957.

оптуживши југословенско руководство да је заузело „шовинистички став“ према Албанцима и да спроводи њихову „денационализацију“. Он је навео да су „десетине хиљада становника Косова приморани да напусте своје домове и да се исељавају у Турску“.¹⁸¹

Одговор Југославије био је видљив на седници Обласног одбора ССРН за Косово и Метохију 20. марта 1957. године, на којем је главна тема била „клеветничка кампања“ руководилаца Албаније против Југославије. Албански функционери из АКМО оптужили су Енвера Хоџу да је неистинито приказивао положај Албанаца у Југославији са циљем распиривања мржње између два народа.¹⁸² Краткотрајни период отопљавања односа између две земље дефинитивно је био окончан.

Паралелно са покретањем новог таласа антијугословенске пропаганде, у периоду 1957–1961. дошло је и до политичког удаљавања Тиране од Совјетског савеза и земаља Источног блока. Један од разлога захлађења односа био је покушај Москве да ублажи антијугословенску кампању Тиране. Енвер Хоџа је на Првој конференцији комунистичких и радничких партија у Москви 1957. године покушао да докаже да Југославија није социјалистичка земља и да издејствује рехабилитовање Резолуције ИБ-а из 1948. године.¹⁸³ Својим односом према Југославији, Енвер Хоџина власт је нарушавала монолитност спољнополитичке оријентације земаља Источног блока.¹⁸⁴ Приликом посете Никите Хрушчова Тирани крајем маја и почетком јуна 1959. године, албански и совјетски лидер договорили су се да ће две земље са Југославијом градити односе „на бази узајамног поштовања, равноправности и немешања у унутрашње ствари“. Албанско руководство није поштовало овај договор, него је убрзо наставило са нападима на Југославију.¹⁸⁵

Према мишљењу у историчара Етхема Чекуа, захтеви Хрушчова да Тирана оконча непријатељство према Југославији одлучујуће су утицали на прекид албанско-совјетских односа.¹⁸⁶ На Другом партијском саветовању комунистичких земаља у Москви 1960. године, Енвер Хоџа је пред представницима осамдесет комунистичких партија оштро напао Хрушчова и совјетско руководство, оптужујући их за

¹⁸¹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, IX, Албанија, К.3/297, Реферат Енвера Хоџе „О међународној ситуацији и задацима Партије“ на пленуму ЦК ПРА од 13. до 16. фебруара 1957.

¹⁸² *Косово и Метохија 1912–2010. Хронологија*, стр. 111.

¹⁸³ АЈ, фонд 90, Лична збирка Панајот Пљакуа, К.1/27, Историја КП Албаније, стр. 42.

¹⁸⁴ А. Живо тић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, стр. 707–709.

¹⁸⁵ М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, стр. 226.

¹⁸⁶ Ethem Çeku, *Kosovo and Diplomacy Since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*, London–New York 2016, str. 62.

ревизионизам и за ускраћивање помоћи Албанији. Остали учесници саветовања осудили су наступ Енвера Хоџе као провокаторски, а Никита Хрушчов је безуспешно покушао да спречи ескалацију сукоба. По повратку Енвера Хоџе из Москве започет је притисак на совјетске стручњаке у Албанији, а са притиском се суочавала и совјетска амбасада у Тирани.¹⁸⁷

Совјети су у мају 1961. године донели одлуку о повлачењу стручњака из Албаније, сојветски амбасадор је напустио Тирану у августу, а у децембру 1961. године прекинути су дипломатски односи између две земље. Новог спољнополитичког савезника Енвер Хоџа је пронашао у Кини.¹⁸⁸ Албанија је тада постала једина земља у Европи која се налазила у истовременом сукобу са обе светске суперсиле.¹⁸⁹ То, међутим, није утицало на опредељење Албаније према Југославији и Јосипу Броз, тако да су функционери Партије рада Албаније у јавним наступима током шездесетих година истовремено нападали „амерички империјализам“, „хрушчовљевске ревизионисте из Москве“ и „титоистичке слуге америчког империјализма“.¹⁹⁰

3.4. Улога САД и Велике Британије

Поред надзора лица за чије ставове се сматрало да су били „на линији Информбироа“, југословенски безбедносни органи водили су посебну евиденцију особа чији политички ставови су били „на линији Запада“. Службе безбедности на Косову и Метохији су као „прозападне елементе“ означавале људе који су за време рата били на страни фашистичког окупатора, националисте из редова интелигенције и просветних радника, аге и бегове, припаднике дервишких секти, трговце и занатлије, а сматрало се да је под утицајем просветних радника прозападним ставовима склона и ђачка популација у Области. Симпатије према Западу код поменутих група углавном су биле последица албанског национализма, односно уверења да ће Британија и Америка

¹⁸⁷ АЈ, фонд 90, Лична збирка Панајот Пљакуа, К.1/27, Историја КП Албаније, стр. 43, 44; Р. Плјаку, *Nasilje nad albanskom revolucijom*, стр. 120–122; А. Живо тић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, стр. 634.

¹⁸⁸ Ylber Marku, *Sino-Albanian relations during the Cold War, 1949-1978 : an Albanian perspective*, doctoral dissertation, Lingang University, Department of History, 2017, стр. 96–98.

¹⁸⁹ А. Живо тић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, стр. 635–639; Александар Живо тић, „Заоштравање југословенско-албанских односа у сенци совјетско-албанског сукоба (1959–1961)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2010), стр. 90–92; М. Vickers, *The Albanians. A modern History*, стр. 185–191.

¹⁹⁰ АQSH, AP/10 Enver Hoxha, g. II, n. III, v. 1966, d. 183, Shënime dorëshkim të Shokut Enver Hoxha „Liku idimi i Rankoviç“, ku bëhet fjalë mbi luftën për pushtet në Jugosllavi nga trockistët Tito-Rankoviç, etj. 13. 7. 1966, стр. 7, 8.

помоћи националистичким снагама да створе Велику Албанију.¹⁹¹ С друге стране, Исуф Кечи, политички комесар Шесте албанске јуришне дивизије која је током 1945. године боравила на Косову и Метохији, приметио је прозападно расположења код српског становништва. Он је обавестио Централни комитет Комунистичке партије Албаније да „реакција“ ишчекује распад савезништва између Тита и Енглеза, енглески напад на Титову Југославију и повратак краља Петра на власт.¹⁹²

Незванична подршка Велике Британије Бали комбетару и албанској побуни на Косову и Метохији 1944. и 1945. године, као и емигрирање највећих ратних злочинаца и водећих албанских квислинга у западне земље представљали су темеље прозападне оријентације албанских националиста. На великом скупу балистичких група са Косова на Скопској Црној Гори у септембру 1946. године, договорено је да се балисти поделе у две групе, од којих ће једна остати на Косову, а друга „привремено емигрирати“ на Запад, како би се победнички вратила уз помоћ „Англо-американаца“.¹⁹³ Организација „Национал демократик Шиптар“, која је након 1945. године представљала крвну организацију свих балистичких група на Косову и Метохији, међу локалним Албанцима је ширила пропаганду да ће доћи до британске и америчке војне интервенције, која ће поразити комунизам на Балкану, а Косово припојити Албанији. Вође НДШ-а Имер Бериша, Хамди Бериша и Ђон Серечи, у документима Удбе означени су као агенти британске службе.¹⁹⁴

Нада албанских националиста да ће доћи до западне интервенције против Југославије није нестала за време сукоба Југославије са Информбироом 1948–1954. године, упркос томе што су САД у наведеном периоду представљале војни и економски ослонац Титове Југославије. Удба у Подујеву је 1953. године разбила локалну организацију НДШ, која је у претходном периоду најављивала подизање великог устанка Албанаца у Југославији, уз логистичку подршку Американаца и Британаца.¹⁹⁵ Недавно објављени западни извори указују на то да САД и Британија у том периоду

---

¹⁹¹ АС, фонд БИА, III-121, Анализа у вези националних мањина на терену града Приштине. Националне мањине и западне земље, 22. март 1956.

¹⁹² AQSH, f. 14/APSTR v. 1945, d. 16, Raporte të Divizionit të VI-të Su lmues dërguar Komitetit Qendror të Partisë mbi gjendjen politike, organizative, kulturore - arsimore dhe ushtarake në brigadat, si dhe mbi gjendjen politike në Kosovë dhe Maqedoni (mbi qëndrimet e padrejta, persekutimet etj. nga ana e reparteve partizane jugosllave), a.j. 26, Raport'i muejit Qershor 1945, 15. 7. 1945.

¹⁹³ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 111.

¹⁹⁴ АС, фонд БИА, III-121, Анализа у вези националних мањина на терену града Приштине. Националне мањине и западне земље, 22. март 1956.

¹⁹⁵ АС, фонд БИА, III-121, Извештај о извршеној анализи по питању националне мањине на терену Подујевског среза, стр. 6, 7.

јесу сарађивале са албанским националистима, намеравајући рушење комунистичког режима, али не у Југославији, него у Албанији.

Након избијања сукоба Југославије са Информбироом, Албанија није имала копнену границу ни са једном земљом Источног блока. Још увек није била чланица Уједињених нација, а од милион становника ове државе значајан број људи је имао антикомунистичке ставове. У таквим околностима, америчка и британска обавештајна служба су 1949. године процениле да Албанија представља најлакшу мету за рушење комунистичког режима. Исте године, амерички државни секретар Дин Ачесон и министар спољних послова Британије Ернест Бевин склопили су незванични договор да се две државе ангажују на рушењу комунизма у Албанији.¹⁹⁶ У сарадњи са организацијом „Легалитет“ Абаза Купија, која је заступала обнову монархије и враћање Ахмеда Зогуа на престо, и фашистичким покретом „Бали комбетар“, који су предводили Мидхат Фрашери и Али Келсира, ЦИА и британска обавештајна служба започеле су припреме за тајну операцију „Valuable“ („Вредан“). Више стотина албанских емиграната је од 1949. до 1954. године обучавано у британским камповима на Малти и Британији, као и у америчким војним базама у Немачкој.¹⁹⁷

Након што су завршавале обуку, групе агената су бродовима искрцаване у Јужну Албанију, односно падобранима у Централну Албанију, за коју је процењено да представља упориште присталица Ахмеда Зогуа. Операција се завршила неуспехом, пошто је Сигурими дошао до података о њеном планирању. Велики број ухваћених агената осуђен је на затворске казне, а неки су и стрељани.¹⁹⁸ Од ове неуспеле америчко-британске тајне операције задржане су чврсте везе између западних обавештајних служби и албанске националистичке емиграције. Најугицајнији руководиоци и идеолози Велике Албаније Мидхат Фрашери, Али Келсира и Џафер Дева, стекли су снажан политички ослонац у Сједињеним Америчким Државама.

На то колики утицај су албанске емигрантске организације почеле да имају у САД указује реферат ЦИА о албанској националној мањини у Југославији, који је састављен 7. јануара 1953. године. У документу је наведено да је албанска национална мањина била „прогањана и убијана“ у Краљевини Југославији, а да је у периоду од 1941. до 1944. године фашистичка „Краљевина Албанија“ „обезбедила равноправност

---

¹⁹⁶ <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-01208R000100100019-2.pdf> (Приступљено 14. јануара 2020).

¹⁹⁷ В. Xhemaj, *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*, str. 55–57.

¹⁹⁸ В. Xhemaj, *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*, str. 57–59.

Срба и Црногораца“. Даље је у извештају речено да су од 1941. до 1944. године „Словени могли да стекну функције у државном апарату“ Краљевине Албаније, и да су имали загарантоване „индивидуалне слободе“. Цео извештај био је на линији албанског национализма и великоалбанске пропаганде, тако да је и признавање турске националне мањине на Косову и Метохији 1951. године у документу представљено као вид репресије југословенске комунистичке власти над Албанцима.¹⁹⁹ Извештај ЦИА о албанској националној мањини у Југославији из 1953. године представља прво сведочанство о утицају албанских националиста у емиграцији на креирање америчке политике према питању Косова и Метохије.

Испостава СУП-а у Урошевцу је 1956. године оценила да код албанске националне мањине у Урошевачком срезу постоји „наклоњеност према капиталистичком Западу, док су земље ИБ-а, са изузетком Албаније, јако омрзнуте“. У истом извештају оцењено је да би наклоњеност косовскометохијских Албанаца према Албанији била неупоредиво већа да је Албанија капиталистичка земља. Популарност Запада међу албанским становништвом у АКМО шириле су албанске емигрантске организације.²⁰⁰

У току друге половине педесетих година дошло је и до повећања интересовања америчке администрације за положај албанске националне мањине у Југославији, које се исказивало кроз неколико посета службеника амбасаде САД у Београду Косову и Метохији. Американци су на основу кретања у унутрашњој политици доносили закључке о томе да ли се, и у којој мери, Титова Југославија прилагођавала захтевима и стандардима Запада. Општи закључак током педесетих година је био да је режим у Југославији недемократски и диктаторски. Американци су се интересовали и за међунационалне односе у земљи, препознајући у њима потенцијални извор за дестабилизацију Југославије.²⁰¹

У јануару 1957. године Амбасада САД у Београду доставила је Стејт Департменту извештај под називом „Подаци о текућој узнемирености, напетости и незадовољству у Југославији“. Први од три одељка извештаја носио је назив

---

¹⁹⁹ Information Report: Albanian Minority in Yugoslavia, 7. january 1953, str. 2, 23, 24. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R014500140002-8.pdf> (приступљено 5. јануара 2020).

²⁰⁰ АС, фонд БИА, III-121, Анализа шиптарске националне мањине, Испостава СУП-а Урошевац, 20. март 1956, стр. 3.

²⁰¹ Љубодраг Димић, „Историјски извори и историјско мишљење (Како су америчке обавештајне службе виделе Југославију 50-их и 60-их година XX века)“, *Токови историје*, бр. 3 (2007), стр. 184.

„Националне напетости на Космету“ и садржао је говор Цавида Ниманија о међунационалним односима у Области од 7. јануара 1957. године. Иако је Ниманијев говор представљао уобичајену интерпретацију међунационалних проблема са позиција КПЈ, у америчкој амбасади у Београду су очигледно препознали Аутономну косовско-метохијску област као потенцијално жариште међунационалних сукоба у Југославији.²⁰²

У априлу 1957. године службеници америчке амбасаде у Југославији сусрели се са председником Извршног већа Обласног народног одбора Косова и Метохије Фадиљом Хоџом. У опширном разговору са америчким службеницима, Хоџа је одговарао на питања која су углавном била у вези са албанском националном мањином у Југославији и међудржавним односима са Албанијом. Између осталог, Хоџа је открио да су он и Енвер Хоџа били „ортаци“ за време рата и да је тада Енвер потпуно другачије оцењивао Југославију као државу. Ипак, водећи албански функционер у Југославији у разговорима са службеницима амбасаде наступао је опрезно, уз заступање званичних ставова југословенског руководства.²⁰³

Антијугословенство и напади на Јосипа Броза и КПЈ током шездесетих година постали су неизоставни део јавног дискурса албанског руководства и Партије рада Албаније. Истовремено, сукоб са Совјетским савезом значајно је ослабио капацитете Тиране у њеним плановима према Југославији. Са неразвијеном економијом, у истовременом сукобу са обе суперсиле, политички изолована Албанија није представљала озбиљнију претњу по државне и националне интересе Југославије. Стога је Београд заузео хладну и незаинтересовану позицију према Албанији. Таква политика остаће на снази до 1966. године, када је, услед унутрашњих политичких прилика, југословенска власт почела нагло и интензивно да ради на отопљавању односа са Тираном.

---

²⁰² *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1963*, прир. Момило Павловић, Београд 2008, стр. 165–167.

²⁰³ Момило Павловић, „Извештаји америчке амбасаде из Београда о станју на на КиМ 1957 –1958“, *Istorija 20. veka* br. 2 (2007), стр. 170–173.

4. Учвршћивање аутономије – политички и економски развој АКМО 1948–1963. године

Политички земљотрес у виду искључивања Југославије из Источног блока лако је могао да доведе до преиспитивања југословенске политике према Албанцима у Србији, као и према идеји аутономије Косова и Метохије. У време заседања Информбироа у Букурешту од 20. до 28. јуна 1948. године и прогона југословенских држављана из Албаније који је потом уследио, Статут Аутономне косовско-метохијске области још увек није био потврђен у Скупштини Народне Републике Србије, тако да правна генеза аутономије још увек није била завршена. Сећање на Други светски рат било је свеже, а Косовом и Метохијом су као слободна лица шетали припадници фашистичког државног апарата Велике Албаније, док је великом броју српских избеглица повратак на Косово и Метохију био забрањен.

Режими суседних комунистичких земаља су искористили сукоб Југославије са Совјетским савезом да значајно ослабе положај српске националне мањине у својим државама. Међутим, југословенска власт је према албанској, бугарској, румунској и мађарској националној мањини заузела потпуно другачији приступ. Појава Албаније као декларисаног непријатеља Југославије није поколебала Јосипа Броза у ставу да Албанци у Србији и Југославији треба да остваре потпуну равноправност са осталим народима, уз широк степен аутономије за Косово и Метохију.²⁰⁴

Петнаестогодишњи период који је уследио обележен је бројним политичким, економским и безбедносним изазовима за аутономију Косова и Метохије, које ће власти АКМО, уз одлучујућу подршку српског и југословенског врха, успешно пребродити. Перманентно непријатељство Албаније, чак и након отопљавања односа са Совјетским савезом, шпијунске афере, признавање турске националне мањине и исељавање у Турску, политичко-административна реорганизација и уставне промене у складу са идеологијом самоуправљања представљали су неке од тих изазова. Ипак, аутономија Косова и Метохије у овом периоду није умањена или укинута, него је ојачана, а 1963. године уздигнута је на ниво аутономне покрајине. Поред тога, економске инвестиције су повећане, а политичка и друштвена структура АКМО, заснована на отвореном или прикривеном албанском национализму, очувана.

---

²⁰⁴ У програму СКЈ из 1957. године, југословенски комунисти су се похвалили чињеницом да се сукоб са Информбироом 1948. године ни на који начин није негативно одразио на положај националних мањина из суседних земаља у Југославији. Опширније видети: *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ljubljana 22–26 aprila 1958. Stenografske beleške*, Beograd 1958, str. 1056, 1057.

4.1. Између Удбе и Партије – политички и економски развој АКМО (1948–1955)

На самом почетку информбировске кризе 1948. године, косовскометохијски Албанци суочили су се са додатним проблемом. Непосредно пред излазак Резолуције, у Тирани је одржан састанак између министра унутрашњих послова Албаније Кочи Дзодзеа и шефа Управе државне безбедности на Косову и Метохији Спасоја Ђаковића, делегираног од стране МУП-а Југославије. Тема састанка била је балистичка делатност у пограничним крајевима Југославије и Албаније, а Кочи Дзодзе се распитивао и о водећим косовскометохијским кадровима, нарочито о Фадиљу Хоџи. Пошто му је Ђаковић рекао да је Фадиљово држање добро, Дзодзе му је саопштио следеће: „Енвер је добио свежањ извештаја од њега (Фадиља Хоџе, прим. аут) у којима оптужује партијску организацију Косова и Метохије, наглашавајући своје велико незадовољство радом уопште, а посебно великим бројем ухапшених и стрељаних. Да ли Обласни комитет и Озна за Космет знају да се ти извештаји шаљу Енверу?“. ²⁰⁵ Потом је Дзодзе показао Ђаковићу поменуте извештаје.

Изненађени Ђаковић је одлучио да о овом сазнању не реферише одмах надређенима у Београду, него да најпре обавести секретара Обласног комитета Току Пајковића. Након тога, Пајковић је позвао Фадиља Хоџу, који је, у Ђаковићевом присуству, признао да је тајно слао извештаје Енверу Хоџи. Потом су са целим случајем упознати и одговорни у МУП-у Југославије. Фадиљ Хоџа дао је нешто другачији опис овог догађаја. Према њему, спор око жалби Енверу није се односио на писане извештаје, него на усмене жалбе приликом посете Фадиља Хоџе Тирани након рата. Фадиљ је у свом присећању овог догађаја навео да је Пајковићу и Ђаковићу објаснио да је са Енвером разматрао све аспекте послератног живота на Косову и Метохији, укључујући и „тешкоће“ са којима се сусретало обласно руководство. ²⁰⁶ Међутим, у разговору са албанским историчаром Агимом Зогајем у априлу 1994. године, који је, уз одобрење Вахиде Хоџе, објављен у листу „Зери“ у децембру 2002. године, Фадиљ Хоџа је готово у потпуности потврдио Ђаковићеве оптужбе. Фадиљ Хоџа је 1994. године изјавио да је Енверу Хоџи 1945. године скренуо пажњу на лош положај Албанаца на Косову, на то да је употреба албанске заставе забрањена, да је велики број Албанаца убијен под оптужбом за сарадњу са окупатором и да је

²⁰⁵ Цитирано према: S. Đaković, *Fadilj Hodža i Enver Hodža - sličnosti i razlike*, str. 198.

²⁰⁶ Veton Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare (me shënime dhe parathënie të Veton Surroi)*, Prishtinë 2010, str. 186, 187.

онемогућено уједињење Косова са Албанијом, што је био његов циљ када је улазио у рат.²⁰⁷

Петар Стамболић је имао информације да је, због жалби Енверу Хоџи, Фадиљ Хоџа био „партијски кажњен“ од стране КПЈ, не наводећи тачан облик казне.²⁰⁸ Остало је неразјашњено на који начин је Хоџа кажњен због слања тајних извештаја у Тирану, пошто је 25. октобра 1948. године водио Треће редовно заседање другог сазива Обласног народног одбора, на којем је изабран и за председника радног председништва за вођење наредног, Четвртог заседања ОНО, 28. марта 1949. године.²⁰⁹

Током свих деветнаест година постојања Аутономне косовско-метохијске области, од 1945. до 1963. године, Фадиљ Хоџа се налазио на челу њене извршне власти као председник Извршног одбора АКМО 1945–1953, односно председник Извршног већа АКМО 1953–1963. године. На овој позицији, Хоџа је имао одлучујућу улогу у политичком животу Области. Петар Стамболић је сматрао да је Хоџа био „предиспониран да буде мек према албанском национализму“, и да сноси одговорност за бујање национализма, стварање антисрпског расположења и прогон српских кадрова из Покрајине шездесетих година.²¹⁰ Главни начин на који је Хоџа заступао албанске интересе у Србији током четрдесетих и педесетих година, било је интегрисање доказаних националиста и квислинга у Партију, државни апарат и просветни систем АКМО. Државни функционери из Скадарско-ђаковичке групе били су политички заштитници ових лица, која би са положаја била уклоњена тек након што су безбедносни органи откривали њихову умешаност у ратне злочине или учешће у националистичким организацијама.

Једна од реакција КПЈ на сукоб са Информбироом била је повећање партијског чланства, са акцентом на убрзано учлањивање Албанаца у Партију. Током 1948. године, број чланова КПЈ на Косову и Метохији је готово утростручен, а број Албанаца у партијском чланству повећао се за четири и по пута. Иза наглог повећања партијског чланства крила се намера КПЈ да покаже своју унутрашњу снагу у новонасталим спољнополитичким околностима.²¹¹

---

²⁰⁷ „Fadil Hoxha, prill 1994: Tito dhe Kardeli thanë: Çka ju duhet republika!? Kujdes prej Serbisë...!“, 8. II 2019, <https://telegafi.com/fadil-hoxha-prill-1994-tito-dhe-kardeli-thane-cka-ju-duhet-republika-kujdes-prej-serbise/> (Пристапљено 3. марта 2020).

²⁰⁸ V. Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, str. 129.

²⁰⁹ *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 308, 326.

²¹⁰ V. Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, str. 129.

²¹¹ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII–К.4/5-6, 1956, стр. 58–60.

Табела 13. Чланство КПЈ на Косову и Метохији по националној припадности од 1947. до 1952. године.

	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.
Албанци	1.758	7.812	7.862	9.627	11.272	12.230
Срби	2.834	5.307	6.574	7.910	9.258	10.527
Црногорци	1.231	1.677	2.120	2.620	2.910	3.170
Остали	125	326	377	500	621	927
Укупно	5.961	15.168	16.906	20.697	24.071	27.854

Положај народа на Косову и Метохији након рата, партијски функционери нису поредили са периодом окупације 1941–1944. године, него са епохом Краљевине Југославије. Приликом посете Приштини 1950. године, Броз је поручио да у Југославији сви народи имају подједнака права, укључујући и оне народе који су били „затирани у Старој Југославији“.²¹²

Однос југословенских комуниста према националном питању на Косову и Метохији огледао се у политици „равномерне националне заступљености“ у органима власти. На то указују подаци о националном саставу Народног одбора АКМО у три различита сазива овог тела, који су били на снази од 1947. до 1957. године. Средином педесетих година, које су након Брионског пленума од стране покрајинских и југословенских власти означене за епоху „угњетавања Албанаца на Косову и Метохији“, врховну власт у АКМО имао је Четврти сазив Народног одбора, у којем су Албанци чинили преко 60% одборника. Мандате посланика Четвртог сазива установила је Верификациона комисија, коју је чинило шест Албанаца и троје Срба и Црногораца. У комисији која је саставила пословник за рад Обласног већа Народног одбора АКМО налазило се шест Албанаца и један Србин. У комисији за израду пословника Народног одбора АКМО изабрано је седам Албанаца и четворо Срба и Црногораца. У Извршно веће АКМО овај сазив Народног одбора изабрао је пет Албанаца, два Србина, два Црногорца и једног Турчина, а председник Извршног већа Косова и Метохије био је Фадиљ Хоџа.²¹³

²¹² М. Николић, *Косово и Метохија. Преглед друштвено-економског развоја*, стр. 10.

²¹³ *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 937–953.

Табела 14. Национални састав Народног одбора Аутономне косовско-метохијске области у периоду децембар 1947 – децембар 1957. године.

	Албанци		Срби и Црногорци	
	Број	Процент	Број	Процент
Други сазив: децембар 1947–јануар 1951.	130	58,9%	91	41,1%
Трећи сазив: јануар 1951–децембар 1953.	136	65,4%	72	34,6%
Четврти сазив: децембар 1953– децембар 1957.	50	61,7%	31	38,3%

Доминација Албанаца у представничким органима била је изражена и на среском нивоу, о чему сведоче подаци о националном саставу среских народних одбора, који су достављани Извршном већу АКМО. У Народног одбору Ситничког среза је 1953. године било активно 216 одборника, од чега су 135 били Албанци, 66 Срби и Црногорци и 15 остали. У Горњоморавском срезу са центром у Витини деловало је 236 одборника, од чега 141 Албанац и 95 Срба и Црногораца. Од 80 одборника Народног одбора Ђураковачког (Источког) среза 50 су били Албанци, а 30 Срби и Црногорци.²¹⁴ Ови подаци указују да се национални састав среских народних одбора на Косову и Метохији углавном поклапао са националним саставом срезова према попису из 1953. године.

Таква кадровска политика за последицу је имала улазак значајног броја истакнутих квислинга у органе власти. СУП у Ђаковичком срезу је крајем педесетих година установио да је Суљ Мај, председник Среског одбора Ђаковице и одборник Народног одбора АКМО 1953–1957. године, за време Другог светског рата био жандармеријски наредник и да је после ослобођења неко време боравио у одметништву. Након овог открића, Суљ Мај је избачен из КПЈ. Командир полицијске станице у Србици је почетком педесетих година био Смаил Земуни за кога је Секретаријат унутрашњих послова у Пећи 1955. године открио да је у току рата извршио убиство Србина, да је чинио пљачке и да се борио у СС дивизији

²¹⁴ АК, Këshili popullor krahinor, 1953, к. 8, Витина, Преглед Одржаних седница НО општина и НО среза на терену среза Горњоморавског; АК, Këshili popullor krahinor, 1953, к. 9, Срез Источки, Преглед одржаних седница среског већа, већа произвођача и заједничке седнице оба већа, 24. децембар 1953. Преглед одборника НО општина среза Ситничког за јануар 1953, 12. фебруар 1953.

„Скендербег“. Пошто је на саслушању признао све осим убиства, Земуни је уклоњен из милиције.²¹⁵

Руководилац Комисије за службеничка питања у Народном одбору АКМО био је Сокољ Доброши, сарадник окупатора из времена рата. У Заводу за социјално осигурање АКМО шеф одсека за пензије био је Љатиф Краснићи, за кога је установљено да је издао 45 решења о додели пензија непријатељским лицима која нису испуњавала неопходне услове за стицање права на пензију. Краснићи је после ослобођења првобитно осуђен на вишегодишњу казну затвора због сарадње са окупатором, али је касније ослобођен.²¹⁶ Додељивање борачког статуса и пензија припадницима фашистичких формација током педесетих година неретко је изазивало контроверзе. Фадиљ Хоца је покушао да издејствује борачку пензију за свог таста Џемаила Кабашија, борца СС дивизије „Скендербег“ и члана Друге призренске лиге, што је изазвало оштро противљење Боре Кујунџића, председника Савеза бораца у Призрену. Ипак, Хоца је помоћу виших органа Обласног одбора Савеза бораца 1956. године успео да обезбеди борачку пензију за таста.²¹⁷ Према извештају Управе државне безбедности за Град Београд из 1965. године, особе које су у току Другог светског рата на Косову подржавале окупатора биле су активне и у главном граду Србије. У овом извештају наведено је да је новинар Радио Београда Ситки Имами у току рата био „активан припадник Фашистичке партије и сарадник окупатора“, а да је дописник „Рилиндије“ Хилми Тачи за време рата вршио дужност секретара Фашистичке партије у Ораховцу.²¹⁸

О неизвршавању денацификације на простору Косова и Метохије након Другог светског рата сведочи и изјава Чедомира Мијовића, начелника обласног СУП-а током педесетих година, о акцији сакупљања оружја 1955/1956. године: „Морам нагласити да је у овој акцији откривен већи број тешких и лакших ратних злочинаца и тражен је став у вези с тим. Ускоро је добијен одговор да се прекине са даљим откривањем ратних злочинаца, а према већ откривеним не предузимати ништа, те да се за свагда скида тај

---

²¹⁵ Суљ Малџ је већ у марту 1955. године био активан као посланик у Народном одбору АКМО. Опширније видети: АС, Б-2, к. 23, Документација Извршног комитета ЦК СКС у вези Четвртог пленума ЦК СКСЈ, други део, Материјали о политичкој одговорности бивших радника државне безбедности на Косову Чедо Мијовића, Вуја Војводића, Јове Бајата и Буде Гајића, Јово Бајат, стр. 9. *Narodni odbor Autonotne kosovsko-metohijske oblasti 1954–1955*, Priština 1959, str. 609, 610.

²¹⁶ С. Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век). Драма једне цивилизације*, стр. 536.

²¹⁷ Б. Павловић, *Албанизација Косова и Метохије*, стр. 94.

²¹⁸ АС, фонд БИА, II-111, Управа државне безбедности за град Београд, 13. новембар 1965, стр. 22–24.

задатак с дневног реда“.²¹⁹ Ова Мијовићева изјава из периода након Брионског пленума указује да је југословенски политички врх средином педесетих година донео одлуку да амнестира осумњичене за злочине на Косову и Метохији у току Другог светског рата.

Ипак, Обласни комитет Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију је 1953. године одлучио да почне са уклањањем непријатељских елемената из Партије, као и да поопштри критеријуме за учлањивање у Савез комуниста. То је довело до пада број чланова Савеза комуниста на Косову и Метохији у наредним годинама. Упечатљиво је да је у поменутом периоду дошло и до опадања удела жена у Партији, који је ионако био на изузетно ниском нивоу.²²⁰

Табела 15. Број чланова Савеза комуниста Југославије на Косову и Метохији у периоду 1953–1955. године.

	1953.	1954.	1955.
Чланови СКЈ на Косову и Метохији	26.138	24.000	23.365
Број жена чланова Савеза комуниста	3.079	2.698	2.570

У чланству СКЈ на простору Косова и Метохије Срби и Црногорци су и даље били натпросечно заступљени, док су Албанци чинили релативну већину чланова. Након почетка кадровске обнове и смањивања броја чланова Партије 1953. године, дошло је до благог пада удела Албанаца у партијском чланству, који је у наредном периоду стабилизован на око 45%.²²¹

²¹⁹ У једном од докумената Одбора за унутрашњу политику СИБ-а наведено је да је приликом акције одузимања оружја на Косову и Метохији откривено преко 200 ратних злочинаца. Опширније видети: АК, *Dosja Procesi Prizrenit* 1956, Изјава Чедомира Мијовића пред покрајинском комисијом за утврђивање деформација у раду Служби безбедности на Косову и Метохији, стр. 11; Б. Димитријевић, *Ранковић. Други човек*, стр. 182.

²²⁰ АК, *Lidhjes se komunisteve te Kosovës*, 1956, к. 4, Konferenca e VII krahinore për Kosove, Извештај о раду Обласног комитета Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију за период од Шесте до Седме обласне конференције, стр. 34.

²²¹ АК, *Lidhjes se komunisteve te Kosovës*, 1956, к. 4, Konferenca e VII krahinore për Kosove, Извештај о раду Обласног комитета Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију за период од Шесте до Седме обласне конференције, стр. 35.

Табела 16. Национални састав чланства Савеза комуниста Југославије на простору Аутономне косовско-метохијске области 1953–1956. године.

	1953.		1954.		1955.	
Албанци	12.226	46,8%	10.809	45%	10.546	45,1%
Срби	10.052	38,5%	9.273	38,6%	8.998	38,5
Црногорци	3.044	11,6%	3.140	13,1%	3.162	13,5
Остали	816	3,1%	778	3,2%	549	2,4%

Политика равноправне националне заступљености спровођена је приликом попуњавања руководећих функција у Савезу комуниста на Косову и Метохији. Од укупно 1.333 секретара основних организација СКЈ у Области, 723 су били Албанци, 437 Срби, 144 Црногорци, а 29 припадници турске, хрватске и осталих националних заједница.²²²

Табела 17. Национална припадност секретара основних организација Савеза комуниста Југославије на подручју Аутономне косовско-метохијске области.

	Секретари основних организација Савеза комуниста на Косову и Метохији	
Албанци	723	54,2%
Срби	437	32,8%
Црногорци	144	10,8%
Остали	29	2,2%
Укупно	1.333	

Органи Савеза комуниста настојали су да повећају удео радника у партијском чланству. У току 1953. године, од 26.138 чланова, свега 4.745 су били радници, док су 12.890 били сељаци, а 6.458 службеници. У наредном периоду, дошло је до смањивања удела сељака и благог повећања удела радника и службеника у Партији. Обласни комитет је 1956. године изразио незадовољство темпом учлањивања радника у Савез комуниста, критикујући основне организације због преоптрих критеријума према припадницима радничке класе у протеклом периоду.²²³

²²² АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII–К.4/5, Албанска и турска национална мањина на Косову, 1956, стр. 59.

²²³ АК, Lidhjes se komunisteve te Kosovës, 1956, к. 4, Konferenca e VII krahinore për Kosove, Извештај о раду Обласног комитета Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију за период од Шесте до Седме обласне конференције, стр. 33, 35.

Економска криза у Југославији проузрокована информбировском блокадом, изискивала је мобилисање свих партијских организација и максимално искоришћавање људских ресурса како би југословенска привреда пребродила кризу без тежих последица. Стога су у Закључцима Другог пленарног састанка Обласног комитета КПС за Космет, одржаног 15. априла 1949. године, као најважнији задаци у наредном периоду наведени мобилизација нове радне снаге и њено укључивање привреду, као и стварање сељачких радничких задруга. Свим партијским организацијама наређено је да тежиште деловања преоријентишу на питање земљорадничког задругарства, а постигнуте успехе требало је „стално пратити и популарисати преко штампе“. Поред тога, како би се предупредило незадовољство широких народних слојева због сиромаштва, партијске организације су имале задатак интензивног пропагандног деловања и афирмисања прогресивног карактера нове власти. Између осталог, добиле су задатак да повећају број жена у партијском чланству, нарочито Албанки.²²⁴

Инвестиције у Аутономну косовско-метохијску област 1947–1952. године износиле су 9,6 милијарди динара и углавном су се односиле на развој рударства и тешке индустрије, за шта су у Области постојали повољни услови. Од 1953. године привредни развој у Југославији усклађиван је са системом самоуправљања, који је подразумевао и увођење бескаматних кредита, инвестиционих кредита по повлашћеним каматним стопама и других форми допунског финансирања недовољно развијених подручја, што је имало утицаја на повећану привредну активност у АКМО, у коју је од 1953. до 1956. године инвестирано 16,2 милијарде динара.²²⁵ Економска политика Савеза комуниста на подручју пољопривреде, резултирала је тиме да је до 1956. године 91.767 домаћинстава у АКМО било учлањено у сељачке радничке задруге. Раст националног дохотка на Косову и Метохији у периоду 1947–1956. године у просеку је износио 5,1% годишње.²²⁶

---

²²⁴ Током 1948. године, на Косову и Метохији жене су чиниле свега 1,5% чланства партијских комитета, док је у Србији учешће жена у комитетима износило 7,12%, у Хрватској 12,55%, у Македонији 15%, Словенији 6,69%, а у Црној Гори 15,2%. Опширније видети: *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји и реферати*, стр. 223; *Закључци II Пленарног састанка Обласног Комитета КПС за Космет, одржаног 15 априла 1949 године*, Приштина 1949, стр. 1, 6, 7, 14.

²²⁵ АК, *Lidhja e Komunistëve të Kosovës*, 1965, к. 568, Девета покрајинска конференција Косова и Метохије 1965, Развој привреде Косова и Метохије у периоду од 1947. до 1963. године са освртом на проблеме развоја од Осме обласне конференције СКС до данас, стр. 2–4.

²²⁶ АК, *Lidhja e Komunistëve të Kosovës*, 1956, к. 4, *Konferenca e VII krahinore për Kosove*, Извештај о раду Обласног комитета Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију за период од Шесте до Седме обласне конференције, стр. 89; *Društveni plan privrednog razvoja Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1957–1961*, Priština 1958, str. 15.

Врхунац сукоба са земљама Источног блока почетком педесетих година није довео до деградације институција Аутономне косовско-метохијске области. Трећи сазив Народног одбора АКМО је у периоду од 1951. до 1953. године донео 21 одлуку, односно више одлука него у целокупном периоду од успостављања Обласног народног одбора у Бујану до 1950. године.²²⁷ Народни одбор АКМО је ширио своју делатност, нарочито на пољу културе и уметности. На деветом заседању другог сазива Народног одбора 30. септембра 1950. године донета је одлука о формирању Ансамбла народних игара и песама Косова и Метохије. На првом редовном заседању Трећег сазива Народног одбора, одржаном 9. јануара 1951. године извршене су измене Статута АКМО, тако да је формирано повереништво за културу и уметност. На истој седници, Народни одбор је донео одлуку о оснивању Позоришног студија АКМО, Балетске школе АКМО и Секције за културно-уметничке приредбе АКМО као установа обласног значаја. Област је ширила своју делатност и у сфери социјалног старања. На седници 9. јануара 1951. године формиране су школа за глувонему децу у Призрену, Епидемиолошки завод АКМО и Инвалидско прихватилиште АКМО у Приштини.²²⁸

Паралелно са радом Народног одбора АКМО, широку делатност педесетих година развили су срески народни одбори на Косову и Метохији. Извршни органи ових представничких тела постављали су и разрешавали директоре школа, управнике здравствених установа и судије среских судова. Поред тога, срески одбори су оснивали среска предузећа и руководили њиховим радом, решавали су катастарска питања, као и друга питања у вези са непокретном имовином.²²⁹

Једна од последица нове спољнополитичке оријентације Југославије и успостављања пријатељских односа са Турском било је признавање турске националне мањине, која у првим годинама после рата на Косову и Метохији није имала признат статус. На попису 1948. године, око 95% косовскометохијских Турака пописани су као Албанци. Албански комунистички функционери упорно су тврдили да турска заједница не постоји на Косову и Метохији и да се ради о Албанцима који су у градовима примили турске обичаје и почели да говоре турски језик. Српски руководиоци прихватили су ово тумачење, тако да је изражавање турске националне припадности

²²⁷ Аутономне покрајине у Југославији, стр. 65.

²²⁸ На Косову и Метохији је 1950. године деловало 258 културно-уметничких друштава, са око 3.150 чланова. Опширније видети: *Narodni odbor АКМО 1943–1953*, стр. 492, 493; Емил Влајки, *Косовско распеће Србије*, Београд 2007, стр. 8.

²²⁹ АК, *Këshili popullor krahinor*, 1953, к. 8, Записници са седница среских и градских народних одбора Витина, Вучитрн, Гњилане, Драгаш, Ђаковица. к. 9, Записници са седница среских и градских народних одбора Ђураковац, Камненица, Митровица, Липљан и Ораховац.

било строго забрањено. Турска деца морала су да се школују у албанским школама, а уколико би на часу причала турским језиком, била би кажњавана од стране наставника.

До промена је дошло тек након политичког и економског приближавања Југославије и Турске. Народни одбор АКМО је у првој половини 1951. године донео Одлуку о отварању школа за припаднике турске националности са наставом на турском језику, што је био први корак ка афирмацији турске националне мањине на Косову и Метохији. Ђоко Пајковић је поручио да ће припадницима турске заједнице бити обезбеђена сва мањинска права. Ускоро су предузете и друге мере у циљу афирмације Турака као националне мањине у Србији, попут емитовања дела програма Радио Приштине на турском језику.²³⁰

Иако је присуство турске заједнице на Косову и Метохији представљало чињенично стање, део албанске политичке и интелектуалне елите отворено је негодовао због признавања мањинских права Турцима. Зекерија Реца, који је у то време обављао функције у културном и образовном систему у Области, негирао је постојање Турака на Косову и Метохији: „Кроз историју се не памти да је овде икада било Турака. Турака има свега 4 куће у Приштини, а на осталим местима на Космету их нема. Откуда сада једна таква политика када је познато да на Косову нема Турака“.²³¹ Секретар Савеза синдиката Косова и Метохије Скендер Намлеци тврдио је да он „познаје све у Призрену“ и да у том граду нема Турака. Одређени албански функционери су сумњали да југословенске власти фаворизују Турке у партијском и државном апарату и да особе које се тако изјасне награђују високим функцијама.²³² У једном од извештаја које је потпредседник Среског народног одбора у Призрену Нијаз Маљоку слао албанској служби „Сигурими“, наведено је да је и Фадиљ Хоџа „лично имао негативан став“ по питању признавања турске националне мањине, „да је услед таквог става смењен са дужности коју је имао у Приштини и пребачен за Београд“. Рајко Видачић је у свом мемоарском спису навео исту тврдњу – да је Фадиљ Хоџа 1954.

---

²³⁰ АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 993, Записник са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 19. децембра 1957. године, Проблем иселења Турака из Југославије; *Аутономне покрајине у Југославији*, стр. 64; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 179; Alban Tartari, „Turkish traditional media in Kosovo, Macedonia and Albania“, *Thesis Kosova*, br. 2 (2015), str. 80.

²³¹ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Gjykata penale e Qarkut në Prizren, Сведочење Нијаза Маљокуа о 21 лицу из партијског и државног апарата, стр. 2; АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 993, Записник са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 19. децембра 1957. године, Проблем иселења Турака из Југославије, стр. 3; Zamir Shtylla, „The deportation of Albanians in Yugoslavia after the Second World War (1950 – 1966)“, in *The truth on Kosova*, Tirana 1993, str. 235.

²³² АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Gjykata penale e Qarkut në Prizren, Сведочење Нијаза Маљокуа о 21 лицу из партијског и државног апарата, стр. 3–5.

године говорио да су сви Турци у Области туркизовани Албанци, и да је због тога „партијски кажњен“.²³³

Секретар Обласног комитета Ђоко Пајковић чврсто је стајао на позицији признавања турске националне мањине, због чега је на себе навукао гнев великог броја албанских функционера.²³⁴ Након Брионског пленума 1966. године, албанска интелигенција додатно се учврстила у ставу да је дозвола слободног изјашњавања припадницима турске заједнице представљала „акцију на линији унитаристичких и националистичких тенденција фракционашке групе Александра Ранковића“ и „покушај притиска на Албанце да се изјасне као Турци“.²³⁵

Политичка сцена на Косову и Метохији у првој половини педесетих година била је обележена националном подвојеношћу унутар државних и партијских функционера у Области. У приватним разговорима, албански функционери су признавање турске националне мањине тумачили као покушај „однарођивања Албанаца“, а кроз националну призму су посматрали и друге потезе југословенског руководства. Када је 27. новембра 1953. године Драгутин Ђорђевић из Ђаковице одликован Орденом Народног хероја, често питање међу албанским функционерима било је „зашто Фадиљ Хоца није проглашен за народног хероја, а Ђорђевић јесте“.²³⁶ Услед снажне политички кампање, орденом Народног хероја одликован је и Фадиљ Хоца, који је тако постао једини живи Албанац са овим орденом у Југославији.

Почетком педесетих година, у органима средњих власти и партијског комитета у Ђаковичком срезу тињао је сукоб између секретара Општинског комитета Савеза комуниста Џевдета Хамзе и српских функционера у Ђаковичком срезу Милутина Фолића, Ђоке Куперовића и Милутина Поповића. Хамза је тада дошао и у сукоб са руководиоцем средњег СУП-а Јовом Бајатом. Према каснијем исказу Нијаза Маљокуа, сукоб је завршен тако што је секретар Обласног комитета Ђоко Пајковић оштро

---

²³³ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 194.

²³⁴ Против признавања турске националне мањине иступао је секретар за јавно здравље АКМО Рамадан Вранићи, секретар Општинског комитета у Пећи Есат Хоца, као и бројни други албански кадрови. Опширније видети: АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, Записници са саслушања Нијаза Маљокуа, стр. 20; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 179.

²³⁵ Hajredin Hodža, *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Staljinistički nacionalizam i iredetnizam u Albaniji*, Priština 1984, str. 68; Zmir Shtylla, „The deportation of Albanians in Yugoslavia after the Second World War (1950–1966)“, in *The truth on Kosova*, Tirana 1993, str. 237–239.

²³⁶ Негодовање што Орден народног хероја није додељен Фадиљу Хоци, већ Драгутину Ђорђевићу изразили су официр Удбе Цен Зерк, као и поједини чланови ОК СК Ђаковице. Опширније видети: АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, *Gjykata penale e Qarkut në Prizren*, Сведочење Нијаза Маљокуа о 21 лицу из партијског и државног апарата, Цен Зерк.

прекорио Хамзу.²³⁷ У истом периоду, у Призрену су поједини функционери изражавали незадовољство држањем секретарке Среског комитета КПЈ Катарином Патрновић Цицом, оптужујући је да је ауторитарна и да се сурово односи према подређенима.²³⁸

У Ђаковици је 1950. године по наређењу Џевдета Хамзе, и уз сагласност Милутина Фолића, срушена православна црква Свете тројице, која је служила као спомен-костурница ослободиоцима Ђаковице из ратова 1912–1918. године. Црква је разнесена минама које су поставили рудари рудника „Дева“, што је изазвало огорчење српске заједнице у Ђаковици. У писму упућеном Синоду Српске православне цркве, Срби из Ђаковице су тада поручили да су Албанци „дату аутономију узели врло погрешно и произвољно, као да су држава у држави, да им је све у моћи учинити шта год желе у корист својих националних послова“.²³⁹

Током педесетих година, међу албанским чиновницима и функционерима на Косову и Метохији пратио се однос Албанаца према надређеним српским руководиоцима. Официр Удбе Цен Зерк хвалио је Џавида Ниманија, сматрајући да он „брани интересе Албанаца“, док је Исмета Шаћирија називао „репашем“, који „аминује све како би сачувао свој положај“.²⁴⁰

4.2. Исељавање у Турску

Поред политичког и економског отварања Југославије према Западу, сукоб са Информбироом резултирао је и новом спољнополитичком оријентацијом Југославије на Балканском полуострву. Нове југословенске савезнице на Балкану постале су државе с којима је ФНРЈ до јула 1948. године имала најлошије односе – Грчка и Турска. Питање војне сарадње са Југославијом Турци су покренули приликом посете грчког премијера Венизелоса Анкари почетком 1952. године. Услед заједничког страха од совјетске опасности, Југославија, Грчка и Турска су у кратком временском периоду успоставиле присне односе, а током 1952. године дошло је до размена политичких, економских и војних делегација између Југославије и Турске. На основу споразума од

---

²³⁷ Џевдет Хамза је био један од најближих сарадника Фадилџа Хоџе још из времена емиграције у Скадру. Рајко Видачић је Хамзу описао као човека „недовољног образовања и способности, али невероватне енергије и упорности“. Опширније видети: А К, *Dosja Procesi Prizrenit 1956, Gjykata penale e Qarkut në Prizren*, Сведочење Нијаза Маљокуа о 21 лицу из партијског и државног апарата, Џевдет Хамза; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 208.

²³⁸ А К, *Dosja Procesi Prizrenit 1956, Gjykata penale e Qarkut në Prizren*, Сведочење Нијаза Маљокуа о 21 лицу из партијског и државног апарата, Севчет Муслија, стр. 20.

²³⁹ М. Глигоријевић, *Српска мала у Ђаковици*, стр. 74–78.

²⁴⁰ А К, *Dosja Procesi Prizrenit 1956, Gjykata penale e Qarkut në Prizren*, Сведочење Нијаза Маљокуа о 21 лицу из партијског и државног апарата, Цен Зерк.

16. августа 1952. године, Југославија је увезла 100.000 тона пшенице из Турске. Како би обезбедила средства за отплату пшенице, Југославија је у септембру започела извоз у Турску, чиме је дошло до интензивне економске сарадње две земље.²⁴¹ О економском заокрету према Турској сведоче и статистички подаци о робној размени у периоду 1945–1953. године.

Табела 18. Робна размена Југославије и Турске од почетка 1945. године до краја августа 1953. године, у хиљадама америчких долара.

	Извоз Југославије у Турску	Увоз Југославије из Турске
1945–1951.	4.160	6.640
1952.	2.898	14.996
I–VIII 1953.	10.624	8.323

Подаци указују да је споразум о увозу пшенице из 1952. године означио прекретницу у економским односима две земље. Врхунац приближавања социјалистичке Југославије Турској и Грчкој представља Уговор о пријатељству и сарадњи, које су три државе склопиле у Анкари 28. фебруара 1953. године. Уговор је имао карактер војног савеза, а уједно је предвиђао сарадњу на економском и културном пољу.²⁴² Месец дана раније, 20–25. јануара Београд је посетио турски министар спољних послова Фуат Корпулу, који се том приликом састао са Јосипом Брозом и члановима југословенске владе.²⁴³ Односи Југославије са Турском били су на таквом нивоу да је амерички амбасадор у Турској Ворен, приликом посете италијанског министра спољних послова Анкари у септембру 1953. године, изразио сумњу да ће Италијани успети да обезбеде подршку Турске по питању Трста. Ворен је сматрао да Турци имају поверења у Југославију, подржавају њену политику и да се то неће променити ни након посете италијанског министра.²⁴⁴

Турска је исказивала подршку Југославији и у погледу непријатељске политике, коју је према њој водила Албанија. Турски отправник послова у Букурешту је у новембру 1954. године поручио југословенском амбасадору Вујановићу да Албанија

²⁴¹ ДАМСП, ПА–1953, Турска, ф. 96, д. 4, Робна размена између Југославије и Турске поводом састанка југословенско-турске мешовите комисије, 9. октобар 1953.

²⁴² ДАМСП, ПА–1954, Турска, ф. 95, д. 8, Општи подаци о становништву. Турска, стр. 95, 96; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952 – 1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000, str. 36 – 44.

²⁴³ Edvin Pezo, „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. godine i „džentlenskog sporazuma“ iz 1953. Pregovori oko iseljavanja muslimana u Tursku“, *Tokovi istorije*, br. 2 (2013), str. 117.

²⁴⁴ ДАМСП, ПА–1953, Турска, ф. 94, Телеграм амбасадора ФНРЈ у Анкари Хаџи Васиљева Министарству иностраних послова Југославије, 25. септембар 1953.

представља „жариште агресије и опасности по безбедност“. Југословенски амбасадор му је на то одговорио да је „Албанија сувише мала и слаба да би представљала опасност по безбедност“.²⁴⁵

У склопу нових однос између две земље, на Косову и Метохији је 1951. године дошло до признавања турске националне мањине и отварања турских мањинских школа. Приближавање Београда Анкари почетком педесетих година актуелизовало је питање исељавања припадника турске националне мањине из Југославије. Турска страна је у периоду од 1951. до 1953. године код Државног секретаријата за иностране послове ФНРЈ више пута иницирала пресељење у Турску југословенских држављана турске националности који су имали чланове породица у Турској. Након састанка Алеша Беблера и турског амбасадора у Београду 17. фебруара 1953. године, Државни секретаријат за иностране послове одлучио је да коначно испита ову могућност. Правни савет ДСИП-а је 3. марта 1953. године усвојио препоруку да се одобри исељавање југословенским Турцима, уколико су чланови њихове уже породице већ живели у Турској. У складу са овом препоруком, дозволу за исељавање издао је и Државни секретаријат за унутрашње послове.²⁴⁶

У једном делу историографије присутно је мишљење да је исељавање муслиманског становништва из Југославије педесетих година било резултат неформалног „дентлменског договора“ између Јосипа Броза и турског министра спољних послова Фуата Корпулуа приликом њиховог сусрета у Београду крајем јануара 1953. године.²⁴⁷ Документи Државног секретаријата за иностране послове и Државног секретаријата за унутрашње послове Југославије не иду у прилог овој тези. У ДСИП-у су на дозволу исељавања Турака гледали као на уступак Турској, који је Југославији доносио само нове проблеме. Спровођење препоруке од почетка је било обележено несугласицама између две стране. Упутство ДСИП-а предвидело је да се дозвола за исељавање издаје само етничким Турцима који су имали чланове уже породице у Турској, и то на основу њиховог експлицитног захтева за исељење.

---

²⁴⁵ ДАМСП, ПА–1954, Турска, ф. 95, д. 23, Забелешка о разговору амбасадора ФНРЈ у Румунији Н. Вујановића са Отправником послова Турске у Румунији М. Кајагилом, 24. новембар 1954.

²⁴⁶ ДАМСП, ПА–1953, Турска, ф. 96, д. 25, Забелешка по предмету исељења у Турску држављана ФНРЈ. Мишљење правног савета ДСИП-а бр. 9137. од 3. марта 1953, донесено на платформи коју је израдило Пето одељење на тражење турског амбасадора ради решења овог питања.

²⁴⁷ Edvin Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, Oldenbourg-Verlag - Munchen 2013, str. 287–294; Edvin Pezo, „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. godine i „džentlenskog sporazuma“ iz 1953. Pregovori oko iseljavanja muslimana u Tursku“, *Tokovi istorije*, br. 2 (2013), str. 117; Ethem Çeku, *Mendimi politik i lëvizjes ilegale në Kosovë 1945–1981*, str 130, 131.

Међутим, током 1953. године, из Турске је у Југославију упућен велики број позивних писама југословенским Турцима, што су у ДСИП-у протумачили као агитовање и притисак на исељавање, и то лица која нису имала чланове породица у Турској.²⁴⁸ Испоставило се да је, услед верских и економских разлога, број заинтересованих за исељење далеко премашивао број особа које су имале родбину у Турској. Југословенске власти су током 1953. године постепено почеле да прихватају турску политику „слободног приступа“ по питању исељавања.

Други проблем за ДСИП била је накнада за напуштену непокретну имовину исељених Турака. Југословенске власти су страховале да би званичан споразум са Турском по овом питању, уз исплаћивање целокупне надокнаде држави Турској, могао постати преседан на који би се позивала Немачка у случају подунавских Немаца. Стога је ДСИП захтевао да се за исплаћивање надокнаде нађу заобилазни и неформални путеви. У разговору државног подсекретара Алеша Беблера и турског амбасадора Аксела 16. децембра 1953. године, две стране су изнеле потпуно опречне процене вредности непокретне имовине исељених Турака. Турски амбасадор Аксел доставио је листу са хиљаду оваквих случајева, захтевајући да Југославија Турској исплати двадесет милиона долара на име одштете, док је југословенски подсекретар Беблер тврдио да та имовина не може вредети више од пола милиона долара.²⁴⁹ Питање надокнаде остаће предмет преговора две стране и током 1954. године.

У извештају из фебруара 1954. године, ДСИП је констатовао да Турска користи исељенике из Југославије како би обрађивали пуста и плодна имања у Анадолији, док истовремено, њихову имовину у Југославији „претвара у девизна средства“.²⁵⁰ Међутим, овом констатацијом нису били обухваћени сви аспекти проблема исељавања. Поред Анкаре, огроман интерес за пресељење турског становништва из Југославије показале су и власти Народне Републике Македоније, које су од првих неформалних споразума заступале „либералан“ приступ по овом питању, сматрајући да би исељење требало да се омогући свим заинтересованим југословенским држављанима, без обзира на то да ли имају родбину у Турској. Испред турског конзулата у Скопљу почетком 1954. године формиране су велике колоне Турака, Албанаца и Торбеша, који су чекали потврду на основу које су могли да поднесу захтев за отпуст из југословенског држављанства.

²⁴⁸ ДАМСП, ПА–1953, Турска, ф. 96, д. 25, Забелешка по предмету исељења у Турску држављана ФНРЈ.

²⁴⁹ ДАМСП, ПА–1953, Турска, ф. 96, д. 25, Правни савет ДСИП-а Београд 6. јануар 1954.

²⁵⁰ ДАМСП, ПА–1954, Турска, ф. 95, д. 8, Општи подаци о становништву. Турска, стр. 106–108.

Незадовољан великим притиском на конзулат у Скопљу, којем су захтеве подносила и лица са Косова и Метохије и Рашке области, турски конзул је почео да упућује жалбе македонским и југословенским властима, захтевајући рестриктивнију политику према исељавању. Он је у разговору са помоћником секретара Извршног већа Македоније почетком марта 1954. године поручио да у конзулату „има превише људи“, да Турска не може све да их прими и не може све да их запосли. У југословенском Државном секретаријату за иностране послове сматрали су да је овакав став турског конзула у Скопљу „контрадикторан“ са политиком турске амбасаде у Београду и турских власти у Анкари.²⁵¹

По мишљењу ДСИП-а, противречност је посебно долазила до изражаја по питању исељавања Албанаца. Док је турска амбасада у Београду слала поруке да је Турска спремна да прећутно прими и одређен број Албанаца, турски конзул у Скопљу упућивао је жалбе што се код њега појављују и Албанци, тврдећи да „у обзир за исељавање долазе само прави Турци“.²⁵² Током 1954. године дошло је специфичне ситуације по питању исељавања, у којој је турска амбасада у Београду заговарала слободнију политику према исељавању муслиманског становништва, док се турски конзулат у Скопљу томе оштро супротстављао. Истовремено, југословенски ДСИП је показивао опрезност и уздржаност према предлозима Турске, док су македонске власти настојале да исељавањем буде обухваћен што већи број људи.

Питање исељавања показало је и извесну флуидност националног идентитета код муслиманског становништва у Југославији. Велико интересовање за исељење у Турску показали су и многи Албанци са Косова, муслимани из Рашке области, као и муслиманске заједнице у Македонији чији матерњи језик није био турски. Појединачна исељавања муслиманског становништва Југославије у Турску забележена су још 1950. године.²⁵³ Широка кампања за исељавање започета је током 1953. и 1954. године. Тада је у Неродимском, Гњиланском, Горњоморавском, Каменичком и Бујановачком срезу 95.000 грађана, односно око половина укупног становништва ових срезова, упутило

---

²⁵¹ ДАМСП, ПА–1954, Турска, ф. 95, д. 25, Забелешка о посети турског Генералног конзула у Скопљу помоћнику секретара Извршног већа Народног собрания НРМ, достављено ДСИП-у, 15. марта 1954. године.

²⁵² ДАМСП, ПА–1954, Турска, ф. 97, д. 26, Репатријација и депортација исељеника Радна забелешка, 18. септембар 1954.

²⁵³ Ејуп Мушовић, „О posleratnim migracijama sandžачких muslimana u Tursku i Makedoniju“, u *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić, Sarajevo 1990, str. 456; Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991, str. 110, 111.

молбу југословенским властима и конзулату Турске у Скопљу за исељење у Турску.²⁵⁴ Фадиљ Хоџа је на састанку Извршног комитета ЦК СКС 1959. године рекао да су у покрајинском руководству „били изненађени“ када су видели колико је људи, од Гњилана до Урошевца и Приштине, тада затражило исељење. Он је изјавио да су у Партији овај одзив пре свега објашњавали религијским моментом, а да је био присутан и економски фактор, односно висока незапосленост у том периоду. Хоџа је изјавио и да је у то време у околини Истока било захтева за пресељењем у Египат од стране људи који су се изјашњавали као Египћани.²⁵⁵

У првој половини 1954. године на Косову и Метохији је међу муслиманским становништвом дошло до широке пропаганде за исељавање, што је резултирало тиме да се у неким срезovima и до 60% становника пријавило за пресељење. Кампања за исељавање у Турску показала је и неочекивану политичко-идентитетску разлику између Албанаца из Косовске котлине и Албанаца из Метохије. Испоставило се да је становништво на Косову показивало већи ниво идентификације са Турском, што је био одраз и јачег утицаја Исламске верске заједнице на овом простору. С друге стране, албанско становништво у Метохији било је под мањим утицајем Исламске верске заједнице, и у већој мери окренуто ка Албанији. Стога су, према Рајку Видачићу, припадници Скадарско-ђаковичке групе били зачуђени када су сазнали за број захтева за пресељењем у Турску из косовских срезова. Главни носилац пропаганде за пресељење била је исламска верска заједница, чији верски дужносници су били повезани са Турском.²⁵⁶ Према извештају СУП-а Урошевац из 1956. године, у свим албанским селима у јужном делу Косова и у Македонији расправљало се о пресељењу у Турску, а главни носиоци пропаганде за пресељењем били су „изразити непријатељски елементи наклоњени Турској“. Бивши срески начелник Качаника Смаил Хоџа убеђивао

---

²⁵⁴ ДАМСП, ПА–1954, Турска, ф. 97, д. 26, Репатријација и депортација исељеника Радна забелешка, 18. септембар 1954; АС, фонд БИА, П-121, Испостава СУП-а Урошевац, Анализа шиптарске националне мањине, 20. март 1956; Радмила Радић, „Исељавање становништва са југословенског простора средином педесетих година“, *Историјски записи*, бр. 1-2 (1999), стр. 157, 158; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 181, 182.

²⁵⁵ АС, Б-2, Извршни комитет, к. 2, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СК Србије одржане 27. јануара 1959. године, стр. 98.

²⁵⁶ За време власти премијера Аднана Мендереса 1950–1960. године, у Турској је дошло до побољшања односа између државних власти и исламске верске заједнице, и започета је постепена реисламизација друштва. Опширније видети: Дарко Танасковић, *Неоосманizam. Доктрина и спољнополитичка пракса*, Београд 2011, стр. 25–27.

је Албанце да за њих „нема опстанка у ФНРЈ“ и да је „једино преостало да се селе у Турску“.²⁵⁷

Пошто је велики број Албанаца затражио пресељење, Извршно веће АКМО, на челу са Фадиљом Хоџом, предузело је мере за спречавање исељавања Албанаца са Косова и Метохије. Према Рајку Видачићу, тадашњем шефу Удбе за Косово и Метохију, албански функционери из Скадарско-ђаковичке групе захтевали су да Партија започне акцију сузбијања тежње за исељењем у Турску, што је и прихваћено, тако да је већ на лето 1954. године започет партијски рад са циљем спречавања исељавања.²⁵⁸

ДСИП је у својој белешци из септембра 1954. године констатовао да је кампања за исељење у Турску на Косову и Метохији успешно заустављена ангажманом обласних власти: „Органи власти су предузели потребне мере да се овој пропаганди стане на пут и, према добијеним подацима, успело се у овом настојању“. До 18. септембра 1954. године, за исељење у Турску издато је 2.975 дозвола у Македонији и свега 5 дозвола на Косову и Метохији.²⁵⁹ Ови подаци уједно показују колики је био значај формирања Аутономне косовско-метохијске области 1945. године и стварања обласног нивоа власти, у којем су Албанци чинили већину и који је у бројним сегментима замењивао републичку власт. Док су македонски функционери у Македонији кроз подстицање исељавања спроводили своје концепције по националном питању, на Косову и Метохији ово питање није било у непосредној надлежности републичких власти Србије, него обласних власти у Приштини, тако да су албански функционери спречили исељавање Албанца са Косова и Метохије у Турску.²⁶⁰

Исељавање држављана Македоније и Србије у Турску било је тема разговора у кабинету Александра Ранковића 16. марта 1955. године. Ранковић је тада подвукао да дозволе за исељавање треба да се издају само етничким Турцима, док захтеве Албанаца и муслимана словенског порекла треба одбијати. На састанку је договорена и процедура доказивања припадности турској народности од стране подносилаца захтева за исељење. Према утврђеној процедури, није било довољно да се лице приликом

---

²⁵⁷ АС, фонд БИА, II-121, Испостава СУП-а Урошевац, Анализа шиптарске националне мањине, 20. март 1956.

²⁵⁸ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 182.

²⁵⁹ ДАМСП, ПА-1954, Турска, ф. 97, д. 26, Репатријација и депортација исељеника Радна забелешка, 18. септембар 1954.

²⁶⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII-К.4/7, Информација о проблемима исељавања турске националне мањине.

подношења захтева изјасни као Турчин, већ је код надлежних органа морало набавити доказ да се на последњем попису из 1953. године изјаснило као припадник турске националне мањине, као и доказ да течно говори турски језик. Само лица која су испуњавала оба услова, могла су добити дозволу за исељавање. На састанку је речено и да треба да се решавају питања у вези са непокретном имовином ових лица у складу са ранијим споразумима са Турском.²⁶¹ Договор са састанка реализован је кроз строго поверљиво упутство ДСУП-а републичким и обласним органима власти од 28. јуна 1955. године. У упутству је додатно поштрен критеријум за одређивање турске националне припадности у односу на закључке са састанка, тако да су лица која су хтела да се иселе у Турску морала да докажу да су се на оба одржана пописа у ФНРЈ изјаснили као Турци.²⁶² Овај критеријум нису могли да испуне ни етнички Турци, јер је попису 1948. године турска национална припадност углавном негирана. Према Рајку Видачићу, мере забране исељавања Албанаца, које су власти предузеле, спречиле су исељавање око 200.000 Албанаца, претежно из Косовске регије.²⁶³

Супротне политике македонског и косовскометохијског руководства према питању исељавања довеле су до тога да је један део Албанаца и Турака са Косова, куповао имања у Македонији, како би одатле, након годину дана, добили право на отпуст из југословенског држављанства.²⁶⁴ Са циљем да спрече ову појаву, савезни органи су крајем 1957. године предложили да Македонија уведе правило да се из ње могу иселити само лица која су дуже од пет година у овој републици имала непокретну имовину.²⁶⁵

Иако је Турска била отворена за примање нетурског муслиманског становништва Југославије, сви заинтересовани за исељавање морали су да, поред турског држављанства, прихвате и турску националну свест. Исељеницима у Турској нису била обезбеђена никаква мањинска права у погледу употребе матерњег српског, македонског односно албанског језика. Поред тога, исељеници у Турској су најчешће и

---

²⁶¹ АЈ, фонд 837, КПР, II-5-C-2/45, Разговор одржан у кабинету по председника СИБ-а Александра Ранковића о питањима у вези са исељењем у Турску из народних републике МКД и Срб, 16. март 1955.

²⁶² АЈ, фонд 130, СИБ, ф. 992, а.ј. 1502; Р. Радић, „Исељавање становништва са југословенског простора средином педесетих година“, стр. 161.

²⁶³ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 183.

²⁶⁴ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII-K.4/7, Информација о проблемима исељавања турске националне мањине, стр. 6.

²⁶⁵ АЈ, фонд 130, СИБ, ф. 993, Записник са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 19. децембра 1957. године, Информација о исељењу Турака из ФНРЈ.

економски били препуштени сами себи, услед чега је долазило до незадовољства исељеника и њихових захтева за повратком у Југославију.²⁶⁶

Службеници америчке амбасаде су на основу разговора са Фадиљом Хоџом, македонским функционерима и турским конзулом у Скопљу у априлу 1957. године закључили да власти АКМО и власти Македоније спроводе „опречне политике“ по питању исељавања муслиманског становништва у Турску. Фадиљ Хоџа је Американцима рекао да власти АКМО воде „строгу политику по овом питању“ и да политичке организације „агитују против оваквог исељавања“. Учинак власти у кампањи против исељавања, Хоџа је поткрепио и статистичким подацима, према којима се у протеклом периоду, до пролећа 1957. године, са Косова и Метохије у Турску иселило око 3.000 Турака и свега 200 Албанаца.²⁶⁷ С друге стране, македонски функционер Деновски је Американцима поручио да је македонско руководство заузело „врло слободну политику према муслиманској емиграцији“, док се турски конзул у Скопљу Американцима жалио на „нечасне методе“ македонских званичника, који су, по његовим речима, снабдевали потенцијалне емигранте и лажним документима „како би их се што пре отарасили“.²⁶⁸ Ипак, и македонско руководство је морало да спроводи наредбе из врха Партије и упутства савезног СУП-а тако да након 1955. године више није дозвољавало исељавање албанске националне мањине из Македоније.

Одбор за унутрашњу политику Савезног извршног већа је на седници одржаној 19. децембра 1957. године разматрао питање исељавања Турака из ФНРЈ. У разматраном документу на седници истакнуто је да је албански и муслимански живаљ на Косову и даље „јакo расположен за исељење“, али и да је у току 1957. године кампања за исељење на овом простору „у многоме стишана“, те се број молби за исељење смањује.²⁶⁹ Објављени су и подаци, према којима се од 1945. до 1957. године из Македоније у Турску иселило 86.380 људи, а из Србије 6.140. У документу је накнадно споменуто да се са Косова и Метохије иселило 5.440 људи.²⁷⁰

---

²⁶⁶ ДАМСП, ПА–1953, Турска, ф. 96, д. 20, Прилог бр. 4. Исељавање турске националне мањине из Југославије; Ејур Мушовић, „О послератним миграцијама сандžaчких муслимана у Турску и Македонију“, стр. 457.

²⁶⁷ М. Павловић, „Извештаји америчке амбасаде из Београда о станју на КиМ 1957–1958“, *Историја 20. века* бр. 2 (2007), стр. 173.

²⁶⁸ Исто.

²⁶⁹ АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 993, Записник са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 19. децембра 1957. године, Информација о исељењу Турака из ФНРЈ, стр. 2, 12.

²⁷⁰ АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 993, Записник са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 19. децембра 1957. године, Информација о исељењу Турака из ФНРЈ, стр. 4, 5; Р. Радић, „Исељавање становништва са југословенског простора средином педесетих година“, стр. 164.

Табела 19. Укупан број исељених лица из Југославије у Турску од ослобођења до 1957. године, према подацима Одбора за унутрашњу политику СУП-а, саопштеним на седници Одбора 19. децембра 1957.

	Укупан број исељених лица 1945–1957.
Македонија	86.380
Ужа Србија	700
Косово и Метохија	5.440
БиХ	40
Црна Гора	4
Југославија	92.564

Међу исељенима из Македоније налазио се и изванредан број Албанаца. Према информацијама Комисије за националне мањине из 1956. године, у периоду 1951–1956. године, из Македоније у Турску се преселило 67.236 Турака, 13.926 Помака и 4.394 Албанаца.²⁷¹

За Партију је посебно непријатна чињеница била да је отпуст из југословенског држављанства затражило и око 909 чланова СКЈ, као и значајан број одборника ССРНЈ, што је указивало на низак ниво политичке опредељености партијског чланства у Југославији. То је додатно учврстило југословенски политички врх у негативном односу према исељавању у Турску, заснован на бојазни да би податке о исељавању чланова Савеза комуниста могла да искористи „непријатељска пропаганда“ и тако угрози репутацију југословенског самоуправног социјализма на међународној сцени.²⁷² Стога је закључак Одбора за унутрашњу политику СИВ-а био да критеријуме за исељавање треба додатно поопшрити. Циљ је био спречити исељавање лица из Србије и Црне Горе, која су се у претходном периоду селила у Македонију, како би одатле, након годину дана, могла да добију отпуст из држављанства. Зато је предложено да се исељавање убудуће одобрава само лицима која су пет година боравила у једном срезу.²⁷³ Упечатљиво је да Одбор за унутрашњу политику није настојао да изједначи

²⁷¹ Овај податак указује и да се укупан број исељених из Македоније, 86.380 лица, односи на период до 1956. године, а не 1957. године, као што је наведено на састанку Одбора за унутрашњу политику СИВ-а. Опширније: АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII–К.4/8, Информација о неким проблемима националних мањина у Југославији, стр. 9.

²⁷² АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 993, Записник са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 19. децембра 1957. године, Проблем исељавања Турака из Југославије, стр. 5–7.

²⁷³ АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 993, Записник са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 19. децембра 1957. године, Проблем исељавања Турака из Југославије, стр. 17.

критеријуме за исељавање у Србији и у Македонији. Предлогом о боравишту лица која хоће да се иселе додатно су учвршћени супротни приступи Србије и Македоније према питању исељавања у Турску. Ј

Различита политика АКМО и Македоније по питању исељавања у Турску констатована је и у документу Комисије за националне мањине ЦК СКЈ 1958. године: „Док на Космету није дозвољено исељавање припадника шиптарске националне мањине, дотле се то у Македонији дозвољавало... Покрет за исељавање је постојао и постоји и на Космету, али је са Космета исељено далеко мање, због става да се исељавање не дозволи“.²⁷⁴ Политичка кампања коју су против исељавања покренули албански функционери у Обласном комитету резултирала је тиме да, за разлику од Македоније, на Косову и Метохији није дошло до масовнијег исељавања турске популације, док је међу албанском популацијом исељавање готово у потпуности спречено.

4.3. Акција прикупљања оружја

Иако се стање на граници са Албанијом од 1953. године постепено нормализовало, а број диверзантских упада смањио, средина педесетих година обележена је новим безбедносним изазовима на Косову и Метохији. У току 1955. године органи унутрашњих послова у АКМО добили су прве информације о томе да део сарадника и припадника Удбе у Области заправо ради за Албанску обавештајну службу.

Секретар за унутрашње послове АКМО Чедомир Мијовић је у децембру 1955. године обавештен да је у неколико кућа у селу Лођа код Пећи пронађена већа количина наоружања за које власници нису поседовали дозволе. Након веће акције на подручјима станица Народне милиције Врело и Исток, у року од неколико дана пронађено је неколико стотина војничких пушака, пиштоља, револвера, неколико бомби и неколико хиљада метака.²⁷⁵ Уследио је састанак у Обласном комитету на којем су учествовали чланови Секретаријата унутрашњих послова АКМО и начелници одељења унутрашњих послова срезова. На састанку је одлучено да се озбиљно приступи овом проблему и да се у целој Области изврши акција одузимања нелегалног и противзаконитог поседованог оружја. Потом су сви грађани позвани да добровољно предају прикривено и

²⁷⁴ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII–К.4/13, Албанска и турска национална мањина, стр. 20.

²⁷⁵ АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 992, Стенографске белешке са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 18. априла 1956, Недозвољено држање војничког оружја.

нерегистровано оружје, уз напомену да нико неће одговарати. Истовремено, грађани су упозорени да ће бити санкционисана лица код које оружје буде пронађено приликом претреса. Како би се дао пример грађанима, закључено је да би бесправно поседовано оружје најпре требало да предају чланови Савеза комуниста. Разговарано је са угледним људима и објашњавано им је да лица код којих оружје буде пронађено због тога неће сносити никакве последице.²⁷⁶

О прикупљању оружја на Косову и Метохији били су обавештени политички и представнички органи у Области, као и руководиоци Србије и Југославије, тако да је акција имала недвосмислену подршку свих нивоа власти. Начелник СУП-а у Пећи Вујо Војводић је све потезе у вези са одузимањем оружја координисао са тадашњим секретаром Среског комитета у Пећи Вели Девом.²⁷⁷ Обласни комитет СКС за Косово и Метохију закључио је да је акција скупљања оружја најмасовнија акција после откупа жита и позвао партијске функционере да се укључе у акцију и помогну у раду припадницима СУП-а. Обласни СУП је свакодневно достављао депеше о резултатима акције Републичком СУП-у, као и Централном комитету СКС. Детаљан извештај Чедомир Мијовић је поднео и Петру Стамболићу, секретару Централног комитета СКС, приликом његове посете Косову и Метохији у јануару 1956. године. Највећи број људи је добровољно предао нелегално оружје, док су они за које су постојале информације да оружје и даље сакривају, привођени на информативне разговоре.²⁷⁸

Подаци који су током јануара 1956. године почели да стижу из станица Народне милиције на Косову и Метохији изненадили су обласне, републичке и савезне руководиоце СУП-а. За само десет дана у Дечанима је прикупљено 247 пушака, од чега 113 италијанских, 106 југословенских, 17 немачких и 11 турских, уз 2 пушкомитраљеза и 143 бомбе.²⁷⁹ Извори наоружања били су бројни и долазили су из различитих временских епоха. Један део оружја потицао је из Балканских ратова 1912–1913. и качачке акције током двадесетих година. Мање групе југословенске војске

---

²⁷⁶ АС, Ђ-2, к. 22, Документација ИК СКС у вези Четвртог пленума, Информација комисије ИК ЦК СКС о политичкој одговорности Чедомира Мијовића, Јове Бајата, Буде Гајића и Вуја Војводића; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 160; Б. Димитријевић, *Ранковић. Други човек*, стр. 179.

²⁷⁷ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Изјава Чедомира Мијовића пред покрајинском комисијом за утврђивање деформација у раду Служби безбедности на Косову и Метохији, стр. 10.

²⁷⁸ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Изјава Чедомира Мијовића пред покрајинском комисијом за утврђивање деформација у раду Служби безбедности на Косову и Метохији, стр. 10; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 160.

²⁷⁹ АЈ, фонд 130, СИБ, ф. 992, Стенографске белешке са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 18. априла 1956, Недозвољено држање војничког оружја.

разоружаване су у априлу 1941. године. Албански вулнетари су неретко разоружавали и припаднике НОП-а за време окупације, а приликом капитулације Италије разоружане су италијанске јединице на тлу Косова и Метохије. Оружје су имали и Албанци који су се борили у квислиншким формацијама, наоружаваним од стране Италијана и Немаца. Уз све то, део оружја је допремљен након 1948. године из Албаније, углавном преко албанских диверзаната, у склопу планова које је Тирана у том периоду имала, надајући се да ће доћи до напада Совјетског савеза на Југославију.²⁸⁰

Акција прикупљања оружја показала је да је скривеног и непријављеног оружја на Косову и Метохији било много – пронађено је преко 12.000 комада оружја, од чега велика количина тешких митраљеза, машингевера, шмајсера, пушкомитраљеза, одређена количина минобацача и око 2.000 бомби. У појединим кућама пронађени су чак и топови. Оружје је скривано у кућама, шталама, али и на јавним местима, попут цамија. Начелник СУП-а Чедо Мијовић је у чињеници да је сакривено оружје било „брижљиво и зналачки конзервирано“ и обезбеђено од корозије, видео још један доказ да оно није имало само намену личног наоружања.²⁸¹ У годишњем извештају СУП–ДБ Призрен за 1956. годину наведено је да је акција била општег карактера, али да је скоро читаво оружје које је пронађено било у рукама Албанаца, док је незнатан број комада оружја пронађен код Срба. Служба је ово објашњавала традицијом албанског становништва и практиковањем крвне освете која је у том периоду још увек била присутна на Косову и Метохији. Ипак, као главни разлог за држање оружја навела је непријатељство великог броја Албанаца према постојећем државном и друштвеном поретку.²⁸² Начелник СУП-а Призрен Буда Гајић касније је сведочио да је код многих Албанаца у вези са оружјем била присутна парола „Нека стоји – требаће“, односно уверење да ће доћи до новог рата на Косову и Метохији, због чега је добро да тајно поседују оружје. Оружје је често је било уграђивано у зидове кућа. У зиду једне куће у

²⁸⁰ АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 992, Стенографске белешке са седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 18. априла 1956, Не дозвољено држање војничког оружја, стр. 3.

²⁸¹ Чедомир Мијовић је навео податак о „преко 10.000 комада оружја, почев од револвера па до топа“. Војин Лукић је у својим мемоарима навео податак о 12.000 комада пушака, пушкомитраљеза, тешких митраљеза и неколико минобацача. Опширније видети: АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Изјава Чедомира Мијовића пред покрајинском комисијом за утврђивање деформација у раду Служби безбедности на Косову и Метохији, стр. 11; АС, Б-2, к. 22, Документација ИК СКС у вези Четвртог пленума, Информација комисије ИК ЦК СКС о политичкој одговорности Чедомира Мијовића, Јове Бајата, Буда Гајића и Вуја Војводића, стр. 11; Војин Лукић, *Sećanja i saznanja: Aleksandar Ranković i Brionski plenum*, Titograd 1989, стр. 207.

²⁸² АС, Б-2, к. 22, Извод из годишњег извештаја СУП – ДБ Призрен за 1956. годину о проналажењу и одузимању скривеног оружја.

Ораховцу пронађено је пет пушака и триста метака, а у појединим домаћинствима је пронађено и више пушака и митраљеза.²⁸³

Иако је постојало наређење органа унутрашњих послова да се у овој акцији не сме примењивати насиље, забележени су и случајеви полицијске бруталности и прекомерне употребе силе. Жалбе на оваква поступања дошле су до савезног нивоа власти, а према речима Чедомира Мијовића, Едвард Кардељ је инсистирао да се цело случај испита. Уследио је нови састанак чланова Секретаријата унутрашњих послова и начелника одељења унутрашњих послова у срезовима на којем је Чедомир Мијовић обавестио присутне да је приликом акција долазило и до прекомерне употребе силе, тако да је у Пећи било четири, у Призрену два и у Приштини три смртна случаја. На састанку је закључено да „треба водити рачуна да се људи не малтретирају“ и да се у акцију прикупљања оружја укључе и партијске организације.²⁸⁴

Чедомир Мијовић је 1966. године изричито тврдио да ниједан партијски орган, нити функционер није упутио препоруку или захтев да се прекине са акцијом: „Тврдим да нико од одговорних другова или форума, почев од Обласног комитета СКС за Космет до ЦК СКС и ЦК СКЈ није препоручивао, а још мање наредио да се прекине са акцијом“. Према његовим речима, ниједан грађанин није био ухапшен, нити је кривично одговарао због поседовања нерегистрованог оружја, чак ни они код којих су пронађене бомбе и крупно наоружање. Делимично задовољни великом количином одузетог оружја, а делимично и под притиском албанских руководилаца у Области, полицијски органи су до пролећа 1956. године обуставили радње на прикупљању нелегалног оружја.²⁸⁵

Након Брионског пленума ЦК СКЈ покренут је велики број истрага које су показале да су полицијски службеници као и оперативци Удбе приликом проверавања одређених лица и испитивања осумњичених у полицијским станицама неретко вршили физичко насиље, наносећи испитиванима телесне повреде, а дешавало се и да премлаћивање доведе до смртог исхода.²⁸⁶ У закључцима Комисије ЦК СКС о

---

²⁸³ АС, Ђ-2, к. 22, Информација Комисије Извршног комитета СКС о политичкој одговорности Чедомира Мијовића, Јована Бајата, Буде Гајића и Вуја Војводића.

²⁸⁴ АС, Ђ-2, к. 22, Информација Комисије Извршног комитета СКС о политичкој одговорности Чедомира Мијовића, Јована Бајата, Буде Гајића и Вуја Војводића, стр. 19–20.

²⁸⁵ АК, *Dosja Prosesi Prizrenit 1956*, Изјава Чедомира Мијовића пред покрајинском комисијом за утврђивање деформација у раду Служби безбедности на Косову и Метохији, стр. 11, 12; Б. Димитријевић, *Ранковић. Други човек*, стр. 181.

²⁸⁶ АС, Ђ-2, к. 22, Информација окружног јавног тужилаштва у Призрену о кривичном прогону радника унутрашњих послова у вези са деформацијом.

политичкој одговорности Чедомира Мијовића, Јована Бајата, Буге Гајића и Вуја Војводића 1966. године закључено је да је акција одузимања оружја представљала вид „тешких деформација“ службе безбедности са „најтежим политичким последицама“ и да је ова акција у великој мери допринела повећању исељавања Албанаца и Турака са Косова и Метохије.²⁸⁷ Међутим, као што смо установили на претходним страницама, захтеви за исељавање у Турску били су најмасовнији 1954. и 1955. године, тако да нису били повезани са акцијом одузимања оружја, која је уследила на зиму 1955/1956. године. Акција прикупљања оружја била је одобрена и подржана од стране средњих и обласних органа власти и партијских форума, у којима су доминирали Албанци. Осим на Косову и Метохији, акција прикупљања оружја је на зиму 1956. године спроведена и у Лесковачком, Врањском, Прокупљанском, Крушевачком и Новопазарском срезу. На овом простору прикупљено је око 2.000 комада оружја.²⁸⁸

4.4. Призренско-Ћаковичка истрага 1955–1956. године

Током истражних радњи 1955. и 1956. године, Удба је открила да одређен број њених припадника, али и државних функционера на Косову и Метохији, ради за Сигурими, обавештајну службу Албаније. Центар непријатељске делатности било је село Рогово, на средини пута између Ћаковице и Призрена, удаљено око 10 километара од југословенско-албанске границе. Поред повољног геостратешког положаја, Рогово је изабрано јер је из овог села потицала породица Хоца, којој је припадао вођа диверзаната из Албаније Сутки Хоца, као и високи југословенски функционер и посланик у Скупштини Србије Мехмет Хоца.²⁸⁹ Из Рогова је био и Демуш Цахани, агент Управе државне безбедности, који је истовремено радио за Сигурими и тајно прихватао диверзанте из Албаније. Главни јатаци диверзантских група, поред Цаханија, били су Мухамед Емини, секретар Општинског комитета СКС у Рогову и Шани Хоца, брат од стрица диверзанта Суткија Хоце, а уједно и нећак функционера Мехмета Хоце.²⁹⁰ Други центар диверзантске делатности било је село Дамјане у Ћаковичком срезу, смештено на свега пет километара од албанске границе. У овом селу живео је

---

²⁸⁷ АС, Ђ-2, к. 22, Информација Комисије Извршног комитета СКС о политичкој одговорности Чедомира Мијовића, Јована Бајата, Буге Гајића и Вуја Војводића.

²⁸⁸ АК, *Dosja Procesu Prizrenit 1956*, Изјава Чедомира Мијовића пред покрајинском комисијом за утврђивање деформација у раду Служби безбедности на Косову и Метохији, стр. 12.

²⁸⁹ Сутки Хоца је до 1949. године обављао дужност шефа управе милиције у Драгашу, а те године је побегао у Албанију заједно са начелником милиције за Косово и Метохију Шабаном Хацијом. Опширније видети: АС, фонд БИА, II-122, ИБ емиграција у Албанији, стр. 17; АС, фонд БИА, II-125, ИБ емиграција у Албанији II, Сутки Хоца.

²⁹⁰ V. Lukić, *Sećanja i saznanja. Aleksandar Ranković i Brionski plenum*, стр. 211.

агент Удбе Ибрахим Мон, који је учествовао у прихватању и помагању албанских диверзаната.

Важну улогу у непријатељској делатности имале су локалне исламске духовне вође, зване „шехови“ – шех Хасан из Призрена, шех Рама из Ђаковице и шех Муједин из Ораховца. Радило се о предводницима халветијског дервишког реда, чије учење је у извесној мери одступало од ортодоксног сунитског ислама. Следбеници овог дервишког реда претежно су живели у руралним срединама у близини границе Југославије и Албаније, од којих се по важности за деловање овог реда издвајала планинска област Хас.²⁹¹ У годинама након Другог светског рата, шехови су врбовани од стране Удбе, која је рачунала на њихову помоћ у борби против непријатељске и албанске обавештајне делатности на Косову и Метохији. Међутим, шехови су истовремено радили за албанску обавештајну службу Сигурими, а касније се испоставило да су од две службе, шехови истински радили у корист албанске, док су опструирали рад југословенске службе безбедности.²⁹²

Албанско обавештајно клупко у Југославији почело је да се одмотава хапшењем шеха Муједина (1920–1998), проповедника халветијског дервишког реда у Ораховцу. Након што је установљено да је починио два убиства и учествовао у раду непријатељске националистичке групе, Муједин је 25. маја 1955. године ухапшен и послат у затвор у Призрену.²⁹³ Ускоро је откривено да је главни организатор албанске обавештајне делатности на Косову и Метохији у претходној деценији био шех Хасан из Призрена. Органи безбедности су потом кренули да ухапсе Хасана, али су га затекли мртвог.²⁹⁴ На основу исказа шеха Муједина, ухапшен је и шех Рама из Ђаковице, који је осумњичен да је сарађивао са западним обавештајним службама и Сигуримијем.²⁹⁵

Поред открића о непријатељском деловању шехова, Удба је крајем 1955. године ушла у траг потпредседнику Среског народног одбора у Призрену Нијазу Маљокуу, који је у претходном периоду обављао функције секретара Савеза комуниста у

---

²⁹¹ Ger Dejjings, *Religija i identitet na Kosovu*, Beograd 2005, str. 147–152, 158.

²⁹² АС, фонд БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, стр. 6; АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Записник о саслушању окривљеног Шеху Муједина (као сведока) састављен од овлашћеног истражног органа СУП-а срез Призренски, 26. април 1956.

²⁹³ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Izjava oficira Udbe Petra Ćukića u vezi Prizrensko-đakovičke istrage iz 1955–1956. godine, 24. septembar 1966, str. 1; G. Dejjings, *Religija i identitet na Kosovu*, str. 153.

²⁹⁴ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Zapisnik o saslušanju svedoka Šehu Mujedina 8. marta 1968. godine kod istražnog sudije Okružnog suda u Prizrenu.

²⁹⁵ АС, фонд БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, стр. 6; АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Записник о саслушању окривљеног Шеху Муједина (као сведока) састављен од овлашћеног истражног органа СУП-а срез Призренски, 26. април 1956.

Ђаковици и секретара Среског народног одбора у Ораховцу. Маљоку је као функционер у јавности наступао на званичној линији СКЈ и исказивао лојалност југословенској држави. Међутим, убрзо након изласка Резолуције Информбироа, Маљоку је успоставио везу са албанском обавештајном службом Сигурими, којој је у наредним годинама достављао све тражене податке о ситуацији у Југославији и на Косову и Метохији. Маљокуова тајна делатност је на јесен 1955. године доспела до његовог доброг познаника, управника СУП-а у Призрену Будимира Гајића, тако да је 5. децембра 1955. године, и Маљоку лишен слободе.²⁹⁶

Након извесног времена проведеног у затвору, шех Муједин и Нијаз Маљоку су почели да одају остала лица умешана у непријатељску делатност против Југославије. Шех Муједин је јануару 1956. године истражним органима открио да су агенти Удбе Демуш Цахани и Ибрахим Мон преносили писма албанског емигранта и националисте Ђазима Блаце његовом брату Ибрахиму, који је живео на Косову, након чега су и ова два агента Удбе ухапшена.²⁹⁷ Показало се да су Цахани и Мон представљали засебне ослонце Сигуримија на Косову и Метохији, задужене за обезбеђивање и спровођење диверзантских акција из Албаније.²⁹⁸ За шпијунажу је оптужен и Ђазим Гојани, који је извештаје Нијазу Маљокуа преносио преко границе и достављао Сигуримију. Гојани је током истраге признао и да је сарађивао са екстремном албанском емиграцијом у Турској.²⁹⁹

После Шега Муједина, кључни сведоци у даљој истрази били су Демуш Цахани, Ибрахим Мон и Шани Хоџа. Ухапшени агент Демуш Цахани сведочио је да је косовскометохијски функционер Мехмет Хоџа више пута државном лимузином долазио у његову кућу у Рогову, где је одржавао тајне састанке са вођом диверзаната из Албаније Сутки Хоџом. Цахани је истражним органима открио да су се Мехмет Хоџа и Сутки Хоџа састајали и у кући Шанија Хоџе, њиховог заједничког рођака из Рогова, након чега је и Шани Хоџа лишен слободе.³⁰⁰ Значај откривених информација привукао је безбедносне руководиоце у Области и Републици, тако да су у Ђаковицу долазили

---

²⁹⁶ Опширније видети: АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, *Dosije penale: Nijazi Maloku, Zapisnici sa saslušanja Nijazija Maljokua; Ljiljana Bulatović, Prizrenski proces*, Novi Sad 1988, str. 72–74.

²⁹⁷ АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, *Zapisnik o saslušanju svedoka Šehu Mujedina* 8. marta 1968. godine kod istražnog sudije Okružnog suda u Prizrenu.

²⁹⁸ АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, Решење о отварању истраге против Демуша Цаханија из села Рогова и Ибрахима Мона из села Дамњана, 21. фебруар 1956.

²⁹⁹ АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, *Izjava oficira Udbe Petra Čukića u vezi Prizrensko-đakovičke istrage iz 1955–1956. godine*, 24. septembar 1966, str. 2.

³⁰⁰ АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, *Zapisnik o ispitivanju okrivljenog Demuša Caxanija, sastavljen od ovlašćenog istražnog organa СУП-а среза призренског Радомира Бојанића*, 18. март 1956.

шеф Удбе за АКМО Гојко Меденица и секретар унутрашњих послова у Области Чедомир Мијовић, који су читали истражне материјале и испитивали оптужене како би стекли лични утисак о њиховим исказима. Из истих разлога у Ђаковицу су тада долазили главни иследник Удбе за Србију и шеф Одсека за албанску службу Удбе за Србију.³⁰¹

Цахани је касније у затвору осталим затвореницима у ћелији рекао да је годину дана пре хапшења упозорио Мехмета Хоџу да „им је Удба ушла у траг“, на шта му је Мехмет Хоџа поручио да се, уколико буду ухапшени, „држе чврсто и ни по цену живота не признају“, док ће се он потрудити да буду избављени из затвора.³⁰² Шани Хоџа је у истражном поступку открио да су се у његовој кући одржавали састанци Суткија Хоџе и Мехмета Хоџе, на којима су размењивана писма између Сигуримија и Мехмета Хоџе, као и других албанских руководиоца у Области, Фадила Хоџе и Исмета Шаџирија, којима је Мехмет Хоџа био посредник у размени писама. Поред писама, Сигурими је преко Шани Хоџе и Демуша Цаханија поменути албанским руководиоцима слао и златнике.³⁰³

На међусобном суочењу оптужених Демуша Цаханија и Шеха Муједина, откривено је да је Цахани у Албанији примио седам писама за Фадила Хоџу. Како не би компромитовао председника Извршног одбора АКМО, Цаханију је речено да писма не носи директно Фадиљу Хоџи у Приштину, него да их достави његовом оцу у Ђаковици, што је он и учинио. Ову информацију саопштио је Шех Муједин, а Цаханију је потврдио. Из Албаније су стизала писма и за Џевдета Хамзу, која му је прослеђивао секретар општинског комитета СКС у Рогову Мухамед Емини, док је обласни функционер Саит Затрићи комуницирао са Сигуримијем преко Демуша Цаханија.³⁰⁴

---

³⁰¹ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Izjava oficira Udbe Petra Ćukića u vezi Prizrensko-đakovičke istrage iz 1955–1956. godine, 24. septembar 1966, str. 3.

³⁰² АС, фонд БИА; III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, стр. 21–23.

³⁰³ Када му је давао златнике за албанске руководиоце, Сутки Хоџа је Шани Хоџи рекао да су златници намењени руководиоцима, али да, уколико хоће, може да их задржи за себе. На то му је Шани Хоџа рекао да ће новац дати ономе коме је и намењен. Опширније видети: АС, фонд БИА; III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, стр. 32; А К, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Izjava oficira Udbe Petra Ćukića u vezi Prizrensko-đakovičke istrage iz 1955–1956. godine, 24. septembar 1966, str. 2.

³⁰⁴ АС, фонд БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, стр. 6, 32; АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Procesverbal i ballafaqimit në më, Извештај Будимира Гајића, начелника СУП-а у Призрену, истражном судији Округног суда у Призрену; Вуксан Церовић, *Косово: контрареволуција која тече*, Београд 1989, стр. 178.

Секретар покрајинског СУП-а на Косову и Метохији Чедомир Мијовић је о новонасталој ситуацији обавестио покрајинске руководиоце Ђорђија Пајковића, Душана Мугошу, државног секретара за унутрашње послове Србије Војина Лукића и председника Одбора за унутрашњу политику Републичког извршног већа Слободана Пенезића Крцуна. Тадашњи први човек Обласног комитета Душан Мугоша је у првим Мијовићу предложио да ухапси све функционере за које су постојали докази о сарадњи са Сигуримијем.³⁰⁵

Према Војину Лукићу, у доношењу одлуке како да се поступи у вези са овим предметом, поред њега, учествовали су Јосип Броз, Александар Ранковић, Петар Стамболић и Слободан Пенезић Крцун. Одлучено је да се на суд изведу само они албански агенти и функционери који су већ били ухапшени, а да се према осталим албанским руководиоцима не предузимају никакве мере. Наређено је да се имена албанских функционера не спомињу у тексту оптужнице, како не би дошло до њихове компромитације. Политички врх Србије, заједно са Брозом, затражио је и да се из истражних записника избришу сви делови који повезују Мехмета Хоџу, Фадила Хоџу и остале високе функционере са албанском обавештајном делатношћу. Исту сврху је имало и наређење да суђење буде тајно, без могућности присуства публике.³⁰⁶ На тај начин, интервенцијом српског и југословенског политичког врха, започето је заташкавање сарадње косовскометохијских функционера са албанском обавештајном службом.

Окружно јавно тужилаштво у Призрену је 4. јуна 1956. године подигло оптужницу против девет лица за шпијунажу и учешће у непријатељској делатности против ФНРЈ. Оптуђени су: Нијаз Маљоку, Дида Седат, Демуш Цахани, Ибрахим Мон, Шани Хоџа, Реџеп Мухадри, Хасан Бајрами и Мухамед Емини. Начелник СУП-а у Призрену Будимир Гајић проценио је да је кривица ових девет лица „истоветна и међусобно повезана“, због чега је предложио да се њихови предмети споје и да им се суди као групи шпијуна који су заједнички деловали по кривичном делу шпијунаже.³⁰⁷

---

³⁰⁵ В. Церовић, *Косово: контрареволуција која тече*, стр. 179.

³⁰⁶ Због Брозове политике шездесетих и седамдесетих година, поједини албански интелектуалци су сматрали да је Броз спречио хапшење албанских руководилаца. С друге стране, Лукићева и Видачићева сећања указују да су одлучујућу улогу у одлуци да се албански руководиоци не процесуирају имали Александар Ранковић и Слободан Пенезић. Видети: Škeljzen Malić, *Kosovo i raspad Jugoslavije*, Beograd 2014, str. 63; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 164, 165; V. Lukić, *Sećanja i saznanja. Aleksandar Ranković i Brionski plenum*, str. 216, 217.

³⁰⁷ АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956, Procesverbal i ballafaqimit në mës*, Извештај начелника СУП-а у Призрену Будимира Гајића истражном судији Окружног суда у Призрену, 1956.

Оптужница је састављена тако да окривљенима на терет буду стављана сва незаконита дела, осим оних у које су били умешани и косовскометохијски руководиоци, чији имена у тексту оптужнице нису споменута. У образложењу оптужнице наведено је да је истрага утврдила следеће чињенично стање:

„Да су оптужени Нијазија Маљоку, Дида Седат, Демуш Цахани, Шанија Хоца, Ибрахим Мон, Реџеп Мухадри, Хасан Бајрами и Мухамед Емини заиста починили кривично дело шпијунаже из чл. 105 ст.1 КЗ.А. Наиме, оптужени су из непријатељских побуда према ФНРЈ, а у намери да створе услове за отцепљење Косова и Метохије од ФНРЈ и његово припајање НР Албанији, повезали са албанском обавештајном службом преко шпијунско-диверзантске банде Суткије Хоце, у току 1950 год, која се од тада па надаље пребацивала из Албаније у Југославију, а по задацима албанске обавештајне службе са циљем вршења непријатељске делатности против ФНРЈ. Оптужени Нијазија Маљоку и Дида Седат и посебно су се повезали са албанском обавештајном службом преко Тазима Гојанија септембра 1950. године, док оптужени Седат Дида још у другој половини 1949. године повезао се и са албанским посланством у Београду“.³⁰⁸

Призренским процесом нису били обухваћени шех Муједин, шех Рама, Тазим Гојани и друге особе, које су такође ухапшене у склопу Призренско-ђаковичке истраге 1955–1956. године. За њих су током 1956. године организована одвојена суђења. Судски процес против девет албанских агената и диверзаната почео је 12. јула 1956. године пред Окружним судом у Призрену и трајао је седам дана. Процес је био затворен за јавност, а од политичара су на суђењу присуствовали Павле Јовићевић, Мехмет Малићи и Катарина Патрногић. Сви осумњичени су признали кривицу и открили детаље свог непријатељског деловања. Шани Хоца, који првог дана суђења није хтео ништа да призна, другог дана у судници је поручио: „Када иде мала биволица, нека иде и велика“ и потом открио све податке о састанцима свог стрица и народног посланика у Скупштини Србије Мехмета Хоце са албанским диверзантом Суткијем Хоцом, као и о писмима које је Сигурими преко Мехмета Хоце достављао Фадиљу Хоци, Исмету Шаћирију, Цевдету Хамзи и Имеру Пуљи.³⁰⁹ На тај начин је, упркос

---

³⁰⁸ Оптужницу је потписао јавни тужилац Радослав Церовчанин. Опширније видети: АК, Dosja Proces i Prizrenit 1956, Оптужница Окружног јавног тужилаштва у Призрену против Нијаза Маљокуа, Диде Седата, Демуша Цаханија, Шаније Хоце, Ибрахима Мона, Реџепа Мухадрија, Хасана Бајрамија и Мухамеда Еминија, 4. јун 1956.

³⁰⁹ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 164; Војин Лукић, Сећања и saznanja. Aleksandar Ranković i Brionski plenum, str. 212.

одлуци југословенског политичког врха, дошло до спомињања косовскометохијских функционера на Призренском процесу.

Одбацивању оптужби против водећих албанских руководилаца на Косову и Метохији допринела је и акција коју је део ухапшених предузео након што је сазнао да Фадиљ Хоџа, Мехмет Хоџа и остали руководиоци нису ухапшени и да се не спомињу у оптужници. Акција промене исказа осумњичених омогућена је бројним техничким пропустима истражног затвора у Ораховцу, у којем су затвореници из различитих ћелија међусобно комуницирали преко „слободњака“, односно затвореника који је могао да се слободно креће по затвору. Најпре је Мухамед Емин обавестио Ибрахима Мона да су он и Фазлија Нијази повукли исказе, и да се након тога Удба „поколебала“. Мон је, по сазнању да је могуће спасити водеће албанске руководиоце, почео да од свих осумњичених у процесу тражи да промене исказе и негирају умешаност албанских функционера у обавештајне операције Албаније. Пошто је начелнику СУП-а у Ораховцу учинио личну услугу, поклонивши му ловачког пса, Мон је у затвору за време истражног поступка имао могућност да прима посете, што је користио за комуницирање са особама које су остале на слободи. Приликом једног одласка на суђење у Призрену, Ибрахим Мон је запретио Демушу Цаханију да, уколико жели да се „спаси освете због издаје“, повуче свој првобитни исказ и оптужи Шеха Муједина за лажно сведочење. Демуш Цахани му је потом дао „бесу“ да ће тако и учинити. Последњи оптуженик који је променио сведочење и почео да негира умешаност косовског политичког врха био је Тазим Гојани, који је делио затворску ћелију са Шехом Муједином.³¹⁰

Док је Шех Муједин био на разговору са истражним судијом, Мон је успео да убеди Гојанију да промени исказ. Ибрахим Мон је успео да издејствује „бесу“ од скоро свих осумњичених у процесу да ће променити првобитне исказе и да ће негирати умешаност косовскометохијског политичког врха у албанску обавештајну делатност. Оптуженик Реџеп Фазлија био је једини који му није дао бесу. Међутим, Фазлија је такође променио исказ у складу са упутствима Ибрахима Мона. Околност која је додатно ишла у прилог ухапшенима било је добро познанство Тазима Гојанија са Чедомиром Мијовићем.³¹¹

---

³¹⁰ АС, фонд БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, стр. 8.

³¹¹ АС, фонд БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, стр. 8–18.

Осуђеници са Призренског процеса, који су издржавали казну у Сремској Митровици били су убеђени да је Чедо Мијовић због поверења у Гојанија прихватио његов, као и остале лажне исказе о невиности албанских функционера и одбацио истинит исказ Шеха Муједина. Међутим, одлука о таквом приступу донета је раније, од стране југословенског врха, тако да није искључено да су органи безбедности свесно дозволили затвореницима да се организују и промене првобитне исказе. Војин Лукић, који је учествовао у одлуци да се не покреће поступак против албанских руководилаца, касније је ту одлуку образложио тиме што спорна писма нису била пронађена, па, према томе, нису постојали „материјални докази“. Стога је процењено да би било „сувише натегнуто и неубедљиво“ кривично гонити „голики број и тако истакнутих и заслужних функционера“. ³¹² Ово тумачење превидело је чињеницу да органи безбедности нису ни били у могућности да пронађу писма јер против осумњичених функционера није покренут поступак, нити су претресана њихова места становања. Лукићево објашњење игнорисало је и могућност да су функционери уништавали писма након читања како би сакрили материјалне трагове сарадње са Сигуримијем.

Према Рајку Видачићу, одлуци да се не проширује истрага на албанске руководиоце у Области највише је допринео „категоричан став Александра Ранковића по том питању“. Ранковић је сматрао да нема потребе за „отварањем нових фронтова“, поготово што је од наводне размене писама прошло неколико година, а у протеклом периоду код албанских руководилаца из АКМО није био испољен непријатељски став према Југославији. Према сећању Лукића, исто је сматрао и Слободан Пенезић, који је изнео став да би процесуирање албанских руководилаца донело „много веће политичке штете, изазвало би забуну, неспокојство и неповерење у шиптарским масама, док би корист за безбедносну ситуацију била сасвим незнатна“. ³¹³

Иако је Призренски процес окончан у јулу 1956. године, део безбедносних органа наставио је да истражује детаље са Процеса везане за албанске руководиоце са Косова и Метохије. Док су се осуђеници са Призренског процеса налазили у Централном затвору, полиција је озвучила њихове ћелије и прислушкивала њихове разговоре. Пошто су 1957. године ови затвореници пребачени у затвор у Сремској Митровици полиција је у ћелије са њима сместила своје сараднике, који су достављали редовне извештаје о овој теми. Извештаји су недвосмислено показали да су првобитни

---

³¹² V. Lukić, *Sećanja i saznanja. Aleksandar Ranković i Brionski plenum*, str. 216–218.

³¹³ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 164, 165; V. Lukić, *Sećanja i saznanja. Aleksandar Ranković i Brionski plenum*, str. 218.

искази о контактима албанских руководилаца са Сигуримијем били тачни.³¹⁴ Не знајући за интервенцију југословенског врха пре почетка процеса, осуђени албански агенти су сматрали да су они својом променом исказа спасили Фадила Хоџу, Мехмет Хоџу и друге албанске руководиоце затвора. Осуђеници су током боравка у затвору страховали од хапшења Мехмета Хоџе и Џевдета Хамзе, сматрајући да би њихова сведочења могла додатно да им продуже затворске казне. Највећи страх затвореници су имали од евентуалног изручивања Сугкија Хоџе Југославији. Он је био југословенски држављанин, а 1957. године још увек је постојала могућност договора Албаније и Југославије о међусобном изручивању политичких емиграната.³¹⁵

Окружни суд у Призрену је 19. јула 1956. године донео пресуду којом је Нијаз Маљоку осуђен на дванаест година затвора, Демуш Цахани и Седат Дида на пет, Шани Хоџа на четири, Ибрахим Мон на три, а остали оптужени на две године затвора. Осуђеници су у току наредних месеци подносили појединачне жалбе на пресуду. Врховни суд Србије је 18. децембра 1956. године донео одлуку да потврди пресуду Окружног суда у Призрену и одбаци све жалбе оптужених.³¹⁶ Демуш Цахани је био незадовољан чињеницом да су водеће личности АКМО остале на слободи и на функцијама, сматрајући да се нису довољно ангажовале на њиховом ослобађању из затвора. Стога је Цахани, током боравка у затвору у више наврата понављао да су се ухапшени албански обавештајци заправо „жртвовали“ за Фадила Хоџу, Мехмета Хоџу и остале косовскометохијске руководиоце. У фебруару 1958. године, Демуш Цахани је истражним органима у затвору дао изјаву, у којој је поновио своје првобитне исказе о контактима Сигуримија са водећим албанским функционерима на Косову и Метохији.³¹⁷

Интервенција Пенезића и Ранковића да се против Фадила Хоџе, Мехмета Хоџе, Џевдета Хамзе и других водећих албанских руководилаца не покреће кривични поступак, имала је далекосежне последице. Поменти албански кадрови су у наредне две

---

³¹⁴ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Izjava oficira Udbe Petra Ćukića u vezi Prizrensko-đakovičke istrage iz 1955–1956. godine, 24. septembar 1966, str. 6; АС, фонд БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе.

³¹⁵ АС, фонд БИА; III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе.

³¹⁶ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Пресуда Врховног суда Народне републике Србије у Београду поводом жалбе оптужених Нијазија Маљокуа, Дида Седата, Ибрахима Мона, Шаније Хоџе, Демуша Цаханија, Емина Мухамеда на пресуду Окружног суда у Призрену К.74/56 од 19. јула 1956. године, 18. децембар 1956.

³¹⁷ АС, фонд БИА, III-123, Непријатељске групе националиста из Корисе, Наставак записника о саслушању осуђеника Цахани Мехмет Демуша, 3. фебруар 1958, стр. 32.

деценије заузимали највише државне функције и одлучујуће утицали на политички и друштвени живот на Косову и Метохији.³¹⁸

У јеку афере око сарадње обласних функционера са Сигуримијем, 22–23. јуна 1956. године одржана је Седма обласна конференција Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију. Ђорђевић Пајковић, који је дужност секретара Обласног комитета обављао једанаест година, премештен је у Београд и постављен за члана Извршног већа Србије. Место секретара Обласног комитета СКС за Косово и Метохију заузео је Душан Мугоша, који се на тој позицији задржао до 1965. године. Претходно, 5. маја 1956. године, Пајковић је поднео оставку и на функцију председника Народног одбора АКМО, коју је обављао од 1953. године. На овој функцији заменио га је Павле Јовићевић.³¹⁹

На седмој Обласној конференцији изабран је и нови Секретаријат Обласног комитета, у који су, поред Мугоше као секретара, ушли Станоје Аксић, Предраг Ајтић, Фадиљ Хоџа, Павле Јовићевић, Милија Ковачевић, Давид Нимани, Исмет Шаћири, Кољ Широка и Али Шукрија.³²⁰ Избор Фадиља Хоџа и Исмета Шаћирија у Секретаријат Обласног комитета био је одраз раније постигнуте одлуке српског и југословенског политичког врха да се против алабанских руководиоца у Области не покрећу поступци и да се њихова имена не спомињу на судском процесу, како би се заштитиле њихове политичке каријере. Опширан реферат на Седмој конференцији поднео је Душан Мугоша, а присутнима се обратио и Душан Петровић Шане испред Извршног комитета ЦК Савеза комуниста Србије.

У склопу дискусије, Фадиљ Хоџа је одржао говор који је готово у потпуности био уперен против албанског национализма, што је представљало јединствен случај у његовој дугој политичкој каријери. Хоџа је тада оптужио албанске националисте да сваки подухват Обласног комитета на политичком, економском и културном пољу представљају као „антиалбански“. Националистима је замерио и то што су незаконите поступке појединаца Срба или Црногораца тумачили као политику целокупног система. Хоџа је говорио о „иредентистичким схватањима“, о „великоалбанском шовинизму и

---

³¹⁸ Историчари Бранко Петрановић и Момчило Зечевић су Призренски процес 1956. године описали као „један од првих израза сецесионистичке политике Ђаковичке групе, који није адекватно инкриминиран из унутрашњих разлога режима“. Видети: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, str. 324.

³¹⁹ *Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1956–1957*, Priština 1961, str. 22.

³²⁰ *Sedma oblasna konferencija Saveza komunista Srbije za Kosovo i Metohiju, od 22–23. VI 1956*, Priština 1956, str. 155.

национализму“, а на крају говора је истакао и потребу борбе за „југословенски патриотизам“. ³²¹ Његов говор одсликавао је деликатну политичку ситуацију из 1956. године, у којој су припадници Скадарско-ђаковичке групе страховали, не само за опстанак на функцијама, него и за останак на слободи.

Нови Обласни комитет СКС за Косово и Метохију имао је 43 члана, од којих су 23 били Срби и Црногорци. Кадровска промена у виду одласка Ђорђија Пајковића са Косова и Метохије и доласка Душана Мугоше на место секретара Обласног комитета, према Рајку Видачићу је представљала значајан корак за догађаје који су уследили шездесетих година. Мугоша је углавном био окружен албанским кадровима, који су под његовим вођством у Обласном комитету ојачали свој утицај, што је посебно дошло до изражаја након одласка Павла Јовићевића са места председника Скупштине АКМО 1960. године. ³²²

4.5. Губитак националне равнотеже – отварање мањинског питања у Југославији и економски успон АКМО 1957–1963. године

У другој половини педесетих година, економски развој Аутономне косовско-метохијске области почео је да постаје преокупација југословенског политичког врха и Централног комитета Савеза комуниста Југославије. Нагло интересовање савезног нивоа власти за аутономне јединице у Србији и њихово становништво објашњавано је различитим идеолошким, економским и „реалполитичким“ аргументима, почев од Лењинових теорија о националним мањинама, преко „бриге за развој неразвијених подручја“ до тезе да економска неразвијеност крајева насељених Албанцима „може да доведе до политичке нестабилности“.

На седници Обласног већа и Већа произвођача Народног одбора АКМО 28. децембра 1957. године усвојен је Друштвени план привредног развоја АКМО 1957–1961. године, који је означио почетак убрзаног привредног развоја ове области, заснованог на подршци из савезног буџета. ³²³ Посебан економски третман АКМО од стране југословенског нивоа власти започет је донирањем 50 милијарди динара из

---

³²¹ Исто, стр. 134–137.

³²² Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 218.

³²³ АК, Lidhja e Komunistëve të Kosovës, к. 568, Девета покрајинска конференција Косова и Метохије 1965, Развој привреде Косова и Метохије у периоду од 1947. до 1963. године са освртом на проблеме развоја од Осме обласне конференције СКС до данас, стр. 4, 5; *Društveni plan privrednog razvoja Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1957–1961*, стр. 15–21.

Савезног буџета са циљем јачања косовскометохијске привреде.³²⁴ Овај новац представљао је окосницу привредног процвата привреде Косова и Метохије у наредном периоду.

У закључцима различитих комисија СКЈ и ССРНЈ, формираних у другој половини педесетих година, истицана је потреба за улагањем савезног новца у привреду АКМО. Комисија за националне мањине ССРНЈ је 1959. године закључила да економска заосталост АКМО може да добије и „крупан политички значај“ кроз негативне последице на културни и друштвени живот албанске националне мањине.³²⁵ Међутим, до ескалације политичких и безбедносних проблема на Косову и Метохији дошло је управо почетком шездесетих година, након што је југословенски врх започео политику економског јачања АКМО преко дотација из савезног буџета.

Национални доходак АКМО је 1960. године био за 35,8% већи него 1956. године, а у протеклом периоду запослено је нових 14.000 радника, чиме је број припадника радничке класе у Области за четири године повећан за 39%. Поред убедљивих статистичких показатеља, улагање Југославије у косовскометохијску привреду довело је до свима видљивих и конкретних резултата 1961. године, када су пуштени у производњу површински коп лигнита „Косово“ поред Приштине, рудник олова и цинка „Кишница“, ткачница памука у Ђаковици, ткачница свиле у Призрену, фабрика тила у Гњилану и фабрика лепенки у Липљану.³²⁶ Наредне, 1962. године, завршени су и крупни пројекти попут термоелектране „Косово I“ у Обилићу, фабрике шећера у Пећи и фабрике суперфосфата у Косовској Митровици.³²⁷ Изградња поменутих објеката заснивала се на улагању 65 милијарди динара у инвестиције у АКМО 1956–1960. године, од чега је, као што смо навели, 50 милијарди представљало неповратну помоћ из федерације.

Укупне инвестиције у привредне и непривредне делатности АКМО 1956–1960. године, биле су 3,2 пута веће него инвестиције у периоду 1952–1956. године. Услед отварања великих привредних објеката 1961. и 1962. године, бруто друштвени

---

³²⁴ VI Обласна конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије за Косово и Метохију, Приштина 1961, стр. 21.

³²⁵ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 110, а.ј. 782, Извештај Комисије за националне мањине ССРНЈ: Актуелни проблеми националних мањина у Србији, 11. априла 1959.

³²⁶ АК, Lidhja e Komunistëve të Kosovës, к. 568, Девета покрајинска конференција Косова и Метохије 1965, Развој привреде Косова и Метохије у периоду од 1947. до 1963. године са освртом на проблеме развоја од Осме обласне конференције СКС до данас, стр. 4–7; VI Обласна конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије за Косово и Метохију, стр. 21–23.

³²⁷ М. Николић, *Косово и Метохија. Преглед друштвено-економског развитка*, стр. 24, 25.

производ на Косову и Метохији је 1964. године био за 58,6% већи у односу на 1960. годину, а у истом периоду је запослено још 23.933 радника. Настављено је са савезним дотацијама у привредни живот Косова и Метохије, које су почеле да се реализују кроз новоформирану Фонд за развој недовољно развијених подручја. Инвестиције у АКМО 1960–1964. године биле су дупло веће у односу на инвестиције 1956–1960. године. У извештају Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију на Деветој покрајинској конференцији 1965. године говорило се о „друштвено-економском преображају Покрајине“ у протеклом периоду.³²⁸

Економска помоћ из федерације није била једини вид посебног третмана који је Аутономна косовско-метохијска област стекла крајем педесетих година. ЦК Савеза комуниста Југославије је у децембру 1956. године формирао „Комисију за националне мањине“, са задатком да се бави проблематиком националних мањина у Југославији. Поред ангажмана на културно-просветном и економском јачању положаја националних мањина, Комисија се од почетка бавила и проблематиком бројности припадника националних мањина у државној управи, администрацији, партијским комитетима и државним функцијама.³²⁹ На првом састанку 28. фебруара 1957. године, на којем је утврдила делокруг свог деловања, Комисија је закључила да албанска национална мањина „као најбројнија, има своје властите проблеме, који ће се морати посебно разматрати“. Закључено је и да је неопходно да се за ову мањину доносе „диференцијална решења у односу на друге, знатно мање мањинске групе“.³³⁰ Тиме је, на самом почетку рада комисије, питање положаја Албанаца издвојено од питања положаја осталих националних мањина у земљи.

Непуне две године након Призренског процеса, Фадиљ Хоџа изабран је за члана Радног председништва Седмог конгреса Савеза комуниста Југославије, одржаног у Љубљани 22–26. априла 1958. године. На овом конгресу Фадиљ Хоџа је постао члан Централног комитета СКЈ. Александар Ранковић и Едвард Кардељ су учврстили свој статус као два најмоћнија човека у Партији после Тита. Обојица су изабрани за секретаре Централног комитета СКЈ. Читање имена 135 новоизабраних чланова Централног комитета три пута је прекидано скандирањем окупљених, и то након што

---

³²⁸ *Izveštaj Pokrajinskog komiteta o radu SKS na Kosovu i Metohiji od VIII oblasne do IX pokrajinske konferencije*, Приштина 1965, стр. 8–10.

³²⁹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.1/1, Стенографске белешке и записник са састанка Комисије за националне мањине, 28. фебруар 1957, стр. 4–10.

³³⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.1/1, Стенографске белешке и записник са састанка Комисије за националне мањине, 28. фебруар 1957, стр. 1, 2.

су прочитана имена Броза (скандирање „Ми смо Титови, Тито је наш“), Кардеља („Тито – Кардељ“) и Ранковића („Тито – Марко“).³³¹

На Седмом конгресу усвојен је нови програм СКЈ, чија осма глава је била посвећена односима међу народима Југославије. Програм је потврдио право на самоопредељење пет југословенских народа, и истакао да је јединство Југославије могуће једино „на основи слободног националног развоја и пуне равноправности Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца“. Наведено је да је нужан услов за самосталност и равноправност народа Југославије постојање „материјалне основе равноправности“, а ову формулацију ће албански функционери убрзо почети да користе за своју кампању повећања удела Албанаца у структури запослених на Косову и Метохији. Посебно поглавље унутар ове главе програма носило је назив „Стална брига за убрзавање привредног развоја неразвијених рејона“, којом се Партија обавезала на додатно финансирање економског развоја три најнеразвијеније републике и Аутономне косовско-метохијске области.³³²

Засебна тачка новог програма СКЈ односила се на права националних мањина. У програму је констатовано да „у социјалистичкој и демократској држави припадници националних мањина уживају сва политичка и економска права која социјалистичка заједница пружа свим грађанима и на тој основи им је обезбеђен слободан развој њихове националне културе и националне особености“. Посебно је истакнуто да ни у једној етапи социјалистичког развоја Југославије однос према националним мањинама није зависио од односа Југославије са суседним земљама и да је то „нарочито дошло до изражаја након 1948. године“. Као позитивне тенденције у развоју мањина наведено је што се нагло повећао број припадника радничке класе и интелигенције из мањинских редова и што је велико учешће националних мањина у свим органима друштвеног самоуправљања.³³³

Питању националних мањина у Југославији био је у целости посвећен проширени састанак Извршног комитета ЦК СКЈ 2. марта 1959. године, на којем су се комунистички руководиоци посебно осврнули на положај албанске националне мањине и питање економског развоја АКМО. Едвард Кардељ је тада предложио да се националне мањине у Југославији почну сматрати „дуноправним народима“, а њихови

---

³³¹ VII kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ljubljana 22 – 26 aprila 1958. Stenografske beleške, Beograd 1958, str.7, 8, 1145, 1146, 1152.

³³² Исто, стр. 1055, 1056.

³³³ Исто, стр. 199.

представници за „пуноправне чланове југословенског друштва“.³³⁴ Са седнице су објављени Закључци у којима је као посебан проблем истакнуто подизање економски заосталих подручја Југославије, а пре свега подручја настањеног „најбројнијом, албанском националном мањином“, која је била једина мањинска заједница експлицитно споменута у документу. Споменута је и потреба да деца из редова националних мањина буду што потпуније обухваћена школском мрежом. ИК ЦК СКЈ је истакао да је економски развитак подручја настањеног Албанцима кључан покретач за решавање осталих проблема те националне мањине, попут просветног и културног развитака и уздицања техничке и друге интелигенције на том простору. Закључак са ове седнице послат је свим основним организацијама СКЈ.³³⁵

Проширени састанак Извршног комитета ЦК СКЈ од 2. марта 1959. године, недвосмислено је наговестио већу пажњу југословенског политичког врха према Албанцима у Југославији, као и према економском развоју Косова и Метохије. Најчешће се ова промена у политици СКЈ објашњавала тиме што је у претходном периоду АКМО „била запостављена“ и што је југословенски врх проценио да економска и културна заосталост тог простора представљају „кочницу“ за развој целе Југославије. Међутим, историјски извори упућују нас и на друге мотиве ове крупне промене у југословенској политици према Косову и Метохији, која ће у пуном капацитету доћи до изражаја након Брионског пленума 1966. године.

Иницијатор уздицања питања националних мањина у круг најважнијих проблема у Југославији био је Едвард Кардељ, главни протагониста политике слабљења Југославије и јачања самосталности националних република. Његове изјаве, али и дела током шездесетих година упућују нас на то да је Кардељ користио свој утицај и углед у Партији како би створио услове за дезинтеграцију Југославије и стварање независне Словеније.³³⁶ Свестан да највећи број припадника националних мањина живи у Србији, Кардељ је већ крајем педесетих година одлучио да користи мањинско питање, као и питање положаја аутономних покрајина за слабљење Србије, у чијем руководству је видео главну препреку за остваривање својих планова, како на пољу личне политичке

---

³³⁴ Jan Pelikan, „Pristup Titovog režima Kosovu krajem pedesetih godina“, u Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa *Tito – Viđenja i tumačenja*, Beograd 2011, str. 242.

³³⁵ Интегрални текст Резолуције видети у: R. Rajović, *Autonomija Kosova*, str. 468–470; Опширније о седници Извршног комитета 2. марта 1959. године видети: М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, стр. 138–140; Nailje Maĳa-Imami, „Školstvo na albanskom jeziku na Kosovu i jugu Srbije (1945–2015)“, u *Figura neprijatelja. Preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd 2015, str. 212.

³³⁶ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, стр. 196, 197.

каријере, тако и на пољу уређења југословенске државе. Отварање питања националних мањина 1957–1959. године представљало је претходницу отварању националног питања у Југославији шездесетих година.

Аутономија Косова и Метохије додатно је ојачана 25. новембра 1959. године, када је Народна скупштина Србије донела Закон о укидању срезова у Аутономној косовско-метохијској области. Према члану 2. овог Закона, сва права и дужности дотадашњих срезова пренета су на Аутономну косовско-метохијску област.³³⁷ Чланом 4. у надлежности Народног одбора АКМО уведено је потврђивање статута општина на територији АКМО. Упечатљиво је да је укидање срезова образложено потребом „децентрализације и изградње комуналног система“, а да су надлежности срезова уместо на општине, углавном пренете на Аутономну косовско-метохијску област, односно на виши ниво власти.³³⁸

Дан касније, проширена је територија Аутономне косовско-метохијске области. Народна скупштина Србије је 26. новембра донела Закон о подручјима општина и срезова у Народној републици Србији. У члану 2. наведено је 20 срезова, који су се, са Градом Београдом, налазили у саставу ужег подручја Србије. У члану 3. је констатовано да се на територији АП Војводине налази 6 срезова, а да на територији АП Косова и Метохије више не постоје срезови.³³⁹ У члану 4. набројане су све општине у Србији, укључујући и насељена места и катастарске општине које су их чиниле. Двадесет катастарских општина, које су до тада припадале Дежевском, Студентичком и Копаоничком срезу наведене су као део новоформиране општине Лепосавић, чиме је територија Аутономне косовско-метохијске области проширена за око 200 квадратних километара.³⁴⁰ У складу са овом променом, Народни одбор АКМО је у децембру 1959. године извршио промену Статута АКМО. Подручје аутономије није више било одређено према срезовима, већ према општинама.³⁴¹ Ипак, Народна скупштина Србије

---

³³⁷ *Регистар прописа објављених у Службеном гласнику Народне републике Србије у 1959 години*, Закон о укидању срезова у Аутономној косовско-метохијској области, стр. 773, 774.

³³⁸ Исто, стр. 773; *Narodni odbor АКМО 1962–1963*, Приштина 1963, стр. 787.

³³⁹ *Регистар прописа објављених у „Службеном гласнику Народне републике Србије“ у 1959 години*, Закон о подручјима општина и срезова у Народној републици Србији, стр. 785.

³⁴⁰ Катастарске општине припојене Аутономној косовско-метохијској области 1959. године су: Белуће, Бербериште, Бистрица, Баре, Бело брдо, Борова, Врачево, Гувниште, Доњи Крњин, Земаница, Исево, Лешак, Миоковиће, Остраће, Постење, Поткомље, Рватска, Требиће, Ћирковићи и Црнатово. Опширније видети: *Регистар прописа објављених у „Службеном гласнику Народне републике Србије“ у 1959 години*, Закон о подручјима општина и срезова у Народној републици Србији, стр. 792; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, стр. 82, 83.

³⁴¹ *Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1958 – 1959*, Приштина 1962, стр. 951, 952.

је задржала право да мења границе аутономних јединица, иако ову могућност није више ниједном искористила.³⁴²

У Приштини је од 13. до 15. априла 1960. године одржана Осма обласна конференција Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију. Реторика учесника на конференцији у значајној мери се разликовала у односу на ону са Седме обласне конференције 1956. године. Нови елементи који су почели да одређују поглед на политички, економски и културни живот Косова и Метохије били су програм Савеза комуниста Југославије о подстицању развоја привредно неразвијених подручја, као и Резолуција Извршног комитета ЦК СКЈ о националним мањинама из 1959. године. Говорници на Осмој обласној конференцији у више наврата су ситуацију на Косову и Метохији стављали у контекст политике СКЈ према „неразвијеним подручјима“ и политике СКЈ према националним мањинама.³⁴³ Цавид Нимани је, говорећи о кадровској политици у Области, поручио: „После Седмог конгреса СКЈ, Обласни комитет је у вођењу кадрове политике посветио нарочиту пажњу подизању стручних кадрова за привреду и друштвене службе, политичком изграђивању и укључивању радника, техничке интелигенције и младих људи у одговорне друштвене функције и подизању политичких и стручних кадрова из редова Шиптара и Турака“.³⁴⁴ Економску и националну платформу Савеза комуниста Југославије, коју је крајем педесетих година уобличавао Едвард Кардељ, албански комунистички функционери на Косову и Метохији почели су да користе за остваривање својих захтева.

Велика промена узрокована новом идеолошком платформом СКЈ односила се на идеју „остваривања равноправне националне структуре запослених“. Албански функционери на Косову и Метохији су крајем педесетих година отворили питање недовољног удела албанске националности у структури запослених у Области. На седници Извршног комитета Савеза комуниста Србије 27. јануара 1959. године, Цавид Нимани је говорио о „проблему“ националне структуре запослених. Он је тада поручио да је проблем у томе што „не би било правилно да Срби и Црногорци напуштају радна места“, како би се уместо њих запошљавали Албанци.³⁴⁵ Фадил Хоџа је још

---

³⁴² Право да самостално мења границе аутономних јединица у свом саставу Србија је изгубила уставним амандманима 1968. године, у којима је наведено да се границе аутономних покрајина не могу мењати без сагласности њихових скупштина.

³⁴³ *Dvanaesta pokrajinska konferencija SKS za Vojvodinu, Osmo oblasna konferencija SKS za Kosovo i Metohiju*, Beograd 1960, str. 95, 131.

³⁴⁴ Исто, стр. 207, 208.

³⁴⁵ АС, Б-2, Извршни комитет ЦК СКС, к. 2, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СК Србије одржане 27. јануара 1959. године, стр. 42.

експлицитније помињао идеју отпуштања Срба или Црногораца са посла: „Састав администрације је такав да данас од 3.015 службеника имамо 1.300 Шиптара, тако да и са свим напорима нећемо то питање тако брзо да решимо. Значи, мораш или дапустиш Србе из службе, и то не мали број него прилично, а то би имало своје последице, а онда и прилив Шиптара са факултета није тако масован да се може брзо решити”.³⁴⁶ Наметање ове теме крајем педесетих година за последицу је имало постепено фаворизовање Албанаца у односу на Србе приликом конкурисања за посао.

Председник Извршног већа АКМО Фадиљ Хоџа је на седници Обласног већа Народног одбора АКМО 22. марта 1963. године као основни проблем правосуђа на Косову и Метохији навео „недостатак судија албанске и турске националности”.³⁴⁷ Хоџа је навео да су досадашње мере на „лобољшању националног састава“ обласне и општинске управе дале „само извесне резултате“. Хоџа је причао и о мерама увођења двојезичне администрације и саопштио да је уведено „стимулативније награђивање службеника који на свом радном месецу једновремено раде на два језика“, односно да су за ове послове повећане плате. Истовремено, Хоџа је обавестио присутне да су међу запосленим службеницима обласне администрације спроведени испити о познавању језика. Српски и црногорски службеници који нису показали завидно знање албанског језика, послати су на двомесечне курсеве албанског језика.³⁴⁸

Повећање удела Албанаца у структури запослених на Косову и Метохији наметнуто је као један од приоритета Савеза комуниста. Албански функционери су ову политику настојали да легитимишу кроз њено повезивање са „програмом СКЈ“ и програмском формулацијом о „материјалној основи равноправности“. О томе сведочи извештај Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију из 1965. године: „Полазећи од поставке програма Савеза комуниста Југославије да је економска равноправност људи битан услов за политичку и сваку другу равноправност, комунисти Косова и Метохије залагали су се за стварање материјалне основе равноправности припадника свих народа и народности... Доследно спровођење такве политике и запошљавање што

---

³⁴⁶ АС, Ђ-2, Извршни комитет ЦК СКС, к. 2, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СК Србије одржане 27. јануара 1959. године, стр. 98.

³⁴⁷ *Narodni odbor АКМО 1962–1963*, str. 789.

³⁴⁸ Исто, стр. 791, 792.

већег броја људи, довело је до даљих позитивних промена у националној структури и њиховог већег укључења у расподелу националног дохотка“.³⁴⁹

Политика јачања економије АКМО преко инвестиција финансираних из федерације, отварање мањинског питања од стране СКЈ и пласирање тезе о „недовољном уделу Албанаца“ у структури запослених на Косову и Метохији крајем педесетих и почетком шездесетих година временски су се поклопили са првим извештајима о етнички мотивисаним нападима, насиљима и пљачкама са циљем исељавања Срба са Косова и Метохије. Управа државне безбедности је 1958. године у извештају о непријатељској делатности први пут навела појаву притиска на насељеничку популацију у циљу њеног исељавања.³⁵⁰ Епархија рашко-призренска је од средине 1960. године почела да бележи случајеве каменовања црква и манастира, скрнављења православних гробаља и физичких напада на монахе и свештенике.³⁵¹ Епископ рашко-призренски Павле, који је ову дужност почео да врши 1957. године, записао је следеће: „Већ у својим првим епископским извештајима, указивао сам да, иако су Срби на власти, Косово у ствари држе Шиптари“.³⁵² Истовремено, Управа државне безбедности је констатовала драстично погоршање безбедносне ситуације у Области 1960–1962. године. Забележена су етнички мотивисана паљења имовине, пљачке, физичка насиља и силовања. Појављује се широки дијапазон „ситних прекршаја“ који су имали ефекте психолошког притиска на Србе, у виду nanoшења штете на useвима, пушпања стоке на обрадиво земљиште, наговарања деце на изазивање туча и перманентних вербалних претњи.³⁵³ Поменути прекршаји и кривична дела углавном су праћени позивима Србима да се иселе са Косова и Метохије. Већ 1962. године Удба је констатовала да је новонастала безбедносна ситуација довела до

---

³⁴⁹ У тренутку када су се партијски форуми бавили „проблемом недовољног учешћа Албанаца у структури запослених на Косову и Метохији“, према расположивој статистици Албанци су чинили 52%, Срби 35,8%, Црногорци 8,1%, Турци 1% и остали 3,1% запослених у Покрајини. У општинским скупштинама Албанци су чинили 63,2%, у Покрајинској скупштини 62,9%, а у покрајинској делегацији у Републичкој скупштини 71% делегата. Опширније видети: *Dvanaesta pokrajinska konferencija SKS za Vojvodinu, Osmo oblasna konferencija SKS za Kosovo i Metohiju*, стр. 49.

³⁵⁰ АС, фонд БИА, III-121, Активност унутрашње реакције из редова шиптарске националне мањине, стр. 3.

³⁵¹ О нападима на монахе, свештенике и имовину Српске православне цркве на Косову и Метохији 1960 – 1962. године опширније видети: *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку. Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Грачаница–Београд 2008, стр. 165–174.

³⁵² Ци тирано према: Патријарх Павле, *Косовска искушења*, Београд 2018, стр. 27.

³⁵³ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 189; Мирко Чупић, *Отета земља. Косово и Метохија (Злочини, прогони, отпори...)*, Београд 2006, стр. 56, 57.

тога да је исељавање Срба из појединих крајева Косова и Метохије постало реалан политички проблем.³⁵⁴ Национална равнотежа у Области почела је да ишчезава.

Као један од фактора исељавања и погоршања положаја Срба на Косову и Метохији крајем педесетих и почетком шездесетих година, тадашњи српски исељеници су приписивали томе што су Албанци злоупотребљавали своју бројност и натполовичну већину у општинским, среским и обласним органима власти. О томе сведочи извештај епископа рашко-призренског Павла Синоду Српске православне цркве од 27. априла 1961. године: „Други (исељеници) наводе да власти фаворизују Шиптаре, којих у органима власти има много, па се узајамно помажу и све законске олакшице осигуравају за своје, док се на Србе сваљује сва тежина обавеза и то увек у законској форми. У томе (фаворизовању Арбанаса) учествују и Срби чланови Партије“.³⁵⁵

Прва аутономна јединица у Србији у којој је дошло до сукобљавања око питања нивоа аутономије била је Војводина. Руководство Покрајинског комитета СКС за Војводину на челу са Стеваном Дороњским, који је дужност секретара ПК обављао од 1951. до 1963. године, неретко је улазило у конфликте са руководством Србије. Средином педесетих година између покрајинског и републичког руководства дошло је до спора око питања оријентације пољопривредне производње и увођења система кооперације. Броз и Кардељ су приликом посете Новом Саду 1955. године дали подршку концепцији Стевана Дороњског, што је продубило поделу јер део руководства Војводине, предвођен Ђорђевићем и Петром Релићем, није желео да спроводи економску политику мимо воље ЦК Савеза комуниста Србије.³⁵⁶ Главни противник политичког удаљавања АП Војводине од Србије био је Јован Веселинов Жарко.

До почетка шездесетих година у покрајинском руководству формирале су се две фракције. Једну су предводили Јован Веселинов, Ђорђевић и Петар Релић, који су оптуживали Дороњског и његово окружење за „аутономаштво“, затварање Покрајине у себе и вештачко удаљавање Војводине од остатка Србије. С друге стране, Дороњски и

---

³⁵⁴ АС, Фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 17; АС, Ђ-2, к. 22, Извештај о раду комисије на утврђивању деформација и злоупотреба и о предузетим мерама на реорганизацији у служби државне безбедности у АП КиМ, Приштина, 1. новембар 1966; АС, Ђ-2, к. 22, Изјава Јове Бајата, радника РСУП-а СР Србије, на захтев Републичког СУП-а, Београд, 9. септембар 1966; Атанасије Јевтић, *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Приштина 1990, стр. 36–40; С. Терзић, *Стара Србија. Драма једне цивилизације*, стр. 542–544.

³⁵⁵ А. Јевтић, *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, стр. 39.

³⁵⁶ С. Бјелица, *Спорови око аутономије Војводине. Књига прва: 1961–1974*, стр. 127.

предводници његове опције Пал Шоти, Геза Тиквицки и Петар Матић оптуживали су Никшића, Веселинова и Релића за „великосрпски шовинизам“ и подршку унитаристичкој и централистичкој концепцији.³⁵⁷ У току 1961. и 1962. године на седницама ПК и Извршног комитета ПК СКС за Војводину дошло је до више вербалних окршаја припадника две фракције. Личне и идеолошке супротности нарочито су дошле до изражаја у приликом расправе о доношењу новог Устава. Дороњски је тада инсистирао да аутономне покрајине морају бити категорије не само републичког, већ и савезног устава, и изнео став да у највиши правни акт треба да буде уграђена формулација да је АП Војводина политичко-правно конституисана 1942. године „одлуком да се оснује ГНОО Војводине“, а да је потом, као већ изграђена аутономна покрајина, Војводина донела одлуку о прикључењу Србији.³⁵⁸ На тај начин, Дороњски је настојао да за Војводину издејствује статус федералне јединице Југославије са правом на самоопредељење. Овај предлог је тада одлучно одбачен од стране српског руководства, док је Јован Веселинов сматрао да због поменутих ставова Дороњски треба да буде смењен са партијских и државних функција.

Делимично изоловани од руководства Србије, Стеван Дороњски и Геза Тиквицки су успоставили директне контакте са Едвардом Кардељом, коме су се жалили да руководство Србије жели да „укине АП Војводину и сведе је на ниво среза“.³⁵⁹ На седници Извршног комитета ЦК Србије одржаној 4. јуна 1962. године, српски руководиоци су осудили деловање фракције око Стевана Дороњског и Гезе Тиквицког. У усвојеним закључцима је предложено да се не формира посебна партијска комисија и да се „нико не кажњава“, већ само да се „упути партијска критика Секретаријату Покрајинског комитета“.³⁶⁰ Епилог сукоба две фракције било је тихо уклањање Дороњског и Тиквицког са државних функција у Покрајини и премештање на нове функције у Републици. Међутим, Дороњски и Тиквицки нису уклоњени из Покрајинског комитета СКС за Војводину, у коме је њихова фракција наставила да остварује доминантан утицај.

Случај Дороњског и Тиквицког показао је политичку лимитираност најугицајнијих српских комуниста у Југославији. Чак ни у време врхунца политичке моћи Александра Ранковића и Слободана Пенезића Крцуна крајем педесетих и

---

³⁵⁷ R. Končar, D. Boarov, *Stevan Doronjski. Odbrana autonomije Vojvodine*, str. 312–314.

³⁵⁸ С. Бјелица, *Спорови око аутономије Војводине. Књига прва: 1961–1974*, стр. 133.

³⁵⁹ R. Končar, D. Boarov, *Stevan Doronjski. Odbrana autonomije Vojvodine*, str. 314–316; С. Бјелица, *Спорови око аутономије Војводине. Књига прва: 1961 – 1974*, стр. 144.

³⁶⁰ R. Končar, D. Boarov, *Stevan Doronjski. Odbrana autonomije Vojvodine*, str. 354.

почетком шездесетих година, Савез комуниста Србије није успео да се у потпуности обрачуна са аутономашким и по републичке интересе штетним деловањем фракције око Стевана Дороњског у Војводини.³⁶¹ Иако је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ средином марта 1962. године индиректно осуђено дезинтегришуће деловање Едварда Кардеља и Савеза комуниста Словеније, српски руководиоци унутар Савеза комуниста Југославије нису се усудили да се јавно супротставе томе што се Кардељ мешао у унутрашња питања Србије и отворено подржао Дороњског и Тиквицког у спору око положаја аутономије Војводине. Приликом доношења Устава СФРЈ 1963. године, Кардељ је имао одлучујућу улогу у његовом креирању.

У таквим околностима, албански политички лидери су крајем педесетих и почетком шездесетих година играли конструктивну улогу према руководству Србије, чекајући повољну прилику за реализацију својих планова. На то указује и разговор који су у кабинету председника Извршног већа Србије Слободана Пенезића Крцуна водили Фадиљ Хоџа, тада председник Извршног већа Косова и Метохије и књижевник Добрица Ћосић. У једном пријатељском разговору, Ћосић је Хоџи поручио да албански комунисти намеравају да, након што индустријализују и просвете Косово, по моделу Пијемонта спроведу уједињење са Албанијом, као „заосталим југом“ и на тај начин остваре великоалбански циљ Призренске лиге. Према Ћосићевим речима, Хоџа га је након тога загрлио и рекао: „Геџо, брате, како ти нас добро разумеш“, што је изазвало бесну реакцију Слободана Пенезића.³⁶²

За дешавања на Косову и Метохији шездесетих година важан податак представља успостављање присних веза између Фадиља Хоџе и Владимира Бакарића. Лично пријатељство двојице функционера започето на хрватском летовалишту, почетком шездесетих година довело је до непосредних политичких и културних веза између Приштине и Загреба. У том периоду, организовано је више размена делегација између Косова и Метохије и Хрватске, мимо учешћа Србије. Поводом јубилеја Обласног народног позоришта у Приштини, 29. новембра гостовало је Хрватско народно казалиште, извођењем представе „Господа Глембајеви“. Све већи број

---

³⁶¹ Лимитираност српског руководства у сукобу са Дороњским и Тиквицким, посебно је упадљива ако се има у виду да је руководство КП Хрватске 1950. године ухапсило и послало на Голи оток четворицу истакнутих комуниста Душана Бркића, Радета Жигића, Станка Опачића и Богољуба Рапајића, зато што су јавно изразили незадовољство економским запостављањем српских крајева у Хрватској. Видети: Р. Јакшић, *Nad uspomenu I*, стр. 523; Е. Мирковић, *Благоје Нешкович*, стр. 219.

³⁶² Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, стр. 201.

Албанаца изражавао је жељу да студира у Загребу, уз образложење да у Београду немају добар третман због националне припадности.³⁶³

Погибија председника Извршног већа Србије Слободана Пенезића Крцуна у саобраћајној несрећи 6. новембра 1964. године, месец дана пре одржавања Осмог конгреса СКЈ, свакако је утицала на даљи развој политичких догађаја у Југославији. Савременици су сматрали да би расправа о уређењу Србије и Југославије ишла другачијим током са Слободаном Пенезићем у врху Савеза комуниста Србије.³⁶⁴ Књижевник Добрица Ћосић је у интервјуу Славољубу Ђукићу рекао да је Крцун, уз Благоја Нешковића, био први човек који је размишљао о положају српског народа у новој држави и концепцији југословенске и српске политике, јавно реагујући на разна национална затварања и антисрпство. Ћосић је Крцуна доживео као „првог српског политичара који је увиђао српске поразе и наслутио заверу националних олигархија против Србије“.³⁶⁵

Деценија након избијања Информбировске кризе 1948. године обележена је својеврсном националном и политичком равнотежом на Косову и Метохији. Албанци су доминирали на готово свим нивоима власти од општинских одбора до Народног одбора АКМО. Кадрирање у просвети, култури и јавним предузећима у Области било је у рукама Извршног одбора, односно Извршног већа Народног одбора АКМО, у којем је пуних 18 година (1945–1963) одлучујућу улогу имао председник овог тела Фадиљ Хоџа. Судије окружних судова постављао је Народни одбор АКМО у коме су у целом послератном периоду натполовичну већину чинили Албанци. Сличан однос снага био је и у среским народним одборима на Косову и Метохији, који су постављали судије среских судова и управљали среским предузећима и установама. Албански функционери у Области су били довољно утицајни да средином педесетих година спрече исељавање Албанаца, који су изразили жељу за пресељењем у Турску. С друге стране, српска и југословенска власт на Косову и Метохији била је оличена у деловању Удбе и полиције. Централизована организација ових установа, које су деловале ван суштинске контроле обласних и среских органа, за косовскометохијске Србе

---

³⁶³ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 152; *Косово и Метохија. Век важних догађаја 1912–2012*, Београд 2012, стр. 128.

³⁶⁴ Након Брионског пленума, Фадиљ Хоџа је у приватном разговору Рајку Видачићу рекао да главни носилац „антиалбанске политике“ на Косову и Метохији заправо није био Александар Ранковић, него Слободан Пенезић Крцун. Опширније видети: Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 150.

³⁶⁵ С. Ђукић, *Поглед из Осипака – разговори са Добрицом Ћосићем*, стр. 74; Боривоје Марјановић, *Александар Ранковић Лека*, Београд 2002, стр. 107–109.

представљала је гаранцију безбедности и осећаја присуства српске и југословенске државе на том простору. Исту гаранцију им је давало и хијерархијско устројство Савеза комуниста Југославије и Савеза комуниста Србије, унутар којег су албански комунистички функционери били потчињени српском руководству.

Управо су најугицајнији српски руководиоци Александар Ранковић и Слободан Пенезић 1956. године учествовали у одлуци да се заташкају контакти албанских функционера из Скадарско-ђаковичке групе са обавештајном службом Албаније Сигурими. Према сведочењу Чедомира Мијовића, приликом акције сакупљања оружја у Области, одлучено је да се обуставе све радње на процесуирању откривених ратних злочинаца. Испоставило се да су ове одлуке српског партијског врха представљале прекретницу, након које су започети процеси губитка националне равнотеже и смањивања утицаја Србије на Косову и Метохији.

Уздизање Аутономне косовско-метохијске области изван опсега републичког суверенитета започето је 1957. године, кроз пласирање две вешто одабране тезе од стране водећег словеначког комунисте Едварда Кардеља. Прва се односила на положај националних мањина у Југославији, и она је подразумевала да Југославија, у складу са марксистичким и лењинистичким постулатима, почне да посвећује ванредну пажњу јачању политичког, економског и културног положаја националних мањина у држави. Друга теза односила се на неопходност финансијске подршке федерације „привредно недовољно развијеним подручјима“, што се у пракси изједначавало са економским јачањем три југословенске републике и Аутономне косовско-метохијске области. На тај начин, аутономија Косова и Метохије стекла је двоструку политичку залеђину у савезном нивоу власти, док је суверенитет Србије у њеној аутономној јединици био значајно ограничен савезним „надгледањем“ економског положаја АКМО и положаја албанске националне мањине у Србији.

Ове две платформе инициране од стране федерације, албански комунисти су потом додатно разрадили у виду пласирања питања „равноправне националне структуре запослених у косовскометохијским предузећима“, које је имало функцију политичког паравана за притисак на Србе у циљу њиховог исељавања са Косова и Метохије. Крајем педесетих година, Епархија Рашко-призренска забележила је појачан притисак на српско становништво у АКМО, а органи безбедности су почетком шездесетих година констатовали да је исељавање Срба са Косова и Метохије постало озбиљан проблем.

IV Укидање суверенитета Србије у аутономним покрајинама (1964 – 1969)

1. Нова политика југословенских комуниста у вези са положајем косовско-метохијске аутономије

Шездесете године обележене су крупним променама у југословенској и српској државној и националној политици, у којима се могу препознати почечи процеса који су довели до распада земље у грађанском рату.¹ У низу важних догађаја из ове деценије, посебну тежину имао је обрачун Јосипа Броза са најугицајнијим српским комунистом у земљи Александром Ранковићем 1966. године, праћен демонстрацијом Управе државне безбедности, као и промена уставне структуре Југославије и Србије две године касније, након чега је земља кренула путем дезинтеграције.

Својеврсну увертуру за поменуте догађаје представљао је Осми конгрес Савеза комуниста Југославије, одржан 7–13. децембра 1964. године у Београду. На овом конгресу први пут је дошло до званичног партијског отварања националног питања у Југославији, које је било једно од кључних тема конгреса. Јосип Броз је тада рекао да основу националне политике СКЈ представљају Програм Савеза комуниста Југославије из 1958. године и Закључци са седнице Извршног комитета посвећене националним мањинама из 1959. године. Он је поручио да циљ СКЈ треба да буде „политика потпуног уклањања сваке сенке националне дискриминације“.²

Броз је рекао да ће партија инсистирати на „потпуном остваривању права свих националности, обезбеђивањем услова за стварну реализацију њихових посебних интереса у економском и културном развоју, као и у развоју радних и друштвено-политичких заједница у којима живе“. За положај Косова и Метохије и статус албанске народности у Србији важне су следеће Брозове речи, изговорене у склопу набрајања задатака СКЈ: „Друго, развијање и неговање пријатељске, добросуседске и што свестраније сарадње са земљама чија су гранична суседна подручја настањена

---

¹ *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog комитета СК SKJ одржане од 14. до 16. марта 1962. године*; Љ. Димић, *Историја српске државности. књига 3. Србија у Југославији*, стр. 404–457; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Treća knjiga. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Београд 1988, стр. 380–389; Branko Petranović, Момило Зећевић, *Agonija dve Jugoslavije*, Београд 1991, стр. 301, 302; Branko Horvat, *Kosovsko pitanje*, стр. 134, 135; Миомир Гаталовић, *Бурна времена: Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, Београд 2018, стр. 25–43, 354, 355.

² *Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Београд 1964, стр. 42; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, стр. 171, 172; Dušan Bilandžić, *Historija socijalističke federativne republike Jugoslavije. Glavni procesi*, Загреб 1978, стр. 300–304.

мешовитим становништвом. Та сарадња би доприносила да националне групе не буду државном границом, као зидом, отцепљене од свог етничког тела и оне би све слободније и свестраније комуницирале са својом матичном нацијом, што би их, од некадашњег фактора раздора, претварало у фактор зближавања и сарадње међу народима“.³ Цитирана изјава указује да је Брозов говор на конгресу припремљен уз снажан утицај Едварда Кардеља, као и да је нови Брозов приступ националном питању био на линији Кардељевих уверења. Међунационални односи били су обрађени и у трећој тачки Резолуције са конгреса, која је посебан акценат ставила на подршку економском развоју неразвијених република и аутономних покрајина.⁴

Осми конгрес обележен је још једним детаљем, у којем су неки савременици видели назнаке промене у идентитетској перцепцији Југославије од стране њеног руководства. Приликом избора чланова за партијске комитете и комисије, први пут је испред имена сваког функционера навођена и његова национална припадност, а известилац изборне Комисије Јосипа Броза је означио као Хрвата. Да се не ради о грешци известиоца потврдио је и сам Броз који је, приликом саопштавања имена чланова најужег руководства, за себе рекао да је Хрват. Према сведочењу Добрице Ћосића, у хали је настала нелагодност, пошто је огромна већина присутних до тада била убеђена да је Тито Југословен.⁵

Упркос порукама са Осмог конгреса, које су у извесној мери фаворизовале дезинтегришући приступ у националном питању, прва фаза отварања теме међунационалних односа у Југославији обележена је аутентичним интелектуалним расправама и разноврсним предлозима. О томе сведочи полемика о односу националне и југословенске културе између два књижевника у политици Добрице Ћосића и Јосипа Видмара, која је у току лета 1965. године вођена на страницама часописа „Праксис“ и „Дело“.⁶ Затим, чланак историчара уметности Жарка Видовића „Национализам инфериорних“, објављен у августу 1965. године у „Одјеку“, у коме је оштро критикована национална ускогрудост и „опсесија националног припадања“ и „националног кључа“ међу комунистима. Видовићев бунт наишао је на подршку

---

³ *Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Београд 1964, стр. 42, 43.

⁴ Исто, стр. 234–236.

⁵ Славољуб Ђукић, *Поглед из осипака*, Београд 2014, стр. 81.

⁶ АЈ, фонд 837, КПР, II-4-b/9, Одломци из текста Добрице Ћосића објављени у часопису „Праксис“, у коме се говори о односу националне и југословенске културе, 6. јул 1965; Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951 – 1968*, прир. Ана Ћосић-Вукић, Београд 2009, стр. 215–218. АЈ, фонд 837, КПР, II-4-b/9, Одломци из текста Добрице Ћосића објављени у часопису „Праксис“, у коме се говори о односу националне и југословенске културе, 6. јул 1965.

београдских „Књижевних новина“, које су у коментару на његов текст позвале на укидање „националног кључа“, као „накарадне појаве“, која спутава функционалност земље.⁷ Овом тематиком бавио се Владимир Бакарић кроз коментаре у загребачком „Вјеснику“, као и Крсте Црвенковски у разговору са уредником љубљанског „Дела“, уз бројне коментаре новинара и читалаца на разне националне и идентитетске теме које је у то време објављивала југословенска штампа.⁸ Основна одлика ове јавне дебате, поред разноврсности изнетих предлога, била је извесна равнотежа између ставова који су афирмисали већи ниво југословенског заједништва и ставова који су у први план истицали националну равноправност и „самоуправност република“.

Централни комитет СК Србије је у јануару 1966. године сачинио материјал под називом „Међунационални односи и актуелни задаци СК Србије“, у којем су сакупљена релевантна мишљења о овој теми и покренута најактуелнија питања, без прејудицирања коначних закључака. У материјалу су постављена питања да ли се и где у привреди појављују бирократско-централистичке тенденције, али су истовремено и анализиране појаве економског партикуларизма и вештачког затварања економије у републичке и покрајинске границе. Документ је садржао и питања колико су развијени односи Србије са другим републикама и да ли би ти односи могли бити мање формални, а више срдачнији. Међу издвојеним мишљењима у материјалу било је и оних да се на партијским конгресима „недовољно говорило о процесима социјалистичког уједињавања, о основама и путевима за развијање социјалистичке свести, југословенског социјалистичког патриотизма, социјалистичког југословенства, о чему је детаљно говорено у програму СКЈ“. Критиковано је занемаривање „јединствених заједничких југословенских интереса“ у економији, култури, школским програмима и васпитавању младих.⁹

Колико је атмосфера у држави тада била отворена за интеграционе процесе сведочи Извештај Покрајинског одбора ССРН Србије за Косово и Метохију о свом раду између Шесте и Седме покрајинске конференције, сачињен почетком 1966. године. Социјалистички савез на Косову и Метохији у то време је целокупан друштвено-политички живот Покрајине посматрао кроз призму „процеса интеграције“, односно

---

⁷ АЈ, фонд 837, КПР, II-4-b/10, Информација о писању „Књижевних новина“ поводом чланка Жарка Видовића „Национализам инфериорних“, 11. септембар 1965.

⁸ АЈ, фонд 837, КПР, II-4-a/43, Информације о неким схватањима и ставовима у часопису „Праксис“, 8. јул 1966; АЈ, фонд 837, КПР, Изводи из интервјуа Крсте Црвенковског објављеног у „Вјеснику“ о друштвеној критици и бирократији, 4. јун 1966.

⁹ АС, Ђ-2, ф. 40, Документација Комисије: Међунационални односи и актуелни задаци СР Србије, јануар 1966, стр. 4.

повезивања различитих националних, социјалних и културних елемената у јединствену функционалну целину: „Последње три-четири године процес интеграције, како унутар Покрајине, тако и у погледу њеног уклапања у интеграциона кретања читаве земље добио је посебан импулс. Ови процеси имају значај за даље развијање међунационалних односа, за међусобно упознавање, сарадњу, зближавање и везивање међусобних интереса народа и народности у нашој земљи“.¹⁰

У закључцима са Седме покрајинске конференције ССРН Србије за Косово и Метохију 1966. године наведено је да интеграциони процеси „нису само нужан и неминован закон савременог кретања, већ да они представљају и прогресивни метод за развој свих области друштвеног живота“.¹¹ У року од свега неколико месеци, доћи ће до потпуног заокрета у косовскометохијском, српском и југословенском јавном дискурсу. Појам „интеграције“ биће практично избачен из употребе, а положај централних друштвених тема заузеће појмови „равноправност“ и „самоопредељење“.¹²

Расправа о националном питању 1964–1966. године је, по свој прилици, била један од разлога постепеног захлађења односа између Јосипа Броза и Александра Ранковића.¹³ Према тврдњи тадашњег председника Републичког извршног већа Србије Драгог Стаменковића, словеначка и хрватска партијска руководства су у том периоду заједнички деловала са циљем дискредитовања Ранковића код Јосипа Броза и наметања Кардеља за Брововог наследника.¹⁴ Сећања Добрице Ћосића указују да је Броз гајио неповерење према целокупном српском руководству, што је Ћосићу експлицитно и рекао приликом њиховог сусрета на јесен 1965. године. Изненађени Ћосић покушао је да разувери Броза од ове тврдње, али без успеха. Након што је у марту 1966. године Броз обишао Краљевачки, Крушевачки и Зајечарски крај, Броз је Ћосићу поручио: „Био си у праву. Народ није против мене... Али, српско руководство је против мене“.¹⁵

---

¹⁰ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 240, а.ј. 71, Извештај Покрајинског одбора ССРН Србије за Косово и Метохију о раду од Шесте до Седме покрајинске конференције. Извештај надзорног одбора.

¹¹ АЈ, фонд 142 (2), ССРНЈ, ф. 240, а.ј. 66, Шести конгрес ССРН Србије за Косово и Метохију.

¹² Већ у новембру 1966. године, Милентије Поповић је у чланку објављеном у листу „Социјализам“ одбацио појам „интегрисане заједнице“ и паролу да „неко“ може да „угрожава интегрисану заједницу“. Опширније видети: Sinan Hasani, *Kosovo: Istine i zablude*, Zagreb 1986, str. 315, 316.

¹³ Svetko Kovač, Bojan Dimitrijević, „Slučaj Aleksandra Ranković u dokumentima KOS-a: Da li je bilo prislušivanja?“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2015), str. 10, 11.

¹⁴ Драги Стаменковић, *Између идеала и политике. Лично казивање и сведочење*, стр. 168, 169.

¹⁵ Славољуб Ђукић, *Поглед из осипака*, стр. 84.

1.1. Уклањање Александра Ранковића из политичког живота Југославије

Један од првих корака у склопу припрема за обрачун са Ранковићем био је уклањање Војина Лукића са дужности савезног секретара за унутрашње послове 1965. године. Лукић је тада премештен на дужност организационог секретара ЦК Савеза комуниста Србије, а званично образложење упућено Лукићу било је да су га „тражили из Србије“. Ранковић, међутим, није био упућен у ову иницијативу. На Лукићево место постављен је хрватски комуниста Милан Мишковић, чији брат Иван Мишковић је већ био начелник Службе безбедности ЈНА, тако да су се на челу савезне Службе државне безбедности и Службе безбедности ЈНА у исто време налазила два рођена брата из Савеза комуниста Хрватске.¹⁶ Важну улогу у техничким припремама Брионског пленума имао је Иван Стево Крајачић, дугогодишњи начелник Службе безбедности Хрватске. Крајачић је важио за старог и поверљивог Брозовог пријатеља још из предратног времена, који је у току рата, по одобрењу КПЈ, вршио дужност шефа центра совјетске обавештајне службе у Загребу. Приликом боравака у Београду, Крајачић је одседао и хранио се у Брозовој вили. Постојала је пракса да Крајачић проверава све особе које треба да се запосле као радници у Брозовој резиденцији, а био је и један од малобројних који су себи допуштали слободније понашање у Брозовом присуству.¹⁷

О својој улози у обрачуну са Ранковићем 1966. године Крајачић је проговорио у разговору са новинаром Дарком Ступарићем, у великом интервјуу за загребачки „Вјесник“ 28. октобра 1984. године: „Видите, ја сам илегално у Београд могао послати, и то ноћу, авионом двојицу стручњака радник РСУП-а. Један од њих је уједно био и пилот. Обавили су посао – испунили задатак. Дакле, добро су дошли стручњаци из републичких органа и користили су не само својој републици, него и цијелој земљи“¹⁸. Крајачић је ово навео као пример зашто је било „корисно“ да и републичка служба безбедности има стручне људе за питања прислушних уређаја. С обзиром на то да након Брионског пленума није било разлога да се откривање прислушних уређаја у Брозовој вили врши „илегално“, по ноћи и у строгој тајности, ова операција је, по свему

---

¹⁶ V. Lukić, *Sećanja i saznanja. Alkesandar Ranković i Brionski plenum*, Titograd 1989, str. 25, 26; Светко Ковач, Бојан Димитријевић, Ирена Поповић Глигоров, *Случај Ранковић из архива КОС-а*, Београд 2015, стр. 108; Војан Димитријевић, „Intelligence and security services in Tito's Yugoslavia 1944–1946“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2019), str. 10, 11.

¹⁷ О специфичним пријатељским везама Крајачића са Брозом и његовом супругом видети: Ђуро Загорац: *Стево: Загонетка Иван Крајачић*, Београд 1997, стр. 125–129; „Narodni heroj Ivan Krajačić Stevo: Istina mora da pobijedi sve nakazne laži“, *Nedjeljni Vjesnik Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske*, 28. oktobar 1984, str. 7; V. Lukić, *Sećanja i saznanja. Alkesandar Ranković i Brionski plenum*, str.

¹⁸ „Narodni heroj Ivan Krajačić Stevo: Istina mora da pobijedi sve nakazne laži“, *Nedjeljni Vjesnik Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske*, 28. oktobar 1984, str. 7.

судећи, извршена пре 16. јуна 1966. године, а отворено је питање да ли су Крајачићеви специјалци у Брозовој резиденцији имали задатак да открију прислушне уређаје, или да их поставе и тако подметну аферу.

Према Антону Духачеку, у припреми обрачуна са Удбом и Александром Ранковићем учествовала су „три ешалона”. Први, под руководством Стеве Крајачића, био је задужен за техничка питања, попут подметања прислушних уређаја, као и маркирање конкретних слабости Службе у циљу њене дискредитације. Други ешалон, предвођен државним секретаром за иностране послове Константином Поповићем, био је задужен за руковођење државним и партијским комисијама, задуженим за „утврђивање деформација у Удби“. Трећи ешалон су, према Духачеку, чинили кадрови које је за ту намену лично одабрао Јосип Броз – Владимир Бакарић, Едвард Кардељ, Крсто Црвенковски, Мика Трипало, Иван Мачек, Франце Попит и Фадиљ Хоца.¹⁹

Обрачун Јосипа Броза са Александром Ранковићем и Управом државне безбедности званично је започет 16. јуна 1966. године на седници Извршног комитета ЦК Савеза комуниста Југославије, када је Броз обавестио присутне да сумња у могућност његовог прислушкивања од стране Управе државне безбедности преко прислушних апарата у просторијама у којима је живео и радио. Према Ранковићевом сећању на овај догађај, од свих присутних чланова Извршног комитета, једино он је био изненађен Брозовим „открићем“, док су остали деловали „хладно“, обавештено и припремљено.²⁰ Броз је затражио формирање једне „политичке комисије“ која би испитала ситуацију и утврдила чињеница и једне техничке комисије са задатком да прегледа инсталације у његовим просторијама. Затечени Ранковић је на ове оптужбе одговорио да му је „тешко да поверује“ у исказано и да се последњих неколико година није бавио радом државне безбедности, препустивши тај посао Светиславу Стефановићу Ђећи.²¹ Истог дана, припадници Контраобавештајне службе ЈНА тајно су ухапсили двојицу припадника службе за озвучавање Управе државне безбедности, којом је руководио Селим Нумић. Службеници Удбе су након ноћи проведене у

---

¹⁹ Anton Duhaček, *Ispovest obaveštajca. Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Београд 1992, стр. 17–18.

²⁰ Александар Ранковић, *Дневничке забелешке*, Београд 2001, стр. 35, 36.

²¹ М. Гаталовић, *Бурна времена: Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, стр. 29, 30.

притвору пуштени на слободу уз претњу да никога не смеју обавестити о њиховом хапшењу.²²

За председника Комисије ИК ЦК СКЈ за испитивање „неких проблема и негативних појава које су се испољиле у раду служби безбедности“ постављен је македонски комуниста Крсте Црвенковски, а комисија је формирана тако да сваки републички савез комуниста у њој има по једног представника: Добривоје Радосављевић Боби из Србије, Ђуро Пуцар из БиХ, Блажо Јовановић из Црне Горе, Мика Трипало из Хрватске и Франц Попит из Словеније. Ова комисија имала је задатак да за непуних десет дана, до Четвртог пленума ЦК СКЈ који је заказан за 1. јул 1966. године, докаже „деформације“ у раду службе, кроз испитивање њених водећих руководиоца у претходне две деценије.²³

Заправо, комисија на челу са Црвенковским почела је са радом неколико месеци пре 16. јуна 1966. године када је званично формирана, а Јосип Броз је месецима уназад у приватним разговорима обавештавао поједине чланове Извршног комитета да га „Удба прислушкује“ и да иза тога стоје „Марко и Ћећа“.²⁴ Комисија би најпре врбовала особе за које је проценила да су у лошим односом са Ранковићем, и стога веровала да ће их најлакше убедити да се укључе у заверу против потпредседника СФРЈ. Мрежа се постепено ширили и обухватала је све већи број функционера из Србије, а завера је строго чувана у тајности.

У мају 1966. године, приликом једног пријатељског разговора, Драгослав Марковић је упитао Војина Лукића „шта се то дешава у Србији“ и „какве се то кадровске промене спремају“. Лукић је у први мах помислио да је Марковић, који је у то време обављао дужност амбасадора у Софији, преносио нека нагађања из страних дипломатских кругова.²⁵ Марковић је заправо долазио у Лукићев кабинет да провери да ли је овај успео нешто да сазна или наслути у вези са припремама за уклањање Ранковића које су увелико биле у току. Иако је основни циљ обрачуна са Ранковићем било уклањање препреке за даљу разградњу југословенске федерације и слабљење Србије, водећи српски функционери, Петар Стамболић, Милентије Поповић, Дража

---

²² Селим Нумић, *Добра земља лажу: До истине у брионској афери прислушкивања*, Београд 1989, стр. 71–72; А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, стр. 38, 39.

²³ О раду политичке и техничке комисије између 16. јуна и 1. јула 1966. године видети: S. Kovač, B. Dimitrijević, „Slučaj Aleksandra Ranković u dokumentima KOS-a: Da li je bilo prisluškivanja?“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2015), str. 14–19.

²⁴ V. Lukić, *Sećanja i saznanja. Aleksandar Ranković i Brionski plenum*, str. 31, 32.

²⁵ Исто, стр. 111, 112.

Марковић, Добривоје Радосављевић и Мијалко Тодоривћ, у обрачуну су превасходно видели борбу за фотеље и функције, те су се без двоумљења укључили у Брозов табор.²⁶

Тек почетком јуна 1966. године, оперативци савезне Удбе су преко страних извора сазнали да је секретар ЦК Савеза комуниста Хрватске Владимир Бакарић једном страном дипломати у Београду саопштио да ће „Ранковић ускоро бити уклоњен из политичког живота Југославије“, а то уклањање је оправдао потребом „демократизације земље“. Оперативац и његов надређени из Савезне службе безбедности нису се усудили да ову информацију проследе вишем руководству, чиме су, по мишљењу Војина Лукића, себе спасили од хапшења, пошто се на челу савезног СУП-а у том моменту налазио Милан Мишковић, који је такође био укључен у заверу, па би радници Удбе највероватније били ухапшени како би се спречило даље ширење ове информације.²⁷

Према тврдњи Војина Лукића, комисија на челу са Црвенковским је у конспиративној фази свог рада пре 16. јуна особама које нису хтеле да пристану на укључивање у заверу, упућивала претње по животе чланова породице, како би их приморала на ћутање. Ова фаза рада Комисије, службе безбедности ЈНА и хрватске службе безбедности практично је завршена без грешке, тако да Ранковић до 16. јуна 1966. године није добио информацију о подметању афере и припремању обрачуна.

Оперативци Удбе које је Комисија Црвенковског испитивала након 16. јуна углавном су самоуверено објашњавали да је Служба радила по прописима и да су сва наређена прислушкивања политичких руководиоца била оправдана. Светислав Стефановић је одбацио све наводе о прислушкивању Броза и објаснио да је за његову резиденцију задужена служба безбедности ЈНА. Он је изразио негодовање због начина рада комисија и због тога што у састав техничке, односно стручне комисије за проверу прислушкивања, није позван нико из Управе државне безбедности, већ је ова комисија у анонимном саставу радила без било каквих контаката са припадницима Удбе. С друге стране, Стефановића, Селима Нумића и остале особе из сектора безбедности испитивала је политичка комисија Црвенковског, чији чланови нису имали ни

---

²⁶ V. Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, str. 106–109; Светко Ковач, Бојан Димитријевић, Ирена Поповић Глигоров, *Случај Ранковић из архива КОС-а*, Београд 2015, стр. 98–103; А. Дућаček, *Ispovest obaveštajca. Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, str. 18.

²⁷ V. Lukić, *Sećanja i saznanja. Aleksandar Ranković i Brionski plenum*, str. 24.

приближне стручне капацитете за бављење питањима безбедности и постављања прислушних уређаја.²⁸

Крсте Црвенковски је Селима Нумића, руководиоца службе за озвучавање, пре почетка званичног испитивања од стране Комисије, покушао да придобије за сарадњу у нападу на Ранковића и Стефановића. У разговору у четири ока, Црвенковски је најпре Нумићу открио идеолошку позадину сукоба: „Пред нама је задатак да, паралелно с разбијањем централизма и унитаристичких тенденција, радимо на пуној афирмацији република. Сада је тренутак да се направи историјска прекретница у том правцу и, разумљиво, у даљем развоју самоуправљања“.²⁹ Црвенковски је затим оптужио Ранковића и Стефановића да су вршили „изолацију Кардеља“ тако што су му ускраћивали поверљиве информације. Нумић је, међутим, одбацио ове тврдње и поручио да је Кардељ редовно добијао све информације које су достављане Ранковићу и Брозу. Црвенковски је на крају понудио Нумићу „ослобађање одговорности“ и даље напредовање у каријери уколико оптужи Стефановића и Ранковића за злоупотребе, што је Нумић одлучно одбио.³⁰

На самом испитивању Нумић је објаснио да су Брозов кабинет у згради СИВ-а, као и салон у Белом двору озвучени на изричите захтеве самог Броза, које је шеф његовог обезбеђења Милан Жежељ пренео Нумићу, након чега су уређаји постављени. Када је реч о прислушним уређајима у Кардељевог кабинету, Нумић је комисији рекао да му је Кардељев захтев за постављање прислушних уређаја лично пренео шеф Кардељевог кабинета Антон Вратуша, Нумић је током целог испитивања одлучно заступао став да никаквог нелегалног прислушкивања Јосипа Броза и других функционера од стране Удбе није могло да буде.³¹

Самоуверен наступ пред Комисијом имао је и Војин Лукић, бивши савезни секретар унутрашњих послова. Милку Куфрин, члана Савезног извршног већа, Служба је почела да прислушкује због наводне афере са њеним шофером, на коју је указала његова жена. Војин Лукић је Комисији објаснио да би стране службе које дођу до овог

²⁸ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, II-28, Четврти пленум ЦК СКЈ, к. 2, Прилог 1. Записник са саслушања Светислава Стефановића од стране Комисије Извршног комитета Централног комитета СКЈ, 18. јун 1966.

²⁹ С. Нумић, *Добра земља лажу: До истине у брионској афери прислушкивања*, стр. 32.

³⁰ Опширније о испитивању Нумића видети: АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, II-28, Четврти пленум ЦК СКЈ, к. 2, Документација Комисије Извршног комитета ЦК СКЈ, Извод из изјаве Селима Нумића, Прилог 1. Записник са саслушања Селима Нумића; С. Нумић, *Добра земља лажу*, 31–33.

³¹ У својим мемоарима Нумић је као једног од учесника у монтажу афере прислушкивања навео словеначког безбедњака Еда Брајника. Опширније: С. Нумић, *Добра земља лажу*, стр. 44–54; ; Jovan Kesar, Pero Simić, *Oproštaj bez milosti. Leka Aleksandar Ranković*, Beograd 1990, str. 237–240.

податка могле лако да га злоупотребе и искористе у сврху врбовања Милке Куфрин, као и да би продирање овакве информације у јавност нанело штету Партији, због чега је Удба у овом случају морала да буде на посебном опрезу. Поводом прислушкивања Исмета Шаћирија, Лукић је објаснио да је његово праћење захтевала комисија Централног комитета СКС у вези са оптужбом једне жене да је Шаћири покушао да силује њену ћерку, тако да ни у овом случају Служба није деловала без партијске контроле и иницијативе.³²

Прислушкивање Мехмета Хоџе педесетих година Лукић је оправдао његовим држањем за време рата, „које није било чисто“, његовим послератним контактима са одређеним људима, као и неретким спомињањем његовог имена приликом истрага против националистичких група на Косову и Метохији и делатности албанске обавештајне службе.³³ Ни међу нижеранжираним припадницима Службе безбедности, Комисија Црвенковског није успела да пронађе особе чији искази би ишли у прилог оптужби на рачун Ранковића, Стефановића и Лукића.

Четврти пленум ЦК СКЈ, одржан 1. јула 1966. године, представљао је јавну манифестацију и потврду већ утврђене политике осуде рада Управе државне безбедности као „деформације“ и осуде политичког деловања Александра Ранковића и Светислава Стефановића. Одабир Бриона за место одржавање седнице, Иван Крајачић је касније објаснио тиме што је процењено да би у Београду „непријатељ могао направити неку псину“. Он је тада навео да је, из безбедносних разлога, Броз променио своју уобичајену трасу којом је ишао за Брионе.³⁴ Оперативци КОС-а завели су посебне мере надзора над потенцијалним припадницима „опозиције“ на Брионском пленуму.³⁵ Седницу је отворио Тито, који је, по обичају, одржао умерен говор, знајући да ће после њега уследити хајка на Удбу, Ранковића и Стефановића, коју је он лично припремио пре почетка седнице. То је била једна од одлика политичких ликвидација Брозових противника, приликом којих је он за себе задржавао улогу „широкогрудог“ вође, који

---

³² АС, Ћ-2, к. 22, Записници са седница Извршног комитета ЦК СКЈ у вези закључака Четвртог пленума 1966, Записник са састанка комисије Извршног комитета ЦК СКЈ одржаног 29 јуна 1966. на Брионима.

³³ АС, Ћ-2, к. 22, Записници са седница Извршног комитета ЦК СКЈ у вези закључака Четвртог пленума 1966, Записник са састанка комисије Извршног комитета ЦК СКЈ одржаног 29 јуна 1966. на Брионима.

³⁴ „Narodni heroj Ivan Krajačić Stevo: Istina mora da pobijedi sve nakazne laži“, *Nedjeljni Vjesnik Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske*, 28. oktobar 1984, str. 7.

³⁵ Srđan Cvetković, „Fall of Aleksandar Ranković and the Condemnation of „Rankovićism“, *Tokovi istorije*, br. 3 (2016), str. 126.

наступа благо и помирљиво, док су нижерангирани партијски апаратчици били задужени за грубе нападе на особу коју је он претходно означио као мету.³⁶

Техничка комисија, која је требала да утврди чињенице о прислушкивању и озвучивању просторија Броза и других руководиоца, још увек није завршила посао, а закључке је објавила тек у септембру 1966. године. Стога су све изнете оптужбе на рачун Удбе и Стефановића на Брионском пленуму биле засноване на Брозовој вољи и политичким оптужбама које је објавила „политичка комисија“ на челу са Црвенковским, који је на пленуму говорио одмах после Броза. Он је прочитао закључке Комисије формиране од стране Извршног комитета ЦК СКЈ 16. јуна са задатком да испита „појаве слабости и деформације у раду Службе државне безбедности“. Закључци Комисије представљали су политичке квалификације рада Удбе: „Државна безбедност је постала монопол појединаца... Неки функционери су злоупотребили органе државне безбедности са тенденцијом да успоставе контролу у читавом друштву... Државна безбедност је постепено тежила да проширује своје компетенције...“. Уз ове оптужбе, Комисија је закључила да је Светислав Стефановић „непосредно политички одговоран“ за рад државне безбедности. Он је оптужен да се „мешао у рад органа државне безбедности и мимо савезног секретара за унутрашње послове“, као и да је његово сведочење пред Комисијом било „неискрено“. Поред 13 закључака, Комисија је изнела и 4 предлога: да се приступи реорганизацији државне безбедности, да се настави са истрагама о злоупотребама, да се Стефановић разреши свих дужности и избаци из Савеза комуниста Југославије и да се усвоји понуђена оставка Ранковића, због његове „политичке одговорности“ за рад органа државне безбедности.³⁷

За разлику од Ранковића који је резигнирано, али мирно и без јавног негодовања прихватио Брозову вољу и закључке Комисије, Светислав Стефановић је покушао окупљенима да објасни да не постоји ниједна деформација и злоупотреба у раду Службе државне безбедности за коју се Служба терети, чиме је на себе навукао гнев Броза и њему лојалних чланова ЦК. Стефановић је одбацио тврдње да се Служба безбедности почела „одрођавати од друштва“, да се хтела „наметнути над друштвом“ и

---

³⁶ Александар Ранковић је између 16. јуна и 1. јула био искључен из свих партијских активности, а од свих чланова ЦК СКЈ последњи је добио извештај Комисије Црвенковског. Опширније: А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, стр. 44, 45.

³⁷ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, II-28, Четврти пленум ЦК СКЈ, к. 2, Стенографске белешке са Четврте седнице централног комитета Савеза комуниста Југославије, одржане 1. јула 1966. године на Брионима; J. Kesar, P. Simić, *Oproštaj bez milosti. Leka Aleksandar Ranković*, стр. 61–67.

да су појединци хтели да „СДБ претворе у некакав заверенички апарат“. Он је рекао да би прихватање ових тврдњи значило одрицање од једног дела југословенске историје и да би онда заиста дошло до отварања крупних проблема. Стефановић је категорично одбацио наводе да је прислушкивао Тита и поручио да никакви микрофони нису инсталирани код Тита и других руководећих људи, осим оних који су инсталирани на њихов захтев.³⁸ Ово је изазвало салву добацавања у хали, укључујући и повике да Стефановића треба ухапсити. Незадовољан његовим излагањем, у вербалне дуеле са Стефановићем више пута је улазио и Јосип Броз.

Важну улогу у Брозовом обрачуна са Удбом и Ранковићем на Брионском пленуму имао је Јован Веселинов, који је претходних година важио за Ранковићевог „централистичког ослонаца“ у Војводини.³⁹ Веселиновљево уверење да је Ранковић крив за прислушкивање његове жене Станке и дељење прислушкиваног материјала у партијским круговима, довело је стварања непријатељства између два вишегодишња саборца. Поред напада на Ранковићево и Стефановићево излагање, Веселинов је био и први који је на Брионском пленуму проширио опсег деформација Удбе на Косово и Метохију. Он је оптужио Удбу да је „безразложно етикетирао тамошње кадрове као несигурне“ и на тај начин „узела власт за себе на том простору“. Веселинов је поручио да су албански политички кадрови, „који су учествовали у Народноослободилачкој борби и рату, у борби против Коминформа и у борби за изградњу“ били стално „подвргнути неком саслушању зато што је Удба сумњала у њих“.⁴⁰ Иако овај осврт Веселинова није ушао у званичне закључке са седнице, овај приступ деловању Удбе на Косову и Метохији у наредном периоду је постао основна парола албанских руководилаца на којој је укидана државност Србије на Косову и Метохији.

1.2. Националистичка кампања албанских комуниста на Косову и Метохији

Одмах по окончању пленума започета је политичка експлоатација тезе о „деформацијама Удбе“, чијем деловању је почео да се придаје „унитаристички“ и „српски националистички“ карактер. То је праћено чистком кадрова у Секретаријату унутрашњих послова и Управи државне безбедности. Главни носилац овог процеса био

---

³⁸ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, II–28, Четврти пленум ЦК СКЈ, к. 2, Стенографске белешке са Четврте седнице централног комитета Савеза комуниста Југославије, одржане 1. јула 1966. године на Брионима; Б. Марјановић, *Александар Ранковић Лека*, стр. 147, 148.

³⁹ С. Бјелица, *Спорови око аутономије Војводине. Књига прва: 1961–1974*, стр.121–125; V. Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, str. 128.

⁴⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, II–28, Четврти пленум ЦК СКЈ, к. 2, Стенографске белешке са Четврте седнице централног комитета Савеза комуниста Југославије, одржане 1. јула 1966. године на Брионима, стр. 69–70.

је Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију, односно водећи албански руководиоци у Југославији.⁴¹

Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је 15. и 17. јуна 1966. године упутио два захтева за састанак са Брозом. Састанак Броза и покрајинске делегације је првобитно планиран за 23. јун у Београду, али је померен, тако да је на крају одржан на Брионима 24. јуна, неколико дана по отпочињању „афере прислушкивање“. Садржај разговора није забележен, пошто стенографске белешке нису вођене.⁴²

Према Рајку Видачићу, вишегодишњем шефу Управе државне безбедности за Косово и Метохију, *spiritus agens* антисрпске кампање на Косову и Метохији после Брионског пленума био је Фадиљ Хоџа. Видачић је истакао да је Хоџа, који је у том периоду „одлучивао о свему“, постбрионску кампању организовао са „невероватном упорношћу и умешношћу“. ⁴³ По повратку са Бриона, 3. јула 1966. године Фадиљ Хоџа је у свом стану на Теразијама у Београду приредио вечеру на којој су присуствовали Вели Дева, Цавид Нимани, Кољ Широка, Исмет Шаћири и Мехмет Хоџа. Према сведочанству Кољ Широке изреченом Предрагу Ајтићу, Фадиљ Хоџа је на вечери поручио да је „сада изванредан моменат да се преко Удбе компромитује политика Србије, која је од ослобођења према Космету била великосрпска и шовинистичка“. Хоџа је тада предложио масовно раскринкавање припадника Удбе на Косову и Метохији као „великосрпских националиста“ и поручио да се „овај моменат не сме испустити“, ако се жели већа самосталност за албански народ, пошто се, у новонасталој ситуацији, томе нико из Србије не сме супротставити.⁴⁴

Без обзира на то што је о Четвртом пленуму ЦК СКЈ опширно извештавано путем телевизије, радија и штампе, дан по завршетку Пленума широм Косова и Метохије организовани су обиласци основних организација Савеза комуниста у циљу „упознавања чланова Партије са одлукама Брионског пленума“. Био је то почетак активности на „спровођењу одлука Брионског пленума“, које ће потпуно изменити политичку и друштвену структуру Србије. Већ 4. јула 1966. године комунисти у Глоговцу упитали су да ли ће Александар Ранковић бити ухапшен, и изразили жаљење што је било „тешко запослити се без одобрења Удбе“ и што су „поштени грађани

---

⁴¹ В. Petranović, М. Zečević, *nav. del.*, стр. 302; М. Гаталовић, *Бурна времена: Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, стр. 44–73.

⁴² АЈ, фонд 837, КПР, II–2/53; Перо Симић, *Распето Косово. Документа о Косову и Метохији*, Београд 2006, стр. 44–47.

⁴³ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 148, 149.

⁴⁴ Исто, стр. 146.

затварани на основу две лажне изјаве“. Илијаз Куртеши је известио ЦК Савеза комуниста Србије да су комунисти на Косову и Метохији дали подршку реорганизацији Службе државне безбедности, али и поставили питање „одговорности појединаца за деформације у служби“. ⁴⁵

У Приштину је 7. јула 1966. године дошао Јован Веселинов, који је потом у одмаралишту Грмија одржао састанак са најужим политичким руководством Покрајине. Веселинов је у име ЦК СКС дао подршку покрајинском руководству да настави спровођење одлука Четвртог пленума. Први човек ПК СКС за Косово и Метохију Вели Дева одмах је предложио смену секретар покрајинског СУП-а Мића Мијушковића и руководиоца Удбе у Покрајини Рајка Видачића. Дева је предложио постављање Џевдета Хамзе на чело СУП-а и Мехмета Шоша на чело Удбе за Косово и Метохију. Иако је Хамза био један од албанских кадрова који су се у истрагама из 1956. и 1957. године спомињали као сарадници Албанске обавештајне службе, предлогу Деве нико се није успротивио. Постављање Хамзе и Шоша на две најважније безбедносне функције у Покрајини извршено је већ сутрадан, 8. јула 1966. године, након ширег састанка политичког актива ПК СКС за Косово и Метохију. ⁴⁶ Током јула и августа 1966. године, у свим полицијско-безбедносним центрима на Косову и Метохији извршене су смене начелника полиције и службе безбедности. На места која су до тада заузимали Срби, углавном су постављани Албанци, што је праћено кампањом о „недовољној заступљености Албанаца у сектору безбедности“. ⁴⁷

Комисија Извршног комитета ЦК СКЈ, која је требала да утврди злоупотребе у вези са прислушкивањем Јосипа Броза, завршила је посао подносећи извештај на Четвртом пленуму ЦК СКЈ. Како би се основне тезе са Пленума претвориле у широку политичку кампању, почетком јула формиран је низ партијских и државних комисија: нова комисија Централног комитета СКЈ, комисија Савезног СУП-а, комисија ЦК СКС, комисија Покрајинског комитета СКС за Војводину и Покрајинског комитета СКС за Косово и комисија Градског комитета СКС Београда, као и комисије Савезног извршног већа, Републичког извршног већа Србије и покрајинских извршних већа. Све

---

⁴⁵ АС, Ћ-2, к. 22, Кратка информација о проради материјала Четвртог пленума ЦК СКЈ, Глоговац, 4. јул 1966.

⁴⁶ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 136.

⁴⁷ Смене руководиоца извршене су у свих седам центара унутрашњих послова у Покрајини. Привремено су задржани они који су повлађивали новом курсу и клеветали остали полицијске функционере. Опширније видети: Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 135, 137; М. Гаталовић, *Бурна времена на Косову и Метохији*, стр. 93, 94; Коста Николић, Срђан Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912–1990)*, Београд 2014, стр. 290–292.

набројане комисије превасходно су се бавиле „политичком одговорношћу“ одређених лица поводом „деформација службе безбедности“. Комисија СУП-а спроводила је реорганизацију СУП-а и Удбе, а комисија Покрајинског извршног већа Косова и Метохије је, поред свега набројаног, себи доделила и улогу истражног органа и јавног тужиоца, започињући кривични прогон запослених у СУП-у на Косову и Метохији и лишавајући слободе особе које је сумњичила за „деформације“.

Извршно веће Аутономне Покрајине Косова и Метохије је 23. јула 1966. године формирало „Комисију за припрему и спровођење реорганизације у органима Службе државне безбедности“. Главни задатак ове комисије у наредном периоду заправо је било „утврђивање злоупотреба и неправилности ове службе на подручју Косова и Метохије“, тако да је комисија превасходно имала истражни и политички карактер. Чланови комисије су почетком августа обишли општинске комитете Савеза комуниста и основне органе СУП-а у Покрајини. Анализирајући разговоре комуниста у седиштима СУП-а, комисија је закључила да су чланови Савеза комуниста у СДБ углавном дискутовали „уопштено“, генерално осуђујући деформације у раду Удбе, али без изношења конкретних случајева прекршаја.⁴⁸ Задатак комисије био је да се уопштене одредбе са Брионског пленума о деформацијама у Удби, на Косову и Метохији „конкретизују“ кроз утврђивање одговорности припадника Удбе у Покрајини. Овој и осталим комисијама је у наредним недељама пристигло неколико стотина пријава „грађана“ против радника полиције и државне безбедности на Косову и Метохији.

Брзина и начин на који су жалбе стизале упућују нас на то да су их заправо састављали поједини оперативци косовскометохијске Удбе и полиције у сарадњи са албанским покрајинским руководиоцима. Шабан Кајтази и Резак Шаља, који су током педесетих и шездесетих година заузимали високе позиције у безбедносном систему Косова и Метохије, од почетка истраге су имали улогу да јавно сведоче о „деформацијама“ осталих припадника Удбе у Покрајини.⁴⁹

У септембру 1966. године Покрајински комитет Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију објавио је документ под називом „Оцене деформација у СУП-у и ДБ-у, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово

---

⁴⁸АС, Ђ-2, к. 22, Информација о раду Комисије за припрему и спровођење реорганизације Службе државне безбедности.

⁴⁹Н. Вајрами, *Dosja Fazli Grajçevci. Dhe dokumente tjera deri në plenumin e Brioneve (1966)*, str. 220–238, 260–268; Marko Lopašina, *Ubij bližnjeg svog. Jugoslovenska tajna policija 1945–2002*, Beograd 2014, str. 126.

разрешавање“. Документ је заправо представљао нову политичку платформу ПК СКС за Косово и Метохију, али и албанских комуниста у Југославији који су почели да јавно делују са позиција албанског национализма. Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију у Оцени није само осудио деформације Удбе у виду прекомерне употребе силе, прекорачења овлашћења или неовлашћених прислушкивања, него је комплетан рад Управе државне безбедности на Косову и Метохији до 1966. године означио као „великосрпско и антиалбанско деловање“, и на тај начин целокупну историју Косова и Метохије од Другог светског рата до 1966. године индиректно представио као епоху „угњетавања Албанаца“.

У Оценама је осуђен ангажман служби безбедности на отклањању појава национализма и шовинизма у школама, који је означен као „уплитање у рад школа“, као и бављење националистичким деловањем албанске интелигенције у Приштини: „Велики број интелигенције и просветних радника је сумњичен, праћен и обрађиван, а негде и прислушкиван. Да би се приказала њихова нелојалност – примењивани су и методи инсценирања њихове непријатељске делатности путем подметања албанске литературе од стране сарадника дб и слично“.⁵⁰ У Оценама је практично негирано присуство национализма или непријатељског деловања међу албанском интелигенцијом и просветним радницима, док је целокупан ангажман служби безбедности по овом питању, означен као смишљено и планско антиалбанско деловање. У Оценама се о готово свим случајевима истрага Удбе против просветних и друштвено-политичких радника у Покрајини говорило као о „подметањима“, „инсценацијама“ и „намешгаљкама“, док ни на једном месту није споменуто да је забележен и велики број аутентичних случајева непријатељског деловања међу овим лицима.

Посебно су осуђени извештаји Удбе о политичком стању у Покрајини, који су се разликовали од званичних оцена на форумима Савеза комуниста и Социјалистичког савеза. Покрајински комитет је заузео став да су оцене Удбе полазиле од „нестварне претпоставке да су Шиптари нелојални елемент и да је подручје Косова и Метохије најугроженије од деловања страних служби“, а да је циљ таквих оцена било омогућавање антиалбанског деловања и „деформација“ забележених на овом терену.⁵¹

---

⁵⁰ АС, Ђ-2, к. 22, Оцене деформација у СУП-у и ДБ-у, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово разрешавање.

⁵¹ АС, Ђ-2, к. 22, Оцене деформација у СУП-у и ДБ-у, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово разрешавање.

Покрајински комитет је чак и случајеве емигрирања Албанаца са Косова и Метохије у Албанију представио као „последницу страха због антиалбанског деловања Удбе“, иза чега је стајао покушај да се албанска послератна емиграција у Албанији политички амнестира на сличан начин као и међуратна качачка емиграција, чији припадници су од стране КПЈ својевремено проглашени за „политичке жртве режима Краљевине Југославије“.⁵² Осуђена је и пракса да кандидати за функције у Савезу комуниста и Социјалистичком савезу претходно буду проверени од стране безбедносних органа. Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је Управу државне безбедности у целости прогласио за реметилачки фактор, који „злонамерним подвалама“ ремети рад Савеза комуниста тиме што његове бројне чланове „безразложно“ сумњичи за иредентизам.

Покрајински комитет је на крају Оцена дао своје објашњење деформација Удбе у којем је као главни узрок деформација навео великосрпски шовинизам: „Поставља се питање зашто је дошло до овакве активности државне безбедности и какви су идејни корени те активности. У првом реду ваља указати да је полазна идејна основа многих деформација државне безбедности великосрпски шовинизам и неповерење у самоуправљање, концепција да је све већим успесима непријатељ активнији, наводно јер губи тле, даље страх од посебног културног и другог развоја националности и њихових кадрова“.⁵³ Оцене Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију из септембра 1966. године значиле су драстичну радикализацију теза са Брионског пленума и изношење једне потпуно нове политичке платформе, која је у великој мери била на линији албанског национализма.

Политичке поруке из овог документа албански руководиоци су енергично изнели на Шестој седници Централног комитета Савеза комуниста Србије, одржаној 15. септембра 1966. године. Два дана пре одржавања седнице саопштени су налази Истражно-техничке комисије, коју је Савезни секретаријат за унутрашње послове именовоао са задатком да испита злоупотребе средстава за прислушкивање. Комисија је закључила да су Александар Ранковић и Светислав Стефановић „идејни творци концепције и усмеравања рада службе обавештајне технике“ (службе задужене за постављање прислушних уређаја прим. аут.) и да су они захтевали, иницирали или

---

⁵² АС, Ђ-2, к. 22, Оцене деформација у СУП-у и ДБ-у, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово разрешавање.

⁵³ АС, Ђ-2, к. 22, Оцене деформација у СУП-у и ДБ-у, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово разрешавање.

одобравали све важније акције. Поред њих, као трећа најважнија личност Удбе означен је Војин Лукић, за кога је наведено да поједине акције „лично контролише и усмерава“.⁵⁴ Селим Нумић, руководилац службе за озвучивање и прислушкивање, по закључцима Комисије био је непосредно повезан са Светиславом Стефановићем од којег је добијао наређења. Игнорисана су сведочења Стефановића, Нумића и Лукића о томе да су управо из Брозовог и Кардељевог кабинета тражили да се њихове просторије озвуче приликом примања страних делегација, као и да је Броз преко свог пратиоца и шефа обезбеђења Милана Жежеља захтевао да се озвуче просторије Белог двора. Уместо тога, Комисија је закључила да су кабинети Броза и Кардеља као и Брзова спаваћа соба „илегално озвучени“, без конкретних доказа ко је, када и на који начин то учинио, а да су Ранковић, Стефановић и Лукић „постепено правили самосталну и паралелну службу државне безбедности“.⁵⁵ Тиме је и „техничка комисија“ практично поновила закључке „политичке комисије“ Црвенковског са Брионског пленума.

Док су политички форуми радикализовали тезе са Брионског пленума и преусмеравали их на парољу о „великосрпском угњетавању Албанаца“, у Секретаријату за унутрашње послове вршена су масовна отпуштања и пензионисања како би се укупан број запослених у СУП-у Србије преполовио.⁵⁶ Новонастала кампања против Удбе и полиције одразила се на погоршање безбедносног стања и пораст криминалитета у земљи током јула и августа 1966. године. Случајеви одбијања повиновању полицијских наређења нарочито су забележена на Косову и Метохији, где су појединци на улици вређали припаднике СУП-а, плували их у лице и славодобитно викали да је „Удба умрла“.⁵⁷ Према информацији Републичког СУП-а, међу радницима СУП-а у тим месецима владала је резигнација, апатија и забринутост за егзистенцију с обзиром на отпуштања и пензионисања.⁵⁸

Руководство у Приштини, међутим, није намеравало да ублажи постојећу кампању, а покрајински медији су додатно распламсавали атмосферу линча према

⁵⁴ АС, Ђ-2, к. 22, Информација о досадашњима резултатима истраге о злоупотребама оперативно-техничких средстава за прислушкивање, 13. септембар 1966.

⁵⁵ АС, Ђ-2, к. 22, Информација о досадашњима резултатима истраге о злоупотребама оперативно-техничких средстава за прислушкивање, 13. септембар 1966.

⁵⁶ АС, Ђ-2, к. 22, Прилог: Преглед бројног стања радника у органима СУП-а у СР Србији на дан 1. августа 1966 године; Војан Dimitrijević, „Intelligence and Security Services in Tito's Yugoslavia 1944–1966“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2019), str. 25, 26.

⁵⁷ АС, Ђ-2, к. 22, Информација Републичког секретаријата унутрашњих послова, 9. август 1966.

⁵⁸ Погоршање безбедносне ситуације у земљи услед урушавања ауторитета Удбе била је приметна и у наредном периоду, а број јавних непријатељских иступања порастао је са 1760 у 1967. години порастао на 5.470 у 1968. години. Опширније видети: Војан Dimitrijević, „Odjek Brionskog plenuma na službu unutrašnjih poslova 1966–1970.“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2001) str. 86, 87.

припадницима органа безбедности. Тако је Рилиндија половином септембра 1966. године објавила чланак под насловом „Што ћутите“, у којем су оштро нападнута руководства у општинама и предузећима јер се, наводно, нису у довољној мери бавила деформацијама Удбе. У наредним данима, лист је био преплављен чланцима о деформацијама, злоупотребама и малтретирању Албанаца, а кампања са очигледном националистичком позадином узимала је све више маха.⁵⁹ Уследила је чистка српских кадрова Удбе на Косову и Метохији, тако да је око осамдесет припадника Удбе из Покрајине, на иницијативу новог шефа покрајинске полиције Џевдета Хамзе, премештено у Београд. Многи припадници Удбе на Косову и Метохији су, услед атмосфере линча и прогона, сами захтевали од Славка Зечевића, шефа Удбе у Србији, да их пребаци у Централну Србију.⁶⁰

Александар Ранковић и Слободан Пенезић су 1956. године закључили да не би било исправно кривично гонити албанске руководиоце са Косова и Метохије за дела почињена 1950. и 1951. године. Приштинско руководство после Брионског пленума није заузело овај резон, већ је у склопу „спровођења одлука и духа Брионског пленума“ започело хапшења и кривичне прогоне радника СУП-а на Косову и Метохији за дела стара десет и више година. На основу извештаја комисије Покрајинског извршног већа задуженог за реорганизацију службе безбедности у Покрајини, тужилаштво у Приштини је на јесен 1966. године поднело кривичне пријаве против начелника СУП-а у Пећи Вуја Војводића, начелника СУП-а у Ђаковици и Косовској Митровици Јова Бајата и читавог низа радника СУП-а и Службе државне безбедности. Вујо Војводић је осуђен на пет година затвора под оптужбом да је 1954. године организовао заседу на граници у којој су убијена лица која су покушала нелегално да пређу у Албанију.⁶¹ Због исте ствари, у затвору је пет месеци провео Јово Бајат, који је на крају успео да докаже да су убијена лица на граници била чланови непријатељских организација. На трогодишњу казну затвора осуђен је радник Службе државне безбедности у Приштини Ибро Хаскај, што је Војин Лукић протумачио као одмазду албанских националиста из

---

⁵⁹ „Edhe disa antarë të Komitetit komunal-bartës të deformimeve”, *Rilindja*, 20. shtetmbor 1966, str. 1; „Me dana dhe pa to...”, *Rilindja*, 20. shtetmbor 1966, str. 5; V. Lukić, *Sećanja i saznanja. Alkesandar Ranković i Brionski plenum*, str. 220.

⁶⁰ Славко Зечевић, *Сећања и казивања*, Београд 2004, стр. 220, 221.

⁶¹ Убијена лица били су Хади Тисук, Мулај Шабан и Абазан Рама. Опширније видети: АС, Ђ-2, к.22, Документација ИК ЦК СКС у вези Четвртог пленума ЦК СКЈ, први део, Покрајинско тужилаштво Приштина. Оптужница против Вуја Војводића; АQSH, f. 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 17. IV 1967, njësia arkivore 10.

Приштине према Хаскају, који је, по Лукићевом мишљењу, обављао свој посао „савесно и успешно“.⁶²

Хајка на српске кадрове у безбедносним органима ускоро се претворила у кампању отпуштања Срба и запошљавања Албанаца у свим државним организацијама и предузећима. У поверљивом извештају Министарства спољних послова Албаније о ситуацији на Косову и Метохији од 28. фебруара 1967. године наведено је следеће: „Наставља се са отпуштањима Срба и Црногораца и запошљавањем Албанаца на њихова места, а циљ је заузети све позиције у Партији и власти Косова. У овом правцу делује Фадиљ Хоџа, чији се повратак на Косово очекује са великом радошћу и надом“.⁶³ У истом извештају наведено је да „хрватско руководство тајним каналима ради на јачању оних кадрова у Босни и на Косову, који су против Срба“. За везу са Хрватима су у косовском партијском руководству били задужени Кољ Широка и Марк Краснићи, али је у извештају истакнуто да Фадиљ Хоџа често посећује Мику Трипала и Владимира Бакарића.⁶⁴

Политички секретар ПК СКС за Косово и Метохију Вели Дева је 19. новембра 1966. послао године Брозу писмо у којем се похвалио да су покрајинске партијске организације и руководства „развиле живу политичку активност на спровођењу одлука историјске Брионске седнице ЦК СКЈ“ и затражио нови сусрет Броза и покрајинске делегације. Писмо је Кабинету Председника Републике приложено 6. децембра, а посета је због Брозове здравствене терапије заказана за јануар 1967. године.⁶⁵ Касније је дошло до новог померања, тако да је посета на крају одржана 23. фебруара 1967. године. Покрајинску делегацију чинили су председник ПК СКС за Косово и Метохију Вели Дева, председник Извршног одбора Покрајине Али Шукрија, председник Савеза синдиката Косова и Метохије Кадри Реуфи, секретар Извршног комитета ПК СКС за Косово и Метохију Илија Вакић, секретар ОК СК Приштине Лука Влаховић и члан ЦК СКЈ Фадиљ Хоџа, а разговору су присуствовали и Добривоје Радосављевић и Стеван Дороњски, као председник и секретара ЦК СКС. Званично образложење за сусрет било је упознавање Броза са „стањем и задацима са којима се Савез комуниста бори у садашњој ситуацији“. Разговор је започет опширним излагањем Вели Деве о „терору

⁶² V. Lukić, *Sećanja i saznanja. Alkesandar Ranković i Brionski plenum*, str. 221.

⁶³ AQSH, f. 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 28. II 1967, njësia arkivore (n.a.) 3.

⁶⁴ AQSH, f. 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 28. II 1967, n.a. 2.

⁶⁵ АЈ, фонд 837, КПР, II–2/316, Пријем делегације Косова и Метохије 23. фебруар 1967, Депеша Богана Црнобрње Вели Деви 8. децембра 1966; П. Симић, *Распето Косово. Документа о Косову и Метохији*, стр. 44–47.

Удбе“ у Покрајини, у којем су до детаља описивани случајеви убистава почињених од стране органа СУП-а. Дуго Девино излагање повремено би било прекинуто Брозовим надовезивањем на описе полицијских поступака: „То је криминал. Тако су радили Колчаковци у Сибиру“. ⁶⁶

Дева није пропустио прилику да каже како је Удба „лажно оптуживала Албанце“ за национализам и непријатељско деловање, тако што им је „подметала споран материјал“. Нарочиту пажњу је посветио акцији прикупљања оружја 1955/1956. године односно „тешким репресалијама“ над Албанцима приликом ове акције. Као „најтежи случај“, Дева је навео Призренски процес, који је представио као „покушај политичке ликвидације шиптарских кадрова“. Упечатљиво је да је, упркос томе што се Призренски процес односио на сарадњу руководиоца из АКМО са безбедносним службама Албаније 1951. године, Дева навео да је циљ Процеса био да се „докаже умешаност кадрова шиптарске националности у убиство Миладина Поповића 1945. године“. ⁶⁷

У склопу жалби на економске теме у Покрајини, Дева је отворио питање наводне недовољне запослености албанског становништва, које је покушао да представи као вид дискриминације: „Знатно је више запосленог становништва у друштвеном сектору из српске и црногорске националности а знатно мање шиптарске и турске“. Потом је саопштио податак који се ни приближно није поклапао ни са једном статистиком везаном за ову тему: „Структура запослених је готово обрнуто пропорционална националној структури становништва... Кад бисмо у наредне четири године запошљавали само Шиптаре, не узимајући уопште припаднике других националности, што је наравно немогуће, опет не бисмо успели да постигнемо склад у тој националној структури“. ⁶⁸

Индикативно је да се Броз функционерима са Косова и Метохије није обратио као представницима аутономне покрајине, већ као Албанцима: „Ви сте највећа национална група у вашој покрајини, у којој има и Срба и Црногораца. Ви сте

---

⁶⁶ АЈ, фонд 837, КПР, II-2/316, Пријем делегације Косова и Метохије 23. фебруар 1967, Забелешка о пријему 4–19. марта 1967.

⁶⁷ АЈ, фонд 837, КПР, II-2/316, Пријем делегације Косова и Метохије 23. фебруар 1967, Забелешка о пријему 4–19. марта 1967.

⁶⁸ АЈ, фонд 837, КПР, II-2/316, Пријем делегације Косова и Метохије 23. фебруар 1967, Забелешка о пријему 4–19. марта 1967.

најбројнији и састав Партије треба да буде сразмерно броју становништва“.⁶⁹ Тиме је Броз индиректно дао подршку тези албанских руководилаца о „недовољном учешћу“ Албанаца у структури запослених. Пошто су Албанци исказали забринутост због аболиције Ранковића, Броз им је спокојно поручио да „нема никакве опасности од неког ускрснућа Ранковића“. На крају разговора договорена је посета Броза Косову и Метохији, која је уследила месец дана касније.⁷⁰

1.3. Инструментализација теме „равноправности“ – почетак кампање за промену државног уређења Србије и Југославије

Победници са Брионског пленума одлучили су да своју визију уређења Југославије одмах почну да спроводе у дело. тако да је три године по доношењу Устава Социјалистичке федеративне републике Југославије, започета кампања за његову промену.⁷¹ Један од првих потеза у овом правцу било је формирање посебних комисија Централног комитета СКЈ, на чијим седницама је почело да се преиспитује друштвено и политичко уређење земље и износе предлози за корените промене, укључујући и промене Устава. У току 1965. и 1966. године формиране су Комисија ЦК СКЈ за питања друштвено-политичких односа, Комисија ЦК СКЈ за питања међунационалних и међурепубличких односа и Комисија ЦК СКЈ за друштвено-економске односе. Комисије су рад углавном почеле одржавањем кратких седница на којима су се учесници у расправи бавили релативно споредним питањима, да би након Брионског пленума поменуте комисије почеле да разматрају најшири спектар питања у вези за функционисањем и уређењем југословенске државе.

Представници Косова и Метохије су почетком 1967. године на седницама партијских комисија почели отворено да испостављају захтеве за јачањем положаја аутономних покрајина. Својеврсни политички окидачи за покретање процеса промене уставног положаја аутономних покрајина били су састанак српских руководилаца са Брозом и Кардељом у Ужичкој улици 20. марта 1967. године, три дана пре почетка Брозове посете Покрајини, и састанак косовскометохијских руководилаца са Кардељом 21. марта 1967. године. Отварање ове теме је, на неки начин, било слично формирању територијалне аутономије на Косову и Метохији након рата, када је најпре постављено

---

⁶⁹ У другој, преправљеној верзији стенографских белешки, формулација „Ви сте највећа национална група“ је замењена са „Шиптари су највећа национална група“. Опширније: АЈ, фонд 837, КПР, II–2/316, Пријем делегације Косова и Метохије 23. фебруар 1967, стр. 32.

⁷⁰ АЈ, фонд 837, КПР, II–2/316, Пријем делегације Косова и Метохије 23. фебруар 1967,

⁷¹ Љ. Димић, *Историја српске државности III. Србија у Југославији*, стр. 392–395.

питање припајања ове области Албанији, након чега је формирање аутономије деловало као компромисно решење. Овога пута, Јосип Броз и Добривоје Радосављевић Боби су на састанку у Ужичкој улици 20. марта 1967. године отворили питање издвајања Косова и Метохије из састава Србије и претварања Покрајине у Републику.

У уводном излагању, Броз је окупљенима поручио да би желео да им постави неколико питања у вези са предстојећом посетом. Прво питање тицало се економског развоја Покрајине као привредно заосталог подручја, а друго питање односило се на формирање републике: „Говори се о тенденцијама да та покрајина једног дана постане република. У којој су фази те тенденције, има ли одређених захтева“? Након Броза, говорио је Добривоје Радосављевић, који је поручио да „има мишљења да би Космет требало да буде република“ и да је „било дискусија о томе“. ⁷² Посебно су карактеристични аргументи које је Радосављевић навео у прилог овој идеји: „Ту се ради о једном процесу друштвеног и привредног развоја Космета, који нормално на једном ширем фронту, покреће афирмацију Шиптара и њихове равноправности. Тачно је да се праве претпоставке како би прошли у току протеклих година да су били република и у том погледу чине се поређења са Македонијом и оним што је у тој републици постигнуто. Једном речју, има мишљења да би – да су били република – нешто више постигли у сваком погледу, па и у погледу равноправности. Истина је да су средства, која су одвајана за Космет релативно много мања од оних која су давана Македонији. Сада је ту бригу о Космету преузела федерација. али није само посреди тај материјални моменат. Мисли се да би и у другим областима, у школству, на пример, затим у погледу броја Шиптара на разним дужностима и слично, стицање равноправности Шиптара ишло брже да су били република“. ⁷³ Жељу за сецесијом Косова и Метохије из Србије и стварањем албанске националне државе у Југославији, Радосављевић је на састанку представио као једно прогресивно схватање, засновано на тежњи за економским и просветним развојем.

С друге стране, Петар Стамболић и Драги Стаменковић покушали су да укажу на одређене негативне последице које је Брионски пленум имао на међунационалне

---

⁷² АС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 7, Централни комитет Савеза комуниста Србије: Белешке, информације, Белешка о разговору председника Републике Јосипа Броза Тита са друговима Е. Кардељом, К. Поповићем, М. Тодоровићем, Д. Радосављевићем, Д. Стаменковићем и Владом Поповићем у вези предстојеће посете Косову и Метохији, вођеним 20. марта 1967. године, стр. 1.

⁷³ АС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 7, Централни комитет Савеза комуниста Србије: Белешке, информације, Белешка о разговору председника Републике Јосипа Броза Тита са друговима Е. Кардељом, К. Поповићем, М. Тодоровићем, Д. Радосављевићем, Д. Стаменковићем и Владом Поповићем у вези предстојеће посете Косову и Метохији, вођеним 20. марта 1967. године, стр. 1– 3.

односе и положај косовскометохијских Срба. Стамболић је поручио да су српски и црногорски кадрови у Покрајини незадовољни својим статусом и да је велики број њих пензионисан. Стаменковић је критиковао неке потезе албанских руководилаца и рекао да се створио проблем одласка српских и црногорских кадрова са Косова. На то се надовезао Стамболић, који је окупљеним објаснио да се под изговором „поправљања националне структуре запослених“ врши притисак у правцу отпуштања Срба и Црногораца са посла. Како показатељ новонастале међунационалне атмосфере, Стамболић је навео пример Бујановца, где је секретар Општинског комитета Савеза комуниста, Албанац по националности, поручио да „Срби сада не смеју да писну“. ⁷⁴

Покушаје Стамболића и Стаменковића да укажу на одређене новонастале проблеме на Косову и Метохији услед постбрионске кампање одмах је „пресекао“ Едвард Кардељ. У свом другом излагању на састанку, он је поручио да се „сада треба ослонити на позитивне тенденције у афирмацији шиптарске народности“ и да би „свако потискивање те афирмације, макар и са нове платформе, водило истој ситуацији каква је била пре, само са новом експлозијом“. ⁷⁵

Поред Броза, о ситуацији на Косову се распитивао и Коча Поповић. На основу Поповићевих питања, могло се закључити да није био упућен у стање у Покрајини. Мијалко Тодоровић је у кратком излагању у „интернационалистичком духу“ поручио да су Срби и Црногорци под притиском српског и црногорског, а Албанци под притиском албанског национализма. ⁷⁶

Дан након Брозовог и Кардељевог разговора са српским руководиоцима, 21. марта 1967. године одржан је састанак Едварда Кардеља, у својству председника Савезне скупштине, са делегацијом Аутономне Покрајине Косова и Метохије, на којем су покрајински руководиоци експлицитно изнели захтев за променом Устава и јачањем аутономије. Вели Дева је у старту поручио да се мноштво отворених питања на Косову

---

⁷⁴ АС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 7, Централни комитета Савеза комуниста Србије: Белешке, информације, Белешка о разговору председника Републике Јосипа Броза Тита са друговима Е. Кардељом, К. Поповићем, М. Тодоровићем, Д. Радосављевићем, Д. Стаменковићем и Владом Поповићем у вези предстојеће посете Косову и Метохији, вођеним 20. марта 1967. године, стр. 9–14.

⁷⁵ АС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 7, Централни комитета Савеза комуниста Србије: Белешке, информације, Белешка о разговору председника Републике Јосипа Броза Тита са друговима Е. Кардељом, К. Поповићем, М. Тодоровићем, Д. Радосављевићем, Д. Стаменковићем и Владом Поповићем у вези предстојеће посете Косову и Метохији, вођеним 20. марта 1967. године, стр. 16; Коста Николић, „Нико не сме да вас бије“. Слободан Милошевић у Косову Пољу 24 – 25. април 1987. Историја и мит, Београд 2006, стр. 14, 15.

⁷⁶ АС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 7, Централни комитета Савеза комуниста Србије: Белешке, информације, Белешка о разговору председника Републике Јосипа Броза Тита са друговима Е. Кардељом, К. Поповићем, М. Тодоровићем, Д. Радосављевићем, Д. Стаменковићем и Владом Поповићем у вези предстојеће посете Косову и Метохији, вођеним 20. марта 1967. године, стр. 6, 15.

и Метохије своди на два основна подручја: „питање аутономије и проблем националне афирмације Шиптара“. Дева је тада изјавио да је Устав из 1963. године чак уназацио положај аутономије, а Фадиљ Хоџа је указао да су „нормативна права и овлашћења Покрајинске скупштине веома сужена“ и да постоји потреба да се прошире. Али Шукрија је напоменуо да су „у неким досадашњим дискусијама, нарочито међу интелигенцијом, покренута разна питања о проширењу права аутономије, о њеном директном повезивању са федерацијом, као и о њеном евентуалном претварању у републику“.⁷⁷

Председник покрајинске Скупштине Станоје Аксић практично се надовезао на излагања својих претходника, износећи предлоге да Покрајина стекне право да доноси законе, да добије потпунија овлашћења у сфери економије, културе и образовања, као и већу самосталност судства, уз формирање покрајинског Врховног суда. Као једном од креатора Устава из 1963. године, Кардељу нимало није засметало што су албански руководиоци критиковали његова решења. Он је пружио подршку захтеву из Приштине да се промени уставни положај аутономних покрајина у Србији и да се побољша положај Албанаца. Дobar део говора Кардељ је посветио критици „великодржавног хегемонизма“ и похвалама свега што се на Косову и Метохији десило након Четвртог пленума 1966. године, када је по његовим речима „порожена великодржавна група“.⁷⁸

Кардељево опширно излагање о положају Албанаца и промени уставно-правног положаја покрајина у Србији указивало је да је први словеначки комуниста коначно дошао у прилику да по свом моделу уреди Југославију и Србију, без препрека коју су му на том путу раније постављали Александар Ранковић и Слободан Пенезић. У наредном периоду, бројне партијске комисије и представнички органи почели су да траже недостатке у недавно донесеном Уставу, са циљем да се започне његова коренита промена.

Група чланова Већа народа Савезне скупштине СФРЈ је 8. фебруара 1967. године покренула иницијативу за промену Устава, уз образложење да се појавио „низ проблема који су последица извесних непотребних и компромисних решења која су у

---

⁷⁷ АС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 7, Централни комитет Савеза комуниста Србије: Белешке, информације, Разговор председника Савезне скупштине Е. Кардеља са делегацијом аутономне покрајине Косова и Метохије, одржан 21. марта 1967; Zoran Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972*, Beograd 1989, str. 88, 89.

⁷⁸ АС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 7, Централни комитет Савеза комуниста Србије: Белешке, информације, Разговор председника Савезне скупштине Е. Кардеља са делегацијом аутономне покрајине Косова и Метохије, одржан 21. марта 1967; Zoran Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972*, Beograd 1989, str. 88, 89.

Уставу усвојена“. Наведено је и да је нужно „прецизирати“ поједине уставне принципе и одредбе „с обзиром на потребе даљег друштвеног развојка“. ⁷⁹ Комисија ЦК СКЈ за питање друштвено-политичких односа је у марту 1967. године отворила питање да ли је Устав из 1963. године сметња развоју југословенске привреде, и да ли је постојећи изборни систем СФРЈ у складу са степеном њеног друштвено-политичког развоја. У материјалима Комисије констатовано је да је у току рад на „минималним променама Устава“, али и да „предстоји дугорочније истраживање свих проблема нашег уставног система“. ⁸⁰ Већ 17. априла 1967. године, без претходне јавне дебате, донето је шест амандмана на Устав Југославије. Јачањем улоге Већа народа, амандмани су ојачали федерализам у функционисању Савезне скупштине. ⁸¹

Широка дебата о функционисању Савезне скупштине СФРЈ и већима која су је сачињавала настављена је и након доношења амандмана. Већина учесника у раду комисија ЦК СКЈ и ССРНЈ заложила се за додатно јачање улоге Већа народа, као делегатског већа формираног од делегата из републичких скупштина. Постојање већа које је представљало елемент конфедерализма у функционисању Југославије, у расправама је углавном тумачено као „израз постојања заједнице равноправних народа“. ⁸² Паралелно са залагањем за успостављањем Већа народа као самосталног дома Савезне скупштине, појавили су се и предлози да, поред република, у Већу народа своје засебне делегације поново добију и аутономне покрајине. Недоумице су постојале око осталих већа Савезне скупштине, а словеначки комуниста Светозар Полич предлагао је укидање социјално-здравственог и културно-просветног већа Савезне скупштине, уз образложење да се ради о „надлежностима које припадају републикама“. ⁸³

Експлицитни захтеви за променом уставног уређења Србије у виду јачања покрајинских овлашћења и слабљења надлежности Републике на територији покрајина могли су се чути на састанку Комисије за међунационалне и међурепубличке односе 20.

⁷⁹ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Drugi tom 1943–1986*, Beograd 1987, str. 399.

⁸⁰ АЈ, 507, ЦКСКЈ, ХХХП–К.2/2, Материјал разматран на седници Комисије ЦК СКЈ за питања друштвено-политичких односа одржаној 20. IV 1967, Нека актуелна питања развоја друштвено-политичког система, 6. март 1967.

⁸¹ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Drugi tom*, str. 405, 406.

⁸² АЈ, 507, ЦКСКЈ, ХХХП–К.4/10, Стенографске белешке са састанка Заједничке редакционе групе комисија ЦКСКЈ Савезне скупштине и Савезне конференције ССРНЈ за израду докумената о изборном систему одржаног 24.4 1968.

⁸³ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, ХХХП–К.4/10, Стенографске белешке са састанка Заједничке редакционе групе комисија ЦКСКЈ савезне скупштине и Савезне конференције ССРНЈ за израду докумената о изборном систему одржаног 24.4 1968, стр. 81.

фeбруара 1967. године. У белешкама са седнице којом је председавао Авдо Хумо наведено је да су се представници Косова и Метохије у Комисији саопштили да „пошто у бити установљења аутономних покрајина леже исти фактори који су довели до установљења република, онда и степен њихових самоуправних права не може да буде нижи од степена права република“. У сржи свих предлога из покрајине био је захтев за повећањем самосталности покрајина и „подизање њиховог третмана на ниво третмана федералне јединице“. У фебруару 1967. године косовскометохијски руководиоци испоставили су захтев за суштинским изједначавањем аутономних покрајина са статусом које су имале републике у Југославији.⁸⁴

Отворено је и питање „равноправног заступања народа и народности“ у савезним органима и савезној управи. Пошто су се сви учесници сагласили да савезна бирократија мора бити у складу са одговарајућим националним саставом становништва Југославије, до размимоилажења је дошло око начина на који треба остварити равноправност. Док је већина учесника била на становишту да се ради о питању „практичне политичке акције“, појавила су се и мишљења да се у Уставу и законима фиксирају редоследи обављања одређених функција по националном кључу, што је представљало још један фактор дезинтеграције савезног нивоа власти.⁸⁵ Поборник таквог решења био је словеначки представник Светозар Полич, који је на састанку редакционе групе комисија ЦК СКЈ, Савезне скупштине и Савезне конференције ССРНЈ за израду документа о изборном систему 24. априла 1968. поручио да равноправност народности више није могуће обезбедити само кроз „политичку акцију“, већ је у изборни закон неопходно увести систем који ће омогућити „адекватно представништво народности у Савезној скупштини“.⁸⁶

Двоструки аршини према српском националном питању огледали су се и у томе што се питање „националне равноправности“ у СФРЈ сводило искључиво на питање положаја република у Југославији, аутономних покрајина у Србији и положаја народности, односно националних мањина. На овај начин, југословенски политички врх успео је да из теме „равноправности“ избаци питање положаја различитих конститутивних народа унутар једне републике, чиме су теме попут статуса Срба у

⁸⁴ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, ХХПА–К.2/1, Белешке са састанка Комисије за међунационалне и међурепубличке односе 20. фебруара 1967. године, стр. 4.

⁸⁵ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, ХХПА–К.2/1, Белешке са састанка Комисије за међунационалне и међурепубличке односе 20. фебруара 1967. године, стр. 5.

⁸⁶ АЈ, 507, ЦКСКЈ, ХХПА–К.4/10, Стенографске белешке са састанка Заједничке редакционе групе комисија ЦК СКЈ савезне скупштине и Савезне конференције ССРНЈ за израду документа о изборном систему одржаног 24. 4. 1968, стр. 84.

Хрватској и српског народа у Босни и Херцеговини остале табуизирани. У раду бројних комисија за питања међунационалних односа, положај трећине српског народа у Југославији, који је живео ван граница Србије, у потпуности је заобиђен. Комисија за међунационалне односе ССРН Југославије у току 1967. године састављала је опширне елаборате о „стању и проблемима равноправности народности у СР Хрватској“, док ни у једном документу није разматрано културно и економско стање и проблем равноправности српског народа у Хрватској, који је био вишеструко бројнији од свих народности у Хрватској заједно.⁸⁷

Све снажнија кампања за слабљење југословенске федерације и Републике Србије углавном није наилазила на израженији отпор у Савезу комуниста Југославије. Можда и најдиректнија критика ове кампање долазила је од стране демократског и пројугословенског погледа Авде Хума и неколицине људи у Партији који су делили његово становиште. Хумо је у постојећој политичкој кампањи, уместо прокламоване „деетатизације“, препознао тенденцију формирања неколико јаких и међусобно завађених националистичких бирократија које ће само продубити економске проблеме и угрозити опстанак Југославије. Он је приметио да се кампања за разграђивање Федерације углавном спроводила механички – супротстављањем федеративних и самоуправних елемената, иако се заправо радило о елементима јединственог друштвеног односа. С друге стране, републички и покрајински нивои власти шаблонски су представљани као „облици самоуправног система“. На тај начин је мултипликовање државног и бирократског апарата кроз развлашћивање федерације и јачање федералних јединица било представљано као „јачање самоуправљања“ и „деетатизација“.⁸⁸

Поред Авда Хума, на нелогичности у новој политици према питању уређења земље указивао је и Осман Карабеговић, који је упозоравао да појаве као што су унитаризам, централизам и етатизам не морају нужно бити својствени само федерацији, већ могу бити присутни и на нижим нивоима власти, укључујући и саме радне организације.⁸⁹ Карабеговић и Хумо су на седницама партијских комисија крајем шездесетих година неретко улазили у расправе са функционерима који су заступали Кардељев курс слабљења федерације и јачања надлежности република и покрајина.

⁸⁷ АЈ, фонд 142 (II), ф. 267, Информација о стању и проблемима равноправности народности у СР Хрватској.

⁸⁸ АЈ, фонд 507 ЦКСКЈ, XXIIIА–К.2/2, Преглед неких ставова о улози федерације 22. март 1967, стр. 4.

⁸⁹ АЈ, фонд 507 ЦКСКЈ, XXIIIС–К.1/2, Стенографске белешке са седнице Комисије Председништва СКЈ за развој друштвено-политичких заједница и међунационалне односе, одржане 30. октобра 1969, стр. 41.

Хумо је оштро критиковао и преувеличавање проблема међунационалних односа у Југославији са којим је, по његовом мишљењу, започето 1964. године. Он је приметио да се у кратком временском року почело пренаглашено инсистирати на појму „самоопредељења“, сматрајући да у пракси то питање уопште није присутно, те да га не треба посебно ни истицати. Свој однос према Југославији исказивао је следећим речима: „Југославија је резултат једног историјског процеса и тежњи наших народа за уједињењем. Она није механичка заједница која је створена само на основу неког уговора“.⁹⁰ Овакав став Хума био је у директној супротности са приступом Едварда Кардеља који је изјавио да се „југословенски народи нису ујединили због Југославије него због социјализма“.

На седници Комисије за питања међунационалних и међурепубличких односа одржаној 17. септембра 1968. године Авдо Хумо је своје партијске колеге још једном упознао са сопственим виђењем кључних проблема у држави: „Морамо бити далеко оштрији, критичнији на све појаве етатизма и бирократизма и далеко афирмативнији за један демократски процес унутар социјализма, односно унутар наше земље, па према томе и других социјалистичких земаља.“⁹¹ Ова концепција није наишла на подршку партијског врха. Републичка руководства су у најављеним променама видела шансу за додатно јачање свог положаја преузимањем савезних надлежности, а покрајинска руководства у Србији прилику да се по степену политичке моћи изједначе са републичким властима. За поменуте амбиције партијских елита у Југославији, демократизација друштва представљала је препреку. Зато ће, поред додатног јачања републичке и покрајинске бирократије, наредни период бити обележен и прогоном партијских функционера склоних критичком мишљењу и идејама модернизације друштвеног уређења земље, у оквиру којег ће Авдо Хумо и Осман Карабеговић 1971. године бити разрешени свих дужности у Савезу комуниста Југославије.⁹²

Једна од основних парола коју су албански комунисти користили у кампањи за јачање положаја покрајина била је теза о „угрожености већине“ на Косову и Метохији. Пошто су на попису из 1961. године Албанци чинили око две трећине становништва Области, албански руководиоци су у наредним годинама почели да инсистирају да се

---

⁹⁰ АЈ, фонд 507 ЦКСКЈ, XXIIА–К.2/2, Преглед неких ставова о улози федерације 22.март 1967, стр. 10.

⁹¹ АЈ, фонд 507 ЦКСКЈ, XXIIА–К.2/4, Стенографске белешке са расправе са седнице Комисије за међунационалне и међурепубличке односе, одржане 17. септембра 1968, стр. 97.

⁹² Авдо Хумо и Осман Карабеговић 1971. године смењени су са свих функција избачени су Савеза комуниста Југославије. Званична оптужба партије на рачун истакнутих бораца против републичких етатизма и националиста крајем шездесетих година била је: „промовисање муслиманског национализма“.

овај удео Албанаца мора остварити и у свим државним и партијским органима, предузећима и радним колективима на Косову и Метохији, превиђајући да национална структура пунолетних лица није била истоветна са националном структуром целокупног становништва на Косову и Метохији. Кадри Реуфи је на састанку Комисије за међунационалне и међурепубличке односе 5. јула 1967. године говорио о „неравномерној заступљености“ албанске и турске националне мањине међу запосленима у покрајини, износећи податак да припадници ове две народности чине свега 51% запослених у Покрајини и да је, услед недовољне квалификованости, њихов удео чак и „опео за један посто“ у последњих годину дана.⁹³ Игноришући чињеницу да, услед демографских и образовних фактора, национална структура квалификованих радника у косовскометохијским предузећима није идентична националној структури становништва са пописа 1961. године, албански комунисти су користили високи природни прираштај албанског становништва и резултате пописа из 1961. године за истискивање Срба из косовскометохијских предузећа кроз пароле о „равномерној националној заступљености“.

Реуфијев говор о „недовољном уделу“ припадника албанске и турске националне мањине у запосленом становништву на Косову и Метохији представљао је увертиру за наступ Фадила Хоџе на седници Комисије за међунационалне и међурепубличке односе два и по месеца касније, 21. септембра 1967. године. Хоџа је тада отворено поручио да су Албанци у „неравноправном положају“ у држави и уједно изнео постулате нове албанске политике у Југославији. Он је најпре похвалио постојање расправе о националном питању и положају покрајина која је започета након Брионског пленума, а потом је почео да прича о „угрожености“ Албанаца у Југославији: „Узмимо положај Шиптара данас у Југославији. Непобитна је чињеница да су они неравноправни у овој земљи. Јер равноправност није само у ствари, неких права и да он говори на свом језику и да он учи на свом језику, равноправност има још низ компоненти са собом. Ако је национални доходак тако низак, три пута мањи од просека у земљи на КиМ, а ако национални доходак на Косову и Метохији између Шиптара и Срба је опет различит, још нижи код Шиптара, то је непобитна чињеница да ту нешто није у реду.“⁹⁴

---

⁹³ АЈ, 507, ЦКСКЈ, ХХПА–К.2/3, Стенографске белешке са седнице Комисије ЦКСКЈ за међунационалне и међурепубличке односе одржане 5. и 6. јула 1967. године, стр. 81.

⁹⁴ АЈ, 507, ЦКСКЈ, ХХПА–К.3/1, Стенографске белешке са седница Комисије за међунационалне и међурепубличке 21. септембра 1967, стр. 40.

Циљ Хоцине нове платформе био је да се теза о „неравноправности Албанаца“ прихвати као непобитна чињеница, упркос томе што је он током највећег дела своје политичке каријере у јавности тврдио супротно. Као главни аргумент за своју тезу, Хоца је навео податак о бруто друштвеном производу по глави становника на Косову и Метохији. Игнорисањем историјских околности, културне и верске специфичности, изузетно високог природног прираштаја албанског становништва и осталих економских фактора, Хоца је привредну заосталост Косова и Метохије користио као главни доказ „неравноправности Албанаца“ у Србији и Југославији. Хоца се, као водећи покрајински руководиоца у претходне две и по деценије, није осећао одговорним за економско стање у Покрајини, већ је одговорност пребацио на савезне органе: „Средства фонда увек закашњавају, од кад ја знам увек закашњавају једно годину дана. Ми никада нисмо могли реализовати свој планирани програм“.⁹⁵

На Хоцине исказе о неравноправности Албанаца примедбе су имали Осман Карабеговић и Коча Јончић, док је његово излагање подржао Душан Мугоша. Мугоша је поручио да се „не може говорити о равноправности“ Албанаца на Косову и Метохији, „ако се зна колики је национални доходак и колико је малобројна радничка класа“.⁹⁶ Уочљиво је да заговорници тезе да је економско заостајање Косова и Метохије доказ неравноправности Албанаца у Југославији, овај принцип нису примењивали на осталим привредно неразвијеним подручјима Југославије, попут Босне и Херцеговине, Црне Горе и делова Хрватске већински насељених српским становништвом.

Косовскометохијски функционер Блажо Радоњић дао је подршку Хоцином наступу и поручио да је „један од разлога за дискусију о проглашењу Косова и Метохије за републику био тај што су покрајине у федерацији биле у много лошијем положају него републике“.⁹⁷ Захваљујући наступу Радоњића, теза о неравноправности Албанаца на Косову и Метохији није пласирана само као мишљење појединих албанских функционера, већ као став Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију.

На састанку Групе за разматрање неких актуелних проблема народности 2. марта 1967. године, у оквиру рада Комисије за међунационалне и међурепубличке

---

⁹⁵ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XXIIIА–К.3/1, Стенографске белешке са седница Комисије за међунационалне и међурепубличке 21. септембра 1967, стр. 42.

⁹⁶ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XXIIIА–К.3/1, Стенографске белешке са седница Комисије за међунационалне и међурепубличке 21. септембра 1967, стр. 123.

⁹⁷ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XXIIIА–К.3/1, Стенографске белешке са седница Комисије за међунационалне и међурепубличке 21. септембра 1967, стр. 93–94.

односе, словеначки историчар и члан Комисије Јанко Плетерски дискретно је отворио питање промене назива припадника албанске националне мањине у Југославији, који су тада званично називани „Шиптари“. Плетерски је као аргумент за промену назива навео то што се у другим европским земљама, али и у Словенији и Македонији, за припаднике овог народа користио термин „Албанци“. Он је подсетио је да се термин „Шиптар“ међу југословенским народима почео употребљавати тек у социјалистичкој Југославији, на крају Другог светског рата. На то је реаговао Коча Јончић, који је Плетерском објаснио да је термин Шиптар „изворан и правилан“ и најадекватнији за употребу, а да су термин „Албанци“ први почели да употребљавају Италијани, одакле се та пракса проширила и на остале европске земље.⁹⁸

Након Јончићевог говора, ова тема једно време није покретана на седницама комисије, док је 21. септембра није поново отворио Фадиљ Хоџа. Најугицајнији албански комуниста у Југославији инсистирао је на томе да Албанци из Југославије и Албанци из Албаније чине „јединствену нацију“, те да је стога потребно ускладити термине „Шиптар“, као назив за припадника народа, и „Албанија“ као назив за државу. Хоџа је поручио да он нема ништа против да се термин Шиптар задржи, али само уколико и држава Албанија у српско-хрватском језику почне да се назива „Шипнија“ или „Шћиперија“. С друге стране, у случају задржавања назива „Албанија“, захтевао је да се и народ који живи у Југославији почне називати „Албанци“.⁹⁹ Хоџа је тада отворено инсистирао на јединству албанске нације са обе стране југословенско-албанске границе, па је, између осталог, најавио и да ће се у будуће у штампи и књигама, уместо дотадашњег гегског дијалекта, којим су говорили Албанци на Косову и Метохији, почети користити албански књижевни језик, заснован на дијалекту Тоска из Јужне Албаније. Хоџа је саопштио да су научници на Албанолошком институту у Приштини већ ангажовани на овом послу, са циљем да се говор косовских Албанаца у потпуности изједначи са стандардизованим језиком у Албанији.

1.4. „Језичко питање“ у функцији дезинтеграције Србије и Југославије

Посебан изазов за југословенске руководиоце у пропагирању уставних промена било је оспоравање Устава СФРЈ из 1963. године у чијем доношењу су сами учествовали непуне четири године раније. И на овом питању најодлучније је иступио

---

⁹⁸ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, ХХПА–К.4/5, Стенографске белешке са састанака Групе за разматрање неких актуелних проблема народности, одржаног 2. марта 1967. године, стр. 54–55.

⁹⁹ АЈ, 507, ЦКСКЈ, ХХПА–К.3/1, Стенографске белешке са седница Комисије за међунационалне и међурепубличке 21. септембра 1967, стр. 50–51.

Фадиљ Хоџа, који је на седници Комисије за међунационалне односе 21. септембра 1967. године поручио да је „опште познато“ да је Уставом из 1963. дошло до „сужавања права и дужности аутономних покрајина“. Као главни доказ сужавања права покрајина Хоџа је навео то што је „укинута одредба о равноправности шиптарског и српског језика“. ¹⁰⁰ Одредбе Устава из 1963. године, Статута АП Косова и Метохије, као и извештај Извршног већа АП Косова и Метохије о примени двојезичности у Покрајини из 1966. године директно оповргавају Хоџине тврдње. Уставом из 1963. године је за припаднике народности било обезбеђено право на употребу матерњег језика у поступцима пред државним органима и организацијама, а било је предвиђено да се у општинама, срезovima и покрајинама на чијим подручјима живи већи број припадника народности, администрација може водити и на језику народности. ¹⁰¹ Покрајински секретаријат за организацију и општу управу је у извештају из 1966. године похвалио начин на који је Устав из 1963. године решио питање коришћења двојезичне администрације и закључио да је ово питање у Уставу „решено квалитетно и на новој основи“. ¹⁰²

Извештаји Покрајинског секретаријата за организацију и општу управу из 1966. године показали су да се у свим општинама на Косову и Метохији називи установа, привредних организација, фирми, па чак и огласи и обавештења, били исписани на српском и албанском језику. Уставом је било загарантовано и право припадника народности да се пред судовима и у судским процесима упознају са свим релевантним материјалима на свом матерњем језику. У општинским скупштинама материјали који су достављани посланицима пре седнице били су написани на оба језика, а обимност материјала, кратки рокови за припреме седнице и непотпуно познавање албанског језика од стране преводиоца доводили су до граматичких грешака у тексту. ¹⁰³

Фадиљ Хоџа је одлучио да искористи отварање језичког питања у Југославији од стране хрватских књижевника у марту 1967. године за додатно ширење кампање о

---

¹⁰⁰ АЈ, 507, ЦКСКЈ, ХХПА–К.3/1, Стенографске белешке са седница Комисије за међунационалне и међурејубличке 21. септембра 1967, л.46.

¹⁰¹ О уставним одредбама везаним за права националних мањина видети: Katrin Boeckh, „Ethnic minorities in Socialist Yugoslavia 1945–1990: Compromises until the end“, *Minorities in the Balkans*, ed. Dušan Bataković, Belgrade 2011, str. 210, 211.

¹⁰² АЈ, фонд 142 (II), ССРНЈ, ф. 267, Покрајински секретаријат за организацију и општу управу: Употреба шиптарског језика код органа, установа и радних организација.

¹⁰³ АЈ, фонд 142 (II), ССРНЈ, ф. 267, Покрајински секретаријат за организацију и општу управу: Употреба шиптарског језика код органа, установа и радних организација.

„неравноправности Албанаца“.¹⁰⁴ Хоџа је овим излагањем хтео и да пружи подршку дезинтегришућем курсу у језичком спору у Југославији 1967. године. Везе косовскометохијског и хрватског руководства додатно су учвршћене након Брионског пленума. У поверљивом извештају Министарства спољних послова Албаније о ситуацији у Југославији из фебруара 1967. године наведено је да „хрватски лидери тајно раде на јачању савезништва са руководством Косова и Босне против Срба“. Према овом документу, од „Косовара“ су за везе са Хрватима били задужени Кољ Широка и Марк Краснићи, док је Фадиљ Хоџа често посећивао Владимира Бакарића и Мику Трипала.¹⁰⁵

Иза тезе о „неравноправности албанског језика“ и „недовољној примени двојезичности“, крила се и намера да се кроз званичан статус језика Албанци у Југославији суштински уздигну на ниво конститутивног народа југословенске федерације. Наиме, Хоџа је захтевао да двојезична документација буде обавезна и у кореспонденцији институција Покрајине са републичким и савезним органима. Захтевало се да положај албанског и српског језика у просветном систему Косова и Метохије буду потпуно изједначени тако што ће албански језик да постане обавезан предмет у школама за српске ђаке (од 1959. године српска одељења у Покрајини су као изборни предмет слушала наставу албанског језика). Друго „решење“ које су понудили албански руководиоци било је да се укине обавезност учења српско-хрватског језика за албанске ђаке, чиме би Албанци на Косову и Метохији постали једина национална мањина у Европи која није имала обавезу изучавања језика државе у којој живи. У складу са овим порукама, у многим школама на Косову 1967. и 1968. године укинута је настава српског језика у албанским одељењима. Органи управе у општинама на Косову и Метохији су као услов за запошљавање испостављали „познавање оба службена језика на Косову и Метохији“.¹⁰⁶

Покрајинска власт је 1967. године почела да инсистира на предузимању додатних мера у циљу остваривања „равноправности српског и албанског језика“, изостављајући језик турске националне мањине из ове кампање. Док су у службеној документацији на АП Војводине равноправно употребљавани језици националних мањина без обзира да ли се радило о бројнијој народности попут Мађара, или

¹⁰⁴ О језичком спору у Југославији опширније видети: Слободан Селинић, *Србија и језички сукоб у Југославији 1967. године*, Београд 2017, стр. 96–140.

¹⁰⁵ AQSH, f. 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 28. II 1967, n.a. 2.

¹⁰⁶ АЈ, фонд 142 (II), ССРНЈ, ф. 267, Покрајински секретаријат за организацију и општу управу: Употреба шиптарског језика код органа, установа и радних организација.

малобројнијој попут Русина, у АП Косову и Метохији администрација је била двојезична, а језик турске народности је био изостављен.

Језичка кампања Фадила Хоџе имала је за циљ да у још једном важном сегменту уздигне Албанце Косова и Метохије из положаја у којем су биле остале националне мањине у Југославији. Потпуно правно изједначавање положаја два језика на Косову и Метохији у другој половини шездесетих година схваћено је на начин да Срби на Косову и Метохији морају знати албански језик у истој мери у којој Албанци морају да знају српски језик. Био је то један од показатеља да Срби на Косову и Метохији не живе на територији под непосредним суверенитетом Србије и да немају исти статус као Срби у Централној Србији или Војводини, који нису имали обавезу учења мањинских матерњег језика.

Питање равноправности језика у Југославији постављено је као национално питање од прворазредног значаја, тако да је Веће народа Савезне скупштине СФРЈ унело у програм свог рада за 1968. годину „питање остваривања равноправности језика у раду савезних органа и одредбама савезних прописа“. У фебруару 1968. године све савезне институције и органи добили су наређење да Већу народа доставе документацију о свим релевантним питањима у вези са коришћењем језика у тим институцијама. Овај задатак је испостављен и Државном секретаријату за иностране послове, који је морао да одговори на дванаест питања у вези „примене уставних одредби о равноправној употреби језика народа Југославије у државним институцијама“.¹⁰⁷

Социјалистички савез радног народа Југославије је у току 1968. године посветио три седнице питању равноправности језика, уз прикупљање бројних и опширних материјала из републичких и покрајинских комисија, које су се бавиле истим питањем. Говор лингвисте Павла Ивића на седници одржаној 25. јуна 1968. године одсликава ондашњу политичку климу у Југославији: „Сва пошта која из савезних установа иде у републику мора обавезно бити на одговарајућем језику. То значи, поред осталог, за Хрватску у одговарајућој варијанти нашег језика. Мислим да је ово најважнија тачка. Јер савезна администрација није ту због себе него због народа Југославије у целини, значи због република“.¹⁰⁸ Ивићеве речи одражавале су ново схватање, према којем је

---

¹⁰⁷ ДАМСП, ПА–1968, Југославија, ф. 74, д. 1, Допис Већа народа Савезне Скупштине Државном секретаријату за иностране послове, 1. фебруар 1968.

¹⁰⁸ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 291, Секција за међунационалне односе, Седница одржана 24. јуна 1968,

једина функција савезних органа, односно институција Југославије, била остваривање интереса република и републичких власти.

На Ивићево излагање реаговао је Хамдија Поздерац, који је напоменуо да у свим југословенским републикама живе различити народи и да се унутар истог језика користе његове различите варијанте и различити дијалекти, због чега би Ивићево инсистирање на доследном и потпуном поштовању свачије језичке специфичности у званичној документацији водило ка анархији и паралисаности свих администрација у држави.¹⁰⁹ Инсистирање на пуној равноправности словеначког и македонског језика водило је ка томе да се ови језици уведу као обавезни предмети у свим југословенским републикама, што би закомпликовало функционисање школског система у држави.

Равноправност језика била је централна тема Петнаесте седнице Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију 13. јула 1968. године, на којој је поручено да је „идеја равноправности језика победила у идеологији Савеза комуниста“, а сви говорници су истакли потребу „потпуне“ равноправности језика. Албански комуниста Исмаил Бајра је на пленуму предложио укидање обавезности учења српскохрватског језика за албанске ученике у Покрајини, како би се остварила „потпуна равноправност“ Албанаца и југословенских народа.¹¹⁰ Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је на крају усвојио Закључке у вези овог питања, који су интегрално објављени на страницама приштинског Јединства. У Закључцима су поновљене тезе о „неравноправности“ албанског језика на Косову и Метохији и посебно наглашена потреба „потпуније равноправности“ језика у свим врстама школа у Покрајини кроз увођење система „добровољности“, чиме је Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију практично позвао на укидање српскохрватског језика као обавезног предмета за албанске ученике у косовскометохијским школама.¹¹¹ Језичка кампања албанских руководилаца из Приштине резултирала је увођењем албанског језика као обавезног школског предмета за српске ђаке на Косову и Метохији, а сви документи покрајинске администрације објављивани су најпре на албанском, па на српском језику.

Апсолутизација теме „равноправности“ водила је ка обесмишљавању Југославије као државе, чији је главни смисао постало испуњавање интереса и „остваривање равноправности“ њених република и покрајина. Језик, који је био један

---

¹⁰⁹ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 291, Секција за међунационалне односе, Седница одржана 24. јуна 1968,

¹¹⁰ „Идеја о равноправности језика победила у идеологији комуниста“, *Јединство*, 15. јул 1968, стр. 1, 3.

¹¹¹ „Закључци Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију о задацима комуниста у вези с равноправношћу језика у Покрајини“, *Јединство*, 5. август 1968, стр. 5.

од основних интегративних фактора за настанак Југославије после Првог светског рата 1918. године, пола века касније, постао је предмет проблематизације којом је започета њена дезинтеграција.

Политичка кампања покренута у СКЈ после Брионског пленума на моменте је стицала одлике отвореног антијугословенства, о чему сведочи наступ Крстеа Црвенковског на седници Комисије Председништва СКЈ за развој друштвено-политичких заједница и међунационалне односе. Црвенковски је тада протествовао што је југословенска химна и даље „Хеј Словени“, сматрајући ову песму заоставшином „интегралног југословенства“.¹¹²

Поред отварања широке дебате о „равноправности језика“, на седницама партијских органа и комисија СКЈ и ССРНС пуно пажње је било посвећено питању употребе застава народности. У извештају достављеном Министарству спољних послова Албаније из фебруара 1967. године наведено је да је група косовских кадрова почела од југословенске власти да тражи слободну употребу албанске заставе приликом манифестација.¹¹³ Фадиљ Хоџа је на седници Комисије за међурејубличке односе у септембру 1967. године поручио да „док словачка и италијанска народност слободно истичу своје националне заставе, на Косову и Метохији се врше хапшења и малтретирања због употребе албанске националне заставе“.¹¹⁴ Хоџа је пропустио да напомене да су се заставе италијанске и словачке народности у Југославији разликовале од званичних државних застава Италије и Словачке, док је застава коју су користили Албанци на Косову и Метохији била идентична застави Народне Републике Албаније.

Представници Македоније били су нарочито осетљиви према идеји да се албанска застава равноправно користи са заставом републике и ФНРЈ на зградама партијских и државних институција, те су оштро одбацивали такве предлоге. Авдо Хумо је бранио став да Албанци у Југославији имају право на коришћење своје националне заставе, уз предлог да се постојећа застава делимично модификује додавањем лика Скендербега како не би била потпуно идентична са државном заставом Албаније.¹¹⁵ Употреба албанске заставе једно је од питања која нису била решена

---

¹¹² АЈ, фонд 507 ЦКСКЈ, XXIIIС–К.1/2, Стенографске белешке са седнице Комисије Председништва СКЈ за развој друштвено-политичких заједница и међунационалне односе, 30. октобар 1969, стр. 44.

¹¹³ AQSH, f. 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 28. II 1967, n.a. 3.

¹¹⁴ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XXIIIА–К.3/1, Стенографске белешке са седница Комисије за међурејубличке и међурејубличке 21. септембра 1967, л. 71.

¹¹⁵ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XXIIIА–К.3/5, Стенографске белешке са седнице Комисије ЦКСКЈ за питање међунационалних и међурејубличких односа одржане 10. јануара 1968. године, стр. 56.

уставним амандманима 1968. године, већ су о овом питању партијски органи расправљали и током 1969. године.¹¹⁶

1.5. Југословенске иницијативе према Албанији у склопу нове политике према Косову и Метохији

Нови политички курс албанских руководиоца са Косова и Метохије огледао се и у захтеву за побољшањем и проширивањем односа са Албанијом. Интензивна антијугословенска кампања у Албанији током педесетих година, довела је до тога да су у наредној деценији напади на југословенско руководство постали готово неизоставни део политичке и медијске свакодневице у тој земљи. Међутим, за разлику од педесетих година, када су косовскометохијски комунисти, страхујући за положај албанске националне мањине у Југославији, јавно осуђивали режим Енвера Хоџе, у току шездесетих година антијугословенска кампања у Албанији престала је да изазива негативне реакције из Пришине.¹¹⁷

Промена односа према Албанији и њеној антијугословенској политици била је видљива још 1964. године. Југословенске власти су тада дошле до значајних материјала о обрачунима Енвера Хоџе са старим кадровима Партије рада Албаније после 1948. године. Документе, који су у великој мери разобличавали сурове методе албанског диктатора, у серији чланака објављивало је приштинско „Јединство“. Међутим, уредништво „Рилиндије“ одбило је да објави поменуте материјале.¹¹⁸

Однос албанских руководиоца и албанске штампе према Југославији у току 1966. и 1967. године готово ни по чему није заостајао за атмосфером из времена након објављивања резолуције Информбироа. На мети су, поред спољнополитичке оријентације Југославије, били и њено унутрашње уређење и друштвени живот. Албански листови су редовно извештавали о повећању броја тешких злочина код малолетника у Југославији, а објашњење за овакве појаве било је да су оне „типичан производ титоистичког режима“. Извештаји су посебно били усредсређени на тежак положај југословенских радника, а Радио Тирана је 12. марта 1967. године објавила да се радницима у Југославији „негирају најелементарнија људска права, право на рад и

---

¹¹⁶ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XXIIIС–К.1/1, Стенографске белешке са седнице Комисије Председништва ПКСКЈ за развој друштвено-политичких заједница и међунационалне односе, 18. јун 1969, Прилог 10: Преглед заузетих официјелних ставова и закључака о употреби застава народности.

¹¹⁷ М. Гаталовић, *Бурна времена*, стр. 254–260.

¹¹⁸ ДАМСП, ПА–1965, Албанија, ф. 1, д. 3, Белешка Државног секретаријата за иностране послове, 13. јануар 1965.

право на учешће у друштвеној производњи“, што је тумачено као „последича ревизионистичке политике Титове клике“. ¹¹⁹

У албанским листовима постојала је редовна рубрика посвећена „дегенерацији и корупцији у Југославији“ и „осиромашењу њеног становништва“. Поред поменутих тешких злочина, који су тумачени као доказ „дегенерације живота у Југославији“, у рубрици је редовно извештавано о расту незапослености, штрајковима и порастима цена у Југославији. ¹²⁰ У складу са овим курсом, потпредседник албанске владе Адиљ Карсани 11. јануара 1967. године догађаје у Југославији је оценио као „потврду неминовне пропасти империјализма и ревизионизма“. ¹²¹ Албански медији са задовољством су извештавали о неуспеху привредне реформе, коју су приказивали као „рестаурацију капитализма“ у Југославији. ¹²²

Водећи албански руководиоци нису пропуштали прилику да нападну Југославију и њено руководство приликом пријема страних делегација или одржавања партијских митинга и конгреса, а то су чинили чак и када су на дневном реду биле унутрашње политичке теме. Енвер Хоџа је 30. септембра 1965. године на пријему кинеског амбасадора поручио да „амерички империјализам мобилише на међународној сцени све своје агентуре, почев од хрушчовљевских и титоистичких руководиоца, па до папе у Ватикану“. Мехмет Шеху је у свом говору на митингу у Пекингу 30. априла 1966. године напао „хрушчовљевске и Титове ревизионисте“, а исто је учинио на митингу приликом повратка из Кине две недеље касније, када је поручио да „титоистичка клика представља специјални диверзантски одред америчког империјализма“. ¹²³ Оптужба да Југославија представља „пету колону“ америчког капитализма била је важан елемент албанске спољнополитичке платформе, на којој је Тирана инсистирала и у склопу политике зближавања са Кином. ¹²⁴

---

¹¹⁹ ДАМСП, ПА–1967, Албанија, ф. 1, д. 2, Белешка Државног секретаријата за иностране послове о албанским нападима на Југославију у периоду од 9. јануара до 18. марта 1967, 23. март 1967, л. 2–3.

¹²⁰ ДАМСП, ПА–1967, Албанија, ф. 1, д. 2, Белешка Државног секретаријата за иностране послове о нападима НР Албаније на Југославију у периоду од 5. октобра 1966. до 8. јануара 1967. године, 16. јануар 1967, л. 2.

¹²¹ ДАМСП, ПА–1967, Албанија, ф. 1, д. 2, Белешка Државног секретаријата за иностране послове о албанским нападима на Југославију у периоду од 9. јануара до 18. марта 1967, 23. март 1967, л. 2–3.

¹²² АК, фонд Lidhja e Komunistëve të Kosovës, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију. Неки проблеми односа СФР Југославије и НР Албаније. Приштина, јануар 1968, стр. 36–40.

¹²³ ДАМСП, ПА–1967, Албанија, ф. 1, д. 2, Документација Државног секретаријата за иностране послове у вези са стањем односа између СФР Југославије и НР Албаније током 1965, и 1966. године, 24. фебруар 1967. л. 1–2.

¹²⁴ Elez Biberaj, *Albania And China: A Study Of An Unequal Alliance*, Tirana 2014, str. 55.

Енвер Хоџа је Брионски пленум прокоментарисао као „борбу између Срба и Хрвато-словенаца за доминацију у држави, која се одразила и на положај Косова и Метохије“¹²⁵ Он је сматрао је да се ради о „обрачуну између различитих капиталистичких фракција“. На митингу у Тирани 9. јула 1966. године Енвер Хоџа је поручио: „Југославија никада није била социјалистичка земља“. У нападима на Југославију први човек Партија рада Албаније користио је најоштрије речи: „У Југославији влада банда, у њој је одавно фашистички режим и најдубља диктатура буржоазије, а земља је утонула у велики хаос и потпуну дегенерацију“.¹²⁶

Интензитет антијугословенске кампање је током 1967. године остао неизмењен. Енвер Хоџа је у нападима на Југославију често отварао и питање Косова и Метохије. Приликом обиласка Скадарског краја и области племена Кељменди, 2. септембра 1967. године, Хоџа је поручио: „У Југославији је сада капитализам, титоисти су се продали империјализму. Наша браћа Косовари нису сагнули главу ни пред краљевима Србије, тако да ни сада, под штапом Тита, неће заборавити њихову домовину, језик и обичаје“.¹²⁷

Фадиљ Хоџа је на састанку Комисије за питања међунационалних и међурепубличких односа 21. септембра 1967. године о односима са Албанијом говорио у помирљивом тону, без икаквог одклона од политике режима Енвера Хоџе: „Треба бити стрпљив и дати доказе добре воље, јер другови, руку на срце, ми смо се свађали од 1948. наовамо. Људи кад се свађају не бирају средства, они су нама слали свашта а и ми њима“.¹²⁸ Водећи албански руководиоца на Косову и Метохији поручио је и да су у последње време повучени неки „охрабрујући кораци“ по питању сарадње са „Матицом“, како је ословљавао Албанију, попут размене књига и гостовања културних делегација. С обзиром на деликатност теме и перманентне нападе на југословенско руководство од стране Партије рада Албаније, поставља се питање да ли је овакав говор Фадиља Хоџе о односима са Албанијом био могућ без претходне сагласности Јосипа

¹²⁵ AQSH, AP/10 Enver Hoxha, g. II, n. III, v. 1966, d. 185, Shënime dorëshkim të Shokut Enver Hoxha „Mbi gjëndjen aktuale në Kosovë“, mbi barbarizmate klikës Tito-Ranković kundrejt shqiptarëve të Kosovës, 19. IX 1966.

¹²⁶ ДАМСП, ПА–1967, Албанија, ф. 1, д. 2, Документација Државног секретаријата за иностране послове у вези са стањем односа између СФР Југославије и НР Албаније током 1965, и 1966. године, 24. фебруар 1967. л. 3.

¹²⁷ AQSH, AP/10 Enver Hoxha, g. III, n. IV, v. 1967, d. 300, Takim i shokut Enver Hoxha marrë me datën 2 shtator 1967 me popullin e katundit rrapsh-stare të rethit të Shkodrës dhe me përfaqësues të malësisë së kelmendit, n.a. 18–20.

¹²⁸ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XXIIIА–К.3/1, Стенографске белешке са седница Комисије за међунационалне и међурепубличке 21. септембра 1967, стр. 49.

Броза. Свесни да ситуација у Албанији представља озбиљну сметњу намери да се успостави албанска политичка доминација на Косову и Метохији, Јосип Броз и Фадиљ Хоџа су у току 1967. и 1968. године настојали да релативизују стварне размере антијугословенства у Албанији и спроведу нормализацију односа са Тираном.

Овакав став био је усвојен и од стране Државног секретаријата за иностране послова, на чијем челу се у то време налазио Марко Никезић. Иако је Никезић имао увид у размере антијугословенске кампање у Албанији, његови потези и изјаве показују да је један од основних императива југословенске спољне политике у том периоду било помирење са Албанијом у што краћем временском року. Државни секретаријат за иностране послове је у својим смерницама из 1966. године донео одлуку да се Југославија „не осврће“ на перманентне нападе из Албаније, да се према албанској страни „опходи у мирном и помирљивом тону“ и да на тај начин поступно нормализује и унапреди односе са Тираном. Савезно извршно веће је 8. марта 1967. године одлучило да се настави са иницирањем практичних мера сарадње са Албанијом у циљу нормализације односа са овом земљом, а Спољнополитички одбор Савезне скупштине је 25. октобра 1967. године подржао поменуте одлуке и закључио да унапређење односа са Албанијом треба да буде „дугорочан курс“ југословенске политике.¹²⁹ Настојање за отопљавањем односа са Албанијом било је присутно и у закључцима Одбора СИБ-а за спољне и међународне односе из октобра 1967. године и Комисије ЦК СКЈ за међународне односе.¹³⁰

У складу са политиком „пружене руке помирења“, Југославија је у току 1966. и 1967. године према Албанији покренула низ иницијатива за решавање конкретних проблема и практичних питања око којих су постојали обострани интереси.¹³¹ Неке од иницијатива су се базирале на албанским предлозима из 1955. и 1956. године када су односи две земље привремено били на путу нормализације. Југославија је упућивала позиве албанским званичницима да учествују на међународним скуповима и спортским манифестацијама које су се одржавале у Југославији, али се албанска страна на ове позиве по правилу није одазивала.

---

¹²⁹ ДАМСП, ПА–1968, Албанија, ф. 1, д. 2, Информација Државног секретаријата за иностране послове о актуелном стању југословенско-албанских односа, 23. фебруар 1968.

¹³⁰ АК, Lidhja e Komunistëve të Kosovës, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију. Неки проблеми односа СФР Југославије и НР Албаније, Приштина, јануар 1968; М. Гаталовић, *Бурна времена*, стр. 260.

¹³¹ ДАМСП, ПА–1967, Албанија, ф. 1, д. 2, Документација Државног секретаријата за иностране послове у вези са стањем односа између СФР Југославије и НР Албаније током 1965. и 1966. године, 24. фебруар 1967, стр. 9–10.

У близини албанско-југословенске границе 30. новембра 1967. године дошло је до земљотреса који је довео до људских жртава и материјалне штете у обе земље. У знак солидарности, организације Црвеног крста Југославије и Албаније међусобно су нудиле помоћ у обнови кућа и збрињавању настрадалих. Политика је 19. децембра објавила фотографију Енвера Хоџе како обилази град Дибру, који је претрпео велика оштећења приликом земљотреса, уз информативан текст који је промовисао позитиван однос према првом човеку Партије рада Албаније. Државни секретаријат за иностране послове касније је дошао до сазнања да је управо том приликом Хоџа напао југословенско руководство и оптужио „титоистичку клику“ да није предузела никакве мере за помоћ настрадалима и то „из разлога јер су земљотресом највише погођени албански крајеви у Југославији“.¹³²

Хоџа је у нападима на Југославију често отварао и национално питање, оптужујући југословенске власти за дискриминаторску политику према Албанцима: „Титоистичка демагогија не може покрити отворене ране Косова. Бесмртна мајка Албанија одаје почаст славној косовској девојци Галици која се двадесет година херојски борила против српских и црногорских шовиниста за националну независност. Титова клика наставља према Албанцима у Југославији шовинистичко-дискриминаторску политику коју је и раније примењивала“.¹³³

Иако антијугословенска реторика њених руководилаца није ублажена, Албанија је у току 1966. и 1967. године пристала да са Југославијом склопи билатералне споразуме за које је проценила да ће јој бити од користи. Тако су у поменутом периоду између две земље потписани протоколи о робној размени, споразум о друмском саобраћају и ветеринарска конвенција. Вести о албанском прихватању југословенских иницијатива за билатералне споразуме у Државном секретаријату за иностране послове су примали са задовољством и на основу њих су југословенској јавности приказивали како односи са Албанијом „иду узлазном путањом“.¹³⁴ Нешто већа сарадња је остварена на пољу сређивања ситуације на граници и око питања водопривреде, односно

---

¹³² ДАМСП, ПА–1967, Албанија, ф. 2, д. 9, Белешка државног секретаријата за иностране послове о преписци између југословенско и албанског Црвеног крста после земљотреса на југословенско-албанској граници 30. новембра 1967, 21. децембар 1967; АК, фонд Lidhja e Komunistëve të Kosovës, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију. Неки проблеми односа СФР Југославије и НР Албаније. Приштина, јануар 1968.

¹³³ АК, Lidhja e Komunistëve të Kosovës, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију. Неки проблеми односа СФР Југославије и НР Албаније. Приштина, јануар 1968.

¹³⁴ ДАМСП, ПА–1967, Албанија, ф. 2, д. 20, Извештај Посланства СФРЈ у Тирани Државном секретаријату за иностране послове, 21. септембра 1967.

искоришћавања потенцијала Скадарског језера и река Бојане и Црни Дрим у привредне сврхе.¹³⁵

Споразуми о туристичкој сарадњи две државе из 1966. и 1967. године показују да је југословенски врх у том периоду био спреман да начини уступке Албанији чак и по цену дипломатског понижења сопствене земље. На југословенску иницијативу, 30. јула 1966. године склопљен је споразум о туристичкој сарадњи Југославије и Албаније, којим је предвиђено да се страним туристима из трећих земаља који бораве у Југославији организују излети у Албанију. Међутим, албанске власти су приликом склапања споразума одбиле да дозволе и долазак југословенских грађана у Албанију, уз образложење да би то „угрозило“ албанску националну безбедност. У наредном периоду, док је југословенским грађанима улазак у Албанију био забрањен, југословенске туристичке агенције су страним туристима на Јадранској обали нудиле и организовале излете у Албанију, чиме су ову земљу туристички промовисале, и доносиле јој финансијске приходе.

У јануару 1967. године, делегација из Југославије боравила је у Тирани ради потписивања новог уговора о туристичкој сарадњи за предстојећу летњу сезону. Том приликом, југословенска делегација затражила је од Албаније да укине забрану уласка југословенским држављанима у Албанију. Албанска страна је поручила да то „не долази у обзир“ и поновила тврдњу да би југословенски туристи „угрозили националну безбедност Албаније“. Југословенски посланик у Тирани Миодраг Крцић успротивио се склапању новог споразума. Он је поручио Државном секретаријату иностраних послова да би потписивањем новог уговора Југославија начинила непотребан уступак Албанији, противречан основним принципима у међународним односима, поготово у условима антијугословенске кампање у тој земљи.¹³⁶

Упркос препоруци посланика Крцића, Југославија је 1. фебруара 1967. године склопила нови туристички споразум са Албанијом, са важењем до 31. децембра 1967. године, којим је забрана југословенским туристима остала на снази, а Југославија наставила да спонзорише и промовише албански туризам.¹³⁷ Страни туристи су у Албанију упућивани аутобусом, најчешће из Дубровника и места на црногорском

---

¹³⁵ АЈ, фонд 596, Савезни секретаријат за привреду, 1968, ф. 61. Југословенско-албанска комисија за водопривреду.

¹³⁶ ДАМСП, ПА–1967, Албанија, ф. 2, д. 10, Телеграм посланства СФРЈ у Тирани Државном секретаријату за иностране послове, 21. јануар 1967.

¹³⁷ ДАМСП, ПА–1967, Албанија, ф. 2, д. 10, Уговор склопљен између предузећа Албтурист Тирани и предузећа Путник Београд у вези организације излета транзитних туриста 1. фебруара 1967.

приморју. Средином 1967. године, Државни секретаријат за иностране послове обавештен је да су дуж целог пута од југословенско-албанске границе до Тиране, кроз који су туристи пролазили, биле постављене антијугословенске паролe. Када би стигли на жељену дестинацију у Албанији, страним туристима који су дошли на излет из Југославије додељивани су памфлети антијугословенске садржине, штампани на енглеском и немачком језику. Обавезу дељења ових памфлета имали су албански туристички водичи, који су их убацивали у туристичке проспекте.¹³⁸ На овај начин, Југославија је упућивањем страних туриста са својих летовалишта у Албанију, поред спонзорисања албанског туризма, истовремено угрожавала сопствену репутацију код туриста.

Уговори о туристичкој сарадњи, који су Југославију стављали у неповољан положај, под идентичним условима потписани су за 1968. и 1969. годину.¹³⁹ Понижење је било додатно ако се има у виду да је забрана уласка југословенским туристима у Албанију селективно примењивана и односила се искључиво на југословенске држављане неалбанске националности, док су југословенски Албанци с лакоћом добијали визе и посећивали Албанију.

Повлашћен третман који је Енвер Хоџина Албанија имала код југословенских власти од 1966, до 1969. године посебно долази до изражаја уколико се упореди са односом Југославије према Бугарској. Док на редовне антијугословенске и антисрпске изливе Енвера Хоџе и албанске штампе ДСИП није реаговао, држећи испружен у руку помирења, у случају Бугарске југословенске власти показивале су нулту толеранцију на свако покретање историјски спорних тема. У јануару 1968. године приштински професори су учествовали на скупу у Тирани који је албанска власт користила за изношење великоалбанских претензија према Косову и Метохији. То није изазвало званичну реакцију југословенског Државног секретаријата, али јесте обележавање годишњице Санстефанског мира у бугарској штампи, због чега је бугарском амбасадору уручена протестна нота.¹⁴⁰

Сви напори које су југословенске власти предузимале како би ублажиле непријатељство Албаније углавном нису дале жељени резултат. У току 1968. године

---

¹³⁸ ДАМСП, ПА–1967, Албанија, ф. 1, д. 2, Информација ДСИП-а о антијугословенској пропаганди према страним туристима који у Албанију одлазе у организацији југословенске путничке агенције Атлас.

¹³⁹ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 2, д. 14.

¹⁴⁰ Ђоко Трипковић, „Југословенско-бугарски односи 50-их и 60-их година 20. века“, *Токови историје*, бр. 1-2, (2009), стр. 100.

антијугословенска пропаганда у албанској штампи постала је још интензивнија. У току априла и маја 1968. године у албанској штампи објављено тринаест напада на Југославију, а Енвер Хоџа у коментарисању спољнополитичких тема, али и унутрашњих питања у Албанији, није пропустио прилику да спомене Југославију у негативном контексту. Истовремено, према Косову и Метохији вођена је посебна политика повезивања са покрајинским руководиоцима и институцијама. На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ на Брионима 11. марта 1968. године закључено је да се Косово и Метохија налази у центру пажње албанске спољне политике и да Тирана исказује територијалне претензије према југословенској и српској покрајини.¹⁴¹

Неуспех Југославије да нормализује односе са Албанијом примећен је у дипломатским круговима и западној штампи. Лондонски Тајмс је у новембру 1967. године објавио извештај свог дописника из Беча о „албанском одбацивању југословенских покушаја за стварање бољих односа између две земље“.¹⁴² На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ у марту 1968. године констатовано је да су напори југословенског руководства у нормализацији односа су Албанијом дали „врло скромне резултате“, са изузетком стабилизације ситуације на граници.¹⁴³

За разлику од привременог отопљавања односа 1955. године, до којег је дошло постепено и уз опрезан приступ обе стране, југословенске власти су 1966. и 1967. године нагло и једнострано иницирале помирење са Албанијом, не обазирјући се на антијугословенску кампању у тој земљи, која је у тим годинама достигала највеће размере. Док се на основу говора Енвера Хоџе и извештавања албанских медија могао стећи утисак да су две земље у стању војне конфронтације, југословенске власти су нудиле Албанији потписивање билатералних уговора, од којих су неки, попут туристичког аранжмана, практично представљали бесповратну финансијску помоћ Албанији. Најубедљивије објашњење за овакву југословенску политику према Албанији, може се пронаћи у унутрашњим политичким факторима. Брионски пленум, као и садржај уставних амандмана из 1968. године указују на то да југословенско-

---

¹⁴¹ АЈ, 507, ЦК СКЈ, III/130, Заједничка седница Председништва и ИК ЦК СКЈ 11. марта 1968. године, Прилог 1, стр. 21.

¹⁴² ДАМСП, ПА–1967, Велика Британија, ф. 213, д. 3, Шифровани телеграм амбасаде СФРЈ у Лондону Државном секретаријату за иностране послове, 1. децембар 1967.

¹⁴³ АЈ, 507, ЦК СКЈ, III/130, Заједничка седница Председништва и ИК ЦК СКЈ 11. марта 1968. године, Прилог 1, стр. 20.

албански односи од 1966. до 1968. године нису били одређени намерама Јосипа Броза и југословенског политичког врха према Албанији, већ према Србији. Непрестани напади албанског руководства на Југославију и Јосипа Броза, представљали су једну од препрека за укидање суверенитета Србије на простору Косова и Метохије и претварање ове области у форму албанске државности у Југославији. Стога су у југословенској јавности напади из Албаније почели да се минимализују и заташкавају, а конкретном акцијом Државног секретаријата за иностране послове потписано је неколико билатералних споразума који су могли да послуже као „доказ“ југословенској јавности да се односи између две земље крећу узлазном путањом.

Брионски пленум из 1966. године и политичка кампања која је потом уследила, широм су отворили врата за интернационализацију питања Косова и Метохије и положаја Албанаца у Србији. Једна од главних оптужби на Ранковићев рачун, коју су изговарали високи функционери, укључујући и Јосипа Броза, била је да је Управа државне безбедности спроводила „сурови режим“ према албанском становништву на Косову и Метохији, чиме су југословенски комунисти оптужили сопствену државу за проблематичан однос према албанској националној мањини. Ова оптужба није прошла неопажено у европским политичким круговима, тако да су се у страним медијима ускоро појавили текстови о лошем положају Албанаца у Југославији.

У коментару Радио Прага од 13. фебруара 1968. године, споменуто је да постоји територијални спор између Југославије и Албаније, као и да је Југославија „неким својим потезима дала аргументе албанском ставу о Косову“. Као доказ за ову тврдњу наведен је „Призренски процес“ и „извођење низа функционера албанске народности пред суд“, чиме су дезинформације о овом процесу пласиране након Брионског пленума почеле да се шире ван граница Југославије. Радио Праг је саопштио да се „показало да је Ранковићева служба безбедности изнудила признања помоћу лажних сведочења, мучења и обмањивања оптужених“. Швајцарски лист „La Tribune de Geneve“ је у тексту од 1. фебруара 1968. године на следећи начин анализирао албанско-југословенске односе: „Идеолошка свађа између Албаније и Југославије подстакнута је национализмом, па чак и територијалним раздором. Шиптари су несумњиво били жртва угњетавања од стране српских функционера“. ¹⁴⁴ Иако су у Државном секретаријату за иностране послове поводом оваквих натписа спомињали умешаност

---

¹⁴⁴ ДАМСП, ПА–1968, Албанија, ф. 1, д. 2 Информација Државног секретаријата за иностране послове о актуелном стању југословенско-албанских односа, 23. фебруар 1968, стр. 7.

албанске обавештајне службе и неких западних служби, поменути текстови у европској штампи заправо су се заснивали на новом политичком наративу у Југославији, пласираном од стране Савеза комуниста Југославије и Савеза комуниста Србије после Брионског пленума.¹⁴⁵

Важан фактор у ширењу великоалбанске пропаганде на Западу представљала је албанска емиграција. За разлику од југословенских власти, које су у српској и хрватској емиграцији виделе претњу по државни поредак, Енвер Хоџина Албанија је потиснула идеолошку нетрпељивост у други план и у току шездесетих година почела да користи албанску националистичку и антикомунистичку емиграцију за јачање својих аспирација према Косову и Метохији. Државни секретаријат за иностране послове је 1969. године закључио да Албанија „користи своја дипломатска представништва у Европи за ширење великоалбанске идеје“. У Паризу је излазио емигрантски лист „Отпор Албанаца“, који је давао пуну подршку демонстрацијама у Приштини 1968. године, представљајући их као „демонстрације омладине која се пуних 55 година налази у ропству“ и којој је „добро познато да је њена права домовина Албанија“.¹⁴⁶

1.6. Политичко и економско повезивање Албаније и Косова и Метохије

Једна од последица југословенске политике према Албанији 1966–1969. године било је успостављање чвршћих и непосредних веза између Приштине и Тиране. Према упутствима ДСИП-а, којим је у то време руководио Марко Никезић, Косово и Метохија је требало да игра значајну улогу у повезивању Југославије са Албанијом. Никезић је сматрао да на антијугословенску кампању и нападе на југословенско руководство не би требало реаговати, а да би истовремено требало охрабривати културну сарадњу између Косова и Метохије и Албаније, попут размене публикација, набављања књига из Албаније, организовања гостовања културно-уметничких ансамбала и повезивања културних институција са Косова и Метохије и Албаније. Прокламовани циљ овакве политике ДСИП-а била је нормализација односа Југославије и Албаније. Међутим, до нормализације односа није дошло, Албанија је наставила да води непријатељску политику према Југославији, а истовремено је добила прилику да гради снажан утицај на једном делу њене територије.

---

¹⁴⁵ Постбрионски наратив о „Ранковићевом угњетавању Албанаца 1945–1966“ био је толико снажан да се ова теза, без у темељења у чињеницама, учврстила у политичкој и националној свести албанске интелектуалне елите у наредним деценијама. Видети: Агон Демјаха, „Косовски сукоб: унутрашња перспектива“, *Нова српска политичка мисао*, бр. 3-4 (1999), стр. 82.

¹⁴⁶ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 3, Белешка Државног министарства иностраних послова о активностима албанске емиграције у иностранству, 5. март 1969.

. Хоџа је сматрао да се нова Брозова политика састојала у томе да Ранковића прикаже као одговорног „за све лоше“ на Косову, а да истовремено себе представи као „спасиоца Косовара“. Иако је ову Брозову политику сматрао „подвалом“, Хоџа је одлучио да искористи новонасталу ситуацију и чињеницу да је Београд након Брионског пленума иницирао директно повезивање Тиране са Приштином.¹⁴⁷ Док је Југославија у наредном периоду наставила да буде редовна мета напада албанске штампе и руководиоца, Тирана је од 1966. године према албанским руководиоцима на Косову и Метохији почела да се опходи на потпуно другачији начин. Албанске власти прихватале су позиве из Приштине за сарадњу на културном и просветном плану, а и саме су почеле да упућују позиве албанским интелектуалцима са Косова и Метохије на културне манифестације и научне скупове у Албанији. Образложење Тиране за ову промену било је да „то албанске масе желе“.¹⁴⁸

Уследили су непосредни културни и политички контакти. Крајем 1967. године у Тирани је боравила делегација наставника факултета у Приштини и научника Института за албанологију у Приштини. Том приликом договорено је да се слични контакти наставе и да у Албанији почну да се штампају школски уџбеници за потребе наставе у Аутономној Покрајини Косову и Метохији.¹⁴⁹

Према сведочењу Неџмије Хоџе, у другој половини шездесетих година, руководство Косова и Метохије слало је поруке Тирани да треба успоставити што чвршће везе између Албаније и аутономне покрајине „док је Тито још жив“, и да је неизвесно какав статус ће косовски Албанци имати у Југославији након његове смрти. Она је указала и да је Енвер Хоџа, упркос доследној борби против титоизма, био свестан политичког бенефита који су косовски Албанци имали од његове власти: „Енвер је проценио да је Тито, као хрватски националиста, био веома заинтересован да косовске Албанце у Југославији искористи као противтежу Србима“.¹⁵⁰ Према овом исказу, Тирана је крајем шездесетих година у извесној мери постала свесна да југословенски политички врх користи аутономију Косова као чиниоца у слабљењу Србије и њеног утицаја у Југославији.

---

¹⁴⁷ AQSH, AP/10 Enver Hoxha, g. II, n. III, v. 1966, d. 185, Shënime dorëshkim të Shokut Enver Hoxha „Mbi gjëndjen aktuale në Kosovë”, mbi barbarizmate klikës Tito-Rankoviç kundrejt shqiptarëve të Kosovës, 19. IX 1966.

¹⁴⁸ ДАМСП, ПА–1968, Албанија, ф. 1, д. 2, Информација Државног секретаријата за иностране послове о актуелном стању југословенско-албанских односа, 23. фебруар 1968, стр. 3.

¹⁴⁹ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 11, Шифровани телеграм посланства СФРЈ у Тирани ДИСП-у, 12. јун 1969.

¹⁵⁰ N. Hoxha, *Kosova e lirë*, str. 53.

Начелни договор о културно-просветној сарадњи из 1967. године реализован је у јулу 1968. године, када су НИП Рилиндија и албанско предузеће Артекс закључили уговор о куповини књига, грамофонских плоча и учила у Албанији за потребе албанских ученика у школама на Косову и Метохији. Садржај споразума није био достављен Државном секретаријату за иностране послове, а посланство СФРЈ у Тирани је скренуло пажњу Београду да стране дипломате у Тирани „не могу да разумеју“ зашто Југославија дозвољава да се школски уџбеници за њене држављане штампају у држави у којој је на снази изразита антијугословенска кампања.¹⁵¹

Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је у јануару 1968. године закључио да је потребно посветити више пажње малограничном промету између Покрајине и Албаније и да у том правцу треба обезбедити више непосредних контаката са привредницима из Албаније.¹⁵²

Прилика за већи сусрет била је обележавање пет стотина година од смрти Ђурађа Кастриота Скендербега, поводом чега је Албанија у току 1968. године организовала низ манифестација културног и научног карактера. Тирана је Скупштини АП Косова и Метохије упутила званичан позив да у Албанију поводом овог догађаја упути велику политичку, културну и научну делегацију, преносећи поздраве „представницима свих албанских крајева у Југославији“. Косовскометохијске власти су одлучиле да на светски конгрес албанолога у Албанији, који је одржан од 11. до 18. јануара 1968. године, упуте делегацију професора и предавача на приштинским факултетима. Делегацију су предводили најистакнутији интелектуалци из Приштине Идриз Ајети, Антон Чета, Фехми Агани, Сурија Пуповци и Зеф Мирдита.¹⁵³

Према извештају југословенског посланства у Тирани, светски конгрес албанолога је од стране албанских власти искоришћен за националистичку пропаганду и испољавање територијалних претензија према Косову и Метохији. Делегација из Приштине на конгресу имала је посебан третман, а у једном тренутку је одвојена од остатка скупа и одведена у салон, где ју је дочекао комплетан Политбиро Партије рада Албаније. Енвер Хоџа је у разговору изразио жаљење што „друг Фадиљ није у Албанију упутио ширу делегацију са Косова“. Хоџа је изјавио да треба наставити са

---

¹⁵¹ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 11, Шифровани телеграм Посланства СФРЈ у Тирани Државном секретаријату за иностране послове, 12. јун 1969.

¹⁵² АК, Lidhja e Komunistëve të Kosovës, 1968, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију. Неки проблеми односа СФР Југославије и НР Албаније. Приштина, јануар 1968, стр. 30.

¹⁵³ Esat Myftari, *Kosova dhe Enver Hoxha*, Tiranë 2016, str. 66–69; М. Гаталовић, *Бурна времена*, стр. 265, 338.

практиком прештампавања књига из Албаније на Косову и Метохији и да за њега не представља никакав проблем да се, услед политичких околности, приликом прештампавања избацује његова слика уколико се налазила у оригиналу дела. Председник Партије рада Албаније је такође поручио да је упознат са иницијативом из Приштине да се одређен број Албанаца са Косова и Метохије школује и усавршава на факултетима у Албанији. Он је изјавио да је албанска страна спремна да обезбеди 200 до 300 стипендија за ову намену, уколико се претходно косовскометохијске власти изборе за одобрење овог пројекта код југословенског врха. Албански руководиоци су тада и у наредним данима наглашавали да се албанолозима из Приштине не обраћају као „политичари“ и „државници“, већ „као Албанци“. Делегација албанолога из Приштине провела је у Албанији наредних неколико дана обилазећи веће градове у земљи.¹⁵⁴

За однос Албаније према Косову и Метохији у том периоду индикативни су и сусрети албанских интелектуалаца са осталим учесницима светског конгреса албанолога. Наиме, мађарско посланство у Тирани известило је југословенско посланство о разговору албанског историчара и професора Универзитета у Тирани Алекса Буда са делегацијом мађарских албанолога која је учествовала на конгресу. Алекс Буда му је тада саопштио да Албанија ради на прикупљању документације на основу које ће „доказати да су Косово и Метохија албанске територије“, након чега ће „затражити припајање ове територије Албанији“.¹⁵⁵ Мађарско посланство је закључило да Албанци план за исказивање територијалних претензија према Југославији нису случајно саопштили баш мађарским албанолозима. Албанска власт је на тај начин хтела да испита да ли сличне територијалне претензије постоје и у Мађарској, с обзиром на значајно присуство мађарске мањине у Југославији. Мађарска је у то време, као савезница Совјетског савеза, била ненаклоњена идеји зближавања са Албанијом, тако да је њена дипломатија 1968. године послала Југославији пријатељску поруку да „се територијална питања према социјалистичким земљама не могу постављати“. У

---

¹⁵⁴ ДАМСП, ПА–1968, Албанија, ф. 1, д. 2, Телеграм Посланства СФРЈ у Тирани Државном секретаријату за иностране послове, 25. јануар 1968; Sabyt Syla, „Qëndrimi i Shqipërisë ndaj demonstrative në Kosovë më 1968“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2012), str. 284.

¹⁵⁵ ДАМСП, ПА–1968, Албанија, ф. 1, д. 2. Информација Државног секретаријата за иностране послове о актуелном стању југословенско-албанских односа, 23. фебруар 1968.

југословенском посланству нису искључивали могућност да су Албанци исту идеју на скупу споменули и делегацији албанолога из Бугарске.¹⁵⁶

У Приштини је 11. маја 1968. године одржан симпозијум поводом петсто година смрти Скендербега, а три дана раније на Косово и Метохију је стигла делегација професора Универзитета у Тирани, коју су чинили Алекс Буда, Ндреци Пласари, Бујар Хоџа, Дорка Дамо, Тома Мурзаку и Медиха Шутерићи.¹⁵⁷ За једанаест дана посете, од 8. до 18. маја, домаћини су гостима из Албаније организовали обиласке свих већих градова на Косову и Метохији, југословенских фабрика, приштинских факултета, Албанолошког института, издавачке куће „Рилиндија“, као и основних и средњих школа у Покрајини.¹⁵⁸ Професор историје Алекс Буда је југословенским властима „запао за око“ три месеца раније због најаве да ће Албанија ускоро затражити припајање Косова. Државном секретаријату за иностране послове посебно је засметало што се за учешће Буда на конференцији у Приштини сазнало из штампе, и што косовскометохијске власти нису обавестили ДСИП о посети. ДСИП је стога упутио званично писмо Извршном већу АП Косова и Метохије у којем је затражио да се убудуће, приликом оваквих посета из Албаније, претходно обавесте надлежне службе ДСИП-а и да им се, након завршетка посете, достави реферат о њеном садржају.¹⁵⁹ Понашањем органа АП Косова и Метохије у вези контаката са Албанијом било је незадовољно југословенско посланство у Тирани. Посланик Хрњак је у телеграму од 11. јуна 1969. године поручио да установе и органи са Косова и Метохије нису у довољној мери обавештавале ДСИП и друге институције о ономе што је договорано и закључено са албанском страном.¹⁶⁰ Хрњаков телеграм откривао је извесну бојазан посланства СФРЈ у Тирани да је дошло до успостављања паралелних билатералних односа између Приштине и Тиране, над којим Државни секретаријат за иностране послове није имао пуно контролу.

Војин Лукић, некадашњи први човек савезног СУП-а, изнео је став да су политички врхови Србије и Федерације на основу извештаја посланства у Тирани били

---

¹⁵⁶ ДАМСП, ПА–1968, Албанија, ф. 1, д. 13, Телеграм Посланства СФРЈ у Тирани Државном секретаријату за иностране послове, 14. фебруар 1968.

¹⁵⁷ Ана Лалај, „1968-1969. Shkrija e akuje në bashkëpunimin kulturor shqipëri-kosove“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2015), str. 250; Е. Муфтари, *Kosova dhe Enver Hoxha*, str. 70; М. Гаталовић, *Бурна времена*, стр. 338.

¹⁵⁸ АQSH, f. 511, Ministria e Arsimit dhe e Kulturës, v. 1968, d. 30, Raport mbi vizitën e grupit të punonjësve shkencorë të universitetit shtetëror të Tiranës në Kosovë me rastin e simpoziumit kushtuar Skenderbeut.

¹⁵⁹ ДАМСП, ПА–1968, Албанија, ф. 1, д. 8, Депеша Државног секретаријата за иностране послове Извршном већу АП Косова и Метохије, 24. мај 1968.

¹⁶⁰ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 11, Шифровани телеграм посланства СФРЈ у Тирани ДСИП-у, 11. јун 1969.

непосредно обавештени о „директном и неуобичајеном повезивању Косова са Албанијом“, као и о све већем мешању и утицају албанске политике у научном, културном и школском животу Косова, али су ову појаву толерисали.¹⁶¹

За разумевање однос између Албаније и косовског руководства крајем шездесетих година значајан извор представљају белешке разговора између Енвера Хоџе и Реџепа Дуракуа, оца народног хероја из Ђаковице Емина Дуракуа. Реџеп Дураку је почетком марта 1969. године у Албанији водио делегацију чланова породица албанских народних хероја са Косова, а из начина на који је разговарао са председником Албаније стиче се утисак да је имао и улогу политичког представника Фадила Хоџе и приштинског руководства. Енвер Хоџа је на почетку разговора упозорио саговорника да Тито није имао искрену жељу да учини уступке косовским Албанцима, већ да је био „приморан“ да то уради.¹⁶² Док је о Брозу и „титоистима“ говорио са презиром, албански диктатор је показао изразиту личну наклоњеност према Фадиљу Хоџи, неформалном лидеру Албанаца у Југославији, којем је преко Реџепа Дуракуа пренео поздраве и на чији рачун је изнео бројне похвале. Енвер Хоџа је рекао да је пре Другог светског рата у Албанији, осим са Емином Дуракуом, сарађивао и са Фадиљом Хоџом, Исметом Шаџиријем, Цавидом Ниманијем и Мехметом Хоџом, али је истакао да, од поменутих косовских функционера, „верује само Фадиљу“. То је образложио ставом да Фадиљ Хоџа „воли косовски народ“ и да „косовски народ воли њега“. Такође, поручио је да он и Фадиљ Хоџа имају заједнички циљ – да „косовски народ победи“, што представља фактор који их уједињује.¹⁶³

Енвер Хоџа је рекао и да је свестан да се Фадиљ и косовски Албанци налазе у специфичном положају и да не могу да нападају Тита као што то чини власт у Тирани. Председник Партије рада Албаније је чак поручио да се „није наљутио“ када га је Фадиљ Хоџа јавно критиковао на неком скупу, јер „разуме његову позицију“.¹⁶⁴

Реџеп Дураку је обећао да ће све пренети Фадиљу Хоџи, а потом је од лидера Албаније индиректно затражио помоћ у наоружању: „Сада је све у реду, ствари се поправљају, али немамо једну ствар. То је проблем оружја. Ми не знамо како ће се

---

¹⁶¹ V. Lukić, *Sećanja i saznanja*, str. 219.

¹⁶² AQSH, f. 10, Enver Hoxha, gruppi III, nëndarja IV, v. 1969, d. 337/1. Bisedë e shokut Enver Hoxha, më datën 1.3.1969 me patriotin plak Kosovar Rexhep Duraku, babai i dëshmorit Emin Duraku, 1. III 1969, n.a. 9.

¹⁶³ AQSH, f. 10, Enver Hoxha, gruppi III, nëndarja IV, v. 1969, d. 337/1. Bisedë e shokut Enver Hoxha, më datën 1.3.1969 me patriotin plak Kosovar Rexhep Duraku, babai i dëshmorit Emin Duraku, 1. III 1969, n.a. 13.

¹⁶⁴ AQSH, f. 10, Enver Hoxha, gruppi III, nëndarja IV, v. 1969, d. 337/1. Bisedë e shokut Enver Hoxha, më datën 1.3.1969 me patriotin plak Kosovar Rexhep Duraku, babai i dëshmorit Emin Duraku, 1. III 1969, n.a. 19.

ствари у будућности одвијати, а немамо оружја“. На то је Енвер Хоџа одговорио да ће све бити „исправљено“ и да су немачки и италијански фашисти такође деловали „неуништиво“, па су на крају поражени.¹⁶⁵ Отворено је питање да ли је Реџеп Дураку споменуо Енверу Хоџи „проблем оружја“ на основу свог личног утиска, или је заправо преносио поруку покрајинског руководства из Приштине.

Универзитет у Тирани је у јулу 1969. године сачинио „Меморандум о обнови научно-културних веза са Косовом“, који су потом одобрили министар просвете Тхома Делиана и заменик председника Владе Хаки Тоски. Меморандум је предвидео широку сарадњу са косовским научним и универзитетским установама, уз међусобне размене предавача и студената, организовање заједничких симпозијума, изложби и културних и научних пројеката.¹⁶⁶ Овај програм је реализован у наредном периоду, а 1970. године више десетина професора са Универзитета у Тирани је ангажовано у настави на Универзитету у Приштини.¹⁶⁷

План Држаног секретаријата за иностране послове на челу са Марком Никезићем да се Југославија преко Косова приближи Албанији резултирао је неуобичајеном и разгранатом сарадњом Албаније и Косова и специјалним везама између албанских и косовских политичких представника, у које југословенска и српска власт нису имале увид. Поједини трговински представници албанске националности, с лакоћом су добијали визе за Албанију, у којој су могли да посећују родбину, а сусретали су се и са највишим албанским руководиоцима.¹⁶⁸ Случај обележавања 500-годишњице Скендербегове смрти у Албанији и на Косову и Метохији показао је да је иницијатива југословенских власти за проширењем односа на релацији Приштина – Тирана, била још један од потеза Југославије који су били у супротности са дипломатском праксом и функцијом спољне политике у заштити националних интересе земље. Омогућавање културног и политичког повезивања Приштине са антијугословенским режимом Енвера Хоџе значило је додатно слабљење капацитета Србије и Југославије у заштити државног суверенитета на Косову и Метохији.

---

¹⁶⁵ AQSH, f. 10, Enver Hoxha, gruppi III, nëndarja IV, v. 1969, d. 337/1. Bisedë e shokut Enver Hoxha, më datën 1.3.1969 me patriotin plak Kosovar Rexhep Duraku, babai i dëshmorit Emin Duraku, 1. III 1969, n.a. 19.

¹⁶⁶ AQSH, f. 511, Ministria e Arsimit dhe e Kulturës, v. 1969, d. 19, Përkujtesë në lidhje me gjallërimin e veprimtarisë shkencore-kulturale në Kosovë dhe me qëndrimin tonë ndaj saj.

¹⁶⁷ AQSH, f. 490, Këshilli i Ministrave, v. 1970, d. 456, Letër e Ministrisë së Arsimit dhe Kulturës drejtuar Kryeministrit të Shqipërisë lidhur me dërgimin e një profesori në Universitetin e Prishtinës.

¹⁶⁸ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 2, Информација Државног секретаријата за иностране послове о југословенско-албанским односима, 20. октобар 1969.

Брионски пленум 1966. године означио је велики заокрет у југословенској државној и националној политици. Циљ новог курса била је дезинтеграција југословенске федерације и дезинтеграција Републике Србије кроз издвајање аутономних покрајина из опсега њеног суверенитета. Централне теме у југословенском јавном дискурсу постају појмови децентрализације, равноправности народа и народности и права на самоопредељење до отцепљења. Нарочита пажња посвећивана је положају албанске народности у Србији, а Партија је почела да пропагира став да су „Албанци у неравноправном положају у Југославији“, да албански језик није равноправан са српским и да се Албанцима ускраћује право на коришћење своје заставе. Као решење за новоотворене проблеме предложено је јачање аутономије Косова и Метохије кроз промену уставне структуре СР Србије.

Интензивни напади из Албаније на рачун југословенског руководства у другој половини шездесетих година представљали су једну од сметњи за реализацију нове политике јачања албанског фактора у Србији и Југославији. Зато су југословенске власти од 1966. године предузеле бројне мере у циљу нормализације односа са Албанијом које нису дале резултате. Са политиком прављења уступака Тирани настављено и у наредном периоду, упркос томе што антијугословенска кампања у Албанији није јењавала. Док су 1955. године постојали елементи реципроцитета и обостраног јавног залагања за нормализацију билатералних односа, у периоду 1966–1968. године на делу је била југословенска симулација нормализације односа са Тираном намењена унутрашњим политичким потребама и припремама за уставне амандмане 1968. године.

2. Рад комисије за промену статута АП Косова и Метохије

Коренитим променама уставног положаја покрајина у Србији 1968. године претходила је готово неприметна расправа у јавности на ову тему. Централни комитет Савеза комуниста Југославије, као ни Централни комитет Савеза комуниста Србије нису формирали посебне комисије посвећене питању положаја аутономних покрајина у Србији.¹⁶⁹ У центру пажње партијских органа, конференција Социјалистичког савеза и бројних партијских комисија у периоду 1966–1968. године, поред откривања „деформација“ у раду Службе државне безбедности, била су питања равноправности народа и народности и конкретна питања равноправне службене употребе језика, коришћења застава народности и механизма помоћи привредно заосталим подручјима Југославије. Поред тога, Комисија ЦК СКЈ за питање друштвено-политичких односа анализирао је питање промене изборног система у СФРЈ, као и улогу комуна у даљој афирмацији самоуправног система.¹⁷⁰ На тај начин, спровођење захтева за додатним јачањем аутономије, који су албански руководиоци изнели након Брионског пленума, вршено је заобилазним путем, ван очију српске и југословенске јавности.

Промене уставног положаја аутономних покрајина нису биле предмет расправе ни на једном важнијем партијском органу СКС пре 1968. године. Централни комитет Савеза комуниста Србије се на седницама у току 1967. године бавио питањима привредне реформе и реорганизацијом Савеза комуниста, сукобом између Израела и арапских земаља на Блиском истоку, проблемима у вези са положајем бораца НОР-а, политичком агитацијом са циљем подизања свести комуниста о значају реформе и другим питањима.¹⁷¹ Истовремено, све чешће се говорило о „остваривању равноправности народа и народности“, а овом темом бавила се Комисија Централног комитета СКС за рад Савеза комуниста међу републикама, народима и народностима, основана 1966. године.¹⁷²

---

¹⁶⁹ АС, фонд Б-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968.

¹⁷⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, ХХИИА–К.2/1, Белешке са састанка Комисије за међунационалне и међурејубличке односе 20. фебруара 1967. године; АЈ, 507, ЦКСКЈ, ХХИИИ–К.2/2, Материјал разматран на седници Комисије ЦК СКЈ за питања друштвено-политичких односа одржаној 20. IV 1967, Нека актуелна питања развоја друштвено-политичког система, 6. март 1967; АЈ, 507, ЦКСКЈ, ХХИИИ–К.4/10, Стенографске белешке са састанка Заједничке редакционе групе комисија ЦК СКЈ Савезне скупштине и Савезне конференције ССРНЈ за израду докумената о изборном систему одржаног 24. 4. 1968;

¹⁷¹ АС, фонд Б-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1967.

¹⁷² АС, фонд Б-2, ф. 40, Комисија централног комитета СКС за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима – седнице (II део).

Захтев за јачањем уставног положаја аутономних покрајина у Србији албански функционери су изнели на састанку Комисије ЦК СКЈ за међунационалне и међурејубличке односе 20. фебруара 1967. године. Ово настојање добило је снажну политичку потпору од стране председника Савезне скупштине Едварда Кардеља приликом његовог састанка са косовскометохијским руководиоцима 21. марта 1967. године. У марту 1967. године Комисија за питања друштвено-политичких односа отворила је питање делимичне промене Устава СФРЈ.¹⁷³ У априлу 1967. године донети су први уставни амандмани у вези са улогом и функционисањем Савезног већа и Савезне скупштине.¹⁷⁴

2.1. Формулисање циљева: „Друштвено-политички“ симпозијум у Новом Саду

Једну од првих назнака да постоји намера дубинске промене положаја покрајина у Србији представљало је одржавање симпозијума у Новом Саду од 8. до 10. јуна 1967. године под називом „Аутономне покрајине у Југославији – друштвенополитички и правни аспект“. Организатори скупа били су Правни факултет у Новом Саду, Правно-економски факултет у Приштини, Институт за упоредно право из Београда и Завод за јавну управу у Новом Саду. На симпозијуму су учествовали београдски правници Јован Ђорђевић, Коча Јончић, Миливоје Ковачевић и Александар Фира, новосадски правници Иван Мелвингер и Станко Бети, косовскометохијски правник Станоје Аксић, социолог Хајредин Хоџа, као и правници из Словеније Горазд Кушељ и Вида Чок.¹⁷⁵

Професор Борислав Благојевић је у уводној речи најавио да ће скуп бити „друштвено-политичког и правног карактера“, а да ће се учесници дотичати и економске, финансијске и историјске проблематике. Прва важна тема отворена на симпозијуму било је питање генезе, односно настанка аутономних покрајина. Учесници су скупа су се сложили да „генеза опредељује статус покрајине, даје обележје њеној правној природи, детерминише њене функције, њену улогу, њена права и дужности, оригиналност тих права и дужности, како у односу на уже, тако и у односу на шире

---

¹⁷³ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, ХХИИА–К.2/1, Белешке са састанка Комисије за међунационалне и међурејубличке односе 20. фебруара 1967. године, стр. 4; АС, фонд Ђ-2, ЦК СКС, к. 7, Централни комитета Савеза комуниста Србије: Белешке, информације, Разговор председника Савезне скупштине Е. Кардеља са делегацијом аутономне покрајине Косова и Метохије, одржан 21. марта 1967; АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, ХХИИИ–К.2/2, Материјал разматран на седници Комисије ЦК СКЈ за питања друштвено-политичких односа одржаној 20. IV 1967, Нека актуелна питања развоја друштвено-политичког система, 6. март 1967.

¹⁷⁴ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Drugi tom*, стр. 405, 406.

¹⁷⁵ АС, фонд Ђ-2, ф. 40, Извештај о раду симпозијума „Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект“ одржаног у Новом Саду 8–10. јуна 1967; *Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект*, Београд 1967.

друштвено-политичке заједнице“.¹⁷⁶ Из ових речи које су унете у извештај са симпозијума произилазио је став да се практично целокупно постојање и положај аутономних покрајина заснивао на интерпретацији њихове генезе. Свесни њеног огромног значаја, учесници су предложили ревизију постојеће интерпретације генезе аутономије Војводине и аутономије Косова и Метохије у Србији.

Први који је ушао у историјску анализу прошлости са циљем да оспори уставне одредбе о настанку покрајина био је Иван Мелвингер. Он је на почетку излагања поручио да постојећа формулација у Уставу, према којој су аутономне покрајине установљене усвајањем закона о њиховом успостављању у Скупштини Србије 1945. године „не одговара историјским чињеницама“. Мелвингер је говорио о Другом заседању АВНОЈ-а, одлуци народа Војводине преко „прве скупштине својих слободно изабраних представника“ да се Аутономна Покрајина Војводина прикључи Федералној Србији 31. јула 1945. године и одлуци народа Косова и Метохије да исто учине 10. јула 1945. године, као и о Трећем заседању Авноја, на којем су одлуке о прикључењу потврђене, у чему је Мелвингер видео „правно конституисање покрајина“. Усвајање Закона о успостављању АП Војводине и Аутономне косовско-метохијске области у Скупштини Србије, по њему је представљало само „привремено регулисање положаја покрајина“.¹⁷⁷

Мелвингер је потом изнео свој коначан закључак по овом питању: „Из свега изложеног произилази једино могући, на историјским чињеницама заснован и логичан закључак да се аутономне јединице у новој Југославији заснивају на одлукама Другог заседања АВНОЈ-а, да су правно конституисане одлукама Трећег заседања Авноја од 7. и 10. августа 1945. године и Законом Председништва Народне скупштине Србије од 10. 9. 1945, а да је дефинитивни уставно-правно регулисан положај аутономних јединца тек чланом 2. Савезног устава од 1946. године“.¹⁷⁸

Ниједна од тврдњи које је Мелвингер изнео не одговара историјским чињеницама. Постојање аутономних покрајина не може се заснивати на одлукама Другог заседања АВНОЈ-а, пошто у одлукама са овог заседања аутономне покрајине нису ни споменуте, нити су споменуте речи „Војводина“ или „Косово и Метохија“. Одлука Трећег заседања Авноја да прихвати одлуке о прикључењу Војводине и Косова

---

¹⁷⁶ АС, фонд Ђ-2, ф. 40, Извештај о раду симпозијума „Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект“ одржаног у Новом Саду 8–10. јуна 1967.

¹⁷⁷ *Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект*, Београд 1967, стр. 24.

¹⁷⁸ Исто.

и Метохије Србији свакако се не може означити као правно конституисање аутономних покрајина. Процес генезе аутономних покрајина није завршен усвајањем Устава Југославије 1946. године, већ је настављен доношењем Устава Србије 1947. године и доношењем Статута Аутономне Покрајине Војводине и Статута Аутономне косовско-метохијске области, а завршен је потврђивањем аутономних статута од стране Народне скупштине Србије 1948. године.

У другом делу излагања, Мелвингер је настојао да аутономне покрајине у Србији прикаже као саставни део југословенског федерализма: „Пошто су оне настале у истом друштвеном процесу – процесу стварања новог социјалистичког федеративног државног и политичког уређења нове Југославије – оне представљају саставни део нашег федеративног уређења и носе његов печат у својим особеностима“. Мелвингер се позвао на чињеницу да је положај аутономних покрајина у Србији био регулисан још у Уставу Југославије из 1946. године, и на основу тога закључио да су покрајине „државноправног“ карактера. Међутим, у југословенском Уставу из 1946. године регулисан је и положај општина и срезова у југословенској државној организацији, на основу чега би се и општине и срезови могли прогласити за „елементе југословенског федерализма“.

Миливоје Ковачевић је оспорио уставну формулацију о настанку Аутономне Покрајине Војводине: „Формално-правно опредељење статуса Војводине као аутономне покрајине у саставу федералне јединице односно Народне Републике Србије, поменути актима представничких тела Војводине, Србије и Југославије, односно дефинитивно Уставом Југославије од 1946. године, не представља и почетак њеног живота као посебне јединице. Војводина као посебна јединица настаје и самопотврђује се знатно раније, као део и чинилац у процесу стварања и изградње нове Југославије“. ¹⁷⁹ На овај начин је правник Миливој Ковачевић, помоћу историјског приступа и временске одреднице „знатно раније“, негирао уставну формулацију о настанку Аутономне Покрајине Војводине.

Циљ историјске анализе прошлости од стране правника и социолога на симпозијуму био је поништавање дела Устава Србије и Југославије, у којем је констатована чињеница да су аутономне покрајине у Србији успостављене усвајањем закона о њиховом установљењу и устројству у Народној Скупштини Србије 1945. године. Ковачевићево оспоравање уставне формулације о генези Аутономне Покрајине

---

¹⁷⁹ *Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект*, стр. 153.

Војводине укључено је у извештај са скупа који је достављен Комисији за национална питања ЦК СКС: „На симпозијуму је истакнуто и подржано мишљење да формално одређивање статуса аутономних јединица, извршено Уставом из 1946. године као резултат одлука Народне скупштине Србије из 1945. године, не представља њихов почетак као посебних јединица, њихов стварни настанак.“¹⁸⁰

Правник из Новог Сада Миливој Вујадиновић у излагању је закључио да би било корисно да Устав СР Србије „потпуније и конкретније регулише области које се могу уређивати покрајинским прописима у оквиру самоуправних права аутономија“. Вујадиновић је затражио да се прецизније утврди подручје „самосталне нормативне функције аутономних покрајина“. Он је предложио значајно сужавање нормативних овлашћења републике на тлу покрајина тако што би се целокупна законодавна делатност република у покрајинама свела на „законе општег карактера“ који се не би непосредно примењивали: „У овим односима република би у складу са својом функцијом требало да уређује на подручју покрајине само начелна питања од интереса за јединство система и то неком врстом општих закона који би представљали оквир за нормативну активност покрајина и који се на подручју покрајина не би непосредно примењивали“. Вујадиновић је предлагао да се дилеме око тога да ли неко питање спада у надлежност покрајинских прописа или републичких закона отклоне тако што ће се смањити број питања која се могу регулисати искључиво републичким законом.¹⁸¹

Социолог и професор Правно-економског факултета у Приштини Хајредин Хоџа највећи део излагања посветио је демографским питањима и историји Косова и Метохије. Како би доказао што већу сличност између АП Косова и Метохије и федералних јединица у Југославији, Хоџа је навео да Албанци на Косову и Метохији чине већи проценат становника него Црногорци у Црној Гори и Срби у Србији. Потом је изнео статистику о националном дохотку по глави становника, према којој је Косово и Метохија „најспорије напредовало“. На крају излагања, Хоџа је предложио промену Устава и других правних аката које би омогућиле да покрајине Војводина и Косово и Метохија добију засебне врховне судове, да прошире своју нормативну делатност, као и овлашћења по питању расподеле материјалних средстава.¹⁸²

---

¹⁸⁰ АС, фонд Ђ-2, ф. 40, Извештај о раду симпозијума „Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект“ одржаног у Новом Саду 8–10. јуна 1967, стр. 4.

¹⁸¹ *Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект*, стр. 75.

¹⁸² *Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект*, стр. 190.

За разумевање политичког расположења које је стајало иза организовања симпозијума, значајан је и извештај који је са овог скупа послат Комисији ЦК СКС за рад Савеза комуниста на развијању односа међу републикама, народима и народностима. Иако су се учесници у дебати дотакли бројних питања и неретко демонстрирали различита виђења ствари, извештај достављен Комисији ЦК СКС издвојио је искључиво оне делове који су били посвећени критици постојећег уставног положаја аутономних покрајина. О томе сведочи и следећа формулација из извештаја: „Аутономна јединица према томе не представља креацију уставноправног решења, него је настала у процесу стварања нове државне организације Југославије, процесу који се одвијао одоздо на горе и представљао израз слободног, добровољног укључивања у федералну републику Србију, а не њену творевину.“¹⁸³ Иза оваквог тумачења генезе покрајина крила се намера њиховог издвајања из окриља суверенитета Србије и уздизања на ниво федералних јединица у Југославији.

Ново тумачење генезе покрајина у Србији са собом је повлачило и потребу промене Устава, који је у извештају означен као непогодан за даљи развој аутономија: „Горњим амбивалентним схватањима свакако да доприноси и Уставом недовољно утврђен и прецизиран статус и карактер аутономије, па стога концепција аутономије, као специфичне друштвено-политичке заједнице, несумњиво захтева и даљу уставну, посебно статутарну, дораду управу у правцу отклањања таквих неодређености, које коче несметан и функционалан развитак аутономија“.¹⁸⁴

На скупу је оспорена и одредба Устава из члана 131, став два, према којем престају да важе одредбе покрајинских прописа које се односе на питања уређена накнадним републичким законом, уколико тим законом није другачије одређено. Оспоравањем овог члана заправо се оспоравала надређеност републичких закона у односу на покрајинске прописе. Скуп у Новом Саду од 8. до 10. јуна 1967. године посвећен положају аутономних покрајина имао је важну улогу у процесима који су уследили. Комисија за промену статута АП Косова и Метохије је неколико месеци касније преузела тезе са овог скупа за формулисање својих захтева у погледу уставних промена.

---

¹⁸³ АС, фонд Б-2, ф. 40, Извештај о раду симпозијума „Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект“ одржаног у Новом Саду 8–10. јуна 1967, стр. 5.

¹⁸⁴ АС, фонд Б-2, ф. 40, Извештај о раду симпозијума „Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект“ одржаног у Новом Саду 8–10. јуна 1967, стр. 5, 6.

2.2. Почетак рада на уставним променама

До јуна 1968. године о националној равноправности се разговарало у општинским комитетима Савеза комуниста, али само у оним општинама које су биле етнички мешовите, што указује да је тема ових расправа било питање положаја националних мањина, а не питање уставних надлежности Србије и положаја аутономних покрајина. Питање равноправности народа и народности било је предмет две расправе Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију и једне расправе Покрајинског комитета СКС за Војводину, али на нивоу конкретних питања попут истицања заставе и употребе мањинских језика у званичној администрацији. Истовремено, о питању промене уставног положаја покрајина у Србији није се непосредно расправљало ни у једној комисији Савеза комуниста или ССРН. У ову сврху формирана је Комисија за промену статута АП Косова и Метохије, Комисија за уставна питања при Републичком већу скупштине Србије и Комисија за промену Устава при Савезној скупштини Југославије.¹⁸⁵

Основна начела уставних промена у Србији договорена су 14. марта 1968. године на састанку Координационе поткомисије са представницима политичких организација и руководства из Републике и Покрајине. Рад на промени Устава Србије формално је започет 8. априла 1968. године, састанком републичке Комисије за уставна питања. На овом састанку је дошло и до првих радикалнијих захтева из Приштине, који су били у супротности са утврђеним принципима од 14. марта, због чега у почетку нису имали подршку ни руководства Војводине. Док су се представници Војводине са републичким руководством усагласили око уставно-правног положаја Покрајине, Фадиљ Хоџа је на састанку затражио да СФРЈ постане заједница народа и народности, да се утврди „равноправност језика народа и народности“, да статут покрајина постане устав и да „аутономна покрајина“ постане „социјалистичка аутономна покрајина“, пошто је епитет „социјалистичка“ према Уставу из 1963. године додат и у називима југословенских република. Хоџа је отворио питање употребе националних симбола и затражио да се прошире и повећају нормативне надлежности и права покрајина.¹⁸⁶

---

¹⁸⁵ АС, Ђ-2, к. 11, Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Извршног комитета ЦК СКС одржане 12. априла 1968.

¹⁸⁶ АС, Ђ-2, к. 11, Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Извршног комитета ЦК СКС одржане 12. априла 1968; Dragoslav Marković, *Život i politika 1967–1978, Knjiga prva*, Beograd 1987, str. 62.

На Заједничкој седници Председништва и Извршног комитета Централног комитета СКЈ на Брионима у марту 1968. године Петар Стамболић је предложио да се расправа о промени Устава Србије и Југославије у што већој мери држи изван пажње југословенске и српске јавности.¹⁸⁷ Он је тада поручио да би отварање јавне расправе о уставним амандманима могло да угрози план за њихово доношење. Његов предлог је прихваћен, тако да је одлучено да се са питањима уставних промена у јавност изађе тек кад за то буду „сзрели услови“.¹⁸⁸ Стамболић и водећи функционери СКС су тиме додатно отежали позицију Србије у расправи о промени Устава. Без довољног ауторитета у партији, оптерећени хипотеком мита о „Ранковићевом унитаристичком деловању“ у чијем стварању су и сами учествовали, руководећи српски комунисти у све већој мери су судбину Републике Србије препуштали међусобном договору Јосипа Броза и албанских комуниста из Приштине.

Четири дана након првог састанка републичке Комисије за уставна питања, 12. априла 1968. године одржана је заједничка седница Председништва и Извршног комитета ЦК Савеза комуниста Србије, на којој је једна од тачака дневног реда носила назив: „Нека уставна питања“. Извршни комитет ЦК СКС тада је први пут разматрао питање промене уставног положаја аутономних покрајина у Србији. Председник Републичког већа Скупштине Драгослав Марковић обавестио је присутне о формирању и раду Комисије за уставна питања при Народној скупштини Србије и Комисије за уставна питања при Савезној Скупштини СФРЈ и поднео извештај о њиховом досадашњем раду.

Марковић је одмах поручио да је „полазна основа“ за рад Комисије била „афирмација и јачање улоге аутономних покрајина, сагласно процесима демократизације“ и да су у складу са том полазном основом „потребне одређене измене Устава“. Саопштио је да су уставне промене пре свега политичко питање, због чега је неопходно да се о њима успостави сагласност у Председништву и Извршном комитету ЦК Савеза комуниста Србије „пре изласка дискусије на јавну сцену“.¹⁸⁹ Он је поручио да је Комисија за уставна питања заузела став да „све дискусије, расправе и сва разматрања проблема места и улоге федерације и односа федерације-републике треба

¹⁸⁷ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, II/130, Заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, Седма седница одржана 11-12. марта 1968, стр. 27.

¹⁸⁸ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, II/130, Заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, Седма седница одржана 11-12. марта 1968, стр. 27; АС, Ђ-2, к. 11, Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Извршног комитета ЦК СКС одржане 12. априла 1968.

¹⁸⁹ АС, Ђ-2, к. 11, Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Извршног комитета ЦК СКС одржане 12. априла 1968.

да полазе од самосталности, самоуправности свих друштвено-политичких заједница“.¹⁹⁰ Марковић је закључио да односи између федерације и република морају бити подвргнути „посебном и свестраном преиспитивању“, као и да читав друштвени развој последњих година „оправдава такву констелацију која би истакла знатно већу одговорност република у свим доменима друштвеног живота“.¹⁹¹ На тај начин, Комисија за уставна питања обавезала се да ће њен рад бити у духу Брионског пленума, односно у функцији дезинтеграционих процеса у Југославији и Србији.

Марковић је присутнима објаснио да су уставне промене пре свега „политичко питање“, те да је стога неопходно да се нека питања усагласе унутар партије, пре њиховог „изласка на јавну сцену“, што указује на извесни страх српских функционера од реакције јавности на планиране промене.¹⁹²

Марковић је поручио да је једна од полазних основа, која је заједнички прихваћена, била у томе да „треба обезбедити даљу афирмацију покрајина и јачање њихове улоге у уставном систему, сагласно процесима демократизације“.¹⁹³ Марковић је набројао шта се све подразумева под афирмацијом и јачањем улога покрајина: „Потребно је такође потпуније истаћи принцип права на самоорганизовање ових заједница, права на самостално утврђивање средстава која у друштвеној расподели припадају аутономним покрајинама у складу са друштвеним функцијама које врше и права на непосредније учествовању у раду већа народа“. Широкогрудни приступ српских комуниста на захтеве из покрајина био је оличен и у Марковићевим речима да „није било никаквих тешкоћа сагласити се око тога да у области доношења прописа треба ићи линијом давања ширих права аутономним покрајинама“.¹⁹⁴

Као „отворена питања“, око којих још увек није постојала сагласност, Марковић је навео предлог из Пришпине да се „статут“ покрајина прогласи за „устав“, предлог да се у савезни Устав унесе одредба да је Југославија настала добровољним уједињењем, не само њених народа, него и народности. Отворено је било и питање да ли проширена овлашћења покрајина треба да буду унета само у Устав Србије или и у републички и у

---

¹⁹⁰ АС, Ђ-2, к. 11, Председништво и Извршни комитет ЦК СКС – заједничке седнице, први део 1966-1968, Стенографске белешке са седнице одржане 12. априла 1968.

¹⁹¹ АС, Ђ-2, к. 11, Председништво и Извршни комитет ЦК СКС – заједничке седнице, први део 1966-1968, Стенографске белешке са седнице одржане 12. априла 1968.

¹⁹² АС, Ђ-2, к. 11, Председништво и Извршни комитет ЦК СКС – заједничке седнице, први део 1966-1968, Стенографске белешке са седнице одржане 12. априла 1968.

¹⁹³ АС, Ђ-2, к. 11, Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Извршног комитета ЦК СКС одржане 12. априла 1968.

¹⁹⁴ АС, Ђ-2, к. 11, Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Извршног комитета ЦК СКС одржане 12. априла 1968.

савезни устав, као и да питање уношења нових додатних одредби о равноправности језика народности у Устав СФРЈ. Марковић је поручио да ова питања „треба још изучити“.¹⁹⁵

Након Марковићеве најаве значајног проширивања надлежности аутономних покрајина, уследио је говор Вели Деве који је показао политичку атмосферу у земљи у том периоду. Дева је најпре рекао да му није јасно шта је спорно око питања равноправности народа и народности и питања изједначавања употребе језика народности и народа, а потом је оспорио и начин Марковићевог излагања: „Друго дакле, интересује ме у чему је спор око језика. Дража је рекао да се „изучи нешто“. Шта да се изучи? Ово питам због тога што није ретко да ми кад дискутујемо неки пут и по врло важним принципијелним проблемима, неке ствари одвојено да се изуче а ипак се никада не изуче. И онда се то трајно одлаже“.¹⁹⁶

После Девиног наступа, Марковић је појаснио да албански заступници у Уставној комисији захтевају да језици националних мањина представљају језик аутентичног доношења закона, не само у покрајинама, него и на нивоу Србије и Југославије, што би паралисало савезну и републичку администрацију због броја националних мањина, или би дискриминисало малобројније националне мањине које не би имале ову привилегију.

Фадиљ Хоџа, је на седници оштро критиковао постојеће стање и положај албанске народности у Југославији, инсистирајући на тези о неравноправности Албанаца. Хоџа је и на овој седници критиковао постојећи Устав, сматрајући да су њиме „сужена права покрајина“. У прилог овој тези, Хоџа је рекао да је овим уставом „укинут врховни суд покрајина“, иако Аутономна Покрајина Косово и Метохија никада није ни имала свој врховни суд, а Уставом из 1963. године добила је Одељење Врховног суда Србије, које је обављало функције Врховног суда на територији Покрајине. Хоџа је у два наврата нагласио да „Албанци чине преко 70% становништва Косова и Метохије“, са циљем да докаже њихову „неравноправност“ на терену саме Покрајине.¹⁹⁷

---

¹⁹⁵ АС, Ђ-2, к. 11, Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва ЦК СКС и Извршног комитета ЦК СКС одржане 12. априла 1968.

¹⁹⁶ АС, Ђ-2, к. 11, Председништво и Извршни комитет ЦК СКС – заједничке седнице, први део 1966-1968, Стенографске белешке са седнице одржане 12. априла 1968.

¹⁹⁷ АС, Ђ-2, к. 11, Председништво и Извршни комитет ЦК СКС – заједничке седнице, први део 1966-1968, Стенографске белешке са седнице одржане 12. априла 1968.

Латинка Перовић је делимично стала у одбрану Устава из 1963. године: „У низу питања полази се са чистог терена, полази се као да ми немамо Устав који је донет недавно, а коме су претходиле врло широке дискусије, којим је прошло и кроз један општенонародни референдум, полази се наине од тога као да сад изнова треба читав низ поставки уставних формулисати и доћи до њих“.¹⁹⁸ То, међутим, није значило да се она залагала за очување постојећих уставних одредби везаних за положај аутономних покрајина. Перовић је сматрала да уставне промене и јачање положаја покрајина у јавности треба представити као „реализацију“ Устава из 1963. године, а не његову „ревизију“.

Петар Стамболић је у расправи избегао да говори о конкретним уставним питањима и захтевима из Пришине. Уместо тога, највећи део наступа посветио је осуди „великосрпског шовинизма“ и критици Српске православне цркве и патријарха Германа. У складу са курсом Брионског пленума, Стамболић је проширио значење појма „великосрпски шовинизам“ тако што је изражавање „забринутости за судбину Југославије“ означио за латентни српски национализам.¹⁹⁹ Стамболићев однос према положају српског народа у Југославији посебно долази до изражаја уколико се његов говор на седници упореди са наступом Фадила Хоџе, који је чврсто био на линији борбе за албанске националне интересе.

2.3. Рад Статутарне комисије АП Косова и Метохије

Док је савезна комисија за уставна питања била још у фази формирања, а републичка комисија први пут известила Извршни комитет ЦК СКС о раду комисије и бројним отвореним питањима са којима се суочавала, покрајинска Комисија за проучавање питања у вези са изменама и допунама Статута АП КиМ је 23. априла 1968. године објавила своје „Закључке“. На тај начин, обрнут је редослед који се практиковао од 1946. године, према којем је најпре решавано питање Устава Југославије, затим Устава Србије, да би се тек након тога приступало изради или изменама и допунама обласног, односно покрајинског Статута, који је морао бити у складу са постојећим Уставом.

Поред тренутка објављивања Закључака покрајинске Статутарне комисије, неубичајен је био и њихов садржај. Предлози Комисије за проучавања питања у вези

---

¹⁹⁸ АС, Ђ-2, к. 11, Председништво и Извршни комитет ЦК СКС – заједничке седнице, први део 1966-1968, Стенографске белешке са седнице одржане 12. априла 1968.

¹⁹⁹ АС, Ђ-2, к. 11, Председништво и Извршни комитет ЦК СКС – заједничке седнице, први део 1966-1968, Стенографске белешке са седнице одржане 12. априла 1968.

са изменама и допунама Статута, нису се односили на промену Статута Косова и Метохије у оквирима постојећег Устава, него су ишли у правцу корених промена Устава Југославије и Устава Србије. На тај начин, покрајинска статутарна комисија која је формално требала да се бави питањима промене Статута аутономне покрајине у складу са постојећим републичким и савезним уставним поретком, заправо је искорачила из својих овлашћења и непосредно се ангажовала на промени Устава Србије и Устава Југославије.

Сваки од предлога покрајинске Комисије био је у функцији слабљења суверенитета Србије у аутономним покрајинама. Уставна формулација о генези аутономних покрајина била је прва на мети. На овом питању, Статутарна комисија је готово дословно ископирала излагање Ивана Мелвингера са научно-политичког скупа правника у Новом Саду 1967. године:

„Из изложених историјских чињеница произилази закључак да се Косово и Метохија као аутономна јединица у новој Југославији заснива на одлукама Другог заседања АВНОЈ-а и да је правно конституисана одлукама Трећег заседања АВНОЈ-а, а касније тј. 10. септембра 1945. године и законом председништва нрс, с тим што је њен уставноправни положај регулисан тек савезним уставом 1946.“²⁰⁰

Уколико упоредимо ову формулацију Комисије са делом излагања Ивана Мелвингера, које је цитирано на другој страни овог поглавља, долазимо до закључка да су Мелвингерове речи са скупа у Новом Саду директно преузете и унете у Закључке Покрајинске статутарне комисије, с тим што је термин „аутономне јединице“ замењен термином „Косово и Метохија као аутономна јединица“. Ово није једини део закључака покрајинске Статутарне комисије који је преписан из књиге са симпозијума „Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект“. Цео одељак посвећен питању генезе аутономних покрајина, Статутарна комисија је преузела од Ивана Мелвингера, Миливоја Ковачевића и других излагача на конференцији.

Три водећа албанска правника у Покрајини за време расправе о уставним амандманима 1968. године били су Сурија Пуповци, Газменд Зајми и Куртеш Салџиу. Једини који је од њих тројице у то време имао докторску дисертацију био је Сурија Пуповци, који је докторирао на тему „Грађанско-правни односи у Канону Леке

---

²⁰⁰ АЈ, фонд 837, КПП, II-5-b-2/63, Материјали Комисије за проучавање питања у вези са изменама и допунама Статута АП КиМ и покрајинске скупштине, 23. 4–25. 10. 1968.

Дукађинија“. С друге стране, Газменд Зајми је магистрирао тек 1973. године, а према Вујадину Милановићу, Куртеш Саљиу је 1971. године изабран за предавача на Правном факултету у Приштини без магистратуре.²⁰¹ У недостатку компетентних албанских правника у Покрајини, албански руководиоци су своје циљеве у вези са уставним променама остваривали помоћу српских правника из Београда и Новог Сада Миливоја Ковачевића, Ивана Мелвингера, Јована Ђорђевића и осталих, који су стручно обликовали политичке циљеве албанских руководилаца из Приштине.

Основни механизам за испостављање захтева да се покрајине уздигну у ранг федералних јединица био је ревизија постојеће уставне формулације и историјских чињеница о настанку аутономних јединица у Србији 1945. године. да је Аутономна косовско-метохијска област формално-правно конституисана доношењем Закона о њеном установљењу и устројству у Скупштини Србије 3. септембра 1945. године. Тачна формулација Статутарне комисије је гласила:

„Према томе, АП КиМ не представља креацију нормативног уставноправног конституисања, како се то може закључити из садашње уставне формације. Она је као политичко-територијална јединица са статусом аутономије настала кроз активно учешће народа Косова и Метохије у НОБ и социјалистичкој револуцији у процесу стварања нове Југославије, и као израз слободног, добровољног опредељења становништва овог подручја, преко свог највишег представничког органа, да се прикључи Федералној Србији у саставу ДФЈ.“²⁰²

Статутарна комисија је настојала да докаже да је Аутономна Покрајина Косово и Метохија у току ратних операција изграђена као политички и правни субјекат „у статусу аутономије“, који се накнадно, на бази „добровољног опредељења становништва“, прикључио Федералној Србији, на основу чега је могло да се захтева ново „самоопредељење“ за покрајине. Међутим, пре доношења Закона о административној подели Србије у републичкој скупштини 1. септембра 1945. године Аутономна косовско-метохијска област није била споменута ни у једном документу, нити је у неком званичном документу наведено да област Косово и Метохија ужива „аутономију“ у Југославију. Ни у прогласу о прикључењу Косова и Метохије федералној Србији 10. јула 1945. године није наведено да Косово и Метохија улази у

---

²⁰¹ Vujadin Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, Београд 1989, стр. 59–61.

²⁰² АЈ, фонд 837, КПП, II-5-b-2/63, Материјали Комисије за проучавање питања у вези са изменама и допунама Статута АП КиМ и покрајинске скупштине, 23. 4–25. 10. 1968.

састав Србије у статусу аутономије или као „Аутономна косовско-метохијска област“. Одлука о прикључењу Србији и њено прихватање од стране Трећег заседања АВНОЈ-а, ни у једном делу нису предвидели формирање аутономије односно аутономне области на Косову и Метохији.

До усвајања Закона о установљењу АП Војводине 1. септембра и Закона о установљењу АКМО 3. септембра 1945. године, ниједна од ове две територије није имала јасно утврђење и формално признате границе, што представља један од основних услова за легално функционисање неке политичке целине. Тек усвајањем поменутих закона у Скупштини Србије, области Војводина и Косово и Метохија су установљење као аутономне јединице са утврђеним границама и прецизно дефинисаним самоуправним правима, овлашћењима и обавезама. Негирање ове чињенице и инсистирање на томе да су аутономне покрајине постојале и пре прикључења Србији имало је за циљ да се покрајинама додели право на самоопредељење.

Посебну симболичку тежину имало је настојање Статутарне комисије да се из назива аутономне покрајине избаци реч „Метохија“. У том циљу, формирана је посебна експертска комисија, у коју су ушли Фехми Агани, Муса Гаши, Антон Чета, Мехди Барди, Идриз Ајети, Скендер Риза, Атанасије Урошевић, Абдула Зајми, Ганиљ Љуботени и Марк Краснића. Комисија је утврдила да је термин Метохија „неадекватан“ и да је много подеснији назив за ту област „Дукађин“.²⁰³ Главни мотив за овакав потез био је то што је појам „Метохија“ сведочио о историјском српском и православном присуству у Покрајини и што изворно није био у употреби међу Албанцима тог краја. Поред тога, избацивање речи Метохија представљало је демонстрацију силе и отклањање свих дилема у вези са карактером Покрајине. Промена имена требало је да покаже да се радило о албанској националној аутономији, а да је сам назив аутономије могао да се мења у складу са албанским националним захтевима.

2.4. Однос српских руководилаца према захтевима из Пришгине

Кључни захтеви из Пришгине за промену Устава формиран су до краја априла 1968. године. Ниједан од ових захтева није могао бити реализован без подршке Савеза комуниста Србије и југословенског политичког врха. Стога је наредни период обележен притиском на српско руководство да прихвати предлоге Пришгине и промени Устав Србије у складу са жељама албанских функционера.

---

²⁰³ Благоје Павловић, *Албанизација Косова и Метохије*, Грачаница 1996, стр. 212–215.

На четрнаестој седници Централног комитета Савеза комуниста Србије Милош Минић је обавестио присутне да се воде разговори о промени уставног положаја покрајина у Србији и да у СКС постоји „општи консензус“ за „далеко ширу афирмацију друштвено-политичких заједница као што су републике и као што су покрајине“. Иако је навео да се „принципијелне основе“ Устава из 1963. године неће мењати, Минић је поручио да ће се у Уставу Србије извршити „одређене измене на линији ширих овлашћења покрајина, ширих овлашћења судова, самосталности судова, ширег самоорганизовања и самосталности финансирања“.²⁰⁴ Драгослав Марковић је у својим дневничким белешкама навео да је Минић у том говору, без претходног договора са осталим српским функционерима, подржао неке захтеве Пришпине које је до тада српско руководство принципијелно одбијало да прихвати.²⁰⁵ Међутим, Марковић се, као ни остали присутни, у току седнице није јавио за реч да изрази неслагање са Минићевим ставовима о промени Устава.

Минић је чланове ЦК обавестио и да постоје одређена спорна питања, на којима се Уставна комисија задржала због тога што не владају идентична мишљења о њиховом решавању. Присутни су тада сазнали да постоји захтев да покрајине уместо статута добију свој устав, уз образложење да се реч статут користи као основни акт привредних организација и општина, па је за поједине покрајинске комунисте наводно било „увредљиво и деградирајуће“ да се основни акт покрајина такође назива „статут“.

Минић је споменуо и предлог да покрајине имају самосталну делегацију у Већу народа Савезне скупштина, које је по Уставу из 1963. године представљало веће за заступање интереса република. Овај предлог директно је био у функцији издвајања покрајина из састава Србије и њиховог уздизања у ранг засебних федералних јединица у Југославији. Покрајине су га правдале тиме што је и по Уставу из 1946. године била предвиђена засебна делегација из покрајина у савезном Већу народа. Међутим, по Уставу из 1946. године Југославија је била знатно централизованија држава, тако да постојање засебних делегација покрајина у Савезној скупштини тада није имало исту тежину као након Устава из 1963. године, када је значајан део суверенитета са савезног нивоа пребачен на републике.

---

²⁰⁴ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 342.

²⁰⁵ D. Marković, *Život i politika 1967–1978, Knjiga prva*, str. 68.

Сагласност није постојала око питања да ли би аутономне покрајине требало да у свој назив додају епитет „социјалистичка“, с обзиром на то да су такав епитет у социјалистичком свету носиле искључиво републике. Минић је заступао став да нема ништа против да се у називе покрајина дода епитет „социјалистичка“, уз образложење да би се тиме дистанцирали од „класичних политичких аутономија буржоаског система“.²⁰⁶

Додавање епитета „социјалистичка“ није било једино питање у вези са именом аутономних покрајина око којег су постојале несугласице. Албански руководиоци су предложили да се из имена Косова и Метохије избаци реч „Метохија“, чиме би се показало да се име аутономије може мењати у складу са албанским националним захтевима. Иако је Минић изјавио да би он лично задржао појам Метохија у називу покрајине, његов коментар овог проблема показао је однос постбрионских власти у Србији и СКС према сопственом Уставу и државности: „Нека се на Косову састану и нека се договоре, нека реше, ако не могу да се договоре, нека онда виде шта већина мисли па нека тако реше и унесу у Устав. Зашто би ми у то улазили“.²⁰⁷ Из ових речи произишло је схватање да назив аутономних покрајина у Србији треба да буде унутрашње демократско и суверено питање самих покрајина на које држава Србија нема право да утиче.

Према Петру Стамболићу, Милош Минић је током 1968. године „одједном“ почео да подржава све захтеве из аутономних покрајина уперене против суверенитета Србије у покрајинама, што је додатно ослабило положај српског руководства у преговорима о уставним променама.²⁰⁸ Минићева подршка албанским захтевима била је толика да су албански руководиоци инсистирали да на њиховим разговорима код Броза о положају аутономије Косова и Метохије обавезно присуствује и Милош Минић, који је тако постао достојан наследник Добривоја Радосављевића Бобија на месту „борца за албанске интересе“. Међутим, и сам Стамболић је учешћем у обрачуна са Ранковићем, подршком кампањи из Приштине после Брионског пленума, као и оштрим нападима на Добрицу Ћосића на Четрнаестој седници ЦК СКС све време наметао хипотеку кривиче српском комунистичком покрету и тако дао огроман допринос разградњи српске државности.

²⁰⁶ АС, Б-2, ф. 4 Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 344.

²⁰⁷ АС, Б-2, ф. 4 Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 344.

²⁰⁸ V. Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, str.119–121.

Као својеврсни „дпап“ за приморавање српског руководства да прихвати предложене промене, лансирана је парола о стварању „Републике Косово“. Иако је покрајински политички врх званично био против овог предлога, у његовом иницирању учествовали су водећи албански интелектуалци блиски партијском врху у Приштини Сурија Пуповци, Газменд Зајми и Дервиш Рожаја. Захтев за стварањем „Републике Косово“ јавно су испоставили председник одељења Врховног суда Србије на Косову и Метохији Рамадан Вранићи и покрајински јавни тужилац Резак Шаља, а прикључили су им се и истакнути албански интелектуалци Али Хадри, Фехми Агани и Хасан Мекули.²⁰⁹

Захтев за стварањем „Републике Косово“ Албанци у покрајинском руководству истицали су још 1967. године. Према информацији достављеној Министарству спољних послова Албаније од 17. октобра 1967. године, два главна руководиоца УДБ-е у покрајини Мехмет Шоши и Муса Батали најављивали су да ће Косово и Метохија постати република како би добила већу тежину и имала слободу у поступцима. У истом документу је наведено да је Вели Дева приликом Брозове посете Покрајини те године, упитао Броза „зашто Косово, са више становника од Црне Горе, мора да остане аутономна покрајина“. Броз му је, према овом документу, одговорио да је то била грешка и обећао да ће, „док је жив, Косово постати република“.²¹⁰

Фадиљ Хоџа је био један од ретких албанских руководиоца у партији који је имао негативан став по питању претварања аутономије у републику. Он је сматрао да би, пошто већ постоји једна албанска република, проглашење Косова и Метохије за републику довело до националне поделе. Овакав став, који је подржавао и председник Партије рада Албаније Енвер Хоџа, Фадиљ Хоџа је у више наврата саопштио уском кругу сарадника. Љут због таквог Хоџиног става, Али Шукрија му је једном приликом рекао: „Ја не примам наређења из Албаније“.²¹¹

Предлози за републиком постали су учестали на конференцијама Социјалистичког савеза у Покрајини, које су у септембру 1968. године биле посвећене

---

²⁰⁹ Mario Brudar, *Nada, obmana, slova. Politički život Srba na Kosovu i Metohiji (1987–1999)*, Beograd 2003, str. 15.

²¹⁰ AQSH, f. 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 17. X 1967, n.a. 44.

²¹¹ У извештају Министарству спољних послова Албаније, наведено је да су ови подаци добијени од албанских кадрова у Удби. Опширније видети: AQSH, f. 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 17. X 1967, n.a. 45.

уставним променама.²¹² Најотворенији заговорник овог предлога, магистар социологије Фехми Агани тврдио је да захтев за стварањем „републике Косово“ не представља одраз албанског национализма, јер „албански национализам решења тражи ван оквира Југославије“.²¹³ Иако се радило о позиву на рушење уставног поретка и територијалне целовитости Србије, нико од промотера захтева за отцепљењем Косова и Метохије од Србије није сносио политичке санкције. Циљ пласирања идеје о републици био је да се она наметне као легитиман предлог у југословенском јавном дискурсу. Први у југословенском политичком врху који је отворио тему стварања „републике“ на Косову био је Јосип Броз у разговору са српским руководством 20. марта 1967. године. Иако је званично исказивао противљење овој идеји, Броз је у више наврата отварао питање „републике“, са намером да подстакне српске руководиоце на прихватање осталих предлога који су смањивали утицај Србије у аутономним покрајинама. Важно је напоменути да ни у једној расправи о стварању „Републике Косово“ Броз ову идеју није одбацивао као националистичку, већ као „неоствариву“ у том моменту.

На заједничкој седници Председништва и ИК ЦК СК Србије Милош Минић, као ни Добривоје Радосављевић Боби нису одбацивали предлог да се Косово издвоји из Србије и конституише као засебна република. Минић је полазио од тога да „у систему самоуправљања свака друштвено-политичка заједница има елементе суверености, па према томе и покрајине, те се може размишљати и о томе да покрајина Косово буде република“. Драгослав Марковић није се слагао са овим ставом, али је, уместо одлучног одбацивања Минићевих и Радосављевићевих предлога, предложио да он поднесе оставку, а да Минић преузме функцију председника Комисије за уставна питања.²¹⁴

Марковићева реакција показује да је био свестан судбине функционера који су у неком спору током шездесетих година заступали интерес „српске стране“. Јавно заступање српског интереса није било пожељно и носило је опасност од стицања етикете „великосрбина“, чак и уколико је са супротне стране стајао предлог да Косово постане република. Стога је Марковић, водећи се интересима своје политичке каријере, предложио сопствено уклањање са места председника Уставне комисије. Марковић је

---

²¹² „Почела јавна дискусија о предлогу за измену неких одредаба Устава СФРЈ и изборног система“, *Јединство*, 9. септембар 1968, стр. 3

²¹³ М. Мишовић, *Ко је тражио републику*, стр. 147.

²¹⁴ Д. Марковић, *Живот и политика 1967–1978, Књига прва*, стр. 68.

ипак остао на челу републичке Комисије за уставна питања, али је до краја 1968. године прихватио све предлоге из Пришћине које је у почетној фази рада Комисије одбацивао.

Као заобилазни начин остварења захтева за „републиком“, изношени су и захтеви за давањем покрајинама „права на самоопредељење“. Албански интелектуалци заступали су став да су покрајине 1945. године постале саставни део Србије на основу „права на самоопредељење“, те су захтевали да се исто право покрајинама обезбеди у Уставу. Историчар Али Хадри је сматрао да би, уколико се Покрајини не обезбеди право на самоопредељење, то значило да „СКЈ узурпира једно значајно право народу Косова и Метохије“ и „одступа од свог програма и лењинистичких начела“. Сурија Пуповци сматрао је да давање права на самоопредељење представља „најважније питање које треба решити уставним променама“.²¹⁵ Биолог Дервиш Рожаја сматрао је да су по питању самоопредељења „ствари јасне“ и да ту „нема компромиса“. У наставку истог састанка, 9. септембра 1968. године, Даут Нимани је поручио да „нема равноправности народа и народности без права на самоопредељење до отцепљења“.²¹⁶

Српски руководиоци су од косовскометохијских функционера изричито затражили да се у уставним одредбама о покрајинама не спомиње термин „самоопредељење“. Стога су у Пришћини одлучили да нађу другу формулацију која ће суштински значити право на самоопредељење. Решење су нашли у формулацији да су се „аутономне покрајине прикључиле Србији на основу слободне воље становништва Покрајине“. Хајредин Хоџа и Фадиљ Хоџа су сматрали да је овом формулацијом „суштина ту“ и да се њоме „подразумева самоопредељење“.²¹⁷

Покрајински комитет је крајем лета 1968. године кампању за претварање аутономије Косова и Метохије у „републику“ политички изједначио са противљењем промени Устава из 1963. године, представљајући оба става као два „екстремна решења“, за која се „залажу националисти“. Закључци са Заједничке седнице Председништва и Извршног већа Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, који су објављени 31. августа 1968. године показују на који начин су покрајински

---

²¹⁵ Један од највећих поборника стварања „републике“ на Косову 1968. године правник Сурија Пуповци, 1989. године налазио се на челу Уставне комисије САП Косова која је реализовала доношење уставних амандмана којима је обновљен суверенитет Србије на простору Косова и Метохије. Због тога и због одбијања да напусти Универзитет у Пришћини 1990. године, Пуповци је међу Албанцима био проказан као „издајник“.

²¹⁶ М. Мишовић, *Ko je tražio Republiku*, str. 142, 143, 154.

²¹⁷ Ова формулација је до новембра 1968. године још једном измењена тако што је термин „прикључиле“ замењен термином „удружиле“. Опширније: *Izмене u saveznom ustavu*, Beograd 1969, str. 96; I. Vuković, *Autonomnaštvo i separatizam na Kosovu*, str. 23.

комунисти користили причу о „републици“ за остваривање својих циљева у вези са променом Устава. Нова платформа југословенских комуниста, према којој је постојећи положај аутономије Косова и Метохије био одраз жеље „српских националиста“, у Закључцима је формулисана на следећи начин: „И на овој конкретној акцији Савеза комуниста и друштва националисти из редова српске и црногорске националности утичу да у положају аутономије и њеним овлашћењима не треба ништа мењати, јер би то наводно угрозило положаје Срба на Косову, а националисти из редова албанске народности наступају за захтевом за републику као једином облику за решавање националног питања и материјалног развоја Покрајине. И једнима и другима циљ је да разбију јединство...“.²¹⁸

Кроз цитирану формулацију, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је залагање за очување постојећег нивоа аутономије Косова и Метохије прогласио за „српски национализам“ и то ставио у исту раван са залагањем да се Косово издвоји из Србије и постане посебна република. Поборници стварања републике неометано су наставили своју активност по овом питању. На седници Социјалистичког савеза у Приштини 6. септембра 1968. године Газменд Зајми је поручио да се не смеју означавати за националисте сви људи који се залажу за Републику Косово, већ само они који под тиме подразумевају „супермацију Албанаца на Косову над осталим националностима“. С друге стране, Зајми је као прогресивно схватање означио залагање за стварање Републике уколико је оно на платформи „националне равноправности“. Он је похвалио чињеницу да партијски функционери нису одбацивали идеју о Републици као „националистичку“, већ као „нереалну“.²¹⁹

Пошто је увидело да су моментална сецесија од Србије и стварање „Републике“ у датом моменту били неоствариви циљеви, албанско руководство је као својеврсно резервно решење испоставило захтев за одређивање аутономних покрајина као засебних „федералних јединица“ у СФРЈ. Декан Правно-економског факултета у Приштини Хајредин Хоџа је на политичком активу у Приштини 6. септембра поручио да Покрајина треба да буде федерална јединица и да косовскометохијска страна треба да инсистира да се у члану 2. савезног Устава, поред шест република, наброје и

---

²¹⁸ АЈ, фонд 837, КПП, II-4-b/33, Нека идејно-политичка питања на Косову и Метохији у вези са јавном дискусијом о Уставу, стр. 3.

²¹⁹ М. Мишовић, *Ko je tražio Republiku*, стр. 144, 145.

аутономне покрајине, тако да „Југославију чине осам федералних јединица“. ²²⁰ Покрајински јавни тужилац Резак Шаља је на истом политичком активу поручио да за њега „нема дилеме да ли Косово и Метохија треба да буде федерална јединица или не“ и да од тог захтева не треба одустати. ²²¹ Даут Нимани је сматрао да Косово треба да постане „јединица у Федерацији са свим правима и дужностима републике“. ²²² Уочљиво је да су млађи албански интелектуалци чешће исказивали радикалније захтеве, попут републике, док су искуснији партијски функционери и интелектуалци, попут Фадила Хоџе и Хајредина Хоџе радили на остваривим циљевима, користећи паролу о „републици“ као инструмент притиска на српско руководство.

Упркос снажној кампањи из Приштине, до октобра 1968. године српско руководство је и даље било одлучно у намери да не прихвати захтеве који би резултирали давањем елемената државности аутономним покрајинама. Ни руководство Војводине се није слагало са појединим предлозима из Приштине у том правцу, о чему сведочи извештај Фадила Хоџе на састанку Комисије за промену Статута АП Косова и Метохије почетком октобра 1968. године. Хоџа је присутне обавестио да постоји пет отворених питања и да руководство Војводине сматра да основни акт покрајина треба да се зове Статут, а не Устав. Ипак, он је поручио да ће косовскометохијска страна наставити да инсистира на томе да ова Покрајина добије свој Устав. Хоџа је поручио да предлог додавања епитета „социјалистичка“ у називу покрајина и даље наилази на отпор српског руководства, док нема велику подршку ни од стране војвођанског руководства. ²²³ Хоџа је био скептичан у вези са могућношћу избацивања речи Метохија из назива Покрајине, сматрајући да ће тај предлог наићи на оштро противљење Црногораца из Пећи, као и неких српских кадрова. Хоџа је као компромисно решење спомену опцију да се Покрајина на српском и даље зове „Косово и Метохија“, а на албанском „Kosova“. Преостала два спорна предлога била су давање статуса федералних јединица аутономним покрајинама и теза о „удруживању“ покрајина у Србију“ 1945. године, на основу „права на самоопредељење“, пошто су и ова два

---

²²⁰ Пија Вукović, *Autonomnost i separatizam na Kosovu*, Beograd 1985, str. 13; М. Мишовић, *Ко је тражио Републику*, str. 141.

²²¹ Резак Шаља је на политичком активу у Приштини 6. септембра толико одлучно заступао националистичке захтеве да су учесници демонстрација 27. новембра скандирали његово име. Видети: М. Мишовић, *Ко је тражио Републику*, str. 155.

²²² Исто, стр. 151.

²²³ М. Гаталовић, *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, стр. 219.

предлога српски руководиоци одбацивали. Према Хоциним речима, поменуте захтеве из Приштине осуђивали су и поједини представници осталих република.²²⁴

Основна одлика расправе о промени уставног положаја аутономних покрајина 1968. године било је одсуство јавне дебате и неинформисање српске и југословенске јавности о току расправе. Српско руководство на челу са Петром Стамболићем је од самог почетка прихватило начело да положај аутономних покрајина треба додатно ојачати у савезном и републичком уставу. Ипак, до октобра 1968. године, српско руководство је одбијало да испуни захтеве Приштине који су аутономним покрајинама давали прерогативе државности и релативизовали територијалну целовитост и суверенитет Србије. Преломан моменат за уставне промене десио се крајем октобра 1968. године, када се у расправу о уставним амандманима у вези са положајем аутономних покрајина непосредно укључио Јосип Броз. Након тога, српско руководство је у кратком року прихватило све спорне захтеве из Приштине, од којих су неки, попут избацивања речи Метохија, усвојени у радикалнијој варијанти него што су почетком октобра планирали албански руководиоци.

---

²²⁴ М. Мишовић, *Ко је тражио републику*, стр. 198, 199; М. Гаталовић, *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, стр. 219, 220.

3. Последице Брионског пленума – Подршка Савеза комуниста Србије захтевима аутономних покрајинама

Након завршетка Четвртог пленума ЦК СКЈ, на адресу Јосипа Броза стигло је више хиљада писма подршке и похвала донесених одлука. Највећи број ових писама, чији аутори су претежно били радни колективи и организације Савеза комуниста при радним организацијама, стигао је из Хрватске и Словеније, затим Аутономне Покрајине Косова и Метохије, нешто мањи број из Македоније, Босне и Херцеговине и Црне Горе, док је упадљиво најмањи број честитки стигао из Србије.²²⁵ Раднички савети и основне организације савеза комуниста у српским срединама, нарочито у Централној Србији и Војводини, одлуке Брионског пленума примиле су са незадовољством и уз дозу неповерења. На састанцима радних организација и основних организација Савеза комуниста неретко су се чула и отворена негодовања исходом пленума, а нека од најчешће постављених питања била су: Зашто и други чланови Централног комитета нису сносили одговорност за то како се радило у прошлости, већ само Ранковић; Које су у ствари конкретне грешке Ранковића у његовом раду; Ко је и како открио злоупотребе у раду служби безбедности; Зашто комисија Црвенковског није испитала Ранковића; Зашто је пленум одржан на Брионима, а не у Београду; Зашто на пленуму нису дискутовали Бакарић, Кардељ и Стамболић...²²⁶

У незваничним реакцијама, многи људи у Србији су препознали национални елемент у целој афери, тако да су се чули и коментари да се заправо ради о „чишћењу Срба“, да је „Хрват Тито отерао Србина Ранковића“, а чула су се и набрајања: „Жујовић, Нешковић, Ранковић... Откуд баш само Срби“.²²⁷ Међутим, све поменуте реакције из друштвене и партијске базе, нису имале ни приближну подршку у партијском врху Србије, чврсто контролисаном од стране Броза. Историчар Миомир Гаталовић приметио је „са коликом лакоћом“ је Броз придобио истакнуте српске кадрове да се окрену против Александра Ранковића.²²⁸ Уз то, треба напоменути да ни сам Ранковић није пружао видљивији отпор његовој смени, нити Брозовом нападу на Управу државне безбедности. Не рачунајући људе из сектора безбедности, који су и

²²⁵ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, II/28, IV пленум 1 јул 1966, к. 1.

²²⁶ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, II/28, IV пленум 1 јул 1966, к. 4, Материјал комисије за информисање – реаговња и одјек четвртог пленума, Одјек Четврте седнице ЦК СКЈ, 7. јул 1966; В. Лукић, *Сећања и коментари*, стр. 139–142.

²²⁷ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, II/28, IV пленум 1 јул 1966, к. 4, Прилог 155, Одјек Четврте седнице ЦК СКЈ, информације из БиХ, Црне Горе и Србије, Београд 7. јул 1966.

²²⁸ М. Гаталовић, *Бурна времена: Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966-1969*, стр. 37.

сами били мета напада, једини утицајнији српски комуниста и члан ЦК СКС који се јавно успротивио обрачуну са Ранковићем био је Добрица Ћосић. Он је 26. јула 1966. године у згради ЦК, пред члановима Извршног комитета ЦК СКС који су се окупили да сазнају нове налазе Комисије, саопштио да оптужбе на рачун Ранковића и Удбе заправо представљају „покушај да се компромитује српски комунистички покрет“²²⁹. Међутим, неслагање са закључцима Комисије показало је још свега неколико присутних чланова Централног комитета, а Ћосић је због свог излагања одмах упућен на састанак са Петром Стамболићем, Мијалком Тодоровићем и Милентијем Поповићем. Након што су увидели да не могу да га натерају да промени своје мишљење, Стамболић је Ћосићу упутио „савет“, који уједно открива и поглед овог партијског функционера на политику и слободу говора уопште: „Уосталом, од тебе се не тражи да се јавно изјашњаваш. Једноставно, само треба да ћутиш, а другови ће знати да се коректно поставе према теби“.²³⁰

Поред Ћосића, личну забринутост због смене Ранковића, и сумњу да се ради о покушају слабљења српског утицаја у Партији, имао је и председник Републичког извршног већа Драги Стаменковић. Он је, ипак, прихватио званичан партијски курс и сменио Животија Савића Србу са места секретара унутрашњих послова Србије. У својим мемоарима, Стаменковић је навео да је „добрио налог“ да то учини, не откривши име налогодавца. Том приликом, смењени Савић је Стаменковићу поручио да „не буде наиван“ и да се заправо ради о обрачуну војне Контраобавештајне службе са Државном безбедношћу.²³¹

У завршном говору на Четвртој седници, Броз је поручио: „Сада су велики задаци пред Извршним комитетом Савеза комуниста Србије, јер они треба да буду носиоци спровођења одлука које ће се донети на пленуму и да сузбијају покушаје да се наше одлуке пребаце на националистичке трачнице“.²³² Овај задатак који је Броз испоставио, српски руководиоци су озбиљно схватили, тако да је 14. јула Извршни комитет ЦК СКС формирао две радне групе, од којих је прва имала задатак да „синхронизује акције, прати провођење одлука Четвртог пленума“ и решава све конкретне случајеве, а друга да „сачини збирну информацију за Централни комитет

---

²²⁹ С. Ђукић, *Поглед из Осињака*, стр. 86.

²³⁰ Исто, стр. 87.

²³¹ Драги Стаменковић, *Између идеала и политике. Лично казивање и сведочење*, Београд 2002, стр. 169.

²³² АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, II/28, IV пленум ЦК СКЈ, к. 2, Стенографске белешке са Четврте седнице Централног комитета Савеза комуниста Југославије, одржане 1. јула 1966. године на Брионима, стр. 145.

СКС“.²³³ На тај начин настављен је рад на откривању деформација у СДБ и након Брионског пленума, а опсег „деформација“ и број кадрова Удбе осумњичених за деформације из дана у дан су били све већи.

Једна од највећих последица Брионског пленума била је драстичан губитак ауторитета српског комунистичког руководства у југословенској Партији. У претходном периоду, с обзиром на широка овлашћења аутономних јединица, присуство Србије на Косову и Метохији заснивало се на хијерархијској потчињености покрајинских и обласних комунистичких функционера републичком руководству Србије, оличеном у ауторитетима Слободана Пенезића Крцуна и Александра Ранковића. Након Четвртог пленума 1966. године, ова потчињеност је ишчезла, тако да су покрајинска руководства ускоро почела да третирају републичко руководство као равноправног субјекта, с којим могу да улазе у сукобе, без икаквог страха за свој положај. Према извештају Кољ Широке са вечере албанских руководиоца код Фадила Хоце у Београду 3. јула 1966. године, сви присутни су се сложили да је „Србија сада у шкрипцу“, и да српско руководство није у могућности да се супротстави захтевима из Покрајине.²³⁴

Већ крајем лета 1966. године, албански функционери су испоставили захтеве председнику Извршног већа Србије Драгом Стаменковићу, под паролом „спровођења одлука Четвртог пленума“. Захтевали су хапшење Срба који су руководили органима Удбе на Косову и Метохији у претходном периоду, под оптужбом да су били одговорни за убиства Албанаца, који су илегално покушали да пређу југословенско-албанску границу. Поред тога, Албанци су тражили да се униште сви полицијски досијеји, као и да се Ранковић прогласи одговорним за насилне методе приликом акције скупљања оружја 1955. и 1956. године. Услед Стаменковићевог одбијања да им испуни захтеве, албански руководиоци су га оптужили да пружа отпор спровођењу одлука Четвртог пленума.²³⁵ У недељама постбрионске кампање Петар Стамболић је од новог секретара републичког СУП-а Славка Зечевића тражио хапшење Ранковића.²³⁶ Овој иницијативи успротивио се Броз, што указује на могућност да је Стамболић овај захтев упутио на основу претходног разговора са албанским руководиоцима.

---

²³³ АС, Ђ-2, к. 22, Белешка са састанка представника комисија ЦК СК Србије одржаног 14. јула 1966.

²³⁴ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 146.

²³⁵ Д. Стаменковић, *Између идеала и политике. Лично казивање и сведочење*, стр. 170.

²³⁶ С. Зечевић, *Сећања и казивања*, стр. 220, 224.

3.1. Шеста седница Централног комитета Савеза комуниста Србије

У таквој атмосфери, 14. и 15. септембра 1966. године одржан је Шести пленум Централног комитета Савеза комуниста Србије. Теме дневног реда биле су спровођење одлука Брионског пленума и утврђивање политичке одговорност чланова ЦК СКС Војина Лукића, бившег савезног секретара унутрашњих послова, и Животија Савића Србе, бившег начелника републичког СУП-а. Нови секретар унутрашњих послова Србије Славко Зечевић пре седнице је покушао да наговори Савића да подржи оптужбе против Ранковића, Стефановића и Лукића и тако сачува партијску каријеру, што је, према Лукићевом казивању, Срба Савић „са гнушањем одбио“.²³⁷

Шести пленум Централног комитета ЦК СКС показао је да водећи руководиоци Савеза комуниста Србије, били спремни не само да се одрекну Ранковића и српских кадрова из сектора безбедности, него и да беспоговорно прихвате нови политички наратив пласиран из Приштине, према којем је целокупна историја Косова и Метохије након Другог светског рата обележена „великосрпским угњетавањем Албанаца“. Прва тачка дневног реда посвећена спровођењу одлука Четвртог пленума ЦК СКЈ искоришћена је за излагање албанских комунистичких функционера о “деформацијама Удбе на Косову“. Први човек Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију Вели Дева почео је излагање набрајањем „позитивних ефеката историјских одлука Четвртог пленума“, да би убрзо прешао на препричавање „деформација“ Служби безбедности. Овај део излагања углавном се базирао на „Оценама“ које је Покрајински комитет усвојио у данима пре Шесте седнице. Дева је говорио о „прогону“ албанске интелигенције, нарочито наставника албанског језика, књижевности и историје. Причао је и о „инсценираним процесима“, у којима је Удба наводно „подметала лажне доказе“ Албанцима са циљем да их оптужи за иредентизам, као и о „сумњичењу“ политички активних Албанаца у Савезу комуниста за национализам.²³⁸

Кољ Широка је поручио да су се „код неких Срба, комуниста“ појавиле разне девијације, попут „шовинизма“ и да се ради о контрареволуционарним позицијама људи који нису имали поверење у могућност изградње социјализма на Косову и Метохији као у другим крајевима Југославије. Он је деловање ових људи у Удби означио за разлог погоршања односа са Албанијом: „Наиме, ми комунисти треба себи

---

²³⁷ В. Лукић, *Брионски пленум*, стр. 181; М. Гаталовић, *Бурна времена: Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, стр. 51–54.

²³⁸ *Шеста седница ЦК Србије. Активности Савеза комуниста Србије после Четврте седнице СК Југославије*, Београд 1966, стр. 58–60.

да поставимо питање, какав је став таквих и колико су они, с једне стране, а Сигурими у Албанији, с друге стране, допринели да имамо овакве или онакве односе с албанским народом“.²³⁹

Председник Главног одбора ССРН Србије Михаило Швабић на седници је похвалио излагање Вели Деве и изјавио да се „осећао постиђен као комуниста и као Србин“ када је неколико дана раније први пут чуо податке Вели Деве на састанку Извршног комитета ЦК СКС.²⁴⁰ Мијалко Тодоровић је на почетку говора поручио да је „седница у потпуности успела“. Потом је изразио своје дивљење према албанским кадровима у Комитету: „Посебно бих, осећам то и личном обавезом, истакао револуционарну зрелост и, дозволите ми да кажем, државничку одговорност и мудрост другова Шиптара са Косова и Метохије у изношењу тако озбиљних и потресних проблема свог краја и свог народ“.²⁴¹ У знак захвалности за ове речи, Рилиндија је излагање Мијалка Тодоровића објавила на насловној страни броја од 16. септембра 1966. године.²⁴²

За оперативни део обрачуна са Војином Лукићем и Србом Савићем био је задужен шеф српске Удбе Славко Зечевић, који је наводио „конкретне документе“ у вези са случајем Станке Веселинов.²⁴³ Комисија Извршног комитета ЦК СКС формирана након Брионског пленума, у чијем раду су учествовали Данило Кекић, Симеон Затезало, Мирко Поповић, Миеко Тепавац и Милојко Друловић, учесницима Шесте седнице поднела је извештај у којем је препоручено да се Војин Лукић и Животије Савић искључе из Партије и да се изврши кадровска и структурна реорганизација служби безбедности.²⁴⁴ Спасенија Цана Бабовић је на крају седнице предложила да се и Ранковић искључи из партије, што је једногласно прихваћено.

У недељама након Шестог пленума, Војин Лукић и Животије Савић су ухапшени и испитивани од полиције поводом „деформација“ споменутих на седници.²⁴⁵ Добривоју Радосављевићу Бобију је из Приштине достављен списак од 120 лица са

---

²³⁹ Исто, стр. 84.

²⁴⁰ *Шеста седница ЦК Србије. Активности Савеза комуниста Србије после Четврте седнице СК Југославије*, Београд 1966, стр. 116; В. Лукић, *Брионски пленум*, стр. 226.

²⁴¹ *Шеста седница ЦК Србије. Активности Савеза комуниста Србије после Четврте седнице СК Југославије*, стр. 209.

²⁴² „Forcim i rolit prijst te LK. Fjalën hy mse e paraqiti shoku Mijalko Todoroviq“, *Rilindja*, 16. sепtembar 1966, str. 1.

²⁴³ С. Зечевић, *Сећања и казивања*, стр. 223, 224; *Шеста седница ЦК Србије*, стр. 307.

²⁴⁴ Ј. Кесар, Р. Симић, *Опроштај без милости. Лека Александар Ранковић*, стр. 90–99.

²⁴⁵ Бојан Димитријевић, *Ранковић. Други човек*, стр. 397; Петар Ристановић, „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године“, *Баштина*, св. 33 (2012), стр. 211.

Косова и Метохије која би требало ухапсити. Ипак, спровођење хапшења тада је спречено је интервенцијом Павла Јовићевића, који је поручио да лично гарантује за свако лице са списка и да се ради о поштеним људима и комунистима.²⁴⁶

Теза о „угњетавању Албанаца“ нашла је своје место и у Закључцима Шесте седнице ЦК СК Србије: „Дискриминације и безакоња која су чинили неки делови Службе државне безбедности, нарочито према шиптарској народности, представљају драстичан вид шовинистичке праксе“. У Закључцима је наведено да су се комунисти Србије, спроводећи одлуке Четврте седнице ЦК СКЈ, „сукобили са таквим националистичким отпорима“ и покушајима да се оне „критикују са националистичких позиција“. У наредној реченици, ЦК СКЈ је навео и конкретне примере тог отпора: „То се изражавало у „страховањима“ за српску нацију и њене интересе, за „српско представништво“ и „судбину српских кадрова“²⁴⁷. На тај начин, СКС је проширио критеријуме за препознавање српског национализма. Према новом партијској платформи СКС, изражавање забринутости за положај српског народа, па чак и за положај српског комунистичког покрета у Југославији, било је знак „српског национализма“.

Књижевник Добрица Ћосић није се јавио за реч, а касније је, у разговору са новинаром Славољубом Ђукићем, Шести пленум ЦК СКС прокоментарисао следећим речима: „На том пленуму изговорена је најтежа оптужба српском револуционарном и комунистичком покрету, оптужба да је водио националистичку, антиалбанску, великосрпску политику на Косову и Метохији. Један од најистакнутијих српских функционера изјавио је да се диви државничкој мудрости Вели Деве, а други да се стиди што је Србин. А ја ћу до гроба да се стидим што сам ћутао као писац и човек који је био свестан да се говоре лажи и ради на разарању Србије, што се нисам тој лажи и том политичком незнању супротставио“.²⁴⁸ У својој дневничкој забелешки из 16. септембра, сачињеној непосредно по завршетку пленума, Ћосић је био још оштрији према његовом садржају: „Био је то судски процес српској нацији, комунистичком покрету, српским комунистима... Шиптарски комунисти су предводили фуриозни напад на Ранковића и српски национализам на Космету под његовим и Удбиним окриљем. Срби, чланови ЦК са Косова и Метохије, надметали су се са Шиптарима у осуди

---

²⁴⁶ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 139.

²⁴⁷ *Шеста седница ЦК Србије*, стр. 323.

²⁴⁸ С. Ђукић, *Поглед из осигњака*, стр. 92.

српског национализма... Јуче је Србија, њено политичко вођство, Косово и Метохију политички предало Албанији“:²⁴⁹

Историчар Миодраг Зечевић Брионски пленум ЦК СКЈ протумачио је као победу политичке концепције која је довела до распада Југославије. Амерички новинар и извештач Њујорк тајмса из Југославије и Источне Европе 1963–1966. године Дејвид Биндер је ситуацију проистеклу из Шесте седнице ЦК Савеза комуниста Србије означио „негативном, забрињавајућом и апсурдно антисрпском“, што је изазвало незадовољство Државног секретаријата за иностране послове Југославије.²⁵⁰

3.2. Епоха Добривоја Радосављевића и Стевана Дороњског 1966–1968.

У складу са политичком климом након Брионског пленума, на Седмој седници ЦК СКС 4. новембра 1966. године извршене су кадровске промене у руководству Савеза комуниста Србије. За председника Централног комитета изабран је Добривоје Радосављевић Боби, један од чланова Комисије Крстеа Црвенковског за утврђивање деформација у Удби. Секретар Извршног комитета постао је Стеван Дороњски, а секретар Председништва ЦК Вели Дева. У Председништво ЦК СКС изабрани су покрајински кадрови Давид Нимани и Станоје Аксић, Кољ Широка је постао члан Извршног комитета, Танкосава Симић изабрана је у Комисију за међурепубличке односе, Кадри Реуфи у Комисију за развијање социјалистичких економских односа, а Синан Хасани у Комисију за друштвено-политичка питања.²⁵¹

Постављање Добривоја Радосављевића Бобија за првог човека Савеза комуниста Србије и Стевана Дороњског за секретара Извршног комитета ЦК СКС одсликавало је незавидан положај Србије у периоду након Брионског пленума. Као први човек српске Партије, Радосављевић се отворено залагао за ограничавање суверенитета Србије у покрајинама, оптуживао је Србију да не даје довољно новчане помоћи Косову и Метохији, а са извесном благонаклоношћу је гледао на идеју да се Косово и Метохија издвоји из састава Србије и прогласи за посебну републику.²⁵² Добрица Ћосић је Радосављевића описао као „фанатичног и интелектуално ограниченог инквизитора“.²⁵³

²⁴⁹ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951 – 1968*, стр. 253–255.

²⁵⁰ ДАМСП, ПА–1966, САД, ф. 175, д. 14, Извештај Центра за информисање југословенског конзулата у Њујорку Државном секретаријату иностраних послова, септембар 1966.

²⁵¹ М. Гаталовић, *Бурна времена*, стр. 67; АС, Ђ-2, к. 2, Седма седница Централног комитета СКС, 4. новембар 1966. године.

²⁵² ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 8 Шифровани телеграм амбасаде СФРЈ у Бриселу Државном секретаријату за иностране послове, 26. август 1969.

²⁵³ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951 – 1968*, стр. 300.

С друге стране, Фадил Хоџа је о Радосављевићу говорио као о човеку „изразито наклоњеном“ косовским Албанцима и косовским кадровима у Партији.²⁵⁴

Друго персонално решење које је откривало идеолошка стремљења Брозовог окружења 1966. године било је постављање Стевана Дороњског за секретара Извршног комитета ЦК СКС. Дороњски је као први човек ПК СКС за Војводину током педесетих и почетком шездесетих година показивао тенденцију затварања Покрајине у односу на Србију, због чега је улазио у сукобе са другим утицајним војвођанским комунистима Јованом Веселиновом, Петром Релићем и Ђорђем Никшићем Јоханом, који су га оптуживали за „аутономаштво“ и непријатељство према Србији.²⁵⁵ Поред тога, противници су Дороњског оптуживали и за изразито лично удвориштво према Јосипу Брозу. Са Добривојем Радосављевићем и Стеваном Дороњским на челу Савеза комуниста Србије започета је епоха у којој ће Србија бити у пасивном положају у односу на остале републике, али и аутономне покрајине у свом саставу.

Свој став по питању Косова и Метохије Радосављевић је демонстрирао на Првој заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 7. децембра 1966. године. Прва тачка дневног реда била је „политичка ситуација након Четврте и Пете седнице ЦК СКЈ“, током које су присутни набрајали све „позитивне промене“ које су уследиле након Брионског пленума. Радосављевић је излагање о Косову и Метохији почео констатацијом да је „шиптарски народ подељен између Албаније и Југославије“ и да након Четвртог пленума ЦК СКЈ „Шиптари доживљавају своју националну ренесансу“. Радосављевић је рекао да су Албанци једина нација у Југославији која је још увек у „фази афирмације“, што је, по његовом мишљењу, отварао питање промене Устава у циљу јачања њиховог положаја: „Због чега то говорим? Због тога што се у даљој афирмацији Шиптара у Југославији поставља проблем да ли је довољан оквир који је дат Уставом, тј. да се у оквиру Републике сви проблеми те нације решавају“.²⁵⁶ Радосављевић је претходно отворио и тему „реорганизације федерације“ и

---

²⁵⁴ V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare (me shënime dhe parathënie të Veton Surroi)*, стр. 367.

²⁵⁵ Фракција око Стевана Дороњског, коју су чинили Пал Шоти, Петар Матић и Геза Тиквицки оптуживала је своје противнике за „великосрпски шовинизам“ и покушај гушења аутономије. Опширније видети: Слободан Бјелица, *Спорови око аутономије Војводине. Књига прва: 1961 – 1974*, стр. 123, 127, 138

²⁵⁶ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, III/124, Прилог 1: Стенографске белешке са прве заједничке седнице Председништва и Извршног комитета Централног комитета СКЈ од 7. децембра 1966. године, стр. 53, 54.

истакао потребу да се више надлежности са федерације препусти „комунама, радним организацијама и републикама“.²⁵⁷

Радосављевић је у наредном периоду себи наменио улогу главног заштитника албанских интереса у Југославији и борца за остваривање њихове „равноправности“. Мијалко Тодоровић, Петар Стамболић, Коча Поповић, Милентије Поповић и Марко Никезић прихватили су нови курс према Покрајини, оличен у реторици Бобија Радосављевића. Такав однос српских руководилаца омогућио је Фадиљу Хоци и неколицини људи из његовог окружења да на Косову и Метохији заведу посебан режим. Док су Радосављевић, Никезић и Хоца 1967. и 1968. године на партијским пленумима говорили о проблему „неравноправности Албанаца“, на Косову и Метохији је вршен прогон српских кадрова из сектора безбедности, као и масовно ослобађање осуђених албанских шпијуна и припадника великоалбанских националистичких организација.

Сведочанство о ситуацији у правосуђу на Косову и Метохији почетком 1968. године представља записник са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију 23. јануара 1968. године. Од петнаест присутних чланова Извршног комитета, једанаест су били Албанци, један Турчин, а троје Срби и Црногорци – Илија Вакић, Блажо Радоњић и Лазар Вујовић.²⁵⁸ Три поменута српско-црногорска кадра били су доказани следбеници политике Скадарско-ђаковичке групе. Цела седница је била посвећена „деформацијама“ Удбе и судским истрагама. Комунистички функционери доносили су одлуке о вођењу постојећих судских процеса везаних за деформације Удбе и покретању нових процеса, а њихова излагања пажљиво су слушали председник Одељења Врховног суда Србије на Косову и Метохији Рамадан Вранићи и покрајински јавни тужилац Резак Шаља. Пошто је на седници разматран Пећки процес, на којем је припадницима СУП-а суђено за ликвидацију албанских одметника на граници са Албанијом 1956. године, присутни чланови Извршног комитета су сазнали да су као сведоци на овом процесу позвани Вели Дева, први човек Покрајинског комитета, који је педесетих година обављао дужност секретара Среског

---

²⁵⁷ Пре Радосављевића, ниједан учесник у дискусији није отворио тему реорганизације федерације, иако су излагања имали и словеначки функционери Едвард Кардељ и Борис Крајгер. Опширније видети: АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/124, Прилог 1: Стенографске белешке са прве заједничке седнице Председништва и Извршног комитета Централног комитета СКЈ од 7. децембра 1966. године, стр. 35–48, 51, 52.

²⁵⁸ АС, Савез комуниста Косова, к. 3, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију – пленарне седнице. Материјали са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ПК СКС за Косово и Метохију 1967–1968, Магнетофонски снимак са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију одржане 23. јануара 1968. године.

комитета Партије у Пећи и Војин Лукић, тадашњи секретар унутрашњих послова Србије. Ово сазнање изазвало је салву напада на председника Одељења Врховног суда од стране покрајинских руководилаца. Фадиљ Хоџа био је најоштрији у прекоравану Вранићија: „То нека вам служи на част Шаља и Вранићи. Да председник Партије буде на суду заједно са Војином Лукићем? Треба иоле комунистичког да имате“. Своје огорчење због позивања Лукића као сведока исказао је и начелник Покрајинског СУП-а Џевдет Хамза: „Ја вам отворено кажем да је Војин Лукић непријатељ број један у Југославији, отворено иступа против Тита, нема места да не говори против Тита“. Хајци се придружио и Блажо Радоњић: „Рамадане ја те питам као старог друга: можемо ли имати поверења у тебе кад ти Вели Деву доводиш на исту клупу са Војином Лукићем“.²⁵⁹

Вранићи је покушао да објасни да је судско веће које одлучује о сведоцима самостално и да он као председник Одељења Врховног суда нема право да утиче на избор сведока: „Молим вас друже Фадиље, веће је самостално“. Пошто је Вранићи поручио да позивање сведока на судске процесе није ствар за председника Одељења Врховног суда, Хоџа је поручио: „Него чија је? Моја сигурно није“.

На крају састанка, услед притиска од готово свих присутних чланова Извршног комитета, Вранићи је најавио да ће поднети оставку на место председника Одељења Врховног суда на Косову и Метохији. На то је Хоџа одговорио: „Поднеси сад одмах. Са оваквим ставом не можеш да останеш на том положају“.²⁶⁰

Српски руководиоци прихватили су масовна хапшења кадрова СУП-а на Косову и Метохији, као и масовна отпуштања Срба и неалбанаца са посла под изговором „поправљања националне структуре запослених“. Колико је у том периоду Србија политички и безбедносно била присутна у својој јужној аутономној покрајини указује и то што је секретар унутрашњих послова Србије Славко Зечевић током 1966. и 1967. године активно радио на премештању око 200 српских припадника Удбе и полиције са Косова и Метохије у Београд и друга места „уже Србије“. Многи од премештених

---

²⁵⁹ АС, Савез комуниста Косова, к. 3, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију – пленарне седнице. Материјали са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ПК СКС за Косово и Метохију 1967 – 1968, Магнетофонски снимак са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију одржане 23. јануара 1968. године, стр. 145.

²⁶⁰ АС, Савез комуниста Косова, к. 3, Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију – пленарне седнице. Материјали са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ПК СКС за Косово и Метохију 1967 – 1968, Магнетофонски снимак са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију одржане 23. јануара 1968. године, стр. 141–145.

кадрова су сами захтевали премештање са Косова и Метохије, услед немогућности живота и рада на том терену.²⁶¹

Паралелно са покретањима истрага и судских процеса против српских руководилаца из сектора безбедности, вршено је ослобађање из затвора лица која су до 1966. године била ухапшена због шпијунаже и непријатељског деловања. Све што су осуђеници или оптужени морали да ураде било је да изјаве да им је Удба „подметнула доказе“ и монтирала суђење. На тај начин је обустављен судски поступак против седам лица, која су били оптужена да су у августу 1966. године подметнула пожар у руднику „Косово“, код Обилића.²⁶² Најеклатантнији пример ове праксе представља поништавање Призренског процеса 1956. године, које су албански руководиоци извели мимо воље самих осуђеника на Процесу. Првобитан став албанских руководилаца поводом сведочења у вези њихове умешаности у сарадњу са Сигуримијем био је да су албански шпијуни и непријатељи Југославије, који су ухапшени у Скадарско-Ћаковичкој истрази, „лажно оптужили“ косовскометохијске функционере како би их компромитовали и унели раздор у југословенској Партији.²⁶³ Међутим, десет година касније, албански руководиоци ангажовали су се на судској рехабилитацији ових лица из затвора, уз тврдњу да су она заправо невина.

Покрајинска комисија формирана са циљем „спровођења одлука“ Брионског пленума убрзо је као један од циљева одредила то да Призренски процес 1956. године прикаже као „деформацију Удбе уперену против албанских руководилаца“. Пошто за тако нешто није могла да нађе ниједан доказ или исказ, Комисија је током 1967. године у опширне извештајима почела да износи конструкције и сопствена тумачења Процеса. Исказе које су давали Шех Муједин и Демуш Цахани Комисија је означила као „лажне“, и то објаснила њиховим „непријатељским деловањем“, о чему сведочи следећи цитат из извештаја: „Као што је истакнуто, истрага се у великој мери одвијала под утицајем шеха Муједина, а касније и под утицајем Демуша Цаханија, познатих непријатеља, провокатора, подметача и превртљиваца“.²⁶⁴

Истовремено, Комисија је поводом исказа Нијаза Маљокуа, у којима је до детаља описао своју сарадњу са Сигурмијем, закључила да је Маљокуово држање било

---

²⁶¹ С. Зечевић, *Сећања и казивања*, стр. 220, 221.

²⁶² М. Гаталовић, *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, стр. 113.

²⁶³ АК, *Dosja Procesi Prizrenit 1956*, Допис Секретаријата за унутрашње послове АКМО Окружном суду у Призрену 27. мај 1958. године. Предмет: Денунцирање поштених грађана од стране Шехова.

²⁶⁴ Љ. Bulatović, *Prizrenski proces*, str. 116.

„нељудско, некомунистичко и кукавичко“ и да је „жртва“ његовог сведочења био Седат Дида. Своје незадовољство Маљокуовим исказом Комисија је формулисала на следећи начин: „Нијаз Маљоку је помогао својим признањем да се до невероватних размера развије непријатељска концепција шеха Муједина и оних за чији је рачун Муједин радио са својом организованом групом... Несумњиво је да би Призренски процес добио сасвим други ток и карактер да се Нијаз Маљоку бар на суду бранио снагом логике и убедљивошћу аргумената“.²⁶⁵ Са изузетком цитираних субјективних интерпретација, Комисија није могла да пронађе ниједан доказ „деформације“ у Призренском процесу. Како би званичан постбрионски наратив о Призренском процесу ипак остао на снази, припадници Скадарско-ђаковичке групе су одлучили да, посредством контроле над правосуђем, правоснажно пониште Процес.

На састанку у згради Централног комитета ЦК СКС, Вели Дева и Фадиљ Хоџа су обавестили Петра Стамболића и Стевана Дороњског да је Призренски процес предат на обнављање јавном тужиоцу Резаку Шаљи и да је унапред договорено да се процес прогласи „лажним и инсценираним“ и да се донесе одлука о рехабилитацији девет осуђених лица.²⁶⁶ На тај начин, припадници Скадарско-ђаковичке групе су одлучили да судски рехабилитују особе које су у извештајима покрајинске Комисије означиле као „непријатеље“ и учеснике у „завери“ против албанских руководилаца.

Три дана касније, 8. марта 1968. године, код истражног судије Окружног суда у Призрену доведен је шех Муједин, који је потписао изјаву да су сва његова признања била „лажна“, као и изјаве осталих оптужених у процесу. Према званичном наративу из 1968. године, најпре је шех Муједин лажно теретио Демуша Цаханија и Ибрахима Мона. Потом су Цахани и Мони лажно оптужили Шанију Хоџу, који је затим лажно теретио свог стрица Мехемта Хоџу. Према овом наративу, Цахани је лажно теретио Фадиља Хоџу, Џевдета Хамзу и остале руководиоце за писма. Затвореници са Призренског процеса проглашени за истовремене жртве лажног пријављивања и за особе које су, са подлим намерама, учествовале у подметању афере албанским руководиоцима.²⁶⁷ Отварање процеса изгледало је тако што је покрајински тужилац Резак Шаља повукао целокупну оптужницу против девет лица, означивши је као „лажну“. Крајем марта 1968. године, суд у Призрену донео је одлуку о обустављању

²⁶⁵ Lj. Bulatović, *Prizrenski proces*, str. 118.

²⁶⁶ М. Гаталовић, *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, стр. 116.

²⁶⁷ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Gjykata e Qarkut Prizren, hep 7/68, Zapisnik o saslušanju svedoka Šehu Mujedina kod istražnog sudije Okružnog suda u Prizrenu, 8. mart 1968.

кривичног поступка против девет лица и поништавању пресуде Окружног суда у Призрену од 19. јула 1956. године.²⁶⁸

Поништавање Призренског процеса, уз кршење правних и етичких норми, представљало је личну демонстрацију силе Фадила Хоџе, који је хтео да покаже да је десет година након Процеса, не само изнад правосудног система Србије, него и да је у могућности да поништава постојеће и доноси нове судске пресуде у складу са сопственим нахођењем. Безбедносни апарат на Косову и Метохији, од којег је страховао током педесетих година, након 1966. године налазио се под његовом контролом, а сектором унутрашњих послова управљао је Џевдет Хамза, један од споменутих у Призренско-ђаковичкој истрази 1955. и 1956. године. Своју контролу над правосуђем и полицијом на територији Покрајине, Хоџа је одлучио да искористи за убрзану албанизацију Косова и Метохије.

Према сведочењу Петра Стамболића, у току 1967. године дошло је до састанка између њега, Добривоја Радосављевића и Коче Поповића, на којем је закључено да се „испита могућност“ да Косово постане Република, као и начин на који би то могло да се реализује.²⁶⁹ Претпостављамо да је овај састанак одржан на пролеће 1967. године, пошто се на састанку у Брозовој вили 20. марта пред његову посету покрајини такође расправљало о овој могућности.

У оставци на место председник ЦК СКС, коју је поднео из здравствених разлога у јануару 1968. године, Добривоје Радосављевић је као један од главних задатака Савеза комуниста Србије у наредном периоду навео „даљу борбу за спровођење друштвене и привредне реформе“ и „даље остваривање равноправности народа и народности“, по чему је питање равноправности народности сврстано у два најважнија приоритета Савеза комуниста Србије.²⁷⁰ Ипак, ово питање није било предмет расправе на 13. седници ЦК СКС одржаној 19. јануара 1968. године, која је била посвећена остваривању непосредног самоуправљања у привреди. На истој седници, за новог председника ЦК Савеза комуниста Србије изабран је Петар Стамболић. Иако је Стамболић на ову функцију дошао управо на залагање Радосављевића, албански

---

²⁶⁸ М. Гаталовић, *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, стр. 118; Лј. Bulatović,

²⁶⁹ V. Glišić, *Susreti i razgovori*, стр. 78.

²⁷⁰ АС, Б-2, ф. 4 Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Тринаеста пленарна седница Централног комитета СКС одржана 19 јануара 1968, Око оставке Добривоја Радосављевића на функцију председника ЦК СКС, 5. јануар 1968.

руководиоци из Пришине нису лако прихватили повлачење Добривоја Радосављевића са чела Партије и захтевали су повлачење његове оставке.²⁷¹

Политика Добривоја Радосављевића била је до те мере у функцији интереса албанске политичке елите, да су се водећи албански руководиоци отворено успротивили његовом одласку са чела ЦК СКС. Према присећању Фадила Хоце, он лично, и остали косовски кадрови тада су улагали огроман труд да одговоре Радосављевића од подношења оставке.²⁷² Драгослав Марковић је тада сматрао да ће доласком Петра Стамболића на чело Партије доћи до извесног „завођења реда“ и превазилажења одређених слабости, а противљење косовскометохијских руководилаца објаснио је тиме што су се они до тада, под руководством Добривоја Радосављевића, осећали „комотно“ и у условима слабе и подељене српске Партије за себе обезбеђивали бројне уступке и концесије.²⁷³

Бојазан албанских руководилаца убрзо се показала се као неоснована јер је деловање Петра Стамболића на челу СКС углавном било у складу са духом Брионског пленума и курсом који су пре њега зацртали Радосављевић и Дороњски. Стамболићев политички успон представља прототипску каријеру високог комунистичког функционера у Србији. Александар Ранковић је после Брионског пленума посебно био огорчен на Стамболића, кога је на Шестом конгресу КПЈ 1952. године спасао веће партијске казне због недоличног и неморалног понашања. Према Ранковићевом сећању, Слободан Пенезић и Цана Бабовић су му тада замерили што „вечито вуче и извлачи из блата једног лукавог сељака који је у стању да гази преко других да би се одржао и пробијао даље у стварању каријере“.²⁷⁴ Стамболић се у наредном периоду успешно успињао на партијској лествици и 1963. године постао председник Савезног извршног већа, наследивши на тој позицији Јосипа Броза. У обрачуну са Александром Ранковићем 1966. године, Стамболић није видео опасност по интересе Србије и Југославије, већ прилику за даљи успон на партијској лествици, те се без двоумљења укључио у заверу. Војин Лукић је Петра Стамболића описао као политичког прагматичара, који у својој политичкој пракси није марио за обзире и скрупуле када су били у питању његови лични циљеви и интерес. Поједини руководиоци, међу којима и

---

²⁷¹ АС, Ђ-2, ф. 4 Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Тринаеста пленарна седница Централног комитета СКС одржана 19 јануара 1968; Dragoslav Marković, *Život i politika 1967–1978, Knjiga prva*, Beograd 1987, str. 47, 48.

²⁷² V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare (me shënime dhe parathënie të Veton Surroi)*, str. 367.

²⁷³ D. Marković, *Život i politika 1967–1978, Knjiga prva*, str. 47.

²⁷⁴ А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, стр. 42.

Марко Никезић, замерали су Стамболићу његово лично додворавање Едварду Кардељу. Стамболић је једном приликом у присуству најугицајнијег словеначког комунисте и идеолога СКЈ рекао да „после Лењина нико у свету није тако добро схватио кретања у свету као Кардељ“.²⁷⁵

3.3. „Диверзија“ на Четрнаестој седница ЦК СКС – покушај отварања српског питања у Југославији

Прва прилика да се на највишем партијском нивоу у Србији расправља о националном питању била је Четрнаеста седница Централног комитета Савеза комуниста Србије, одржана 29. маја 1968. године. Једна од пет тачака седнице коју је отворио Петар Стамболић гласила је: „Задаци Савеза комуниста Србије у остваривању политике националне равноправности у СР Србији“.

Након уводног излагања Радисава Недељковића, уследио је говор Душана Мугоше, прожет снажним нападима на „великосрпски шовинизам“. Мугоша је наводио личне примере и искуства „правилног приступа“ националном питању на Косову и Метохији, поносно истичући како су комунисти након Другог светског рата убеђивали колонисте да их „нису протеривали и да им нису уништавали куће Албанци, него издајници из редова тог народа, фашисти“. Одмах затим, Мугоша је као следећи пример правилног приступа навео то што су комунисти успели да наговоре оштећене колонисте да се одрекну судских пресуда по којима су Албанци који су им уништили имања морали иста да им обнове.²⁷⁶

Највећи део Мугошиног говора био је посвећен нападима на „српске шовинисте“, који, по његовим речима, нису могли да се помире са одлукама Брионског пленума: „Ти душебрижници су се забринули што ће бити са српством. Зато су дочекивали православну нову годину у хотелу „Божур“ и другде. Када би човјек анализирао те људе који се брину за „српство“, чак и окорели национални занесењак би се од њих одрекао и од српства кога они представљају и бране“. Скоро сваку следећу реченицу Мугоша би почињао са „Они“, мислећи на српске шовинисте, након чега је набрајао њихова непочинства.²⁷⁷ Мугоша је, пред завршетак говора, у једној реченици

---

²⁷⁵ V. Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, str 94; V. Lukić, *Sećanja i saznanja. Alkesandar Ranković i Brionski plenum*, str. 110.

²⁷⁶ АС, Ђ-2, к. 4 Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 28-29.

²⁷⁷ „Они не могу и неће да схвате наше друштво и наш самоуправни систем... Они шире чак и такве приче да им је сада као 1941. године... Они су неуморни у изналажењу и измишљању грешака код Шиптара...“. Опширније о Мугошином наступу: АС, Ђ-2, ф. 4 Централни комитет Савеза комуниста Србије –

констатовао да је, „наравно, било застрањивања и шовинистичких манифестација и из редова шиптарске националности“, након чега се оградио од детаљније анализе тих манифестација речима: „Не бих о томе опширније говорио јер ће вероватно неко од другова који сада раде на Косову и Метохији више казати“.²⁷⁸

На Мугошине поруке надовезао се Махмут Бакали, секретар Општинског комитета СК Приштине, који је добар део говора посветио доказивању да исељавање Срба и Црногораца са Косова није мотивисано политичким, већ „личним, економским и културним разлозима“, и да је покушај повезивања њиховог исељавања са политичким притиском дело „реакционарних снага“ у Србији и Југославији.²⁷⁹ Бакали је на тај начин покушао да превентивно оспори један од главних аргумената против постојеће политичке климе и курса који је СКЈ почела да спроводи на Косову и Метохији.

Говори Јована Марјановића и Добрице Ћосића на седници, услед важности порука и жустрине реакције коју су изазвали у Савезу комуниста Србије, представљају важно сведочанство о једној епохи у историји српског народа. Историчар Јован Марјановић наступао је са марксистичког становишта, услед чега је његово демаскирање постојећег антијугословенског курса СКЈ имало додатну тежину. Он је најпре поставио питање колико су југословенски комунисти, као руководећа друштвена снага, у досадашњем периоду дали социјалистички печат националним односима и колико су даљи развитак тих односа каналисали у социјалистичком и интернационалистичком духу. Марјановић је упитао „колико је одмакао процес интернационалистичког зближавања народа и социјалистичког уједињавања људи без обзира на националну припадност“. Ова питања имала су реторички карактер и њима је Марјановић заправо подсећао присутне да је постојећа „опсесија“ инсистирања на националним различитостима у Србији и Југославији заправо била у супротности са основним марксистичким начелима.²⁸⁰

Марјановић се заложио за транспарентну и конкретну дебату о националним односима, тако што ће се свака тврдња или алузија да једна нација експлоатише другу

материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 31; М. Гаталовић, *Бурна времена*, стр. 121.

²⁷⁸ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 31.

²⁷⁹ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 52.

²⁸⁰ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 77; М. Гаталовић, *Бурна времена*, стр. 122.

јасно показати, описати и утврдити. Указао је и на проблем јединства Савеза комуниста, које је по његовом мишљењу било угрожено истицањем националне припадности комуниста у први план. Он је подсетио да је највећа снага радничког и револуционарног покрета у Југославији била у томе што је био чврсто уједињен и што је деловао на општејугословенском плану. „Да ли и у СКЈ постоји федерација“, упитао је Марјановић и потом наставио: „А руку под руку с федерализмом провирује полако и аутономаштво у СК Србије. Шта је Лењин у своје време мислио о федерализму у партији зна се. Можда су наступили нови друштвени услови и нове друштвене потребе, који то диктирају. Али онда то треба јасно рећи“.²⁸¹

Свестан да својим говором указује на деструктивност актуелне националне политике југословенског руководства, Марјановић је био обазрив – водио је рачуна да речи које употребљава не буду претешке, да постојеће процесе у друштву анализира са становишта марксизма и лењинизма и да један део говора посвети осуди српског национализма. Уз то, подржао је све предложене закључке и начела која су изнета у материјалима за пленум. Ипак, Марјановићев кратак осврт на појав албанског шовинизма дубоко је дискредитовао политику покрајинског руководства на Косову и Метохији: „Наши другови Албанци сада изгледа да су више забављени правима за аутономну покрајину и националним амблемима и обележјима него појавом да се због тешке националне атмосфере са Косова и Метохије повлачи део староседалачког српског и црногорског живља, нарочито интелигенције.“²⁸²

Пред крај говора, Марјановић је споменуо још једну тему која је претходних година била потиснута у југословенском јавном дискурсу – положај српског народа у целини и положај Срба ван Републике Србије. Насупрот Мугоши, који је на седници рекао да две трећине свих националних мањина у Југославији живе у Србији, Марјановић је поручио да трећина Срба у Југославији живи ван Србије и да треба добро уочити њихове специфичности и сагледавати тенденције даљег националног развоја Срба. Он је приметио да марксисти готово уопште нису писали и расправљали о

---

²⁸¹ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 77.

²⁸² АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 79.

положају и тенденцијама српског народа, што су конзервативне и антикомунистичке снаге искористиле да ојачају своју позицију.²⁸³

Марјановић је говор завршио критиком бирократског национализма у коме је видео највећу опасност за међунационалне односе у Југославији. Бирократски национализам је, према Марјановићу, пружао снажан отпор развоју југословенско-социјалистичке свести и осећању припадности југословенској социјалистичкој заједници, ометао је учвршћивање веза између народа и народности и уместо тога јачао центрифугалне снаге, крчећи терен националним сукобљавањима.²⁸⁴ Како би оправдао своје држање поводом Марјановићевог и Ћосићевог излагања на Четрнаестој седници, Драгослав Марковић је 1990. године поручио да је Марјановић изнео „немогуће ставове“ и да је „негирао постојање националног питања“.²⁸⁵

Говор књижевника Добрице Ћосића био је за нијансу емотивнији од Марјановићевог, али су оба наступа упутила заједничку поруку осуде бирократског национализма и дезинтеграционих процеса у Југославији.²⁸⁶ Ћосић је, на трагу порука које су биле присутне и у наступима Авде Хума, изнео уверење да се под формулом „самоуправних права“ и „самоуправности нација“, доноси концепција дезинтеграције државе и стварања примитивног, бирократског и сиромашног друштва.²⁸⁷ Он је констатовао да су марксистички интернационализам и универзалност у Југославији потпуно потиснути од стране бирократског национализма, а да је радничко и друштвено самоуправљање сведено на територијални партикуларизам економије и друштва. Ћосић је приметио да друштвене силе које стоје иза поменутих процеса у Југославији свако супротстављање њиховој концепцији моментално анатемишу као „унитаризам, етатизам и великодржавни хегемонизам“.²⁸⁸

---

²⁸³ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 80.

²⁸⁴ Као је један од примера деструктивног деловања бирократског национализма Марјановић је навео „бесмислено проглашавање“ муслиманске нације, сматрајући да ће овај по тез неминовно водити повећању националних трвења. Опширније: АС, Ђ-2, ф. 4 Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 84.

²⁸⁵ Mirko Đekić, *Upotreba Srbije. Optužbe i priznanja Draže Markovića*, Beograd 1990, str. 45.

²⁸⁶ V. Petranović, M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, str. 315.

²⁸⁷ K. Николић, „Нико не сме да вас бије“. *Слободан Милошевић у Косову Пољу 24–25. април 1987. Историја и мит*, Београд 2006, стр. 17.

²⁸⁸ Свој говор на Четрнаестој седници Добрица Ћосић је објавио у свом мемоарском делу „Српско питање“. Опширније видети: Добрица Ћосић, *Српско питање. Прва књига*, Београд 2002, стр. 9–25; M. Гаталовић, *Бурна времена*, стр. 123, 124.

Поред критике антијугословенских тенденција, Ћосић се осврнуо на положај и третман српског народа у Југославији: „Незадовољство својим развојем и положајем, односима према њему и изгледима за будућност, резигнација, осећање повређеног националног и историјског достојанства и некакав свеопшти гнев, обузели су врло широке слојеве српског народа“.²⁸⁹

Ћосић је био један од првих људи који су увидели да је легитимна борба за остваривање интереса српског народа у Југославији забрањена од стране партијских и државних органа, услед чега је сведена на примитивну форму назадног национализма: „Ниподашгавајући однос према таквом стању, често погрешне, необјективне и злонамерне процене и тумачења таквог стања, само га погоршавају, подстичу ретроградна осећања и кратак, себичан поглед. Разгорева се једно анахроно, назадно, примитивно српство и србовање, људе обузимају реквизиитарни мотиви историје, окрећу се назад, губи се моћи за разумевање реалности и критичности према субјективним слабостима“.²⁹⁰ Ћосић је препознао да је југословенско комунистичко руководство тежњу за остваривање српских националних интереса потискивало из институција система и органа власти и преусмеравало је на ретроградно „кафанско србовање“, чиме је наношена дуготрајна штету српском народу.

Још једна негативна појава коју је Ћосић препознао у социјалистичкој Југославији било је „србијанство“, односно „примитивно и анахроно свођење Срба и Србије на простор од Ужица до Земуна“. Према Ћосићу, људи који су били носиоци ове појаве углавном су се са потцењивањем и ниподашгавањем односили према „пречанима“, не поштујући и не уважавајући њихове специфичности као и чињеницу да су припадници српског народа вековима живели под различитим државним, друштвеним и културним околностима.²⁹¹

Посебан део Ћосићеве критике односио се на стање у покрајинама. Он је поручио да није учињена темељита и објективна анализа политичког стања у покрајинама, а нарочито на Косову и Метохији, где су се, по Ћосићу, дешавале изразито ретроградне тенденције: „Не можемо више да не знамо колико се у Србији раширило уверење о заштравању односа између Шиптара и Срба, о осећању

---

²⁸⁹ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 92;

²⁹⁰ Д. Ћосић, *Српско питање. Прва књига*, стр. 12.

²⁹¹ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 96.

угрожености код Срба и Црногораца, о притисцима за исељавање, о систематском потискивању са руководећих места Срба и Црногораца, о тежњама стручњака да напусте Косово и Метохију, о неравноправности пред судовима и непоштовању законитости, о уценама у име националне припадности. Дужни смо да се демократски поставимо према овим појавама, проверимо њихову заснованост и о свему томе и на овом месту да одговорно расправљамо.²⁹²

Ћосић је сматрао да је зарад пуне истине неопходно стећи увид у стварне размере шовинистичког и иредентистичког расположења код Албанаца и да се заташкавањем ових тема чини једна проблематична „широкогрудост“ представника веће нације, којом се „морално сиромашни равноправност Албанаца, јер се равноправност огледа и у одговорности за прогрес и судбину Србије и Југославије“. Он је осудио идеју да се кроз бирократско-етатистичко схватање равноправности народности заправо развија албански суверенитет у Југославији и поручио да таква политика „не може да се не заврши у иредентизму и продубљивању разлика на Косову и Метохији“.²⁹³

Ћосић је позвао српске и албанске комунисте да превазиђу предрасуде и да социјалне, економске и културне проблеме не пребацују на национални терен: „Ако се решавање ванредно тешких социјалних и развојних проблема шиптарске народности преноси са друштвеног на национални терен и види данас у остваривању националног и државног суверенитета, историјски се обмањује шиптарски народ, његове енергије се усмеравају ретроградним правцем, успорава се и угрожава његова еманципација, и прогрес, а учвршћује бирократија и њена владавина.“²⁹⁴ Ћосић је констатовао и да се прећуткује постојање и дејствовање „бирократског аутономаштва“ у Војводини, као једног ретроградног партикуларизма, који представља кочницу природним, неминовним и друштвеним кретањима ка демократској и модерној интеграцији и концентрацији материјалних и интелектуалних енергија.

Као примере деловања бирократског партикуларизма навео је разбијање Републичког фонда за науку на два покрајинска и један „фонд Београдског пашалука“, као и разбијање Републичког фонда за борбу против рака. У овим потезима Ћосић је

---

²⁹² АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 97.

²⁹³ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 99.

²⁹⁴ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 106.

видео поткрепљење својих тврдњи о дезинтеграцијским тенденцијама у држави и партији: „Уопште узевши, у политичким текстовима које разматрамо критички мало и идејама сиромашно се говори о социјалистичкој интеграцији, демократској централизацији, материјалној и интелектуалној концентрацији основних чинилаца савременог прогреса и остварења циљева реформе, о томе на чему треба да се приближавамо и уједињујемо, шта све мора да нам буде заједничко, јединствено, опште-друштвено, опште-републичко, опште-југословенско...“²⁹⁵ На крају, Ћосић је изразио уверење да ће југословенско друштво ипак имати снаге и памети да настави „пут у будућност слободног и универзалног света“.

Након економске анализе Танкосаве Симић, за реч се јавио Добривоје Радосављевић Боби који је одмах наступе Ћосића и Марјановића окарактерисао као „диверзију“ у раду Централног комитета СКС, те предложио да њихова иступања буду предмет посебне расправе. Овај предлог подржали су Цавид Нимани и председавајући Душан Богданов, а затим је пленум прекинут на неколико сати, да би био настављен нешто после 17 часова.

Други део пленума обележен је хајком на излагања Ћосића и Марјановића, која је показала да недемократска пракса у Савезу комуниста није напуштена са Брионским пленумом и да су тоталитарна свест и нетолеранције на различито мишљење у Партији након 1966. године постале још израженије.²⁹⁶ Први у низу говорника након завршетка паузе био је Александар Бакочевић. Он је најпре изнео елаборат о положају националних мањина на територији Београда, а потом „рутински“ обавио посао дискредитовања Ћосића и Марјановића – оптужио их је да заступају „поражени концепт на Брионском пленуму“, који је „одбачен на општеном плебисциту“, да су њихове тезе израз „антиреформског деловања“ и на крају предложио да Централни комитет „размотри целисходност њиховог даљег останка у ЦК Савеза комуниста Србије“.²⁹⁷

На сличној платформи заснивали су се и наступи Милије Ковачевића и Мирка Тепавца, који је поручио да, ако се уважи тврдња да је Косово „колевка Српства“, онда

---

²⁹⁵ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 99, 100.

²⁹⁶ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, стр. 299, 300.

²⁹⁷ За размјевање мотива Бакочевићевог наступа није безначајна информација да је двадесет година касније, Бакочевић био део Милошевићеве струје у ЦК СКС, а потом и члан Социјалистичке партије Србије, која је своју платформу у то време управо заснивала на Ћосићевим тезама о угрожености Срба на Косову. АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 131.

Албанцима не остаје друга алтернатива него да се осећају као „подстанари у једној српској држави“.²⁹⁸ Дража Марковић је у наступу избегао да се постави као један од носилаца дискредитације Ћосића и Марјановића, а претпостављамо да је то морао да „компензује“ тако што је упутио бројне похвале на рачун наступа Махмута Бакалија. Марковић је у Бакалијевом говору видео „потпуни степен друштвене, политичке и комунистичке одговорности при разматрању ситуације, кретања која се тамо врше и указивања на одређене појаве и проблеме“.²⁹⁹

За личне увреде на Ћосића и Марјановића, подгревање атмосфере линча и сејање страха код колебљивих чланова ЦК СКС били су задужени Симеон Затезало и Катарина Патрногић Цица. Затезало је поручио да је „диљ Ћосића и Марјановића да се минирају основне поставке које су дате у материјалима“, а потом је, у непријатељском тону, Ћосићу и Марјановићу поставио 34 питања, од којих 21 питање Добрици Ћосићу и 13 питања Јовану Марјановићу. Већина питања формулисана су тако да се њима у самом почетку поткопају или негирају Ћосићеве и Марјановићеве тврдње – „Којих је то Срба био идеал уједињење у једну државу, ма где живели? Којим аргументима и чињеницама располаже друг Ћосић о прогону Срба на Косову и Метохији после Четвртог пленума ЦКСКЈ, и Шестог пленума ЦКСКС? Из којих извора потичу информације на основу којих друг Ћосић изражава забринутост за судбину Срба и Црногораца на Космету?“. Нека питања су садржала и оптужбе на Ћосићев рачун – „Зашто друг Ћосић српски национализам идентификује са Србијом и српским народом?“.³⁰⁰

Индикативно је да се ниједан учесник у расправи није осврнуо на кључне тезе Ћосића и Марјановића о дезинтеграцијским процесима у Југославији, Србији и Савезу комуниста, о превеликом инсистирању на међунационалним разликама и игнорисању интегративних фактора у Југославији, о свођењу социјалистичких и самоуправних принципа на партикуларне националне оквире и интересе.

---

²⁹⁸ Тепавац се ни касније није одрекао анимозитета према Добрици Ћосићу, сматрајући да је он крив за општи утисак у Србији да су цензура, забране и прогон неистомисљеника били најизраженији у време власти Марка Никезића и Латинке Перовић. Опширније видети: АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 137-145; Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd 1998, str. 104.

²⁹⁹ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 169.

³⁰⁰ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 182-186.

Катарина Патрногић је, уз Затезала, била најрадикалнија у нападима на Ћосића и Марјановића. Након покушаја да преко позивања на Лењина побије Марјановићеве тврдње о потреби јединства СКЈ, Патрногић је прешла на тему међунационалних односа на Косову и Метохији, где су њени иступи имали додатну снагу с обзиром да се радило о функционерки српске националности из Покрајине. Патрногић је рекла да Ћосић и Марјановић о политичком стању на Косову „говоре произвољно, а и лажно“ и потом поручила да су она и сви кадрови на Косову и Метохији „дубоко убеђени да је стање на Косову и Метохији неупоредиво боље него што је било некад – пре Четвртог пленума ЦК СКЈ“. Према њеним речима, до 1966. године на Косову је вршено „угњетавање Албанаца“.³⁰¹

Патрногић је као „лажне“ означила тврдње Ћосића и Марјановића да је у току исељавања Срба са Косова и Метохије. Она је поручила да у свим крајевима Југославије постоји миграција и да је она сасвим нормална: „Статистике показују да се годишње одлива или годишње мигрира из покрајине 10.000 становника, од тога је свега 1.000 Срба и Црногораца, а 9.000 Шиптара. Према томе питам друга Добрицу Ћосића шта значи то? Ово је што ја кажем је истина која може да се провери сваког момента, а ово што он каже је лаж“.³⁰² На тај начин, Катарина Патрногић је противречила и наступу Махмута Бакалија, који је ипак констатовао исељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије као чињенично стање.

Патрногић је поручила да сматра да је „ненаучно и немарксистички да се шовинизам приписује једној народности“, чиме је негирала постојање албанског шовинизма у Југославији. У овом приступу она је ишла дотле да је покушала да објасни да шовинизам код албанске народности није постојао чак ни за време Другог светског рата: „Ми смо сведоци документованих излагања која говоре о томе да су припадници албанске народности на Косову и Метохији и турске народности били неповерљиви. То је истина која је садржана у књигама, фактима. Ове народности после спознаје да италијански и немачки окупатори нису ослободиоци Косова и Метохије учествовале су

---

³⁰¹ Упечатљиво је да Патрногић, која је од 1945. до 1966. обављала различите функције у покрајинском партијском и државном апарату, након Брионског пленума није преузела одговорност као високи функционер система који је „вршио угњетавање Албанаца“ и поднела оставке на све функције у држави и партији. Опширније: АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 195; К. Николић, „Нико не сме да вас бије“. Слободан Милошевић у Косову Пољу 24 – 25. април 1987. *Историја и мит*, стр. 17.

³⁰² АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 196.

доста масовно у народноослободилачком рату“.³⁰³ Након свих изречених „истина“ Катарине Патрногић, следећи говорник са Косова и Метохије Вели Дева могао је да одржи један неутралан говор, бавећи се општим питањима развоја Покрајине.

Јован Марјановић је у свом другом излагању одбацио оптужбе да је „националиста“, објаснивши да се научно бавио откривањем корена српског национализма. Одбацио је и оптужбу да је позивао на „ревизију целокупне политике СКЈ“, а за оптужбу да „заступа стаљинистичку концепцију“ рекао је да му је „помало и смешна“. Марјановић је приметио да, осим оптужби и етикетирања на његов рачун, нико од присутних није споменуо питање јединства Савеза комуниста Југославије о чему је он у наступу опширно говорио. Потом је Бакали од Марјановића тражио појашњење одакле је добио податке о „тешкој националној атмосфери“ и исељавању Срба са Косова и Метохије. Марјановић је одговорио да те податке није добио од једног човека, већ од читавог низа људи које је сретао и који су долазили са Косова и који уопште нису били „реакционарно настројени“. Овај одговор није задовољио Катарину Патрногић, која је у иследничком маниру почела да испитује Марјановића у покушају да га ухвати у „недоследности“. Марјановић је поручио да нема смисла настављати такву расправу, на шта је Патрногић славодобитно закључила: „Видим да нема, јер не можете да ми одговорите“.³⁰⁴

Ћосић је у свом другом наступу поручио да је његов говор био резултат дугог размишљања и да је осећао и дужност и обавезу да на Централном комитету СКС изнесе своје мишљење. Као и Марјановић, и Ћосић је приметио да нико од говорника није анализирао питања и проблеме које је отворио: „Уместо аргументација против мојих теза најчешће су даване само интерпретације. Ја са интерпретацијама немам намеру да полемишем... Уместо политичких чињеница, ја сам два дана слушао заједно са вама тврдње да сам националиста, етатиста, диверзант, лопов, поражени политичар. Просто један отпадак поражених бирократских снага које треба одбацити. Такве тврдње немам намеру да поричем. То остављам нека буде ствар савести мојих другова који су их говорили...“.³⁰⁵

---

³⁰³ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 197.

³⁰⁴ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 279–282.

³⁰⁵ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 376.

Ћосић је као индикативну чињеницу издвојио то што је његов говор на пленуму оквалификован као „диверзија“, поготово у светлу приче да је Партија „крнула путем демократизације и афирмисања слободе говора и слободе мишљења“. Ћосић је поручио да све што је на пленуму изрекао о националној проблематици Југославије и Србије мислио од тренутка када је постао комуниста, и да ће исто мислити и након пленума.

Добрица Ћосић је, по свему судећи, на Четрнаестој седници наступио са делимичном намером да његов говор о националном питању у Југославији и Србији има и „пророчки карактер“, о чему сведоче следеће његове речи: „Желим да ми верујете да свим срцем желим да будућност порекне моје јучерашње критике наше политичке праксе и моја страховања за неке исходе социјализма. Бићу срећнији од вас да будућност покаже да сам ја јуче говорио само заблуде“.³⁰⁶

Утицајнији чланови ЦК СКС Марко Никезић, Милош Минић и Дража Марковић избегли су да се у полемици са Ћосићем и Марјановићем спуштају на ниво личних увреда. Најближи приступу линча, који су применили Патрновић и Затезало, био је Петар Стамболић. Он је првог дана седнице поручио да је „друг Боби био у праву када је излагања Ћосића и Марјановића окарактерисао као диверзију, коју ово политичко тело треба посебно да размотри“.³⁰⁷ Стамболић је био и једини који је након другог Ћосићевог говора узео реч како би наставио са нападима на његов рачун. Ћосићеве поруке да се у суседним републикама све израженије испољава шовинизам против српског народа, углавном нико није коментарисао, осим Стамболића, који је поручио да га је због таквих Ћосићевих порука било срамота што је Србин: „Када је Ћосић говорио о односима других, никада се нисам више непријатно осећао због тога што сам Србин“. Стамболић је сматрао да српски комунисти немају право да коментаришу и анализирају друге национализме уперене против српског народа. Он је поручио да је „добро што се ЦК пуна два дана ограђивао од Ћосићевих ставова, јер се такви ставови морају ућуткавати и елиминисати“, и да је „уверен да се исто тако и у другим срединама обрачунавају са национализмом“.³⁰⁸

Централни комитет СКС усвојио је закључке специјалне комисије посвећене „иступима Ћосића и Марјановића“, формиране одмах након завршетка њихових говора.

---

³⁰⁶ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 379.

³⁰⁷ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 173.

³⁰⁸ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 391.

ЦК Савеза комуниста Србије званично је „осудио и одбацио ставове које су изложили другови Ћосић и Марјановић“, оценивши да су „политичка гледишта које су ови другови изложили у својој основи супротна програмским начелима и свим позитивним тековинама“, као и да „дисквалификују досадашње напоре СКС на третирању недоследности, слабости и деформација испољених у периоду после Брионског пленума и Шесте седнице ЦК СКС“. Једини члан Централног комитета који није гласао за усвајање закључака специјалне комисије о „иступима Ћосића и Марјановића“ био је Радисав Недељковић.³⁰⁹

Одмах по завршетку седнице, Ћосић је испред своје куће затекао војнополицијски цип, а приликом вечерње шетње са супругом увидео је да је праћен од стране четири особе.³¹⁰ Југословенско руководство ипак није желело да формалним избацивањем Ћосића из Партије и Централног комитета од њега додатно прави политичку жртву у српској и југословенској јавности, због чега је одлучило да Ћосић на папиру остане члан Централног комитета са фактички замрзнутим статусом.³¹¹

Четрнаеста седница ЦК Савеза комуниста Србије представља важно сведочанство о једној епохи у историји Србије. Иза фасаде „демократизације и либерализације након Брионског пленума“ крила се стаљинистичка пракса политичке елиминације неистомишљеника, чији ставови су карактерисани као „диверзија“.³¹² Поруче Петра Стамболића, Катарине Патрногић и Душана Мугоше на овој седници, као и излагања Мијалка Тодорвића и Михаила Швабића на Шестом пленуму ЦК СКС 1966. године, указују да је до краја шездесетих година код дела српских комуниста сазрела изразито негативна емоција према српском народу. Осим што су неретко изјављивали да осећају „срамоту“ што припадају том народу, ови функционери су били склони да свако залагање за остваривање права и интереса српског народа у Југославији етикетирају као „великосрпски шовинизам“.

---

³⁰⁹ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 399.

³¹⁰ Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, стр. 302.

³¹¹ С. Ђукић, *Поглед из осињака*, стр. 105, 106.

³¹² Према Бранку Петрановићу и Момчилу Зечевићу, Брионски пленум инаугурисао је нову фазу демократије, која није остварена. Видети: В. Petranović, М. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, str. 309.

4. Демонстрације Албанаца на Косову 1968. године

Насилне демонстрације на Косову и Метохији проистекле су из узавреле дискусије о уставним амандманима у Покрајини током лета и јесени 1968. године. Док су очи светске и југословенске јавности у том периоду биле уперене у Чехословачку кризу, на Косову и Метохији развила се широка дискусија о новом уставном положају Покрајине, а на активима Социјалистичког савеза све гласнији су били захтеви да Косово постане република, да добије свој устав и право на самоопредељење до отцепљења. То је доводило до инцидентних ситуација, приликом којих су Срби и Црногорци неретко демонстративно напуштали конференције у организацији Социјалистичког савеза. Заговорници стварања „Републике“ су у октобру организовали и прве јавне манифестације у Призрену, Косовској Митровици, Пећи и Сувој Речи. Ови мањи скупови углавном су били сачињени од студената и ученика, а пароле које су носили гласиле су: „Тито-Партија“, „Хоћемо републику“, „Хоћемо устав“, „Живела Албанија“.³¹³

Овакве манифестације, међутим, нису наишле на осуду и реакције Покрајинског комитета и других органа власти, тако да организатори нису сносили никакву кривичну одговорност. Покрајински политички врх је у склопу расправе о уставним амандманима постепено у јавном дискурсу легитимизовао захтев за стварањем албанске републике у Југославији. Према Станоју Аксићу, на Десетој покрајинској партијској конференцији, одржаној средином октобра 1968. године, Вели Дева је у суперлативима оценио стање на Косову и Метохији, говорећи о расту животног стандарда и резултатима у образовању и култури. На конференцији је говорио Ђенан Шаипија, као представник студената приштинских факултета. Он је похвалио „високу политичку свест приштинских студената и професора, који, иако су у неупоредиво горем материјалном и друштвеном положају од студената Београдског универзитета, ипак нису изашли на улице да демонстрирају“.³¹⁴

Организатори новембарских демонстрација су као један од разлога за одлуку о њиховом одржавању и за масован одзив албанске омладине навели и симболичне

---

³¹³ Фотокопија белешки Станоја Аксића за разговор са Јосипом Брозом, из октобар 1968. године у поседу аутора; М. Гаталовић, *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, стр. 165, 166, 361; В. Церовић, *Косово: контрареволуција која тече*, стр. 260; Ана Лалај, „Ngjashmëri dhe rangjashmëri në lëvizjes e 1968-s“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2018), str. 246, 247; К. Николић, „Нико не сме да вас бије“. *Слободан Милошевић у Косову Пољу 24 – 25. април 1987. Историја и мит*, стр. 19.

³¹⁴ Фотокопија белешки Станоја Аксића за разговор са Јосипом Брозом, октобра 1968. године у поседу аутора; М. Гаталовић, *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, стр. 165, 166, 361; В. Церовић, *Косово: контрареволуција која тече*, стр. 262.

догађаје из 1968. године, попут обележавања 500 година смрти Скендербега, као „симбола албанског националног поноса и јединства“, и међусобне посете научних делегација између Приштине и Тиране почетком године, што је, уз постојећу постбрионску кампању, додатно подстакло национална осећања Албанаца.

Према сећању Адил Пиреве, језгро групе националиста која је стајала иза окупљања 1968. године формирано је 10. јуна 1964. године од чланова забрањеног „Револуционарног покрета за уједињење Албанаца“ Адема Демаћија. Група је у потпуности преузела програм и организацију „Револуционарног покрета“, а Демаћија, који се тада налазио у затвору, прогласила за почасног председника ове организације. Три године касније, 1967. године, одлучено је да се „крене у акцију“. Последња фаза рада ове групе започета је у септембру 1968. године, организовањем састанка на којем је донета одлука да се 27. новембра одрже нове демонстрације у преосталим већим градовима Покрајине – Приштини, Урошевцу и Гњилану.³¹⁵ Служба државне безбедности је у другој половини новембра дошла до података о времену и месту организовања демонстрација у Приштини, о захтевима демонстраната и паролама које ће бити истакнуте. О овим сазнањима обавештени су надлежни покрајински руководиоци.³¹⁶ Последњи састанак групе пре одржавања демонстрација одржан је 23. новембра у кући Селатина Новосела. Тада су дефинитивно утврђени текст планираних говора и слогани на транспарентима.³¹⁷

Масовне демонстрације Албанаца на Косову и Метохији одржане су 27. новембра 1968. године. Започете су око 12 часова у Гњилану, да би у наредним сатима избили протести и масовна окупљања у Приштини, Урошевцу и Подујеву. Протести у Приштини су убрзо постали насилни, а до окршаја са полицијом је дошло када су демонстранти почели да демолирају аутобус у центру града. Након тога демонстранти су се упутили према згради Скупштине АП Косова и Метохије, упадајући успут у радње и кафане и уништавајући инвентар у овим објектима. При покушају демонстраната да уђу у зграду Скупштине АП Косова и Метохије и заузму седиште Покрајинског комитета Савеза комуниста Србије, дошло је већег сукоба са органима јавне безбедности. У окршају је дошло до пуцњаве, а на обе стране је било теже

---

³¹⁵ Адил Пирева, тадашњи апсолвент албанологије, био је један од организатора демонстрација 1968. године, учествујући у завереничкој групи од њеног настанка 1964. године. Опширније видети: Adil Pireva, *Demonstrat e para per Kosoven republike (1968)*. *Kujtime*, Prishtine 2016, str. 267–270, 278.

³¹⁶ Predrag Marković, „Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. Jedan dokument“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2 (1999), str. 173.

³¹⁷ A. Pireva, *Demonstrat e para per Kosoven republike (1968)*. *Kujtime*, str. 282.

повређених. Након обрачуна испред Скупштине, маса демонстраната је почела да се враћа ка Филозофском факултету одакле је протестна шетња и започета, разбијајући успут прозоре и излоге. Том приликом је преврнуто око 20 аутомобила, а неколико је демолирано, укључујући и једна ватрогасна кола. Након одржаних говора испред Факултета, маса демонстраната се упутила ка покрајинском СУП-у, где је у новом окршају полиција сузавцем и шмрковима успела да одбаци колону, која се поново упутила ка Скупштини. Према извештају Рилиндије, демонстранти су тада рушили све што им се нашло на путу, а једна особа је убијена. Након неколико сати сукоба с полицијом и демолирања града, колона се вратила пред зграду Филозофског факултета, где је одлучено да се демонстранти разиђу. Нове демонстрације заказане су за сутра, 28. новембар, међутим, до њих није дошло.³¹⁸ Према подацима Централног комитета Савеза комуниста Србије у сукобима полиције и демонстраната 27. новембра више десетина полицајаца и демонстраната је повређено, од чега је седам полицајаца доживело теже повреде, а једна особа је убијена.³¹⁹

У тренутку демонстрација Јосип Броз се, као и већина најугицајнијих југословенских руководилаца, налазио у Јајцу на обележавању годишњице Другог заседања Авноја. Након што је обавештен о демонстрацијама, Броз је најпре позвао генерала Николу Љубичића, савезног секретара за народну одбрану, и наредио му да пошаље тенковске јединице из Скопља у Приштину, како би се демонстрације умириле, а након тога је обавио разговор са Фадиљом Хоџом.³²⁰ Из централне Србије је на Косово додатно упућено 4.000 полицајаца, пошто се показало да постојеће полицијске снаге у Покрајини нису биле довољне да изађу на крај са демонстрантима.³²¹

Неке од порука које су демонстранти скандирали, као и транспарената које су носили на челу колоне приликом протестне шетње, имали су изразити националистички карактер: „Република“, „Тито–Фадиљ“, „Самоопредељење и отцепљење“, „Тражимо присаједињење Албанији“, „Хоћемо устав“, „Хоћемо

³¹⁸ Miloš Mišović, *Ko je tražio republiku. Kosovo 1945 – 1985*, Beograd 1987, str. 214–215.

³¹⁹ АЈ, фонд 837, Кабинет председника Републике, П–4–b/35, Информација о акцији СК Србије поводом демонстрација у неким градовима Косова и Метохије, 27. новембар 1968 – 21. јануар 1969; Перо Симић, Звонимир Деспот, *Тито: строго поверљиво. Архивски документи. Друго издање*, Београд 2011, стр. 260–262; „Рилиндија о демонстрацијама“, *Јединство*, 1. децембар 1968, стр. 4.

³²⁰ V. Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, str. 90.

³²¹ Srđan Cvetković, Drago mir Bondžić, „Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945–1990“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2017), str. 136.

универзитет“; „Живео Енвер Хоџа“...³²² Демонстранти су скандирали и име Резака Шаље, тадашњег покрајинског јавног тужиоца, који се истицао по томе да је у време расправа о промени Устава био један од најодлучнијих заговорника стварања „Републике“. Заправо, неке од ових порука, попут захтева за републиком, представљали су легитиман предлог у југословенском јавном дискурсу након Брионског пленума, који су у месецима пре демонстрација отворено износили припадници албанске интелектуалне и политичке елите у Покрајини. Неки од захтева који су демонстранти испоставили, попут тражења „Устава“ и Универзитета у Приштини реализовани су од стране Брозовог режима у наредном периоду. Поред сепаратистичких парола, демонстранти су узвикивали и „Тито–Фадил“. Ипак, пароле о присаједињењу Албанији, клицање Енверу Хоџи, напади на полицију, насиље и вандализам на улицама Приштине представљали су довољан разлог због којег Броз и приштинско руководство нису могли да пруже јавну подршку демонстрацијама и представе их као „позитивну манифестацију“ косовскометохијских студената и радника.

У прилог југословенским и косовскометохијским властима није ишла ни чињеница да су демонстранти углавном били студенти и средњошколци и да су центри демонстраната у Приштини били Филозофски факултет и студентски домови. Тиме је доведена у питање теза косовскометохијских власти након Брионског пленума да је Ранковићева Удба „неоправдано“ и „лажно“ оптуживала албанску интелигенцију и просветне раднике за подстицање национализма.

Дан након демонстрација, Латинка Перовић је доставила Јосипу Брозу Информацију о демонстрацијама и акцији коју је поводом њих предузео Централни комитет Савеза комуниста Србије. Информација се састојала из кратког прегледа догађаја у Приштини (не и у осталим градовима, у којима су одржане демонстрације) и првих изнетих оцена о њима, које су углавном представљале препричане оцене Покрајинског комитета, уз прилог у виду саопштења Покрајинског комитета ЦК СКС за Косово и Метохију и депеше ЦК СКС упућене свим општинским комитетима Савеза комуниста.³²³ Информација је показала одсуство политичког ауторитета Централног комитета Савеза комуниста Србије. Српски руководиоци из Београда су сачекали да

---

³²² АЈ, фонд 837, КПР, II-4-b/35, Информација о акцији СК Србије поводом демонстрација у неким градовима Косова и Метохије, 27. новембар 1968–21. јануар 1969; А. Pireva, *Demonstrat e para per Kosoven republike (1968)*. *Kujtime*, str. 170–172.

³²³ АЈ, фонд 837, КПР, II-4-b/35, Информација о акцији СК Србије поводом демонстрација у неким градовима Косова и Метохије, 27. новембар 1968–21. јануар 1969.

Покрајински комитет за Косово и Метохију изда своје саопштење и изнесе своје тумачење догађаја, а потом се са њим беспоговорно сагласили и проследили га Брозу.

Изјаве и реакције органа власти и Савеза комуниста поводом демонстрација превасходно су биле усмерена на догађаје у Приштини, иако је до демонстрација дошло и у Гњилану, Урошевцу и Подујеву. У Записнику Покрајинског јавног тужилаштва наведено је да су демонстрације у Урошевцу биле предвођене студентима факултета у Приштини, који су родом из Урошевачког среза, а да су учесници демонстрација били махом ученици Техничке и Економске школе у граду. Демонстранти су узвикивали „Хоћемо устав“, „Хоћемо републику“ и „Хоћемо самоопредељење“, а у сукобима полиције и демонстраната повређено је десет полицајаца, од чега троје теже, док број повређених демонстраната није утврђен.³²⁴

Покрајинско јавно тужилаштво навело је да приликом демонстрација у Гњилану и Подујеву није дошло до сукоба са милицијом нити причињавања материјалне штете. Приштинска „Рилиндија“ је известила да у Подујеву, Урошевцу и Гњилану „није било нереди већег обима“.³²⁵ Међутим, према другом извору, демонстрације у Подујеву су попримиле карактер погрома над Србима у овој општини. О томе сведочи исказ једног од подујевских Срба који се након демонстрација иселио у Централну Србију: „Ту у Подујеву су биле велике демонстрације 1968. године. Да није дошла војска, уништили би све српске куће. Било је тешких ексцеса, Србе су премлаћивали, било је и убистава. Албанци су се до зуба наоружали са ножевима, пушкама, силовали су жене и девојке. Нисмо смели да се крећемо улицом ни дању ни ноћу, држали смо секиру поред врата“.³²⁶

На попису 1971. године број Срба у Подујеву смањен је за 42% у односу на број Срба у општини 1961. године, по чему је Подујево, после Глоговца, била општина са највећим губитком српског становништва на Косову и Метохији током шездесетих година.³²⁷ Демонстрације у Приштини, Урошевцу, Подујеву и Гњилану биле су организоване из једног центра, на шта указује податак да су говорници у сва четири града одржали идентичне говоре на основу истог текста.³²⁸

---

³²⁴ П. Симић, З. Деспот, *Тито: строго поверљиво. Архивски документи. Друго издање*, стр. 263; Sadiku Rrahim, *Ferizaj '68*, Ferizaj 2008.

³²⁵ „Рилиндија о демонстрацијама“, *Јединство*, 1. децембар 1968, стр. 4.

³²⁶ Ружа Петровић, Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985 – 1986. године*, Београд 1989, стр. 133.

³²⁷ Исто, стр. 98.

³²⁸ П. Симић, З. Деспот, *Тито: строго поверљиво. Архивски документи. Друго издање*, стр. 267.

Албанске демонстрације на Косову у великој мери су показале оправданост извештаја Управе државне безбедности о бујању албанског национализма, који су након Брионског пленума осуђени као „деформација“. Међутим, српско руководство се није усудило да након демонстрација покуша да поврати део утицаја српске Партије у Покрајини и преиспита неке од постулата косовскометохијске политике Савеза комуниста након Четвртог пленума. Уместо тога, нова владајућа гарнитура у Централном комитету Савеза комуниста Србије, на челу са Марком Никезићем и Латинком Перовић, недвосмислено је послала поруку да прихвата стање у којем се Савез комуниста Србије искључује као фактор за решавање проблема на Косову и Метохији, а сва кључна питања у Покрајини решавају на бази договора између Јосипа Броза и албанских руководилаца из Приштинине. Фадиљ Хоџа је Никезићево руковођење Савезом комуниста Србије описао као позитивно по интересе Косова и косовских Албанаца. У прилог тој тврдњи, Хоџа је навео се Никезић 1968. године супротставио мишљењу да албански руководиоци у Покрајини треба да снесу политичку одговорност због насилних демонстрација.³²⁹

На седници ЦК СКЈ 5. децембра 1968. године, која је била посвећена демонстрацијама на Косову и Метохији, Марко Никезић је одржао говор у којем није ни споменуо демонстрације, пруживши снажну подршку приштинском руководству, као и процесима започетим на Косову и Метохији након Брионског пленума: „Снагама које су изнеле Четврти пленум пало је у део да убрзано решавају и заостатке даље прошлости и периода наше сопствене стагнације. Као део тих снага, организације Савеза комуниста на Косову и Метохији, на челу са Покрајинским комитетом прихватиле су се обимне политичке акције ради савлађивања тог наслеђа и одлучно се сукобиле са свима онима који су фактички конзерватори старог стања, без обзира да ли се ради о шовинистима Србима и Црногорцима или Албанцима. Сукобиле су се са онима којима не одговара да Савез комуниста и савремена Југославија нађу решења која ће обезбедити заједнички живот у слози и једно брже напредовање“.³³⁰ На крају године у којој је приштинско руководство рехабилитовало албанске шпијуне, ослобађало припаднике непријатељских организација и охрабривало албанску интелигенцију да јавно захтева стварање Републике Косово, први човек Савеза комуниста Србије похвалио је косовскометохијско руководство због наводног обрачуна са албанским национализмом. Српски руководиоци на овој седници нису покушали да

³²⁹ V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare (me shënime dhe parathënie të Veton Surroi)*, str. 368.

³³⁰ Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd 2003, str. 102.

иредентистичке демонстрације повежу са променом или одлагањем планираних уставних амандмана, нити да бујање албанског национализма поставе као посебну тему Централног комитета Србије.

Драгослав Марковић је у својим дневничким забелешкама поводом демонстрација изразио бојазан да би од дешавања у Покрајини „српски националисти могли да направе капитал за себе“, и са незадовољством навео да је на више места чуо да је „Добрица имао право“.³³¹ На овакве ставове поводом демонстрација, албански руководиоци одмах су узвратили противнападом, тако да је Цавид Нимани пред највишим функционерима СКЈ поручио да они на Косову „не могу да објасне зашто су Ђилас, Ћосић и професори још на слободи“.³³²

Један од главних циљева демонстрација било је спречавање нормализације међунационалних односа на Косову и Метохији и јачања национализма код албанског становништва. Насиље на улицама Приштине требало је да унесе страх не само код Срба, већ и код пројугословенских Албанаца, склоних прихватању постојећег државног поретка. Организатор демонстрација Адил Пирева записао је да су главна мета бунта из 1968. године били „српско-југословенски вазали“ из редова Албанаца.³³³

Саопштење Покрајинског комитета СК Косова и Метохије показало је одлучност власти у Приштини да, упркос демонстрацијама, настави са курсом негирања постојања албанског национализма. Саопштење је у целости осудило демонстрације, али не као иредентистичке, већ као „реакционарне“. У целом саопштењу ни на једном месту није употребљен термин албански национализам или албански националисти, тако да се на основу самог саопштења и не може закључити ко је организовао реакционарне протесте. С друге стране, експлицитно је поменуто да ће „шовинистички елементи из редова српског и црногорског народа, потхрањени овим, настојати да изазивају мржњу и неповерење према албанском народу и његовим прогресивним снагама“.³³⁴ Следећа формулација из саопштења у још већој мери је доводила у питање националну припадност виновника демонстрација: „Дужност је комуниста, а посебно комуниста Срба и Црногораца, да указујући на починиоце, смисао и циљеве ових нереда, и борећи се заједно са албанским радним људима јачају

³³¹ D. Marković, *Život i politika 1967–1978, Knjiga prva*, str. 102.

³³² Ћосић Добрица, *Косово*, прир. Ана Ћосић Вукић, Београд 2004, стр. 32.

³³³ A. Pireva, *Demonstrat e para per Kosoven republike (1968). Kujtime*, str. 274, 275.

³³⁴ АЈ, КПР, П-4-б/35, Информација о акцији СК Србије поводом демонстрација у неким градовима Косова и Метохије, 27. новембар 1968–21. јануар 1969; „Саопштење Покрајинског комитета Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију“, *Јединство*, 1. децембар 1968, стр. 1, 2.

поверење у албански народ...“.³³⁵ У настојању да што више истакне приврженост политичком курсу утврђеном после Брионског пленума, Покрајински комитет је делове саопштења формулисао тако да се на основу њих могло закључити да су националистичке демонстрације у Приштини организовали српски националисти.

Посебан изазов за Покрајинско руководство био је останак на линији негирања присуства национализма у покрајинском школству и међу албанском интелигенцијом. Чињеница да су језгро свих демонстрација у Покрајини чинили албански студенти, средњошколци и просветни радници у саопштењу Покрајинског комитета представљена је на следећи начин:

„Креатори савременог национализма су и на овим демонстрацијама показали да се крију иза интелигенције, покушавајући перфидно да своју позицију и платформу прогласе платформом интелигенције. Интелигенција Косова и Метохије, посебно албанске националности, свесна је реакционарности позиције тих снага. Она је то испољила и испољаваће кроз своју приврженост борби за самоуправни социјализам, за доследну националну равноправност и даљи просперитет нашег краја и целе наше заједнице“.³³⁶

Покрајински комитет је овим синтаксичким конструкцијама практично негирао учешће албанске интелигенције у демонстрацијама и означио интелигенцију за носиоца борбе за „самоуправни социјализам, националну равноправност и просперитет заједнице“. На тај начин, ПК је потврдио своју одлучност да настави да заташкава и политички покрива национализам албанске интелигенције и просветних радника у Покрајини.

Одлучујуће смернице за реаговање државе на иредентистичке демонстрације дао је Јосип Броз у интервјуу југословенској штампи у Јајцу 29. новембра 1968. године. У кратком излагању на ову тему он је више пута поручио да ситуацију око демонстрација „не треба драматизовати“ и тиме послао поруку Партији да не предузима превелике мере поводом догађаја на Косову и Метохији:

---

³³⁵ АЈ, КПР, II-4-b/35, Информација о акцији СК Србије поводом демонстрација у неким градовима Косова и Метохије, 27. новембар 1968–21. јануар 1969, Саопштење ПК Савеза комуниста Косова и Метохије.

³³⁶ АЈ, КПР, II-4-b/35, Информација о акцији СК Србије поводом демонстрација у неким градовима Косова и Метохије, 27. новембар 1968–21. јануар 1969, Саопштење ПК Савеза комуниста Косова и Метохије.

„Што се тиче догађаја на Косову, мислим да се сувише те ствари драматизују, да није баш онако како то неки замишљају. Ми смо знали да тамо још постоје елементи старог, који су нам у прошлости, нарочито у току рата, много тешкоћа задали. Још непријатељ тамо постоји, а с друге стране, има мијешања извана. Дакле, ријеч је о једној групи која је нахушкала један мањи дио омладине и студената, који су разбијали излоге, као што то чине на Западу или у готово свим земљама. Мало ко нема таквих случајева. Шта сада ту треба драматизовати?... Косово и Метохија је последњих година постигло огромне успјехе, благодарећи учешћу и помоћи свих других развијених република, па и саме Републике Србије. Према томе, тамо се ништа трагично није догодило. Сада је све свршено и мислим да би било вријеме да се то не преувеличава“.³³⁷

У овом излагању посебно је упечатљиво да је председник суверене земље обзнанио умешаност стране државе у насилне демонстрације у својој земљи и истовремено више пута поновио како се овај случај „не треба драматизовати“, настојећи очигледно да минимизира значај демонстрација и представи их као редовну и уобичајену појаву у европским земљама. Броз је несумњиво страховао да би опсежно бављење узроцима демонстрација довело до преиспитивања постојећег курса на Косову, који је крајем новембра био надомак коначног циља – укидања суверенитета Србије у покрајинама кроз уставне амандмане.³³⁸

Иако је у нередима 27. новембра на Косову и Метохији учествовало неколико хиљада људи, Окружно јавно тужилаштво у Приштини покренуло је поступак против шеснаест лица због кривичног дела непријатељске пропаганде и против једног лица због кривичног дела убиства у покушају. Од шеснаест ухапшених организатора протеста, девет су били студенти, четворо учитељи и наставници, а троје занатлије. Ухапшени учитељ Адил Пирева припадао је националистичкој организацији Адема Демаћија. У извештај Окружног тужилаштва унето је да су оптужени одбијали да било шта кажу о позадини протеста и да одају имена осталих иницијатора и организатора, негирајући умешаност страног фактора. Они су поручили да „жале због причињене

---

³³⁷ „Конференција за штампу председника Републике у Јајцу“, *Јединство*, 1. децембар 1968, стр. 3; АЈ, фонд 837, КПР II–1/153; П. Симић, З. Деспот, *Тито: строго поверљиво. Архивски документи. Друго издање*, стр. 257, 258; М. Мишовић, *Ко је тражио републику. Косово 1945–1985*, стр. 213;

³³⁸ На политику заташкавања албанских демонстрација 1968. године, указао је и Душан Батаковић. Опширније видети: Душан Т. Батаковић, *Serbia's Kosovo Drama. A Historical perspective*, Belgrade 2012, стр. 110–112.

штете, повреде грађана и органа јавне безбедности“.³³⁹ Међутим, неки од ухапшених су полицији говорили да су „са њима њихови професори“ Али Хадри, Сурија Пуповци, Хајредин Хоџа и Фехми Агани, а неки су откривали и имена осталих професора умешаних у организовање демонстраната. Директор Албанолошког института у Приштини Фехми Агани означен је као један од главних идејних организатора демонстрација.³⁴⁰

У Савезу комуниста Србије очекивали су да ће Покрајински комитет Косова и Метохије предузети широку политичку акцију поводом демонстрација. Међутим, акција је завршена после две седмице, тако да су на Трећој пленарној седници Покрајинског комитета средином децембра 1968. године донети закључци о активности чланства, органа и организација Савеза комуниста на свим нивоима и у свим срединама у Покрајини у вези са спровођењем ставова саопштења ПК о демонстрацијама у Покрајини. Као и саопштење ПК, и документ о његовом спровођењу био је у функцији заташкавања демонстрација и заштите организатора. У документу је наведено да је „овај непријатељски акт осуђен у свим друштвеним слојевима, на селу, од стране напредне интелигенције и напредне омладине, у средњим школама и на факултетима, а осудила га је нарочито оштро радничка класа, која је од самог почетка сматрала ову диверзију снага регреса нападом на њене животне и историјске интересе...“³⁴¹

Безбедносни извештаји са Косова и Метохије указивали су на потпуно другачије стање у Покрајини и драстично погоршање ситуације и међунационалних односа након демонстрација. Просветни радници, студенти и ученици средњих школа, не само да нису „осудили демонстрације“, као што је наведено у закључцима Покрајинског комитета, него су покренули снажну кампању и извршили притисак да се ухапшени организатори демонстрација пуште на слободу, а у склопу ове кампање у неким местима организовани су бојкоти наставе, тако да деца три дана нису ишла у школу у знак солидарности са ухапшенима. Припадник службе безбедности Србије Рајко Ђаковић почетком 1969. године схватио је да је Покрајински комитет у Приштини покривао бујање албанског национализма у широким друштвеним слојевима тако што је национализам систематски мистификовао и приписивао га „завери мрачних

---

³³⁹ П. Симић, З. Деспот, *Тито: строго поверљиво. Архивски документи. Друго издање*, стр. 265–267.

³⁴⁰ У демонстрације су били умешани и Веџап Шита, уредник културне рубрике у Рилиндији, као и новинар Хилми Тачи. Опширније: „Koreni kontrarevolucije na Kosovu. Srpska imanja po jeftinjuju“, *Zum Reporter*, 805, 17. decembar 1981, str. 39.

³⁴¹ „Комунисти и радни људи једногласно су подржали Покрајински комитет“, *Јединство*, 16. децембар 1968, стр. 1, 3.

непријатељских сила“, док истовремено није ништа предузимао на обрачунавању са његовим истинским носиоцима.³⁴²

Након три и по седмице, до насилних демонстрација је дошло и у Македонији. У Тетову се 22. децембра окупила група од око 200 Албанаца како би изразила протест због скидања албанске заставе са једне радње. Окупљени су разлупали излоге на поменутој радњи, као и на неколико оближњих објеката, узвикивајући пароле „Тито-Фадил-Партија“, „Доле шовинисти“ и „Доле Ранковић и његова шовинистичка милиција“. Након интервенције милиције, демонстранти су се разишли, да би сутрадан дошло до новог и масовнијег окупљања Албанаца у центру Тетова. Овога пута, демонстранти су покушали да уђу у зграду полиције, а пошто у томе нису успели, упутили су се ка згради Општинског комитета СК Македоније. Демонстранти су заузели зграду, демолирали намештај и истакли албанску заставу. Ускоро је дошло до новог окршаја са милицијом, која је употребила ватрено оружје пуцњима у вис.³⁴³

Иако су нереди у Тетову по броју учесника и последицама били мањег интензитета него демонстрације на Косову и Метохији, македонске власти и јавно тужилаштво реаговали су много оштрије. Кривичне пријаве поднете су против 87 лица, а прекршајне против 101 лица, док је истовремено упозорено 120 људи. Док тужилаштво у Приштини није могло да установи политичку позадину протеста, македонски истражни органи су убрзо установили да се иза демонстрација крила националистичко-иредентистичка група, која је почела организовано да делује од 28. новембра 1967. године. Македонски органи су до детаља установили начин рада и деловање ове групе у протеклих годину дана.³⁴⁴

Различита реакције руководства Србије и Македоније на албанске иредентистичке демонстрације биле су једна од тема седнице Извршног комитета ЦК СКЈ 10. јануара 1968. године. Словеначки комуниста Митја Рибичич поручио је да проблеме албанске народности у Србији и Македонији треба решавати истом тактиком, јер се ради о врло осетљивим питањима. С друге стране, Латинка Перовић је поручила да су се републичка руководства Србије и Македоније усагласила око питања узрока и

---

³⁴² Z. Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberaizma*, str. 272.

³⁴³ P. Marković, „Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. Jedan dokument“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2 (1999), str. 174, 175.

³⁴⁴ Ovakva reakcija makedonskih vlasti na iredentističke demonstracije učvrstila je uverenje da postoje dve politike prema Albancima: Makeodnska, koja je oštija, i srpska, koja je „oportunistička“. Opširnije videti: Z. Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberaizma*, str. 273; P. Marković, „Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. Jedan dokument“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2 (1999), str. 174, 175.

карактера демонстрација, а да су „извесне разлике у погледу тактике за решавање проблема биле нужне“.³⁴⁵ Македонски члан Извршног комитета Киро Хаџи Василев је последње догађаје на Косову и у Македонији означио као „аларм који мора да буде полазна основа за много свестраније и дубље сагледавање ових проблема“.³⁴⁶ Насупрот Брозовој препоруци да се демонстрацијама не придаје велики значај, Василев је инсистирао да оне буду предмет широке анализе и предлагао политичку акцију Савеза комуниста Југославије по овом питању. Василев је препознао недореченост у млакој реакцији југословенског врха на албанске националистичке демонстрације, поготово у контексту политичке кампање у Покрајини након 1966. године. Стога је захтевао већу акцију макар по питању утврђивања узрока демонстрација.

За разлику од Глигорова, српски представник у Извршном комитету и уједно председавајући седнице Мијалко Тодоровић, у свом излагању питање иредентистичких демонстрација на Косову није споменуо. Такав однос Тодоровића према националном питању у Србији свакако је био један од фактора који га је код Броза препоручио за поверавање највиших функција у Савезу комуниста Србије и Савезу комуниста Југославије.

У недељама након демонстрација, у ЈНА је примећена промена понашања код појединих албанских војника у виду појачане недисциплине и већег затварања у себе. У Армији су сматрали да демонстрације захтевају једну дубљу анализу непријатељског деловања у земљи. Почетком 1969. године, због избијања безбедносног изазова на Косову, 749. допунски пешадијски пук премештен је из Врања у Гњилане, а 787. допунски пук из Новог Пазара у Косовску Митровицу. Крајем 1968. године завршена је изградња војног аеродрома Велика Слатина код Приштине са радарским центром на планини Голеш, услед чега је формирана 492. ваздухопловна база и доведена радарска јединица у склопу 31. батаљона ВОЈИН, а годину дана касније на аеродром је пристигла ловачка авијација из Батајнице, Бихаћа и Скопља. Војни аеродром Велика Слатина представљао је окосницу ваздухопловства ЈНА у овом делу Југославије.³⁴⁷

---

³⁴⁵ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, IV/57, 57. седница Извршног комитета ЦК СКЈ одржана 10. јануара 1969. године, Прилог 1.

³⁴⁶ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, IV/57, 57. седница Извршног комитета ЦК СКЈ одржана 10. јануара 1969. године, прилог 1.

³⁴⁷ В. Dimitrijević, „Jedinice jugoslovenske vojske na Kosovu i Metohiji 1945–1999“, *Istorija 20. veka*, XXV, br. 2. (2007), str. 108; АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, IV/57, 57. седница Извршног комитета ЦК СКЈ одржана 10. јануара 1969. године, прилог 1.

Насилне демонстрације на Косову и у Тетову биле су предмет Закључака Централног комитета СКЈ о актуелним питањима остваривања равноправности народности. У првобитној верзији Предлога закључака дошла је до изражаја политика потпуног заташкавања демонстрација и негирања њиховог значаја: „Значај и домашај последњих негативних збивања у једном делу албанске народности не треба преувеличавати нити драматизовати проблеме који из тога произилазе. Савез комуниста и наша друштвена заједница нема разлога за озбиљнију забринутост над овим збивањима (иредентистичким демонстрацијама прим. аут), јер она нису изазвана непринципијелношћу и националном ускогрудношћу у нашој политици“.³⁴⁸ Марко Никезић и Крсте Црвенковски имали су замерке на ову формулацију, сматрајући да она није тачна. Фадиљ Хоџа је поменуте реченице бранио ставом да су то „Титове речи“, након чега је Марко Никезић поручио да се оне користе у свакодневном говору, али да нису прикладне за формални карактер Закључака.³⁴⁹

У новој верзији Предлога закључака, који су објављени на Деветом конгресу СКЈ, текст је делимично преформулисан, тако да је наведено да „организатори оваквих акција, из земље и ван ње, немају пред очима интересе албанске народности“, чиме је још једном послата порука да је део организатора демонстрација долазио из иностранства. Оцењено је и да је „албанска народност одлучно осудила и одбацила овакве реакционарне националистичке покушаје“.³⁵⁰

Упечатљива одлика демонстрација на Косову и Метохији 27. новембра 1968. године било је одсуство реакција из Албаније. Док се албанска штампа током 1967. и 1968. године опсежно бавила бројним аспектима живота у Југославији и нарочито пратила положај албанске националне мањине на Косову и Метохији, инсистирајући на тези о њеној угрожености, о масовним и насилним демонстрацијама у Приштини албанска штампа није објавила ниједан чланак. Тек крајем децембра 1968. године, Хисни Капо је на митингу албанско-кинеског пријатељства споменуо и Албанце са Косова и Метохије, величајући њихову „слободарску традицију“.³⁵¹ У наредним месецима, поред неизвештавања о демонстрацијама, дошло је и до извесног

---

³⁴⁸ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, ХХПА–К.4/9, Седница Групе за израду Предлога закључака ЦКСКЈ о актуелним питањима равноправности народности 27. јануара 1969, Предлог закључка ЦКСКЈ о актуелним питањима равноправности народности, стр. 12.

³⁴⁹ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, ХХПА–К.4/9, Седница Групе за израду Предлога закључака ЦКСКЈ о актуелним питањима равноправности народности 27. јануара 1969. године, 26, 27.

³⁵⁰ R. Rajović, *Autonomija Kosova*, str. 477.

³⁵¹ Опширније видети: Александар Живо тић, „Југославија, Албанија и Чехословачка криза (1968–1971)“, *Токови историје*, бр. 3 (2012), стр. 77.

ублажавања, иначе редовне, антијугословенске кампање у албанским медијима, тако да до лета 1969. године није било пуно антијугословенских натписа у штампи. Истовремено, албанске дипломате су у разговорима са југословенским званичницима негирале умешаност Албаније у догађаје на Косову и у Македонији.

Енвер Хоџа је 5. децембра 1968. године сачинио белешке о демонстрацијама на Косову. Текст је започет негирањем умешаности Тиране у демонстрације, као и негирањем да Албанија уопште има шпијуне на територији Југославије: „Титоисти знају да ми не радимо никакву шпијунажу на Косову“.³⁵² Хоџа је записао да су „Косовари поносни“ и да се „не потчињавају Титовом режиму“, који је оптужио за терористичку политику према Албанцима на Косову и Метохији у претходном периоду: „Ранковићеви злочини су познати. Тито је мислио да угаси ватру, али ватра се сада распламсала и нико не може да је угаси“.³⁵³ У албанској историографији присутно је и мишљење да су ове белешке накнадно сачињене и датиране на 5. децембар 1968. године, како би се релативизовало Енвер Хоџино ћутање о демонстрацијама.

Дипломатски кругови на различите начине су тумачили овакав приступ Албаније поводом иредентистичких демонстрација. Југословенски посланик у Тирани Хрњак, сматрао је да су албанске дипломате биле љубазне према југословенским саговорницима и да је албанска штампа ублажила непријатељско извештавање само док је трајало суђење и кривично гоњење организатора демонстрација на Косову и у Македонији. Хрњак је закључио да су, када су „остварили циљ“, односно оваквим приступом издејствовали смањење затворских казни организаторима, Албанци одмах „прешли у офанзиву“ са намером да Југославију ставе у неповољан положај у односу на Албанију и поново појачали антијугословенску кампању половином 1969. године.³⁵⁴

Секретар румунског посланства у Тирани Мицу сматрао је да албанско руководство није желело да се изјашњава поводом демонстрација како „не би отежало положај припадника албанске народности у Југославији, посебно уочи конгреса СКЈ“.³⁵⁵ Мађарски посланик Матраи сматрао је да албанска штампа није извештавала о демонстрацијама зато што је албанска влада била у њих умешана. Хрњак, коме је

³⁵² AQSH, f. 10, Enver Hoџa, gruppi II, nëndarja III, v. 1968, d. 238, Shënime dorëshkim të Shokut Enver Hoџa date 5. 12. 1968 „Demonstratat e Shqiptarëve në Kosovë”.

³⁵³ AQSH, f. 10, Enver Hoџa, gruppi II, nëndarja III, v. 1968, d. 238, Shënime dorëshkim të Shokut Enver Hoџa date 5. 12. 1968 „Demonstratat e Shqiptarëve në Kosovë”.

³⁵⁴ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 1, Шифровани телеграм посланства СФРЈ у Тирани Државном секретаријату за иностране послове, 11. јул 1969.

³⁵⁵ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 11, Шифровани телеграм посланства СФРЈ у Тирани Државном секретаријату иностраних послова, 25. фебруар 1969.

Матраи ово саопштио, одговорио је да не зна колико су албанска влада и њени органи умешани у демонстрације, али да је антијугословенска кампања из Албаније свакако имала утицаја на расположење демонстраната.³⁵⁶ Политика Тиране је у претходним годинама била до те мере уперена против Југославије, да је мало ко у дипломатским круговима имао дилеме о умешаност Албаније у организовање демонстрација.³⁵⁷

Према мишљењу историчарке Ане Љаљај, Енвер Хоџино ублажавње антијугословенске пропаганде на јесен и зиму 1968. године последица је непосредне интервенције Фадила Хоџе. Пошто мере нормализације односа са Албанијом предузете након 1966. године нису дале резултате, Фадиљ Хоџа је Енверу морао експлицитно да поручи да је у плану доношење уставних амандмана који ће ојачати положај аутономије Косова и да антијугословенски иступи Тиране могу само да угрозе овај процес. Након тога, на јесен 1968. године Албанија је престала са нападима на Тита и Југославију.³⁵⁸

На евентуални усмени договор Тиране и приштинског руководства да се у време доношења уставних амандмана прекине антијугословенска кампања, указује и разговор Енвера Хоџе и Реџепа Дуракуа 1. марта 1969. године. Енвер је тада више пута нагласио да Албанија ни на који начин није умешана у догађаје од 27. новембра у Приштини и замолио Реџепа Дуракуа да то пренесе и Фадиљу Хоџи. Иако је Тирана у месецима након демонстрација игнорисала догађаје на Косову и избегавала да јавно напада Југославију, Енвер Хоџа је у истом разговору са задовољством констатовао да су сви светски медији извештавали о демонстрацијама и да је питање Косова интернационализовано.³⁵⁹

Према извештају Министарства унутрашњих послова Албаније достављеном секретару Централног комитета Партије рада Албаније Рамизу Алији 1972. године, албанска националистичка емиграција је организовање демонстрација 1968. године називала „својим делом“ и у наредном периоду је преко својих канала подстицала албанско становништво Косова и Метохије на излазак на улице и оружану борбу против југословенске власти. Амерички држављанин и председник „Призренске лиге у

---

³⁵⁶ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 11, Шифровани телеграм посланства СФРЈ у Тирани Државном секретаријату иностраних послова, 4. март 1969.

³⁵⁷ Ethem Çeku, „Kosova during 1960–1970. and Albania's position“, *Thesis Kosova*, br. 2 (2009), str. 27, 28.

³⁵⁸ Ana Lalaj, „Ngjashmëri dhe pangjashmëri në lëvizjes e 1968-s (Një vështrim krahasues me demonstratat e shqiptarëve në Prishtinë, Tetovë dhe Shqipëri)“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2018), str. 251–253.

³⁵⁹ AQSH, f. 10, Enver Hoџa, gruppi III, nëndarja IV, v. 1969, d. 337/1. Bisedë e shokut Enver Hoџa, më datën 1.3.1969 me patriotin plak Kosovar Rexhep Duraku, babai i dëshmorit Emin Duraku, 1. III 1969, str. 19.

емиграцији“ Цафер Дева је у извештају означен као главни покровитељ поменутог пропагандног и субверзивног деловања.³⁶⁰

Током шездесетих година комунистичка Албанија је сарађивала са својом националистичком емиграцијом у иностранству у вези са деловањем на Косову и Метохији. Ипак, у одређеним емигрантским круговима, улога Албаније у демонстрацијама у Приштини 1968. године била је критикована као „деструктивна“. На скупу албанских емигрантских организација у Паризу 16. августа 1969. године анализирана је „револуција у Југославији“, како су ословљаване иредентистичке демонстрације у Покрајини крајем новембра 1968. године. Основни закључак скупа био је да су демонстрације „уништили Хоцини агенти“, који су избацили пароле о присаједињењу Косова Албанији и тиме делегитимисали протесте у очима југословенске и светске јавности. Емиграција је закључила да правилна оријентација Албанаца треба да буде захтев за формирање посебне албанске републике у Југославији, која би, поред Косова и Метохије, обухватала и делове Македоније и Црне Горе насељене албанским живљем. Договорено је и да се посебним писмом свим Албанцима у Југославији обрати некадашњи балиста из северне Албаније Мухарем Барјактари, за кога су на скупу проценили да „ужива највише угледа“ међу Албанцима у Југославији.³⁶¹ Ипак, Енвер Хоца је касније негирао умешаност Албаније у иредентистичке демонстрације на Косову, чак и оптужујући југословенско руководство да је организовала демонстрације како би „оптужила Албанце за шовинизам“.³⁶²

Према сазнањима новинара Живорада Михајловића и Николе Дмитровића, приштински историчар и професор на Филозофском факултету Али Хадри је у октобру 1968. године боравио у Риму, где је био у посети Ернесту Количију, министру просвете у фашистичкој влади Албаније и једном од водећих идеолога „Велике Албаније“ за време Другог светског рата. Званично је посета објашњена изразом Хадријеве докторске дисертације. Међутим, Количи је касније тврдио да је до детаља био упознат са припремама и резултатима демонстрација 27. новембра 1968. године.³⁶³ Ово указује да су у припремама демонстрација учествовали и наставници приштинских факултета,

---

³⁶⁰ AQSH, f. 14, Komiteti Qëndror, Arkivi i Partisë -Struktura v. 1972 d. 428, Raporti nga Hasan Mekuli për situatën në Kosovë, 6. IV 1972, 1.

³⁶¹ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 8 Шифровани телеграм амбасаде СФРЈ у Бриселу Државном секретаријату за иностране послове, 26. август 1969.

³⁶² Sabyt Syla, „Qëndrimi i Shqipërisë ndaj demonstrative në Kosovë më 1968“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2012), str. 291.

³⁶³ V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikobanske strategije*, str. 119; „Koren i kontrarevolucije na Kosovu. Balisti i ustaše“, *Zum Reporter*, 805, 17. novembar 1981, str. 39.

иако нико од њих није судски гоњен као организатор демонстрација. Информације о умешаности универзитетских професора у рушилачке демонстрације имале су и југословенске власти, а јављали су се и предлози за постављање питања одговорности Хајредина Хоџе, Алија Хадрија, Дервиша Рожаје, Газменда Зајмија и Сурије Пуповија, који су означени као главни подстрекачи национализма међу студентима. Ипак, предлог је одбачен јер је процењено да би то „имало негативног одраза на читаву интелигенцију која је мукотрпно стварана“.³⁶⁴ Спасоје Ђаковић сматрао је да су ухапшени организатори демонстрација 1968. године заправо били људи који су свесно истакнути у први план и „жртвовани“ као званични организатори, док су главни центри иредентистичког деловања на Косову заштићени од процесуирања.³⁶⁵

Страна штампа је у извештавању о Југославији крајем 1968. године у фокусу држала спољнополитичка питања, пре свега замршени однос Југославије са суперсилама у месецима након Чехословачке кризе. Ипак, водећи западни медији пренели су вест о насилним демонстрацијима на Косову и Метохији. Британски „Дејли Телеграф“ је почетком децембра 1968. године објавио кратак текст о предузетим мерама против изазивача и организатора нереда у Приштини на основу разговора са покрајинским функционером Ризом Сапунџијом.³⁶⁶

Лондонски „Економист“ дао је кратак осврт на албанске демонстрације у Србији и Македонији у којем је једно од главних запажања било да је реакција југословенских власти на демонстрације у Тетову била много оштрија него на демонстрације у Приштини, иако су корени, мотиви и садржај демонстрација били готово идентични. Британски лист изнео је став да иза демонстрација стоји Тирана и да југословенске власти очекују да ће се демонстрације највероватније поновити у наредном периоду. У „Економисту“ је закључено да ће „превазилажење српско-албанског трвења“ бити један од главних изазова за ново руководство СКС на челу са Марком Никеџићем.³⁶⁷

Амбасадор у Француској Иво Вејвода закључио је да су демонстрације на Косову и Метохији добиле приличан, али краткотрајан публицитет у француским медијима, који су као основни извор претежно користили извештаје југословенске штампе и изјаве југословенских званичника о овом догађају. Закључак француских

³⁶⁴ М. Мишовић, *Ko je tražio republiku*, str. 168.

³⁶⁵ S. Ђаковић, *Sukobi na Kosovu*, str. 288.

³⁶⁶ ДАМСП, ПА–1968, Велика Британија, ф. 226, д. 2, Шифровани телеграм амбасаде СФРЈ у Лондону Државном секретаријату за иностране послове, 9. децембар 1968.

³⁶⁷ ДАМСП, ПА–1969, Велика Британија, ф. 36, д. 3, Шифровани телеграм амбасаде СФРЈ у Лондону Државном секретаријату за иностране послове, 17. јануар 1969.

листова био је да су демонстрације „вероватно организоване споља“, а поједини листови су приметили и временску коинциденцију између ових демонстрација и посете начелника генералштаба Кине Албанији.³⁶⁸ Извори о деловању Албаније током шездесетих година у великој мери демантују мишљење појединих западних историчара о „издаји“ албанских националних интереса на Косову од стране режима Енвера Хоџе.³⁶⁹

Поводом демонстрација, на адресу Јосипа Броза стигао је огроман број писама, од којих су већину написали огорчени грађани Приштине српске националности. Они су изражавали незадовољство понашањем и реакцијом покрајинског руководства на демонстрације, сматрајући да је реакција морала бити много одлучнија. Једно од најоштријих писама потписано је са „Мишковић, Приштина“. Овај грађанин је Броза упитао „да ли има образа да слуша обавештења од Вели Деве, Вујовића, Цавида (Ниманија прим. аут.) и осталих партијских руководиоца, који су лично криви за све“. Брозу је замерено што се „дозвољава да се 20 година након проливане крве за слободу и стварање нове Југославије тражи отцепљење и комадање наше земље“.³⁷⁰ Остала писма приштинских Срба поводом демонстрација углавном су истицала одговорност Фадила Хоџе и Вели Деве за потпиривање албанског национализма.

С друге стране, и Албанци су предузели акцију како би предупредили негативне последице демонстрација по остваривање њихових интереса, тако да је Удружење Албанаца у Београду послало писмо Брозу, у којем су демонстрације на улицама Косова и Метохије представиле као позитивну манифестацију. Они су у писму поручили да штампа и телевизија „пласирају дезинформације“ о овом догађају, као и да у паролама „Тито – партија“, „Тито – Фадиљ“, „Желимо републику“ и „Желимо Устав“ нема ничега реакционарног или антијугословенског. Албанци из Београда су инсистирали на томе да у демонстрацијама није било страног утицаја и замолили су Броза да се не предузимају оштре мере против ухапшених организатора.³⁷¹ На Брозову адресу стигло је и писмо „групе студената из Приштине“, са циљем да се докаже да су пет професора приштинских факултета, који су били међу демонстрантима 27. новембра, заправо дошли да студентима „кажу да се смире“ и „да помогну лицима

---

³⁶⁸ ДАМСП, ПА–1968, Француска, ф. 34, д. 2, Шифровани телеграм амбасаде СФРЈ у Француској Државном секретаријату за иностране послове, 6. децембар 1968.

³⁶⁹ Miranda Vickers, James Pettifer, *Albania. From Anarchy to a Balkan identity*, New York 1997, str. 142, 143.

³⁷⁰ АЈ, фонд 837, КПР, II–4–6/35, Писмо грађанина Мишковића Јосипу Брозу 27. новембра 1968. (прстигло 3. децембра 1968).

³⁷¹ АЈ, фонд 837, КПР, II–4–6/35, Писмо удружења Албанаца у Београду Јосипу Брозу.

којима је била неопходна лекарска помоћ“. Писмо анонимних студената, учесника у демонстрацијама, завршено је на следећи начин: „Друже Тито, све што нам кажеш радићемо, али кроз ову нашу грешку не дај балистима, четницима, информбирашима, деформисаним лицима и назадним да нас за њихов рачун одводе и даље“.³⁷²

Једна од преузетих мера након новембарских демонстрација било је формирање посебне комисије у Приштини са задатком да прегледа школске књиге и друге публикације које су се, на основу споразума потписаних између Приштине и Тиране у претходне две године, увозиле из Албаније на Косово и Метохију. Циљ је био да се макар делимично заустави продирање пропаганде из Албаније на Косову и Метохији, које је узело маха после Брионског пленума. Трочлану комисију чинили су по један члан покрајинског СУП-а, покрајинског Секретаријата за просвету и културу и један радник царине.³⁷³ Царинска служба појачала је контролу увоза из Албаније, тако да су 26. децембра 1968. године запленили албански националистички симболи које је предузеће „Прехрана“ из Таковице увозила из Албаније на Косово и Метохију.³⁷⁴ Републички СУП Македоније обавестио је 11. априла 1969. године Државни секретаријат за иностране послове да су у школским књигама и училима која се из Албаније извозе у Југославију били протурани и материјали антијугословенске садржине, попут извода из чланака „Зери и Популит“ у којима је нападана Југославија и њено руководство. Дошло је до заплене одређене количине материјала и блокаде уласка камиона из Албаније у Македонију. Власти у Приштини и Тирани савезним југословенским органима упутиле жалбу због непропуштања камиона са „школским књигама и училима“ у Југославију.³⁷⁵

Демонстрације на Косову и Метохији 1968. године, као и реакције југословенских власти на њих у великој мери су показале општу политичку климу у земљи, која је месец дана касније формализована кроз доношење амандмана на уставе Србије и Југославије.³⁷⁶ Демонтажа Удбе и чистка српских кадрова у покрајинској служби безбедности омогућили су несметан рад бројних националистичких и

---

³⁷² П. Симић, *Распето Косово. Документа о Косову и Метохији*, стр. 116, 117.

³⁷³ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 2, д. 14, Допис Савезне управе царина Државном секретаријату за иностране послове, 19. јун 1969.

³⁷⁴ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 2, д. 14, Допис Савезне управе царина Државном секретаријату за иностране послове, 19. јун 1969.

³⁷⁵ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 2, д. 14, Допис Државног секретаријата за иностране послове Савезној управи царине, 8. мај 1969.

³⁷⁶ Према проф. др Љубодрагу Димићу, демонстрације су легализовале и учврстиле политику која је вођена на релацији покрајина – савезни врх. Опширније видети: Љ. Димић, *Историја српске државности III. Србија у Југославији*, стр. 401–403.

непријатељских организација у Покрајини, које су одлучиле да искористе то што је Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију током 1968. године постепено легитимизовао захтев за претварање аутономне покрајине у албанску републику у Југославији. Организатори су били повезани са националистичким емигрантским круговима у Белгији и Француској, као и са Владом Албаније. Недовољна координација између ова два центра делимично је дошла до изражаја на демонстрацијама, због чега су албанске емигрантске организације оптужиле Енвер Хоџине агенте да су „уништили демонстрације“ јер су пароле о „Републици“ потиснуле у други план, заменивши их паролама о „припајању Албанији“ и „слављењу Енвера Хоџе“. Тиме је, по мишљењу националистичке емиграције, дошло до компромитовања остваривих захтева демонстрација.

Српско руководство, предвођено Марком Никезићем, одлучно је одбацило став да због демонстрација треба преиспитати постојећи политички курс Савеза комуниста према аутономији Косова и Метохије. Уместо тога, Никезић је дао јавну подршку политици која је у Покрајини започета после Брионског пленума, а српско руководство је у догађајима поводом демонстрација преузело улогу курира, који преноси информације између два кључна политичка актера на Косову и Метохији – покрајинског руководства у Приштини и Јосипа Броза. Ниједан од ова два актера није са задовољством дочекао вест о демонстрацијама, пре свега због појаве насиља и пласирања великоалбанских парола.

Начин на који су демонстрације одржане, као и захтеви који су на њима изнети потврђивали су тачност ранијих извештаја Управе државне безбедности о постојању албанског национализма у Покрајини. Ипак, званична реакција Србије и Југославије била је одређена усаглашеним ставом Јосипа Броза и албанских руководиоца да иреденетистичке демонстрације од 27. новембра треба у што већој мери заташкати, како опсежно бављење њиховим узроцима не би довело да преиспитивања постојеће политике Савеза комуниста према Косову и Метохији. Главни организатори и подстрекачи демонстрација, албански професори на приштинским факултетима, заштићени су од стране Партије и задржани на високим државним функцијама као водећи интелектуални ауторитети у Покрајини.

5. Промена Устава Југославије 1968. године и доношење Уставног закона Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово 1969. године

У поверљивој информацији достављеној Министарству спољних послова Албаније од 17. октобра 1967. године наведено је да „групација Бакарић–Кардељ захтева остваривање националне самосталности република на свим нивоима, све до њихове сецесије из Југославије“. У извештају је истакнуто да „ову групу подржава титоистичко руководство Косова, које жели отцепљење од Србије“.³⁷⁷ Начин на који су извршене промене устава Србије и Југославије потврдио је исправност ове процене.

Јавна расправа о уставним променама у Југославији и Србији 1968. и 1969. године вођена је само на Косову и Метохији. Расправа је започета крајем августа 1968. године на посебним зборовима које су организовале општинске конференције Социјалистичког савеза. Међутим, и у Покрајини је ова расправа делимично била у сенци совјетске инвазије на Чехословачку. Приштинско „Јединство“ је о вођењу јавне расправе на тему промене положаја покрајина у Србији први пут известило 2. септембра 1968. године, кратком вешћу да у Косовској Митровици влада „велико интересовање грађана за уставне промене“.³⁷⁸

Јединство је 9. септембра посветило више пажње расправи о уставним променама, уз вест да се у свим општинским конференцијама Социјалистичког савеза у Покрајини одржавају скупови посвећени уставним променама. Иако је Покрајинска комисија за уставна питања до краја априла 1968. године изнела низ предлога који су у многим сегментима покрајине изједначавали са републикама, јавна расправа под окриљем Покрајинске конференције ССРН донела је нове захтеве. Један од предлога на конференцијама био је да се покрајинама загарантује „право на самоопредељење“, уз образложење да је „самоуправност покрајина непотпуна и неефикасна“ без овог права. Такви предлози наилазили су на оштре реакције српских и црногорских учесника општинских конференција.³⁷⁹

Две недеље након заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ПК СКС за Косово и Метохију, 13. септембра 1968. године одржана је заједничка седница Председништва и Извршног одбора ПК ССРН Косова и Метохије. Учесници седнице

³⁷⁷ АQSH, f. 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 17. X 1967, n.a. 44.

³⁷⁸ „У Косовској Митровици велико интересовање грађана за уставне промене“, *Јединство*, 2. септембар 1968, стр. 4.

³⁷⁹ „Почела јавна дискусија о предлогу за измену неких одредаба Устава СФРЈ и изборног система“, *Јединство*, 9. септембар 1968, стр. 3.

изразили су подршку Закључцима ПК СКС за Косово и Метохију. Председник покрајинске Скупштине и председник покрајинске Комисије за промену Статута АП Косова и Метохије Фадиљ Хоџа присутнима је саопштио дванаест основних захтева до којих је Комисија након вишемесечног рада дошла. Први од њих био је да се у Уставу СФРЈ „јасније и потпуније изразе функције Аутономне покрајине као шире друштвено-политичке заједнице“. Други се односио на то да Покрајина „буде изражена као саставни део југословенског федерализма“, односно да да Војводина и Косово постану федералне јединице СФРЈ. У вези са овим питањем, захтевано је да аутономне покрајине имају засебне делегације у Већу народа Савезне скупштине. Изнет је и захтев да се у Устав унесе одредба да се територија аутономне покрајине не може мењати без њене сагласности, као и да се „потпуније изрази основно начело о равноправности народа и народности и њиховог језика“. Захтевана је и „самосталност Покрајине у утврђивању врсте и извора прихода“, могућност доношења закона, као и „луна самосталност Покрајине у сфери правосуђа, уз образовање сопственог врховног суда“. Захтевана је самосталност у извршавању политичко-управних и извршних функција и утврђивање права Покрајине на самоорганизовање и самостално доношење свог највишег акта. Тражена је промена назива највишег акта Покрајине, пошто је процењено да термин „Статут“ није у складу са значајем које аутономне покрајине имају, као и промена имена Покрајине, избацавањем речи „Метохија“. Последњи наведени предлог Комисије био је да се термин „Шиптар“ замени термином „Албанац“.³⁸⁰

На заједничкој седници Покрајинског и Организационо-политичког већа Скупштине Косова крајем септембра 1968. године разматран је и усвојен Извештај о раду Комисије за изучавање Статута Покрајине, као и предложена решења која је Комисија дала за измену и допуну неких одредаба Устава. У извештају је наведено да је Комисија „пошла од претпоставке да аутономне покрајине на својим подручјима врше све послове које и република, осим оних послова који Уставом СР Србије буду утврђени да се врше јединствено за територију читаве републике“, чиме је још експлицитније изнет захтев за суштинским изједначавањем покрајина и република.³⁸¹

---

³⁸⁰ „Уставне одредбе обезбедиће по пуну равноправност народа и народности“, *Јединство*, 16. септембар 1968, стр. 1.

³⁸¹ „Предложена решења за измену неких одредаба Устава су интересу даљег развоја самоуправљања и јачања братства и јединства“, *Јединство*, 30. септембар 1968, стр. 5.

Сви поменути закључци Комисије за изучавање Статута АП Косова и Метохије, као и закључци покрајинских партијских и државних органа, ССРН-а и Скупштине представљали су „списак жеља“ чије остваривање је зависило од воље Републике. Да би се захтеви покрајинске статутарне комисије спровели у дело, било је неопходно да Југославија и Србија промене своје уставе. Неки од закључака су били неодређени, тако да је покрајинска Комисија за изучавање Статута оставила три могућности за нови назив највишег акта, а у вези са многим питањима закључак је био да „нема сагласности“. Комисија је предложила укључивање јавности поводом предлога да се промени назив Аутономне Покрајине Косово и Метохија. Анкете које су урадили пришпински медији показале су недостатак подршке грађана за избацивање речи „Метохија“ из имена Покрајине. Против промене назива били су готово сви Срби и Црногорци, али и значајан број Албанаца, који су у анкетама неретко поручивали да су „навикли на стари назив“ или да им је свеједно како ће се Покрајина звати.³⁸² Ово показује да су албански функционери у покрајинском партијском руководству заступали радикалније ставове од обичног албанског становништва у Покрајини.

Док се на Косову и Метохији у септембру 1968. године развила широка дебата о Уставу Србије и Уставу Југославије, у српској и југословенској јавности ова расправа није вођена, а партијски и државни органи заобилазили су ову тему у својој делатности. Централни комитет ЦК СКС на својој Шеснаестој седници одржаној 20. септембра 1968. године није дотицао питање промене Устава Србије, већ је седница била посвећена припремама за Шести конгрес СКС и изради текста нацрта Резолуције о задацима СК Србије у даљем развоју националне равноправности и братства и јединства народа и народности.³⁸³

Секција за међунационалне односе ССРНЈ је 1968. године одржала само једну седницу посвећену промени Устава СФРЈ. Седница је одржана 15. октобра а на њој су заједно учествовале Секција за међунационалне односе и Секција за комунале. Једини сегмент промене Устава о којем се опширније расправљало на седници било је питање надлежности и права комуна у социјалистичкој заједници. Од 19 учесника који су учествовали у расправи, само двоје су у излагањима дотакли питање промене положаја аутономних покрајина. Словеначки комуниста Владимир Кривиц подржао је предлог да

---

³⁸² „Које име дати Покрајини: Косово и Метохија или само Косово?“, *Јединство*, 11. новембар 1968, стр. 5; „Које име дати Покрајини: Косово и Метохија или само Косово?“, *Јединство*, 2. децембар 1968, стр. 5.

³⁸³ АС, Б-2, ф. 4, Шеснаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 20. септембра 1968. године – стенографске белешке.

се „ојача, конкретизује и прецизира уставни положај покрајина у погледу увођења покрајинских закона, сагласности за промену територија, самосталности покрајинске скупштине, самосталног одређивања висине изворног дохотка, увођења врховног суда Аутономне покрајине и слично“. Наведене промене Кривиц је видео као „афирмацију самоуправљања“ и „афирмацију народа и народности у аутономним покрајинама“.³⁸⁴ Поред њега, питање јачања покрајина споменуо је још једино и члан Покрајинског комитета СКС за Војводину Вукашин Кешел, који је подржао проширивање права и надлежности покрајина.³⁸⁵

Ниједан од преосталих 17 учесника у дискусији није се у свом говору бавио питањем јачања аутономије. Међу дискутантима који су избегли да говоре о теми промене положаја покрајина, већ су се у наступу бавили свим другим сегментима уставних промена (комунама, саставом и већима Савезне скупштине, променом изборног система) био је значајан број учесника из Србије – Рајко Поповић, Мића Саревих, Борислав Пупућ, Александар Јовановић и Живорад Ковачевић. Промену уставног положаја Србије нису споменули ни говорници из Црне Горе – Мрђен Ковачевић и Радоња Вуковић.³⁸⁶ Двогодишња кампања о „неравноправности Албанаца“ у Југославији и обрачун са Добрицом Ћосићем и Јованом Марјановићем на Шестој седници ЦК СКС посејали су очигледан страх код српских кадрова у Партији.

Упадљив је контраст између значаја предложених уставних промена у вези са положајем аутономних покрајина и занемарљиве јавне расправе на ову тему. Секција ССРН Југославије за међунационалне и међурепубличке односе ово питање је узгредно дотакла на једној седници, која је била посвећена промени Устава. С друге стране, иста Секција је у току 1968. и 1969. године одржала три посебне седнице у целости посвећене питању „равноправности језика народа и народности“, као и три седнице у целости посвећене питању „проблема коришћења застава народности“. Контраст је још већи ако се сагледа целокупна активност партије и државе у ширем временском периоду. Од 1967. до 1969. године одржано је више десетина састанака покрајинских,

---

³⁸⁴ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 297, Секција за међунационалне односе, Заједничка седница Секције за међунационалне односе и Секције за питање комуна о најављеном предлогу промене Устава СФРЈ, 15. октобар 1968, стр. 36.

³⁸⁵ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 297, Секција за међунационалне односе, Заједничка седница Секције за међунационалне односе и Секције за питање комуна о најављеном предлогу промене Устава СФРЈ, 15. октобар 1968.

³⁸⁶ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 297, Секција за међунационалне односе, Заједничка седница Секције за међунационалне односе и Секције за питање комуна о најављеном предлогу промене Устава СФРЈ, 15. октобар 1968.

републичких и савезних органа, партијских комитета и комисија, као и комисија Социјалистичког савеза посвећених питањима „равноправности језика народа и народности“ и „коришћењу заставе народности“.

5.1. Укључивање Броза у расправу о уставном положају покрајина

Савезна уставна комисија је 24.октобра 1968. године сачинила текст Предлога уставних амандмана. Текст је сачињен тако да суверенитет Србије у покрајинама буде паралисан. Томе су у прилог ишле одредбе о засебним делегацијама аутономних покрајина у Већу народа СФРЈ, о врховним судовима покрајина, као и формулација да „федерација штити права и дужности покрајина“. ³⁸⁷ Ипак, уз текст Предлога достављена је и Информација, у којој је наведено да су одбачени предлози Комисије за промену Статута АП Косова и Метохије да аутономне покрајине у називу додају епитет „социјалистичке“, да се положај аутономних покрајина регулише „Уставом“ или „Уставним законом“ и да покрајине у Већу народа имају идентичан број посланика као и републике (овом предлог оштро су се успротивили представници осталих република). Уместо тога, предложено је да се положај покрајина регулише „основним законом“, који би тако заменио досадашњи „статут“. Није усвојен ни предлог да се реч Метохија избаци из назива АП Косова и Метохије, док је у вези са настанком аутономних покрајина понуђено компромисно решење, према којем је наведено да су покрајине „настале у Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији“, али и да су „образоване на основу слободно изражене воље становништва покрајина и Србије да се удруже у Социјалистичку републику Србију“. ³⁸⁸ Истог дана када је овај документ сачињен, одржан је и састанак Јосипа Броза и делегацијом Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, након којег ће Савезна и Републичка уставна комисија бити приморане на нове промене Предлога амандмана у складу са жељама Албанаца.

Нови положај аутономних покрајина у Србији био је тема разговора делегације Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију са Јосипом Брозом у Београду 24. октобра 1968. године. Покрајинску делегацију су, као и приликом сусрета из 1967. године, предводили Вели Дева и Фадиљ Хоџа, а уз њих су били Илијаз Куртешки као председник Покрајинске конференције ССРН, Исмаил Бајрами испред Извршног комитета, Илија Вакић као председник Извршног већа и Блажо Радоњић у својству

---

³⁸⁷ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–K.2/2, Материјали разматрани на седници 31. октобра 1968 године, Текст предлога уставних амандмана.

³⁸⁸ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–K.2/2, Материјали разматрани на седници 31. октобра 1968 године, Информација у вези са променама неких одредаба Устава.

секретара Покрајинског комитета. Пријему су као представници ЦК СК Србије присуствовали и Петар Стамболић и Владимир Поповић. Вели Дева је на почетку разговора поново набрајао „позитивне процесе“ у Покрајини у протеклом периоду, истичући да су углед Савеза комуниста Југославије и Јосипа Броза „у порасту“ међу албанским масама. Поручио је да из редова Албанаца „расту прогресивне снаге, радничка класа и напредна интелигенција“, као и да је „основно расположење у шиптарским масама добро и здраво“.³⁸⁹ Ипак, Дева је рекао да је паралелно са појавом „националног буђења“ албанских маса дошло и до појаве „националног романтизма“, како је еуфемистички у јавном дискурсу југословенских комуниста крајем шездесетих година називан албански национализам.³⁹⁰

Дева је потом од Броза дискретно затражио подршку за албанске захтеве у вези са променом Устава, жалећи му се да је „чак и таква обична ствар као што је предлог да се Аутономна покрајина зове Социјалистичка аутономна покрајина био одбијен“. На то му је Тито у моменту одговорио онако како је Дева могао само да прижељкује: „А како другачије да се зове ако не Социјалистичка“. Дева је потом поручио да „у отпору да се покрајина зове Социјалистичка има отпора са старих позиција“ и на тај начин дефинитивно решио један од спорова са српским руководством у своју корист.³⁹¹

Дева је отворио и тему „Републике“, као својеврсног „штапа“ који је српско руководство требало да подстакне да прихвати све остале предлоге у вези јачања положаја аутономних покрајина. Први човек покрајинских комуниста је Брозу рекао да је покрајинско руководство против тога да се Косово прогласи за Републику, а то је објаснио на следећи начин: „Није реч да би (покрајинско руководство прим. аут.) било у начелу против Републике као такве, али реално говорећи, полазећи и од међународне ситуације. стварање Републике не долази у обзир“. Он је напоменуо да је за време дешавања у Чехословачкој покрајинско руководство морало да решава проблеме изазване истицањем захтева за Републиком. Иако је и сам рекао да је у овим захтевима било „испољавања национализма и шовинизма“, Дева је поручио да је ситуација

---

³⁸⁹ АЈ, фонд 837, КПР, II–2/364, Пријем делегације Покрајинског комитета СК Србије за Косово и Метохију, Београд, 24. октобар 1968, Забелешка о разговору председника Тита са члановима делегације Покрајинског комитета СК Космета, стр. 9, 10.

³⁹⁰ Термин „национални романтизам“ употребио је и Марко Никезић приликом састанака Броза са делегатима СКС Србије на Брионима у јануару 1969. године. И други чланови ЦК СКС су у том периоду говорили о „националном романтизму“ код Албанаца. Опширније: Z. Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma*, str. 272.

³⁹¹ АЈ, фонд 837, КПР, II–2/364, Пријем делегације Покрајинског комитета СК Србије за Косово и Метохију, Београд, 24. октобар 1968, Забелешка о разговору председника Тита са члановима делегације Покрајинског комитета СК Космета, стр. 12, 13.

решена тако што је политичко руководство Покрајине „скренуло озбиљну пажњу оним члановима СК који су у јавности наступали са захтевом о стварању Републике“.³⁹² На тај начин, у време када се за мање вербалне деликте ишло у затвор или добијали откази са посла, носиоци захтева за рушењем територијалне целовитости Србије нису били чак ни избачени из Савеза комуниста Србије, нити су сносили било какве друштвене и политичке последице.

Броз је поручио да идеја о давању статуса републике Косову и Метохији „није на линији стварног решења проблема“. Као своје разлоге за такав став навео је да би се тиме створио преседан за Војводину, а можда и „још неке делове Југославије“, као и да би то изазвало озбиљне међународне реперкусије. Као ни претходног пута када је говорио о овој теми, Броз као аргумент против стварања „Републике Косово“ није навео да би то представљало цепање територије Србије и атак на њен интегритет. Захтев за стварањем „Републике Косово“ ни Броз ни Дева нису означили као националистички, већ само као нереалан у датом тренутку.

Броз је изјавио да још није довољно упознат са свим предложеним уставним променама. Стога је затражио да му се одмах припреме предлози, као и целокупан материјал о предлозима измене Устава. На крају излагања, Броз је одао признање покрајинском руководству у Приштини „за његово супротстављање национализму, шовинизму и реакционарним снагама“.³⁹³

Овога пута, Петар Стамболић је наступио са српског државног и националног становишта, изразивши незадовољство што поборници стварања „Републике Косово“ нису сносили никакве реперкусије, тако да су покрајински јавни тужилац и председник одељења Врховног суда, који су јавно иступали са овим предлозима, остали на својим положајима. Стамболић је критиковао и чињеницу да су поједини албански руководиоци кривицу за лоше односе са Албанијом сваљивали на Југославију, након чега му је одмах демантијем одговорио Фадиљ Хоџа, који се осећао прозваним.³⁹⁴

---

³⁹² АЈ, фонд 837, КПР, II–2/364, Пријем делегације Покрајинског комитета СК Србије за Косово и Метохију, Београд, 24. октобар 1968, Забелешка о разговору председника Тита са члановима делегације Покрајинског комитета СК Космета, стр. 13, 14.

³⁹³ АЈ, фонд 837, КПР, II–2/364, Пријем делегације Покрајинског комитета СК Србије за Косово и Метохију, Београд, 24. октобар 1968, Забелешка о разговору председника Тита са члановима делегације Покрајинског комитета СК Космета, стр. 17–20.

³⁹⁴ АЈ, фонд 837, КПР, II–2/364, Пријем делегације Покрајинског комитета СК Србије за Косово и Метохију, Београд, 24. октобар 1968, Забелешка о разговору председника Тита са члановима делегације Покрајинског комитета СК Космета, стр. 21.

Стамболић је изјавио и да се положај Косова и Метохије не може гледати само кроз призму Покрајине, већ и у склопу Србије и Југославије. У супротном, упозорио је Стамболић, „могло би се догодити чак и то да истакнути борци против српског шовинизма дођу на позиције шовинизма“. Први човек СК Србије на састанку је рекао да је Фадиљ Хоџа у својим чланцима у Политици „заузео погрешан став у погледу самоопредељења“, тиме што је инсистирао на праву народности на самоопредељење. То је, према Стамболићевом мишљењу, резултирало покретањем кампање о стварању „Републике“ на Косову и Метохији. Индикативно је да Хоџа није покушао да негира ове Стамболићеве речи. Вели Дева је, на крају састанка, још једном покушао да убеди Тита да „у ниједној оцени покрајинског руководства о односима са Албанијом нема ни трунке тврдње о кривици Југославије за стање односа са Албанијом“. Дева је за овакав став оптужио водећег покрајинског кадровика у високом школству Хајредина Хоџу, тврдећи да „Хајредин Хоџа није члан ужег партијског руководства“.³⁹⁵

Непуних пет месеци након Четрнаестог конгреса ЦК СКС, на којем је Добрицу Ћосића оптужио за „диверзију“ због покушаја отварања српског питања, Петар Стамболић је на састанку код Броза 24. октобра и сам био приморан да направи извесну „диверзију“ у покушају да макар делимично сачува суверенитет Србије у покрајинама. Карактеристично је да је након укључивања Броза у уставну расправу, српско руководство у кратком року одустало од својих позиција по свих пет спорних питања у вези са уставним положајем покрајина.

Истакнути српски функционер са Косова и Метохије Станоје Аксић у октобру 1968. године разговарао је са Титом, у покушају да му изложи све проблеме са којима се српски народ на Косову и Метохији суочавао након Брионског пленума. На основу сачуваних белешки које је припремио, можемо закључити да је Аксић Брозом скренуо пажњу на бујање албанског национализма и сецесионизма на Косову, оличеног у јавном захтевању највиших државних функционера да се Косово издвоји из Србије и конституише као засебна република. Аксић је тада упозорио и на прве демонстрације које су, у склопу ове кампање, почеле да се одржавају широм Покрајине.³⁹⁶ Међутим, бројна писма са Косова и Метохије на Брозову адресу, као и покушаји истакнутих српских кадрова Павла Јовићевића и Станоја Аксића да му изложе српско становиште

---

³⁹⁵ АЈ, фонд 837, КПП, II–2/364, Пријем делегације Покрајинског комитета СК Србије за Косово и Метохију, Београд, 24. октобар 1968, Забелешка о разговору председника Тита са члановима делегације Покрајинског комитета СК Космета, стр. 22–24.

³⁹⁶ *Косово и Метохија. Век важних догађаја*, стр. 160.

на Косову и Метохији, нису дали резултате. Броз је до 1968. године био дубоко укорееен у настојању да у потпуности неутралише политички утицај Србије у Југославији.

На Проширеној седници Председништва ЦК СКЈ 31. октобра 1968. године прва тачка дневног реда била је „Нека актуелна питања из рада Уставне комисије“, а на седници је разматран и припремљени материјал – Информација у вези са променама неких одредби Устава и текст Предлога уставних амандмана. Петар Стамболић је изјавио да је питање покрајина постало политички проблем и да се о томе дискутује у јавности и у штампи. Заправо, дискусија је вођена само на Косову и Метохији, док ЦК СКС није дозволио да иста тема буде предмет јавне расправе у Ужој Србији.³⁹⁷

Стамболић је потом набројао досадашње уступке републичког руководства, односно прихваћене предлоге уставних промена. Први је био да се основне функције аутономних покрајина поново утврђују савезним Уставом, што није био случај у Уставу из 1963. године, у којем је ово питање препуштено републичком Уставу. Друга промена била је у прихватању захтева да аутономне покрајине добију своје врховне судове са положајем републичких врховних судова. Трећа промена била је у томе да се права и дужности покрајина више не утврђују републичким уставом, већ основним актом аутономне покрајине. Стамболић је даље навео да ће на подручју законодавства аутономне покрајине добити широка овлашћења и да ће доносити своје законе у одређеним областима. Одлучено је да се у савезни Устав унесе одредба да аутономне покрајине имају сопствене делегације у Већу народа, независне од делегације Србије, чиме су покрајине добијале статус чинилаца југословенске федерације. Стамболић је навео и да ће се унети одредба да се границе аутономних покрајина не могу мењати без њихове сагласности, као и да ће бити унета нова формулација о настанку аутономних Покрајина у НОР-у и социјалистичкој револуцији.³⁹⁸

Стамболић је поручио и да Уставна комисија Скупштине Србије ипак није изашла у сусрет свим захтевима које су покрајине изједначавале са државама: „Линију коју је негде у овим предлозима и у различитим мишљењима повукла Комисија и за коју ја мислим да је исправна, то је у оним местима где се настоји да се аутономна

---

³⁹⁷ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–K.2/2, Стенографске белешке са Проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ одржане 31. октобра 1968, стр. 5.

³⁹⁸ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–K.2/2, Стенографске белешке са Проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ одржане 31. октобра 1968, стр. 6–8.

покрајина изједначи са републиком у ономе погледу у коме се република јавља као држава“.³⁹⁹

Јосип Броз се на почетку излагања поставио као арбитар између „српске“ и „косовске“ стране, што је одсликавало политички однос снага након Брионског пленума: „Ја бих само хтео ово да кажем, да има формализма и код косовских другова а има формализма и код српских другова“. Пошто је Крсте Црвенковски у излагању изразио страх од могућности да се народностима у Југославији да право на самоопредељење, Броз је поручио да су косовски друговим изнели да се они „апсолутно одупиру тим тенденцијама“. Говорећи о опасности од великосрпског шовинизма, који је означио као „опаснији“ од албанског национализма, Броз је поручио да су за њега од уставних питања важнији економски проблеми, односно дужност Републике и федерације да помажу економски развој Покрајине.⁴⁰⁰

Кардељ је на састанку настојао да објасни зашто Албанци на Косову треба да имају право на самоопредељење до отцепљења, а остале националне мањине у свету не: „Положај Албанаца, с обзиром на њихов велики број и на компактност насељености, не може да се пореди са питањима осталих националних мањина у свету“. Као пример мањине која не може да има право на самоопредељење, Кардељ је навео Италијане у Истри, поручивши да би њихово припајање Италији „са собом повукло и 90% хрватске већине“. Он је навео да је, међутим, „код Косова друго“, јер се „ради о једној компактној већини где се онда може реално постављати проблем да ли Косово треба да буде саставни део Југославије или саставни део Албаније“. Као решење проблема, Кардељ је навео отопљавање односа са Албанијом и укидање постојеће границе између две земље: „Морамо се борити пре свега за измену међународних односа на Балкану, за пријатељске односе са Албанијом, за укидање тих граница какве јесу, за стварање једне атмосфере сасвим друге да би могли онда довести до тога да та граница постане више административна граница него нека граница која дели један народ“.⁴⁰¹

Вели Дева је на почетку свог излагања навео да су захтеви за републиком и други екстремни захтеви из Покрајине били последица националног романтизма и полета: „После Брионског пленума створена је једна атмосфера полета, таласа,

---

³⁹⁹ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–K.2/2, Стенографске белешке са Проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ одржане 31. октобра 1968, стр. 8.

⁴⁰⁰ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–K.2/2, Стенографске белешке са Проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ одржане 31. октобра 1968, стр. 17, 18.

⁴⁰¹ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–K.2/2, Стенографске белешке са Проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ одржане 31. октобра 1968, стр. 24–26.

националног буђења, јако пропраћена са елементима романтизма, јер Шиптари тај романтизам нису никада окусили као и друге нације“. Одмах затим, Дева је отворио конкретна спорна питања у уставним расправама, знајући да ће, као и седам дана раније, наићи на подршку Броза. Овога пута, тражио је конкретну подршку за захтев да се покрајине одреде као конституент федерације: „Неки проблеми који су остали ми сматрамо да имамо јасну представу о њима. Ради се о оном члану 2. Устава Југославије. У суштини прихваћено је да покрајине нису само у оквиру републике Србије, него представљају и елемент федерализма. Е сад то и елемент федерације одржава се у овом ставу два“. Тито се одмах сагласио и поручио: „Практично исто у федерацији“. Дева је потом рекао да у Републичкој и Савезној уставној комисији сматрају да не треба експлицитно нагласити да су покрајине елемент федерације, него „на мала врата“. Броз је био одлучан: „Чим Устав федерације о томе говори, значи (аутономна покрајина прим. аут.) представља и елемент федерације по суштини“.⁴⁰²

Упечатљиво је да Мијалко Тодоровић и Вељко Влаховић у својим говорима на скупу нису ни споменули питање уставног положаја покрајина, а Тодоровић се промене Устава дотакао само у оном делу који се односио на рад Савезне скупштине. Међутим, о питању аутономија у Србији опсежно је излагао први човек Савеза комуниста Хрватске Владимир Бакарић. Он је поручио да се идеја о формирању аутономије на Косову појавила на Вису 1944. године као својеврсна компензација за то што ова територија, због спољнополитичких околности, није могла припојити Албанији након рата. Слично као и Кардељ и Црвенковски, Бакарић се стварању албанске републике на Косову успротивио са образложењем да би тиме „од Албанца створили две нације“. Циљ Бакарићевог говора био је да истакне неопходност максималног јачања албанске аутономије, као компензације за то што није могуће формирати албанску републику у Југославији. Бакарићев предлог био је следећи: „Сматрам да би требало развијати аутономију управо тако да тај део Албанца који овде живе постану један не самостални, него један активни живи центар за развијање и албанске нације са једном перспективом даљег уједињавања са Албанцима тамо. Зато је наравно потребно развијати братство и јединство и средити режим односа насељења на Космету“.⁴⁰³

---

⁴⁰² АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–K.2/2, Стенографске белешке са Проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ одржане 31. октобра 1968, стр. 29–31.

⁴⁰³ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–K.2/2, Стенографске белешке са Проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ одржане 31. октобра 1968, стр. 38, 39.

Броз, Кардељ и Бакарић очигледно су проценили да албанско питање могу темељније искористити као чиниоца у слабљењу Србије уколико покрајину формално задрже у Србији, него уколико је одмах издвоје из њеног састава и конституишу као посебну републику, чиме би отворили ризик од отварања српског питања у Хрватској и Босни и Херцеговини и усмеравања пажње Србије према положају два милиона Срба у ове две републике.

Мирко Тепавац је испред Покрајинског комитета СКС за Војводину поручио да војвођанско руководство подржава сва решења која је предложила Уставна комисија Србије. То међутим, није имало великог утицаја на решавање спорних питања у вези са положајем аутономних покрајина. Едвард Кардељ је у свом другом говору на скупу поручио: „Тако да мени изгледа да треба приступити практички, шта све можемо учинити да би аутономија Косова била таква да би се шиптарски народ осећао стварно, оно што је рекао друг Тито, да се осећа као у својој кући, да се осећа равноправан са свим другим народима Југославије“.⁴⁰⁴

На састанку код Петра Стамболића 4. новембра 1968. године, Предлог уставних амандмана поново је промењен. Одлучено је да се у називу аутономних покрајина дода епитет „социјалистичка“, да се њихов положај уместо „основним законом“ регулише „уставним законом“, чиме је у већој мери истицана њихова државност, а пронађен је „компромис“ за навођење покрајина у члану 2. Устава, у којем су набрајани чиниоци СФРЈ. Првобитан предлог Уставне комисије Србије и Југославије био је да се поред имена пет република наведе Србија и да се потом додају речи „у чијем саставу се налазе Аутономна Покрајина Војводина и Аутономна Покрајина Косово и Метохија“. С друге стране, албански функционери су захтевали да се имена Војводине и Косова и Метохије наведу на идентичан начин као и имена шест република. На крају је договорено да се приликом набрајања чинилаца СФРЈ наведе „Социјалистичка Република Србија, са Социјалистичком Аутономном Покрајином Војводином и Социјалистичком Аутономном Покрајином Косово које су у њеном саставу“.⁴⁰⁵ Тиме су аутономне покрајине индиректно наведене као чиниоци југословенске федерације.

---

⁴⁰⁴ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–K.2/2, Стенографске белешке са Проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ одржане 31. октобра 1968, стр. 58.

⁴⁰⁵ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–K.2/2, Материјали разматрања на седници 31. октобра 1968 године, Текст предлога уставних амандмана; М. Гаталовић, *Бурна времена*, стр. 221, 222;

Промена Устава Југославије и Србије у складу са захтевима албанских руководиоца из Приштине наговештена је на Шестом конгресу Савеза комуниста Србије, одржаном 21–23. новембра 1968. године. Неколико дана пре иредентистичких демонстрација на Косову и Метохији, српски комунисти су у слављеничкој атмосфери изабрали ново руководство. Марко Никезић је заменио Петра Стамболића на месту председника ЦК СКС, а Латинка Перовић је постала секретар партије.⁴⁰⁶ На Конгресу је усвојено седам резолуција, а посебно је значајна Резолуција о самоуправним односима у друштвено-политичком систему, у којој је поручено је да „комунисти Србије сматрају важним политичким задатком јачање положаја аутономних покрајина као самоуправних друштвених политичких заједница“. Резолуција је полазила од тога да су покрајине „елемент југословенске федеративне заједнице“, што је било у супротности са тада важећим Уставом. У тексту је наведено да је „историјска чињеница да су аутономне покрајине стекле статус посебних политичко-територијалних заједница у току НОБ-а и социјалистичке револуције“. Поред тога што је била у супротности са историјским чињеницама, ова реченица из резолуције је била и у супротности са Уставом Србије, у којем је констатовано да су аутономне покрајине настале доношењем закона о њиховом установљењу и устројству, у септембру 1945. године.⁴⁰⁷ Неуставне формулације усвојене у форми „резолуције“ на Шестом конгресу СКС наговештавале су скору промену Устава Србије и Југославије.

Поред седам резолуција, на конгресу је донет нови Статут Савеза комуниста Србије, према којем су СКС за Војводину и СКС за Косово и Метохију, постали Савез комуниста Аутономне Покрајине Војводине и Савез комуниста Аутономне Покрајине Косова и Метохије, чиме је реч „Србија“ избачена из назива покрајинских партијских организација. Покрајински савези комуниста добили су фактичку самосталност у односу на СКС и право да сами уређују своје организације.⁴⁰⁸ Као и 1945. године, промена партијске организације у Србији претходила је промени државне структуре.

Упечатљиво је да је непуних месец дана након што се Јосип Броз непосредно укључио у расправу о промени уставног положаја Србије дошло до заокрета у односу српског руководства према спорним захтевима из Приштине. Формулације о

---

⁴⁰⁶ „Пуна слобода и равноправност народа и народности услов јединства“, *Јединство*, 25. новембар 1968, стр. 1, 3–5.

⁴⁰⁷ СКС је у овој Резолуцији позвао на „одлучну политичку борбу против свих покушаја оживљавања велико државних, унитаристичких тенденција и идеја интегралног југословенства“. Опширније: *Шести конгрес Савеза комуниста Србије*, Београд 1968, стр. 63–65; „Пуна слобода и равноправност народа и народности услов јединства“, *Јединство*, 25. новембар 1968, стр. 4.

⁴⁰⁸ *Шести конгрес Савеза комуниста Србије*, стр. 114, 115.

покрајинама као конституентима југословенске федерације, које су „настале пре него што су ушле у састав Србије“, српско руководство је до средине октобра 1968. године одбијало да прихвати. Међутим, 23. новембра 1968. године, оне су постале саставни део Резолуције са Шестог конгреса СКС.

Два дана касније, 25. новембра 1968. године, Милентије Поповић је у Савезној Скупштини изложио коначан Предлог уставних амандмана, у којем су се наша и преостала два спорна захтева косовскометохијских Албанаца, које је српско руководство одбацивало до састанка са Брозом 24. октобра 1968. године: у називима аутономних покрајина додат је епитет „социјалистичка“, а из назива покрајине Косова и Метохије избачена је реч „Метохија“.⁴⁰⁹ По свему судећи, Броз је одиграо одлучујућу улогу у коначном формулисању уставних амандмана и подстицању руководства Србије да подржи све спорне захтеве из Приштине.

5.2. Промена Устава Југославије 1968. године

Власти Албаније прилично су касно сазнале за намеру југословенских власти да промене карактер Аутономне Покрајине Косова и Метохије у правцу јачања њене самосталности и смањивања утицаја Србије. Почетак јавне расправе у Покрајини о промени положаја АП Косова и Метохије у августу 1968. године изазвао је огромно интересовање албанског посланства у Београду, које је настојало да прикупи што више информација о овој теми. Приликом извођења представе „Хенрик IV“ у Југословенском драмском позоришту у Београду, представник албанског посланства пришао је помоћнику председника Савезног секретаријата за образовање и културу Пајазиту Нушију, започевши разговор на албанском језику. Представник албанског посланства је рекао да је на основу писања југословенске штампе „стекао утисак да Косово и Метохија треба да добије статус републике“, на шта му је Нуши одговорио да је то „једна од присутних идеја у дискусији“. Нуши је поновио званичну платформу ПК СКС за Косово и Метохију према којој су залагање да Косово добије статус републике, као и залагање да аутономија остане на постојећем нивоу представљали „два екстремна

---

⁴⁰⁹ На тај начин, није уважен чак ни компромисни предлог, према којем би назив покрајине на српском остао „Косово и Метохија“, док би на албанском језику гласио „Kosova“. Видети: *Izмене u saveznom ustavu*, Beograd 1969, str. 24.

гедишта“. Он је поручио и да је опште прихваћено мишљење да је „неопходно обogaћивање садржаја аутономних покрајина“. ⁴¹⁰

Совјетска штампа је, упркос привременом захваљењу односа Југославије и СССР након Прашког пролећа и интервенције у Чехословачкој, исказивала одређено поштовање према Југославији и њеном суверенитету тиме што није извештавала о унутрашњим проблемима са којима се Југославија суочавала. Московска штампа је углавном извештавала о спољнополитичким потезима Југославије на светској политичкој сцени, и ово извештавање је крајем 1968. године било позитивно и у пријатељском тону. ⁴¹¹ Америчка штампа нешто опширније је извештавала о унутрашњим питањима у Југославији, са посебним интересовањем за студентске демонстрације на лето 1968. године, у којима је препознала облик борбе за демократизацију и либерализацију југословенског друштва. Ипак Американци су у току 1968. и 1969. године били наклоњени Југославији и њеном суверенитету, пре свега због догађаја у Чехословачкој и страха да би слична совјетска интервенција могла да се деси и у Југославији. ⁴¹²

За разлику од совјетске и америчке штампе које су биле концентрисане на спољнополитички положај Југославије у контексту Чехословачке кризе, проницљиви британски новинари посвећивали су више пажње унутрашњим догађањима у Југославији, и њеној комплексној унутрашњој структури, која је додатно закомпликована уставним амандманима крајем године. Британски „Економист“ нарочиту пажњу је посветио демонстрацијама на Косову и Метохији 1968. године и различитим реакцијама југословенског руководства на демонстрације у Приштини и Скопљу. ⁴¹³

У време усвајања уставних амандмана 1968. године, Југославија је имала пријатељске односе са обе суперсиле, док је изолована и сиромашна Албанија, у истовременом сукобу са СССР и САД, непрекидно водила непријатељску кампању против југословенског руководства. На основу расположивих извора, дошли смо до

---

⁴¹⁰ ДАМСП, ПА–1968, Албанија, ф. 1, д. 4, Забелешка о приватном разговору Пајазита Нушија, помоћника председника Савезног секретаријата за образовање и културу са представником албанског посланства у Београду, 3. октобар 1968.

⁴¹¹ ДАМСП, ПА–1968, СССР, ф. 159, д. 3, Телеграм југословенског посланства из Москве Државном секретаријату за иностране послове, 4. децембар 1968.

⁴¹² ДАМСП, ПА–1969, САД, ф. 155, д. 6, Допис амбасаде СФРЈ Државном секретаријату за иностране послове, 10. октобар 1969.

⁴¹³ ДАМСП, ПА–1969, Велика Британија, ф. 36, д. 3 Шифровани телеграм амбасаде СФРЈ у Лондону Државном секретаријату за иностране послове, 17. јануар 1969.

закључка да спољнополитички фактор не само да није имао улогу у настојању Јосипа Броза да кроз уставне амандмане ослаби суверенитет Србије на Косову, него је у извесној мери представљао препреку овој намери.

Коренита промена устројства Југославије и Србије, праћена је и променом Статута Савеза комуниста Југославије. У новом Статуту СКЈ, чији је творац био Едвард Кардељ, као једини фактор који уједињује републичке савезе комуниста наведен је „заједнички програм борбе за остваривање историјских интереса радничке класе и социјалистичких стремљења народа Југославије“. Истовремено је наведено да „као самосталне организације у јединственом Савезу комуниста Југославије, савези комуниста социјалистичких република сnose заједничке одговорности за утврђивање и спровођење политике“.⁴¹⁴ Иако су овакве формулација у великој мери доводиле у питање сврху постојања јединствене југословенске Партије, Кардељ је сматрао да је у њима била јасно изражена и јединствено СКЈ и самосталност националних организација. Нови Статут додатно је ојачао положај покрајинских савеза комуниста, који су формално остали у саставу Савеза комуниста Србије. Председник покрајинске организације Савеза комуниста је, према новом Статуту, аутоматски био коопитиран у Председништво ЦК Савеза комуниста Југославије.⁴¹⁵

У јеку летњег одмора, 17. јула 1968. године, Савезно веће покренуло је процедуру за промену Устава Југославије у седам области, од којих се једна односила на „уставни положај и функцију аутономних покрајина“.⁴¹⁶ Савезна комисија за уставна питања сачинила је први Нацрт предлога уставних амандмана крајем септембра 1968. године, али га није објавила у јавности, како би текст у наредним месецима могао да се коригује интервенцијама државног и партијског врха. Коначан Предлог промене Устава је у Савезну Скупштину стигао тек у другој половини новембра 1968. године. Председник Комисије за уставна питања Савезне скупштине Милентије Поповић 25. новембра излагао је експозе поводом предлога уставних амандмана. Он је тада поручио да предложене уставне промене значе „усклађивање уставног положаја аутономних покрајина са њиховим стварним друштвено-економским и политичким положајем на достигнутом степену развита самоуправљања и социјалистичке демократије“.

---

⁴¹⁴ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, П/36, Стенографске белешке са 11. седнице Централног комитета СКЈ, одржане 2. децембра 1968, стр. 103.

⁴¹⁵ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, П/36, Стенографске белешке са 11. седнице Централног комитета СКЈ, одржане 2. децембра 1968, стр. 114.

⁴¹⁶ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Drugi tom*, стр. 407, 408.

Поповић је поручио да се амандманима отклањају „извесне слабости, нејасноће и противречности у досадашњем тексту Устава“.⁴¹⁷

Последња шанса за српско руководство да заустави доношење уставних амандмана биле су иредентистичке демонстрације на Косову и Метохији 27. новембра 1968. године. Неочекивани излив албанског национализма приликом демонстрација грубо је демантовао постулате постбрионске кампање, на којима су се темељили и захтеви за јачањем положаја аутономних покрајина. Међутим, Марко Никезић и ново руководство ЦК СКС, одбацили су предлоге да се темељно преиспита постојећи курс према Косову и Метохији и евентуално постави питање одговорности покрајинских руководилаца за тамошње стање. Осам дана након иредентистичких демонстрација, 5. децембра 1968. године Никезић је на седници ЦК СКЈ изнео низ похвала на рачун косовскометохијског руководства и Покрајинског комитета за Косово и Метохију, посебно наглашавајући његово „сукобљавање“ са албанским шовинизмом.⁴¹⁸ Фадил Хоџа је касније о мандату Марка Никезића говорио као о позитивном по „интересе Косова“.⁴¹⁹

Веће народа Савезне скупштине усвојило је предлог уставних амандмана 16. децембра 1968. године. На седници Савезног већа 18. децембра дошло је до неочекиване расправе по питању промене Устава. Предлог уставних амандмана подржали су Вида Томшић, Душан Петровић Шане, Дане Олбина, Максо Баће, Блашко Јаневски, Милош Жанко, Душан Секић, Рамиз Црнишанин, Светозар Ђорђевић, Средоје Урошевић, Марјан Брецељ и Милентије Поповић. Међутим, Загорка Јовановић изразила је противљење новој промени Устава, заступајући став да честе промене Устава показују извесну нестабилност политичког и правног система. Она је поручила да није јасно образложена потреба за доношењем уставних амандмана, поготово што је и у постојећем Уставу постојала „јасна гаранција националне равноправности“.⁴²⁰ Указавши да „бројни еминентни правници оштро критикују предложена начела“, Јовановић је приметила да на основу предложених амандмана „Веће народа може лако да постане чинилац који не спаја, већ који дезинтегрише“. Она је указала и да према

---

⁴¹⁷ *Izmene u saveznom ustavu*, str. 24.

⁴¹⁸ М. Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, str. 102.

⁴¹⁹ V. Surroi, *Fadil Hoxha në veten e pare (me shënime dhe parathënie të Veton Surroi)*, str. 368.

⁴²⁰ *Izmene u saveznom ustavu*, Beograd 1969, str. 49.

новим уставним одредбама неће имати ко да заступа интересе Југославије у Савезној скупштини, пошто је све подређено интересима република и покрајина.⁴²¹

На истој линији било је и излагање Чедо Капора, посланика из Босне и Херцеговине, који је приметио да рад на припреми предлога није био адекватан консеквенцама предложених измена и стога предложио да се доношење уставних амандмана одложи. Свој предлог Капор је образложио тиме што се ради о сувише крупним променама да би се донеле у тако кратком временском року: „Нема толико озбиљних разлога који нас упућују да треба баш сада и на брзину да вршимо тако крупне измене. Ја ни законе не бих мењао у таквом растојању, а још мање Устав“.⁴²² Ипак, након завршетка дебате, Чедо Капор је повукао предлог да се одложи разматрање уставних амандмана.

На истој седници, Савезно веће је најпре прихватило предлог Скупштине АП Косова и Метохије да се назив ове покрајине промени у „Социјалистичка аутономна Покрајина Косово“. Након тога, Веће се појединачно изјашњавало о сваком амандману. Савезно веће је 18. децембра усвојило све предложене уставне амандмане.⁴²³ Ипак, излагања Загорке Јовановић и Чедо Капора на овој седници Савезног већа, уз „диверзију“ Добрице Ћосића и Јована Марјановића на Четрнаестој седници ЦК СКС, представљају ретке примере српског отпора постбрионској политици југословенског политичког врха.

На заједничкој седници Савезног већа и Већа народа 26. децембра 1968. године усвојени су амандмани VII – XIX на Устав Југославије.⁴²⁴ Амандман XVIII у целости се односио на аутономне покрајине. Чланом 2. овог амандмана наведено је да „федерација штити Уставом утврђена права и дужности аутономних покрајина“, чиме је Србија постављена у неравноправан положај у односу на остале републике у Федерацији. Србија је изгубила право да самостално уређује положај аутономних покрајина у свом саставу, већ је за сваку евентуалну промену морала да добије одобрење од представника осталих република у југословенској федерацији.

Чланом 1. амандмана XVIII наведено је да су аутономне покрајине настале „у заједничкој борби народа и народности Југославије у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији и, на основу слободно изражене воље становништва –

---

⁴²¹ Исто, стр. 51.

⁴²² Исто, стр. 62.

⁴²³ Исто, стр. 83.

⁴²⁴ *Iz mene u saveznom ustavu*, Beograd 1969, str. 87; *Kosovo u Metohija. Vek važnih događaja*, стр. 161.

народа и народности покрајина и федералне Србије, удружиле су се у Социјалистичку Републику Србију у оквиру Социјалистичке Федеративне Републике Југославије“. Ова формулација је, поред истицања „недодирљивости“ покрајина као „тековина НОБ-а и револуције“ имала за циљ да релативизује њихову припадност Републици Србији и индиректно им омогући право на самоопредељење.⁴²⁵

Попут шест република југословенске федерације, аутономне покрајине добиле су своје врховне судове. Територија аутономне покрајине није могла да се мења без сагласности скупштине аутономне покрајине. У амандману VII, поред набрајања шест република које су чиниле СФРЈ, наведене су и социјалистичке аутономне покрајине у саставу Србије, чиме је аутономним јединицама индиректно признат статус конституената југословенске федерације. Према члану 1. амандмана VIII, Веће народа се, уместо дотадашњих шест, састојало од осам чинилаца, пошто су, поред шест република, засебне делегације у Већу народа стекле и аутономне покрајине. Овим променама, суверенитет Србије на 36,6% њене територије био је паралисан. Процес развлашћивања Србије праћен је и њеним симболичним понижењем – избацивањем речи „Метохија“ из назива Аутономне Покрајине Косова и Метохије.⁴²⁶

5.3. Стварање „Косовског проблема“ као циљ југословенског режима

Једна од првих промена коју су донели уставни амандмани 1968. године огледала се у томе што је Косово од стране водећих југословенских комуниста проглашено за „највећи проблем у Југославији“. Раније се на партијским форумима говорило о проблемима економије, здравства или школства у Покрајини, или о проблемима албанске народности, али Косово и Метохија није у целини проглашавано за „проблем“. Чак и у време кампање за уставне амандмане 1968. године ова промена је у јавности представљана као „природно заокруживање положаја покрајина у социјалистичкој заједници“ и „обогаћивање њиховог садржаја у складу са степеном друштвено-политичког развика“. Међутим, непосредно након што су уставне промене извршене, Косово је у југословенском јавном дискурсу постало синоним за проблем у функционисању државе.

---

⁴²⁵ Како би додатно релативизовали припадност покрајина Србији, уставописци су употребили термин „удружиле“, иако су представничка тела Војводине и Косова и Метохије 1945. године донеле одлуке о „прикључењу“ Србији. Опширније видети: *Izmene u saveznom ustavu*, str. 96; *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 45.

⁴²⁶ *Izmene u saveznom ustavu*, str. 86, 87.

Јосип Броз је у разговору са водећим руководиоцима Савеза комуниста Србије на Брионима 24. јануара 1969. године, у склопу припрема за Девети конгрес СКЈ, поручио следеће: „Мислим да је од свих наших крајева најтежи проблем Косово. И баш зато што видимо да је то најтежи проблем, најделикатнији с обзиром на границу са Албанијом, морамо му посветити већу пажњу, премда смо ми на Косову и до сада много више учинили него што је Албанија за себе“.⁴²⁷

Из начина на који је Броз говорио о овој теми, стиче се утисак да је Косово као „најтежи проблем СФРЈ“ заправо био циљ његове политике и доношења уставних амандмана 1968. године. Броз је водећим српским комунистима споменуо идеју да Косово постане република, чиме је поново актуелизовао ову тему: „Ја мислим, кад се ради о питању Републике на Косову, кад се ради о националном питању, тамо да ми морамо то још на Конгресу тачно утврдити... Ми ћемо морати да тачно одредимо место и карактер Косова и шта оно заправо представља у овој равноправној заједници“.⁴²⁸ Непуних месец дана након усвајања амандмана на Устав СФРЈ који су дефинисали потпуно нови положај аутономије Косова, Броз је својим сарадницима поручио да се заправо не знају „место и карактер Косова“, као ни „шта оно представља у Југославији“. Ова изјава указује да уставни амандмани из 1968. године нису представљали решење проблема Косова и Метохије, већ његово отварање. Броз је спомињањем „републике“ на Косову поново легитимисао ову идеју као дозвољену у јавном дискурсу, без обзира на то што је она у неколико наврата одбачена приликом дискусије о уставним амандманима 1968. године. Тиме је послао поруку да процес слабљења Србије није завршен и да ће српски комунисти у наредном периоду морати да буду спремни за нове уступке.

У наставку излагања, Броз се дотакао и питања отцепљења, односно припајања Косова Албанији: „Да видимо сад питање мањина тамо. Ја не признајем мањине него етничке групе. Заправо Црногорци и Срби су постали етничке групе тамо јер ви (обраћајући се Фадиљу Хоци и Вели Деви прим. аут) имате већину тамо. Али, због те већине, не може се сада рефлектирати на право отцепљења, јер ту има више

---

⁴²⁷ АЈ, фонд 837, КПР, II-3-а-1/76, Разговори председника Тита са представницима социјалистичких република у вези са предстојећим IX конгресом СКЈ, Забелешка о разговору Председника Републике Јосипа Броза Тита са представницима Социјалистичке републике Србије на Брионима 24. јануара 1969, стр. 71.

⁴²⁸ АЈ, фонд 837, КПР, II-3-а-1/76, Разговори председника Тита са представницима социјалистичких република у вези са предстојећим IX конгресом СКЈ, Забелешка о разговору Председника Републике Јосипа Броза Тита са представницима Социјалистичке републике Србије на Брионима 24. јануара 1969, стр. 69.

елемената... Уосталом, куда отцепљење? Ка Албанији? Присаједињење Албанији која је на далеко нижем нивоу развоја него што је Југославија!... У Југославији, Косово, то јест шиптарски народ, може да се развија, итд.⁴²⁹

Овим, наизглед, неозбиљним реченицама, Броз је водећим руководиоцима Савеза комуниста Србије диктирао смернице за однос према теми Косова у наредном периоду. Поручио је да су Срби и Црногорци фактички постали мањина у Покрајини, да је реч „Косово“ синоним за „албански народ“, као и да већина Албанаца жели припајање Албанији, али да то ипак није оствариво. Броз је, по свему судећи, био свестан да ће донесени амандмани дугорочно повећати постојеће и стварати нове проблеме у функционисању Србије и Југославије, због чега је комунисте у Србији припремао на мирење са губитком републичког суверенитета у покрајинама, али и са и стањем перманентне нестабилности на простору Косова и Метохије.

Највећи степен лојалности Брозовој косовској политици исказивао је Марко Никезић, који је председникове основне тезе додатно разрађивао и теоријски уобличавао. Он је поручио да ће за Албанију „вечито постојати питање Косова“, и то из разлога што „сваки трећи Албанац живи у Југославији“. Никезићев поглед на косовскометохијско питање може се наслутити из следећих његових речи: „Ми ћемо морати и конкретније мере да предузмемо, прво да решењем проблема на Косову створимо услове да Албанци и објективно буду равноправни. А то значи створити услове да се они осећају као код куће.“⁴³⁰ Месец дана након фактичког укидања суверенитета Србије у покрајинама и на крају деценије током које је дошло до масовног исељавања Срба са тог простора услед политичког притиска, Никезић је као приоритетни задатак Партије на Косову навео обезбеђивање „равноправности Албанаца“. Тиме је подупирао тезу о „угрожености већине“ у косовској аутономији, под којом је шездесетих и седамдесетих спровођена интензивна албанизација Покрајине.⁴³¹

---

⁴²⁹ АЈ, фонд 837, КПР, II-3-a-1/76, Разговори председника Тита са представницима социјалистичких република у вези са предстојећим IX конгресом СКЈ, Забелешка о разговору Председника Републике Јосипа Броза Тита са представницима Социјалистичке републике Србије на Брионима 24. јануара 1969, стр. 69.

⁴³⁰ АЈ, фонд 837, КПР, II-3-a-1/76, Разговори председника Тита са представницима социјалистичких република у вези са предстојећим IX конгресом СКЈ, Забелешка о разговору Председника Републике Јосипа Броза Тита са представницима Социјалистичке републике Србије на Брионима 24. јануара 1969, стр. 85.

⁴³¹ Душан Чкречић је Никезићеву изјаву: „Са Косметом ћемо дуго имати проблема“, означио као „пророчанску“, не уочавајући да је Никезић својим потезима од 1968. до 1972. године дао значајан

Брозова концепција Косова као „проблема“, чијим су економским јачањем и културним уздицањем морали посебно да се баве савезни органи прихваћена је и спровођена у наредном периоду, тако да је на Осмој седници Председништва СКЈ 1970. године развој Косова био посебна тачка дневног реда, а овом питању били су посвећени и Закључци са седнице.⁴³²

Још једна промена која се назирала у разговору Броза са српским руководством 1969. године огледала се у томе што се о Косову више није говорило као о проблему Србије, већ као о проблему Југославије. И на овом питању важну улогу имао је Марко Никезић, који је насупрот потреби Албанаца за „равноправношћу“, истицао бригу људи за „интегритет Југославије“ и „очување југословенске заједнице“, не спомињући Србију и њене интересе као републике чији је Косово саставни део.⁴³³ Појава Косова као „најтежег проблема“ у Југославији након двадесет и пет година комунистичке власти, између осталог је требало да заташка друге велике националне и економске проблеме у држави.

Са Никезићем на челу Савеза комуниста Србије, одбрана српских националних интереса сведена је на индивидуалне молбе појединих функционера Јосипу Брозу да промени постојећи партијски курс према Косову и Метохији. Поред Станоја Аксића, један од таквих покушаја начинио је и Павле Јовићевић, предратни функционер КПЈ, секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију 1943–1944. године и председник Скупштине АКМО 1956–1960. године. Јовићевић је Брозу послао писмо, у којем је навео да готово никакве конкретне политичке мере нису спроведене поводом иредентистичких демонстрација и да заговорници одвајања Косова од Србије и даље заузимају највише државне функције у Покрајини. Јовићевић је поручио Брозу да албански националисти заводе својеврсни режим страха на Косову, што за последицу има узнемиреност Срба и Црногораца и њихово појачано иселљавање из Покрајине. Као

допринос реализацији свог предвиђања. Видети: Душан Чкречић, *Поглед искоса. Људи, судбине, коментари*, Београд 2009, стр. 249.

⁴³² АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/144, Осма седница Председништва ЦК СКЈ, 3. јун 1970, ауторизоване стенографске белешке, стр. 80 -110, Закључци Председништва СКЈ о актуелним, друштвеним, економским и политичким питањима развоја Социјалистичке аутономне покрајине Косово.

⁴³³ АЈ, фонд 837, КПР, II-3-а-1/76, Разговори председника Тита са представницима социјалистичких република у вези са предстојећим IX конгресом СКЈ; Забелешка о разговору Председника Републике Јосипа Броза Тита са представницима Социјалистичке републике Србије на Брионима 24. јануара 1969, стр. 84.

одговорне за наведено стање, Јовићевић је означио Фадила Хоџу и Цвида Ниманија, које је оптужио да су највише допринели „распламсавању ситуације“.⁴³⁴

О Косову се разговарало и 27. јануара 1969. године на седници Групе за израду „Предлога закључака ЦКСКЈ о актуелним питањима равноправности народности“ у оквиру Комисије за међунационална и међурејубличка питања. Нацрт текста о којем се расправљало углавном су чиниле основне тезе из разговора Јосипа Броза са руководством Србије и Македоније о Косову и Албанцима, а главну реч у дискусији имали су функционери који су неколико дана раније о овој теми највише разговарали са Брозом – Марко Никезић и Крсте Црвенковски. Њихова опширна излагања повремено су била прекидана кратким упадицама Фадила Хоџе и Латинке Перовић.

Једна од централних тема дискусије био је појам „самоопредељења“. Никезић је изјавио да је једном приликом, „морао да се извлочи“ када му је на некој конференцији постављено питање: „Ако већа нација има право на самоопредељење, шта је са малом“. Потом је објаснио да је он на становишту да се „не може разбијати Југославија“ и да „комадање Југославије не би било прогресивно нити би служило интересу ма којем од њених народа“.⁴³⁵ Никезић је и овога пута избегао да се отворено супротстави „комадању“ Србије, већ је искључиво стао у одбрану територијалне целовитости југословенске федерације. Крсте Црвенковски је експлицитније био против употребе појма самоопредељење, поручивши да је „КПЈ за педесет година постојања једном избацио паролу самоопредељења, и то 1929. године“.⁴³⁶

Упечатљива одлика политичких расправа у Југославији крајем шездесетих година било је отварање најосетљивијих националних питања, али уз њихово стриктно просторно ограничавање на Србију и питање положаја покрајина и албанске националне мањине. Приликом свих расправа о проблемима равноправности народа и народности, идеји стварања нове републике или омогућавању права на самоопредељење, неписано правило било је да се ова питања смеју покретати искључиво када је реч о положају Албанаца у Србији, док је истовремено било незамисливо да се поменуте идеје и осетљиве националне теме покрену у контексту положаја српског народа у Хрватској, Босни и Херцеговини или Црној Гори.

---

⁴³⁴ М. Гаталовић, *Бурна времена. Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, стр. 187, 188.

⁴³⁵ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, ХХПА–К.4/9, Седница Групе за израду Предлога закључака ЦКСКЈ о актуелним питањима равноправности народности 27. јануара 1969. године, стр. 23.

⁴³⁶ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, ХХПА–К.4/9, Седница Групе за израду Предлога закључака ЦКСКЈ о актуелним питањима равноправности народности 27. јануара 1969. године, стр. 16, 17.

5.4. Промена Устава Србије и доношење Уставног закона Косова

У сенци припрема за Девети конгрес СКЈ и отварања бројних спољнополитичких и економских тема, прошла је вест да је Скупштина Србије 29. јануара 1969. године једногласно усвојила Предлог измена Устава СР Србије. Претходно је на седници Републичког већа једногласно усвојен предлог уставних промена. Амандман V, који се односио на аутономне покрајине, једним делом је поновио одредбе из амандмана XVIII унетог у савезни Устав – аутономним покрајинама потврђено је право да имају засебни врховни суд, територија аутономних покрајина није се могла мењати без њихове сагласности, а поновљена је реченица да су аутономне покрајине настале у рату и да су се накнадно, на основу слободне изражене воље становништва, „удружиле“ у Србију.⁴³⁷ Истим амандманом, овлашћења аутономних покрајина додатно су проширена и у односу на савезне амандмане из 1968. године. Чланом 2. овог амандмана у надлежности аутономних покрајина унето је „припремање и организовање одбране земље и заштита уставног поретка, усмеравање развоја привреде и друштвених служби, као и организовање органа власти и самоуправљања“.⁴³⁸

Језичка кампања коју су албански руководиоци на Косову и Метохији покренули 1967. године резултирала је амандманом VI на Устав Србије, који је прописао да се републички закони „објављују на албанском и мађарском језику“.⁴³⁹ Иако је на почетку текста амандмана наведено да је његов циљ „остваривање равноправности народа и народности“, амандман је заправо ставио у неравноправан положај све народности чији језици нису били предвиђени за објављивање републичких закона. Ове националне заједнице су тиме постале националне мањине другог реда.

Три амандмана на Устав Србије била су садржински кратка, али Политика и Борба их нису објавиле. Српска јавност је о њиховом садржају обавештена на основу кратке новинарске интерпретације. Вест о промени Устава Србије није објављена на насловној страни Политике 30. јануара, пошто је уредништво листа проценило да су значајније вести тог дана биле разматрање резолуције о Блиском истоку у Уједињеним нацијама, одлазак мароканског министра спољних послова из Југославије, став Де

---

⁴³⁷ D. Marković, *Život i politika 1967–1978, Knjiga prva*, str. 121; *Уставни амандмани са уставним законом за спровођење уставних амандмана V и VII*, Београд 1969, стр. 7.

⁴³⁸ *Уставни амандмани са уставним законом за спровођење уставних амандмана V и VII*, стр. 7.

⁴³⁹ *Уставни амандмани са уставним законом за спровођење уставних амандмана V и VII*, стр. 10.

Голове владе о ситуацији у Ираку и избор Јозефа Смарковског за председника Већа бирача Народне скупштине Чехословачке.⁴⁴⁰ Из новинског чланка на петој и шестој страни, под насловом „Друштво без националне доминације“, који је био посвећен уставним амандманима, није било могуће установити размере корените промене положаја аутономних покрајина у Србији, којима је у тексту посвећено мање пажње него питању промене броја већа републичке скупштине и њиховом саставу.⁴⁴¹ Политика је уставним амандманима посветила и један чланак на дан њиховог доношења, 29. јануара 1969. године. Међутим, он је у целости био посвећен питању броја посланика у Републичком већу и Већу радних заједница, док промена положаја аутономних покрајина у Србији није споменута.⁴⁴²

На седници покрајинске Скупштине 24. фебруара 1969. године проглашен је Уставни закон Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово.⁴⁴³ Текст Уставног закона сачињен је тако да по својој форми буде идентичан државним уставима. Широка преамбула, свечаног карактера, уз велику количину социјалистичких и самоуправних фраза имала је функцију да истакне државност Покрајине. На то указује већ прва реченица текста: „Повезани у својој прошлости и заједничким животом и стремљењима за слободу и социјални прогрес, Албанци, Срби, Турци и Црногорци Косова, у заједничкој борби народа и народности Југославије у Народноослободилачком рату и Социјалистичкој револуцији, под вођством радничке класе и Комунистичке партије Југославије, срушили су стари класни поредак заснован на експлоатацији, политичком угњетавању и националној неравноправности и нашили се први пут слободни, равноправни и збратимљени у својој Аутономној покрајини, која је постала политички и друштвени облик како њихове чврсте повезаности и међусобне равноправности, тако и њихове равноправности са народима и народностима Југославије“.⁴⁴⁴

Уставни закон САП Косова се у великој мери разликовао од Статута АП Косова и Метохије из 1963. године. Поред увођења преамбуле, број чланова је са 109 повећан на 154. Промене су биле и садржинске, углавном у функцији истицања државности

---

⁴⁴⁰ *Политика*, 30. јануар 1969, стр. 1.

⁴⁴¹ „Друштво без националне доминације“, *Политика*, 30. јануар 1969, стр. 5.

⁴⁴² „Компромис у последњи час“, *Политика*, 29. јануар 1969, стр. 7.

⁴⁴³ Уставни закон је ступио на снагу 25. фебруара 1969. године када је објављен у Службеном листу, који је тог дана први пут изашао под именом „Службени лист Социјалистичке аутономне покрајине Косова“. Видети: *Косово и Метохија. Век важних догађаја*, стр. 162; *Службени лист Социјалистичке аутономне покрајине Косова*, 1969, стр. 169.

⁴⁴⁴ *Службени лист Социјалистичке аутономне покрајине Косова*, 1969, стр. 170; I. Vuković, *Autonomnaštvo i separatizam na Kosovu*, str. 90, 91.

Покрајине. Чланом 13, Приштина није више била седиште органа аутономне покрајине, већ „главни град“ САП Косова.⁴⁴⁵ Чланом 53. све судске функције и правосудна овлашћења, која су према важећем Уставу припадала Републици Србији, на територији Косова додељене су у надлежности Покрајини. Носилац заштите уставности и законитости а територији Покрајине био је Врховни суд Косова, чијег председника и чланове је постављало и разрешавало Покрајинско веће Скупштине Косова.⁴⁴⁶

Покрајинска скупштина добила је право да о одређеним питањима организује референдум, а први пут су наведена и овлашћења Покрајине у сфери одбране. Чланом 55. наведено је да „Социјалистичка аутономна Покрајина Косово, сагласно уставу и закону, предузима мере за организацију одбране земље“, а наредном члану експлицитно је наведено да Покрајина остварује права у области „народне одбране“, што није био случај ни у једном ранијем статуту. Први пут су споменуте и надлежности Покрајине у сфери међународних односа, тако да је чланом 57. истакнуто да Покрајина „подстиче и помаже развој међународних веза на подручју привреде, образовања, науке, културе, средстава информација и физичке културе“.⁴⁴⁷ Директно повезивање Приштине и Тиране током 1967. и 1968. године Уставним законом САП Косова добило је уставно покриће. Поменуто одредбе указују да је Уставни закон значајно проширио овлашћења Покрајине и у односу на обим предвиђен савезним уставним амандманима 1968. године.

Власти Албаније су са великим ентузијазмом и знатижељом дочекале вест о усвајању првог Уставног закона САП Косова. Приликом састанка у Приштини са руководиоцем НИП Рилиндије Идризом Реџом у вези дистрибуције албанских уџбеника у Покрајини, секретар албанског посланства Х. Кобури изразио је жељу да се упозна са текстом Уставног закона САП Косова, а руководиоца Рилиндије Идриз Реџа му је одмах обећао да ће Рилиндија доставити посланству НР Албаније у Београду четири до пет примерака Уставног закона. Реџа и Кобури су причали и о продубљивању културне и просветне сарадње, а руководиоца Рилиндије је тада поручио да су добри узајамни односи „у обостраном интересу Тиране и Приштине“.⁴⁴⁸

---

⁴⁴⁵ *Службени лист Социјалистичке аутономне покрајине Косова*, 1969, стр. 172.

⁴⁴⁶ *Службени лист Социјалистичке аутономне покрајине Косова*, 1969, стр. 175, 177, 180, 185.

⁴⁴⁷ *Службени лист Социјалистичке аутономне покрајине Косова*, 1969, стр. 176.

⁴⁴⁸ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 4, Информација са сас танка одржаног у одељењу за издавање школских уџбеника НИП-а Рилиндија у Приштини 9. маја 1969. године са секретаром албанског посланства Х. Кобуријем.

Карактеристична одлика уставних промена у Србији 1968. и 1969. године било је одсуство јавне расправе на ову тему. Питања попут избацивања речи Метохија из назива Покрајине и теза „добровољном удруживању покрајина у Србију 1945. године“ нису постављена пред Централни комитет Савеза комуниста Србије нити изнета пред српску јавност на разматрање. То је додатно отежало положај српског руководства у суочавању са захтевима албанских руководилаца. Преломан моменат за промену уставног положаја аутономних покрајини представљало је укључивање Јосипа Броза у уставну расправу 24. октобра 1968. године. Након тога, српски функционери су у кратком временском року беспоговорно прихватили све албанске захтеве у којима су претходних месеци видели угрожавање суверенитета Србије, тако да су ови захтеви постали интегрални део Предлога амандмана на Устав Југославије, који је 25. новембра достављен Савезној Скупштини на разматрање.

Разговори са Станојем Аксићем и Петром Стамболићем 1968. године, писма Павла Јовићевића и патријарха Германа из 1969. године, као и извештаји Службе државне безбедности из тог периода указују да је Броз био добро обавештен о стању на Косову и Метохији након Брионског пленума. Потези југословенског политичког врха у том периоду, омогућавање политичког и економског повезивања Приштине и Тиране, легитимизација захтева да Косово постане „република“, заташкавање иредентистичких демонстрација и доношење уставних амандмана којима је укинута суверенитет Србије у покрајинама, били су резултат Брозове намере да политички неутралише српски утицај у Југославији. У албанизацији Косова и Метохије Броз је видео најпоузданији механизам за слабљење Србије и њено постављање у подређен положај у односу на остале републике. Доношењем Уставног закона САП Косова 1969. године, Покрајина је постала историјска тековина антифашистичке борбе и револуције, са главним градом, неповредивим границама, Врховним судом и овлашћењима у сфери народне одбране и међународних односа.

V Политика у просвети и просвета у политици

1. Развој школства и сузбијање неписмености на Косову и Метохији након рата

Према мишљењу Комисије за националне мањине Савеза комуниста Југославије из 1958. године, улагање у просвету и ширење мреже просветних установа на Косову и Метохији током целог послератног периода ишло је испред улагања у економију тог простора. Комисија је закључила да је код многих комуниста по окончању рата завладало мишљење да се кроз просвету може решити питање интегрисања албанске националне мањине у Југославији и да ће васпитавање омладине у марксистичком духу формирати нове генерације лојалних грађана социјалистичке заједнице.¹

Проблем школства на овом простору отворен је одмах након ослобођења, док су у другим деловима Југославије још трајале ратне операције. Једно од првих одељења које је формирао Извршни одбор Обласног НОО Косова и Метохије било је Одељење за просвету, које је са радом почело у децембру 1944. године. Павле Јовићевић је 9. јула 1945. године поднео извештај о раду Извршног одбора Косова и Метохије у претходном периоду, у којем је навео да је обезбеђивање просветних радника за албанске школе представљало један од приоритета нове власти, због чега је одлучено да се из косовскометохијских бригада издвоје особе које су имале квалификације за учитељски посао. Друга важна одлука била је да се сви учитељи и наставници који су на Косову и Метохији радили под окупацијом у склопу просветног система фашистичке „Краљевине Албаније“ задрже у настави.²

О бризи комуниста за развој просвете на овом простору сведочи и писмо секретара Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Миладина Поповића Централном комитету КПЈ из фебруара 1945. године, у којем је централа Партије обавештена да се област Косова и Метохије суочава са недостатком учитељског кадра, услед чега су започете припреме за отварање Педагошког курса у Приштини.³ Обласни народноослободилачки одбор Косова и Метохије је 2. марта 1945. године званично

---

¹ АЈ, фонд 507, XVIII–К.11/15.

² *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 28.

³ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1944/310, Депеша Миладина Поповића Централном комитету КПЈ.

упутио молбу Националном комитету ослобођења Југославије (НКОЈ) да се одобри долазак нових просветних радника из Албаније на Косово и Метохију.⁴

Школство је било тема и приликом посете делегације Албанаца са Косова и Метохије Јосипу Брозу 6. априла 1945. године. Тада је један од чланова делегације Тамил Лужа замолио Броза да се у њихов крај упуте учитељи и професори јер су „њихове школе остале затворене“. Лужа је Брозу рекао да је „шиптарски народ био уз окупатора због своје непросвећености у коју га је гурала стара Југославија“.⁵

Обласни народни одбор са привременим седиштем у Призрену је и по завршетку рата настојао да централним органима власти питање школства представи као један од приоритета на простору Косова и Метохије. Одељење за просвету АКМО је 6. септембра 1945. године упутило писмо Андрији Хебрангу, министру индустрије и председнику Привредног савета при Влади ФНРЈ, у којем је навело материјалне препреке за развој школства у новоформираној Аутономној косовско-метохијској области и затражило да се на име Фонда за обнову земље издвоји новац за подизање нових и поправљање оштећених школских зграда.⁶ У том тренутку, много већи проблем од школских зграда представљале су срушене стамбене куће на Косову и Метохији, али молбе за додатна средства у ову сврху током 1945. године нису упућиване.

Народни обласни одбор АКМО је у буџету за 1946. године од свих повереништва Извршног одбора највећу свота новца наменио Повереништву за просвету – 55.738.790 динара, односно 18% укупног буџета за ту годину.⁷ Приликом сваког редовног заседања Обласног народног одбора у првој деценији АКМО, питању школства и народног просвећивања је, уз економију, посвећивано највише пажње.

1.1. Акције просвећивања народа

Развој просвете и образовања на Косову и Метохији од почетка је представљао изазов за нову југословенску власт, с обзиром на то да се радило о простору са најмањом стопом писмености у Југославији и једном од најмањих стопа писмености на

---

⁴ ДАМСП, ПА–1945, Албанија, ф. 1, д. 9, Социјално-културна политика, Допис Народноослободилачког обласног одбора КиМ Националном комитету ОЈ – повереништву за просвету, 2. март 1945.

⁵ АЈ, фонд 97, ф. 4, а. ј. 44, Делегација Шиптара са Косова и Метохије посетила је Маршала Тита, стр. 2, 3.

⁶ АЈ, фонд 41, Савезна планска комисија, ф. 21, Космет, Писмо повереника за просвету Обласног народног одбора за Косово и Метохију министру индустрије и председнику Привредног савета при Влади ФНРЈ Андрији Хебрангу, 6. септембар 1945.

⁷ *Narodni odbor АКМО 1943–1953*, стр. 99.

европском континенту.⁸ Једна од првих великих акција предузетих од стране југословенских комуниста 1945. године била је акција „просвећивања“ народа и сузбијања неписмености међу становништвом. Она је уједно била саставни део послератне пропаганде Комунистичке партије Југославије, која је требало да покаже хуманистички и прогресивни карактер нове власти и новог друштвеног поретка.⁹

Пошто је број просветних радника у целој земљи био недовољан, у акцију описмењавања требало је да се укључе „сви појединци који за то имају разумевања, одушевљења и смисла“, а течајеви описмењавања су се одржавали и под окриљем масовних организација под вођством комунистичког покрета – Народног фронта, Антифашистичког већа жена, Уједињене социјалистичке антифашистичке омладине Србије, синдикалних организација и задружних савеза.¹⁰

Крајем 1945. године власт је формирала специјалне комисије – Комисију за народно просвећивање при Министарству просвете Србије, комисије за народно просвећивање при просветном одељењу окружних народних одбора, комисије за народно просвећивање при просветном одсеку среза и сеоске комисије за народно просвећивање. Ова тела имала су задатак да руководе целокупним радом на сузбијању неписмености, координишу просветне органе и масовне и културне организације, организују пропагандни рад, и материјално снабдевају аналфабетске течајеве.¹¹

Течајеви за описмењавање суочавали су се са бројним проблемима, како материјалне, тако и стручне природе. Најчешће су одржавани у зимским и пролећним месецима, у неприлагођеним просторним условима. Многи полазници, услед кућних и пословних обавеза, нису стизали да редовно похађају курсеве, а неки су учешће у њима посматрали као вид принуде. Већина од 11.000 руководилица аналфабетских течајева у Србији није имала стручне капацитете и потребне педагошке квалификације за овај

---

⁸ На попису 1948. године проценат неписмених износио је 62,5%. Опширније видети: АЈ, фонд 319, Савезни савет за образовање и културу, ф. 31, „Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970“; други део „Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године“, стр. 10–11.

⁹ О идеолошком контексту културног уздизања становништва Југославије након Другог светског рата опширније видети: Миломир Гаталовић, „Između ideologije i stvarnosti: Socijalistički koncept kulturne politike Komunističke partije Jugoslavije 1945–1960“, *Istorija 20. veka*, XXVII, br. 1. (2009), str. 38, 39; Бранка Докњић, *Културна политика Југославије 1946–1963*, Београд 2013, стр. 40–51.

¹⁰ АЈ, фонд 313, Министарство просвете Владе ФНРЈ, ф. 3, *Упутства за рад на сузбијању неписмености на територији Србије, Војводине, Косова и Метохије*, а.ј. 220.

¹¹ АЈ, фонд 313, ф. 3, *Упутства за рад на сузбијању неписмености на територији Србије, Војводине, Косова и Метохије*, а.ј. 220.

посао, што се одразило и на квалитет течајева, који су најчешће, уместо пет, трајали три месеца.¹²

Услед одређених противречности у званичној статистици социјалистичке Југославије, стварни домет акција описмењавања није лако утврдити. У извештају Савета за науку и културу из 1952. године, наведено је да је у периоду од 1945. до 1950. године 950.000 људи на територији НР Србије описмењено кроз аналфабетске течајеве. Међутим, на попису из 1953. године удео неписменог становништва у Србији се чак и повећао у односу на 1948. годину, са 26,7% на 27,99%. Према резултатима пописа из 1953. године неписменост се повећала на територији уже Србије и Војводине, док је на Косову и Метохији смањена за свега 6%.¹³ Раст удела неписмених на попису из 1953. године последица је промене методологије пописа, односно критеријума за одређивање да ли је нека особа писмена. У пописном листићу из 1953. године напоменуто је да се као писмени људи означе искључиво лица која умеју и да читају и да пишу, док на попису из 1948. године то није било стриктно наведено, тако да су се и особе које су знале само да читају слова водиле као писмене. Зато је покушај да се утврди успех искорењивања неписмености након Другог светског рата суочен са проблемом различитих параметара за неписменост на пописима из 1948. и 1953. године.

Простор Косова и Метохије спадао је у крајеве Југославије са најслабије развијеном писменошћу. По попису из 1921. године неписменост је на територији која је касније ушла у састав АКМО износила чак 95,6 процената. Десет година касније, на попису 1931. године, неписменост је смањена на 84,2%.¹⁴ У просеку, удео неписменог становништва на Косову и Метохији се у Краљевини СХС смањивао за 1,14 процената годишње. Уколико претпоставимо исти темпо и за период од 1931. до 1941. године долазимо до приближне цифре од око 72,8% неписмених 1941. године. На попису из 1948. године забележено је 62,5% неписмених становника АКМО.¹⁵ Исте године,

---

¹² Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji*, str. 131, 132.

¹³ АЈ, фонд 319, Савезни савет за образовање и културу, ф. 31, Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970, Други део „Остварени развој образовања и културе у САП Косову“, стр. 26; Dragomir Bondžić, „Opis menjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945-1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci“, *Andragoške studije*, br 1. (2010), 100–102.

¹⁴ Б. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, стр. 323–325.

¹⁵ АЈ, фонд 319, Савезни савет за образовање и културу, ф. 31, Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970, Други део „Остварени развој образовања и културе у САП Косову“, стр. 26.

Александар Ранковић је на Петом конгресу КПЈ споменуо Косово и Метохију као простор са највећим процентом нешколованих особа међу партијским чланством.¹⁶

У извештају Министарства просвете ДФЈ о раду на народном просвећивању за 1945. године, наведено је да је те године на Косову и Метохији одржано укупно 200 течајева за неписмене, на којима је описмењено 4.500 хиљаде људи.¹⁷ Течајеви за описмењавање су се интензивирали у наредном периоду. Следеће 1945/1946. године њихов број је утростручен, а број описмењених полазника износио је 29.266. Тренд повећања броја течајева и полазника настављен је у наредном периоду, 1947/1948. године износио је 40.213, а наредне 1948/1949. рекордних 42.209 описмењених полазника. Према статистици Савезног секретаријата за просвету и културу, на територији Косова и Метохије је од завршетка рата до 1951. године описмењено 206.075 особа.¹⁸ Уколико бисмо истовремено прихватили веродостојност ових података, као и податак са пописа становништва 1953. године, према којем је у том тренутку 54,8% становника АКМО било неписмено, дошли бисмо до тога да је након рата стварна неписменост на Косову и Метохији износила преко 90%, што такође не делује као уверљиво. Стога званичне статистике о описмењавању становништва преко аналфабетских течајева на Косову и Метохији морамо посматрати са опрезношћу.

Организовање аналфабетских течајева почело је да губи на значају и масовности током педесетих година. Комисија за националне мањине ЦК СКЈ је 1959. године објавила да је кроз аналфабетске течајева на територији АКМО до 1959. године укупно прошло око 260.000 људи, од чега 182.000 Албанаца. То значи да је у периоду 1951–1959. године описмењено још 60.000 људи. У истом документу наведено је да су „последњих година ове институције готово престале са радом“.¹⁹ Током педесетих година, аналфабетски течајеви почели су да се сматрају превазиђеном методом која више није била у стању да пружи потребна знања и испуни нове стандарде у друштвеном и привредном развоју. Стога су уведени нови облици просвећивања одраслих, као што су двогодишње школе за основно образовање одраслих и радничке гимназије кроз које су одрасли стицали комплетно основношколско образовање,

---

¹⁶ На Косову и Метохији 28,2% чланова није имало школу, а овај проблем био је изражен и у Босни и Херцеговини где је 21,72% партијског чланства било нешколовано. Опширније видети: *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји и реферати*, стр. 217.

¹⁷ АЈ, фонд 313, ф. 3, а.ј. 148, Статистички преглед о раду на народном просвећивању за 1944/1945. по окрузима.

¹⁸ АЈ, фонд 318, Савезни секретаријат за образовање и културу, ф. 94, 1963-1965, Проблем неписмености у АКМО.

¹⁹ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе, 1959.

покривајући градиво до осмог разреда. Ове „скраћене школе“, које су организовали раднички универзитети, савети за школство и друге установе, важиле су за скупљи и компликованији вид просвећивања одраслих, али са бољим и трајнијим резултатима.²⁰ До 1962. године у АКМО је формирано девет школских центара за основно образовање одраслих, које је те године похађало 2.288 полазника. Углавном се радило о запосленим радницима којима је завршена основна школа накнадно постављена као услов за останак у радном односу.²¹

Темпо политике описмењавања у послератној Југославији, кроз обједињени рад редовног школства, аналфабетских течајева и установа за образовање одраслих може се проценити поређењем података са пописа становништва из 1953. и 1961. године, пошто је у оба пописа примењена иста методологија за одређивање писмености. За осам година између одржавања два пописа, неписменост у АКМО смањена је са 54,8% на 41,1%.²² То указује да се неписменост на Косову и Метохији у датом периоду просечно смањивана за 1,65 % годишње, а темпо смањивања неписмености био је око 1,5 пута бржи него у Краљевини Југославији. Ови подаци нису зачуђујући, поготово ако се имају у виду процеси убрзане индустријализације и урбанизације, као и велика улагања социјалистичке Југославије у државну просвету.

На Косову и Метохији нарочито је била изражена неписменост жена – на попису 1921. године износила је чак 98,5%, да би десет година касније била благо смањена на 93,9%.²³ Екстремно висока неписменост код жена произилазила је из патријархалног карактера ондашњег друштва, и схватања према којем су мушкарац и жена имали јасно разграничене улоге у браку и породици. Сматрало се да је улога жене у браку била је рађање, брига за децу и старање о домаћинству, док је едукација и интелектуално уздизање генерално сматрано „мушким послом“. То схватање је у албанским срединама на Косову и Метохији делимично задржано и за време социјалистичке Југославије. До 1971. године неписменост код жена на Косову и Метохији је сведена на 43,5%, док је код мушкараца износила 21,3%.²⁴

---

²⁰ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе, 1959.

²¹ АЈ, фонд 318, ф. 94, а.ј. 127, Проблем неписмености (1962-1967), Ваншколски облици образовања одраслих у АКМО, стр. 3.

²² АЈ, фонд 319, Савезни савет за образовање и културу, ф. 31, Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970, Други део: Остварени развој образовања и културе у САП Косову, стр. 26.

²³ Б. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, стр. 323.

²⁴ Hivzi Islami, „Nepis menost u današnjem kosovskom selu“, *Sociologija sela*, br. 20 (77/78), Zagreb 1982, str. 220.

Табела 20. Кретање стопе неписмености на Косову и Метохији у периоду 1931–1971. године.

	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.
Жене	93,9%	78,4%	72,1%	58,4%	43,5%
Мушкарци	74,5%	46,9%	39%	29,8%	21,3%
Укупно	84,2%	62,5%	54,8%	41,1%	32%

Врло брзо по његовом успостављању, осмогодишње основно образовање почело је да се сматра за нужан и неопходан услов даљег стручног образовања и усавршавања људи. До краја деценије функционална писменост у виду читања и писања више није важила за довољан ниво образовања одраслих, поготово радника, због чега је велики број људи почео да похађа школе за образовање одраслих. Похађање школа за одрасле интензивирало се након доношења резолуције о образовању стручних кадрова у Савезној народној скупштини у јуну 1960. године. У АКМО је 1960. године радило 25 школа за основно образовање одраслих које је похађало 2.527 људи, док је 840 кандидата приватно полагало неке разреде. Наредне године број школа је порастао на 37, а број људи који су их похађали на 3.130, уз 1.964 одрасле особе које су полагале разреде осмогодишњих школа.²⁵ У току школске 1962/1963. године, у Области је радило девет школских центара са 58 одељења за образовање одраслих, које је похађало 2.288 људи. Наставу су изводили наставници редовних основних школа, који су тако допуњавали норму или хонорарно зарађивали.²⁶

Практично сви типови редовних школа на Косову и Метохији били су доступни и одраслим особама, кроз посебна „вечерња одељења“, односно скраћене двогодишње школе, или кроз организовање курсева, семинара и течајева за дошколовање одраслих. На тај начин, 625 пољопривредника, радника и службеника на Косову и Метохији је 1962. године допуњавало своје квалификације кроз вечерње похађање пољопривредних, грађевинских, медицинских и техничких школа.²⁷

Посебну пажњу власти су посвећивали стручном образовању произвођачке класе – радника и сељака. Од 33.800 запослених радника на Косову и Метохији 1959. године, око 15.000 било је неквалификовано. За њих су крајем педесетих година почели

²⁵ АЈ, фонд 318, ф. 24, Извештај о раду Савета за просвету АКМО за 1961. годину, стр. 19.

²⁶ АЈ, фонд 318, ф. 94, Ваншколски облици образовања одраслих у АКМО. Основно образовање одраслих.

²⁷ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 101, а.ј. 782, Извештај Комисије ССРНЈ за националне мањине: Актуелни проблеми националних мањина у Србији, 11. април 1959, стр. 7; АЈ, фонд 318, ф. 94, а.ј. 127, Проблем неписмености (1962-1967), Ваншколски облици образовања одраслих у АКМО, стр. 8.

да се организују стручни семинари и курсеви како би надокнадили недостатке у знању о својим пословима. За сељаке су отворани курсеви о ратарству, воћарству, калемарству, пчеларству и другим пољопривредним гранама. У организацији ових семинара и курсева поред савета за просвету, укључивали су се и земљорадничке задруге, привредне организације, као и раднички и народни универзитети.²⁸

У првој деценији развоја АКМО дошло је до експанзије народних универзитета, који су пољопривредницима организовали предавања, курсеве и семинаре на катедрама за стручно образовање пољопривредних произвођача, као и семинаре из економике домаћинства (живинарство, повртарство, витаминску исхрану, хигијенско уређење...). Од 1945. до 1959. године у АКМО је одржано укупно 26.000 оваквих предавања која је посетило 2.730.000 посетилаца. У истом периоду организовано је 400 едукативних филмова на поменуте теме, које је погледало око 100.000 људи.²⁹ Током педесетих година народни универзитети су морали да измене своју структуру и садржај у складу са растућим интелектуалним потребама индустријског друштва.³⁰

Раднички универзитети настали су касније од народних универзитета и на Косову и Метохији били су предмет интересовања мање популације, пошто се већина становништва бавила пољопривредом. Ипак, и ове установе су доприносиле унапређивању компетенција радника и недостатку образовања. Током 1958. године раднички универзитети су организовали 36 семинара и припремних школа за опште друштвено и политичко образовање са 1.665 учесника, 85 курсева за стручно образовање са 2.495 учесника и 43 јавна предавања са 7.402. слушаоца.³¹ Народни и раднички универзитети у свом раду су се суочавали са недостатком материјалним и финансијских средстава. За припремање и спровођење програма семинара, курсева и предавања било је потребно одвојити значајно време и уложити велики труд, што није адекватно финансијски вредновано од стране власти.

1.2. Развој основних школа

Убрзо по успостављању власти КПЈ предузете су акције убрзаног ширења мреже основних школа на Косову и Метохији. У школској 1945/46. години у Области је радило 388 четворогодишњих основних школа, које је похађало 50.747 ученика. Од

---

²⁸ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе; Културно-просветни проблеми национални мањина, стр. 10.

²⁹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе, стр. 8.

³⁰ Љ. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji*, str. 136.

³¹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе, стр. 8.

тога, 27.211 ученика слушало је наставу на српском, а 23.536 ђака на албанском језику. Ови подаци указују да су српске породице на Косову и Метохији у том периоду ревносније уписивале децу у школу. Једанаест година касније, школске 1956/1957. године број основних школа је порастао на 711, од којих су 96 биле осмогодишње. Број ученика је у истом периоду више него удвостручен и износио је 122.091, од чега је око 64% слушало наставу на албанском, а 33% на српском језику.³² Број ученика на Косову и Метохији у прве две послератне деценије непрестано је растао. Омасовљавање школства је у руководству АКМО схваћено као приоритетно политичко питање. На заседању Народног одбора АКМО 25. августа 1952. године, Мехмед Хоџа је поручио: „Ни највећи песимисти не могу да не признају да је народна власт постигла велике успехе у погледу просвете у нашој области“.³³

Школске 1962/1963. године на Косову и Метохији се школовало 181.337 ђака, од чега 112.933 Албанаца и 64.965 Срба, и 3.439. Турака. Број српских ученика на Косову и Метохији први пут се смањио школске 1968/1969. године.³⁴ Смањивање броја српских ученика било је одраз исељавања српске популације из Покрајине, које је интензивирано након Брионског пленума 1966. године. С друге стране, број албанских ђака наставио је да се повећава.

Табела 21. Број ученика основних школа на Косову и Метохији, према наставном језику.

	Српски	Албански	Турски	Укупно
1945/1946.	27.211	23.536	-	50.747
1956/1957.	40.224	78.395	2.472	122.091
1965/1966.	67.719	131.607	3.188	202.514
1969/1970.	66.059	163.821	2.532	232.412

Када је реч о наставном кадру, школске 1945/1946. године на Косову и Метохији је радило 667 учитеља и наставника, а 1956/1957. године 3.303, што сведочи о вишеструком повећању броја наставника, иако је он и даље био недовољан за растуће потребе школства у АКМО. Према подацима Покрајинског завода за статистику,

³² АЈ, фонд 319, ф. 31, Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970. Други део: Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године, стр. 6, 7.

³³ *Narodni odbor АКМО 1943 – 1953*, стр. 754; М. Николић, *Косово и Метохија. Преглед друштвено-економског развоја*, стр. 43.

³⁴ АЈ, фонд 319, ф. 31, Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970. Други део: Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године, стр. 7; *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972*, стр. 125.

школске 1945/1946. године је на једног учитеља на Косову и Метохији у просеку долазило 76 деце, а просечан број ђака по одељењу био је 71.³⁵

Највећи проблем развоја школства у Аутономној косовско-метохијској области, представљао је недостатак квалификованих учитеља и наставника. Још током ратних операција крајем 1944. и почетком 1945. године, сви просветни радници са Косова и Метохије у повучени из војске, и упућени на рад у просвети. Учитељи и професори који су претходних година били ангажовани у склопу просветног система фашистичке „Велике Албаније“, укључујући и оне који су у ту сврху доведени из Албаније, задржани су у просвети.³⁶ Некомпетентност просветног кадра је нарочито била изражена у одељењима која су похађала наставу на албанском језику. Од 385 учитеља и наставника који су школске 1947/48. године држали наставу у албанским школама и одељењима, свега 150 су били квалификовани и имали завршену гимназију или учитељску школу, док 235 учитеља и наставника није имало потребне квалификације. О томе сведочи и извештај министарства просвете Србије Комитету за школе и науку при Влади ФНРЈ о албанским мањинским школама на Косову и Метохији из 1948. године: „Међу неквалификованим наставницима у основним школама има много оних који имају само основну школу, затим са медресом и са по неким разредом гимназије“.³⁷

У извештају Комисије ЦК СКЈ за националне мањине из 1958. године наведено је да су након рата у албанским школама за учитеље постављани „самоуки, готово неписмени људи“.³⁸ Обласни политичар Џавид Нимани је о овом проблему говорио на заседању Народног одбора АКМО 1952. године: „Наш досадашњи курс просвете био је усмерен на отварање што већег броја школа, а у вези с тим, на стално повећање броја просветних радника. Међутим, о квалитету рада у школама и о стручности и уздигнутости просветног кадра мање се водило рачуна, и то је један од главних недостатака у нашем раду на подручју просвете“.³⁹

Највећи број неквалификованих учитеља и наставника завршио је само основну школу. Услед огромног недостатка наставног кадра, неквалификовани учитељи и

---

³⁵ АЈ, фонд 319, ф. 31, Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970. Други део: Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године, стр. 6.

³⁶ *Narodni odbor AKMO 1943-1953*, str. 28.

³⁷ АЈ, фонд 315, Комитет за школе и науку ФНРЈ, ф. 11, ај. 3-893, Извештај Министарства просвете НР Србије Комитету за школе и науку при Влади ФНРЈ о албанским школама на Косову и Метохији.

³⁸ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII-К.7/3, Информација о проблемима школства код националних мањина.

³⁹ *Narodni odbor AKMO 1943-1953*, str.753.

наставници задржавани су у школству, а недостатак образовања надокнађивали су кроз специјалне „стручне курсеве“ који су за њих одржавани у Призрену и Приштини. Доквалификавање нестручних учитеља и наставног кадра убрзо је почело да се обавља кроз специјална одељења при учитељским школама. До 1962. године оваква одељења отворена су у 7 учитељских школа у Области – у Приштини, Призрену, Ђаковици, Урошевцу, Ђиљану, Косовској Митровици и Вучитрну. У школској 1962/1963. години ова одељења су похађала 493 учитеља од којих су 373 били Албанци. Разлика између редовних и одељења за доквалификавање наставног кадра била је у трајању школовања, које је за неквалификоване учитеље било дупло краће него за редовне ученике учитељских школа.⁴⁰ Упркос овој олакшици, неквалификовани учитељи су за време доквалификавања имали двоструке обавезе – током дана су радили у школи, а увече слушали наставу у учитељској школи и припремали се за полагање предмета.

Убрзани развој основног и средњег школства и перманентно повећање броја ученика, изискивали су и повећање просветног кадра, због чега је искорењивање неквалификованости међу наставницима текло веома споро. У школској 1958/1959. години неквалификовани наставници су чинили 69,7% албанског просветног кадра на Косову и Метохији. Према тврдњама просветних власти 1959. године још увек није било ниједне школе у АКМО у којој су сви учитељи и наставници били квалификовани.⁴¹ Зато су у учитељским школама формирана посебна одељења за неквалификоване учитеље, односно особе које су већ радиле у просвети, а нису имале потребне квалификације. У овим вечерњим одељењима се за годину дана завршавало два разреда. Поред тога, током лета су одржавани семинари који су припремали неквалификоване учитеље за полагање разреда учитељске школе.⁴²

Неквалификованост наставног кадра у школама био је проблем и у осталим деловима Југославије, али је на Косову и Метохији, због специфичних околности, попут најмање стопе писмености и највећег наталитета у Југославији, био израженији. Током педесетих година забележени су бројни случајеви који илуструју како се проблем неквалификованих учитеља и наставника одражавао на свакодневно функционисање наставе. У једној гимназији у Ораховачком срезу, предмет „француски

---

⁴⁰ АЈ, фонд 318, ф. 94, а.ј. 127, Проблем неписмености (1962-1967), Ваншколски облици образовања одраслих у АКМО, стр. 6, 7.

⁴¹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе; Културно-просветни проблеми национални мањина, стр. 5.

⁴² АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе; Културно-просветни проблеми национални мањина, стр. 6.

језик“ је предавао наставник који је завршио само педагошки курс и који је јавно признао да „нема појма француски језик“. ⁴³ У истој гимназији, српски језик и књижевност је предавао Албанац који није добро познавао српски. Дешавало се и да наставници географије уче децу како се Југославија граничи са Русијом. ⁴⁴ По оценама безбедносних служби у Суворечком срезу из 1948. године, огромна већина учитеља у срезу били су млади људи, са завршеном основном школом, уз евентуално похађање додатног курса за учитеље и наставнике, због чега нису могли постићи видљивије резултате у развоју школства и образовања на територији среза. ⁴⁵

Чести су били случајеви да деца у основним школама не стекну ни најосновније образовање и да након завршеног четвртог разреда и даље не умеју да читају и пишу. Када су деца трећег разреда у једном селу код Витине примала социјалну помоћ, уместо потписа су остављала отисак прста. Ово питање је постављено пред начелника савета за просвету у овом срезу, који је одговорио да „деца у трећем разреду и не морају да знају да пишу“. ⁴⁶ Због оваквих појава и нестручности учитеља, завршавање четворогодишњих основних школа није била гаранција трајне писмености. У просеку је 16% ученика на Косову и Метохији и након завршене четворогодишње основне школе остајало неписмено, што указује на низак ниво ефикасности основног образовања у Аутономној косовско-метохијској области. ⁴⁷

Поред нестручности просветног кадра, проблем је представљала и неодговорност многих учитеља и наставника, који су умели да одсуствују и по неколиком месеци, док замене нису биле ангазоване, тако да су деца остајала ускраћена за наставу. У једном извештају службе безбедности о стању у просвети из 1956. године наведено је да у Приштини и околним местима просветни радници не уживају довољан углед, нити се сматрају за носиоце културе у друштву, јер су углавном слабо образовани и не понашају се у складу са стандардима њихове професије. ⁴⁸

Упркос недостатку квалификованих просветних радника, држава је била одлучна да шири просветну делатност на Косову и у сфери предметне наставе за коју

---

⁴³ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 13.

⁴⁴ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 13.

⁴⁵ АС, фонд БИА, III-139, Државни апарат на КиМ током окупације и непосредно после Другог светског рата, л. 18.

⁴⁶ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 14.

⁴⁷ АЈ, фонд 318, ф. 94, а.ј. 127, Проблем неписмености (1962-1967), Основно образовање одраслих, стр. 9.

⁴⁸ АС, фонд БИА, III-121, Реферат о националним мањинама, Извештај УДБ-а Приштина 16. март 1956, Анализа: Национална мањина и ИБ-е земље, л. 4.

готово да није било квалификованих наставника. То је довело до ситуације да свега око 10 % наставника и професора стручних предмета поседују потребне квалификације и стручност да би могли да предају, док 90% наставника тај критеријум није испуњавало. Касније је овај однос благо промењен у корист квалификованих наставника, али је он и даље био без преседана у Југославији – у школској 1969/70. години 75 % наставника предметне наставе на албанском језику на Косову и Метохији није било квалификовано.⁴⁹

Од страних језика се до 1951. године у школском систему изучавао једино руски језик, а те године уведени су и предмети енглески, немачки и француски језик. Међутим, у малом броју места на Косову и Метохији је било наставника који су имали стручне капацитете да предају стране језике, тако да се настава страног језика најчешће није одржавала. Стручна настава углавном није одржавана ни из предмета певање (касније музичко) и сликање (ликовно), а недостајали су и квалификовани математичари, као и наставници физкултуре. Сличан проблем у средњим школама је постојао са наставом латинског језика, за коју такође није било довољно квалификованих наставника.⁵⁰

Поставља се питање какво образовање су стицали ђаци на Косову и Метохији, уколико им учитељи од стручне спреме углавном нису имали више од основне школе, а наставници стручних предмета више од гимназије, односно нису имали потребно знање да би ђацима могли да предају језике, математику, физику и остале школске предмете. Са таквим нивоом стеченог знања и образовања, многи ђаци су шездесетих година уписивали пришпинске факултете, који ће великом брзином ширити мрежу на Косову и Метохији.

1.3. Школски програм за припаднике албанске националне мањине

Просветни савет Министарства просвете ДФЈ 1945. године усвојио је „Смернице за отварање и рад школа националних мањина“. Овим документом постављени су темељи за развој мањинског школства у социјалистичкој Југославији. Прва препорука Просветног савета била је да се, уколико у неком месту постоји барем 20 ученика из реда народности, отвори мањинска школа, односно мањинско одељење уколико школа већ постоји. Друга одлука била је да се настава у мањинским школама и одељењима

---

⁴⁹ АЈ, фонд 319, ф. 31, Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970, Други део: Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године, стр. 9.

⁵⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.6/11, Извештај о стању и проблемима мањинског школства у Југославији 1945–1956, стр. 16.

одвија на језику националне мањине, а да се од трећег разреда основне школе као обавезан предмет изучава и језик федералне јединице у фонду часова од три пута недељно.⁵¹

Основним смерницама министарства просвете ДФЈ из 1945. године предвиђено је да ученици из реда националних мањина од трећег разреда основне школе почну да уче језик федералне јединице у којој живе. Предмет српскохрватски језик изучавао се три пута недељно, као и остали страни језици. У прве две послератне деценије постојали су бројни проблеми у вези са остваривањем наставе српскохрватског језика у мањинским школама у Југославији. Недостајало је квалификованих наставника који су подједнако добро познавали и језик националне мањине и српски језик. О раскораку између прокламованих школских програма и њиховог спровођења у пракси сведочи податак да 1956. године у 79 албанских школа на Косову и Метохији уопште није постојала настава из српскохрватског језика, јер није било наставника који су могли да предају овај предмет.⁵²

У оним школама у којима је настава српскохрватског одржавана, албански и турски ђаци углавном су стицали минимално знање, што им је отежавало каснији наставак школовања. По оцени једне комисије Савета за просвету АКМО, свега око 10% албанских и турских ђака на Косову и Метохији је након завршетка осмогодишње школе успело добро да савлада српски језик. То су најчешће били ученици из градских средина или национално мешовитих села, где су Албанци и Срби кроз честу међусобну комуникацију делимично научили језик другог народа. По мишљењу Комисије за националне мањине, разлог за споро усвајање српског језика од стране албанских ученика био је у недостатку политичке активности која би Албанцима усадила свест о важности познавања српског језика, због чега је овај школски предмет занемариван и нестручно предаван. Од 615 предавача српског језика Албанцима на Косову и Метохији 1956. године, свега петоро су били факултетски образовани професори, шест наставници који су завршили Вишу педагошку школу, 185 квалификовани учитељи, а 419 неквалификовани учитељи. Комисија Савета за просвету АКМО констатовала је да

---

⁵¹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/12, Основне карактеристике оствареног културно-просветног живота и рада националних мањина у НРС, 1958; Мањинско школство.

⁵² АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.6/11, Извештај о развоју и проблемима мањинског школства у Југославији 1945-1956, стр. 13.

се приликом наставе из овог предмета „често није знало да ли наставник учи ђаке или је обратно“.⁵³

Специјални уџбеници за учење српског језика у албанским одељењима нису постојали, тако да су се користили уџбеници намењени за српска одељења, који су били неприлагођени нивоу знању албанских ученика. Планови и програми овог предмета нису били стручно написани и прилагођени ђацима, већ су углавном представљали нешто скраћену верзију школских програма српског језика и књижевности у српским школама.⁵⁴

Настава албанског језика и књижевности такође се суочавала са недостатком квалификованих наставника, као и недостатком књига за лектуру. Комисија Савета за просвета АКМО је 1954. године проценила да међу албанским писцима који се изучавају у склопу овог предмета „има и оних које не би требало изучавати“, због чега је приступљено променама у програму. Суштина промена била је у повећању удела југословенских писаца и светске књижевности у настави албанског језика и књижевности, за шта је било неопходно превести и одштампати предвиђене књиге на албански језик. Поред тога, просветне власти ФНРЈ су од средине педесетих година почеле да подстичу промене у школским програмима језика и књижевности националних мањина у Југославији са идејом да се неки писци из матичних држава националних мањина (Мађарске, Албаније, Италије, Румуније...) замене писцима са територије на којој су мањине живеле (Војводине, Косова и Метохије, Истре...)⁵⁵.

Ова промена извршена је у новом школском програму из 1958. године, тако да су од тада албанска одељења на Косову и Метохији у склопу албанског језика и књижевности обрађивали дела младих писаца са Косова и Метохије Марка Краснићија, Ситкија Имамија, Есада Мекулија и Реџепа Хоџе. Истовремено, у програму је задржан значајан број књижевника из Албаније – Наим Фрашери, Ласгуш Порадеци, Луић Гуракучи, Фадил Краја, Бедри Дедја, Филип Широка, Ндре Мједа, Фан Ноли и Али Аслани, а програм је допуњен и делима млађих писаца из Албаније Неџата Хакијуа и Исмаила Кадареа, што указује на то да су просветне власти АКМО крајем педесетих

---

⁵³ Као показатељ нестручног предавања српског језика у албанским одељењима Комисија је навела пример из Суворечког среза, када је ученик на табли написао „Креда је бео“, а учитељ га је исправио тако што је написао „Греда је бео“. Опширније видети: АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.6/11, Извештај о развоју и проблемима мањинског школства у Југославији 1945-1956, стр. 13, 14.

⁵⁴ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.6/11, Извештај о развоју и проблемима мањинског школства у Југославији 1945-1956, стр. 14.

⁵⁵ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.6/15, Стање и проблеми мањинских школа, 1957, стр. 5.

година пратиле културну и књижевну сцену у Албанији и да нису намеравале да је истисну из програма за албанске ученике на Косову и Метохији.⁵⁶ У оквиру предмета албански језик и књижевност, албански ђаци су обрађивали и дела српских књижевника Десанке Максимовић, Бранка Ћопића, Милована Глишића и Иве Андрића, као и дела Хрвата Владимира Назора и Словенца Ивана Цанкара.

Пошто су албански ђаци, поред матерњег језика, похађали и наставу из српскохрватског језика и књижевности у фонду од три часа недељно, Република Србија имала је додатне трошкове у финансирању школства у Области. Поред тога, и српски ученици на Косову и Метохији су од 1959. године похађали наставу албанског језика и књижевности у склопу изборног предмета, што је доводило до преоптерећености деце школским градивом и повећавало број наставника. Републичке власти су 1960. године од савезних органа затражиле покривање ових додатних трошкова, али је из Федерације стигао негативан одговор. У савезном извршном већу су поручили да и ђаци у Словенији и Македонији додатно похађају наставу српскохрватског језика, тако да се ово питање не може третирати као финансијски проблем настао услед школовања националних мањина.⁵⁷

Програм наставе историје за албанску националну мањину у прве две послератне деценије прошао је кроз више различитих фаза. Састављање школског програма било је у надлежности република, док је савезни ниво власти доносио „оквирни школски план“.⁵⁸ Од 1945. до 1948. године албански ученици су учили националну историју по уџбеницима штампаним у Албанији, које су југословенске просветне власти претходно морале да одобре. Потом су уџбеници почели да се штампају у Приштини, али са претежно истим садржајем. Заправо се радило о школском програму Албаније, који је, услед недостатка материјалних средстава и празнина у законском регулисању мањинског школства у Југославији, опстао првих неколико година у школском систему ФНРЈ. Југословенске просветне власти су констатовале да је коришћењем таквог програма историје у школама нанета много већа

---

⁵⁶ АЈ, фонд 318, ф. 24, а.ј. 32, Преднацрт наставног плана за предмет шиптарски језик у основној школи, стр. 1–19.

⁵⁷ АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 784, 1960, Информација о финансирању трошкова културно-просветне и осталих друштвених делатности на језицима националних мањина, стр. 12.

⁵⁸ АЈ, фон 318, ф. 12, Школе у Федеративној Народној Републици Југославији, стр. 19.

штета због политичких последица него добит на пољу културног и просветног развитака.⁵⁹

Коришћење школског програма из Албаније коначно је укинато 1952. године, када је за албанске и турске ђаке уведено учење српске и југословенске историје, док је историји Албаније и Турске посвећена пажња искључиво у оквиру југословенске и опште историје.⁶⁰ На тај начин је програм историје за албанска одељења у Србији био идентичан програму историје за српска одељења. Ова промена изазвала је незадовољство код албанских ђака, родитеља и наставника и тешко је спровођена у пракси, о чему ћемо опширније говорити у потпоглављу „Просветни кадар и међунационални односи на Косову и Метохији“.

Власти АКМО су после неколико година оваквог стања одлучиле да се уведе нови заједнички програм наставе историје за све ученике на Косову и Метохији, који ће се истовремено примењивати у српским, албанским и турским одељењима. Нови програм је ступио на снагу школске 1957/1958. године и садржао је првенствено српску и југословенску историју, али уз додатке о албанској историји које деца у остатку Србије нису учила. Тако се на Косову и Метохији у склопу градива за шести разред основне школе учила лекција „Албанија под Немањићима“. У оквиру нововековне историје у седмом разреду изучавали су се српско-албански односи за време кнеза Михаила, Призренска лига и делатност Албанаца на културно-просветном плану у време албанског националног препорода током друге половине 19. века. Из савремене историје као посебна лекција се изучавала југословенска помоћ у формирању КП Албаније и организовању ослободилачке борбе народа Албаније. Југословенске просветне власти биле су изузетно задовољне заједничким програмом историје на Косову и Метохији и чак су га спомињале као потенцијални модел за формирање јединственог програма наставе историје на нивоу целе Југославије.⁶¹ Пошто је процењено да се у склопу овог програма албанска историја недовољно изучава, 1963.

---

⁵⁹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.6/17, Стенографске белешке о дискусији Комисије за школе националних мањина одржане 5. и 6. априла 1957. године у центру за усавршавање наставника у Сремским Карловцима, стр. 20.

⁶⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.6/11, Извештај о развоју и проблемима мањинског школства у Југославији 1945-1956, стр. 16.

⁶¹ АЈ, фонд 318, ф. 24, а.ј. 32, Програм наставе историје у основним школама са шиптарским и турским наставним језиком, стр. 1–6.

године извршене су допуне школског програма, тако што је повећан број лекција из албанске историје.⁶²

Присуство албанске националне мањине током педесетих година отварало је и друге дилеме везане за функционисање школства на Косову и Метохији, попут тога да ли уџбенике за албанска одељења треба ауторски писати или само преводити на албански језик постојеће српске уџбенике и да ли уџбеници треба да се штампају на гегском дијалекту албанског језика који се користио на Косову и Метохији или на књижевном језику Албаније, пошто је између два дијалекта постојала приметна разлика.⁶³ До средине шездесетих година у уџбеницима и настави је коришћен гегски дијалекат, али је у време албанске националистичке кампање након Брионског пленума одлучено да се језик Косова и Метохије мора у потпуности изједначити са књижевним језиком Албаније.⁶⁴

Једна од карактеристика школства на Косову и Метохији у првој послератној деценији, била је физичка одвојеност школа за српске, школа за албанске и школа за турске ђаке, чак и у већим мултиетничким срединама. Просветне власти су почетком педесетих година почеле да размишљају о спајању школа различитих националности на Косову и Метохији у исту школску зграду, уколико су за то постојали услови. Коначна одлука донета је 1955. године, тако да су наредне школске године, први пут поред српских, албанских и турских школа на Косову и Метохији почеле да раде и мешовите школе, које су истовремено похађали ученици различитих националности. Образложење за спајање српских, албанских и турских школа било је следеће:

„На основу анализе о раду мањинских школа, Обласни комитет Космета дошао је до закључка да у нашој социјалистичкој земљи не треба да постоји турска, српска и шиптарска школа, већ заједничка социјалистичка школа, социјалистичка установа, у којој ће сва омладина бити одвојена само на одељењу према матерњем језику“.⁶⁵

У школској 1956/1957. години Албанци на Косову и Метохији су похађали укупно 525 школа, од којих се у 342, односно скоро две трећине, настава одвијала

---

⁶² Nailje Malja-Imami, „Školstvo na albanskom jeziku na Kosovu i jugu Srbije (1945–2015)“, u *Figura neprijatelja. Preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd 2015, str. 212.

⁶³ О односу албанске интелигенције у Југославије према проблему албанског језика и правописа погледати: АЈ, фонд 90, Лична збирка Панајот Пљакуа–К. 1/18, Реферат Ситкија Имамија за саветовање о правопису албанског језика, изнет на саветовању у Приштини.

⁶⁴ АЈ, фонд 318, ф. 43, а.ј. 58, Писмо председника Одбора за просвету Народног собрања НР Македоније Димче Миреа Савезном секретаријату за образовање и културу, 8. јануар 1959. године, стр. 10.

⁶⁵ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.6/11, Извештај о развоју и проблемима мањинског школства у Југославији 1945-1956, стр. 17.

искључиво на албанском језику, док су 183 школе албански ученици похађали заједно са српским или турским ђацима.⁶⁶ Комисија за школе националних мањина је 1957. године закључила да је стварање мешовитих школа позитиван помак, јер одвојеност школа доводи до националне затворености и касније нетрпељивости. Закључено је и да термини „српска школа“, „мађарска школа“ или „албанска школа“, који су до тада били у масовној употреби треба да се потискују из јавне употребе и замене терминима „школа са мађарским наставним језиком“, „школа са албанским наставним језиком“...⁶⁷ Иако ова промена није утицала на школски програм за одељења која су наставу слушала на албанском језику, поједини кругови, попут албанског студентског удружења „Перпјеќја“ су спајање школа тумачили као „покушај укидања националних права Албанаца у Југославији“. Комисија за националне мањине ССРНЈ 1959. године оценила је да је спајање школа по територијалном принципу дало позитивне резултате и закључила да треба наставити са овом праксом где год за њу има услова.⁶⁸

1.4. Социјални и материјални аспект школства на Косову и Метохији

Марксистички идеали у просвети нису били остварени на пољу односа просветних радника и ученика према религији. Због недостатка квалификованог кадра, одређен број учитеља и наставника је запослен са завршеном медресом, или са свега неколико разреда медресе. Просветни радници који су водили порекло из породица хоџа, ага, бегова и трговаца, углавном су били религиозни и одани традицији. Током 1956. године забележени су случајеви да су наставници и учитељи у учионицама пред децом обављали верске обреде, намазе.⁶⁹ У многим местима, ученици виших разреда постили су током Рамазана, нису долазили у школу на верске празнике, а у практиковању ислама активно су учествовали и неки наставници. У Косовској Митровици је за исламски празник Бајрам 1962. године било одсутно између 30% и 40% ученика, док је у околним селима проценат одсутних био далеко већи. Приликом већих верских празника, неке школе уопште нису радиле. Иако је по законима

---

⁶⁶ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/16, Записник са састанка Савета за просвету о питању националних мањина, 1958.

⁶⁷ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.6/17, Актуелни проблеми школа националних мањина и реформа школа – реферат.

⁶⁸ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 101, а.ј. 782, Извештај Комисије ССРНЈ за националне мањине: Актуелни проблеми националних мањина у Србији, 11. априла 1959, стр. 7.

⁶⁹ АС, фонд БИА, III-121, Реферат о националним мањинама, Извештај УДБ-а Приштина 16. март 1956, Анализа: Национална мањина и ИБ-е земље, л. 4.

Југославије полигамија била забрањена, у појединим традиционалним исламским срединама на Косову и Метохији учитељи и наставници су имали две жене.⁷⁰

У складу са традиционалним и патријархалним погледом на живот, многи родитељи нису уписивали женску децу у школу, или су врло брзо исписивали ћерке из школе, тражећи први изговор за такав потез. То је за последицу имало низак проценат ученица које су успеваале да заврше осмогодишњу основну школу, о чему сведоче следећи подаци из школа у којима се настава одржавала на албанском језику; од 463 албанске ученице уписане у први разред основне школе у Вучитрну, само 41 је успела да заврши осмогодишњу школу. Од 669 албанских ученица уписаних у школу „Мето Бајрактари“ у Косовској Митровици, свега 49 (7,3%) из те генерације је успело да заврши школовање. У сеоским срединама ситуација је била још тежа. Од 126 ученица уписаних у основну школу у Старом Тргу, само једна је успела да заврши осми разред. У Србици су то успеле 4 од 56 девојчица које су похађале албанску школу у том месту.⁷¹

Са школовањем женске деце српске националности било је мање проблема, иако је такође постојала значајна разлика у ефикасности школовања у односу на мушку децу. У Старом Тргу је од 92 ученице уписане у први разред српске основне школе, осми разред успело да заврши 63 ученице (68,4%). У Вучитрну је од 142 уписане српске ученице, осмогодишњу школу завршило 98, односно 70%. Међутим, у Лепосавићу је проценат српских ученица које су успеле редовно да заврше основну школу износио 44,5%, а још тежа ситуација била је у Зубином Потоку, где су свега 22 од 140 ученица уписаних у први разред, успеле да заврше осми разред.⁷² О проблему школовања женске деце на овом простору говорио је и Јосип Броз приликом посете Косову и Метохији у марту 1967. године: „Чуо сам, на примјер, и од ваших руководилица да неки родитељи не схватају довољно потребу школовања женске деце. Ни родитељ нема право да ускрати могућност свом дјетету да стекне бар најосновнија знања која ће му за живот бити потребна“⁷³.

У школству Косова и Метохије били су присутни и други проблеми у вези са просветним радницима који нису били довољно интелектуално и културно формиран,

---

⁷⁰ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 14.

⁷¹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII-К.7/5, Осипање ученика у основним школама, стр. 5.

⁷² АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII-К.7/5, Осипање ученика у основним школама, стр. 5.

⁷³ АЈ, фонд 837, КПР, II-3-а-1/76, к. 95, Изводи из јавних иступања друга Тита од XVIII конгреса до краја 1968. године: О просвети, стр. 6.

нити свесни одговорности своје професије. Честа појава била је да учитељи употребљавају ученике за завршавање личних послова, да их шаљу у куповине до оближње пијаце или да у току часова, уместо наставе, окопавају учитељеву башпу. Физичко насиље над ђацима је била масовна појава, не само на Косову и Метохији, него и целој Југославији, а бројни случајеви учитељског насиља имали су тешке и трајне последице по здравље ученика. Од озбиљнијих прекршаја били су присутни случајеви обљубе или сексуалног узнемиравања ученица и ученика од стране учитеља и наставника. Због учесталог понављања оваквих инцидената на подручју општине Пећ током педесетих година, одређен број родитеља из тог краја је изјављивао да више неће слати женску децу у школу.⁷⁴

У првим послератним годинама школе на Косову и Метохији суочавале су се са проблемом сиромаштва као и остале школе у Југославији. Буџети школа били су мали и једва да су покривали основне личне расходе. Извештаји Комитета за школе и науку сведоче да су косовскометохијским школама недостајале географске карте, рачуналке и други предмети неопходни за наставу, а ђацима нису били доступни сви уџбеници, као ни школски прибор.⁷⁵ На ово упућује и податак да од 23 школе у Дреничком срезу 1954. године, у 13 није било рачуналке, у 20 није било словарице за учење слова, 10 школа није имало карту Србије, а 11 карту Југославије, глобуса је фалило у 13 школа, ниједна школа није имала вагу, а само једна је имала бар неки од физкултурних реквизита. По националном дохотку тих година Дренички срез је био негде у просеку, или благо испод просека АКМО, услед чега претпостављамо да ни у осталим срезевима Косова и Метохије ситуација по питању снабдевености школа није била пуно повољнија.⁷⁶

Један од негативних фактора развоја школства у Области био је недостатак школског простора. Почетком педесетих година, у просеку је на једну учионицу у АКМО долазило 75 ученика, док су учионице у другим деловима Србије и Југославије углавном биле мање оптерећене. У Хрватској је на једну учионицу у просеку долазило 62,5 ученика, а у централној Србији 61,2 ученика. Услед ове ситуације, неке градске

---

⁷⁴ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 13, 14.

⁷⁵ АЈ, фонд 315, ф. 11, а.ј. 3–893.

⁷⁶ АЈ, фонд 318, ф. 12, Проблем обавезног школовања у Србији. О развијености срезова у АКМО видети АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К. 11/14.

школе на Косову и Метохији су дневно радиле у три, па чак и четири смене.⁷⁷ Поред тога, многе школске зграде унутар којих се одвијала настава саграђене су пре рата и првенствено нису биле намењене за потребе школства, већ су накнадно адаптиране у ту сврху. Члан Обласног извршног одбора Осман Пероли је на заседању Народног одбора АКМО 25. августа 1952. године поручио да је материјални проблем школства проистекао из чињенице да ширење школске мреже у Области након рата није било праћено решавањем питања школског простора. Према његовим речима, од 703 школске зграде на Косову и Метохији, више од половине није испуњавало елементарне педагошке и хигијенке услове. У међуратном периоду школе су се у неким местима отварале у приватним кућама, црквама, џамијама и кафанама, а у првим послератним годинама ова пракса је настављена.⁷⁸

Коначно, 1957. године Народни одбор АКМО усвојио је Одлуку о условима за изградњу школских зграда и опреме, која се заснивала на модерним стандардима савременог школства. У извештају Комисије за просвету Обласног већа НО АКМО, која је претходила доношењу Одлуке, закључено је да је неопходно напуштање старог схватања према којем је за изградњу школске зграде било довољно пројектовати само учионице и канцеларије за администрацију. Комисија је навела податак да од 506 школских зграда изграђених на простору Косова и Метохије 1920–1956. године, ниједна није испуњавала савремене педагошке захтеве, а већина ни елементарне грађевинске и хигијенске стандарде. Комисија, на чијем челу су налазио Вели Дева, навела је да убудуће приликом изградње школских зграда мора доћи до веће сарадње између архитеката, педагога и хигијеничара, а Одлуком Народног одбора из 1957. године забрањено је подизање школских зграда, уколико претходно посебна комисија формирана од Савета за школство није утврдила да је пројекат у складу са савременим урбанистичко-педагошким начелима.⁷⁹

Највећи терет финансирања школа био је на буџетима општина. Колико су материјални услови за школовање на Косову и Метохији били скромни сведочи и податак да је 88,8% средстава које су општине издвајале за школе ишло на личне расходе, а 11,2% на материјалне расходе школа⁸⁰. Недостатак школског простора

---

⁷⁷ Ситуацију са школским простором је била тежа једино у БиХ, где је на једну учионицу у просеку долазило 92,6 ученика. Опширније видети: АЈ, фонд 318, ф. 12, Руковођење школством, стр. 16.

⁷⁸ *Narodni odbor АКМО 1943–1953*, стр. 747; Б. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1919–1941*, стр. 467.

⁷⁹ *Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1956–1957*, Приштина 1961, стр. 705–707.

⁸⁰ АЈ, фонд 318, ф. 24, Извештај о раду Савета за просвету АКМО за 1961. годину, стр. 10.

нарочито је дошао до изражаја педесетих година током којих се број ђака у Области интензивно повећавао. Школске власти у АКМО су 1959. године, на основу броја ученика процениле да до 1961, године у области треба да се изгради нових 9.000 учионица за 32.000 ђака.⁸¹ Петогодишњим планом из 1957. године предвиђено је да се у просвету АКМО уложи 5,5 милијарди динара, од чега је 2,74 милијарде требало да буде уложено у школски простор и изградњу школа са 577 учионица.⁸² Међутим, у прве две године реализовано је тек 10% средстава намењених за просвету, па је предложено да школство на локалном нивоу почне више да се ослања на добротворни рад и прилоге грађана као и учешће привредних организација у заједничком финансирању школа.

Неквалификованост учитеља и наставника, културна заосталости средине и недостатак материјалних услова утицали су на то да АКМО буде подручје Србије са најмање ефикасним школством, односно са најмањим процентом завршавања уписаних школа. Исписивање деце из школе ни у једном другом крају Југославије није било изражено као на Косову и Метохији, о чему говоре подаци Комисије за националне мањине ФНРЈ. Осипање ученика почињало је већ у првом разреду, тако да је од 42.467 ученика који су уписали први разред школске 1946/1947. године, у други разред уписано свега 19.581, односно нешто мање од 50% уписаних ученика. Осипање се настављало у наредним годинама тако да је четврти разред основне школе на крају завршило свега 13.123 ученика, односно 30,9% уписаних. Бројке су биле још алармантније ако би се посматрала само албанска одељења, где је од 29.997 уписаних, четворогодишњу школу у року завршило свега 6.320 ђака, односно 21%, док је код одељења која су наставу слушала на српскохрватском језику 55% деце успевало да у року заврши прва четири разреда школовања. У наредној деценији проблем осипања ученика се није решио, него додатно интензивирао тако да је од 52.017 ученика уписаних у први разред 1955. године, свега 8.944, односно 17,1% успело да упише четврти разред 1958. године.⁸³

Ефикасност школовања била је још мања у осморазредним школама. У првој генерацији ученика у осмогодишњим школама 1948/1949. године, свега 6,65% је успело да заврши основну школу у року, док је у следећој генерацији то пошло за руком 9,82% косовскометохијских ученика. Како би се стекао увид у размере овог проблема, треба истаћи да је у Централној Србији осморазредне школе педесетих година у року

⁸¹ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе. 1959.

⁸² АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе. 1959.

⁸³ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.7/5, Осипање ученика у основним школама, стр. 2, 3.

завршавало 70% уписаних ученика, а у Хрватској 85%.⁸⁴ Ученици који су прекидали школовање у основној школи, углавном су остајали аналфabetи рано укључени у производњу и неспособни за рад на унапређивању производње, што се негативно одржавало на укупан привредни развој државе.

1.5. Средњошколско образовање

Првобитни систем општег образовања у Југославији, који се задржао и у првим годинама након Другог светског рата заснивао се на три ступња школовања, од којих је сваки трајао четири године. Школовање је почињало похађањем четворогодишње основне школе, након чега је следило четири године ниже гимназије (прогимназије) и на крају четири године више гимназије. Поред тога, постојале су и „потпуне гимназије“ у којима је школовање трајало осам година покривајући комплетно градиво нижих и виших гимназија. Овај систем почео је да се напушта 1950. године увођењем осмогодишњег основног образовања, чиме су дотадашња четири разреда нижих гимназија постала пети, шести, седми и осми разред основних школа, док су у другом степену образовања задржане само некадашње „више гимназије“, односно последња четири разреда „потпуних гимназија“.⁸⁵

Након Другог светског рата на територији целе Области званично је постојало једанаест средњих школа, од чега две потпуне гимназије у Приштини и Призрену, две непотпуне гимназије у Пећи и Ђаковици, учитељска школе у Ђаковици, као и шест нижих гимназија у преосталим већим местима – Косовска Митровица, Гњилане, Подујево, Вучитрн, Урошевац и Исток.⁸⁶ Ако се има на уму да су ниже гимназије обухватале градиво од петог до осмог разреда основних школа, други степен образовања је суштински постојао у само четири града – Приштини, Призрену, Пећи и Ђаковици.

Од ослобођења до 1948. године формирано је 13 нижих гимназија у АКМО које су укупно имале 23 одељења. Иако су масовне организације и комунистичка партија подстицале еманципацију и образовање жена, међу 627 ученика наведених нижих гимназија било је свега 53 ученице, односно мање од 10% укупног броја ученика. Већина запослених наставника у нижим гимназијама су истовремено радили и као учитељи у основним школама, што је отежавало рад и једних и других школа.

⁸⁴ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.7/5, Осипање ученика у основним школама, стр. 4.

⁸⁵ АЈ, фонд 318, ф. 12, Школе у Федеративној народној републици Југославији 1951/1952, стр. 8.

⁸⁶ АЈ, фонд 315, ф. 3, а.ј. 893–895, Извештај Министарства просвете Србије Комитету за школе и науке при Влади ФНРЈ, 27. март 1948.

Недостатак материјалних услова био је изражен у великој мери, а ученика готово да није било, са изузетком малобројних књига које су стизале из Албаније.⁸⁷ Ниже гимназије су током педесетих година спајане са четворогодишњим основним школама у циљу стварања осмогодишњих школа.

До средине педесетих година гимназије на другом ступњу образовања постојале су у свим већим градским центрима Косова и Метохије – Приштини, Призрену, Косовској Митровици, Пећи, Гњилану и Урошевцу. Њих је школске 1958/1959. године похађало 2.160 ученика, од чега 1.309 Срба, 828 Албанаца и 23 Турака.⁸⁸

У складу са повећаним потребама за стручним кадром и квалификованим радницима, након Другог светског рата је дошло до експанзије стручних школа, у којима су се младићи и девојке обучавали за рад у привреди. Услов за уписивање ових школа било је завршавање основних осмогодишњих школа или нижих гимназија. Стручне школе су се делиле на ниже (трогодишње) и средње (четворогодишње) школе. За разлику од гимназија, настава у стручним школама заснивала се на комбинацији теорије и праксе, а ученици су велики део времена проводили у радионицама или привредним објектима.⁸⁹ До средине педесетих година формиране су Средња техничка школа у Косовској Митровици, Средња медицинска школа у Косовској Митровици, економске школе у Пећи, Гњилану и Урошевцу, пољопривредне школе у Пећи и Приштини, Уметничка школа у Пећи, Музичка школа у Призрену и Средња физкултурна школа у Приштини.⁹⁰ Укупан преглед ученика другог ступња школске 1958/1959. године на подручју Аутономне косовско-метохијске области изложили смо у табели.

Табела 22. Ученици другог ступња образовања на Косову и Метохији школске 1957/1958. године.

	Срби	Албанци	Турци	Укупно
Гимназије	1.309	828	23	2.160
Учитељске школе	352	812	0	1.164
Стручне школе	1.817	526	10	2.353
Укупно	3.478	2.166	33	5.677

⁸⁷ АЈ, фонд 315, ф. 3, а.ј. 894, Извештај Министарства просвете Србије Комитету за школе и науке при Влади ФНРЈ, 27. март 1948.

⁸⁸ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.7/5, Осипање ученика у основним школама, Гимназије 1958/1959.

⁸⁹ АЈ, фонд 318, ф. 51, Стручно школство у ФНРЈ, стр. 3–10.

⁹⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.7/5, Осипање ученика у основним школама, Средње стручне школе.

Ови подаци показују да су Албанци у средњошколском образовању углавном били усмерени на стицање учитељског посла, док су показивали мање интересовања за послове намењене квалификованим радницима у привреди. Код Срба је ситуација била обрнута, тако да је већина српских ученика другог ступња образовања била усмерена на стручне школе, чије завршавање је омогућавало непосредно укључивање у производњу.

Трогодишње школе делиле су се на школе за ученике у привреди и индустријске школе. У школама за ученике у привреди ученици су, поред изучавања теорије, стицали знање практичним радом у предузећима и фабрикама, за шта су добијали и одређену новчану надокнаду. У индустријским школама пракса се одвијала у школским радионицама, у складу са школским планом и под надзором наставника.⁹¹ На то колико је развој стручних школа на Косову и Метохији каснио за остатком Србије указује и податак да је 1962/1963. године у Србији 29.045 ученика похађало школе за ученике у привреди, од чега је свега 2.001 ученик на Косову и Метохији.⁹²

Табела 23. Ученици у школама у привреди у Народној Републици Србији школске 1962/1963. године.

	Косово и Метохија	Војводина	Уже подручје Србије	Србија укупно
Ученици у привреди	2.001	10.872	16.172	29.045

Неки од проблема који су пратили развој основног школства били су присутни и у средњем образовању. У средњим школама и гимназијама било је још мање запослених наставника који су имали потребне квалификације за рад. За разлику од основних школа где је од 1945. године обезбеђена настава на матерњем језику за албанске ученике, у стручним школама на Косову и Метохији настава се углавном одвијала на српском језику, што је утицало на изузетно спор развој овог нивоа образовања у АКМО.

Развој образовања другог ступња на Косову и Метохији каснио је за развојем основног школства. Након завршетка основне школе, деца и њихови родитељи углавном нису показивали интересовање за наставак дететовог школовања. На то указују подаци о броју ученика, учитеља и наставника у гимназијама и средњим

⁹¹ АЈ, фонд 318, ф. 51, Стручно школство у ФНРЈ, стр. 4–7.

⁹² АЈ, фонд 318, ф. 51, а.ј. 66, Статистичка документација. Ученици у привреди на почетку школске 1962/1963. године, Београд, март 1963, стр. 1–4.

школама. Основне школе у АКМО 1961. године похађало је 167.301 ученика, док је образовањем другог ступња било обухваћено свега 13.332 ученика, односно око дванаест пута мање него што је било обухваћено образовањем првог ступња.⁹³ Од 5.233 просветна радника у Области школске 1961/1962. године, 85,7% је радило у основном школству, а 14,3% у средњошколском образовању.⁹⁴

Поред ниског степена просветног и културног развоја, важан фактор неразвијености мреже средњих школа на Косову и Метохији било је непостојање наставе на албанском језику на већини средњошколских смерова. То је представљало битну разлику у односу на основне школе, где је настава на матерњем језику била загарантована свим Албанцима и Турцима. Подаци о етничкој структури ученика основних и средњих школа показују колико је за Албанце на Косову и Метохији било значајно да се школска настава одвија на матерњем језику. Док је у основним школама у Области 1961. године број ученика албанске националности био за 70% већи од броја ученика српске националности, у школама другог ступња Срби су те године чинили натполовичну већину ученика. Главни разлог за неуписивање Албанаца у средње школе био је слабо познавање српског језика и немогућност праћења наставе на овом језику. Код неких су били присутни и политички мотиви, чиме ћемо се опширније бавити у следећем поглављу. Сличан проблем на другом ступњу образовања имали су Албанци у Македонији који нису добро познавали македонски језик, а у целој републици је постојала само једна учитељска школа у Скопљу и једна гимназија у Тетову у којима се настава одвијала на албанском језику.⁹⁵

Средње школе и гимназије на српском језику уписивали су амбициозни албански ученици, који су намеравали да након средњих школа упишу неки од факултета у Београду. Филозоф и политичар Шкељзен Малићи је из тог разлога већ од петог разреда основне школе почео да похађа наставу на српском језику.⁹⁶

Од 1959. године почела је интензивнија кампања за увођење наставе на матерњем језику мањина у средњим стручним школама, која је била посебно изражена на Косову и Метохији. Овакве предлоге Савезном секретаријату за образовање и културу упутили су Савет за просвету АКМО и Одбор за просвету Народног собрања

---

⁹³ АЈ, фонд 318, ф. 24, Извештај о раду Савета за просвету АКМО за 1961. годину, стр. 6, 7.

⁹⁴ АЈ, фонд 318, ф. 24, Извештај о раду Савета за просвету АКМО за 1961. годину, стр. 15.

⁹⁵ АЈ, фонд 318, ф. 43, а.ј. 58, Писмо председника Одбора за просвету Народног собрања НР Македоније Димче Миреа Савезном секретаријату за образовање и културу, 8. јануар 1959.

⁹⁶ Škeljzen Malići, *Kosovo i raspad Jugoslavije*, Beograd 2014, str. 62.

НР Македоније. Савет за просвету АКМО је увођење наставе на албанском језику у средњим школама образлагао потребом за повећањем стручних кадрова у Области и ово питање повезао са системом двојезичне администрације, која се већ увелико примењивала у предузећима, школама и другим установама на Косову и Метохији. Подршку овом предлогу 1959. године дала је и Комисија ССРНЈ за националне мањине.⁹⁷

У првој половини шездесетих година дошло је до већег обухватања деце средњошколским образовањем. Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију се у извештају о раду између Осме и Девете Обласне конференције похвалио успесима на овом пољу. Према тим подацима, од 1959. до 1964. године, број ученика школа другог ступња са повећао два и по пута, док је број наставника био удвостручен.⁹⁸ Међутим, главни приоритет косовскометохијског руководства током шездесетих година било је стварање албанске интелектуалне елите, услед чега су велики напори улагани у развој високог школства и ширење факултетске мреже на Косову и Метохији.

Последица неуписивања Албанаца у средње стручне школе био је недовољан број квалификованих радника албанске националности. У току 1967. године на подручју Уже Србије на хиљаду становника било је 41,5 запослених квалификованих радника, на подручју Војводине 45,4, док је на Косову и Метохији број квалификованих радника на хиљаду становника износио свега 12,3.⁹⁹ Уместо решавања овог проблема, албански руководиоци су користили податке о ниском уделу Албанаца међу запосленим радницима у Покрајини за своју политичку кампању о „неравноправности Албанаца“.¹⁰⁰ Албански комунисти су као решење за успостављање „равномерне националне структуре запослених“ предлагали механичко отпуштање Срба и Црногораца и фаворизовање Албанаца приликом запошљавања.¹⁰¹ На тај начин, недовољан број квалификованих радника албанске народности коришћен је за политичку кампању и вршење притиска на неалбанску популацију у Покрајини. Стога

---

⁹⁷ АЈ, фонд 318, ф. 43, а.ј. 58, Мишљење и примедбе Савета за просвету АКМО на материјал Савезног секретаријата за образовање о школама националних мањина, 31. јануар 1959, стр. 4.

⁹⁸ *Izveštaj Pokrajinskog komiteta o radu SKS na Kosovu i Metohiji od Osme oblasne do Devete pokrajinske konferencije*, Priština 1965, str. 24.

⁹⁹ АЈ, фонд 319, ф. 31, Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970. Други део „Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године“, стр. 21.

¹⁰⁰ АС, Б-2, Извршни комитет ЦК СКС, к. 2, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СКС Србије одржане 27. јануара 1959. године, стр. 42.

¹⁰¹ АС, Б-2, к. 22, Документација ИК СКС у вези Четвртог пленума, Извештај о раду Комисије на утврђивању деформација и злоупотреба и о предузетим мерама на реорганизацији у служби државне безбедности у АП КиМ, Приштина 1. новембар 1966, стр. 13.

покрајински руководиоци током шездесетих година нису показали велику заинтересованост за повећано уписивање Албанаца у средње стручне школе, иако је ово питање повремено покретано на партијским састанцима. Незаинтересованост Албанаца за уписивање средњих школа била је и једна од тема разговора Јосипа Броза са делегацијом покрајинских руководилаца 23. фебруара 1967. године, а овај проблем споменуо је и председник Централног комитета Савеза комуниста Србије Добривоје Радосављевића у разговору са Брозом 20. марта 1967. године.¹⁰²

Крајем шездесетих година код свршених основаца је порасло интересовање за наставак школовања, али је мрежа средњих школа на Косову и Метохији и даље била неразвијена у поређењу са остатком Југославије. Школске 1968/1969. године 32% генерације између шеснаест и деветнаест година у покрајини је било обухваћено другим ступњем образовања. До 1968. године број ученика у основним школама Покрајине достигао је 215.000 ученика, док је средњим школама те године број ученика износио око 30.000.¹⁰³ Главни циљ покрајинског руководства у том периоду био је ширење мреже високошколских установа и формирање Универзитета, док је питање средњих школа остало у другом плану.

У косовскометохијској аутономији просвета је од самог почетка заузимала посебно место. На интервенцију обласног комунистичког руководства, држава је издвајала значајна материјална средства за ширење мреже основних школа, као и других установа које су имале функцију културног и интелектуалног уздицања становништва – домова културе, библиотека, књижара, читаоница и позоришта. Политички ангажман и материјална улагања у ову сферу ишли су испред људских капацитета за ширење просвете, тако да су као учитељи и наставници у школама радиле и особе са тек завршеним основним образовањем. Ефикасност школовања била је знатно нижа него у остатку Србије. Ипак, до краја шездесетих година неписменост је преполовљена и сведена на 32%, док је преко 95% деце било обухваћено основношколским образовањем. У року од две и по деценије дошло је до просветног преображаја косовскометохијског друштва.

---

¹⁰² АЈ, фонд 837, КПР, II-1/130, Посета председника Тита Косову, Белешка о разговору друга Тита са друговима Е. Кардељом, К. Поповићем, М. Тодоровићем, Д. Радосављевићем, П. Стамболићем, Д. Стаменковићем и В. Поповићем 20. марта 1967.

¹⁰³ АЈ, фонд 837, КПР, II-5-с-2/203, Материјали покрајинског извршног већа за КиМ, 8, Акциони програм за разрешавање актуелних проблема образовања и културе АП КиМ, стр. 16, 19.

2. Просветни kadar и међунационални односи у школама на Косову и Метохији

Нове југословенске власти су по завршетку рата рачунале да ће кроз марксистичко васпитавање и образовање нових нараштаја на тековинама „НОР-а и револуције“, и промовисање вредности „братства и јединства“ и „социјалистичког самоуправљања“ успети да ефикасно реше национално питање на Косову и Метохији и интегришу ову област у модерну југословенску социјалистичку заједницу.¹⁰⁴ Међутим, деценију и по касније, у извештају Комисије Централног комитета СКЈ за националне мањине, констатовано је да је просветна политика у АКМО имала супротан ефекат од жељеног.¹⁰⁵

2.1. Наслеђе прошлости – формирање просветног кадра на Косову и Метохији након Другог светског рата

Проблем политичке опредељености просветног кадра на Косову и Метохији директно је повезан са његовим недостатком после Другог светског рата. Како би нове генерације у Аутономној области стекле неопходно образовање, власти су одлучиле да снизе критеријуме за посао учитеља и наставника. Послератни албански просветни kadar на Косову и Метохији претежно је био сачињен од људи доведених из Албаније током окупације у склопу просветне политике фашистичке Краљевине Албаније, која је ученике васпитавала у националистичком духу. Поред тога, привилегију да школују децу у учитељским школама углавном су имале имућније албанске породице, које су током рата сарађивале са фашистичким окупационим режимом. На тај начин, учитељи, наставници и ученици који су били део просветног система фашистичке „Краљевине Албаније“ постали су језгро за развој образовања на Косову и Метохији у оквиру социјалистичког поретка.

За време Краљевине Југославије настава у државним школама на Косову и Метохији одвијала се искључиво на српском језику.¹⁰⁶ Иако су на Мирвној конференцији у Паризу загарантована права мањина на школовање на матерњем језику, већина европских држава ове уговоре није поштовала. Власти Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца сматрале су да сва деца школског узраста треба да буду васпитана у духу

¹⁰⁴ Milan Miladinović, *Tito o socijalističkom vaspitavanju omladine*, Priština 1977, str. 22–41.

¹⁰⁵ АЈ, фонд 507, XVIII–К.4/11.

¹⁰⁶ Једини изузетак била је настава из предмета вера и Куран, која је за ученике исламске вероисповести одржавана на матерњем језику ђака. Опширније видети: Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918–1941. Други део. Школа и црква*, Београд 1997, стр. 109.

верности држави, краљу, династији и култури већинског народа.¹⁰⁷ Поред државних, постојале су и исламске верске школе, у којима се настава одвијала на албанском или турском језику. Два типа ових школа била су одређена узрастом деце која су их похађала. Муслиманска деца старости између пет и седам година похађала су „сибијан мектебе“, док су старија деца, од једанаест до шеснаест година, похађала медресе. Иако југословенске власти нису благонаклоно гледале на појаву да имами и муфтије обављају функције просветних радника, неометан рад исламских школа био је својеврстан компромис, направљен у циљу делимичног излагања у сусрет потребама Албанаца и Турака у Југославији.¹⁰⁸

За отварање албанских школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца покушала је да се избори организација Џемијет, чији председник Ферхат Драга је у вези са овим проблемом 1924. године протествовао код министра просвете Антона Корошца. Албанска влада је 1924. године дозволила отварање српске школе у селу Врака надомак Скадра, након чега је захтевала реципрочно отварање државних школа на албанском језику у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Пошто овај захтев није испуњен, влада Ахмеда Зогуа је 1934. године затворила српску школу у Враки, а школовање Срба у Албанији на матерњем језику да даљњег је остало забрањено.¹⁰⁹

Убрзо по окупацији Југославије 1941. године и поделе њене територије између немачких савезника, „Краљевина Албанија“ је приступила мерама развоја албанског школства на окупираним територијама. Према виђењу фашистичких власти у Тирани, „новоослобођеним територијама“ требало је посветити посебну пажњу у склопу просветне политике. Тадашњи министар образовања Албаније Ернест Количичи је на Косово и Метохију упутио око двеста учитеља из Албаније са задатком да унапреде ниво образовања на том простору и учврсте албанску националну идеју.¹¹⁰ У Приштини је формирана албанска Гимназија „Сами Фрашери“, која је имала функцију учитељске

¹⁰⁷ Б. Храбак, *Џемијет: Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919–1928*, стр. 303, 304.

¹⁰⁸ Б. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохију 1919–1941*, стр. 495–498; Лј. Димић, „Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918–1941. i istoriografija“, стр. 194–196.

¹⁰⁹ ДАМСП, ПА–1948, Албанија, ф. 6, д. 14, Наше мањине у Албанији, 6/357–358, Реферат о југословенској националној мањини у Албанији, 14. децембар 1948; Б. Храбак, *Џемијет; Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919–1928*, стр. 305–306.

¹¹⁰ Ернест Количичи је овај податак навео у писму свом пријатељу и песнику Карлу Гуракучију из 1951. године, у којем је објашњавао своју улогу у министарству образовања Албаније током Другог светског рата. Писмо су 2013. године објавили Агрон Ђемаркај и Дуарата Шехри у часопису „Panorama“. Опширније: Agron Gjekmarkaj, Dhurata Shehri, „Koliqi Enveri po e shqyn kombin, ne bame Shqipnien e madhe : një letërkëmbim i panjohur i viteve `50 mes shkrimtarit dhe bashkëpunëtorit të tij, Karl Gurakuqi“, *Panorama*, 25. april 2013, str. 18, 19.

школе, пошто се њеним завршавањем стицао услов за посао учитеља. Већина наставног особља доведено је из Албаније, док је за директора постављен филолог Реџеп Краснићи. Ову школу је као ученик похађао Вехап Шита, који је играо важну улогу у културном животу Косова и Метохије у периоду социјализма, а 1971. године био је један од оснивача Друштва писаца Косова. У појединим срезовима, сви запослени учитељи доведени су из Албаније.¹¹¹

Према уредби коју су у децембру 1941. године заједно саставили министар просвете Ернест Количи и италијански гувернер Албаније Франческо Јакомини, „Краљевина Албанија“ је 1941. године формирала Нормалну школу у Приштини, гимназију у Призрену, Пољопривредну школу у Пећи, Трговачку школу у Ђаковици и стручне школе у Урошевцу и Гњилану.¹¹² Образовни програм и наставни кадар Велике Албаније коришћени су и у Техничкој школи у Митровици, иако је овај град припадао војноокупационој територији Србије.¹¹³

На основу расположивих извора, не можемо тачно утврдити број послератних учитеља у албанским школама на Косову и Метохији, који су доведени из Албаније. На захтев Обласног народноослободилачког одбора Косова и Метохије, Министарство просвете Албаније је 10. септембра 1945. године послало списак са именима сто лица која су радила у косовскометохијским гимназијама и школама другог ступња за време окупације. Већина лица на списку доведена је из Албаније, док је мањи део почео да ради 1942. и 1943. године, након завршавања педагошког курса у Приштини.¹¹⁴

Обласни одбор Косова и Метохије је убрзо након ослобођења организовао довођење нових просветних радника из Албаније. Фадиљ Хоџа и Зекерија Реџа су у том циљу на пролеће 1945. године отишли у Тирану и разговарали са Енвером Хоџом. Комунистичка власт у Албанији била је спремна да из свих префектура упути нове наставнике на Косово, тако да се само чекало одобрење југословенских власти.¹¹⁵

¹¹¹ Глигор Тодоровски, Западна Македонија за време на окупацијата (1941–1944), Скопје 1998, стр. 50, 51.

¹¹² AQSH, f. 178, Ministria e Financave, Drejtoria e Pergjithshme e Financave, 1919 – Drejtoria e Financave, v. 1941, d. I-2636, n.a. 2, Rregullimi dhe administrimi i shkollave të mesme në Kosovë e Dibër, 12. Nëntor 1941.

¹¹³ Adil Fetahu, Mehmet Çunaku, *Kujtimi për një Gjeneratë. Monografi për Nxënësit e Shkollës Normale të Prishtinës, Gjenerata 1956–1961*, Prishtinë 2011, str. 6, 7; Oral History Kosovo, Intervju sa Vehap Šita, Priština 8. jul 2013. <http://oralhistorykosovo.org/sr/vehap-shita/> (Приступљено 5. маја 2019.)

¹¹⁴ AQSH, f. 511, Ministria e Arsimit dhe Kulturës, v. 1945, d. 35, Qarkore e Ministrisë së Arsimit dërguar seksioneve të arsimit të prefekturave të ndryshme mbi dërgimin nga ana e tyre të listave të arsimtarëve që japin mësim në Kosovë. Në këtë listë jepen dhe studimet që ka kryer çdo arsimtar, n.a. 3–6.

¹¹⁵ AQSH, f. 511, Ministria e Arsimit dhe Kulturës, v. 1945, d. 35, Njoftimi i Ministrisë së Arsimit u është dërguar komiteteteve ekzekutive të prefekturave të rrethit në Elbasan, Gjirokastër, Korçë, Vlorë, Durrës, Berat, Shkodër, Tiranë, Kukës dhe Peshkopi, 27. XII 1944, n.a. 1.

Косовскометохијске власти су преко Министарства просвете и Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) затражиле долазак одређеног броја наставника из Албаније који би се запослили у гимназијама у Приштини, Призрену, Пећи и Ђаковици. Овај захтев је оправдаван недостатком квалификованог наставног кадра. НКОЈ је подржао захтев из Приштине и проследио га Министарству спољних послова Југославије, које је одбацило ову иницијативу, поручивши да се „поред осталих разлога, принципијелно не може дозволити примање страних држављана у државну службу“.¹¹⁶

Министарство спољних послова Југославије је ускоро морало да одустане од свог „принципијелног става“, тако да је више десетина наставника из Албаније упућено на Косово и Метохију. Министарство просвете Албаније је 26. марта 1947. године послало југословенском Комитету за школе и науку списак од 45 држављана Албаније који су у том тренутку радили као просветни радници на Косову и Метохији. Поред списка, достављено је и писмо, у којем је наведено да су ови наставници послати из Албаније „услед недостатка наставног кадра“ и да имају проблем због њихових породица које живе у Албанији и налазе се у тешком материјалном стању. Министарство просвете Албаније замолило је југословенске власти да се са овим наставницима потпишу посебни уговори, слични онима које је Албанија потписивала са југословенским професорима у Албанији, као и да им се приходи повећају за 50%.¹¹⁷

Министарство просвете ФНРЈ прихватило је молбу и дало упутство просветним органима АКМО да склопе уговоре са просветним радницима из Албаније и повећају им плату за 1500 динара на име одвојеног живота од породице.¹¹⁸ Југословенске власти су тако прећутно пристале да, поред особа које су доведене из Албаније за време окупације, на Косову и Метохију буде упућен нови контингент албанских просветних радника.

Школске 1945/1946. године на Косову и Метохији било је запослено 354 просветна радника албанске националности. На основу расположивих извора, можемо закључити да је највећи број ових просветних радника био део образовног система фашистичке Велике Албаније од 1941. до 1944. године.¹¹⁹

---

¹¹⁶ ДАМСП, ПА–1945, Албанија, ф. 1, д. 9, Социјално-културна политика, Допис Народноослободилачког обласног одбора КиМ Националном комитету ОЈ – повереништву за просвету, 2. март 1945.

¹¹⁷ АЈ, фонд 315, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф. 3, а.ј. 883.

¹¹⁸ АЈ, фонд 315, к. 3, а.ј. 887.

¹¹⁹ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.4/21.

Као један од показатеља политичког расположења албанског просветног кадра на Косову и Метохији може да послужи и извештај о стању у исте професије у Албанији, која је са највећим делом Косова и Метохије током окупације била део јединственог просветног система. У извештају Посланства ФНРЈ у Тирани из 1947. године, свега 10% просветних радника у Албанији су окарактерисани као људи „прогресивних“ ставова, наклоњени социјализму и новој власти, док је 90% означено као „реакција“. Треба имати у виду да је у Албанији постојао аутентичан покрет отпора предвођен Комунистичком партијом, за разлику од Косова и Метохије где је комунистички покрет бројно и организационо био слабији.¹²⁰

Пракса да међу Албанцима на Косову и Метохији учитељске школе углавном похађају деца из богатих беговских породица задржала се и у првим послератним годинама. Учитељску школу у Ђаковици претежно су похађала деца бивших велетрговаца, ага, бегова и барјактара. Из две најбогатије породице у Ђаковици – Ризванולי и Круезију, које су тесно сарађивале са фашистичким властима, током и непосредно након рата школовано је седамнаест лица, која су касније постали просветни радници. Исто толико просветних радника долазило је из породице Беголи у Пећи, која је уједно дала неколико истакнутих квислиншких руководиоца, који су после ослобођења процесуирани због злочина.¹²¹ Породица Рамадана Кајтаза из Ораховца, који је после ослобођења ликвидан као ратни злочинац, дала је шест учитеља. Истовремено, до 1958. године, у Ђаковичком срезу је регистровано 84 наставника и учитеља који су на разне начине учествовали у непријатељском раду – од агитације међу ученицима, до активне саботаже, повезивања са балистичким групама и сарадње са Албанском обавештајном службом.¹²²

Значајан број лица која су у периоду окупације обављала различите дужности у фашистичком апарату, попут секретара и председника општина, чиновника у префектурама и потпрефектурама, након рата су нашли нови посао на Косову и Метохији управо у просвети. Један од примера који показују ову праксу је случај Коља Никаја, чиновника префектуре у Приштини, који је након рата прво постао учитељ, а потом и управник основне школе у Приштини.¹²³ Као учитељ у Приштини после рата радио је Палјоска Џафер из Корче у Албанији, који је на Косово и Метохију дошао за

---

¹²⁰ АЈ, фонд 315, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф. 3, а.ј. 548.

¹²¹ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 1.

¹²² АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 1.

¹²³ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941-1945), л. 12.

време окупације да би радио као архивар у Приштинској префектури.¹²⁴ Забрана повратка на Косово и Метохију Србима који су ту дошли као чиновници Краљевине Југославије, донета од стране Привремен скупштине ДФЈ 3. августа 1945. године, није се односила на насељенике из Албаније, који су дошли као чиновници фашистичке Краљевине Албаније. Учитељ у Вучитрнском срезу Мула Зећир Хасан током рата је био сарадник потпрефектуре у Урошевцу.¹²⁵

2.2. Кадровска политика Обласног извршног одбора и среских власти

Ослонац за националну нетрпељивост у школама било је присуство национализма у обласним и среским органима власти. Начелник Савета за просвету у Подримском срезу Мазлум Кучуки, заједно са инспектором и директором школе у метохијском селу Кијеву ухапшен је пошто је одржао говор у којем је позвао на стварање Велике Албаније и додељивање Трста и Далмације Италији. Начелник Савета за просвету у Липљанском срезу Асан Краснићи, који је уједно био и директор школе и члан Савеза комуниста Србије, означен је као вођа групе националистички оријентисаних учитеља, повезане са организацијом „Национал демократик Шиптар“¹²⁶. Слична ситуација била је у Неродимском срезу, где је на челу Савета за просвету био Исен Лума. Због непријатељске делатности са дужности је смењен и начелник Савета за просвету у Србици.¹²⁷

О томе да је власт прећутно толерисала појаву националиста и непријатељске делатности у косовскометохијским школама сведочи случај из Пећи. Десет наставника и учитеља из овог среза, који су током педесетих година идентификовани и ухапшени као припадници организација „Бали комбетар“ и „Национал демократик Шиптар“ су, након издржаних казни, враћени у наставу.¹²⁸ Оваквих примера било је и у другим срезovima. Начелник Савета за просвету у срезу Србица је због непријатељске делатности смењен са функције и избачен из Партије, али је потом запослен као учитељ у Србици.¹²⁹ Као учитељ у вучитрнском селу Барилеву радио је члан Савеза комуниста

---

¹²⁴ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941-1945), л. 149, Реферат о префектури, стр. 3.

¹²⁵ АС, фонд БИА, III-118, Материјали о префектурама за време рата (1941-1945), л. 88.

¹²⁶ Терористичку организацију „Национал демократик Шиптар“, чије деловање ће бити детаљније обрађено у поглављу „Од тероризма до дисидентства“, основао је просветни радник из Пећи Хамит Хоца. Опширније видети: АС, фонд БИА, III-121, Реферати о националним мањинама, Извештај: Анализа – националне мањине и ИБ-е земље, 16. март 1956, Приштина, л. 1-2.

¹²⁷ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 3, 8.

¹²⁸ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 7.

¹²⁹ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 10.

Рушит Рамон, упркос томе што је јавно величао Шабана Полужу и причао да је имао везе са балистичком организацијом у Приштини.¹³⁰

Често се дешавало да учитељи и наставници, који су због непријатељске делатности и испољавања национализма били отпуштени са посла, убрзо добију посао у новој школи.¹³¹ У неким случајевима, запошљавање ових особа школама је препоручивао, или чак директно наређивао Савет за просвету Народног одбора АКМО, што указује на толерисање национализма у просвети од стране обласних власти. Тако је на интервенцију Извршног одбора АКМО 1962. године у наставу враћен Зејнел Баља, некадашњи секретар Фашистичке партије Албаније, свега неколико месеци након што је због непријатељског деловања избачен из школе. Забележено је још неколико случајева да учитељи и наставници добију отказ због интервенције безбедносних служби, и потом убрзо буду враћени на посао или запослени у другој школи на интервенцију Обласног народног одбора Косова и Метохије. То уједно показује да су постојале одређене несугласице ове две структуре власти у Области, као и повезаност чиновника Обласног народног одбора у Приштини са непријатељским организацијама.¹³²

Ова појава не изненађује уколико се има у виду да су неки припадници фашистичког окупационог апарата после рата запослени управо у просветном одељењу Народног одбора АКМО. Најугицајнији међу њима био је Рифат Бериша, који је након ослобођења обављао дужност повереника за просвету Обласног извршног одбора. Бериша се 14. маја 1949. године одметнуо, починио убиство и покушао да организује бекство за Албанију. Поред њега, у првим послератним годинама у просветном одељењу Извршног одбора АКМО били су запослени некадашњи потпрефект у Тутину Неџат Беголи и први секретар потпрефектура у Истоку и Тутину Шемседин Хадри. Обојица су били умешани у злочине над Србима током окупације.¹³³

Поред Обласног народног одбора, и срески одбори су често били састављени од некадашњих фашистичких функционера у току окупације, због чега су и на овом нивоу учитељи осумњичени за непријатељску делатност имали благодан третман. Од 32 отпуштена просветна радника у Подујеву, Срески народни одбор је њих 15 вратио на

---

¹³⁰ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 9.

¹³¹ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 10. 17.

¹³² АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 17.

¹³³ АС, фонд БИА, III-117, Албанска жандармерија у току рата; Реферати о државној полицији, префектури, општинама, федерату, карабињерији и о црној кошуљи; Реферат о непrefектури, стр. 3.

посао. Враћања отпуштених на посао била су честа у Грачаничком срезу, док је у Пећком срезу свих 12 учитеља и наставника који су били ухапшени због непријатељске делатности, након издржаних казни, враћено у наставу.¹³⁴ Оправдање за такво поступање школа, средских одбора и обласне власти на Косову и Метохији углавном је тражено у недостатку квалификованих учитеља и наставника. Дешавало се и да особе које су биле ухапшене због непријатељске делатности након издржавања казне заузму још боље позиције у просвети од оних које су имале пре хапшења. Упечатљив је случај учитеља из Ђаковице Хајредина Хоџе, који је осуђен на две године затвора због чланства у организацији која је заступала линију Инофрмбироа. Након што је издржао казну, од стране просветних органа АКМО одмах је постављен за инструктора школа у Ораховцу.

Безбедносним службама у АКМО посебно је сметало што су инструктори школа националисте међу наставницима оцењивали као „одличне“, док су проблеме правили наставницима који су били лојални идеологији „братства и јединства“. Зато су службе сумњале да постоји повезаност између националистички оријентисаних просветних радника и инструктора школа, као и средских органа власти.¹³⁵ Поред тога, спорни учитељи и наставници често су добијали стипендије и финансијску помоћ од средских народних одбора. Тако је од Ђаковичког средског одбора стипендију добила Сипе Ђакова, братаница убице Миладина Поповића, позната по непријатељској делатности.¹³⁶ Сува Река је стипендирала Исака Добрања, истакнутог припадника балистичког покрета који је спроводио обуку балистичке омладине за борбу против партизана.

Срески народни одбор у Ораховцу је стипендирао наставника Алију Аксића, који је у периоду пре добијања стипендије два пута био хапшен због национализма.¹³⁷ У извештајима Управе државне безбедности наведено је да у свим срезовима постоји проблем албанског национализма код наставног кадра и то нарочито оног „квалификованијег“, односно образованијег дела учитеља и наставника.¹³⁸

---

¹³⁴ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 17.

¹³⁵ АС, фонд БИА, III-121, Реферат о националним мањинама, Извештај УДБ-а Приштина 16. март 1956, Анализа: Национална мањина и ИБ-е земље, л. 4.

¹³⁶ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 16.

¹³⁷ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 15.

¹³⁸ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 4.

2.3. Непријатељска делатност међу просветним радницима

У непријатељској делатности на Косову и Метохији нарочито су се истицали просветни радници из периода окупације. Професори гимназије у Приштини Ђон Серечи, Хамдија Бериша и Имер Бериша су непосредно пре ослобођења Косова и Метохије формирали специјалан комитет чији је прокламовани циљ био припајање Косова и Метохије Албанији. Чланови комитета су били ученици приштинске гимназије којима су поменути професори предавали, а деловање се заснивало на пропагандном и политичком раду уз логистичку подршку западних земаља. Две године након ослобођења ова група је ипак откривена и разбијена.¹³⁹

Десет учитеља и наставника из Призренског среза у периоду од 1953. до 1958. године ухапшено је због сарадње са Албанском обавештајном службом.¹⁴⁰ У истом периоду, раскринкана је група „Револуционарни марксисти“, коју су основали учитељи из призренског села Кориша, и чији је прокламовани циљ био уједињење Косова и Албаније. На челу групе налазио се директор школе у Кориши. Поред ове, откривена је још једна група коју су чинили наставници гимназије у Призрену, због чега је дванаест наставника отпуштено са посла.¹⁴¹

Поред албанског национализма, код просветних радника је често био присутан и анимозитет према комунистичким режимима, укључујући и онај у Албанији. Један од професора гимназије у Приштини који су имали оваква уверења био је Џахид Гафури. Он је 1948. године са десет својих ђака формирао „Демократску националну омладинску организацију“, која је за свој прокламовани циљ одредила обарање југословенског и албанског комунистичког режима и уједињење Косова и Метохије са Албанијом под влашћу краља Ахмеда Зогуа.¹⁴² Иако је организација била активна у пропагандном раду, дељењу летака и цепању плаката са ликовима југословенских комунистичких руководилица, током 1952. године група је откривена и разбијена.

Према подацима безбедносних служби у Ђаковичком срезу су током 1958. године 42 активна просветна радника означена као реакционарно настројена,

¹³⁹ АС, фонд БИА, III-121, Реферат о националним мањинама, Анализа у вези националних мањина на терену града Приштине, л. 2.

¹⁴⁰ Албанска обавештајна служба је, према подацима Управе државне безбедности, имала широку мрежу сарадника међу просветним радницима на Косову и Метохији. Током 1952. ухапшен је директор гимназије у Истоку и троје наставника ове школе који су били припадници Албанске обавештајне службе. Архив Србије, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 9.

¹⁴¹ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 4.

¹⁴² АС, фонд БИА, III-121, Реферат о националним мањинама, Анализа у вези националних мањина на терену града Приштине, л. 2.

укључујући директора и наставнике гимназије у Ђаковици, као и инструктора основних школа у овом срезу. У Гњиланском управном округу је 1962. године од 257 учитеља албанске националности за њих 64 откривено да непријатељски делују, док се за 73 учитеља располагало подацима о непријатељским иступима.¹⁴³ По овим подацима који су достављени Државном секретаријату за унутрашње послове, преко половина албанских учитеља у Гњиланском округу деловали су непријатељски према југословенској држави.

На подручју Призренског округа, од 1945. до 1962. године, 64 учитеља и наставника је судски гоњено због организовања непријатељске делатности, а слична ситуација била је и у другим крајевима Косова и Метохије.¹⁴⁴ У Грачаничком срезу (укључујући и град Пришћину) 1956. године било је запослено 153 просветна радника, од којих је 57, односно 37,2% означено као „националистички расположено“. Према мишљењу служби безбедности у овом срезу, већина наставника је потицала из богатих албанских породица, била је религиозна, слабо образована, а код народа није уживала превелики ауторитет, јер није сматрана за носиоца просвете и културе.¹⁴⁵ Безбедносне службе у Суворечком срезу биле су незадовољне стањем у просвети. По њиховој оцени, учитељски кадар у срезу је био слаб „по политичком, а и стручном саставу“ и већина учитеља је била непријатељски настројена према новој држави и новој власти. Поред навођења примера албанских учитеља са фашистичком прошлошћу и везама са балистичким организацијама, службе су као политички проблематичног кадра навеле и једног српског учитеља, који је био „доказани љотићевац“.¹⁴⁶

Одређен број учитеља и наставника у Аутономној косовско-метохијској области су током педесетих година у својим кућама пружали привремено уточиште припадницима балистичких група, због чега су били под посебном присмотром безбедносних органа. Овакви случајеви забележени су у Ђаковичком, Суворечком, Ораховачком, Горском, Пећком, Вучитрнском и Грачаничком срезу.¹⁴⁷

---

¹⁴³ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 1.

¹⁴⁴ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 2.

¹⁴⁵ АС, фонд БИА, III-121, Реферат о националним мањинама, Извештај УДБ-а Пришћина 16. март 1956, Анализа: Национална мањина и ИБ-е земље, л. 4.

¹⁴⁶ АС, фонд БИА, III-139, Државни апарат на КиМ током окупације и непосредно после Другог светског рата, л. 18.

¹⁴⁷ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 10.

2.4. Национална подвојеност у косовскометохијским школама

Национална нетрпељивост међу наставницима и учитељима представљала је озбиљан проблем образовања на Косову и Метохији. Она је неретко резултирала вербалним, али и физичким обрачунима између наставника и тиме давала негативан пример ученицима који су опонашали моделе одраслих. Инциденти и сукоби били су најчешћи између албанског и српског просветног кадра, али су у њих неретко били умешани и припадници других етничких група. У Косовској Митровици је током педесетих година тињао сукоб између албанске и турске школе пошто су албански наставници водили кампању да деца не уписују турске школе. У гимназији у Драгашу била је изражена нетрпељивост између српских и албанских просветних радника, док су често избијале туче између албанске и горанске деце.¹⁴⁸

У гимназији у Приштини током педесетих година албански наставници, укључујући и директора, члана Савеза комуниста, нису имали комуникацију са српским наставницима, а школа је била строго подељена по националном принципу („српски спратови“ и „албански спратови“), док су међу ученицима често избијале туче на националној основи.¹⁴⁹ У извештајима служби наведени су и други инциденти током извођења наставе у АКМО – од позивања албанских ђака да бојкотују наставу из српског језика, до учења деце на часовима историје да су „Немци и Италијани 1941. године ослободили нашу земљу“.¹⁵⁰ Позив на бојкот наставе из српског језика био је најчешћи облик испољавања албанског национализма код ученика у косовскометохијским школама. Посебан вид националне нетрпељивости коју су испољавали одређени албански наставници и професори било је пуштање Радио Тиране ученицима на часу у периодима затегнутих односа између Југославије и Албаније.¹⁵¹

Чињеница да се југословенски државни празник „Дан Републике“ 29. новембра обележавао свега дан после највећег албанског националног празника „Дана албанске заставе“ (на алб. *Dita e Flamurit*) 28. новембра представљала је велики изазов за осетљиве међунационалне односе на Косову и Метохији. Дешавало се да поједини директори школа забране истицање југословенске и партијске заставе у школама као и истицање парола у част Дана Републике у знак револта зато што претходног дана није

¹⁴⁸ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 11.

¹⁴⁹ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 5.

¹⁵⁰ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 5.

¹⁵¹ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 8.

обележен албански национални празник и није дозвољено истицање албанске државне заставе 28. новембра.¹⁵²

Међунационални сукоби су избијали и око оцењивања ученика. Јављала се сумња да српски наставници строже оцењују албанске ученике и обрнуто – да албански наставници строже оцењују српске ђаке. О овом проблему поред више инцидената сведочи и изјава наставника из Пећи Корине Кабера: „Треба што више Шиптара школовати, како би могли руководити својом нацијом и доказати Србима и Црногорцима да и ми можемо бити културни и савремени...”¹⁵³. Изјава Корине Кабера на неки начин одсликава основе просветне политике на Косову и Метохији – снижавањем критеријума за наставнике и ученике омогућити да се што већи број Албанаца школује и стекне неопходне дипломе како би могли самостално управљати територијом на којој чине већину, односно Аутономном косовско-метохијском облашћу.

Дешавало се да, услед недостатка наставног кадра, српски наставници, који знају албански језик, предају стручне предмете у албанским одељењима. Учитељ из Ораховца Мазлум Цана оштро се противио оваквој пракси, па је 1955. године албанске ђаке у Призрену подстакао да бојкотују наставу из математике, јер је наставник био Србин.¹⁵⁴

У извештају безбедносних служби државном Секретаријату за унутрашње послове 1962. године наведено је да се у појединим школама на српске учитеље и наставнике врши притисак због чега су неки од њих напустили посао, а други се спремају да исто учине¹⁵⁵. Наведено је да српски наставници и учитељи у већински албанским срединама имају осећај да живе под неком врстом окупације и да отворено испољавају страх.¹⁵⁶ Нарочито неприхватљиво за српске просветне раднике било је понашање просветних органа у оквиру реских власти. Управа државне безбедности је 1962. године истакла случај из Вучитрнског среза, у којем је референт за просвету при Народном одбору Вучитрн вршио толики притисак и прогон српских наставника и

---

¹⁵² АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 11.

¹⁵³ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 12.

¹⁵⁴ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Gjykata penale e Qarkut në Prizren, Сведочење Нијаза Маљокуа о 21 лицу из партијског и државног апарата, Мазлум Цана.

¹⁵⁵ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 12, 13.

¹⁵⁶ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 10.

ученика, да су у неколико школа сви српски просветни радници напустили посао, а школе остале без српских одељења. Сличан проблем је био присутан у Пећи, где су просветни инспектори Мендур Дурхаљ и Неџат Беголи осумњичени од стране безбедносних органа да раде на удаљавању српских просветних радника из наставе. Беголија је приликом Призренског процеса 1956. године Нијаз Маљоку издвојио као изразито албанског националисту у Среском одбору у Пећи.¹⁵⁷

Оштра критика служби безбедности на рачун образовног система на Косову и Метохији представљала је константу од краја Другог светског рата па све до демонтаже Удбе 1966. године. Један од извештаја републичког СУП-а о стању у просвети на Косову и Метохији из 1963. године указао је на то да је ситуација по овом питању остала непромењена у односу на педесете године: „У основним школама, средњим стручним школама, гимназијама и учитељским школама омладина се легално васпитава националистички, ђацима се кроз наставу улива национализам и распирује шовинизам према осталим југословенским народима.“¹⁵⁸ Након 1966. године, косовскометохијско руководство је стављањем под контролу Удбе и полиције у Покрајини уклонило једину препреку за подстицање албанског национализма у школском систему.

2.5. Проблеми са наставом језика и историје

Када је реч о школским програмима за ученике који су наставу похађали на језику националних мањина, југословенске просветне власти дуго су тражиле право решење које ће задовољити и потребу националних мањина за неговањем сопствене културе, али их истовремено упознати и са културом државе у којој су живели. То је посебно било изражено у предметима као што су матерњи језик, књижевност и историја, где је требало одредити адекватан баланс између националних мањинских и југословенских, односно српских елемената. При томе се морало водити рачуна да се ученици из реда националних мањина додатно не оптерете градивом у већој мери него остала деца. Планови и програми за националне мањине углавном су имали привремен карактер и зависили су од комисија које су имале задатак да среде грађу о националним баштинама, анализирају је и оцене да ли је одговарајућа за коришћење у

---

¹⁵⁷ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Gjykata penale e Qarkut në Prizren, Сведочење Нијаза Маљокуа о 21 лицу из партијског и државног апарата, Неџат Беголи; АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 13.

¹⁵⁸ АС, Ђ-2, к. 22, Извештај о раду комисије на утврђивању деформација и злоупотреба и о предузетим мерама на реорганизацији у служби државне безбедности у АП КиМ Приштина 1. новембар 1966. године.

настави у југословенским школама.¹⁵⁹ Углавном су програми за националне мањине, укључујући и албанску, били идентични са школским програмима за југословенске народе, осим у предметима матерњи језик и књижевност и српски језик и књижевност, као и у историји народа Југославије, где је за националне мањине постојао допунски део програма.¹⁶⁰

Највише проблема постојало је са предметом српско-хрватски језик и књижевност у албанским одељењима, делом због неквалификованости наставника, али и због позивања деце на бојкот овог предмета од стране албанских наставника. Просветни савет Министарства просвете Демократске федералне Југославије 1945. године у својим основним смерницама за развој и рад школа националних мањина предвидео је да се у мањинским одељењима од трећег разреда основне школе као обавезан предмет уведе језик и књижевност федералне јединице у којој се школа налази. Истим документом прописано је да се часови језика федералне јединице уче три пута недељно, што је практиковано у наредним деценијама.¹⁶¹

Међутим, на Косову и Метохији често се дешавало да веће групе албанских ученика упуте захтев да се укине настава српско-хрватског језика и књижевности за албанске ђаке. Током 1961. године група ученика је отишла у Извршно веће АКМО са захтевом за укидање овог предмета. Пошто захтев није прихваћен, албански ученици су у неколико наврата током 1961. године демонстративно напуштали часове српско-хрватског језика.¹⁶² Бојкот су те године организовали и ученици гимназије у Косовској Митровици. Иницијатори овог бојкота су били браћа једног од професора гимназије и чланови Савеза комуниста у Косовској Митровици, што потврђује да су националистички елементи неретко били учлањени у Партију, која им је пружала уточиште од евентуалне одговорности за националистичке испаде.

Већина наставника српског језика и књижевности у албанским одељењима нису били квалификовани. Уколико су српски језик и књижевност предавали Албанци, они углавном нису студирали овај предмет, него су знање српског језика стекли кроз животно искуство, а посебно слабо су владали књижевношћу. Срби који су предавали

---

¹⁵⁹ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе; Културно-просветни проблеми национални мањина, стр. 6.

¹⁶⁰ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/12, Мањинско школство, стр. 4.

¹⁶¹ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/12, Основне карактеристике оствареног културно-просветног живота и рада националних мањина у НРС, 1958; Мањинско школство.

¹⁶² АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 8.

српски језик у албанским одељењима често нису били добри познаваоци албанског језика, што је стварало тешкоће у настави.¹⁶³

Од школске 1957/1958. године ученици у Области који су наставу слушали на српском језику добили су опцију да као изборни предмет похађају наставу из албанског језика и књижевности. Циљ је био боље повезивање српског и албанског народа на Косову и Метохији, а због практичних потреба свакодневне комуникације, велики проценат српских ђака у Области се определио за похађање овог предмета.¹⁶⁴ Учење албанског језика као изборног предмета брзо се омасовило у српским одељењима у Покрајини. У извештају Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију из 1965. године, као позитивна вест наведена је информација да у косовскометохијским средњим школама скоро сви српски ученици похађају часове албанског језика.¹⁶⁵

Период стабилних међунационалних односа у образовању и усклађености школских планова и програма са националним потребама ученика на Косову и Метохији није дуго трајао. У другој половини шездесетих, односно у време подстицања албанског национализма од стране Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, јавили су се предлози да се, „у име равноправности“, укине обавезно учење српско-хрватског језика за албанску децу на Косову и Метохији. Покрајински руководиоци су овај предлог правдали тиме што српски ђаци на Косову нису похађала албански језик као обавезан, већ као изборни предмет.¹⁶⁶ Као и остале тезе које су лансиране након Брионског пленума, и ова је наишла на ширу политичку подршку, што је довело до практичног укидања обавезности учења српско-хрватског језика у албанским одељењима. У неким школама, настава овог предмета почела је да се одвија факултативно, са око 50% слушалаца, док је у појединим школама, попут Учитељске школе у Приштини, Економске школе у Пећи и Учитељске школе у Пећи предмет српско-хрватски језик и књижевност готово потпуно искључен из наставе.¹⁶⁷

Проблеми су постојали и у оквиру предмета албански језик и књижевност, где су наставници, образовани и школовани у Албанији или на Косову за време окупације,

¹⁶³ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/12, Основне карактеристике оствареног културно-просветног живота и рада националних мањина у НРС, 1958; Мањинско школство.

¹⁶⁴ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22, Аматерске и професионалне културно-просветне установе; Културно-просветни проблеми националних мањина, стр. 7; Драгомир Бонцић, „Један документ о двојезичном школству на Косову и Метохији 1961. године“, *Архив*, бр. 1-2 (2008), стр. 88–97.

¹⁶⁵ *Izveštaj Pokrajinskog komiteta o radu SKS na Kosovu i Metohiji od Osme oblasne do Devete pokrajinske konferencije*, стр. 51.

¹⁶⁶ АЈ, фонд 130, СИВ, ф.784, Равноправност писама.

¹⁶⁷ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 318, ПК ССРН Косова 1969, Седница Председништва ПК ССРН Косова 5. децембра 1969, стр. 23.

мимо школског програма деци причали о делима албанских књижевника, које су југословенске власти третирали као националистичке. У Учитељској школи у Приштини, ученици су на часовима читали литературу коју су илегално набављали из Албаније.¹⁶⁸ У гимназији у Пећи основана је литерарна дружина која се бавила штампањем и ширењем албанске литературе међу ученицима. Руководилац дружине био је професор у тој гимназији Риза Кастрати, иначе пријатељ чувеног албанског књижевника Ђерђа Фиште (1871–1940), чија дела су се делила ученицима, иако је од стране југословенских и албанских комуниста третиран као „профашистички писац“.¹⁶⁹ Један учитељ у Призрену изјавио је да са децом много више на часу књижевности обрађује дела турских књижевника него српских, јер ови други „нереално приказују живот под Турцима“.¹⁷⁰

Предмет који је задавао посебне проблеме југословенским властима на Косову и Метохији била је историја. Иако је законом било предвиђено да се настава из овог предмета одвија по школском плану Републике Србије, и да национална историја обухвата прошлост народа Југославије, велики број албанских наставника је деци предавао албанску историју и говорио о албанским националним борцима, док српске и југословенске историјске личности готово да нису спомињали.¹⁷¹ Југословенске комунистичке власти су биле посебно осетљиве на игнорисање народноослободилачке борбе у настави и неупућеност косовскометохијских ђака у живот и дело Јосипа Броза и других државних руководилаца. Тако су ученици седмог и осмог разреда школе у Подримском срезу на питање „ко је Тито?“, одговорили да се ради о министру унутрашњих послова, док су неки помислили да је у питању министар иностраних послова. Многа деца нису знала како Тито изгледа, нити да га препознају на слици, што је схваћено као пропуст школе и наставног кадра који није држао Брозову слику у школским ходницима и учионицама.¹⁷²

Као покушај промовисања националног помирења 1957. године уведен је јединствен програм наставе историје за све ученике у АКМО без обзира да ли су наставу слушала на српско-хрватском, албанском или турском језику. Предвиђено је да

---

¹⁶⁸ АЈ, фонд 507, XVIII–К.4/11, 2; АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 10.

¹⁶⁹ Исто.

¹⁷⁰ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 12.

¹⁷¹ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 13.

¹⁷² АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 13, 14.

сва деца поред историје народа којем су припадала уче подједнако и о прошлости других народа на Косову и Метохију.¹⁷³ У пракси је овај програм неретко био игнорисан од стране наставника историје, који су стављали много већи акценат на националну историју него што је било предвиђено. Међутим, просветне власти крајем педесетих година позитивно су оцењивале овај модел и чак га спомињале као модел за потенцијални јединствени програм учења историје на територији целе Југославије.

У првим послератним годинама уџбеници за албанске ученике на Косову и Метохији, као и у Македонији, набављани су директно из Албаније, а Југославија је претходно слала у Албанију велике количине хартије на којој су се уџбеници штампали.¹⁷⁴ Југословенско министарство просвете је ипак захтевало да из Албаније прво стигне примерак уџбеника који ће користити албански ђаци у Југославији, како би имало увид у уџбенички садржај. Након одобравања садржаја, југословенско Министарство просвете је албанским властима саопштавало потребну количину из сваке категорије уџбеника и слало адекватну количину папира за штампање.¹⁷⁵ Посао преузимања књига из Албаније обављало је Државно издавачко предузеће „Просвета“. Пракса коришћења уџбеника из Албаније у југословенском школском програму за албанске ученике напуштена је тек 1948. године након избијања сукоба између Југославије и Источног блока.

Након прекида односа са Албанијом, уџбеници за наставу на албанском језику штампали су се у Приштини, а турски уџбеници у Скопљу, пошто је турска национална мањина била најбројнија у Народној републици Македонији. Због разлике у школским програмима у Македонији и Србији, турски ученици на Косову и Метохији су током педесетих година слушали наставу у складу са српским школским програмом за турску националну мањину, а користили уџбенике из Скопља написане у склопу македонског школског програма, што им је стварало потешкоће у настави. Исти проблем као Турци на Косову и Метохији, имали су Албанци у Македонији, који су користили уџбенике штампане у Приштини по српском школском програму, док им се настава одвијала по македонском програму за албанске школе.¹⁷⁶ Разлике у српском и македонском програму су постајале у готово свим предметима, а нарочито су били изражени у

---

¹⁷³ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/18, Преглед неких недовољно објашњених друштвено политичких питања и специфичности наставних програма и педагошког рада у школама за припаднике националних мањина, 1959.

¹⁷⁴ АЈ, фонд 315, ф. 3, а.ј. 855.

¹⁷⁵ АЈ, фонд 315, ф. 3, Писмо Министарства иностраних послова Комитету за школе и науку ФНРЈ, 5. октобар 1946.

¹⁷⁶ АЈ, фонд 318, Савезни секретаријат за образовање и културу, ф. 12, а.ј. 2, Просвета у НР Македонији.

друштвеним. Албанска деца у Македонији су у Буквару за први разред о братству и јединству учила кроз илустрацију загрљеног Србина и Албанца испод југословенске заставе.¹⁷⁷ Овај проблем решен је тек 1960. године, када су уџбеници за националне мањине усклађени са школским програмом федералне јединице у којој су коришћени.¹⁷⁸

До 1958. године све трошкове за дотације штампању уџбеника на језицима националних мањина сносили су републички и покрајински савети за просвету и извршна већа република и аутономних јединица. Те године извршна већа Војводине и Косова и Метохије обратили су се извршном већу Србије са молбом за финансијску помоћ у дотирању малотиражних издања мањинских уџбеника. Потом се Републичко извршно веће обратило Федерацији, тако да је на крају договорено да 50% разлике између цене производње и продајне цене уџбеника обезбеђује Федерација, 30% република, а 20% аутономне јединице.¹⁷⁹

Једна од значајнијих промена које су се на Косову и Метохији десиле након Брионског пленума огледала се у поновном увођењу коришћења школских уџбеника из Албаније у албанским одељењима на Косову и Метохији. Ова пракса је била присутна и у годинама након Другог светског рата, када су односи две земље били на линији интензивне сарадње и неговања пријатељства, што нипошто није био случај 1967. године, када су делегације приштинских факултета и Албаношког института у Приштини постигле начелни договор са албанским властима о увозу албанских уџбеника на Косово и Метохију.¹⁸⁰ Договор је реализован у јулу 1968. године, потписивањем уговора између НИП Рилиндија и предузећа Артекс из Тиране о куповини књига, грамофонских плоча и учила за потребе албанских ђака и студената.¹⁸¹ У уџбеницима које су албански ђаци на Косову и Метохији користили од 1968. године, неретко су била изражена непријатељства према Југославији. Тако је у уџбенику географије било наведено да је Краљевина Срба, Хрвата и Словаца „отела једну покрајину од Бугарске и приграбила албанску територију“. Према мишљењу Миладина

---

¹⁷⁷ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.6/9, Забелешке о шиптарским уџбеницима, стр. 3.

¹⁷⁸ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.9/22. Аматерске и професионалне културно-просветне установе; Културно-просветни проблеми национални мањина, стр. 7.

¹⁷⁹ АЈ, фонд 130, СИВ, ф. 784, 1960, Информација о финансирању трошкова културно-просветне и осталих друштвених делатности на језицима националних мањина, стр. 10.

¹⁸⁰ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 11, Шифровани телеграм посланства СФРЈ у Тирани ДИСП-у, 12. јун 1969.

¹⁸¹ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 11, Шифровани телеграм Посланства СФРЈ у Тирани Државном секретаријату за иностране послове, 12. јун 1969.

Вилотића, коришћење уџбеника и литературе из Албаније одиграли су значајну улогу у националистичкој индоктринацији албанских ученика 1968–1981. године.¹⁸²

2.6. Однос власти према проблему национализма у школству

Комисија за националне мањине Савеза комуниста Југославије је 1957. године лоше стање по питању национализма у косовскометохијском школству приписала томе што издвајања за просвету „нису била праћена адекватним улагањима у економију области“. Комисија је изразила уверење да је проблем у томе што албанска интелигенција, која је руководила процесом развијања школства у Области, није потицала из радничке класе, већ превасходно из буржоаске класе, због чега је уместо сузбијања национализма дошло до његове експанзије. Зато је предложено да се убудуће више пажње посвећује економском и материјалном развоју АКМО, како би се изменила социјална структура ове области, и створили услови за стварање албанске интелигенције васпитане на „марксистичким принципима“.¹⁸³

Идеја Комисије била је да се културно и просветно уздизање становника покрајине усклађује са њеним економским развојем, пошто је у претходном периоду, према тврдњи Комисије, било обрнуто. Предложено је да се у настави „у први план стави борба за њен социјалистички садржај“, између осталог, да се албанска национална књижевност почне обрађивати и третирати са марксистичког становишта, а не кроз национално-романтичарске погледе као што су то чинили албански наставници у области.¹⁸⁴ Комисија за националне мањине СКЈ је овој проблематици приступила са стриктно марксистичког становишта, не усуђујући се да улази у политички аспект проблема, односно да преиспита залеђину коју су националистички оријентисани просветни радници имали у органима власти на Косову и Метохији.

Након Брионског пленума и демонтаже Управе државне безбедности, власти у Приштини су искористиле новонасталу ситуацију да готово све аспекте рада Удбе у покрајини прогласе за „шовинистичко угњетавање Албанаца“. Извештаји Удбе о национализму у косовскометохијским школама, које смо цитирали у овом поглављу, коришћени су као докази „деформација и злоупотребе“ Службе безбедности у покрајини. Распрострањено уверење засновано на вишегодишњем искуству просветног система на Косову и Метохији да албанска интелигенција и просветни кадар

---

¹⁸² М. Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, стр. 149, 150.

¹⁸³ АЈ, фонд 507, XVIII–К.4/11, стр. 1.

¹⁸⁴ АЈ, фонд 507, XVIII–К.4/11, стр. 2.

представљају бастион албанског национализма у Југославији осуђено је од стране Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију у другој половини 1966. године. Званичан став Покрајинског комитета био је да су сви досадашњи случајеви национализма у просвети били резултат „инсценација“ и „подметања“ од стране Удбе, која је на тај начин хтела да етикетира албанске просветне раднике као националисте.¹⁸⁵

Нова просветна политика Приштине огледала се и у захтеву да албански језик постане обавезан предмет у српским одељењима на Косову и Метохији. Албански руководиоци су тврдили да се „пуна равноправност“ Албанаца у Покрајини може остварити само уколико се њихов језик у потпуности законски изједначи са српским језиком, што је подразумевало да албански постане обавезан предмет у српским одељењима или да се укине обавезност учења српског језика у албанским одељењима.¹⁸⁶ Како би додатно удаљили албанску ученике од југословенског друштва, албански руководиоци и интелигенција покренули су иницијативу да се учбеници за школе на Косову и Метохију увозе из Албаније. Ова иницијатива реализована је споразумом из 1968. године, тако да су у наредном периоду албанска деца у Покрајини користила литературу написану у Енвер Хоџиној Албанији.

Прокламовани циљеви југословенске просветне политике на Косову и Метохији након Другог светског рата били су друштвена и политичка интеграција Албанаца у Србију и Југославију, међунационално помирење, развијање „братства и јединства“ српског и албанског народа и успостављање мира и суживота свих народа на Косову и Метохији. Уместо остваривања поменутих тежњи, просветни систем је у прве две послератне деценије имао функцију чувара ватре албанског национализма и полигона за испољавање националне нетрпељивости. Резултати овог истраживања упућују нас на сагласност са професорком Хатицом Берише, која је школство на Косову и Метохији током педесетих и шездесетих година навела као један од фактора националистичке индоктринације, политичке хомогенизације и самоизолације Албанаца у наредном периоду.¹⁸⁷

---

¹⁸⁵ АС, Ђ-2, к. 22, Извештај о раду комисије на утврђивању деформација и злоупотреба и о предузетим мерама на реорганизацији у служби државне безбедности у АП КиМ, Приштина 1. новембар 1966. године.

¹⁸⁶ „Идеја о равноправности језика победила у идеологији комуниста“, *Јединство*, 15. јул 1968, стр. 1, 3; „Закључци Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију о задацима комуниста у вези с равноправношћу језика у Покрајини“, *Јединство*, 5. август 1968, стр. 5.

¹⁸⁷ Хатице Бериша, *Последице политичког насиља на Косову и Метохији*, Београд 2013, стр. 30.

3. Развој високог школства – формирање албанске интелектуалне елите у Југославији

Развој високошколских установа на Косову и Метохији заснивао се на сличним принципима као и политика ширења основношколског образовања на овом простору. Приоритети су били јачање албанске просветне интелигенције у Приштини и повећање броја Албанаца са факултетским дипломама, док се квалитет стеченог образовања налазио у другом плану. На то колико је ширење мреже високообразовних установа на Косову и Метохији шездесетих година било последица једног амбициозног политичког пројекта указује и податак да је у тренутку оснивања првог факултета у Приштини 1960. године, 40% становништва Аутономне косовско-метохијске области било неписмено, а 57,1% пунолетног становништва није поседовало стручну спрему, односно није имало завршену ни основну школу.¹⁸⁸

Пре појаве првих високошколских установа у Области крајем педесетих и почетком шездесетих година, већина омладине са Косова и Метохије студирала је на београдским, скопским, сарајевским, загребачким и новосадским вишим школама и факултетима. Од 70.028 студената држављана ФНРЈ у Југославији 1955/1956. године, 511 (0,7%) су били Албанци, што је било неколико пута мање од удела овог народа у становништву Југославије. Од 511 албанских студената те школске године, 225 је студирало у Скопљу, 215 у Београду, а 71 на осталим југословенским вишим школама и факултетима.¹⁸⁹ Албански студенти у поменутиим градовима су се међусобно повезивали и дружили, из чега су проистекле иницијативе за учвршћивање албанске студентске заједнице.

Група албанских студената и професора у Београду 1957. године формирала је удружење „Перпјекја“ (у преводу са албанског „напор“, „борба“) као неформалну групацију у којој су могли да се састају, друже и размењују своје идеје, укључујући и политичка гледишта.¹⁹⁰ Након годину дана рада, у новембру 1958. године „Перпјекја“ се регистровала као „литерарно-уметничко друштво“, а на годишњој скупштини донет

---

¹⁸⁸ АЈ, фонд 319, Савезни савет за образовање и културу, ф. 31, Анализа друштвеног плана САП Косова 1965-1970, Други део: Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године, стр. 10–11; Архив Војводине, фонд 334, Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине, к. 133, Извештај о раду ЦК СКС од Трећег до Четвртог конгреса, СР Србија 1959–1964, Београд 1964.

¹⁸⁹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.11/18, Студенти држављани ФНРЈ по народности 1955/1956.

¹⁹⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.4//17, Елаборат о покретању студентског часописа на албанском језику.

је статут рада организације. Неколико покушаја покретања албанског студентског часописа у Београду током педесетих година завршено је неуспехом.

Састанци овог удружења убрзо су постали полигони за ширење албанског национализма и исказивање непријатељства према Србији и Југославији. Оснивачи и најистакнутији чланови дружине Љатиф Бериша, Аљи Аљиу и Ујкани Цери временом су као доминантни дискурс на састанцима групе наметнули тезу о „угрожености Албанаца у Југославији“ и о „потреби за припајањем Косова Албанији“.¹⁹¹ Када су крајем педесетих година српске и албанске основне школе, до тада физички раздвојене, почеле да се спајају у јединствене установе са заједничком школском зградом, припадници Перпјекје су у томе видели „покушај гушења албанске националне свести“. Иако су одељења на албанском и српско-хрватском језику остала раздвојена и што су Албанци задржали сва права која су и до тада имали у просвети, пропаганда Перпјекје поколебала је неке албанске студенте Београдског универзитета и довела у питање њихово поверење у југословенску државну политику према албанској мањини. Перпјекја је током педесетих година заступала став да Албанци не треба да се иселавају у Турску „јер ће се питање Косова једног дана поставити пред Уједињене нације и сигурно решити“.¹⁹²

Удружење Перпјекја углавном је обликовало другу генерацију албанске интелигенције у Југославији, која комплетно образовање стекла под социјалистичком влашћу. Чланови Перпјекје су се по завршетку студија углавном вратили на Косово и Метохију, где су заузели руководеће положаје у тамошњем друштву, најчешће у просвети и на новоотвореним приштинским факултетима. Мањи део чланова организације је своју професионалну каријеру наставио у Београду. Кроз Перпјекју су прошли многи успешни људи који су оставили дубок траг у сфери науке, културе и уметности, као што су књижевници Мухамед Кервеша, Фахредин Гунга, Ситки Имами, Менсур Раифи, Дин Мехмети и Агим Ђакова, затим сликари Муслим Мулићи и Микел Ђокај, као и глумци Беким Фехмиу, Фарук Беголи и Енвер Петровци. У овој

---

¹⁹¹ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 15-16.

¹⁹² АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 16.

организацији учествовали су и истакнути албански политичари у Југославији попут Мехмеда Хоџе, члана Извршног већа Србије.¹⁹³

Чланови Перпјекје су 1958. године упутили молбу југословенским властима да им се одобре средства за покретање часописа на албанском језику у Београду, за потребе албанских студената Београдског универзитета, уз елаборат о досадашњем раду ове организације. Препоручено је да се часопис штампа у 1.800 до 2.000 примерака и да буде испуњен културним и уметничким садржајима. У молби за одобравање покретања часописа, чланови Перпјекје су обећали да ће део часописа бити посвећен „оповргавању неоснованих и злонамерних оптужби које долазе из Албаније“, иако је изванредан број чланова Перпјекје одржавао контакте са албанским посланством у Београду и на састанцима удружења подржавао политику Енвера Хоџе према Југославији.¹⁹⁴ До покретања албанског часописа у Београду ипак није дошло, а ова тема је ускоро изгубила на значају, пошто је 1960. године основан Филозофски факултет у Приштини, чиме је тежиште албанског интелектуалног деловања почело да се премешта из Београда у Приштину.

У раду Перпјекје, као и залагању за неговање албанске националне свести предњачили су студенти на семинару за албански језик и књижевност Филозофског факултета у Београду.¹⁹⁵ За то су били заслужни и предавачи са ове катедре, професор Војислав Данчетовић и асистенти Антон Чета и Идриз Ајети, иначе активни у Перпјекји. Они су на предавањима са студентима обрађивали националистичке писце попут Ђерђа Фиште, као и албанске народне песме о качацима који су се борили против српске власти. Поменути писац Ђерђ Фишта није се обрађивао ни у Народној републици Албанији, где је био означен као „фашистички писац“, што указује на то да су се професори који су његова дела обрађивали у Југославији интелектуално и идејно формирани у међуратном и ратном периоду албанске историје.

У извештају Управе државне безбедности Данчетовић, Чета и Ајети означени су као подстрекачи национализма међу студентима Катедре за албанологију. Професор Војислав Данчетовић један је од пионира српске и југословенске албанологије, а након Другог светског рата привремено је боравио у Албанији где је албанским ученицима

---

¹⁹³ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.4//17, Елаборат о покретању студентског часописа на албанском језику, 1958.

¹⁹⁴ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.4//17, Елаборат о покретању студентског часописа на албанском језику, 1958.

¹⁹⁵ Филолошки факултет у Београду основан је 1960. године, а до тада су сви филолошки смерови функционисали у оквиру Филозофског факултета у Београду.

предавао српско-хрватски језик и књижевност, у склопу просветне сарадње две државе¹⁹⁶. Током боравка у Тирани, Данчетовић је, поред рада у школи, учио Албанце српски језик на радију, а сарађивао је и на изради српско-албанског речника. Посланство ФНРЈ у Тирани је у извештају о његовом раду навело да је Данчетовић тражио везе са разним људима у албанском министарству просвете, „који нису баш наши пријатељи“ и да стога, његов рад са политичке стране „није увек био исправан“.¹⁹⁷

Биографија Антона Чете (1920–1995) значајна је за разумевање феномена албанске интелектуалне елите у Југославији. Антон Чета је рођен у Ђаковици, али се исте године његова породица преселила у Албанију, где је Антон провео наредне две деценије. Образовао се у Тирани и Корчи, а након окупације Југославије 1941. године дошао је у Призрен као поштански службеник „Краљевине Албаније“. У то време Чета је био члан Фашистичке партије Албаније. Пошто је поседовао натпросечно образовање за ондашње услове, Чета је убрзо почео да предаје у гимназији у Призрену. Након ослобођења 1944. године, Чета је остао у Југославији, задржавши посао гимназијског професора. Током 1946. године у Београду је уписао студије албанског језика. Већ 1950. године Антон Чета изабран је за асистента на семинару за албански језик и књижевност Филозофског факултета у Београду и на том положају остао је наредних десет година.

Према извештајима Управе државне безбедности, Антон Чета је албанске студенте и професоре у Београду упозоравао да воде више рачуна о Косову, да треба да буду оријентисани према Албанији, јер су они „саставни део те нације“.¹⁹⁸ Осим тога, он је објављивао народне песме о Рамеу Блаци, албанском политичару који се борио против српске власти и досељавања Срба на Косово и Метохију. Чета је био један од идејних твораца удружења „Перпјекја“, којем је дао и име („Напор“), са циљем да „асоцира на борбу албанских студената за јачање Косова и Метохије и других албанских територија у Југославији“. Чета, Ајети и Данчетовић су преко „Југословенске књиге“¹⁹⁹ или директно из Албаније набављали часописе Универзитета

---

¹⁹⁶ АЈ, фонд 315, ф. 3, а.ј. 360, Писмо Комитета за школе и науку министарству унутрашњих послова ФНРЈ. 27. март 1946.

¹⁹⁷ АЈ, фонд 315, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф. 3, а.ј. 487.

¹⁹⁸ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 18.

¹⁹⁹ За увоз страних књига на Косово и Метохију до 1968. године била је задужена „Југословенска књига“ из Београда, а потом је ова надлежност пренесена на приштинску „Рилиндију“.

у Тирани „Buletin“ (у преводу: „Билтен“) и „Nandori“ („Новембар“) у којима је током педесетих година доминирала антијугословенска пропаганда Енвер Хоџиног режима.²⁰⁰

Идриз Ајети (1917–2019) рођен је у селу Тупале поред Медвеђе. Школовање је започео у Краљевини Југославији, а у Скопљу је 1938. године завршио Велику медресу краља Александра. Потом је уписао студије романистике у Загребу. За време окупације Југославије од 1941. до 1943. године школовао се на Универзитету у Падови, иако овај податак није наводио у званичним биографијама. Након оснивања Филозофског факултета у Приштини 1960. године, Ајети је постао шеф Катедре за албанологију, а неколико година касније учествовао је у новом покретању рада Албанолошког института, који је крајем 1955. године био затворен због промовисања албанског национализма. Као и многи други албански интелектуалци тог доба, Ајети је истовремено обављао политичке, државне и просветне функције.²⁰¹ Идриз Ајети је 1958. године постао први Албанац у Југославији са одбрањеном докторском дисертацијом. Наредне, 1959. године, докторате су одбранили биолог Дервиш Рожаја и ветеринар Есад Мекули.²⁰²

Семинар за албанологију Филозофског факултета у Београду и удружење Перпјекја доспели су под лупу југословенских безбедносних служби због честих контаката са службеницима посланства НР Албаније у Југославији. Службеници албанског посланства су се код албанских студената и професора у Београду распитивали о положају Албанаца у Југославији, а поред тога су им достављали литературу из Албаније, која се затим делила по Београду.²⁰³ Када је 1952. године директор гимназије у Истоку Косова Баљај ухапшен као сарадник албанске обавештајне службе, Управа државне безбедности је навела да је Баљај још као студент врбован од стране албанског посланства у Београду.²⁰⁴ Према информацијама које су достављене Комисија за националне мањине ЦК СКЈ 1958. године, албанско посланство је „периодично“ одржавало контакте са петнаест до двадесет студената Београдског универзитета, „од којих су неки непријатељски настројени“.²⁰⁵ Овај податак указује да је око 10% албанских студената у Београду одржавало контакте са посланством Албаније у Југославији.

²⁰⁰ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 15.

²⁰¹ V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, str. 71–77.

²⁰² *Косово и Метохија 1912 – 2010. Хронологија*, стр. 119.

²⁰³ V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, str. 71–77.

²⁰⁴ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, л. 9.

²⁰⁵ АЈ, 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.4/14. Шиптарска национална мањина, 1958.

До отварања виших школа и факултета у Приштини, високообразовне институције на којима се школовао највећи број албанских студената били су Филозофски факултет у Београду и Виша педагошка школа у Скопљу. Значајнији број албанских студената био је присутан и на Правном факултету у Београду, Природно-математичком факултету у Београду, Филозофском факултету у Скопљу и Вишој педагошкој школи у Нишу.²⁰⁶ Поред доминантног опредељивања албанске омладине за педагошке и друге смерове који су омогућавали рад у школама, приметно је да се техничка интелигенција код албанске националне мањине много спорије развијала од хуманистичке интелигенције. У току 1958/1959. године на Рударско-геолошком факултету у Београду студирао је само један Албанац, а на Технолошком факултету двојица. Када је реч о завршавању студија, албански студенти су имали мање проблема на вишим школама него на факултетима. Током 1955. године на југословенским вишим школама и факултетима дипломирало је укупно 40 Албанаца, од чега 28 на вишим школама и 12 на факултетима.²⁰⁷

О раскораку између развијености основног и високог школства код Албанаца сведоче подаци о квантитативном односу албанских ученика и студената. У школској 1955/1956. години албански ученици основних школа су чинили чак 60% ученика основних школа из реда народности (националних мањина), док су исте године албански студенти на вишим школама и факултетима чинили свега 19% студената из реда народности. Број албанских основаца је био преко три пута већи од броја мађарских основаца, док је истовремено број албанских студената био дупло мањи од броја мађарских студената у Југославији.²⁰⁸ То се делимично може објаснити изузетно високим наталитетом код Албанаца и релативно ниским наталитетом мађарске националне мањине. Ипак, главни разлог диспропорције у броју албанских ученика и албанских студената током педесетих година био је у просветној политици на Косову и Метохији, која је увелико ширила мрежу основних школа, док су се сви високообразовни центри налазили изван Аутономне косовско-метохијске области.

Евидентно је да међу Албанцима током педесетих година није постојала велика воља за студирањем у већински неалбанским срединама. Поред политичког фактора, томе је допринела и физичка удаљеност универзитетских центара од територије на којој

---

²⁰⁶ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.11/20, Студенти држављани ФНРЈ по народности 1955/1956.

²⁰⁷ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.11/18, Дипломирани студенти по народности, 1955.

²⁰⁸ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.11/24, Школе националних мањина у 1955/1956. школ. год; АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.11/24, Студенти држављани ФНРЈ по народности 1955/1956.

су Албанци живели. Неки албански студенти су тврдили да се на југословенским факултетима не осећају равноправно са осталим студентима и да се због своје националне припадности не бирају у руководећа тела студентских организација.²⁰⁹ Код многих је био присутан и страх од културне и друштвене асимилације. До експанзије уписивања Албанаца на факултете доћи ће тек шездесетих година када су на Косову и Метохији почели да се формирају више школе и факултети, од којих ће 1969. године и званично настати Универзитет у Приштини.

У каквом ће правцу ићи развој високог школства и албанске интелигенције на Косову и Метохији могло се наслутити на основу кратког искуства Албаноолошког института у Приштини, једне од првих научних институција у АКМО. Извршно веће Обласног народног одора Косова и Метохије на седници 3. марта 1953. године донело је одлуку о оснивању Института за изучавање албанске историје, језика и књижевности. Носиоци рада Института били су етнограф Кадри Хаљими, професор Приштинске гимназије Зећир Реца, ветеринар и књижевник Есад Мекули и лингвисти Идриз Ајети, Селман Риза и Мехди Барди. Институт је, због промовисања албанског национализма затворен крајем 1955. године, што је додатно продубило јаз између албанске интелигенције у Приштини и југословенских власти. Зећир Реца се 1958. године преселио у Албанију.²¹⁰

О интелигенцији албанске националне мањине на Југославији расправљало се на седници Извршног комитета ЦК СКС 27. јануара 1959. године, која је у целости била посвећена националним мањинама у Србији. Председник Савеза студената Београдског универзитета Милан Вукос говорио је о издвајању Албанаца унутар албаноолошке групе на Филозофском факултету од осталих студената Универзитета. Према Вукосовим речима, албански студенти у Београду су имали засебне организације, удружења и клубове, тако да су врло мало комуницирали са осталим студентима. Ипак, Вукос је навео да је су сличне завичајне клубове имали и бугарски студенти из Босилеграда и Димитровграда, док је много већу забринутост показао за наставни кадар Катедре за албанологију: „Код албаноолошке катедре ситуације је уколико тежа што је та катедра

---

²⁰⁹ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 16.

²¹⁰ Албаноолошки институт поново је основан 1967. године. АС, фонд БИА, III-121, Реферати о шиптарској националној мањини; Реџеп Qosja, *Nezaštićena sudbina. O Albancima u Jugoslaviji danas*, Zagreb 1990, str. 44, 45; *Косово и Метохија: Век важних догађаја 1912–2012*, стр. 97, 100; *Historical dictionary of Kosova*, ed. Robert Elsie, Oxford 2004, str. 147.

лоша и стручно и политички, и ту би морали мало са друговима из Обласног комитета да погледамо питање јачања катедре“.²¹¹

Фадиљ Хоџа је на седници стао у одбрану албанске интелигенције, покушавајући да отклони начелно негативан став Партије према њеном деловању: „Било би погрешно гледати са неповерењем на шиптарску интелигенцију, свака интелигенција је мање више оптерећена национализмом – национал романтизмом. Али је ствар у томе да смо доскора примали са прилично великом резервом шиптарску интелигенцију, а чим некоме приђеш са резервом, последице морају бити негативне“.²¹² Он је нагласио колики значај албанска интелигенција има за развој Косова и Метохије, и колика је потреба за образованим кадровима: „Друго, ми имамо коњуктурну интелигенцију. Ми једва чекамо да човек дође са факултета и да га дамо за начелнике или за врло одговорног руководиоца. Они виде своју коњуктуру на Косову и Метохији. Међутим, то су најбистрији људи који могу цео процес лакше да схвате“.²¹³

Однос косовскометохијских комунистичких функционера према интелигенцији, уметницима и културној елити у Југославији сажет је у говору Кољ Широке на Осмој обласној конференцији СКС за Косово и Метохију у априлу 1960. године: „Књижевношћу се данас мање или више активно бави близу 100 лица, од којих су већина Шиптари. Многи од њих чине прве покушаје и напоре да постигну нека вреднија остварења. Има, међутим, оних који стварају дела несумњиве и трајне уметничке вредности“.²¹⁴ Широкине речи одсликавају схватање Комунистичке партије Југославије према којем је целокупан културни живот у земљи, укључујући и књижевност и уметност, морао да се квантификује и оцени од стране партијских форума, који су били надлежни чак и за утврђивање њихове уметничке вредности.

Најстарија високошколска установа у Области била је Виша педагошка школа у Приштини, отворена 1958. године.²¹⁵ Предлог за њено формирање упућен је 1955. године пошто су се југословенске власти увериле да је удео наставника са високом стручном спремом на Косову и Метохији вишеструко мањи од удела

²¹¹ АС, Ђ-2, Извршни комитет, к. 2, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СК Србије одржане 27. јануара 1959. године, стр. 93.

²¹² АС, Ђ-2, Извршни комитет, к. 2, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СК Србије одржане 27. јануара 1959. године, стр. 98.

²¹³ АС, Ђ-2, Извршни комитет, к. 2, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СК Србије одржане 27. јануара 1959. године, стр. 98.

²¹⁴ *VI обласна конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије за Косово и Метохију*, стр. 218; Зоран Вукадиновић, „Приштински универзитет и његове библиотеке“, *Савремена библиотека*, бр. 25 (2008), стр. 52.

²¹⁵ *VI обласна конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије за Косово и Метохију*, стр. 38.

високообразованих наставника у Централној Србији и Војводини. Од 863 наставника у вишим разредима основних школа у Области 1955. године, свега 25 (2,8%) имало је завршену Вишу педагошку школу док је на нивоу целе Србије диплому ове школе имало 63% наставника у осмогодишњим основним школама. Савезни секретаријат за образовање и културу је дошао на становиште да поред Београда, Крагујевца и Зрењанина и Ниша, пети град у Србији са Вишом педагошком школом постане Приштина.²¹⁶

Након отварања Више педагошке школе у Приштини, мрежа виших и високих школа на Косову и Метохији почела је брзо да се шири. Ускоро су формиране и Виша управна школа у Приштини, Виша економско-комерцијална школа у Пећи и Виша пољопривредна школа у Приштини. Најстарији факултет на Косову и Метохији био је Филозофски факултет, који је основан 1960. године.²¹⁷ Подаци о броју студената сведоче о убрзаном развоју високог школства у Покрајини шездесетих година. Школске 1960/1961. године на вишим и високим школама у АКМО студирало је 1.707 студената, а следеће 1961/1962. године, након отварања Правно-економског факултета у Приштини и две више техничке школе у Косовској Митровици и Приштини, број студената је удвостручен и износио је 3.516.²¹⁸ У школској 1963/1964. години број студената албанске националности са Косова и Метохије први пут је прстигао број студената српске националности из Покрајине. Следећи факултет формиран на Косову и Метохији био је Технички факултет у Приштини, отворен 1965/1966. године, када је у Покрајини студирало преко 6.000 студената.²¹⁹ На основу стопе завршавања средњих школа и дотадашње динамике пораста броја студената, власти АП Косова и Метохије су 1966. године процениле да ће школске 1969/1970. године високе школе и факултете у Покрајини похађати 11.560 студената, међутим, овај број остварен је већ школске

---

²¹⁶ АЈ, фонд 318, ф. 51, а.ј. 66, Школе за образовање наставника за обавезно школовање (Стање, проблеми, предлози), стр. 5, 6.

²¹⁷ VI Обласна конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије за Косово и Метохију, стр. 38; Зоран Вукадиновић, „Приштински универзитет и његове библиотеке“, *Савремена библиотека*, бр. 25 (2008), стр. 52.

²¹⁸ АЈ, фонд 318, ф. 24, Извештај о раду Савета за просвету АКМО за 1961. годину, стр. 8; Зоран Вукадиновић, „Приштински универзитет и његове библиотеке“, *Савремена библиотека*, бр. 25 (2008), стр. 52.

²¹⁹ Према подацима Секретаријата Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, у Покрајини је 1965/1966. године студирало 4.000 редовних и 6.000 ванредних студената. Опширније видети: АС, Савез комуниста Косова, к. 3, Седница Секретаријата Покрајинског комитета Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију одржане 10.01.1966. године. Информација о неким актуелним питањима на вишим школама и факултетима.

1968/1969. године.²²⁰ Мрежа факултета на Косову и Метохији припадала је Универзитету у Београду до 18. новембра 1969. године, када је Скупштина Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово донела Закон о оснивању Универзитета у Приштини, у чији састав су ушли сви факултети и више школе на територији Покрајине.²²¹

На пораст броја високообразованих Албанаца указују подаци које је Милош Минић изнео на Четрнаестој седници ЦК Савеза комуниста Србије 30. маја 1968. године. Он је тада поручио да је 1967. године укупно 800 Албанаца у Србији имало факултетску диплому, а да би 1968. и 1969. године требало да дипломира још 1.500 Албанаца.²²² Подаци Завода за статистику САП Косова објављени 1974. године, показују мање бројке од оних које је изнео Минић. Ипак, и према овим подацима, у периоду 1968–1970. године, дипломирало је више Албанаца него у периоду 1961–1967. године.²²³

Појава Приштине као факултетског центра била је неочекивана и за многе њене становнике. Приштински новинар Миодраг Николић је у својој краткој монографији из 1963. године, посвећеној друштвено-економском развоју Покрајине, написао да „нико није могао да предвиди да ће од Приштине, доскорашње касабе, израсти факултетски центар“.²²⁴ Убрзани развој високог школства у Покрајини довео је Косово и Метохију у повлашћени положај у односу на остатак Србије. Почетком шездесетих година у Краљеву, Крушевцу, Лесковцу и Врању нису постојале више школе, док у Пећи, Призрену и Косовској Митровици јесу. Нигде у Централној Србији ван Београда није постојао регион тако густо премрежен градовима са високошколским институцијама, као што је био случај на Косову и Метохији.

Проблеми који су се јављали у основним и средњим школама на Косову и Метохији након Другог светског рата, били су присутни и на косовскометохијским вишим школама и факултетима шездесетих година. У њихово формирање се ушло без адекватног броја квалификованих наставника, без развијеног програма наставе и без

---

²²⁰ АЈ, фонд 837, КПР, II-5-с-2/203, Акциони програм за разрешавање актуелних проблема образовања и културе АП КиМ, Приштина, октобар 1968, стр. 12.

²²¹ Зоран Вукадиновић, „Приштински универзитет и његове библиотеке“, *Савремена библиотека*, бр. 25 (2008), стр. 52.

²²² АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 340.

²²³ О расту броја албанских студената на Косову и Метохији видети: *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972*, Priština 1974, str. 129; Pajazit Nuši, *Saradnja Univerziteta u Prištini i Univerziteta u Tirani*, Priština 1977, str. 20.

²²⁴ М. Николић, *Косово и Метохија. Преглед друштвено-економског развоја*, стр. 47.

регулисаних кадровских и организационих питања. То је довело до ангажовања недовољно стручних наставника, као и формирања „националних кланова“ у наставном особљу, који су се међусобно борили за позиције. Приликом гласања на седницама наставно-научних већа о ангажовању нових наставника, национална припадност кандидата неретко је односила превагу у односу на његове квалификације, стручност и компетентност.²²⁵

Одељење за албански језик и књижевност у Београду је, по отварању Филозофског факултета у Приштини 1960. године готово остало без предавача и студената. Током школске 1960/1961. године овај смер су уписала два студента, а 1961/1962. један студент. На Филозофски факултет у Приштини 1960. године прешли су и наставници Антон Чета и Идриз Ајети, док је Војислав Данчетовић остао у Београду. Један од студената Филозофског факултета у Приштини, који су шездесетих година слушали предавања Чете и Ајетија на одсеку за албански језик и књижевност, био је Ибрахим Ругова, будући лидер косовских Албанаца, са којим је Чета (1920–1995) блиско политички сарађивао у последњим годинама живота.²²⁶

На овом смеру је од 1965. године као асистент предавао Љатиф Бериша (1931–1999), претходно наставник у гимназији у „Силвира Томазини“ у Косовској Митровици. Бериша се професионално бавио темом Скендербега у албанској књижевности, на којој је и магистрирао на Филолошком факултету у Београду 1963. године. Пред својим студентима у Приштини Бериша је заступао тезу да је „Енвер Хоџа за Албанце урадио исто колико и Скендербег у своје време“²²⁷. Бериша је током студија у Београду био истакнути члан удружења „Перпјекја“, у чијем је оснивању учествовао.

Један од показатеља снаге албанске националне свести у Југославији био је однос према албанском диктатору Енверу Хоџи. Чак ни високообразовани Албанци, свесни деликатности њиховог положаја у контексту антијугословенске кампање у Албанији, често нису могли да сакрију симпатије према Енверу Хоџи и уверење да он води правичну и исправну политику. Професорка на Војној Академији Хатице Бериша

---

²²⁵ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 17, 18.

²²⁶ Професор Идриз Ајети је у фебруару 1999. године са својим некадашњим студентом Ибрахимом Руговом учествовао на преговорима о статусу Косова и Метохије у Рамбујеу као члан албанске делегације.

²²⁷ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 16.

приметила је да је једна од одлика албанске интелигенције током педесетих година било „некритичко величање албанске историје и културе, без реалног упоришта у историјским чињеницама“.²²⁸ Продекан Правно-економског факултета у Приштини Марк Краснићи (1920–2015) је у време прекидања дипломатских односа између Албаније и Совјетског савеза 1961. године заступао тезу да то „није истина“ и да је ту информацију „сервирала Југославија због својих интереса“.²²⁹ Међу албанским студентима било је присутно и мишљење да је до отварања високих школа и факултета на Косову и Метохији дошло „под притиском Албаније“, што показује њихову склоност да заслуге за уступке албанској националној мањини у Југославији приписују Тирани, без обзира на чињеничну неутемељеност таквих тврдњи.

Прекид односа Албаније и Совјетског савеза 1961. године изазвао је забринутост међу припадницима албанске интелектуалне елите у Приштини. Историчар Али Хадри ситуацију је означио као забрињавајућу, „јер доводи у питање даљи опстанак Албаније“. Књижевник и ветеринар Есад Мекули (1916–1993) је у „нападима Хрушчова на Албанију“ видео „опасност, коју Запад може искористити у пропагандне сврхе“. Новинар у листу „Рилиндија“ Али Реџа поручио је да искрено жали због новонастале ситуације, а уредник тог листа Насер Муртезај поручио је да је Енвер Хоџа „појам и величина“ за све који се осећају Албанцима.²³⁰ Ипак, било је и албанских националиста који су критиковали Енвера Хоџу, попут студента медицине у Сарајеву Зенеља Кабашџа, који је Хоџи замерао што „није био довољно паметан да још током рата реши питање припајања Косова Албанији“.²³¹

Још док је радио у Етнографском институту САНУ Марк Краснићи је, због својих ставова, неретко био спомињан у извештајима Управе државне безбедности о изливима национализма код албанске интелигенције. Његова докторска дисертација „Савремене друштвено-географске промене на Косову и Метохији“, одбрањена на Универзитету у Љубљани 1960. године и објављена у Приштини 1963. године изазвала је полемику у јавности, пошто је на више места Србе означила као „освајаче“ и

---

²²⁸ Х. Бериша, *Последице политичког насиља на Косову и Метохији*, стр. 30.

²²⁹ Марк Краснићи је књижевност студирао у Италији 1941–1943. године, а географију и етнографију у Београду након Другог светског рата. Пре запошљавања на новоформираном Правно-економском факултету у Приштини 1961. године, Краснићи је 11 година радио у Етнографском институту САНУ. О његовим политичким ставовима погледати: АС, Фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 17.

²³⁰ С. Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације*, стр. 545.

²³¹ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 17.

„експлоататоре“. На његово дело критички се осврнуо Татомир Вукановић, посебно анализирајући Краснићијву тврдњу да се рударство на Косову и Метохији „развијало искључиво захваљујући Сасима“, као и да је „у новембру 1941. године дошло до одлучног супротстављања окупатору од стране шиптарских маса“.²³² За интелектуалну јавност спорно је било и Краснићијево потенцирање „четничког истребљивања Албанаца“, којем је посвећен највећи део поглавља о Другом светском рату на Косову и Метохији, уз прећуткивање улоге албанских вулнетара и Џафера Деве.²³³ Историчар из Приштине Богумил Храбак критиковао је Краснићијево дело, оцењујући га као израз „ауторове преамбициозности“.²³⁴ Ова полемика вођена је у Приштини свега неколико месеци пре одржавања Брионског пленума.

Важну улогу у високом школству на Косову и Метохији током шездесетих година имао је Хајредин Хоџа (1926–1987). У Партију се учланио крајем 1944. године, а у наредним деценијама обављао је различите политичке функције у Урошевцу и обласним органима у Приштини.²³⁵ Хоџа је 1966. године постао члан Савета за проучавање националних односа при Председништву СКЈ. По образовању социолог, Хоџа је од 1961. године био предавач на Правно-економском факултету у Приштини, да би 1965. године постао и декан овог факултета. Као проверени партијски кадровик, који је политички нагледао рад високог школства, Хоџа је вршио дужности декана и на Природно-математичком факултету, Филозофском факултету, затим поново на Правном факултету, да би 1983. године постао ректор Универзитета у Приштини. Хајредин Хоџа је учествовао у обликовању доминанте друштвене интерпретације савремених историјских догађаја на Косову и Метохији. Неке од његових теза биле су да су Албанци са Косова масовно учествовали у НОВЈ, да су одлуке Бујанске конференције биле у складу са одлукама Авноја и да су Урошевац и Гњилане крајем

---

²³² Mark Krasnići, *Savremene društveno-geografske promene na Kosovu i Metohiji*, Priština 1963, str. 34.

²³³ У тумачењу националног питања на Косову и Метохији за време рата, Марк Краснићи се позивао на Брозов говор из 1945. године: „Рођена на Крфу, у Лондону и Паризу, версајска Југославија је била најтипичнија земља националног угњетавања у Европи. Хрвати, Словенци и Црногорци били су потчињени народи, неравноправни држављани Југославије. Македонци, Арнаути и други били су поробљени и подвргнути истребљењу“. Опширније: М. Krasnići, *Savremene društveno-geografske promene na Kosovu i Metohiji*, str. 32.

²³⁴ М. Гаталовић, *Бурна времена: Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, стр. 28–29.

²³⁵ У Штимљу је крајем осамдесетих година објављена фотографија Хајредина Хоџе из 1941. године у војној униформи, како помаже свом ујаку Мухамед-бегу да узме „десетину“ од српске раје, пошто су на том простору били обновљени феудални односи. Мештани Штимља су новинарима изјавили да су људи из окружења Мухамед-бега били изузетно окрутни за време рата. Опширније: V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, str. 59.

1944. године од балиста одбраниле јединице у којима су „претежно били Албанци“.²³⁶ Један од истраживача који су, према Вујадину Милановићу, остварили завидну академску каријеру захваљујући блискости са Хајредином Хоџом био је правник Куртеш Салиху, рођен у Штимљу 1940. године. Одмах по завршетку Правно-економског факултета, Салиху је постављен за асистента, а 1971. године је постављен за предавача на факултету. Салиху је као секретар Универзитетског комитета 1971. године имао важну улогу у обрачуну са српским кадровима предвођеним Јовом Шотром и српским студентима у Приштини, који су покушали да скрену пажњу на неравноправан положај Срба у Покрајини.²³⁷

Величање Албаније и непријатељство према Србији и Југославији било је раширено међу студентима новоформираних факултета у Приштини, а неретко су се могли чути и предлози за екстремна решења попут „устанка на Косову“ и његовог „припајања Албанији“. Студент Медицинског факултета у Новом Саду Џема Радамани у оваквим иступима је отишао још даље па је износио став да „Србе треба искоренити као што је Ајхман Јевреје“, уз образложење да „њих не мрзе само Шиптари, већ и остали народи“.²³⁸

Већ на самом почетку развоја високог образовања на Косову и Метохији, албански студенти факултета у Приштини тврдили су да имају много горе материјалне услове од њихових колега у остатку земље и да су им студентски смештаји и мензе слабог квалитета. То указује да је међу албанским студентима врло рано почела да сазрева идеја о студентским протестима, која је коначно реализована 1968. године.²³⁹

Антон Чета, Идриз Ајети, Љатиф Бериша и други албански студенти и предавачи на чије политичко деловање у Београду су педесетих година упозоравале безбедносне службе, током шездесетих година постали су носиоци развоја високог школства на Косову и Метохији и окосница албанске интелигенције у Југославији. Око

---

²³⁶ I. Vuković, *Autonomnaštvo i separatizam na Kosovu*, str. 162, 163.

²³⁷ V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, str. 63; M. Mišović, *Ko je tražio republiku*, str. 14, 272, 274.

²³⁸ АС, Фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 18.

²³⁹ Током 1959. године избиле су студентске демонстрације у Загребу и Скопљу, мотивисане лошим материјалним положајем студената. Иако су протест сурово угушени, вест о њиховом одржавању проширила се целом Југославијом и допринела је јачању свести студената о својој важности и политичком потенцијалу који су поседовали. Опширније видети: АС, Фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 18; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića III: Oblici otpora komunističkom režimu 1941-1991*, Beograd 2014.

четири петине магистарских и докторских теза одбрањених на Универзитету у Приштини до краја осамдесетих година написано је искључиво на албанском језику, тако да није било доступно научној верификацији од стране југословенске заједнице.²⁴⁰

Наглашена диспропорција између друштвених и природних наука била је други проблем у развоју албанске интелигенције у социјалистичкој Југославији. Већина албанских матураната уписивала се на хуманистичке смерове и било је усмерено на занимање просветних радника. Развој техничке интелигенције код Албанаца у социјалистичкој Југославији текао је изузетно споро, а интелектуалци из математичких, медицинских и техничких области нису имали ни приближан друштвени статус као интелектуалци из сфере хуманистичких наука, који су заузимали високе државне и партијске функције и креирали целокупну просветну политику у Покрајини.²⁴¹

Филозофски факултет у Приштини је 1967. године као вишег предавача на одељењу за историју ангажовао Алија Хадрија (1928–1987), који ће у наредној деценији постати водећи албански историчар у Покрајини. Рођен 1928. године у качачкој породици у месту Љушње у централној Албанији, Хадри се на Косово и Метохију вратио 1941. године, када је његов старији брат Шемседин постао потпрефект у Тугинској потпрефектури. Основно образовање стекао је у Ђаковици за време окупације, а након рата школовање је наставио у Београду, где је завршио Вишу педагошку школу 1951. године и Филозофски факултет у Београду 1956. године. Магистарску тезу „Призренска лига 1878–1881“ одбранио је 1960. године под менторством професора Васе Чубриловића, да би средином шездесетих година напустио Београд и дошао у Приштину, где је 1970. године докторирао на тези „НОП на Косову 1941–1945“. Хадри је 1967. године постао и директор Завода за историју Косова. У наредне две деценије, Хадри је био водећи ауторитет у покрајини за интерпретацију савремене косовскометохијске историје.²⁴² Поред тога, имао је запажену улогу у уставној расправи 1968. године, заступајући курс радикалних албанских захтева.²⁴³ Након демонстрација 1981. године, откривено је да је Хадри још

²⁴⁰ V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, str. 201.

²⁴¹ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII–К.4/11, Део извештаја о албанској националној мањини, стр. 3.

²⁴² У извештају који је Министарству просвете Албаније доставила албанска делегација са научног скупа у Приштини 1968. године, Али Хадри је означен као „водећи косовски историчар данашњице“. Опширније: AQSH, f. 511, Ministria e Arsimit dhe e Kulturës, v. 1968, d. 30, Raport mbi vizitën e grupit të punonjësve shkencorë të universitetit shtetëror të Tiranës në Kosovë me rastin e simpoziumit kushtuar Skenderbeut, n.a. 5; Б. Павловић, *Албанизација Косова и Метохије*, стр. 208–210; V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, str. 116–118.

²⁴³ М. Мишовић, *Ko je tražio republiku*, str. 142–144.

током шездесетих година одржавао везе са албанском националистичком емиграцијом и да је на јесен 1968. године боравио у Риму код фашистичког министра просвете Албаније и једног од идеолога албанског национализма Ернеста Количија.²⁴⁴

Један од проблема партијске елите на Косову и Метохији током шездесетих година био је недостатак квалификованих албанских правника. Након Другог светског рата Албанци су масовно уписивали педагошке курсеве, како би се што брже надокнадио недостатак кадрова у просвети. Истовремено, у правосудном систему у области судске и чиновничке послове заузимали су људи без правничких квалификација. Председник Извршног већа АКМО Фадил Хоџа је на седници Обласног већа Народног одбора АКМО 22. марта 1963. године поручио да је основни недостатак у правосудном систему у области недовољан број правника, а поготово недовољан број судија албанске националности. У прилог овој тврдњи, навео је да је те године од 87 судија у области само 18 било албанске националности, а да је међу њима било и пет лаика.²⁴⁵

У таквим околностима, Газменд Зајми (1936–1995) је са двадесет и три године, одмах по завршетку студија права у Београду постављен за судију Среског суда у Призрену, а две године касније и за асистента на Катедри за уставно право новоотвореног Правно-економског факултета у Приштини. Зајми је паралелно са академском функцијом, обављао и политичку, тако да је 1963. године постао секретар Скупштине АП Косова и Метохије. Важну улогу у Зајмијевој политичкој каријери имало је његово сродство са високим покрајинским функционером Цавидом Ниманијем, који му је био рођени ујак. Зајми је мање истицао сродство са својим стрицем Тахиром Зајмијем, који је, као бивши федерал Фашистичке партије Албаније у Призрену, током шездесетих година предводио албанску националистичку емиграцију у Белгији.²⁴⁶ У расправама о уставним амандманима 1968. године, Зајми је, уз Фехмија Аганија, одлучно бранио идеју да Косово постане „република“, чак и након што је Покрајински комитет СКС осудио ту идеју.²⁴⁷

---

²⁴⁴ „Koreni kontrarevolucije na Kosovu. Srpska imanja pojeftinuju“, *Zum Reporter*, 805, 17. decembar 1981, str. 39.

²⁴⁵ *Narodni odbor AKMO 1962–1963*, str. 789.

²⁴⁶ Вујадин Милановић подвлачи улогу београдског професора Јована Ђорђевића у вртоглавом академском успону Газменда Зајмија, који је под Ђорђевићевим менторством магистрирао крајем 1971. године, а докторирао 1972. године са готово идентичним текстом. Опширније видети: V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, str. 114, 115.

²⁴⁷ M. Mišović, *Ko je tražio republiku*, str. 144–148.

Други пример брзог успона у правничкој академској струци представља каријера Сурије Пуповција (1937–1998), који је, уз Зајмија и Салихуа, био највећи „правнички ауторитет“ у Покрајини за време расправе о уставним амандманима 1968. године. Пуповци је 1965. године докторирао са 28 година старости, након чега је изабран у звање доцента на Правном факултету у Приштини, а до 1974. године постао је редовни професор и један од водећих ауторитета у области права међу косовским Албанцима. Пуповци је важио за поборника радикалнијих захтева приликом расправе о уставним амандманима 1968. године, заступајући став да Покрајина мора добити право на самоопредељење, улазећи због тога у полемике са функционерима који су заступали званичне ставове Покрајинског комитета.²⁴⁸

На „политичко-научном“ симпозијуму у Новом Саду 1967. године, на којем су постављени правнички темељи сецесионистичкој политици у аутономним покрајинама, учествовао је и млади косовскометохијски правник Есат Ставилеци, који ће током седамдесетих година ватрено заступати став да аутономне покрајине морају представљати елемент југословенског федерализма.²⁴⁹

Као у случају стипендирања просветног кадра у основним и средњим школама, стипендије за студенте из Покрајине биле су предмет анализе југословенских безбедносних служби. Око 60% студената са Косова и Метохије на Београдском универзитету живело је од стипендија покрајинских предузећа и народних одбора.²⁵⁰ Проблем су били нетранспарентан рад и нејасни критеријуми комисија за стипендирање у среским одборима, који су резултирали стипендијама за особе које су претходно биле процесуиране због непријатељског деловања. Службе су откриле да је председник Народног одбора Приштине Абдулах Јусуф лично интервенисао за такво додељивање стипендија у Приштини, док је организациони секретар Општинског комитета Савеза комуниста Приштине Небија Ајдин, који је уједно био и члан комисије за додељивање стипендија, мимо протокола и знања осталих чланова комисије издавао налоге да се стипендије исплаћују бившим и актуелним припадницима албанских националистичких организација.²⁵¹

---

²⁴⁸ V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, str. 61; M. Mišović, *Ko je tražio republiku*, str. 153, 154.

²⁴⁹ Esat Stavileci, *Kosova në ish-Jugosllavi*, Prishtinë 2013, str. 17–19.

²⁵⁰ Drago mir Bondžić, „Studenti sa Kosova i Metohije u Beogradu 1962. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2007), str. 88, 89.

²⁵¹ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 19.

Као последица деловања поменутог двојца, срез Приштина је стипендирао поменутог Џему Рамаданија, Рифата Зурала и друге студенте који су кажњавани због непријатељског деловања и покушаја бекства у Албанију. Срез Пећ је финансирао Зиму Беришу, Даци Наима и Намиг Луцију који су побегли у Албанију. Косовска Митровица је дала стипендију Бећиру Меметију који је отворено непријатељски деловао док није ухапшен због покушаја бекства у Албанију, као и Решат Деви, коме је после рата суђено због учешћа у фашистичком окупационом апарату. С друге стране, према тврдњама безбедносних служби, деца палих бораца и жртава фашизма имала су много лошији третман и била занемаривана су од стране поменутих комисија. Поред среских и општинских одбора, стипендије су, без икаквих правила и критеријума, давала и разна предузећа на Косову и Метохији.²⁵²

Након Брионског пленума 1966. године, косовскометохијско руководство покренуло је снажну кампању против досадашњег деловања безбедносних органа у Покрајини, а на удару ове кампање су се посебно нашли извештаји и анализе Управе државне безбедности о стању у школству и политичком опредељењу албанске интелигенције. Сви извештаји Удбе који су указивали на присуство национализма међу албанским интелектуалцима означени су као „лажно оптуживање са циљем дискредитације албанске интелигенције“. Међутим, Управа државне безбедности је анализе наставног кадра у образовном систему вршила у свим деловима Југославије. Под посебном лупом се налазио Универзитет у Београду, на којем је анализирано политичко опредељење сваког предавача. Удба је 1949. године објавила извештај, према којем је од 911 предавача на Београдском универзитету, 160 било учлањено у Комунистичку партију или се налазило у статусу кандидата за чланство. Од осталих предавача, 195 је важило за „симпатизере“ новог поретка, 383 наставника су означени као „пасивни“, 90 као „сумњиви“, а 63 предавача као „изразити непријатељи“. У извештају је оцењено да се политички састав Универзитета „поправио“ у односу на период непосредно након рата, када је, према извештају, удео „непријатељских елемената“ међу предавачима био много већи.²⁵³

Служба државне безбедности Србије је и након Брионског пленума и кадровске чистке, наставила да упућује на националистичко деловање албанске интелигенције. Почетком 1969. године у извештају Рајка Ђаковића наведено је да је „врло мали број

---

²⁵² АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 19.

²⁵³ АС, фонд БИА, II-111, Годишњи извештај – Београдски универзитет, 1949.

интелектуалаца који нису солидарни са већином националистичких захтева“.²⁵⁴ Међутим, Покрајински комитет за Косово и Метохију након демонстрација 1968. године одлучно је одбацио тезу о национализму албанске интелигенције, преузимајући улогу њеног политичког заштитника. Стајање покрајинског руководства у заштити националистичке интелигенције представља један од важних елемената подстицања албанског национализма крајем шездесетих година. Док су извештаји безбедносних органа и даље упућивали на њено националистичко деловање, партијско руководство је инсистирало на „прогресивном карактеру“ албанске интелигенције.

Агитпроповска политика југословенских комуниста након Другог светског рата имала је недвосмислен циљ „преваспитавања“ старе српске интелигенције, односно њене интеграције у нови једнопартијски систем предвођен КПЈ и Јосипом Брозом. Са том намером, држава је користила искуства и знања „буржоаске интелигенције“, покушавајући истовремено да је убеди у исправност новог једнопартијског социјалистичког поретка. Они припадници буржоаске интелигенције који су оцењени као „изразити непријатељи“ били су прогоњени и уклањани из јавног живота. Истовремено, Агитпроп је активно радио на стварању нове интелигенције формиране кроз „социјалистичку школу“, која је требало да буде у одана идеологији КПЈ. Партија је водила посебну бригу о упису својих чланова на факултете, а преко студентске штампе, културно-уметничке делатности, курсева, кружока и семинара водила је агитацију и усмеравала студенте ка прихватању и изучавању идеологије марксизма-лењинизма.²⁵⁵

У једном од извештаја Управе државне безбедности о стању у високом школству током педесетих година, наставници Београдског универзитета грубо су подељени у две основне групе. У прву су сврстани „стари предратни наставници“ који су се интелектуално и професионално формирали у Краљевини Југославији и „под утицајем буржоаских схватања у науци и култури“. Другу групу чинили су „комунисти“, који су, према извештају, улагали велике напоре да „правилно схвате своје предмете под утицајем марксизма и идеолошки се оспособљавају за рад“. Просветне власти су, међутим, признале да у првој групи има добрих стручњака, академика и људи који

---

²⁵⁴ Z. Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma*, str. 272.

²⁵⁵ Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulture politike u Srbiji 1945–1952*, str. 99, 112–116; Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004, str. 227–270.

уживају углед међу студентима, што је успоравало продор марксистичких идеја на факултете.²⁵⁶

Када је реч о албанској интелигенцији и наставном кадру на косовскометохијским факултетима шездесетих година, такође можемо извршити поделу на две генерацијске групације. Прву генерацију албанске интелигенције у социјалистичкој Југославији чинили су људи који су се интелектуално и идејно обликовали у периоду између два светска рата. Највећи број међу њима био је под снажним утицајем албанске националне идеје. Водећи албанолог на Филозофском факултету у Приштини Антон Чета школовао се у Албанији под влашћу Ахмета Зогуа и Италији под влашћу Мусолинија, а слично искуство имао је и књижевник Марк Краснићи, који је као стипендиста италијанске владе студирао књижевност у Италији од 1941. до 1943. године. Зефир Реца, један од најутицајнијих људи у политичком и просветном животу АКМО током педесетих година, образовање је стекао у међуратној Тирани и Паризу, а у Ђаковицу се вратио након окупације 1941. године као директор новоформиране гимназије. Пришпински новинар и књижевник Вехап Шита основну школу је тридесетих година похађао у Скадру, а током фашистичке окупације био је ученик гимназије у Приштини. Историчар и предавач на Филозофском факултету у Приштини од 1964. године Али Хадри средњошколско образовање је стекао у Ђаковици 1941–1944. године.²⁵⁷

Мањи део прве генерације албанских интелектуалаца образовао се у Краљевини Југославији. Међу њима се издваја књижевник Есад Мекули, који је студирао ветерину у Београду. Лингвиста и предавач албанологије на Филозофском факултету у Приштини Идриз Ајети, завршио је медресу у Скопљу, а потом је 1938. године почео студије романистике у Загребу. Међутим, убрзо по фашистичкој окупацији, Ајети одлази у Падову и постаје стипендиста фашистичке Владе Италије.²⁵⁸ Без обзира на то да ли су у младости имали симпатије према комунистичкој идеологији или нису, албански интелектуалци из ове генерације углавном су чврсто стајали на позицијама борбе за остваривање албанских националних интереса у Југославији, коју су каналисали кроз ангажман на економском, културном и институционалном јачању косовско-метохијске аутономије. Југословенске безбедносне службе су албанску

---

²⁵⁶ АС, фонд БИА, II-111, Годишњи извештај – Београдски универзитет.

²⁵⁷ V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, str. 116, 117.

²⁵⁸ Isto, str. 76, 77.

интелигенцију означавале за предводника албанског национализма и реакционарног деловања у Југославији.²⁵⁹

У другу генерацију албанске интелигенције на Косову и Метохији убрајају се личности које су комплетно образовање стекле школовањем у оквиру просветног система социјалистичке Југославије. Можемо констатовати да је и ова генерација албанске интелигенције превасходно била ангажована на заштити албанских интереса. За то је великим делом заслужан послератни просветни кадар у косовскометохијским школама, као и студентска удружења попут београдске Перпјекје, која су албанске студенте у југословенским градовима држала на окупу, обликовала њихове политичке ставове и спречавала њихову асимилацију у неалбанском окружењу. Агитпроповско деловање, примењено на српској интелигенцији после рата, које је довело до вишедеценијске лојалности великог броја српских интелектуалаца култу социјалистичке Југославије и Јосипа Броза, југословенски комунисти нису применили у случају албанске интелигенције у Србији.

Резултат просветне политике социјалистичке Југославије на Косову и Метохији био је јачање албанског национализма, који је у деценијама након Другог светског рата кроз развој школства перманентно градио просветитељски легитимитет и стицао интелектуално покриће. Носиоци албанског национализма у социјалистичкој Југославији и Косову и Метохији више нису биле локални главари, нити крупни земљопоседници незадовољни због аграрне реформе. Борци против српске и југословенске власти на Косову и Метохији више нису били качаци код којих није увек било могуће успоставити границу између националне борбе и редовног криминала. То су педесетих и шездесетих година били људи са интелектуалном репутацијом, као учитељи, наставници, студенти, универзитетски професори и књижевници, чији ставови су априори имали посебну тежину у јавности. Чак и уколико би због својих уверења наилазили на осуде или прогон од стране државних органа, њихов глас није било могуће у потпуности сузбити – они су моментално стицали „дисидентски ореол“, док би се њихова дела и текстови на разне начине ширили међу омладином.

Развој високог школства на Косову и Метохији демантује уврежено мишљење о „свемоћи“ Ранковићеве Удбе у области током педесетих година. Интелектуалци које су

---

²⁵⁹ АС, фонд БИА III-121, Реферати о шиптарској националној мањини, Извештај Министарства унутрашњих послова Управи државне безбедности у Приштини по питању шиптарске националне мањине, 10. октобар 1952.

службе безбедности означавале као националисте опасне по друштвени поредак, углавном су заузимали руководеће положаје у културном и просветном животу Косова и Метохије. Случајеви отпуштања са посла били су ретки. Малобројни албански интелектуалци који су због политичких ставова уклоњени из политичког и јавног живота, победнички су се вратили након Брионског пленума 1966. године и поново заузели руководеће положаје у косовскометохијском културном и просветном животу. У већини случајева, до осуда и реакција на национализам није долазило ни пре 1966. године, јер су просветни радници који су га промовисали имали политичку заштиту у виду организације Савеза комуниста на Косову и Метохији. Већина албанских интелектуалаца на Косову и Метохији уједно су били чланови партије, у блиским односима са водећим покрајинским руководиоцима, који су политички покривали национализам албанске интелигенције.

VI Социјално-економски чиниоци и безбедносни изазови аутономије Косова и Метохије (1945–1969)

1. Социјално-економска основа аутономије

Једна од основних дилема у развоју привреда социјалистичких земаља током 20. века била је да ли развоју економије државе треба приступити са „централистичког“ или „регионалног“ становишта. Први модел подразумевао је централизован начин доношења одлука и посматрање државе као јединствене економске целине, чија развој се базирао на синхронизованом деловању у различитим привредним секторима. Мана овог модела била је стављање региона у подређен положај зависности од централне власти. Други приступ базирао се на територијалној подели и третирању региона као субјеката привредног развоја земља. Негативна страна регионалног приступа огледала се у слабљењу координације секторске политике на нивоу читаве привреде, стварању затворених структура и појави регионалне аутархије.¹

Социјалистичка Југославија имала је кратко послератно искуство централизоване привреде, да би након сукоба са земљама Источног блока 1948–1953. године постала жестоки противник „великодржавног централизма“, за који је оптуживала Стаљинов Совјетски Савез и заговорник децентрализованог модела економског развоја који обезбеђује равномеран развој свих региона у држави. Главни идеолог Партије Едвард Кардељ је приликом изношења експозеа Уставног закона 1953. године поручио да равноправност народа у Југославији у новом Уставу није заснована само на националном и културном, већ и на економском плану. Он је тада директно повезао економски систем самоуправљања са југословенским федерализмом, поручивши да „социјалистичко самоуправљање захтева федерално уређење земље“.²

Југословенски комунисти су економске регионе у пракси изједначавали са републикама и аутономним јединицама у Југославији, а равномеран економски развој схватили су као изједначавање федералних и аутономних јединица по нивоу економске развијености. У складу са оваквим схватањем, Аутономна косовско-метохијска област је, врло брзо по формирању, од стране југословенских власти почела да се посматра као јединствена привредна и културна целина, која дугорочно треба да оствари привредне и културне елементе присутне у развијеним југословенским федералним јединицама.

---

¹ Коста Михаиловић, *Неразвијена подручја Југославије: Актуелна питања*, Београд 1970, стр. 16–18; Рајазит Помак, Selman Seljmanaj, Zoran Đokić, *Politička ekonomija socijalizma*, Priština 1983, str. 149–157.

² *Ustavni zakoni*, Zagreb 1953, str. 15, 16.

Као и у осталим деловима социјалистичке Југославије, главна карактеристика привредног развоја Аутономне косовско-метохијске области у првим послератним годинама било је јачање учешћа индустрије у производњи, које је праћено смањивањем удела пољопривреде у укупном националном дохотку. То је била последица развојне оријентације социјалистичких власти, које су у индустријализацији земље виделе најважнији елемент економског развоја.³ Стога су у периоду од 1947. до 1956. године инвестиције у индустрију на Косову и Метохији биле пет пута веће од инвестиција у пољопривреду, и по обиму су далеко превазилазиле инвестиције у остале привредне делатности.⁴

Главну компаративну предност Косова и Метохије представљала су њена рудна богатства, са чијом масовном експлоатацијом је започето за време Краљевине Југославије.⁵ Изградња базичне индустрије у првој фази социјалистичког економског развоја Југославије погодовала је развоју АКМО због повећане потребе за рудним ресурсима, којима је област обилувала. На територији Косова и Метохије налазило се скоро две трећине укупних југословенских резерви лигнита, око 50% резерви олова и цинка и 35% магнезита, уз значајнији проценат резерви никла, каолина, бентонита и других минерала.⁶ Стога и не чуди што су главне државне инвестиције у области у првој деценији биле усмерене на подизање капацитета тешке индустрије – проширење комплекса рудника „Трепча“, изградња угљенокопа „Обилић“, отварање рудника магнезита и хрома, као и фабрике цемента „Шар“ у Ђенерал Јанковићу. Једину већу инвестицију која није била везана за тешку индустрију представљало је отварање фабрике за прераду текстила „Косовка“ у Приштини 1952. године. У наредном периоду, „Косовка“ је била једна од највећих предионица у Југославији.⁷

Рудник „Трепча“ као највећи индустријски комплекс у Области и један од већих у Југославији био је предмет обимних радова након 1945. године, којим су значајно

---

³ Binak Mađaraj, *Ekonomska aktivnost stanovništva SAP Kosova (Ekonomsko – demografska studija)*, Priština 1989, str. 41, 42.

⁴ Према подацима из књиге „Инвестиције и привредни развој Социјалистичке аутономне покрајине Косово“ проф. др Мусе Лиманија, на Косову и Метохији се налазило 56% резерви олова у Југославији, 31% резерви хрома, 46% угља и 26% цемента. Опширније видети: Musa Limani, *Investicije i privredni razvoj Socijalističke autonomne pokrajine Kosovo*, Priština 1980, str. 47; *Аутономне покрајине у Југославији*, стр. 228.

⁵ Комплекс рудника „Трепча“ је пре избијања Другог светског рата у Југославији 1941. године био један од највећих светских произвођача олова и цинковог концентрата. Опширније видети: Б. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, стр. 271–280.

⁶ *Аутономне покрајине у Југославији*, стр. 210.

⁷ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII–К.11/7–8; *Привредни развој Косова и Метохије*, Приштина 1957, стр. 26; М. Nikolić, *Priština: Grad heroj*, str. 60.

проширени његови капацитети. Отворено је ново окно у руднику „Стари трг“, изграђен је нови рудник „Мажић“, подигнута су два млина и саграђена висока пећ, чиме су капацитети производње сировог олова утростручени. У Трепчи се прерађивала руда из других оближњих рудника на Косову и Метохији – Ајвалија, Јањево, Ново Брдо, Леце, Злетово, Шупље Стене и Рудник Великог Мајдана. У укупном извозу Југославије, 1955. године Трепча је учествовала са 2% и представљала је један од „поноса“ југословенске послератне индустрије.⁸ Производња овог рудничког комплекса почетком педесетих година од Косовске Митровице начинила је најбогатији град на Косову и Метохији. Део новца зарађен од Трепче, Народни одбор Звечанског среза и Градска скупштина Косовске Митровице улагали су у изградњу инфраструктуре, туристичких објеката и у друге капиталне пројекте на тлу Звечанског среза.⁹ Осим радова на Трепчи, у првој послератној деценији су модернизовани и проширени рудник олова и цинка Ајвалија код Приштине, у чијој близини је отворен нови рудник „Кишница“, као и рудник хрома „Дева“ поред Ђаковице.¹⁰ Прва фаза развоја косовскометохијске привреде обележена је апсолутном доминацијом обојене металургије, која је учествовала са 74,3% у укупној индустријској производњи у Области.¹¹

Велика налазишта угља на Косову, као и повећање потребе за електричном енергијом у Македонији и АКМО, пружали су могућност за изградњу термоелектране великог капацитета. Најпре је извршена темељна реконструкција, механизација и проширење рудника лигнита „Косово“, који је повезан са пругом, што је омогућило редовно снабдевање индустрије потребним горивом. Изграђени су далеководи и трафостанице којима су већа места повезана са електропривредним системом остатка Србије, и уједно створени услови да се изврши електрификација села у Области. Пошто су истраживања показала да се у рејону Косова налазе највеће резерве лигнита у ФНРЈ, приступило се изградњи термоелектране „Обилић“ и отварању површинског копа

---

⁸ Јован Симијановић, „Индустријализација у Краљеву и Косовској Митровици након Другог светског рата 1944–1955“, у *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, ур. Срђан Словић, Приштина 2016, стр. 277.

⁹ АК, *Këshili popullor krahinor*, 1953, к. 9, Записници са седница Среског већа Народног одбора среза Косовска Митровица 1953, Записник са IV седнице одборника Среског већа Народног одбора среза звечанског, одржане на дан 28. маја 1953. године у сали Дома културе у Косовској Митровици.

¹⁰ Mark Krasnići, *Savremene društveno-geografske promene na Kosovu i Metohiji*, стр. 107, 108; *Привредни развој Косова и Метохије*, Приштина 1957, стр. 23–27, 51; *Priština*, ур. Esad Mekuli, Dragan Ćukić, Priština 1965, стр. 28.

¹¹ В. Mađaraj, *Ekonomска активност становништва SAP Kosova (Ekonomsko – demografska studija)*, стр. 45.

лигнита у капацитету од милион тона годишње, како би термоелектрана имала обезбеђено редовно снабдевање.¹²

Приштина, као седиште Аутономне косовско-метохијске области била је предмет посебних улагања са циљем да достигне економски и културни капацитет других политичких центара у држави. Убрзо по окончању Другог светског рата, започета је изградња Дома културе у Приштини, а ова зграда је 1948. године постала здање новоформираног Обласног народног позоришта. Обласна народна библиотека, формирана у Призрену 1944. године, премештана је у новоизграђено здање у Приштини 1947. године. Исте године отворен је Обласни народни музеј у Приштини, као и зграда државног штампарско-издавачког предузећа. Када су припадници америчке амбасаде у Београду посетили Косово и Метохију 1956. године у извештају су навели да Приштина „одаје утисак економске живости“ и да се у њој интензивно граде стамбене зграде, радње и хотели.¹³ У периоду од 1953. до 1961. године број становника града Приштине порастао је са 24.229 на 38.593 становника, по чему је Приштина била град са највећим порастом становништва у Области.¹⁴

Осетно мања грађевинска и економска активност у другим косовскометохијским градовима упућивала је Американце на закључак да је Приштина имала највеће бенефите од постојања косовскометохијске аутономије и економске помоћи усмерене из савезног и републичког буџета на развој Косова и Метохије. Изградња Приштине интензивираће се у наредном периоду, тако да ће 1971. године број становника Града Приштине бити готово три пута већи него 1948. године.¹⁵ Формирањем мреже албанскојезичних високих школа и факултета током шездесетих година, Приштина је

---

¹² *Привредни развој Косова и Метохије*, стр. 21–23; Is met Gusja, *Prirodni izvori i privredni razvoj SAP Kosova*, Priština 1982, стр. 73.

¹³ М. Pavlović, „Извештаји америчке амбасаде из Београда о стању на КиМ 1957–1958“, *Istorija 20. veka* br. 2 (2007), стр. 17; Florina Jerliu, Vlora Navakazi, „The Socialist Modernization of Prishtina: Interrogating Types of Urban and Architectural Contributions to the City“, *Mesto a dejiny*, br. 2 (2018), стр. 55 – 74.

¹⁴ После Приштине, највећи пораст становништва од 1953. до 1961. године забележен је у Косовској Митровици, Урошевцу и Пећи. Опширније: АВ, фонд 334, Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине, к. 133, Извештај о раду ЦК СКС од Трећег до Четвртог конгреса, Ср Србија 1959–1964, Београд 1964.

¹⁵ АЈ, фонд 315, ф. 2, а.ј. 32–35; Мина Дармановић, „Етнографска збирка музеја у Приштини“, у *Зборник етнографског музеја у Београду 1901–2001*, ур. Јасна Бјеладиновић-Јергић, Београд 2001, стр. 67; И. Вукадиновић, „Југословенска социјална политика на Косову и Метохији (1945-1974)“, у *Социјална политика у Србији на раскрићу векова*, Београд 2019, стр. 239.

неформално постала главни град свих Албанаца у Југославији, у који су емигрирали Албанци из Црне Горе, Македоније и Централне Србије.¹⁶

За статус „другог града“ на Косову и Метохији незванично су се надметали Косовска Митровица и Призрен. Док је Призрен историјски био значајнији град, Косовска Митровица је током педесетих година, захваљујући рудничком комплексу „Трепча“, била у експанзији. Изједначеност ова два града педесетих година била је изражена и на демографском плану. Звечански и Шарпланински срез су имали приближно исти број становника. У току 1952. године на подручју Шарпланинског среза са центром у Призрену рођено је 2.706 беба, а на подручју Звечанског среза са центром у Косовској Митровици 2.716 беба.¹⁷

Закључак Комисије ЦК СКЈ за националне мањине из 1957. године, био је да су досадашње економске инвестиције на Косову и Метохији биле недовољне и да Област и даље сувише заостаје за остатком Југославије.¹⁸ Ова процена темељила се на подацима који су указивали на нижу стопу економског раста од остатка Југославије, као и на низак национални доходак по глави становника, који је у АКМО те године износио 41,6% југословенског просека.¹⁹ Комисија за националне мањине СКЈ и Комисија за националне мањине ССРНЈ у више наврата су истицале да перманентно привредно заостајање Косова и Метохије и незадовољство економским стањем доводе до „распламсавања албанског иредентизма и национализма“.²⁰ Уочљиво је да комисије СКЈ и ССРНЈ нису показивале сличан страх од распламсавања национализма у случају Срба у Хрватској, с обзиром на то да су области у Хрватској већински насељене Србима у широком луку заобилажене приликом изградње привреде.

У првој послератној деценији велики ударац за привредни развој АКМО представљао је сукоб Југославије са Информбироом 1948. године. Суочена са информбироовском економском блокадом, великим сушама и тешким положајем југословенске привреде у годинама ИБ-а, југословенска власт није посвећивала посебну пажњу развоју привреде Аутономне косовско-метохијске области. Поред тога, ослањање на рударство и тешку индустрију у првој деценији развоја АКМО довели су

---

¹⁶ *Priština*, str. 25–38; Marina Blagojević, „Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza“, u *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, прир. Nebojša Popov, Beograd 1996, str. 238.

¹⁷ *Statistički godišnjak NR Srbije za 1953. god.*, Beograd 1954, str. 302.

¹⁸ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII–К.11/7.

¹⁹ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, XVIII–К.11/8, Реферат о економском стању у АКМО, 9. јун 1959.

²⁰ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 110, а.ј. 782, Извештај Комисије за националне мањине ССРНЈ: Актуелни проблеми националних мањина у Србији, 11. априла 1959.

до неповољне структуре обласне привреде, тако да је 1956. године 75% оствареног националног дохотка АКМО потицало из рударства, црне и обојене металургије и енергетике.²¹

Привредни планови 1957–1961, 1962, 1963. и 1964. године поставили су изразито амбициозне циљеве када је у питању Косово и Метохија и предвидели су да кроз повећање улагања у привреду и остваривање високих стопа привредног раста дође до смањивања разлике животног стандарда на Косову и Метохији у односу на југословенски просек. Перспективни план ФНРЈ 1957–1961. године је као један од пет главних економско-политичких циљева навео помагање развоја неразвијених подручја и у ту сврху предвидео конкретне мере. Донета је одлука да приликом конкурисања за кредите Општег инвестиционог фонда тражиоци зајмова са економски заосталих подручја имају приоритет у односу на остале тражиоце. Федерација се обавезала да ће у оквиру постојећег система финансирања обезбедити додатних 80 милијарди динара за Македонији и 50 милијарди динара Аутономној косовско-метохијској области за финансирање привредних пројеката на њиховим подручјима. Од 50 милијарди динара савезне помоћи развоју АКМО, 22,7 милијарди је било намењено развоју индустрије и рударства, 16,846 милијарди пољопривреди, а остатак је био намењен за саобраћај, студије и Обласни инвестициони фонд.²² Укључивање савезног нивоа власти у питање положаја националних мањина и питање економије „заосталих подручја“ из корена су променили привредну слику Косова и Метохије крајем педесетих година.

Власти су очекивале да до 1961. године брутодруштвени производ порасте за 84,3% у односу на 1956. годину, а да раст производње у индустрији и рударству у поменутом периоду износи 97% од производње у овим делатностима 1956. године.²³ План је предвидео знатан индустријски развитак и повећање броја запослених у производњи АКМО са 31.000 на 60.000 радника. Нова политика интензивног улагања у развој Косова и Метохије уграђена у петогодишњи план 1957–1961. године, предвиђала је и коначно смањивање зависности косовскометохијске привреде од производње и обраде угља, метала и неметала, кроз подизање капацитета за друге индустријске гране. Тако је у наредним годинама дошло до отварања фабрика текстилне индустрије, хемијске и електроиндустрије, индустрије дувана и индустрије коже и обуће. Ове

---

²¹ *Privredni sistem FNRJ. Prvi deo. Osnove privrednog sistema Jugoslavije*, Beograd 1972, str. 50.

²² *Društveni plan privrednog razvoja Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1957–1961*, str. 19; *Privredni razvoj Kosova i Metohije*, pr. Časlav Očić, Milica Bisić, Rajko Bukvić, Beograd 1991, str. 44.

²³ *Društveni plan privrednog razvoja Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1957–1961*, str. 19–21.

инвестиције су довеле до смањивања удела тешке индустрије у укупној производњи, као и повећања запослености у Области. За потребе додатног инвестирања у недовољно развијена подручја Југославије, 1961. године успостављен је посебан „Фонд за развој неразвијених подручја“, који је 1965. године постао „Фонд Федерације за кредитирање бржег развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина“.²⁴

Иако циљеви петогодишњих планова нису у потпуности остварени, период од 1957. до 1964. године сматра се за епоху најинтензивнијег развоја косовскометохијске привреде, а у извештају Комисије ЦК СКЈ за националне мањине из 1959. године наведено је да је привредни развој Области крајем педесетих година достигао такве размере да се „може говорити о препороду овог подручја“.²⁵ Од већих пројеката, завршена је изградња термоелектране „Косово I“, а постављени су темељи за изградњу термоелектране „Косово II“ у Обилићу. Изграђен је рудника олова и цинка „Кишница“, реконструисани су и проширени Фабрика уља у Урошевцу, Предузеће за обраду дувана у Гњилану, предузеће „Мермер“ у Пећи, као и саобраћајна мрежа путева и железничких пруга у области. Изграђене су ткачница памука у Ђаковици и ткачница свиле у Призрену.²⁶ Шездесете године донеле су експанзију друмског саобраћаја у Југославији, што је било изражено и на Косову и Метохији. У општини Урошевац 1961. године само 16 особа је имало аутомобиле, да би 1970. године број приватних власника аутомобила износио 560.²⁷

Док је од 1947. до 1956. године стопа економског раста износила у просеку 3,5% годишње, након појачаног инвестирања у периоду 1957–1963. године стопа раста у Области је порасла на 7,9% годишње. Бруто-друштвени производ по глави становника на Косову и Метохији је од 1957. до 1964. године порастао за 41,7%.²⁸ Убрзани развој привреде Области није био могућ без значајне финансијске помоћи са савезног нивоа,

---

²⁴ *Privredni razvoj Kosova i Metohije*, str. 45; Kristaq Prifti, Maranglen Verli, „Aspects of the economic situation of Kosova (1980-1989)“, in *The truth on Kosova*, Tirana 1993, str. 253.

²⁵ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.11/8, Досадашњи и будући развој АКМО, 18. јул 1959, стр. 6.

²⁶ И. Вукадиновић, „Југословенска социјална политика на Косову и Метохији (1945–1974)“, стр. 240; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, стр. 274.

²⁷ *Урошевац и околна*, Београд 1975, стр. 236.

²⁸ I. Gusja, *Privredni izvori i privredni razvoj SAP Kosova*, str. 15; И. Вукадиновић, „Југословенска социјална политика на Косову и Метохији (1945–1974)“, стр. 240; М. Gatalović, „Uticaj otvaranja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji na kreiranje državne politike prema Kosovu i Metohiji 1964–1965“, *Istorija 20. veka XXXVI*, br. 2, (2016), str. 123.

пошто су у периоду 1956–1962. године средства Федерације учествовале са 71% у укупним привредним инвестицијама у основна средства на Косову и Метохији.²⁹

Поред високих стопа раста, другу епоху развоја косовскометохијске привреде 1957–1965. године обележио је и коначан преображај њене структуре у виду смањивања удела примарног сектора, односно пољопривреде и шумарства, у укупној производњи и уздизања секундарног сектора, индустрије и грађевинарства, као највећег чиниоца брутодруштвеног производа на Косову и Метохији. Док је 1957. године 54,9% друштвеног производа долазило из примарног сектора, а 34,2% из секундарног, 1965. године примарни сектор је у укупној производњи учествовао са свега 33,1%, а секундарни са 47,1%. У овом периоду дошло је и до раста терцијалног сектора, који је са 10,9% током 1957. године, порастао на 19,8% осам година касније.³⁰ Развој електропривреде, текстилне и прехранбене индустрије у другој половини педесетих и првој половини шездесетих година, делимично је смањио удео обојене металургије у структури друштвеног производа.³¹

На то колики је био значај рудних богатстава Покрајине у југословенској привреди указују и подаци о учешћу појединих производа покрајинске индустрије у укупној производњи у Југославији 1965. године. У том периоду, на Косову и Метохији се производило 8,1% угља и 6,2% електричне енергије у Југославији. Када је реч о обојеној металургији, у Покрајини се производило 84,2% олово-цинкане руде, 80% рафинисаног олова, 76,4% каустично печеног магнезита и 89,9% сребра у Југославији.³²

---

²⁹ АЈ, фонд 837, КПП, II–1/130, Титова посета Косову и Метохији, 21. III 1967, Проблеми привредног развоја Косова и Метохије у протеклом периоду, стр. 6.

³⁰ М. Limani, *Investicije i privredni razvoj Socijalističke autonomne pokrajine Kosovo*, str. 57.

³¹ В. Mađaraj, *Ekonomska aktivnost stanovništva SAP Kosova (Ekonomsko – demografska studija)*, str. 45.

³² АЈ, фонд 837, КПП, II–1/130, Посета председника Тита Косову и Метохији 25–28. марта 1967, Белешка у вези пута Тита на Косово и Метохију, Проблеми привредног развоја Косова и Метохије у протеклом периоду, стр. 10.

Табела 24. Учешће индустрије Аутономне покрајине Косова и Метохије у укупној југословенској производњи одређених производа 1965. године.

	Југославија	Косово и Метохија	Учешће АП КиМ у производњи СФРЈ
Електрична енергија	15.523 kWh	963 kWh	6,2%
Угаљ	29.957.000 t	2.438.000 t	8,1%
Олово-цинкане руде	2.358.000 t	1.987.000 t	84,2%
Рафинисано олово	101.504 t	81.638 t	80,4%
Каустично печени магнезит	28.163 t	21.529 t	76,4%
Сребро	129 t	116 t	89,9%

Након петогодишњег плана започетог 1957. године, развој привреде Косова и Метохије био је у све већем фокусу југословенског политичког врха. Развој обласне економије надгледале су Комисије за националне мањине ССРНЈ и СКЈ. Комисија за националне мањине ССРНЈ је на седници 1959. године као посебно забрињавајући податак наведено је да је од око 950.000 људи у Области, активно свега 268.000 људи, а од тога у индустријској производњи 31.000 људи.³³ Огроман број младог, неактивног и издржаваног становништва на Косову и Метохији 1959. године, уз низак ниво образовања и мали број запослених у индустријској производњи, наговештавали су демографске, економске и политичке импликације у наредној деценији.

Политика интензивног улагања у косовскометохијску привреду дала је конкретне резултате, који су у одређеној мери смањили заостатак Области за остатком Југославије, тако да је национални доходак по становнику АКМО са 39,6% од југословенског просека 1960. године, у наредне две године порастао на 43,3%. Ипак, бројни проблеми у привреди су остали, а један од њих био је неравномеран развој различитих општина. Док је у Косовској Митровици као најбогатијој косовскометохијској општини 1960. године просечан национални доходак по глави

³³ АЈ, фонд 142, ССРНЈ, ф. 110, а.ј. 782, Извештај Комисије за националне мањине ССРНЈ: Актуелни проблеми националних мањина у Србији, 11. априла 1959.

становника износио 136% од југословенског просека, у најсиромашнијој општини Драгаш доходак је износио 10% од југословенског просека.³⁴

Економско заостајање Косова и Метохије у друштвеном развоју се можда највише огледало у стању здравства. Низак ниво хигијене условио је да болести дигестивног тракта и инфективне болести на овом простору буду израженије него у остатку Југославије.³⁵ Област се дуго суочавала са проблемом недостатка висококвалификованог медицинског кадра. Почетком педесетих година косовскометохијски срезови су углавном имали само једног лекара опште праксе.³⁶ У току 1958. године, АКМО је имала преко 900.000 становника и свега 68 лекара опште праксе и 7 стоматолога.³⁷ Недостатак потребних финансијских средстава за текућу и инвестициону потрошњу стварао је бројне проблеме у здравству Покрајине. Фонд здравственог осигурања радника, који је био основни извор за финансирање здравства, је 1966. годину завршио са дефицитом од 665 милиона динара, а Фонд основног здравственог осигурања земљорадника дефицитом од 230 милиона динара.³⁸

Стање у покрајинском здравству додатно је отежано крајем шездесетих година, када је, услед политичког притиска, значајан број српских лекара почео да напушта Косово и Метохију.³⁹ Показатељ социјалног и здравственог стања на Косову и Метохији представља смртност одојчади, која је 1960. године на Косову и Метохији износила 132,5 на 1000 живорођених становника, док је у централној Србији те године износила 68,7, а у Војводини 73,4. Успон медицине у Покрајини шездесетих година смањио је смртност одојчади на 96,3 током 1970. године, премда је она и даље била изразито висока у поређењу са остатком државе.⁴⁰

Питање економије аутономних покрајина било је уско повезано са њиховим уставноправним положајем у Србији. Према Уставу из 1963. године било је предвиђено да се финансирање аутономних покрајина врши из средстава Републике. Висина ових прихода утврђивала се сваке године посебним законом, који је уједно утврђивао и за

³⁴ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, XVIII–К.11/14, Неки основни подаци о досадашњем развоју АКМО, стр. 15, 16.

³⁵ Nenad Popović, *Economic history and perspectives of Kosovo and Metohija*, Belgrade 2009, str. 35, 36.

³⁶ Раде Трајковић, *Каменица са околином (хроника)*, Врање 2009, стр. 332, 333.

³⁷ *Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1958–1959*, Priština 1962, str. 762.

³⁸ АЈ, фонд 142, ССРНЈ (II), ф. 275, Покрајинска конференција ССРНС за Косово и Метохију: Актуелни друштвено-економски проблеми у здравству и социјалном осигурању, новембар 1967, стр. 7.

³⁹ Јан Пеликан, „Прилози за друштвено историју Косова и Метохије шездесетих и седам десетих година 20. века“, *Токови историје*, бр. 2 (2010), стр. 104.

⁴⁰ Miodrag Đorđević, *Demografska kretanja i zdravstveno stanje stanovništva Kosova i Metohije*, Beograd 1993, str. 15, 16.

које потребе ће се одређивати средства аутономним покрајинама.⁴¹ У покрајинама су се јавила мишљења да овакав механизам треба заменити дугорочнијим решењима који ће покрајинске финансије учинити мање зависним од републичких институција. Ови захтеви нарочито су се појачали после Брионског пленума и отпочињања кампање за јачање положаја покрајина у Србији. Устав из 1963. године увео је и институцију Фонда федерације за кредитирање бржег развоја недовољно развијених република и аутономних покрајина, који ће бити основа развоја косовскометохијске привреде у наредне две деценије.

Иако су припадници албанске интелигенције у Приштини због неговања мита о „Ранковићевом угњетавању Албанаца до 1966. године“ избегавали да констатују тај податак, економија Косова и Метохије никада у социјалистичкој Југославији није имала већи раст и бржи развој него у периоду од 1957. до 1965. године. Преко 60% инвестиција које су омогућиле економски преображај покрајине у наведеном периоду, долазио је из остатка Србије и Југославије.⁴²

Привредни развој Косова и Метохије у другој половини шездесетих година био је одређен великом Привредном реформом 1964/1965. године, односно покушајем преласка Југославије на тржишну економију. План развоја Косова и Метохије 1966–1970. предвидео је просечан годишњи економски раст од 13,8% до 15,9%. Планирано је да национални доходак по глави становника у том периоду скочи за 80% у односу на 1965. годину, и тако достигне ниво од 62% просечног националног дохотка Југославије из 1965.⁴³ Ипак, остваривање амбициозних циљева омела је криза изазвана неуспехом привредне реформе. Убрзо је дошло до пада стопе економског раста, и нагло повећања незапослености. Броз је приликом посете Покрајини у марту 1967. године најавио да ће та година бити „доста тешка“ и да ће доћи до стагнације у погледу запошљавања и проблема појаве незапослености.⁴⁴

Док је 1966. године стопа економског раста у Покрајини износила 14%, она је у 1967. години пала на свега 2,8%, а опоравак у 1968. години текао је споро. Током 1967.

---

⁴¹ *Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект*, Београд 1967, стр. 37.

⁴² Статистике привредног раста Косова и Метохије и учешће средстава из остатка Југославије у укупним инвестицијама видети у: *Privredni sistem FNRJ. Prvi deo. Osnove privrednog sistema Jugoslavije*, стр. 78; Статистике економског раста Косова и Метохије у целом периоду од 1948. до 1985. године видети у: N. Popović, *Economic history and perspectives of Kosovo and Metohija*, стр. 30–32.

⁴³ АЈ, фонд 837, КПП, II–1/130, Титова посета Косову и Метохији, 21. III 1967, Проблеми привредног развоја Косова и Метохије у протеклом периоду.

⁴⁴ АЈ, фонд 837, КПП, II–1/130, Титова посета Косову и Метохији, Говор председника Тита на збору у Приштини 26. марта 1967, стр. 9, 10.

и 1968. године, предузимане су мере за оживљавање привредне активности, уздрмане услед неуспеха привредне реформе. Покрајинско извршно веће је средином 1968. године увело олакшице за исплату инвестиционих кредита у виду продужења рока отплате и смањења каматне стопе, преузимања санационих кредита и отписивања обавеза по кредитима за главне објекте водопривредних система. Предвиђена су и посебна решења за текстилну и дрвну индустрију, туризам и угоститељство, за извесне намене је повећан обим средстава. Приштинске власти су истицале како ће се ове мере финансирати „искључиво из средстава Покрајине“, међутим, покрајинске власти су заправо преусмеравале средства која су добила из кредита за изградњу водопривредног система „Ибар – Лепенац“, за који је Федерација подигла кредит код страних банака.⁴⁵

Услед економске кризе изазване привредном реформом, као и осталих фактора, раст покрајинске привреде 1966–1970. године био је преполовљен у односу на планирани и износио је 7,%, годишње. Највећи проблем представљао је пораст незапослености, која је са 13% у 1965. години, скочила на 20% у 1968. години, по чему је готово три пута надмашивала тадашњи југословенски просек од 7%. Незапосленост је посебно дошла до изражаја крајем шездесетих година, након што су стасале бројне генерације рођене педесетих година, а покрајинска привреда није имала капацитет да покрије толики прилив радноспособних становника.⁴⁶

У разговору са Брозом 24. октобра 1968. године, покрајински руководиоци су се жалили на тешко стање у покрајинској привреди. Они су се тада споменули проблем недостатка висококвалификованих радника који се у том периоду посебно интензивирао. Вели Дева је то објаснио „оријентацијом на интензивно привређивање“, прећуткујући да је 1966–1968. године дошло до масовног исељавања висококвалификованих Срба и Црногораца из Покрајине.⁴⁷ Дева није споменуо ни да је незапосленост у Покрајини три пута већа у односу на југословенски просек. Броз је у разговору споменуо могућност да се радници са Косова и Метохије квалификују и стекну стручност кроз рад у другим деловима Југославије, на шта покрајински

---

⁴⁵ „Олакшице нису чаробни штапић“, *Јединство*, 15. јул 1968, стр. 5.

⁴⁶ АЈ, фонд 319, Савезни савет за образовање и културу, ф. 31, Анализа друштвеног плана САП Косова 1965–1970, први део, стр. 18, 113; И. Вукадиновић, „Југословенска социјална политика на Косову и Метохији (1945–1974)“, у *Социјална политика у Србији на раскрићу векова*, стр. 240, 241.

⁴⁷ АЈ, фонд 837, КПР, П–2/364, Пријем делегације Покрајинског комитета СК Србије за Косово и Метохију, Београд, 24. октобар 1968, Забелешка о разговору председника Тита са члановима делегације Покрајинског комитета СК Космета, стр. 4.

руководиоци нису реаговали.⁴⁸ Албанским руководиоцима у Приштини нису благонаклоно гледали на могућност исељавања вишка радне снаге са Косова и Метохије у развијеније делове Југославије, сматрајући да би тиме били угрожени албански национални интереси. Стога су инсистирали да се кроз обимну финансијску помоћ из Србије и Федерације пронађе посао за све Албанце на самом Косову и тако задрже њихову компактност у самој Покрајини.

Политичке промене које је донео Брионски пленум 1966. године одразиле су се и на пољу економије. Републичке и покрајинске власти почеле су да, по феудалном принципу, траже већа средства за сопствени развој, индиректно оптужујући савезне органе и друге републике за опструкцију њиховог привредног развоја. Такав приступ заузело је и косовскометохијско руководство. Покрајинско извршно веће је у октобру 1967. године за лоше стање у економији Косова и Метохије кривило недостатак прилива средстава из развијених република и Фонда Федерације за развој недовољно развијених подручја: „У суштини, недостатак, односно недовољан обим средстава за активирање потенцијала којима Покрајина располаже имало је изразитог утицаја на ниво развијености привреде овог подручја.“⁴⁹ Савезни органи и власти осталих федералних јединица у Југославији, у извештају су индиректно проглашени одговорним за нереализовање неких економских програма, незавршавање постојећих пројеката у предвиђеном року и висок ниво незапослености у Покрајини.

Савезној влади су упућене замерке што 1966. године није било интервенисано накнадним додатним средствима за решење акутних проблема школства и здравства у Покрајини, „иако је било обећано“⁵⁰. Од савезних власти отворено је затражено дугорочно решавање проблема снабдевања Покрајине водом у виду изградње хидромелиорационог система „Ибар-Лепенац“, за који су претходно усвојени инвестициони програми и идејни пројекат. У образложењу је наведено да постојећи крупни привредни пројекти, попут проширивања „Трепча“, друге фазе изградње Рударско-енергетско-хемијског комбината „Косово“ и Пољопривредно-индустријског комбината „Косово-експорт“ захтевају „систематско решавање довођења воде на

---

⁴⁸ АЈ, фонд 837, КПП, II–2/364, Пријем делегације Покрајинског комитета СК Србије за Косово и Метохију, Београд, 24. октобар 1968, Забелешка о разговору председника Тита са члановима делегације Покрајинског комитета СК Космета, стр. 4, 5.

⁴⁹ АЈ, КПП, II–5–с, 203, Материјали покрајинског извршног већа за КиМ, 1, Неки предлози мера за поспешивање развоја Косова и Метохије, 6. октобар 1967, стр. 2.

⁵⁰ АЈ, КПП, II–5–с, 203, Материјали покрајинског извршног већа за КиМ, 1, Неки предлози мера за поспешивање развоја Косова и Метохије, 6. октобар 1967, стр. 6.

Косово“.⁵¹ Затражено је и да Покрајина добије значајније место у саобраћајној мрежи СФРЈ повезивањем са Јадранском магистралом на Западу и ауто-путем код Ниша на истоку земље. За модернизацију и реконструкцију пута Ниш – Приштина – Пећ – Рожаје у укупној дужини од 260 километара Покрајинско Извршно веће је проценило да је неопходно уложити 17 милијарди динара и затражило тај новац од савезних органа.⁵²

Основа за све велике економске пројекте на Косову и Метохији била су додатна средства из савезних органа и Фонда федерације за кредитирање бржег развоја недовољно развијених република и аутономних покрајина, одакле су долазиле скоро две трећине укупних инвестиција у Покрајини. Постојање Фонда заснивало се на уверењу да без помоћи и интервенција шире југословенске заједнице и без средстава опште друштвене акумулације није могуће остваривање планираног обима и темпа економског раста неразвијених република и АП Косова и Метохије, а самим тим ни смањивање диспропорције у нивоу привредне развијености различитих крајева Југославије.

Од самог оснивања, ова институција се суочавала са бројним изазовима. Закон о Фонду предвидео је да се планирање расподеле средстава Фонда врши на основу привредних планова покрајина, република и федерације, који су прошли процедуру озакоњења кроз представничке органе. Међутим, републике и покрајине нису могле да саставе своје планове и финансијске билансе без тачних информација о средствима Фонда на која могу рачунати. На крају је одлучено да се квантификација средстава Фонда врши упоредо са изработом Савезног друштвеног плана. Управни одбор Фонда, који је вршио квантификацију, суочавао се са притисцима из неразвијених република и АП Косова и Метохије по питању начина на који се вршила расподела средстава.⁵³

Првобитан план расподеле средстава који је усвојио управни одбор Фонда предвидео је да 31,1% буде додељено Босни и Херцеговини, 28,8% Косову и Метохији, 27,5% Македонији, а 12,6% Црној Гори. То је изазвало негодовање привредно заосталих република, пре свега власти Босне и Херцеговине, које су сматрале да је

---

⁵¹ Опширније о пројекту хидросистема „Ибар–Лепенац“ погледати: АЈ, КПР, II–5–с, 203, Материјали покрајинског извршног већа за КиМ, 1, Неки предлози мера за поспешивање развоја Косова и Метохије, 6. октобар 1967, стр. 7–12; АЈ, КПР, II–5–с, 203, Материјали покрајинског извршног већа за КиМ, 1, Основни проблеми развоја Косова и Метохије – Предлози и мере за обезбеђење бржег развоја, стр. 14.

⁵² АЈ, КПР, II–5–с, 203, Материјали покрајинског извршног већа за КиМ, 1, Основни проблеми развоја Косова и Метохије – Предлози и мере за обезбеђење бржег развоја, стр. 12–13.

⁵³ АЈ, фонд 837, КПР, II–2/316, Пријем делегације Косова и Метохије, Београд 23.02 1967, Кратка рекапитулација проблема расподеле средстава Фонда за период 1966–1970.

помоћ у превеликој диспропорцији са бројем становника заосталих подручја. Након притиска из Сарајева утврђена нова расподела према којој је 32,9% средстава Фонда било намењено Босни и Херцеговини, 28,3% Македонији, 25,4% Косову и 13,4% Црној Гори.⁵⁴ Након ове расподеле, дошло је до оштре жалбе из Приштине. Покрајинска скупштина је упутила писмо Борису Крајгеру, потпредседнику СИВ-а, у којем је навела да такав „третман Косова и Метохије у средствима Фонда није у складу са усвојеним документима Осмог конгреса СКЈ, Савезне скупштине“. Из Покрајине су поручили да би Косову и Метохији требало да буде додељено 37% средстава Фонда, а не 25%.⁵⁵

Један део југословенских руководилаца у институцији Фонда федерације препознао је проблематичан механизам који не смањује економске разлике, већ пре свега продубљује неслагања између федералних јединица, а економије неразвијених подручја води у „атрофију“. Авдо Хумо је 23. јануара 1968. године на седници Комисије за међунационалне и међурејубличке односе изјавио да треба прекинути „опсесију смањивања разлика између богатих и сиромашних република“. Он је поручио да мање развијене републике, уместо ишчекивања „имагинарне и недефинисане помоћи“, треба да се концентришу на своје ресурсе који су били „запуштени, неиспитани и неорганизовани“. Разлог за такво стање, Хумо је видео управо у перманентном ослањању недовољно развијених република и Аутономне покрајине Косова и Метохије на додатну помоћ из Фонда Федерације.⁵⁶

Власти у Приштини одлучно су одбацивале сваку помисао о сопственој одговорности за економске проблеме у Покрајини. Стање финансијске зависности Косова и Метохије од Фонда Федерације за неразвијена подручја, објашњавале су „изостанком осталих мера савезних власти“, попут привлачења инвестиција из развијених република и привлачења иностраних средстава у Покрајину. Иако су често износиле замерке на његов рачун, власти Косова и Метохије су сматрале да Фонд Федерације треба да постоји на дугорочној основи, као Уставом утврђена и у партијским документима усвојена институција.⁵⁷ Стога су се у Покрајинском извршном

---

⁵⁴ АЈ, фонд 837, КПР, II-2/316, Пријем делегације Косова и Метохије, Београд 23.02 1967, Кратка рекапитулација проблема расподеле средстава Фонда за период 1966–1970.

⁵⁵ АЈ, фонд 837, КПР, II-2/316, Пријем делегације Косова и Метохије, Београд 23.02 1967, Припремни материјал, Писмо Председништва Покрајинске скупштине Косова и Метохије потпредседнику Савезног извршног већа Борису Крајгеру, 11. јул 1967.

⁵⁶ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, ХХПА–К.4/7, Стенограмске белешке са састанка Групе за израду нацрта резолуције о проблемима међунационалних економских односа, одржаног 23. 1 1968, стр. 19.

⁵⁷ АЈ, КПР, II-5-с-2/203, Материјали Покрајинског извршног већа за КиМ, 3. Ставови и мишљења о проблемима развоја недовољно развијених подручја, Приштина 28. 9. 1968, стр. 6.

већу жестоко супротстављали различитим идејама о изменама у функционисању ове институције, попут предлога да се средства Фонда не распоређују по територијалном принципу или да Фонд почне да функционише као нека врста централне банке за недовољно развијена подручја. Приштини се није допадала ни идеја да средства која су првобитно била намењена једном подручју, Фонд по потреби може пребацивати на друго подручје. Покрајинско извршно веће је сматрало да нема разлога да се утврђена расподела средстава мења, као ни целокупан однос Фонда и неразвијених подручја. Интересантно је да су као аргумент против претварања Фонда у Централну банку за недовољно развијена подручја, косовскометохијске власти навеле да „треба водити рачуна о самоуправности и самосталности недовољно развијених република и Покрајине“.⁵⁸ Власти у Приштини су заправо биле на становишту да Фонд Федерације за недовољно развијена подручја треба да буде вечити извор безусловног и бесповратног упумпавања новца осталих федералних јединица у развој покрајинске економије, без икаквих повратних обавеза и одговорности.

Поред косовскометохијских руководиоца, оштро противљење укидању или макар смањивању улоге Фонда Федерације изражавало је македонско руководство. Неретко склон тврдој реторици, Крсте Црвенковски је у идеји да се Фонд Федерације замени увођењем праксе да развијене привреде Федерације више инвестирају у неразвијене привреде препознао црте „социјалистичког неоколонијализма“. Он је одлучно одбацивао схватања према којима је Фонд Федерације за убрзање развоја недовољно развијених крајева представљао „статистички инструмент“ инсистирајући на томе да се ради о договореном механизму између народа и радних људи Југославије, који је био „чврсто, јасно и прецизно формулисан у Уставу“.⁵⁹

Снажан притисак из Приштине и неразвијених република по овом питању остварио је жељени циљ, тако да је у Резолуцији Деветог конгреса СКЈ из 1969. године о Фонду саопштено следеће: „Фонд за кредитирање привредно неразвијених република и покрајина као вид компензације и елемент солидарности у међунационалним односима и један од чинилаца оптималног економског и друштвеног развоја југословенске заједнице, треба и даље да остане и да има трајне и стабилне изворе

---

⁵⁸ АЈ, КПП, II-5-с-2/203, Материјали Покрајинског извршног већа за КиМ, 3. Ставови и мишљења о проблемима развоја недовољно развијених подручја, Приштина 28. 9. 1968.

⁵⁹ АЈ, 507, ЦКСКЈ, II/36, Стенографске белешке са 11. седнице Централног комитета СКЈ, одржане 2. децембра 1968, стр. 66–68.

средстава“.⁶⁰ У Резолуцији је наведено и да „посебну пажњу треба посветити бржем развоју САП Косова“, чиме је привреда САП Косова проглашена за посебан економски случај и изазов за југословенску државу.⁶¹

Ослањање АП Косова и Метохије на финансијску помоћ из Федерације било је у супротности са општим правцем југословенске економске политике шездесетих година, која је настојала да смањи утицај Федерације на економске токове у земљи и пренесе највећи број економских надлежности републикама. У припреми Резолуције о међунационалним економским односима, Комисија ЦК СКЈ за питања друштвено-економских односа закључила је да је неопходно смањити законодавну функцију Федерације и свести је на минимални обим проистекао из економског и политичког јединства СФРЈ. План је био да се сва економска питања која не захтевају јединствено регулисање за целу земљу, препусте у надлежности републикама.⁶² Комисија је закључила да „нема више стварне потребе“ да се Федерација непосредно ангажује у финансирању изградње комуникација и других објеката инфраструктуре на привредно развијеним подручјима, а да се а потребе за допунским изворима и одговарајућом концентрацијом средстава на мање развијеним подручјима за ову сврху могу се задовољити и преко општег система кредитирања њиховог бржег развоја. Као ни у другим питањима, економско развлашћивање Федерације и смањивање њених средстава није вршено симетричним преношењем њених надлежности на шест југословенских република. За разлику од осталих пет република, које су предложеним променама стицале јасна и прецизна овлашћења, у случају СР Србије пренос надлежности није вршен само на републичку, него и на покрајинске власти, чиме је економска функција СР Србије остала недоречена.

Уставне промене извршене 1968. и 1969. године довеле су етатизације аутономних покрајина, које су кренуле путем затварања у себе прекидања веза са остатком Србије. Према Жарку Папићу, покрајинско руководство у Приштини је ову етатизацију правдало потребом „националне афирмације албанске народности“ и истовремено отварало продор за деловање албанског национализма. Ови процеси кулминирали су у демонстрацијама 1981. године.⁶³

---

⁶⁰ *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1969, str. 328, 329.

⁶¹ Исто.

⁶² АЈ, 507, ЦКСКЈ, XXIV–К.3/3, Предлог основе за део резолуције о међунационалним економским односима, разматран на седници Комисије за друштвено-економске односе 15. фебруара 1968.

⁶³ Žarko Papić, *Vreme zastoja. Srbija 1968–1978*, Beograd 1990, str.181–183.

Економску заосталост Косова и Метохије Фадиљ Хоџа је у септембру 1967. године на састанку комисије ЦК СКЈ за међунационална и међурејубличка питања навео као главни доказ „неравноправног положаја“ Албанаца у Југославији. Хоџа је одговорност за економско стање у покрајини пребацио на Федерацију, односно стално кашњење средстава из Фонда федерације за помоћ неразвијеним подручјима и недовољан обим инвестиција из Србије и осталих република.⁶⁴

Основни аргумент за доказивање економског „запостављања Косова и Метохије“ били су подаци о брутодруштвеном производу по глави становника. Након Другог светског рата, бруто друштвени производ по глави становника на Косову и Метохији износио је око 52% од југословенског просека, а разлика се временом услед различитих економских фактора повећавала, тако да је 1964. године БДП по глави становника у Покрајини износио 36% од југословенског просека. Ове податке Фадиљ Хоџа је у септембру 1967. године износио на седници Комисије СКЈ за међунационалне и међурејубличке односе, а Хајредин Хоџа у фебруару 1968. године на седници Комисије централног комитета СКС за рад Савеза комуниста на развијању односа међу републикама, народима и народностима. Хајредин Хоџа је у повећавању разлике у БДП-у по глави становника између АП Косова и Метохије и остатка Југославије видео доказ „диспропорције између принципијелних ставова усвојених у програму Савеза комуниста и Уставу СФРЈ и целокупне наше практичне политике и практичне делатности, које из објективних и субјективних разлога нису могле да прате принципијелну поставку смањивања разлике“.⁶⁵

Покрајински руководиоци су у својим наступима свесно занемаривали бројне факторе који су доводили до ниског националног дохотка по глави становника на Косову и Метохији у односу на остатак Југославије. Једно од питања која су најчешће била изостављена из јавног дискурса када се говорило о економској заосталости Покрајине била је веза између природног прираштаја и економског развоја, као и утицаја наталитета на показатеље статистике брутодомаћег производа по глави становника. Када су се наводили подаци да је АП Косово и Метохија од рата имала „најмањи раст економије по глави становника“, по правилу се прећуткивало да је у

---

⁶⁴ АЈ, 507, ЦКСКЈ, ХХПА–К.3/1, Стенографске белешке са седнице Комисије за међунационалне и међурејубличке 21. септембра 1967, стр. 40.

⁶⁵ АС, Ђ-2, ф. 40, Комисија централног комитета СКС за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима – седнице (II део), Материјали са седнице Комисије одржане 27. фебруара, стр. 24; Momčilo Pavlović, *Kosovo under Autonomy 1974–1990*, 2004, str. 12.

истом периоду Косово и Метохија имало душло већи раст броја становника од остатка Југославије.⁶⁶

Статистички подаци о економском расту република и покрајина Југославије показују да је период од 1956. до 1964. године обележен изузетно високим привредним растом на Косову и Метохији, који је у овом економском показатељу превазилазио и привреде најразвијенијих југословенских република. Међутим, када се укупан брутодруштвени производ делио са бројем становника, добијала се потпуно другачија слика. Док се шездесетих година у свим осталим крајевима Југославије наталитет, као и број чланова по једном домаћинству смањивао, на Косову и Метохији се повећавао. Тако је у Ужој Србији број чланова по домаћинству 1961. године износио 3,97, а на попису 1971. године 3,62, у Војводини је у истом периоду број чланова по домаћинству опао са 3,31 на 3,17, док је у јужној српској покрајини број чланова по домаћинству порастао са 6,32 на 6,59 и тако постао двоструко већи него у Војводини.⁶⁷ Број живорођене деце се од 1960. до 1970. године перманентно смањивао у Босни и Херцеговини, Македонији, Црној Гори, Централној Србији, Војводини, Словенији и Хрватској, док је на Косову и Метохији у наведеном периоду забележен раст броја живорођене деце, по чему је Покрајина представљала изузетак у читавој Југославији.⁶⁸

О овом проблему коначно је проговорио Коча Јончић на седници Групе за израду нацрта резолуције о проблемима међунационалних економских односа, 23. јануара 1968. године, у оквиру рада Комисије за међунационалне и међурепубличке односе ЦКСКЈ. Он је тада поручио да се код једног броја кадрова „избегава да се висок наталитет уопште узима као фактор у економском развоју друштва“. Јончић је закључио да је Косово заправо у апсолутном износу имало изузетно висок економски раст у претходном периоду, чак већи од Хрватске, Словеније и Војводине. Међутим, када би се укупан економски раст поделио са бројем становника, добијала би се потпуно другачија слика, што је последица раста броја становника Покрајине, који је био у потпуној несразмери са остатком Југославије. Јончић је отворио и тему едукације становништва Покрајине, наводивши податке који указују да се у претходном периоду

---

⁶⁶ Srđan Bogosavljević, „Statistička slika srpsko-albanskih odnosa“, *Sukob ili dijalog. Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana*, Subotica 1994, str. 19; Душан Јањић, „Етнички сукоб и криза идентитета: српско-албански сукоб на Косову“, *Нова српска политичка мисао*, бр. 3-4 (1999), стр. 63.

⁶⁷ *Privredni sistem FNRJ. Prvi deo. Osnove privrednog sistema Jugoslavije*, str. 122; Goran Penev, „Tendencije i osobine fertiliteta“, u *Žena i rađanje na Kosovu i Metohiji*, ur. Mirjana Rašević, Beograd 1998, str. 16–18.

⁶⁸ Демографска експлозија на Косову и Метохији током шездесетих и седамдесетих година довела је до тога да су многи југословенски научници током осамдесетих година пројектовали да ће Косово до краја века имати „преко 2,5 милиона становника“. Опширније видети: В. Horvat, *Kosovsko pitanje*, str. 181–183.

на том подручју контрацептивна средства готово уопште нису употребљавала и да је и међу албанским комунистима постојао јак отпор када би се ова тема отворила на партијским конференцијама или конференцијама жена Србије.⁶⁹

Са Јончићевим речима делимично су се сложили Киро Хаџивасилев и Авдо Хумо, али уз наступе са „марксистичког становишта“ чија суштина је била да се и проблем едукације жена и проблем високог наталитета „могу решити само кроз економске оквире“.⁷⁰ Ипак, сва три саговорника су се углавном сагласила да власти Косова и Метохије морају да буду више самокритички настројене и да у већој мери преузму одговорност за материјалну ситуацију у Покрајини.

Проблем утицаја високог природног прираштаја на развој економије Косова и Метохије споменула је и Танкосава Симић приликом изношење анализе економске ситуације у Покрајини на Четрнаестој седници ЦК СКС 29. маја 1968. године. Она је поручила да се природни прираштај у Покрајини од 29 промила директно одражава на пораст резерве незапослене и недовољно уполшене радне снаге, као и на укупан однос активног и издржаваног становништва. Симић је навела је податак да је укупна незапосленост на Косову 1965. године износила 26,1%, а у Југославији 7,2 % по чему је Покрајина била најнеразвијенији део државе.⁷¹

Поред демографије и традиционалног положаја жена, на недовољан раст косовскометохијске привреде утицала је и слаба акумулациона и репродуктивна способност косовскометохијских предузећа.

---

⁶⁹ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, ХХПА–К.4/7, Стенографске белешке са састанка Групе за израду нацрта резолуције о проблемима међунационалних економских односа, одржаног 23. јануара 1968, стр. 22.

⁷⁰ АЈ, фонд 507, ЦКСКЈ, ХХПА–К.4/7, Стенографске белешке са састанка Групе за израду нацрта резолуције о проблемима међунационалних економских односа, одржаног 23. јануара 1968, стр. 23.

⁷¹ АС, Ђ-2, ф. 4 Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 115.

Табела 25. Остварена средства акумулације радних организација на сваких 100 динара просечно коришћених пословних средстава (у динарима).⁷²

	1966.	1967.	1968.	1969.
Југославија	21	15	6,3	6,2
Ужа Србија	21	16	6,3	6,1
Војводина	14	15	5,8	6
Косово	14	10	2,1	1,8

Опадање акумулационе способности привреде у целој Југославији било последица нарушених односа цена успостављених привредном реформом. Ипак, ови подаци показују да велика средства инвестирана у Косово и Метохију нису искоришћена у довољној мери. Недовољна компетентност и стручност запослених у косовској привреди доводила је до незавршених пројеката, нереализовања програма и других проблема.⁷³

Губици услед недостатка стручних кадрова и техничке помоћи били су изузетно велики, тако да је услед кашњења од две и по године у изградњи седам објеката Комбината косовских лигнита „Обилић“ производња у Комбинату смањена за 93 милијарде старих динара. Померање изградње објеката Комбината „Трепча“ и неусклађеност њиховог довршавања у периоду 1967–1970. године резултирали су губитком у производњи од 63 милијарде динара.⁷⁴ Исељавање Срба са Косова и Метохије након Брионског пленума 1966. године додатно је утицало на проблем недостатка стручних кадрова, што се одразило на нове губитке у производњи и смањену ефикасност косовске привреде, која је постајала све зависнија од помоћи преко Фонда федерације.

Услед недостатка акумулационих средстава, Покрајина је током шездесетих година била све мање способна да финансира свој економски развој и све више је постајала зависна од спољних средстава. Југословенски политички врх након Брионског пленума правдао је огромну финансијску помоћ Аутономној Покрајини Косову и Метохији одлучношћу да што више отклони регионалне диспропорције у нивоу развитака и омогући Косову убрзани привредни и друштвени развој.

⁷² *Privredni sistem FNRJ. Prvi deo. Osnove privrednog sistema Jugoslavije*, str. 54, 55.

⁷³ Ismet Gusja, *Prirodni izvori i privredni razvoj SAP Kosova*, str. 147–148; Часлав Оцић, *Помаци, учешћа, учинци: Привреде Југославије, република и покрајина 1952–1990*, Београд 2013, стр. 317, 318.

⁷⁴ *Privredni sistem FNRJ. Prvi deo. Osnove privrednog sistema Jugoslavije*, str. 55, 56.

Као што је политика форсираног ширења албанског школства на Косову и Метохији педесетих година, уз занемаривање политичке опредељености наставног кадра довела до супротног ефекта од жељеног, односно до разбуктавања албанског национализма, југословенски комунисти су током шездесетих година сличан приступ поновили на пољу економије. Југословенски партијски врх је појачане инвестиције и донације Косову званично представљао као начин за решавање, или макар потискивање националног питања у други план. Броз је на састанку са водећим руководиоцима из Савеза комуниста Србије на Брионима крајем јануара 1969. године на неки начин инаугурисао ову економску политику: „Ми морамо да видимо шта треба на Косову да радимо да би социјалистички развитак, а не национално питање, добио доминирајућу улогу, а тамо је главна преокупација стално била национално питање... Јер, није довољно проповедати социјализам, већ стварати економску основу. Са јачањем економске базе, треба јачати и борбу за социјализам, и пребацити је на класни терен, а не на терен национализма... Главно су економске тешкоће, а ово друго, те разне нетрпељивости које се сада отварају, то су ситнице које ви комунисти можете лако савладати.“⁷⁵

У истом разговору, Броз је дао недвосмислену подршку захтевима из Пришпине и неразвијених република по питању учвршћивања институције Фонда федерације за помоћ недовољно развијеним подручјима. Он је похвалио Србију јер је у Фонд уложила велика новчана средства из свог буџета. Српски комуниста Душан Глигоријевић је на састанку поводом великих инвестиција у Покрајину констатовао: „Косово је много однело, Трепча, електране....“. Са њим се одмах сагласио Броз, који му је упао у реч: „То је однело велика средства, а не осјећа се још у народу. То ће се тек осјетити“.⁷⁶

Подаци о пореклу инвестиција на Косову и Метохији указују да је након Брионског пленума дошло до додатног повећања удела спољашњих инвестиција у Покрајину, пре свега преко Фонда Федерације за помоћ неразвијеним подручјима, тако да су средства ван Покрајине 1970. године учествовала са 77,9% у укупним инвестицијама.

---

⁷⁵ АЈ, КПР, II-3-a-1/76, к. 96, Забелешка о разговорима председника Републике и председника СКЈ, Јосипа Броза Тита са представницима Социјалистичке Републике Србије на Брионима, 21. јануар 1969, стр. 70.

⁷⁶ АЈ, КПР, II-3-a-1/76, к. 96, Забелешка о разговорима председника Републике и председника СКЈ, Јосипа Броза Тита са представницима Социјалистичке Републике Србије на Брионима, 21. јануар 1969, стр. 71, 87.

Табела 26. Порекло инвестиција у привреду Косову и Метохије 1957–1970. године.⁷⁷

	Средства федерације	Фонд за развој	Средства Србије	Банке ван покрајине	Укупно средства ван Покрајине	Средства из Покрајине
1957.	35,8	-	3,6	-	39,4%	60,6%
1958.	40,4	-	0,7	-	41,1%	58,9%
1959.	72,2	-	0,5	-	72,7%	27,3%
1960.	66,8	-	0,9	-	67,7%	32,3%
1961.	64	4,1	1,4	-	69,5%	30,5%
1962.	50,6	9,2	-	-	60,1%	39,9%
1963.	44,2	18,6	0,7	-	63,5%	36,5%
1965.	29,5	30,8	-	-	60,3%	39,7%
1966.	14,8	31,7	0,5	1,2	48,2%	51,8%
1967.	18,9	46	2	5,7	72,6%	27,4%
1968.	22,6	48,9	1,4	4,6	77,5%	22,5%
1969.	17,8	48,8	2,3	6,8	75,7%	24,3%
1970.	11,8	61,5	2,6	2	77,9%	22,1%

Поред иселјавања српских кадрова и јачања политичког положаја и економских овлашћења аутономија, Брионски пленум је утицао и на непосредно економско повезивање Косова и Метохије са Албанијом. То је било омогућено политиком Државног секретаријата за иностране послове и Савезног извршног већа, која је од 1967. године охрабривала сваки вид културног и економског зближавања Приштине и Тиране, објашњавајући то „стратегијом“ за укупну нормализацију односа између Југославије и Албаније. Као што смо навели у поглављу „Нова политика Југословенских комуниста према питању положаја Косова и Метохије“, до нормализације односа две државе није дошло, али су успостављени директни економски и културни односи између САП Косова и Албаније. „Имамо и имаћемо трговинске односе са Југославијом“, поручио је Енвер Хоџа 1969. године, али истовремено нагласио и да то неће довести до појаве позитивног става Тиране према

⁷⁷ *Privredni sistem FNRJ. Prvi deo. Osnove privrednog sistema Jugoslavije*, str. 78.

југословенској политици према Албанцима.⁷⁸ Југословенску политику пружене руке, Тирана је искористила да се у што већој мери економски повеже са Косовом.

Важан корак ка успостављању директних економских веза Косова и Албаније био је закључак СИБ-а на седници 8. марта 1967. године да се омогући малогранични промет робе између предузећа са Косова и Метохије и Албаније без претходног склапања међудржавних споразума Југославије и Албаније.⁷⁹ У наредном периоду дошло је до низа међусобних посета делегација водећих албанских и косовскометохијских предузећа у којима су постигани споразуми о трговини и сарадњи.

Посебно активно на овом плану било је предузеће „Прехрана“ из Ђаковице које је у току 1968. године са Албанијом остварило промет у износу од 200.000 долара, а за 1969. годину потписали уговоре у вредности од 380.000 долара. Према извештају амбасаде СФРЈ у Тирани, представници овог предузећа су развили посебно добре односе са албанским властима, а „Прехрана“ је своју сарадњу са Албанијом проширила на потпуно различите гране од њене примарне делатности прехранбене индустрије, тако да је, поред хране, из Албаније на Косово увозила кожу, цемент и конзерве, а у Албанију извозила гумене чизме, трикотажу и текстил. Након новембарских демонстрација на Косову 1968. године и појачане контроле царине на граници са Албанијом, установљено је да је „Прехрана“ из Албаније увозила бројне предмете од дрвета, међу којима су били и албански национални симболи.⁸⁰

Водећу улогу у економском повезивању Косова и Албаније имало је предузеће „Комсет-превоз“ из Приштине. Директор овог предузећа Али Јахја приликом посете Тирани наступао је „у име целе привреде Косова и Метохије“ и албанским саговорницима износио предлоге који се нису тицали само непосредног пословања „Космет-превоза“. Јахја је водио преговоре о транспорту угља из Мађарске за Албанију преко територије Југославије, нудио Албанцима да користе капацитете фабрике резервних делова у Пећи и фабрике акумулатора у Трепчи и договарао начин транспорта школских књига и учила из Албаније за Косово и Метохију.

---

⁷⁸ AQSH, f. 10, Enver Hoxha, gruppi III, nëndarja IV, v. 1969, d. 337/1. Bisedë e shokut Enver Hoxha, më datën 1.3.1969 me patriotin plak Kosovar Rexhep Duraku, babai i dëshmorit Emin Duraku, 1. III 1969, str 14.

⁷⁹ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 2, д. 15, Извод из дописа Савезног извршног већа Државном секретаријату за иностране послове 17. марта 1967. године.

⁸⁰ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 2, д. 14, Допис Савезне управе царина Државном секретаријату за иностране послове, 19. јун 1969.

Директор „Комсет-превоза“ је албанској страни предложио организовање туристичких посета између Албаније и Косова, и то само оних људи који су имали породице или рођаке са друге стране границе, знајући да ће Албанија тим људима дати потребне визе.⁸¹ Требало би имати у виду да су предлози из Приштине за експанзију косовско-албанске економске сарадње изношени свега два и по месеца након насилних новембарских демонстрација на Косову и Метохији, у које је према неким изворима, била умешана и Албанија. „Космет-превоз“ је у 1969. години остварио трговинску сарадњу са Албанијом у вредности од 675.000 долара.⁸²

У Тирани су били активни и представници фирме „Кожар“ из Митровице који су албанској страни предложили послове у вредности од милион долара, као и „Прогреса“ из Призрена који су закључили уговоре о размени пољопривредних производа.⁸³ За разлику од интензивне привредне сарадње у периоду 1945–1948. године, која је ишла у правцу укључивања Албаније у југословенски привредни простор, споразуми у периоду 1966–1969. године пре свега су се односили на косовскометохијске привредне субјекте и деловали су у правцу привредног повезивања Аутономне покрајине Косова и Метохије са Албанијом.

Југословенска амбасада у Тирани је 1969. године закључила да Албанија економској сарадњи са Косовом и Метохијом прилази са политичким калкулацијама. У прилог томе, Амбасада је навела податак да је Албанија у претходном периоду одбила понуде из Југославије да учествује на Сајму вина у Љубљани и Пољопривредном сајму у Новом Саду, да би потом предложила представницима предузећа „Космет-експорт“ да се у Приштини организује дегустација алкохолних пића из Албаније.⁸⁴

Аутономна косовско-метохијска област је свој привредни развој након Другог светског рата започела као изразито пољопривредно подручје, са преко 70% пољопривредног становништва, ниским уделом школованог становништва, минималним бројем стручних радника и без техничке интелигенције. У првим послератним годинама државне инвестиције биле су усмерене на развој базичне индустрије, у склопу којег је дошло до модернизације и проширења капацитета

---

⁸¹ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 2, д. 14.

⁸² ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 2, д. 14, Шифровани телеграм Амбасаде СФРЈ у Албанији Државном секретаријату за иностране послове, 1. април 1969.

⁸³ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 2, д. 14, Шифровани телеграм Амбасаде СФРЈ у Албанији Државном секретаријату за иностране послове, 24. јун 1969.

⁸⁴ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 2, д. 14, Шифровани телеграм Амбасаде СФРЈ у Албанији Државном секретаријату за иностране послове, 24. јун 1969.

рудника Трепча, која је у наредном периоду представљала један од најважнијих рудника у Југославији. Поред тога, извршени су и радови на руднику олова и цинка Ајвалија код Приштине и руднику хрома „Дева“ код Ђаковице, а једина инвестиција која није била повезана са тешком индустријом била је изградња фабрике текстила у Приштини. Упркос великим улагањима у образовање и ширење мреже основних и средњих школа, територијално мала област Косова и Метохије није имала социјалне, образовне и економске услове да прати убрзани темпо развоја остатка Југославије. Сличан заостатак бележиле су и друге претежно аграрне области, попут Босанске Крајине, Лике и Источне Херцеговине, као и бројне микрорегије, али се проблемима њихове економије није бавила ниједна комисија ЦК СКЈ и ССРНЈ. Преображај у економији Косова и Метохије десио се у другој половини педесетих година, када је економско јачање Области постало део политичке агенде врха Савез комуниста Југославије. Званично објашњење ове промене била је брига за „политичку стабилност“ Косова и Метохије, иако су се појачане инвестиције са савезног нивоа временски поклопиле са погоршањем безбедносне ситуације у Области и почетком исељавања српске популације.

Након доношења привредног плана Косова и Метохије 1957–1961. године, за чије спровођење је из савезног буџета донирано 50 милијарди динара, дошло је до експанзије индустрије на Косову и Метохији. Захваљујући инвестицијама у којима су републичке и савезне власти годишње учествовале са преко 60%, а у неким годинама и преко 70%, у косовскометохијским градовима дошло је развоја текстилне индустрије, прехранбене индустрије, индустрије коже и обуће, индустрије гуме, индустрије дувана, електроиндустрије, хемијске индустрије и других индустријских грана које почетком педесетих година у Области нису постојале. Паралелно са овим инвестицијама, држава је улагала огромне напоре да образовање на Косову и Метохији подигне на највиши ниво, тако да су Пећ, Косовска Митровица и Призрен почетком шездесетих година имали више школе, док велики градови у Централној Србији попут Чачка, Крушевца и Лесковца привилегију вишег школства нису имали. Епоха од 1957. до 1965. године, која је од стране СКЈ, СКС и Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију након Брионског пленума означена за епоху „највећих деформација Удбе и Ранковићевог угњетавања Албанаца на Косову и Метохији“, заправо је обележена економским и културним процватом аутономије Косова и Метохије, која је код југословенских власти имала повлашћени статус у односу на остатак Србије. Економски раст забележен на

Косову и Метохији у периоду 1957–1965. године, никада касније није поновљен под влашћу Савеза комуниста.

Промене изазване Брионским пленумом условиле су институционално учвршћивање финансијске помоћи федерације Косову и Метохији. У склопу политике разградње југословенске државе, 1967. и 1968. године извршене су уставне и законске промене, које су смањивале економска овлашћења федерације и препуштала републикама одговорност за сопствени економски развој. Међутим, у таквој економској политици направљен је и крупан изузетак у виду „Фонда федерације за кредитирање бржег развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина“. Велика средства која су се из српског и југословенског буџета сливала на Косову и Метохију спречавала су миграције младог албанског становништва у остале делове Југославије у потрази за послом, претварала су Приштину у албанску националну престоницу у Југославији и убрзавала су процес стварања албанске интелектуалне, културне и политичке елите. Главна сврха Фонда било је пружање снажне економске потпоре албанизацији Косова и Метохије и претварања Покрајине у форму албанске државности у Југославији.

2. Између традиције и модернизације – Животна свакодневица на Косову и Метохији

Можда и израженије него у осталим крајевима Југославије, животна свакодневица на Косову и Метохији после Другог светског рата обележена је сударом између културних образаца формираних вишевековном народном традицијом и еманципаторском и модернизаторском политиком новог социјалистичког режима. Идеологија креирана у совјетској Москви и западним марксистичким круговима нашла се у окружењу национално подвојеног, претежно аграрног, традиционалног друштва, у великој мери заснованог на верским принципима, османском културном наслеђу и племенској организацији.

Албанско друштво на Косову и Метохији вековима је регулисало међуплеменске и међуљудске односе правилима која су се преносила усменим путем. Ова правила, позната под именом „Канон Леке Дукађинија“, први пут су у целости записана и објављена почетком 20. века од стране католичког свештеника и археолога из Јањева Штјефена Дечовија.⁸⁵ Иако се дуго веровало да је Канон обнародовао албански племић из 15. века Лека Дукађини, у науци преовладава мишљење да се ради о обичајном праву које се формирало столећима и да не постоје поуздани извори о томе да је Канон одједанпут, као целину, објавио Лека Дукађини.⁸⁶

Канон (у преводу са албанског „неписани закон“) регулисао је низ економских, верских и породичних питања, а посебно упечатљиво било је правило „крвне освете“, где је низом одредби, попут „ко даје метак, узима крв на себе“ или „лушка доноси крв у кућу“, до детаља прецизирана и легализована пракса освете. У неким деловима северне Албаније и Косова и Метохије ова пракса се примењивала и током друге половине двадесетог века. Окосница албанског обичајног права јесте „беса“, што у преводу на српски језик значи „заклетва“, „част“, „часна реч“, „обећање“, или „гаранција“. Давање „бесе“ значило је залагање живота за неко обећање, а сам чин имао је јаку симболичку тежину. Беса се употребљавала и као гаранција да одређено време оштећена страна неће вршити крвну освету над крвником, што је значило да чланови његове породице у

---

⁸⁵ Према Милутину Ђуричићу, Дјечови се, у тренутку објављивања Канона, налазио у аустријској служби и настојао је да припреми Албанце на Косову за аустроугарску окупацију овог простора. Видети: Štjefen Dečovi, *Kanon Leke Dukadžinija*, Zagreb 1986, str. 5; Милутин Ђуричић, „Канон Леке Дукађинија од Штјефана Константина Ђечова“, *Адвокатура*, бр. 49-50. (1987), стр. 90, 91.

⁸⁶ Š. Dečovi, *Kanon Leke Dukadžinija*, str. 15; М. Ђуричић, „Канон Леке Дукађинија од Штјефана Константина Ђечова“, стр. 91.

том периоду могу слободно да се крећу.⁸⁷ Народна право Албанаца афирмисало је вредности као што су част, гостољубивост, исправно понашање и верност племену. Иако суров у неким сегментима, Канон има своја морална начела. Важно је нагласити да је обичајно право за муслиманско албанско живље на Косову било изнад Шеријата, а за католике у северној Албанији, изнад Библије.

Канон Леке Дукађинија се на Косову и у Северној Албанији, активно примењивао до друге половине двадесетог века, а у неким срединама задржао се и за време социјализма. Упркос ограничењима проистеклих из обичајног права, у друштву које није признавало државне институције и законе, пљачка и отимачина биле су распрострањена појава. Ипак, албанолог и фолклориста Халит Трнавци одбацивао је тврдње да су бројни националистички испади на Косову током шездесетих и седамдесетих година били резултат примене албанског обичајног права. Он је заступао тезу да тако нешто не постоји у Канону Леке Дукађинија, те да су пљачке, силовања, скрнављење гробова и друга нечасна дела били резултат вишегодишње погрешне политике која се водила на том простору.⁸⁸ С друге стране, Милутин Ђуричић истицао је да се албанско обичајно право у великој мери заснивало на „праву јачег“. Спорове пре већима старца добијала је „јачица“, односно страна која је оружаном или имовински снажнија. Према Ђуричићу, принцип „права јачега“ био је снажнији чак и од „бесе“, тако да су се бесе често некажњено кршиле од „јаче“ стране. Овај принцип се за време социјалистичке Југославије исказивао и кроз покушаје подмићивања, односно физичке претње упућене државним службеницима.⁸⁹

Важан фактор који је утицао на животну свакодневицу Косова и Метохије за време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, али и у првим годинама социјалистичке власти, представљала је појава одметништва. Основна одлика феномена хајдучије било је живљење ван закона, које је углавном подразумевало отимање као средство живљења. Иако има своје пандане и сродне термине у целој Европи, овај феномен се углавном везује за Балкан, односно европске земље које су се налазиле у саставу Османског царства. Сам појам имао је различита вредносна тумачења. Некада се под

---

⁸⁷ В. Ђорђевић, *Арнаути и велике силе*, стр. 47; Милутин Ђуричић, *Обичаји веровања Албанаца*, Београд 1994, стр. 17; Н. Трнавци, „Kosovo i običajno pravo“, у *Kosvo: prošlost i sadašnjost*, стр. 203.

⁸⁸ Н. Трнавци, „Kosovo i običajno pravo“, у *Kosvo: prošlost i sadašnjost*, стр. 203, 204.

⁸⁹ Милутин Ђуричић, „Право јачег у албанском обичајном праву“, *Адвокатура*, бр. 45-46. (1986), стр. 58–61.

хајдучијом подразумевало обично разбојништво и пљачка, док је у другим случајевима хајдучија је имала револуционарне национално-идеолошке мотиве.⁹⁰

Почетком 20. века код Албанаца на Косову дошло је до прожимања традиционалног разбојништва и хајдучије као националног и друштвеног бунта усмереног против постојећег политичког поретка. Тако су многи доказани пљачкаши и разбојници на Косову из периода Балканских ратова и Првог светског рата стекли ореол „националних хероја“ због њиховог сукобљавања са турским, српским и аустроугарским властима. Снага хајдучке, односно качачке традиције албанског становништва, и култ који се створио око најпознатијих одметника након Првог светског рата допринели су бујању ове појаве и након завршетка Другог светског рата.⁹¹

Поред култа одметништва и хајдучије, на Косову и Метохији дуго је постојао својеврсни култ оружја, пре свега ватреног. Ношење пушке на рамену или револвера око појаса представљало је уобичајену слику албанске свакодневнице почетком двадесетог века. Ова навика постепено је напуштана у наредним деценијама, али се оружје и даље масовно држало по кућама. Снаге НОВЈ имале су озбиљне проблеме приликом разоружавања Албанаца након ослобођења јер су људи узимање оружја доживљавали као лично понижење, угрожавање безбедности и атак на достојанство.⁹²

Приликом акције прикупљања оружја на Косову и Метохији 1955. и 1956. године, органи унутрашњих послова запленили су између десет и петнаест хиљада комада оружја различите врсте – револвера, пушкомитраљеза, митраљеза, шмајсера и машингевера. Највећи број заплењеног оружја припадао је Албанцима. Поред присуства непријатељског расположења према друштвеном и државном поретку код албанске националне мањине, служба је ову количину пронађеног оружја објашњавала и обичајним правом Албанаца на Косову и Метохији, односно традицијом крвне освете. Албански руководиоци су се тада супротставили одузимању оружја, уз образложење да је ношење оружја део албанске народне традиције. Према мишљењу безбедносних служби, ова традиција јесте била присутна у појединим срединама у Области током

---

⁹⁰ Саша Недељковић, „Организовани криминалитет као вишезначна поткултура: хајдучија између грађанске и националне идеологије, и између народне и националне културе“, *Гласник Етнографског музеја*, бр. 70 (2006), стр. 248, 249.

⁹¹ АС, фонд БИА, V-10, л. 22, Историјат о одметницима (качацима) после Првог светског рата па до њиховог уништења на терену Урошевачког округа.

⁹² ВА, НОВЈ, к-182, ф-2, д-49, Извештај штаба 46. дивизије од 8. децембра о чишћењу терена у Дренци између 5. и 7. децембра 1944.

педесетих година, али да су непријатељство према Југославији и уверење да ће доћи до новог сукоба ипак били главни мотиви за скривање оружја.⁹³

У прилог значаја које етно-културолошке разлике становника једне географске целине имају у свакодневном животу заједнице можемо издвојити пример града Призрена у Другом светском рату. Између Урошевачког, Ђаковичког и Пећког среза, у којима је српска популација била систематски истребљивана од стране локалне жандармерије, вулнетара и албанских главара, налазио се град Призрен, у коме су злочини над Србима током рата били ретки. Историчар Милија Шћепановић је ову појаву Призрена као „зелене оазе“ када је реч о злочинима објаснио етнокултуролошким структуром града, пре свега у виду високе заступљености турског становништва у њему. У Призрену је постојао и грађански слој Албанаца, који је био под утицајем турске градске културе и услед тога мање склон агресиви. То је, по мишљењу Шћепановића, узроковало да третман српског становништва буде другачији него у осталим срединама на Косову и Метохији.⁹⁴

2.1. Модернизацијске мере социјалистичких власти

По преузимању власти, КПЈ је најавила борбу против свих друштвених појава и обичаја које је сматрала одликама заосталог друштва. Једна од тих појава било је склапање брака на основу договора родитеља и родбине, без уважавања жеља младића и девојака. У овим договорима, неретко је важну улогу имао и економски аспект. На Другом редовном заседању првог сазива Народног одбора АКМО 31. децембра 1945. године, председница Антифашистичког фронта жена на Косову и Метохији Сабрије Вокши нагласила је да женидба код Албанаца и даље представља важан проблем и да родитељи и даље „тргују својим ћеркама“, те је предложила да Народни одбор предузме мере по овом питању. Убрзо је „продаја девојака“ од стране њене породице званично забрањена, што није довело до моменталног нестанка ове појаве.⁹⁵ Иако се пракса родитељског договарања брака постепено напуштала, у неким срединама је став да родитељи морају да уговоре брак био толико укореван, да су, према речима Станоја Аксића на Седмој обласној конференцији СКС за Косово и Метохију 1956. године, у

---

⁹³ АС, Ђ-2, к. 22, Извод из годишњег извештаја СУП – ДБ Призрен за 1956. годину о проналажењу и одузимању скривеног оружја.

⁹⁴ Milija Šćepanović, „Egzodus kosovskih Srba i Crnogoraca 1878–1988“, *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, str. 143.

⁹⁵ *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, str. 73; М. Чемерекић, *Призрен и околина, 1019–1941*, стр. 329

Дреници из Социјалистичког савеза искључивали младиће који сами одаберу девојку за женидбу.⁹⁶

Једна од познатих акција нове власти у циљу еманциповања жена била је кампања за скидање зара и фереца, у чијем ношењу су комунистички органи видели „наслеђе мрачне прошлости и робовања жена“.⁹⁷ Предводници ове акције, званично започете 1947. године, биле су организације Антифашистичког фронта жена на Косову и Метохији. Кампања се убрзо проширила на Рашку област, Босну и Херцеговину и Црну Гору. Истакнуте жене муслиманске вероисповести на скуповима су објашњавале да је скидање зара и фереца услов за културни напредак и да није у супротности са верским принципима. У том ставу подржавали су их и поједини исламски великодостојници.⁹⁸

Упркос ангажовању комплетног Обласног одбора Народног фронта по овом питању, кампања за скидање зара и фереца наилазила је и на снажан отпор у појединим срединама, нарочито у Приштини, Ораховцу и Гњилану, где је утицај исламске верске заједнице био снажан.⁹⁹ Органи безбедности на Косову и Метохији неретко су хапсили лица која су почетком педесетих година водила кампању против скидања зара и фереца.¹⁰⁰ Народна скупштина Србије је почетком 1951. године донела Закон о забрани ношења зара и фереца, након чега је ово питање дефинитивно било решено.

Званична политика Партије била је повећање броја жена, поготово Албанки, на дужностима професора, наставника и лекара.¹⁰¹ Међутим, процес еманципације жена на Косову и Метохији текао је спорије него у остатку Србије, о чему сведочи и податак да је 1953. године међу 8.391 службеника државне управе у АКМО, било свега 1.420 жена, односно 16,8% укупног броја службеника. Исте године, у АП Војводини жене су чиниле 42,7% службеника, у Граду Београду 45,7%, а у остатку Србије 27% службеника.¹⁰² Када је на Петом конгресу КПЈ 1948. године Александар Ранковић

⁹⁶ АК, Lidhjes se komunsteve te Kosovës, 1956, к. 4, Konferenca e VII krahinore për Kosove, стр. 47.

⁹⁷ М. Николић, *Косово и Метохија. Преглед друштвено-економског развоја*, стр. 18.

⁹⁸ Весна Марковић, „Еманципација и положај жена на Косову и Метохији 1945–1953“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. В. Виријевић, Д. Елезовић, Косовска Митровица 2016, стр. 309.

⁹⁹ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Записници са саслушања Нијаза Маљокуа, стр. 21; Звездан Фолић, „Скидање зара и фереца у Црној Гори 1947–1953“, *Историјски записи*, бр. 3-4 (1999), стр. 81, 82.

¹⁰⁰ АС, фонд БИА, III-121, Извештај Испоставе СУП-а Подујево о извршеној анализи по питању националне мањине на терену ове испоставе, 20. март 1956, стр. 8.

¹⁰¹ *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, прир. Радмила Радић, Момчило Митровић, Београд 2012, стр. 123, 124.

¹⁰² *Statistički godišnjak NR Srbije za 1953. god.*, Beograd 1954, str. 224.

статистички анализирао стање у појединим деловима Југославије, Косово и Метохију је наводио као простор са највећом стопом нешколованих чланова Партије и са убедљиво најмањим процентом жена у партијским комитетима.¹⁰³

Процес модернизације и културног уздицања у Југославији током педесетих година био је под строгим надзором партијског апарата, задуженог за спречавање продирања буржоаских елемената, западне културне пропаганде или информбироовског утицаја Совјетског савеза.¹⁰⁴ На Косову и Метохији, културна политика заснивала се на нижим критеријумима и једноставнијим циљевима, оличеним у описмењавању становништва и успостављању елементарних хигијенских и културних стандарда. Стога су важну улогу након Другог светског рата имали просветни и здравствени течајеви и едукација омладине, кроз које је неписменост смањена, а поједине заразне болести, које су задавале велике проблеме косовскометохијском становништву, у великој мери искорењене.¹⁰⁵

У склопу политике друштвене модернизације и одбацивања неких традиционалних образаца, Народни одбор АКМО је на заседању 25. августа 1952. године донео Одлуку о забрани обављања сујевernih обичаја код историјских споменика. Према овој одлуци, за вршење „враџбина“, односно сујевernih обичаја испред историјских споменика културе стављених под заштиту државе, предвиђена је новчана казна од 5.000 динара.¹⁰⁶ Станоје Аксић је 1956. године поручио да је неопходно да партијске организације наставе рад на културном уздицању сеоског становништва, и да наставе са „борбом против примитивизма и фолклорманије“.¹⁰⁷

Током 1952. године предузете су и мере са циљем унапређења хигијене и јавног здравља на Косову и Метохији. Срески одбори су у том периоду доносили одлуке о одржавању чистоће по селима „у циљу заштите народног здравља и стварања повољних здравствених услова“. Према овим одлукама, сва лица су била у обавези да се старају о одржавању чистоће у својим двориштима и зградама. Донета су и правила

---

¹⁰³ V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји и реферати, стр. 217, 223.

¹⁰⁴ Миомир Гаталовић, Дарована слобода. Партија и култура у Србији 1952–1958, Београд 2010, стр. 41–64.

¹⁰⁵ Р. Трајковић, Каменица са околином (хроника), стр. 332.

¹⁰⁶ Narodni odbor AKMO 1943–1953, str. 766, 767; Аутономне покрајине у Југославији, стр. 64.

¹⁰⁷ АК, Lidhjes se komunsteve te Kosovës, 1956, к. 4, Konferenca e VII krahinore për Kosove, Записник са Седме Обласне конференције СКС за АКМО одржане 22. и 23. VI 1956 у Приштини, стр. 48.

за одлагање ђубришта, као и прописи о изради клозета. Нова хигијенска правила посебно су се односила на кафане, дућане и закупце локала.¹⁰⁸

Секуларизација и модернизација друштва на Косову и Метохији одвијала се нешто брже у српској, него у албанској и турској заједници. Упечатљиво је запажање службеника америчке амбасаде приликом посете Косову и Метохији 1958. године. Њихов утисак био је да су увече на корзоу у Приштини углавном шетали људи који говоре српски и носе западњачка одела, док су се Албанци одевали у традиционалну муслиманску ношњу и претежно се кретали старом турском градском четврти.¹⁰⁹

Посебан задатак на Косову и Метохији било је сузбијања крвне освете, на чему су биле ангажоване масовне организације и општинске конференције Социјалистичког савеза, као и Покрајинске конференције ССРНС за Косово и Метохију. Међутим, на седници Председништва ПК ССРН Косова 5. децембра 1969. године закључено је да је изостала конкретна активност заинтересованих друштвених организација на осуди ове појаве и бојкоту њених виновника због чега је крајем деценије дошло до повећања броја злочина због крвне освете.

Табела 27. Број убистава на Косову и Метохији почињених због крвне освете током шездесетих година.

Година	Број убистава
1963.	8
1964.	7
1965.	2
1966.	3
1967.	3
1968.	11

Од осамдесет и девет убистава на Косову и Метохији 1968. године, једанаест је почињено услед крвне освете, што су руководећи органи у Покрајини објаснили горепомнутим разлозима, као и стагнацијом и пасивизацијом рада мировних већа која су постојала при општинама. По овим подацима, двадесет и пет убистава 1968. године,

¹⁰⁸ АК, *Këshili popullor krahinor*, 1952, к. 3, Одлука о одржавању чистоће по свим селима Народног одбора општине Стреоце, 15. мај 1952.

¹⁰⁹ М. Pavlović, „Izveštaji američke ambasade iz Beograda o stanju na KiM 1957–1958“, *Istorija 20. veka* br. 2 (2007), str. 173.

односно око 28% свих убистава те године, почињено је због „сукоба око жена и љубоморе“. Следећи најчешћи тип убистава на Косову и Метохији била су она почињена због нерешених имовинских односа, којих је било двадесет и четири.¹¹⁰

Као посебан тип злочина, ССРН Косова препознао је убиства почињена из освете због санкција и судских пресуда за ратне злочине након Другог светског рата. Особе које су одређени временски период провеле у затвору због ратних злочина у рату, након изласка из затвора убијале су судију који би их осудио или сведоке који су сведочили о њиховим злочинима у рату. Аутентичан пример ове појаве био је случај из села Раховице 1956. године, када се сазнало да је члан Комунистичке партије у Урошевцу Рифат Зарићи чинио злочине над Србима у том селу у току рата, након чега је Зарићи пиштољем убио Албанца који га је пријавио полицији.¹¹¹

Важну улогу у нормализацији друштвеног живота у социјалистичкој Југославији имала су мировна већа при општинама, која су решавала велики број разноврсних спорова и сукоба, најчешће имовинске природе. Тиме је смањиван притисак и олакшаван посао редовним судовима, који су већ били преоптерећени предметима. У стагнацији и опадању улоге мировних већа на Косову и Метохији током шездесетих година, Социјалистички савез је видео један од разлога за пораст криминалитета и пораст броја кривичних дела у Покрајини крајем шездесетих година.¹¹²

2.2. Верски живот

Према бројним сведочењима људи који су током педесетих и шездесетих година живели на простору Косова и Метохије, практиковање ислама било је ревносније међу припадницима турске националне мањине, него међу Албанцима, код којих су исламски обичаји делимично били у сенци народних обичаја и Канона Леке Дукађинија. Албанци са Косова и Метохије одлазили су на хаџилуке, али ређе од Турака и муслимана. За разлику од Босне и Херцеговине, Аутономна покрајина Косово и Метохија током шездесетих година није имала свог представника у Меки, задуженог за ходочасничка питања.¹¹³ Према етнологу Марку Краснићију, старији Албанци на Косову и Метохији су се придржавали рамазанског поста, за време којег муслимани у

---

¹¹⁰ АЈ, фонд 142 (II), ССРНЈ, ф. 318, ПК ССРН Косова 1969, Седница Председништва ПК ССРН Косова 5. децембра 1969, стр.

¹¹¹ АС, фонд БИА, V-9, Балистички покрет, л. 69, 70, Село Раховица у периоду 1941–1956. године.

¹¹² АЈ, фонд 142 (II), ССРНЈ, ф. 318, ПК ССРН Косова 1969, Седница Председништва ПК ССРН Косова 5. децембра 1969, стр. 10, 11.

¹¹³ ДАМСП, ПА–1965, Југославија, ф. 74, д. 2, Забелешка Савезне комисије за верска питања о разговору са Реис-ул-улемом, 28. април 1965.

току дана нису смели да окусе залогај хране, нити кап воде, Краснићи је указивао на тешкоће с којима су се муслимански верници суочавали када би Рамазан падао на лето или у јесен, за време тешких физичких радова на њивама. Он је истакао и да се млађе албанско становништво ређе придржавало рамазанског поста.¹¹⁴

Ипак, исламска заједница играла је значајну улогу у животу Албанаца, на шта указују извештаји о обустављању наставе у школама на Косову и Метохији током педесетих година због исламских верских празника, а у албанским селима неретко је практикована и полигамија.¹¹⁵ Према убеђењу косовскометохијских Срба, исламска верска заједница је утицала на изузетно висок наталитет албанског становништва у Југославији, који је био већи него у Албанији. Миле Кордић, који је од 1966. до 1970. године био дописник „Политике Експрес“ са Косова и Метохије, имао је информације да је високи наталитет био део стратегије исламске верске заједнице: „Највећу улогу у остваривању овог задатка имају хоце. У џамију не може онај који не рађа довољно деце“.¹¹⁶ Током највећег дела двадесетог века Албанци у Северној Албанији и на Косову и Метохији, укључујући и оне католичке вероисповести, носили су традиционална муслиманска имена. До промена по овом питању дошло је крајем двадесетог века, када су и Албанци исламски вероисповести престали да дају муслиманска имена деци.¹¹⁷

Односи између припадника исламске и малобројне католичке верске заједнице на Косову и Метохији нису увек били најприснији, иако су и једну и другу заједницу углавном чинили припадници албанског народа. На то указује сећање Будимира Гајића, начелника СУП-а у Призрену током педесетих година, о међуверској атмосфери у пограничном селу Ђонај, у којем је боравио на једној партијској конференцији: „То је мешано село, пола су Шиптари католици, а пола муслимани... Иначе, тамо је било доста трзавица, Тамо је чак јерес узимање између католика и муслимана, а Шиптари су и

---

¹¹⁴ М. Краснићи, *Savremene društveno-geografske promene na Kosovu i Metohiji*, стр. 237.

¹¹⁵ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 14.

¹¹⁶ Миле Кордић, *Ој Косово*, Београд 1988, стр. 57.

¹¹⁷ Члан Друге Призренске лиге и вођа организације Национал Демократик Шиптар Имер Бериша био је католичке вероисповести, а у Скадру је завршио и католичку верску школу. Опширније видети: Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр.

једни и други“.¹¹⁸ Гајићеве речи показују да је, поред националне припадности, и религија играла важну улогу у животној свакодневици на Косову и Метохији.

За разлику од Албанаца код којих је била присутна подела по вери, код Срба је у извесној мери била присутна подела на „староседеоце“ и „насељенике“, који су се на Косово и Метохију доселили између два светска рата. Према Атанасију Урошевићу, разлика између ове две групе се испољавала у „кућном реду“ и „народној ношњи“, а код обе групе је било присутно извесно „потцењивање“ друге стране.¹¹⁹ Иако је већина међуратних насељеника за време и након окупације расељена са Косова и Метохије, они који су успели да се врате били су изложени дискриминацији, нарочито од стране Албанаца, о чему сведочи следећи исказ једног од исељених Срба са Косова: „Ипак, до 1965-1966. односи су били подношљиви, од овог времена је прављена разлика између Срба – староседелаца и Срба – досељених између два рата. Ови први су били колико-толико поштовани, бар од старијих Албанаца, док су досељеници већ тада излагани различитим врстама притисака“.¹²⁰ Анимозитет према својим сународницима на Косову и Метохији од стране староседелачке српске популације након Другог светског рата произилазио је из чињенице да су водећи неалбански кадрови Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију углавном били међуратни насељеници из Црне Горе и Брда. Након формирања аутономије, они су делили најважније функције са албанским руководиоцима, услед чега су поједини староседеоци целокупну насељеничку популацију из Црне Горе посматрали као „страно тело“, које је служи албанским интересима. О томе сведочи текст Живка Нојића из Косовске Каменице на ту тему: „На Косову су у то време главну улогу у руковођењу имали Црногорци и Шиптари из Ђаковичке групе. Способне среске кадрове протерали су с Косова: Владу Поповића, Живојина Ђурчића Срђу, заслужне за пољопривреду, Бошка Филиповића, староседеоца, задужише за задругарство, тако да су Црногорци и Шиптари сву власт држали у својим рукама“.¹²¹

---

¹¹⁸ АС, Ђ-2, к. 23, Документација Извршног комитета ЦК СКС у вези Четвртог пленума ЦК СКЈ, други део, Материјали о политичкој одговорности бивших радника државне безбедности на Косову Чедо Мијовића, Вуја Војводића, Јове Бајата и Буде Гајића, Будимир Гајић, стр. 30.

¹¹⁹ *Косово II, насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Борислав Челиковић, Београд 2017, стр. 124, 125.

¹²⁰ Р. Петровић, М. Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985–1986. године*, стр. 127.

¹²¹ Цитирано према: Милорад Миња Филић, *Школе у Ранилугу и околини 1853–1953*, Ранилуг 2004, стр. 83.

Слављење славе имало је посебан значај за православно српско становништво на Косову и Метохији, а уједно је представљало и својеврсно сведочанство о српском пореклу неких албанских и јањевских породица, које су такође практиковале овај обичај. Поред православног и католичког становништва, славске обичаје држали су и Срби исламске вере на Косову и Метохији, који су необављањем физичких и других послова, паљењем свеће и примањем гостију настављали дугу традицију своје породице.¹²² Мањи део Албанаца исламске вере на Косову и Метохији имао је српско православно порекло, и ове људе Срби су крајем 19. века називали „Арнауташи“, како би их разликовали од Арнаута, односно осталих Албанаца. Процес албанизације Срба у Османском царству углавном је почињао ношењем албанске народне ношње у јавности, што су многи Срби чинили из социјалних и безбедносних разлога. Учење албанског језика била је практична потреба у многим местима Косовског вилајета, а женидбама са албанским девојкама, Срби су постајали пуноправни чланови албанског племена. Обележавање славе било је једно од ретких елемената по којима су се Арнауташи разликовали од осталих Албанаца. С друге стране, у периоду од 1918. до 1941. године, било је и случајева да су Албанци у појединим срединама преузимали српске обичаје, културу и ношњу.¹²³ Атанасије Урошевић је 1929. године уочио следећи друштвени процес: „Обратно ранијем арнаутском утицају на Србе, сад се осећа наш утицај на Арнауте. Код Срба се поново јавља ведрина, веселост и живахност...“¹²⁴

Урбанизација и секуларизација друштва у социјалистичкој Југославији, као стриктна национална политика Савеза комуниста Југославије додатно су избрисали трагове српског порекла код Албанаца исламске вере.¹²⁵ Комунистичка политика није толерисала постојање српског идентитета код српскојезичног католичког становништва концентрисаног у околини Липљана, који су по малом рударском месту у којем су живели колоквијално називани Јањевци. До Другог светског рата код Јањеваца је постојао и јак регионални идентитет. Као што су Горанци свој језик називали „горански“, Јањевци су језик којим су говорили називали „јањевски“. Ипак, складу са

---

¹²² Б. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, стр. 622–623; Миленко Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији*, Скопље 1937, 462–475; Стијовић Милун, „Менталитет Срба на Косову и Метохији уочи ослобођења од турске владавине“, у *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, ур. Срђан Словић, Приштина 2016, стр. 125.

¹²³ *Косово II, насеља, порекло становништва, обичаји*, стр. 117–124.

¹²⁴ Атанасије Урошевић, *Гњилане и околина*, Београд–Гњилане, 2001, стр. 6.

¹²⁵ Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, стр. 100, М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, стр. 249.

политиком КПЈ, Јањевци на Косову и Метохији проглашени су за Хрвате.¹²⁶ Католичко становништво у области Горње Мораве је у старијим изворима означавано као српско. Руски конзул у Призрену је 1885. године констатовао да у области Горње Мораве живе „Срби латинске вере“. Према Атанасију Урошевићу, католици из овог краја себе су углавном називали „Латинима“, док су образованији међу њима себе сматрали за „Србе католичке вере“. Након Другог светског рата и у овој локалној заједници укоренио се хрватски национални идентитет.¹²⁷

Поред муслиманског становништва у Гори, албанска презимена су након Другог светског рата наметнута и Ромима на Косову и Метохији, који су представљали традиционалну заједницу на овом простору.¹²⁸ Роми су децу школовали на српском језику, док су се на пописима становништва већински изјашњавали као Албанци, а у мањој мери као Роми.¹²⁹ Лош третман који је ромска заједница у дугом временском периоду имала на Косову и Метохији био је изражен и у Канону Леке Дукађинија. Према албанском обичајном праву, за казну за убиство Рома, без обзира на то које је вероисповести, плаћало се мање новца него за убиство Србина.¹³⁰ У Приштини и Косовској Митровици је постојала и мала јеврејска заједница. Јевреји у овим градовима углавном су се бавили трговином и занатством и били су у нешто лошијем материјалном положају од Јевреја у другим крајевима Југославије.¹³¹

Верски живот у социјалистичкој Југославији одвијао се под строгим државним надзором, а за праћење ситуације у верским заједницама посебно су били задужени људи из сектора безбедности. Током педесетих година, верска делатност у Југославији била је редовна тема на састанцима Одбора за унутрашњу политику СИВ-а, док је у

---

¹²⁶ Сима Тројановић је приликом обиласка овог краја почетком 20. века закључио да у Јањево већину чине Срби католици, док су се број православних Срба и Турака у овом месту последњих деценија смањило. Видети: Сима Тројановић, *Јањево и његове прстенције*, Београд 1906, стр. 4–6; Мирко Барјактаровић, *Јањево (историски развитак, антропогеографске и етнолошке карактеристике)*, Загреб 1971, стр. 37–39; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, стр. 94, 249.

¹²⁷ Сања Златановић, *Етничка идентификација на послератном подручју: српска заједница Југоисточног Косова*, Београд 2018, стр. 272–280; *Косовско Поморавље и Качаник. Насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Борислав Челиковић, Београд 2017; стр. 329–339; Марко Атлагић, „Да ли су римокатолици у Летничкој жупи и Јањево Срби или Хрвати?“, *Баштина*, св. 23 (2007), стр. 225–233.

¹²⁸ Према Атанасију Урошевићу, Албанци на Косову и Метохији су између Два светска рата носили презимена која су се завршавала на –ић, а у мањој мери на –ит. Наставци на –и, уведени су од стране КПЈ након Другог светског рата. Видети: *Косово II, насеља, порекло становништва, обичаји*, стр. 123, 124.

¹²⁹ М. Барјактаровић, *Јањево*, стр. 39, 41.

¹³⁰ Татомир Вукановић, Роми (Цигани) у Југославији, Врање 1983, стр. 86, 87, 124.

¹³¹ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, str. 199.

Србији верска питања разматрао Одбор за унутрашњу политику Извршног већа Србије.¹³²

У првој деценији социјалистичке Југославије, важну улогу у креирању државне политике према верским заједницама имала је Државна комисија за верска питања, а од 1954. године све већу улогу добијају републичке комисије за верска питања. И у овим комисијама налазили су се углавном „проверени“ партијски кадрови, као и особе из сфере тужилаштва, државне и јавне безбедности, што сведочи о дубинском неповерењу које је социјалистичка власт гајила према верским заједницама. Просторије Српске патријаршије биле су једне од првих озвучених просторија у Србији, што је учињено уз сагласност министра за унутрашње послове Србије Светислава Стефановића.¹³³

Закон о правном положају верских заједница донет 1953. године у извесној мери је нормализовао однос између социјалистичке власти у Југославији и водећих верских заједница. Закон је направљен тако да реши нека отворена питања и уважи интересе традиционалних верских организација. Дозвољено је редовно функционисање верског живота, а верске заједнице су, поред верских обреда, могле да оснивају верске школе, издају и растурају публикације и обављају друге активности. Ипак, нека питања остала су нерешена, а посебан проблем за Српску православну цркву представљали су прописи о аграрној реформи, национализацији и експропријацији којима су црквени поседи сведени на минимум. Процес одузимања црквене имовине од стране локалних самоуправа, задруга и пољопривредних добара трајао је и шездесетих година, што је отежавало функционисање верских активности. У другој половини четрдесетих година, дешавали су се и напади локалних комуниста на храмове Српске православне цркве, приликом којих су уништаване иконе и црквене књиге. За разлику од напада крајем педесетих и током шездесетих година, који су били мотивисани албанским национализмом, вандалски напади на црквену имовину на Косову и Метохији након Другог светског рата претежно су долазили од стране Комунистичке партије Југославије.¹³⁴

---

¹³² АЈ, фонд 130, ф. 992, 1953, Записник са Прве седнице Одбора за унутрашњу политику Савезног извршног већа, одржане 25. јуна 1953; *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, прир. Радмила Радић, Момчило Митровић, Београд 2012, стр. 688, 689, 706, 721–725.

¹³³ *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, стр. 47–56.

¹³⁴ Милорад Миња Филић, *Школе у Ранилугу и околини 1853–1953*, Ранилуг 2004, стр. 93, 94.

Срески одбори на Косову и Метохији неретко су вршили експропријације црквеног земљишта, што је отежавало материјални статус Српске православне цркве.¹³⁵ Верским школама није био признат статус у складу са општим прописима државног закона о школству, а ученици ових школа нису могли да користе погодности које су имали ученици осталих школа.¹³⁶ Питање статуса верских школа отворено је приликом доношења Устава СФРЈ 1963. године. На седници Комисије за уставна питања 10. и 11. јануара 1962. године Јосип Броз се успротивио спомињању верских школа или верских бракова у Уставу СФРЈ.¹³⁷

Нагле политичке промене отвориле су простор за јачање утицаја религије на Косову и Метохији, као и у осталим деловима Југославије.¹³⁸ У извештају Министарства спољних послова Албаније о стању на Косову и Метохији од 17. априла 1967. године, наведено је да је „из дана у дан расте интересовање за похађање верских школа на Косову и Метохији“.¹³⁹ Председништво покрајинске конференције ССРН Косова је 1969. године закључило да је последњих година „приметан појачан утицај религије у Покрајини“. Чешће су се посећивале богомоље, а верски празници су очигледније обележавани. Повећали су се захтеви за изградњу нових џамија и цркава у растућим косовскометохијским градовима, а отворане су и верске школе у којима се окупљала омладина. ССРН Косова је у овој тенденцији видео „негативну појаву“.¹⁴⁰ Нарочита пажња партијских комисија била је посвећена све масовнијем обележавању Православне нове године међу српским становништвом у Покрајини, које су, поред религијског, почеле да добијају и политички карактер.¹⁴¹

Масовно обележавања овог празника у Покрајини први пут је забележено 14. јануара 1967. године, неколико месеци након Брионског пленума. Партијски органи су

---

¹³⁵ АК, *Këshili popullor krahinor*, 1952, к. 3, Одлука Народног одбора Гњиланског среза о експропријацији шумског земљишта манастира Драганац, 20. децембар 1952.

¹³⁶ ДАМСП, ПА–1965, Југославија, ф. 74, д. 4, Предлог закона о изменама и допунама закона о правном положају верских заједница. Допис Светог архијерејског синода Српске православне цркве Савезној комисији за верска питања, 30. јун 1964.

¹³⁷ Он је тада поручио да је једина формулација ве зана за цркве и религију у Уставу може да буде да „постоји слобода вероисповести“. Опширније видети: АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/87, Прилог 3. Дискусија председника Републике Јосипа Броза Тита на седници Комисије за уставна питања, одржаној 10. и 11. јануара 1962, стр. 3, 4.

¹³⁸ Љубодраг Димић, „Вјерски чинилац у југословенској држави (Римокаатоличка и Српска православна црква)“, *Историјски записи*, бр. 1-2 (2000), стр. 239, 240.

¹³⁹ AQSH, f. 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 17. IV 1967, njësia arkivore 10.

¹⁴⁰ АЈ, фонд 142 (II), ССРНЈ, ф. 318, ПК ССРН Косова 1969, Седница Председништва ПК ССРН Косова 5. децембра 1969, стр. 24.

¹⁴¹ АЈ, фонд 837, КПР, II–4–b/26, Информација Одељења ЦК СКЈ за информације и Актуелне информације о прослави нове године на Косову.

тада приметили да је нова година по старом календару обележена „на до сада неуобичајен начин“ масовном прославом у косовскометохијским градовима, а поред кућа славило се у ресторанима и хотелима. У партијском извештају на ову тему, забележено је да су у прослави учествовали „сви слојеви српског и црногорског становништва“, укључујући интелигенцију, раднике, сељаштво, као и чланове Савеза комуниста.¹⁴² Прослава Српске нове године представљала је својеврстан израз националног поноса Срба на Косову и Метохији и њиховог незадовољства својим положајем услед новог курса југословенских комуниста према Покрајини. До сличних прослава Нове године по јулијанском календару 1967, 1968. и 1969. године дошло је и у остатку Србије. Уместо да покушају да схвате и делимично уваже поруке народа, српски функционери, попут Драгослава Марковића, са презиром су гледали на ову појаву.¹⁴³

2.3. Међунационални односи

Доступни историјски извори упућују нас на закључак да су у првих петнаест година након Другог светског рата међунационални односи на Косову и Метохији углавном били обележеним толеранцијом и трпељивошћу, а у многим случајевима и искреним пријатељством. Историчар из Гњилана Богомир Станковић овако је доживљавао атмосферу у свом родном граду: „До средине шездесетих година у индустрији, здравству, образовању и култури радили су сви којима је то закон омогућавао. Све радне организације, колективи, били су мешовитог националног састава. У њима је владала међуљудска и међунационална слога и толеранција, односи су били чак и хармонични, без икаквих ексцеса и екстремне нетолеранције међу запосленима. Било је то време дружења, лепог живота и пријатељског сусретања људи различитих нација и вера“.¹⁴⁴ Погоршање у односима Богомир Станковић је почео да примећује почетком шездесетих година, а крајем шездесетих година под политичким притиском је напустио Гњилане и преселио се у Алексинац, а потом у Ниш.¹⁴⁵

Ипак, и током педесетих година национална подвојеност се повремено испољавала на спортским манифестацијама, утакмицама, у биоскопу, у позоришту, на игранкама и другим јавним догађањима у граду. Једна од одлика националистички

---

¹⁴² АЈ, фонд 837, КПР, II-4-b/26, Информација Одељења ЦК СКЈ за информације и Актуелне информације о прослави нове године на Косову.

¹⁴³ D. Marković, *Život i politika 1967–1978*, str. 117; Z. Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma*, str. 271.

¹⁴⁴ Богомир Станковић, *Пут у суноврат. Гњилане 1944–1999*, Ниш 2000, с тр.67.

¹⁴⁵ Исто, с тр. 68.

настројених лица било је одсуство комуникације са припадницима другог народа, чак и у етнички мешовитим срединама. Југословенске безбедносне службе су током педесетих година приметиле да је албанске професоре у Приштини који су важили за националисте, на јавним местима било готово немогуће видети у друштву Срба. већ су се састајали и дружили са својим идеолошким истомишљеницима.¹⁴⁶

Након 1966. године дошло је до погоршавања међунационалних односа услед агресивне кампање за укидање суверенитета Србије у покрајини, праћене хапшењима управника полиције и избацивањем Срба са посла зарад „побољшавања националне структуре запослених“. Ова промена имала је непосредне политичке импликације, у виду продубљавања неповерења између припадника српске и албанске заједнице. Професор англистике на Филозофском факултету у Приштини Вујадин Милановић сматрао је да „послератна Југославија на Косову има два периода – добрионски и послебрионски“. ¹⁴⁷ У склопу анкете о иселјавању Срба са Косова и Метохије спроведене 1985. године, један испитаник, који се иселио из Косовске Митровице, изјавио је следеће: „До 1965–1966. ми дечаци смо играли фудбал заједно са Албанцима, онда су они хтели да играмо „Срби против Албанаца“, а онда смо престали да се мешамо и увек смо били одвојени“. ¹⁴⁸ Ово сведочење указује на последице које је националистичка кампања после Брионског пленума имала на животну свакодневицу Косова и Метохије.

Познавање албанског језика је за Србе на Косову и Метохији у прве две послератне деценије углавном била практична потреба, тако да се највећи број српске деце у Области опредељивао за учење албанског језика као изборног предмета у школи. У другој половини шездесетих дошло је до тенденције потпуно правног изједначавања положаја и употребе српско-хрватског и албанског језика. Познавање оба језик постао је званичан услов за запошљавање у државним институцијама и компанијама на Косову и Метохији, а овакав приступ охрабривале су косовскометохијске власти. ¹⁴⁹ На тај начин је крајем шездесетих година превагу однела националистичка концепција албанске интелигенције и просветних радника који су годинама пре Брионског пленума позивали бојкот наставе српског језика. Током шездесетих година интензиван је и

¹⁴⁶ АС, фонд БИА, III-121, Реферати о шиптарској националној мањини,

¹⁴⁷ V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, str. 116.

¹⁴⁸ Марина Благојевић, „Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије“, у *Косово и Метохија, прошлост, садашњост, будућност*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Београду 16 – 18. марта 2006. године, ур. Коста Михаиловић, Београд 2007, стр. 144.

¹⁴⁹ АЈ, фонд 142 (II), ССРНЈ, ф. 267, Покрајински секретаријат за организацију и општу управу: Употреба шиптарског језика код органа, установа и радних организација.

процес албанизације Турака у Покрајини. У Јањеви је постојала турска заједница, али није постојало одељење у којем се настава одржавала на турском језику, него су турска деца похађала наставу на албанском језику. Јањевски Турци су то правдали тиме да су најчешће били ожењени Албанкама, због чега је њиховој деци било лакше да школу похађају на албанском језику.¹⁵⁰

Једна од симболичних промена средином шездесетих година у свакодневном животу на Косову и Метохији била је подела централног шеталишта у Приштини. Срби почели да шетају једном страном улице, а Албанци другом. Многи исељеници из Приштинског краја управо су овај моменат у животној свакодневици издвојили као показатељ погоршања међунационалних односа на Косову и Метохији: „Од 1965. године, корзо у Приштини је подељен на српски и албански део”; „На корзу једни шетају с једне, а други с друге стране“.¹⁵¹

Дељење корзоа у Приштини на српски и албански део након Брионског пленума 1966. године јасно указује на погоршање међунационалних односа у свакодневном животу на Косову и Метохији. Промена која се те године десила снажно је упамћена у сећању косовскометохијских Срба. Међутим, констатовање ове промене било је строго забрањено у јавном дискурсу Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију у време постбрионске кампање, чиме је подвојеност два народа додатно појачана. Тек почетком, седамдесетих година, поједини нижеранжирани комунистички руководиоци почели су да причају о овом проблему. Заменик секретара Општинског комитета Савеза комуниста Приштине Петар Костић је на партијској седници у јулу 1971. године изјавио да се „већ јавно говори да у центру Приштине увече на корзу на једној страни улице шетају Срби, а на другој Албанци“, што говори о степену националне подвојености на Косову и Метохији крајем шездесетих и почетком седамдесетих година.¹⁵²

Подељеност корзоа, пратила је подвојеност у осталим сферама свакодневног живота. Ускоро су кафане у Приштини добиле јасно „национално обележје“, тако да су Срби посећивали српске кафане, а Албанци албанске кафане. Тадашњи дописник „Политике експрес“ са Косова и Метохије Миле Кордић описао је да су српски и

---

¹⁵⁰ М. Барјактаровић, *Јањево (историски развитак, антропогеографске и етнолошке карактеристике)*, стр. 39.

¹⁵¹ Ружа Петровић, Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985–1986. године*, Београд 1989, стр. 130.

¹⁵² АЈ, фонд 837, КПП, II–4–6/52, Информације о миграцији становништва са Косова, опасностима од мајоризације и минулом попису становништва 21–23. јун 1971.

албански новинари у Покрајини испољавали одређену уздржаност и неискреност када су се налазили у национално мешовитом друштву, а да су своје ставове отворено износили само у присуству новинара своје нације. Кордић је ову појаву прокоментарисао на следећи начин: „Другачије сам замишљао живот у мешовитој средини. Ово је социјалистичка земља, зар је битно ко је из које нације?“¹⁵³

Контакти између припадника две заједнице постајали су све ређи, о чему сведоче следећи искази исељеника са Косова и Метохије: „Није било дружења, све се сводило на „добар дан“ и то само кад се морало јавити“; „Односи између Срба и Албанаца у Приштини годинама слабе и прерастају у познанства са куртоазним јављањем. И са најмањим поводом пријатељства су се гасила...“; „Ако је сам Албанац (при сусрету на улици), онда се он јављао, поздрављао, ако су двојица или више, онда се не јављају“.¹⁵⁴

Међунационални односи на селу били су погоршани након Брионског пленума, с тим да је перцепција ове промене код мештана села била мање изражена него у граду, с обзиром на то да су две заједнице на селу и раније претежно биле одвојене: „Односи нису били лоши, јер се нисмо много ни дружили. Српске куће су биле у једном делу села, а албанске у другом. Повремено је долазило до ситних свађа“.¹⁵⁵

Услед напетости у међунационалним односима, прослава верских празника почела је да поприма политички карактер. Срби су јавним обележавањем Српске нове године слали јасну поруку да су незадовољни својим новим положајем, а у Покрајинском комитету СКС су прославе у косовскометохијским градовима 13/14. јануара 1967. године видели као „демонстрације против мера предузетих у Покрајини након Брионског пленума“. На скуповима су се певале српске родољубиве песме, а могли су се чути и стихови „Друже Тито сиви тићу – пусти престо Ранковићу“ и „Све због братства и јединства – ја пољубих була триста – зато нисам шовиниста“, због којих су се сносиле кривичне и прекршајне санкције. Организације Савеза комуниста покретале су дисциплинске поступке против својих чланова који су учествовали у овим

---

¹⁵³ М. Кордић, *Ој Косово*, стр. 33.

¹⁵⁴ Р. Петровић, М. Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985–1986. године*, стр. 131.

¹⁵⁵ Исто, 129.

прославама. У Призрену је 1967. године дошло до физичког обрачуна због одбијања управе једног хотела да дозволи организовање прославе.¹⁵⁶

Заоштреност и национална нетрпељивост били су много израженији код млађих нараштаја, школованих и васпитаних у социјалистичкој Југославији, него међу старијим људима. Испитаници међу исељеним становништвом често су подвлачили овај феномен приликом разговора о свакодневном друштвеном животу на Косову и Метохији: „Између старијих људи је било дружења. Између младих ретко“; „Чини ми се да је већа нетрпељивост постојала међу младима, док су старији могли чак и да се међусобно посећују. Од оца сам чуо да је раније било мање важно да ли је неко Србин или Албанац, постојали су добри и лоши људи. Сада је некако најважније да ли је неко Србин или Албанац“; „Са старијим људима је било све у реду, док млађи су стално изазивали немире“.¹⁵⁷

Поред Јосипа Броза, који је добијао писма и жалбе Срба са Косова и Метохије на њихов положај, о поремећеним међунационалним односима у Покрајини били су обавештени и српски комунистички функционери. Тако је Дража Марковић почетком 1969. године од пријатеља дошао до сазнања да је међу Србима и Албанцима на Косову велика потражња за оружјем, као и то да је ношење шајкаче у порасту, тако да су чак и грађани Гњилана који су носили грађанска одела почели да носе шајкаче у јавности. Марковић је тада добио информације о бројним етнички мотивисаним тучама и свађама у средњим школама и кафанама, и о потпуној националној подвојености Срба и Албанаца.¹⁵⁸ Међутим, Марковић, као ни други српски руководиоци, нису предузели мере у циљу заштите уставног и државног поретка Србије у Покрајини, и заустављања ескалације национализма и нетрпељивости код Албанаца и Срба. Управо у јануару 1969. године усвојени су амандмани на Устав Србије, којима је власт на Косову и Метохији готово у потпуности препуштена Савезу комуниста Косова, односно Скадарско-ђаковичкој групи албанских комуниста.

---

¹⁵⁶ Обрачун у Призрену резултирао је интервенцијом полиције. Видети: АЈ, фонд 837, КПР, II-4-b/26, Информација о прослави Православне нове године на Косову и Метохији, 24. јануар 1967.

¹⁵⁷ Р. Петровић, М. Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985–1986. године*, 127, 128.

¹⁵⁸ Опширније видети: D. Marković, *Život i politika 1967–1978*, str. 117.

3. Живот испуњен страхом и несигурношћу – исељавање Срба са Косова и Метохије

Током највећег дела 20. века, демографски процеси на Косову и Метохији узроковани су политичким променама. За разлику од епохе Краљевине Југославије, током које се удео српског становништва на Косову и Метохији перманентно повећавао, а удео Албанаца смањивао, једна од карактеристика социјалистичке власти на Косову и Метохији јесте демографска експанзија Албанаца, уз драстично смањивање удела Срба у укупном становништву покрајине. У науци је прихваћено мишљење да се ови процеси не могу објаснити само природним демографским кретањима у виду наталитета и фертилитета, који код српског становништва на Косову и Метохији нису били много мањи него код албанског, већ да је главни разлог смањивања броја и удела Срба и Црногораца на Косову и Метохији било њихово масовно исељавање са тог подручја.¹⁵⁹

Уколико бисмо извршили периодизацију феномена исељавања Срба са Косова и Метохије под социјалистичком влашћу, прва етапа би свакако обухватала период од 1944. до 1948. године, када је више десетина хиљада Срба, насељених у међуратном периоду, остало без имовине на Косову и Метохији и расељено у остале делове Југославије.¹⁶⁰ Уследио је период својеврсне националне, политичке и демографске равнотеже Срба и Албанаца на Косову и Метохији, током којег није било значајнијег политички мотивисаног исељавања. На то указују и пописи становништва у области из 1948, 1953. и 1961. године, који показују стабилан и готово непроменљив удео националних заједница Срба и Албанаца у становништву АКМО.¹⁶¹

---

¹⁵⁹ Док је фертилитет код Српкиња на Косову и Метохији 1953. године износио 5,92 деце по мајци, код Албанки је износио 6,32. Опширније видети: Marina Blagojević, "Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i /ili katarza", u *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, приг. Nebojša Popov, Beograd 1996, str. 235.

¹⁶⁰ Видети поглавље: „Забрана и опструирање повратка протераних Срба на Косову и Метохију“.

¹⁶¹ *Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak*, str. 48; Ж. Шешлија, *Косово и Метохија 1912–1999*, стр. 209; Р. Петровић, М. Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985–1986. године*, стр. 84; Branislav Krstić, *Kosovo – uzroci ukoba, pomirenje prava*, Beograd 2002, str. 12–15.

Табела 28. Процентуални удео Албанаца и Срба и Црногораца у становништву Косова и Метохије на пописима становништва 1948, 1953, 1961. и 1971. године.

	1948.	1953.	1961.	1971.
Срби и Црногорци	27,5	27,4	27,5	20,9
Албанци	68,5	64,9	67,2	73,7

Први подаци о притисцима на српску популацију у циљу њеног исељавања са Косова и Метохије појавили су се у извештајима Управе државне безбедности о политичкој ситуацији у области крајем педесетих година. У реферату Удбе који је пратио непријатељску активност из редова албанске националне мањине, у извештају за 1958. годину наведено је да се су албанске националистичке групе почеле да врше притисак на насељеничку популацију Срба и Црногораца. Те године, албански националистичке организације у Приштини појачале су своју делатности и послале велики број претећих писама албанским функционерима у органима власти. Притисак на српску популацију је, по свему судећи, био део нове стратегије албанских националиста, чији најистакнутији представник постаје Адем Демаћи. Након што је у новембру 1958. године ухапшен, Демаћи је истражним органима признао да је у разговорима са педесет лица, углавном његових пријатеља и представника албанске интелектуалне елите у Приштини, заговарао примену насиља као метода за уједињење Косова и Албаније. Општи закључак Удбе био је да је те године дошло до погоршања безбедносног стања на Косову и Метохији.¹⁶²

Наредни период обележен је извештајима о исељавању Срба, као и њиховим жалбама на притисак од стране Албанаца. У једном од ових извештаја наведено је следеће: „Непријатељска активност све више расте. Таквих акција у последње време има све више и оне дају подстрека разним националистичким елементима који нису укључени у рад илегалних организација да групно или појединачно врше недозвољене радње – вршење бојкота, физичких напада на живаљ српске и црногорске

¹⁶² АС, фонд БИА, III-121, Активност унутрашње реакције из редова шиптарске националне мањине, стр. 3, 4.

националности, застрашујући их са циљем да их присиле на исељење са ове територије.“¹⁶³

У извештају који је Војин Лукић припремио за потребе Извршног комитета ЦК Савеза комуниста Србије 1962. године наведени су алармантни подаци о расту национализма, непријатељске делатности и почетку масовног исељавања Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Према извештају, током 1961. и 1962. године са територије Испоставе СУП-а Пећ иселило се 356 породица, а са територије Гњилана 117 породица. Наведено је да је у Ђаковици од предратних 4.500 насељеничких породица, остало око 300, од којих „80% врши припреме за исељење“.¹⁶⁴ У извештају су наведени конкретни примери притисака, терора, пљачки, силовања, паљевина имања, претњи и физичких напада на Србе током 1961. и 1962. године у циљу њиховог исељавања са Косова и Метохије. У истом документу је констатовано да је исељавање Срба у неким местима Косова и Метохије достигло такве размере да је „постало озбиљан политички проблем“.¹⁶⁵

Крајем педесетих година, епископ рашко-призренски Павле почео је да обавештава Свети Архијерејски Синод Српске православне цркве о ометању религиозног живота на Косову и Метохији од стране појединаца и нижих органа власти. У периоду од 1959. до 1962. године забележени су случајеви каменовања манастира и цркава, скрнављења гробаља, али и физичких напада на монахиње и друга свештена лица, услед чега је епископ рашко-призренски 1962. године упутио жалбу Комисији за верска питања Извршног већа Народног одбора АКМО.¹⁶⁶ Први извештај епископа Павла у којем је споменуто исељавање Срба са Косова, епископ Атанасије Јевтић датирао је у 12. мај 1959. године. Према овом извештају, епископ Павле известио је Синод о следећем проблему: „Постоји још једна невоља, чије последице

---

¹⁶³ АС, фонд Ђ-2, к. 22, Извештај о раду комисије на утврђивању деформација и злоупотреба и о предузетим мерама на реорганизацији у служби државне безбедности у АП КиМ, Приштина, 1. новембар 1966.

¹⁶⁴ С. Терзић, *Стара Србија. Драма једне цивилизације*, стр. 542.

¹⁶⁵ АС, фонд БИА, III-136, Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, л. 17.

С. Терзић, *Стара Србија. Драма једне цивилизације*, стр. 548.

¹⁶⁶ Патријарх Павле је дужност епископа рашко-призренског обављао од 1957. до 1990. године. Опширније видети: *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку. Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Грачаница – Београд 2008, стр. 163–171; Патријарх Павле, *Косовска искушења*, Београд 2018, стр. 27–54.

могу бити катастрофалне по нас у овим крајевима. То је стално исељавање нашег живља“.¹⁶⁷

Један од руководиоца полиције на Косову и Метохији Јово Бајат, на испитивању пред партијском комисијом после Брионског пленума 1966. године сведочио је да је „последњих година“ дошло до појачаног притиска на српску популацију у Покрајини и да је повећан број жалби од стране Срба и Црногораца на понашање Албанаца према њима. Бајат, који је до смене 1966. године обављао дужност руководиоца СУП-а у Косовској Митровици, на следећи начин је описао нападе на Србе на овом подручју: „Последњих година било је више жалби грађана Срба и Црногораца на поступке становника шиптарске народности према њима... Било је случајева да Србин или Црногорац није могао продати своје имање ономе коме је хтео или ко му је давао више, имало је случајева одузетих имања или делова имања, прављења штета на имањима, па када би ови покушали да то спрече били су тучени и наносена им је телесна повреда, било је случајева силовања и разних других претњи, како би ови напустили и иселили се“.¹⁶⁸

На притиске су се посебно жалили међуратни насељеници који су након рата успели да задрже своја имања. Према Лукићевом извештају из 1962. године, безбедносним органима на Косову и Метохији су у претходном периоду свакодневно стизале жалбе насељеника, који су тражили полицијску заштиту.¹⁶⁹ Јово Бајат је тврдио да су органи полиције и Удбе углавном предузимали мере заштите оштећених грађана и да су обавештавале општинске комитете Савеза комуниста о овим инцидентима, а да је он лично разговарао са председницима општинских скупштина тражећи да судије за прекршаје „оштрије кажњавају“ овакве преступе.¹⁷⁰ Међутим, срески и окружни судови, под политичком контролом среских и обласних власти, најчешће су кривична дела са националистичком позадином благо кажњавали.¹⁷¹

Упечатљиво је да су починиоци кривичних дела као свој основни мотив наводили управо жељу за исељавањем Срба. Физичка насиља и напади су најчешће

---

¹⁶⁷ Цитирано према: А. Јевтић, *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, стр. 38.

¹⁶⁸ АС, фонд Б-2, к. 22, Изјава Јове Бајата, радника РСУП-а СР Србије, на захтев Републичког СУП-а, Београд 9. септембар 1966.

¹⁶⁹ С. Терзић, *Стара Србија. Драма једне цивилизације*, стр. 544.

¹⁷⁰ АС, фонд Б-2, к. 22, Изјава Јове Бајата, радника РСУП-а СР Србије, на захтев Републичког СУП-а, Београд 9. септембар 1966.

¹⁷¹ За покушај силовања 13-годишње девојчице Исуф Бајрам је 1961. године кажњен са 30 дана затвора. Дешавало се да тужиоци случајеве насиља над Србима држе у фиокама дужи временски период, тако да су случајеви застаревали. Опширније видети: С. Терзић, *Стара Србија. Драма једне цивилизације*, стр. 543, 544.

праћени претњом још већег насиља у случају да се жртва не исели са Косова и Метохије. Број оваквих случајева и чињеница да се овај феномен релативно нагло појавио крајем педесетих година указују да се радило о планираној и координисаној акцији. У извештају епископа Павла од 27. априла 1961. године, наведено је следеће: „Стална нам је невоља незадрживо исељавање нашег живља, мање више са целе територије Епархије. Као разлог једни наводе страх од репресалија Шиптара и Турака у случају каквог политичког заплета у случају каквог политичког заплета у овим крајевима. Повремено њихове испаде учоавамо“.¹⁷²

Карактеристично је да је први послератни талас исељавања и међунационалних инцидената на Косову и Метохији започет у периоду током којег је врх СКЈ одлучио да националним мањинама у Југославији, а нарочито албанској националној мањини као најбројнијој, пружи већу политичку и економску подршку. Отварање мањинског питања у Југославији и политика економског јачања Косова и Метохије и повећање улоге Албанаца у косовскометохијском привредном и политичком животу поклопили су се са првим валом притисака на Србе и Црногорце у циљу њиховог исељавања из Области. Епископ Рашко-призренски Павле редовно је извештавао Синод Српске православне цркве о проблемима угрожавања безбедности и исељавања православних верника.¹⁷³

Демонтажа Управе државне безбедности и политичка кампања након Брионског драстично су погоршали безбедносни положај Срба на Косову и Метохији. У документу „Оцене деформација у СУП-у и ДБ-у, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово разрешавање“, коју је Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију усвојио у септембру 1966. године, постављени су темељи нове безбедносне политике у Покрајини, која ће утицати на интензивирање исељавања Срба и неалбанаца са Косова и Метохије у наредним годинама. Покрајински комитет СКС је све досадашње извештаје о исељавању Срба из Покрајине прогласио за „доказ великосрпског и антиалбанског деловања Удбе“.¹⁷⁴ На тај начин, не само да је одбачена и са највише инстанце званично негирана чињеница да исељавање Срба са Косова и Метохије постоји, него је и само покретање ове теме делегитимисано и проглашено за „пропаганду српских националиста“, што ће бити званичан партијски став по овом

¹⁷² А. Јевтић, *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, стр. 39.

¹⁷³ Душан Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2007, стр. 341–347; М. Чупић, *Отета земља*, стр. 57.

¹⁷⁴ АС, Б-2, к. 22, Оцене деформација у СУП-у и ДБ-у, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово разрешавање.

питању у наредним годинама. Истовремено, у Оцени је наведено да је током педесетих година долазило до исељавања Албанаца у Албанију услед „политичког притиска и антиалбанског деловања“ Управе државне безбедности у Покрајини.¹⁷⁵ Управо у периоду ескалације процеса исељавања неалбанаца са Косова и Метохије, покрајинско руководство Савеза комуниста је покренуло политичку кампању негирања ове појаве и борбе против самог покретања ове теме, уз тврдњу да су се са Косова и Метохије исељавали једино Албанци.

Да су државни и партијски врх повремено добијали информације о исељавању Срба са Косова и Метохије сведочи и анонимно писмо упућено Јосипу Брозу из Вучитрна, потписано са „В. Петр“. У писмо је констатовано да је у току „велика сеоба Срба са Космета“ а као узрок сеобе наведени су напади на српска имања. Аутор писма је поручио да је стање на Косову „горе него за време окупације“ и органи власти сакривају истину о ситуацији у Покрајини. Броз је на писмо реаговао тако што га је проследио председнику ЦК СКС Добривоју Радосављевићу Бобију уз напомену: „Треба видети шта се тамо догађа“.¹⁷⁶

После Брионског пленума уследило је пласирање читавог низа парола и порука од стране водећих југословенских, српских и косовскометохијских функционера које би до 1966. године биле схваћене као сепаратизам и антидржавно деловање. Међу њима се посебно издваја теза да су Албанци на Косову и Метохији „дискриминисани“ пошто се њихова заступљеност међу запосленим становништвом Покрајине не поклапа са њиховим уделом у укупном становништву Покрајине на последњем попису. Идеја да се структура запослених мора механички изједначити са националном структуром становништва независно од стручних квалификација појавила се раније, о чему сведочи извештај Управе државне безбедности из прве половине шездесетих година: „Највише негативних појава има код локалних органа, који последњих година спроводе у неким местима изразито националистичку политику. У неким комунама (као на пример у Пећи) општински комитети одржавају низ састанака (који трају по неколико часова) на којима се редовно расправља да ли су у органима власти и у привредним предузећима правилно распоређена руководећа радна места међу кадровима шиптарске – с једне стране и српске и црногорске националности – с друге стране, процентуално према

---

¹⁷⁵ АС, Ђ-2, к. 22, Оцене деформација у СУП-у и ДБ-у, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово разрешавање.

¹⁷⁶ АЈ, фонд 837, КПП, II-4-b/25, Препис писма из Вучитрна о исељавању Срба са Косова и допис у вези са примедбом Ј. Б. Тита на писмо, 30. септембар – 18. октобар 1966.

броју становништва. У таквој политици смењују се са положаја често пута способни и квалификовани кадрови, а на њихова места доводе лица без икаквих квалификација, чак и политички непријатељи“.¹⁷⁷

Поруке водећих албанских функционера на Косову и Метохији о „неравномерној“ заступљености Албанаца у косовскометохијским предузећима директно су се одразиле на положај Срба и осталих неалбанаца у Покрајини. Ставови Фадила Хоџе званично су прихваћени у уграђени у закључке Девог пленума ЦК СКС, тако да је званична платформа југословенске, српске и косовске власти постала „лобољшавање“ националне структуре запослених у складу са националним саставом Косова и Метохије на последњем попису становништва. У овом приступу потпуно је игнорисана разлика у старосној структури албанског и српског становништва у Покрајини и чињеница, тако да је прокламовани циљ заправо био да удео Срба међу запосленим становницима Косова и Метохије буде мањи од стварног удела Срба у пунолетном становништву Покрајине.

Закључци партијских и државних органа о „равномерној националној заступљености“ у пракси су спровођени механичком променом националне структуре запослених, односно отпуштањем Срба и запошљавањем Албанаца. По признању Председништва ССРН Косова 1969. године, ова пракса и политички притисак довели су до тога да је „одређен број стручних кадрова напустио радне колективе и одселио се ван Покрајине“.¹⁷⁸ Ипак, у току 1968. године и припрема за доношење амандмана на Устав Србије, оваква тврдња била је оштро демантована од стране свих руководећих кадрова у Покрајини.

Основна одлика теме исељавања Срба са Косова и Метохије у току шездесетих година била је контрадикторност између извештаја са терена и званичних тврдњи надлежних партијских и државних органа. С једне стране, крајем шездесетих година појавила су се бројна сведочења о томе да је у току исељавања Срба са Косова и Метохије и да је исељавање пре свега узроковано политичким и безбедносним разлозима. О овим сведочанствима говорили су књижевник Добрица Ћосић и

---

¹⁷⁷ Овај извештај ће након Брионског пленума 1966. године Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију користити као „доказ великосрпског деловања и деформације“ Управе државне безбедности. Опширније: видети: АС, фонд Ђ-2, к. 22, Извештај о раду комисије на утврђивању деформација и злоупотреба и о предузетим мерама на реорганизацији у служби државне безбедности у АП КиМ Приштина 1. новембар 1966.

¹⁷⁸ АЈ, фонд 142 (II), ССРНЈ, ф. 318, ПК ССРН Косова 1969, Седница Председништва ПК ССРН Косова 5. децембра 1969, стр. 24.

историчар Јован Марјановић на Четрнаестој седници Централног комитета Савеза комуниста Србије 29. маја 1968. године. Марјановић је тада замерио албанским комунистима што се баве периферним питањима попут заставе народности, док се игнорише појава „да се због тешке националне атмосфере са Косова и Метохије повлачи део староседалачког српског и црногорског живља, нарочито интелигенције“.¹⁷⁹ Ћосић је поручио да се у Србији „раширило уверење о осећању угрожености код Срба и Црногораца, о притисцима за исељавање, о систематском потискивању са руководећих места Срба и Црногораца, о тежњама стручњака да напусте Косово и Метохију“ и позвао да се ове тврдње провере и да буде предмет одговорне расправе на Централном комитету СКС.¹⁸⁰

Међутим, насупротив Ћосићу и Марјановићу стајали су комунистички руководиоци са Косова и Метохије који су одлучно негирани тврдњу да је у Покрајини на делу политички мотивисано исељавање Срба и Црногораца. Штавише поједини покрајински руководиоци су и саму причу да исељавање постоји приписали „деловању националистичких и реакционарних снага у Србији“, чиме су настојали да ову тему потисну као легитимну из јавних и партијских расправа. Катарина Патрновић је на седници оптужила Ћосића и Марјановића да „лажу“ када тврде да је на делу појачано исељавање српског становништва на Косову и Метохији и потом саопштила „статистичке податке“ према којима се са Косова и Метохије годишње исељавало 9.000 Албанаца и свега 1.000 Срба и Црногораца.¹⁸¹

„Статистика“ Катарине Патрновић грубо је демантована на попису 1971. године који је показао да је, упркос високом природном прираштају српског становништва у Покрајини, број Срба на Косову и Метохији од 1961. године до 1971. године стагнирао, док се број Албанаца повећао за 40%.¹⁸² Бројке које је изнела Патрновић биле су у супротности и са излагањем Махмута Бакалија, према којем је појачано исељавање Срба и Црногораца од стране партијских органа препознато као чињенично стање и потом било предмет посебне анализе. Махмут Бакали је поручио да је цела партијска

---

¹⁷⁹ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 79.

¹⁸⁰ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 97.

¹⁸¹ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 196.

¹⁸² Попис из 1971. године показао је и да је од 1.309.523 Албанца у Југославији свега 33.089 живело ван Косова, Македоније, Црне Горе, Прешева и Бујановца, што је демантовало наводе Патрновић о 9.000 Албанаца који су се годишње исељавали из Покрајине у богатије делове Југославије. *Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak*, стр. 48; Ж. Шешлија, *Косово и Метохија 1912–1999*, стр. 209,

организација СК Приштине била ангажована у оцени правих узрока одласка српских и црногорских кадрова из Покрајине и да је ЦК био „једнодушан у томе да не може бити ни речи о било каквом притиску, већ је њихов одлазак везан личним мотивима материјалне, културне и сличне природе“¹⁸³.

Бакалијев говор је заправо показао да је у Покрајини дошло до масовнијег исељавања Срба последњих година, али су партијски органи закључили да одласци немају везе са политичким притиском. На Четрнаестој седници, косовскометохијски руководиоци су, у настојању да негирају Ћосићеве и Марјановићеве тврдње, нехотице ушли у међусобну колизију. Док је Катарина Патрновић са изразитом дозом жестине у наступу тврдила да „не постоји“ појачано исељавање Срба са Косова и Метохије, Махмут Бакали је открио да је Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију у претходном периоду препознао проблем појачаног исељавања Срба и извршио анализу овог феномена.

И из наступа Вели Деве на Четрнаестој седници ЦК СКС могло се закључити да албански кадрови на Косову знају много више о стварним размерама и разлозима исељавања него што је званично долазило до Централног комитета СКС. Дева је критикујући „српске националисте“ споменуо и тему отпуштања Срба са посла у Покрајини, о чему нису причали ни Добрица Ћосић ни Јован Марјановић: „И поред читаве галаме око избацивања Срба са посла у нашој Покрајини стоји чињеница да Срби у Покрајини, у проценту више су запослени него Срби у ужој Србији и Црногорци у Покрајини више су запослени у проценту него Црногорци у Црној Гори, а да су Шиптари и Турци запослени много испод процента становништва које они представљају“.¹⁸⁴

У наставку говора, Дева је признао да постоји албански националистички приступ овој теми: „Карактеристично за овај албански правац национализма је политика шибера. Узети шибер у руке и поћи од радне организације до радне организације и мерити како стоји са националним саставом у радној организацији са запошљавањем, а ко не одговара националном саставу становништва, вишак треба избацити, надокнадити са радницима из редова Шиптара итд.“ Он је поручио да је овакав приступ погрешан и да је одбачен и од стране албанских комуниста и од стране

---

¹⁸³ АС, Ђ-2, ф. 4 Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 57.

¹⁸⁴ АС, Ђ-2, ф. 4, Централни комитет Савеза комуниста Србије – материјали са пленарних седница 1968, Четрнаеста пленарна седница Централног комитета СКС, одржана 29. маја 1968. године, стр. 242.

албанских радника у Покрајини. Ипак из његовог говора није остало јасно да ли је такав националистички приступ примењиван у Покрајини и у којој мери.

Контрадикторне информације везане за ову тему указују на тенденцију Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију да заташка и релативизује праве размере и узроке исељавања Срба из Покрајине крајем шездесетих година. Епилог Четрнаесте седнице у виде осуде и каснијег прогона Ћосића и Марјановића представљао је својеврсну победу овог приступа теми исељавања. У наредном периоду само спомињање исељавања Срба и Црногораца са Косова и Метохије аутоматски је проглашавано за „српску националистичку пропаганду“. Ипак, размере исељавања Срба и Црногораца су биле такве да су убрзо почеле да буду изражене у различитим сегментима економског, културног и друштвеног живота у Покрајини. У току 1968/1969. године први пут после рата број ученика основних школа који су наставу похађали на српско-хрватском језику почео је да се смањује, а до смањења је дошло и међу ученицима који су на српско-хрватском језику похађали средње школе у Покрајини.¹⁸⁵ Косово су почели да напуштају образовани и виђенији Срби, лекари и професори, што је продубило проблем недостатка квалификованих радника.¹⁸⁶

Прва фаза интензивног исељавања Срба са Косова и Метохије временски се поклопила и уједно била одређена агресивном националистичком и антисрпском кампањом започетом после Брионског пленума. Вођени овом кампањом, косовскометохијски руководиоци су крајем шездесетих година или негирали да појачано исељавање Срба из Покрајине уопште постоји (Катарина Патрновић Цица) или су негирали да оно има било какве друге мотиве осим економских, што је био званичан став у закључцима са седница општинских комитета и Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова по овом питању.

Председништво СКЈ је 22. априла 1970. године објавило „Закључке о актуелним друштвеним, економским и политичким питањима развоја Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово“, који су полазили од специфичног положаја ове покрајине и посебних изазова са којима се држава суочавала на том простору. Међутим, у Закључцима није било ни речи о исељавању Срба и Црногораца из Покрајине. Садржај овог документ, сачињен од теза о културном развоју и положају Албанаца и о

---

¹⁸⁵ *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947 – 1972*, стр. 125.

¹⁸⁶ М. Ђоковић, *Косметски досије*, стр. 14; М. Чупић, *Омета земља*, стр. 82–84; Бошко Бојовић, *Косово и Западни Балкан. Питање регионалне стабилности и европске безбедности*, Београд 2014, стр. 20, 21

потребама „већег ангажовања Србије и Југославије“ у помоћи косовскометохијској привреди, одсликава политику СКЈ из друге половине шездесетих година, која је била усмерена на искорењивање Срба и Црногораца као политичког фактора у Покрајини и претварање Косова и Метохије у албанску федералну јединицу у Југославији.¹⁸⁷

Почетком седамдесетих година, исељавање је интензивирано, а поједини српски функционери, који су покушали да отворе овај проблем, наишли су на снажан отпор албанских руководилаца, и недостатак подршке већине српских комунистичких функционера. Приликом посете Јосипа Броза Косову 1971. године, Павле Јовићевић је на састанку политичког актива Савеза комуниста одржао говор у којем је ситуацију у Покрајини означио као „никада гору“ од завршетка рата. То је поткрепио конкретним подацима о исељавању Срба и Црногораца, наводећи пред Брозом конкретна имена села и тачан број одсељених српских и црногорских породица из њих, као и имена села у којима више не живи ни једна српска и црногорска породица. Новинар Миле Кордић, који је присуствовао активу, овако је описао реакцију Броза и Деве на излагање Павла Јовићевића: „Тито се мршти. Вели Дева му нешто шапуће. Изручи Паљока (Павле Јовићевић) сву истину. Али, понекад је и то узалуд. Устаде Цица Патрногић, такође народни херој, па све то порече“.¹⁸⁸ Патрногић је оптужила Јовићевића да „не говори истину“ и да на Косову постоје само природне миграције, а да о притисцима „не може бити ни речи“. Након завршетка састанка политичког актива, покрајински секретар за информације Миле Лазић скренуо је пажњу новинарима да не пишу о иступању Павла Јовићевића.¹⁸⁹

На партијском састанку Општинског комитета Савеза комуниста Приштине у јулу 1971. године заменик секретара ОК СК Приштине Петар Костић поручио је да је „Општински комитет пре три године дао нетачну оцену када је једнострано констатовано да стручњаци одлазе само због већих примања“. Он је тада поручио да се „у неким селима на разне начине врши пресија на Србе да се селе“.¹⁹⁰ Члан Општинског

---

¹⁸⁷ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, III/144, Осма седница Председништва ЦК СКЈ, 3. јун 1970, ауторизоване стенографске белешке, Закључци Председништва СКЈ о актуелним, друштвеним, економским и политичким питањима развоја Социјалистичке аутономне покрајине Косово.

¹⁸⁸ Миле Кордић, *Ој Косово*, Београд 1988, стр. 49, 50.

¹⁸⁹ Према опису Кордића, на активу нико од бројних српских покрајинских функционера није поддржао говор Јовићевића о исељавању, док је Катарина Патрногић добила снажан аплауз. Након тога, у Клубу новинара у Приштини, исти српски функционери су у приватним разговорима изражавали дивљење према Јовићевићу, док су о Патрногић говорили „све најгоре“. Опширније видети: М. Кордић, *Ој Косово*, стр. 51.

¹⁹⁰ АЈ, фонд 837, КПП, II-4-b/56, Информације о миграцији становништва са Косова, опасностима од мајоризације и минулом попису становништва 21–23. јун 1971.

комитета Благоје Николић поручио је да у периоду 1966–1970. године „постоји појава стагнације у запошљавању српског становништва, стагнације броја редовних студената српске националности и опште стагнације српске културе на Косову“.

Оваква мишљења, међутим, изнета су само од стране српских чланова Општинског комитета, док су албански комунисти, према извештају, оценили да „поједини екцеси око пописа становништва, флукуације радне снаге и исељавања српског становништва не могу да се узму као реална слика свеукупног политичког стања“.¹⁹¹ На истој седници, један од водећих приштинских правника и универзитетских професора Куртеш Салиху одбацио је тврдње Николића и Костића, поручивши да су миграције „нормалан процес, познат у свим земљама света“, те да не може бити говора о „мајоризацији Срба“, када још увек „није постигнута пуна равноправност“.¹⁹²

Тако је 1971. године у Градском комитету СК Приштине дошло до јасне националне подвојености и по питању тумачења миграција и њених узрока. Српски комунисти су јасно препознали овај проблем, као и политичке узроке његове појаве, док су албански комунисти махом наставили да инсистирају на економском карактеру миграција и негирају политичке и друге факторе у овом процесу. Епилог овог спора био је да су Јово Шотра и Милош Секуловић, као покретачи теме исељавања Срба и бујања албанског шовинизма, избачени из Савеза комуниста.¹⁹³

Како су у целом периоду социјалистичке Југославије трајале несугласице око тога да ли су исељавања Срба и Црногораца са Косова заправо биле „економске миграције“, што је било званично становиште приштинских власти, или се радило о „политичким миграцијама под притиском“, на чему су инсистирали поједини српски интелектуалци, САНУ је 1985. године иницирала анкету испитивања исељених лица са циљем утврђивања карактера и узрока миграција. Руководилац пројекта Марина Благојевић је након истраживања које је обухватало чак 500 домаћинстава са 3418 чланова, дошла је до закључка да су миграције Срба са Косова прве доминантно етничке миграције у социјалистичкој Југославији. Свега Мање од 25% испитиваних исељеника дали су одговоре који су указивали на економски мотивисане миграције, док

---

¹⁹¹ АЈ, фонд 837, КПР, II–4–b/56, Информације о миграцији становништва са Косова, опасностима од мајоризације и минулом попису становништва 21–23. јун 1971.

¹⁹² М. Мишовић, *Ko je tražio republiku*, стр. 272.

¹⁹³ М. Чупић, *Омета земља*, стр. 79, 80.

су одговори осталих исељеника указивали да су миграције имале политички, идентитетски и национални карактер.¹⁹⁴

Истраживање је показало да карактеристике исељених домаћинстава у великој мери одступају од класичних модела економских миграција. Срби су пре исељавања имали релативно повољан материјални и друштвени положај, а били су дубоко укорењени у косовскометохијско друштво, тако да је 41,5% испитаника старијих од 15 година познавало албански језик. Сведочанства највећег броја исељених Срба указују да је главни мотив за исељавање са Косова и Метохије био политички притисак Албанаца, под окриљем партијско-државне политике на том простору.¹⁹⁵

Иако су органи Управе државне безбедности већ почетком шездесетих година почели да идентификују случајеве исељавања српског становништва услед политичког притиска, преломан моменат за даљи положај косовскометохијских Срба означава Брионски пленум 1966. године, о чему сведоче и бројна казивања исељених Срба:

„Одмах после смењивања Ранковића настао је хаос“; „До Брионског пленума је било добро, а после је почело раздвајање“; „После смењивања Ранковића, Албанци су просто подивљали“, „Зло је на Косову почело после 1966. године“.¹⁹⁶

Поред пораста националне нетрпељивости, о чему је било речи у поглављу „Животна свакодневица на Косову и Метохији“, после Пленума дошло је до значајног погоршања положаја Срба и Црногораца. Да је иницијатор кампање био Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију указују следећа сведочења исељених Срба:

„После смене 1966. систематски су смењивали са руководећих места све Србе“.
„1967–1968. године мењала се национална структура руководећих људи“. „Органи власти су (после смењивања Ранковића, прим. аут) подржавали Албанце и гледали да бију Србе и Црногорце кад год могу. Судски органи су гледали да осуде Србе што више. Органи Јавног информисања у Покрајини улепшавали су ствари па је испало да је на Косову боље стање него било где у СФРЈ“.¹⁹⁷

---

¹⁹⁴ Marina Blagojević, „Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza“, u *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom patcenju*, приг. Nebojša Popov, Beograd 1996, str. 245.

¹⁹⁵ Исто, стр. 246; Darko Hudelist, *Kosovo – bitka bez iluzija*, Zagreb 1989, str. 105–108.

¹⁹⁶ Р. Петровић, М. Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985–1986. године*, стр. 133; М. Ђоковић, *Косметски досије*, стр. 10.

¹⁹⁷ Р. Петровић, М. Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985–1986. године*, стр. 133.

Поменути искази указују да су иницијатори погоршања положаја Срба били управо органи власти на Косову и Метохији. Кампању коју је власт покренула након Брионског пленума убрзо је прихватило и локално албанског становништво, што се одразило на погоршање положаја Срба, који су постали дискриминисана група на Косову и Метохији: „Било је веома опасно и ризично бити Србин, увек је постојала опасност да вас на улици и без разлога претуку“. „Нисмо смели да се шетамо ко људи. Изазивали су свађу на сваком месту. Кући смо долазили кад сунце залази“. „То се не може описати свакодневни напади на Србе, паљевине, експлозије по граду, нико не сме да сачека ноћ ван куће“, „Нико од нас није био сигуран у своју физичку безбедност“. ¹⁹⁸

Притиску су биле изложене и горанска и турска популација на Косову и Метохији, које су биле подвргнуте албанизацији. ¹⁹⁹ Покрајинско руководство, предвођено Фадиљом Хоџом и Вели Девом, успевало је вешто да сакрије стварне размере бујања албанског национализма, а у разговорима са југословенским и српским политичким врхом по правилу су истицана и набрајана „позитивна друштвена кретања након Брионског пленума“. На састанку у Београду 24. октобра 1968. године Јосип Броз је одао признање покрајинским руководиоцима за „супротстављање национализму, шовинизму и реакционарним снагама“. ²⁰⁰

Права атмосфера националних односа у Покрајини, званично негирана на партијским састанцима, дошла је до изражаја 27. новембра 1968. године, са избијањем насилних албанских демонстрација. Једна група испитаних исељеника издвојила је ове демонстрације као прекретницу у безбедносном положају Срба на Косову: „После демонстрација није било слободе, смеш да се крећеш само дању“, „Најгоре је било 1968. у Подујеву, Приштини и Урошевцу. Нападали су девојке и силовали их“, „Односи су се погоршали од 1968. године. Албанци су се понашали кабадахијски, а Срби сваким даном бивали све мањи. Ми смо се склањали и попуштали, надајући се да ћемо се једног дана иселити и тако су деца васпитавана“. ²⁰¹

---

¹⁹⁸ Р. Петровић, Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије*, стр. 130; М. Ђоковић, *Косметски досије*, стр. 10.

¹⁹⁹ О покушају наметања албанског језика Горанцима видети и притисцима на турску популацију шездесетих и седамдесетих година видети: Harun Hasani, „Gorani: A respected minority in Serbia, a persecuted minority in present-day Kosovo“, *Minorities in the Balkans*, ed. Dušan Bataković, Belgrade 2011, str. 315; Миле Кордић, *Ој Косово*, стр. 70.

²⁰⁰ АЈ, фонд 837, КПР, II-2/364, Пријем делегације Покрајинског комитета СК Србије за Косово и Метохију, Београд, 24. октобар 1968, Забелешка о разговору председника Тита са члановима делегације Покрајинског комитета СК Космета, стр. 20.

²⁰¹ Р. Петровић, Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије*, стр. 131.

Професор историје у гимназији у Гњилану Богомир Станковић је атмосферу поводом демонстрација у Гњилану 1968. године описао на следећи начин: „Тада сам први пут јасно осетио ту подвојеност, издвајање, одбојност и захлађеност у односима“.²⁰²

Отежавајућа околност за Србе који су трпели терор била је што полиција није увек стајала у њихову заштиту, а виновници терора најчешће су остајали некажњени. Изношење ових случајева на састанцима социјалистичког савеза у месним заједницама није давало резултате, тако да је временом код српског становништва сазрела свест о томе да насилницима у Покрајини „нико ништа не може“ и да су под заштитом власти. Полиција би након случајева терора састављала записнике и подносила пријаве против виновника, али су пријаве најчешће „нестајале“ у фиокама судија.²⁰³

То је доводило до повлачења Срба, који су се све више осећали као грађани другог реда: „Ако је Албанац било шта рекао Србину, овај је морао да прећути и тако су се Срби све више повлачили и на све се навикавали“. „Није било добро. Ми смо били мало покорни, морали смо да избегавамо све док смо могли“. „Стално су нас терали и псовали, говорили: Када ћете се иселити са Косова, ми рађамо много деце да би вас истерали“.²⁰⁴

Треба напоменути да су у Покрајини постојала и села у којима су односи два народа остали пријатељски и након Брионског пленума и демонстрација 1968. године. Постојали су и бројни примери солидарности Албанаца са Србима над којима су вршени притисци за исељавање.²⁰⁵

Према подацима Српске православне цркве, у периоду од 1966. до 1971. године са Косова и Метохије се иселило око 35.000 Срба.²⁰⁶ На основу исказа у оквиру анкете које су спровеле Марина Благојевић и Ружа Петровић, сведочења која је објавио Милорад Ђоковић, и других коришћених извора, долазимо до закључка да су процеси угрожавања безбедности Срба и њиховог исељавања интензивирани током

---

²⁰² Б. Станковић, *Пут у суноврат. Гњилане 1944–1999*, стр. 143.

²⁰³ „Korení kontrarevolucije na Kosovu. Srpska imanja pojeftinjuju“, *Zum Reporter*, 805, 17. decembar 1981, str. 40.

²⁰⁴ Р. Петровић, Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985 – 1986. године*, стр. 131.

²⁰⁵ „Korení kontrarevolucije na Kosovu. Srpska imanja pojeftinjuju“, *Zum Reporter*, 805, 17. decembar 1981, str. 40.

²⁰⁶ *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, стр. 42.

седамдесетих година.²⁰⁷ Ипак, важно је напоменути да су поменути процеси започети у крајем педесетих година, а интензивирани 1966. године.

Партијски и државни органи у Покрајини су од самог почетка располагали подацима о исељавању српског становништва и одласку српских и црногорских кадрова из Покрајине, али су крајем шездесетих година јавно негирали овај феномен на партијским форумима и тако омогућили несметан наставак тог процеса. Чланови ЦК СКС су почетком 1969. године добили информације да ситуација на Косову и Метохији „све напетнија“ и да су код Срба „повећане тежње и намере за бежањем и исељавањем са Космета“.²⁰⁸

Српски патријарх Герман је 1969. послао писмо Јосипу Броз у којем је навео да се српска црква и верници суочавају са терором и насиљем, који су се интензивирали у последњих годину дана. Патријарх је напоменуо да претходне жалбе Синода надлежним републичким органима и Савезном извршном већу нису наишле на адекватну реакцију, и да у последње време насиље „узима све теже облике“, наводећи да се ради о физичким нападима и наносењу тешких телесних повреда монасима и монахињама, скрнављењу надгробних споменика, уништавању усева и уништавању шума.²⁰⁹ Броз је упутио учтив одговор патријарху, изразио своје жаљење због поступака и поручио да ће „учинити све да се спрече изгреди и незаконити поступци“.²¹⁰ Међутим, на Осмој седници Председништва СКЈ 22. априла 1970. године, чија је посебна тачка била посвећена Косову, покренута су бројна питања везана за економско и културно јачање Покрајине и побољшање положаја Албанаца, док питање исељавања Срба и Црногораца није ни споменуто.²¹¹

Закључци Осме седнице Председништва СКЈ јасно одсликавају политику СКЈ у функцији слабљења Србије преко ситуације на Косову и Метохији. Док су се у Покрајини дешавали процеси исељавања Срба и Црногораца, албанског демографског бума и јачања национализма у Покрајинском комитету, југословенски комунистички

---

²⁰⁷ Према неким проценама, око 150.000 Срба се иселило са Косова и Метохије у периоду 1961 – 1981. Опширније видети: Р. Петровић, Марина Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985 – 1986. године*, стр. 136–140; А. Dragnich, S. Todorovich, *The Saga of Kosovo. Focus on Serbian-Albanian relations*, стр. 158; Stevan Pavlowitch, „St Guy’s and the Bastille“, *Косовски зборник – The Kosovo collection*, Сиднеј 1989, стр. 117; Изолда Хенри, *Прикривање геноцида на Косову*, Грачаница – Београд 2007, стр. 76.

²⁰⁸ Z. Vuković, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma*, стр. 272.

²⁰⁹ Душан Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2007, стр. 359, 360.

²¹⁰ Исто, стр. 360.

²¹¹ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Председништво, III/144, Стенографске белешке са Осме седнице Председништва Савеза комуниста Југославије одржане 22. априла 1970. године у Београду, стр. 80 – 110.

врх свесно је појачавао ове процесе. У Закључцима се у суперлативима говорило о постојећој ситуацији у Покрајини. Иако је од 1968. године број српских ђака на Косову, услед исељавања, почео да се смањује, у Закључцима се и даље инсистирало на „побољшавању националне структуре запослених“, у виду повећања удела Албанаца. Постојећим демографским и политичким процесима на Косову и Метохији, југословенски врх настојао је да обезбеди јаку економску основу, па је као највећи приоритет истицано улагање југословенског и српског новца у покрајински буџет у Приштини, којим је располагала Скадарско-ђаковичка група албанских комуниста.²¹²

Без обзира на то што је одлазак Срба и Црногораца са Косова и Метохије до краја шездесетих година постао очигледан проблем, републички и савезни органи одбијали су да га јавно констатују, чиме је отварање ове теме у наредном периоду остало у статусу „закулисне теорије српских националиста“. Бројна писма о исељавању и жалбе због „егзодуса“ Срба и Црногораца са Косова и Метохије стизала су на адресу Јосипа Броза, пошто су аутори ових писама били свесни да је Броз имао могућност да једним наступом у јавности ово питање наметне као приоритетно савезним, републичким и покрајинским властима. Њихова надања остала су узалудна. Броз је пажљивим прећуткивањем овог проблема и спречавањем да он постане тема партијских пленума, дао одлучујући допринос његовој ескалацији током седамдесетих година.

Милош Мацура заступао је став да су миграције Срба с Косова и Метохије у социјалистичкој Југославији представљале један од непосредних циљева албанског сецесионистичког програма на Косову и Метохији. Према њему, миграције су биле оствариване кроз „разуђени систем дискриминације“, који је несметано функционисао услед политичког односа снага у Покрајини и држави.²¹³ Некадашњи начелник савезног СУП-а Војин Лукић закључио је да за исељавање Срба са Косова и Метохије огромну одговорност носе српски кадрови из Републике и Федерације који су бројне жалбе

---

²¹² Готово цео текст је био састављен од фраза о обавезама Србије и Федерације да повећају обим финансијске подршке Косову. Навешћемо само неке од њих: „Косову је неопходна шира подршка и помоћ Србије и Федерације“ (стр. 5), „Очекује се да ће СР Србија у следећем периоду обезбедити већу подршку и помоћ Косову“ (стр. 7), „У Србији и федерацији да се размотри питања ослобођења појединих врста доприноса и пореза у односу на радне организације и становништво Косова“ (стр. 7), „По требно је да се о стране Србије и федерације, као и других република пружи већа подршка напорима Косова у подизању сопствених кадрова“ (стр. 8), „Председништво СКЈ подвлачи да је потребно веће ангажовање свих чинилаца из федерације, Србије и других република који могу утицати на решавање проблема развоја Косова“ (стр. 10). Опширније видети: АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Председништво, III/144, Стенографске белешке са Осме седнице Председништва Савеза комуниста Југославије одржане 22. априла 1970. године у Београду. Закључци Председништва СКЈ о актуелним, друштвеним, економским и политичким питањима развоја Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово.

²¹³ Miloš Macura, „Premoderne migracije u savremenom jugoslovenskom društvu“, u *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić, Sarajevo 1990, str. 467, 468.

Срба са Косова и Метохије игнорисали или „хладно прослеђивали Приштини“, чиме су продужавали агонију српског становништва: „Политички врхови републике и Федерације су годинама знали за растући број исељених, у ствари протераних нешиптарских становника са Косова, али су и то толерисали. У таквој ситуацији тешко је веровати да су за ту трагедију на Косову главни и једини кривци Фадиљ Хоџа, Вели Дева, Бакали и неки други шиптарски руководиоци Косова, како се изгледа сада жели да прикаже“.²¹⁴ Историчари Бранко Петрановић и Момчило Зечевић истакли су и „пасивну улогу“ руководства Црне Горе, које је такође прећуткивало и игнорисало проблем притисака на неалбанског становништво у Покрајини.²¹⁵

Војин Лукић је сматрао да Фадиљ Хоџа и Вели Дева сносе највећу одговорност за радикализацију закључака Брионског пленума и развијање кампање која је довела до масовног исељавања Срба: „Они су додуше навукли на себе много грехова и срамоте што су продужили и развијали кампању из 1966. године и тако објективно наши у друштву оних који су се борили за фашисоидну идеју велике, национално чисте Албаније“.²¹⁶

Процес национално и безбедносно мотивисаног исељавања Срба са Косова и Метохије започет је 1958. године, када је дошло до појачане и координисане активности албанских националистичких организација по овом питању. Извештаји Епархије Рашко-призренске и органа Секретаријата унутрашњих послова у наредном периоду указивали су да је безбедност Срба и Црногораца на Косову и Метохији угрожена, и да су учестали физички напади, случајеви силовања, пљачке, отимање имовине, паљевине имања, застрашивања и претње имали за циљ исељавање Срба са Косова и Метохије. После Брионског пленума, ова појава је интензивирана, а партијски органи у Покрајини су раније извештаје о исељавању Срба и Црногораца означили за „антиалбанско деловање Удбе“. Школске 1968/1969. године први пут после Другог светског рата смањило се број српских ученика основних и средњих школа на Косову и Метохији. Покушаји појединих српских руководиоца, укључујући Петра Стамболића, Станоја Аксића и Павла Јовићевића, као и патријарха српског Германа да Јосипу Броз ускрену пажњу на овај проблем нису дали резултате. Броз је јачао положај албанских националиста у Савезу комуниста Југославије. Савезу комуниста Србије и Савезу

---

²¹⁴ V. Lukić, *Sećanja i saznanja*, str. 219, 220.

²¹⁵ B. Petranović, M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, str. 323, 324.

²¹⁶ V. Lukić, *Sećanja i saznanja*, str. 220.

комуниста Косова, што је, уз укидање републичких ингеренција на територији аутономних покрајина, додатно отежало положај Срба и Црногораца на Косову.

4. Од тероризма до дисидентства – субверзивна и антидржавна делатност на Косову и Метохији

Гушењем Дреничке побуне и ликвидацијом групе Шабана Полуже у фебруару 1945. године терористичка делатност на Косову и Метохији није нестала. У наредним годинама неколико хиљада Албанаца наставило је да се бори против нове југословенске власти у склопу различитих терористичких групација. Главни ослонац за ову делатност била је подршка локалног албанског становништва, које је по потреби сакривало балисте, обезбеђивало им храну и обавештавало их о кретању југословенске војске. Према проценама безбедносних служби, у сваком албанском селу кроз које су пролазили, балисти су имали барем неколико јатака.²¹⁷ Већина јатака била је у родбинским или пријатељским везама са одметницима, а готово сви су били непријатељски расположени према новим властима на Косову и Метохији.

Према извештају британског амбасадора у Београду Ралфа Стивенсона од 29. марта 1945. године, Немци су на Косово и Метохију падобранима избацили значајан број албанских агената са задатком да наставе да воде рат против југословенске војске.²¹⁸ Шумовити и планински предели Косова представљали су погодан терен за балистичку послератну делатност. Главна упоришта терористичких група налазила су у Дреници, где је, након ликвидације Шабана Полуже, вођа балиста постао Азиз Желивода, затим у Гњиланском и Приштинском срезу, где су деловале балистичке групе предвођене Ајетом Гергуријем, Авдиљом Дуром и Ризом Гогом, као и Качанички срез, у којем су били активни балисти које је предводио Дин Хоџа.²¹⁹

Према подацима Одељења за заштиту народа, у току 1945. године убијен је 261 албански одметник, а југословенским полицијским и војним органима предало се њих 1.847. У наредном периоду, од почетка 1946. до краја 1948. године у сукобима са полицијом и војском убијено је још 397 припадника албанских паравојних и националистичких организација, а предало се 683. Укупно је у прве четири године након ослобођења на Косову и Метохији убијено 658 терориста и ухапшено 2.530.²²⁰ У

---

²¹⁷ АС, фонд БИА, III-121, Анализа шиптарске националне мањине од стране МУП-а Урошевац, 20. март 1956.

²¹⁸ AQSH, Dokumenta të ardhur nga bibliotekat dhe arkivat e huaja, fondi 1510/1, Ministria e Punëve të Jashtme Britanike, v. 1945, d. 119, Telegram i Stevenson, Beograd, dërguar Ministrisë së Jashtme të Anglisë mbi gjendjen në kufirin shqiptaro-jugosllav. Kosova e Metohia administrohen nga Komiteti Nacionalçlirimtar.

²¹⁹ Р. Видачић, *Обрачун са балистима 1944–1952*, стр. 96.

²²⁰ АС, Фонд БИА, III-135, Срески комитети у Призрену, Ораховцу и Сувој Реци, Урошевцу и Приштини – спискови одметника, стр. 13.

овај број нису урачунати јатаци, балисти који нису откривени и они који су успели да побегну за Албанију, тако да можемо закључити да је у непријатељској делатности на Косову и Метохији у првим послератним годинама учествовало неколико хиљада људи. Методе југословенских власти у борби против балиста, безбедносне службе су делиле у две групе – војничке акције и „удбовски рад“. У току 1945. године највећи терет борбе против терористичке активности на Косову и Метохији подносиле су јединице Југословенске армије, које су биле задужене за „чишћење терена“ и војно сламање одметника. У каснијем периоду, војне акције биле су комбиноване са делатношћу безбедносних служби, које су развиле мрежу доушника и агената унутар балистичких редова и на тај начин изнутра слабиле непријатеља. Југословенске војне јединице које су тражиле одметнике најчешће су биле предвођене официрима Озне.

Већина балиста била су лица која су починила злочине и учествовала у терору над цивилним становништвом у току рата, те су се након ослобођења, у страху од казне, одметнула у шуму и наставила борбу против нових власти. Одметништво је представљало и одређену врсту традиције код албанског становништва. Са сличним проблемом на простору Косова и Метохије суочавале су се власти Османског царства, Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Након Другог светског рата, балистичка делатност била је присутна и у Албанији, нарочито у њеним северним крајевима, али у мањој мери него на Косову и Метохији. По подацима до којих је дошло југословенско посланство у Тирани, у Албанији је током 1945. године било активно око 650 одметника, од којих је 400 деловало организовано у групама, а остали, претежно војни дезертери, појединачно су се скривали од власти. Највеће групе балиста у Албанији предводили су Мухарем Барјактар, који је деловао у префектури Кукс и Марк Ђон, чија група је дејствовала Скадарској префектури.²²¹ У граничном појасу Југославије и Албаније деловала је одметничка група састављена од бивших припадника Југословенске војске у отаџбини и балиста, услед чега је Александар Ранковић 1946. године предлагао Кочију Дзодзеу заједничку и координисану акцију против ове групе.²²²

У току августа 1946. године дошло је до састанка између Мухарема Барјактара и Ука Садика, руководиоца јаке балистичке групе на простору Грачаничког среза и

---

²²¹ О ратној и послератној делатности Мухарема Барјактара видети: ДАМСП, ПА, 1945–Албанија, ф. 1, д. 11, Прилог о раду албанске демократске владе, 28. октобар 1945; А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе*, стр. 86, 87.

²²² АQSH, Fondi Komiteti Qëndror i Partisë së punës të shqipërisë, Partia komuniste Jugosllave, v. 1946, d. 20, Ushtarake dhe të sigurimit të shtetit, shkëmbyer gjatë vitit 1946 miis ran kovicit dhe Koci Xoxes, 4. IV 1946.

блиског сарадника Цафера Деве. Састанак је одржан у албанској области Хас, у близини југословенско-албанске границе. Барјактар и Садик постигли су споразум да заједничким снагама нападну Кукес, а затим Скадар и Тирану, и да након протеривања комуниста из Албаније, нападну Косово.²²³ Снага и бројност балистичких група у току 1946. године ипак нису биле довољне да би се спровео овај амбициозни план.

Огроман утицај сукоба са Источним блоком на безбедносно стање у Аутономној косовско-метохијској области огледао се и у томе што су сви албански одметници и борци против југословенске власти, након четири године сакривања по шумама Косова и Метохије коначно добили савезника у виду Албаније. У периоду од 1945. до 1948. године, док се на челу ресора унутрашњих послова Албаније налазио Кочи Дзодзе, југословенске власти су повремено достављале спискове ратних злочинаца које су са Косова и Метохије пребегле у Албанију, након чега би их Тирана хапсила и изручивала Југославији.²²⁴

Након изласка Резолуције, Албанија је постала уточиште за све албанске одметнике из Југославије и главна база за организовање непријатељске делатности у Југославији. Енвер Хоџа је, према сведочењу његове жене Неџмије, правио разлику између балиста у Албанији, који су се „борили против комунизма“ и балиста на Косову, који су се „борили против српске и југословенске злочиначке власти“.²²⁵

4.1. Јужно Косово

Од свих делова Косова и Метохије, балистичка делатност била је најраспрострањенија у Неродмиском, Качаничком и Гњиланском срезу, где су се балистичке банде скривале у шумама Шар-планине, Жеговца и Скопске Црне Горе, одржавајући везу са одметницима из Кумановског и Тетовског среза. Командант вулнетара из времена окупације Зајнулахи Авдиљ, познатији као Авдиљ Дура, предводио је балисте у овом делу Косова.

Дура је након ослобођења наставио да као одметник води борбу против Југославије, да би се 2. јануара 1945. године предао новим властима. Уместо служења затворске казне, он је упућен у Седму косовско-метохијску бригаду Југословенске

---

²²³ АС, фонд БИА, II-106, л. 76.

²²⁴ Овакве случајеве је на судском процесу Кочид Дзодзеу 1949. године Тужилаштво користило као „доказе“ да је Кочи Дзодзе заправо све време био „југословенски шпијун“. Опширније видети: *Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave 1945-1948. Dokumente*, str. 578–581.

²²⁵ N. Ноха, *Kosova e lirë*, str. 57, 58.

армије, која је у то време незванично важила за „уточиште балиста“.²²⁶ Овакву репутацију бригада је стекла због огромног броја бивших припадника квислиншких формација који су кроз њу прошли, и на тај начин избегавали процесуирање због почињених злочина током рата. Припадници Седме косовско-метохијске бригаде су након демобилизације у јуну 1945. године пуштени кућама. Многи од ових лица су то искористила да наставе са балистичком делатношћу. Међу њима је био и Дура, који је убрзо ухапшен и послат у затвор у Урошевцу. Међутим, 2. новембра исте године Авдиљ Дура је, заједно са двадесет и пет албанских затвореника, организовао масовно бекство из затвора и након тога се, као вођа терористичке групе, четири године успешно скривао од југословенске полиције, чинећи повремене саботаже и убиства.²²⁷

Други терориста који је представљао безбедносну претњу од 1945. до 1949. године био је Хаџи Алија Риза (познат и као „Риза Гога“), по занимању кафеџија, а током рата председник комитета Друге призренске лиге за Урошевачки срез. Риза је током окупације починио бројне злочине, а 1943. године учествовао је у стрељању педесет Срба у Урошевцу. Скоро пет година од ослобођења Косова и Метохије, Риза Гога се као одметник скривао од југословенских органа гоњења.

У месецима након гушења устанка Шабана Полуже, Риза Гога је заједно са Хамдијом Јашаревићем водио групу од преко 30 балиста на територији Неродмиља и Урошевца. Иако због насилног и агресивног понашања, група није уживала велики углед код локалних Албанаца, многи сељаци су јој из страха помагали и обезбеђивали је храном.²²⁸ Након што је Јашаревић отишао у Грчку, Гога је ступио у контакт са Дин Хоџом, истакнутим балистом из Качаничког среза. Балистичка група Дин Хоџе је у марту 1945. године убила командира партизанске страже у Качанику, а потом и председника Месног народног одбора Качаника јер је сарађивао са новим властима.²²⁹

Након бежања Авдиљ Дуре из затвора у новембру 1945. године, водеће балистичке групе на терену Косова су једно време биле обједињене под тројним вођством Риза Гоге, Авдиља Дуре и Дина Хоџе. У фебруару 1946. године дошло је до окршаја између поменуте групе и југословенске војске на планини Кукуљици поред Урошевца. У размени ватре убијено је седам припадника Југословенске армије, међу

---

²²⁶ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 58.

²²⁷ Исто, стр. 59.

²²⁸ АС, фонд БИА, V-10, Реферат о балистичким бандама од ослобођења до сада, на терену среза Неродимског, л. 29.

²²⁹ АС, фонд БИА, V-10, Списак акција које је банда извела од ослобођења до данас по годинама, 1948, стр. 7.

којима и три официра, док је осам рањено. С друге стране, убијено је троје балиста, уз непознат број рањених.²³⁰ Месец дана касније, 27. марта 1946. године, на планини Жеговац између Гњиланског и Грачаничког среза дошло је до новог окршаја између балиста предвођених Ризом Гогом, Ахметом Ајдинијем и Исуфом Хајдаром. У овој пуцњави је страдао један заставник КНОЈ-а и двоје балиста.²³¹

Разбијање балистичких комитета у градовима и политика амнестије предатих одметника довели су, уз изузетно јаку зиму 1946/1947. године, до масовне предаје припадника балистичких формација. У децембру 1946. године предала се читава група Ахмета Ајдина коју је чинило осам одметника, а у јануару 1947. године још неколико појединаца из група Дин Хоџе, Авдиља Дуре и Риза Гоге које су почеле да се осипају и губе борбене капацитете. До фебруара 1947. године група Авдиљ Дуре сведена је на свега три члана, услед чега се определила за предају.

Међутим, уместо процесуирања три одметника, начелник окружног одељења Удбе за Урошевац склопио је договор са Авдиљ Дуром да његова група привремено остане на слободи како би уништила балистичку групу Суљ Отље у Кумановском срезу, након чега би Дура био процесуиран уз блажу затворску казну. Дура није извршио овај задатак, већ је договор са Удбом и пуштање на слободу искористио да настави са одметничким деловањем. Приликом покушаја његовог новог хапшења у близини Штрпца, убијен је један полицајац, а Дурина група успела је да се извуче из обруча и пребаци на терен Македоније, где се ослањала на јатаке међу албанским сељацима.

Погрешна процена Управе државне безбедности у Урошевцу продужила је деловање ове терористичке групе за годину и по дана. Ипак, њени борбени капацитети били су знатно смањени, тако да, након неуспешног покушаја пребацивања у Грчку 1947. године, она није представљала већу безбедносну претњу. У току 1948. године Дурина група није извршила ниједну акцију на територији Косова.²³²

Сукоб са Информбироом 1948. године, као и одметање појединих високих функционера АКМО, који су се ставили у службу Сигурмију, довели су до повећања ангажмана југословенских безбедносних и полицијски органа на простору Косова и

---

²³⁰ АС, фонд БИА, V-10, Списак свих сукоба са одметницима – балистима и наши губици до данас, л. 8

²³¹ АС, фонд БИА, V-10, л. 32. Реферат о балистичким бандама од ослобођења до сада, на терену среза Неродимског.

²³² АС, фонд БИА, III-135, Срески комитети у Призрену, Ораховцу и Сувој Реци, Урошевцу и Приштини – спискови одметника; Списак убијених одметника у току 1949. г, л. 4.

Метохије. То је за последицу имало хватање и ликвидацију водећих одметника и ратних злочинаца. Служба безбедности је 28. јуна 1949. године у заседи у близини села Дура ликвидирала Авдуља Дуру, приликом његовог састанка са балистом из Скопља на којем је договарао бекство за Грчку.²³³

Риза Гога је ликвидиран 7. новембра 1949. године у окршају са органима Удбе на планини Жеговац. Заједно са њим убијени су Рамадан Бекташи и Садик Реџеџи, терористи из групе која је 1945. године побегла из затвора под вођством Авдиља Дуре.²³⁴ Из ове полицијске заседе успели су да се извуку некадашњи вођа вулнетара Сали Беба и командир жандармеријске станице Неза Бујан. Удба је била посебно мотивисана да ухвати Бебу и Бујана јер су обојица чинили злочине над партизанима у току окупације. Ова двојица балиста сакрили су се у село Рачак, у близини Штимља, где су имали поуздане јатаке, планирајући да у њему проведу зиму. Међутим, убрзо су откривени и ликвидирани од двојице официра Удбе. Село Рачак имало је дугу традицију јатаковања и сакривања одметника, а у њему се пре успешног бекства у Грчку, сакривао и бивши потпрефект Урошевачке потпрефектуре Исмаил Горани.²³⁵

Поред неколико хиљада албанских балиста, на простору Јужног Косова је до априла 1947. године деловао и одређен број српских четничких герилаца који су и после пораза у грађанском рату наставили борбу против КПЈ. У Урошевачком срезу као одметник је деловао Драго Поповић, који се у званичним документима Удбе водио као „четнички одметник“. Поповић, бивши жандарм Краљевине Југославије у току рата је деловао на тлу Војноокупационе територије Србије, да би се након завршетка рата вратио у Урошевачки срез и скривао од нове власти. Иако није забележено да је као одметник починио неки злочин, након што је ухваћен и предат суду, Поповић је осуђен на смрт. Ова пресуда, уз пресуде четничким командантима у Ибарском Колашину и Лапском срезу, указује на двоструке стандарде које је нова власт примењивала у процесуирању одметника, уз много строжи критеријум приликом суђења четничким борцима него што је примењивала у случају балиста.²³⁶

---

²³³ Р. Видачић, *Обрачун са балистима 1944-1952*, 93.

²³⁴ АС, Фонд БИА, III-135, Срески комитети у Призрену, Ораховцу и Сувој Реци, Урошевцу и Приштини – спискови одметника; Списак убијених одметника у току 1949. г, стр. 4.

²³⁵ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и иредентизма на Косову*, стр. 94, 95.

²³⁶ АС, фонд БИА, V-10, л. 174, Реферат о балистичким бандама од ослобођења до децембра 1945. на терену среза неродимског.

4.2. Грачанички срез

На територији Грачаничког среза прву већу балистичку групу предводио је Сали Калудра, који је учествовао у Дреничкој побуни. Убрзо након слома устанка Калудра је успео да пређе у Грчку, одакле је отишао у Турску. У наредном периоду, највећа балистичка група у Грачаничком срезу предвођена је Бахтиром Дубницом и имала је око 100 припадника. Група се кретала на теренима села Качикол, Лукаре, Мрамор, Девет Југовића и Бесиње, одакле је потицала већина њених чланова. Бахтир Дубница је уживао велики углед међу Албанцима Грачаничког среза, услед чега је имао редовне информације о кретањима Југословенске армије. Један од јатака његове групе био је Исен Љатифи, председник Месног народног одбора Коморане. Половином 1945. године дошло је до оружаног окршаја између балиста Грачаничког среза и Југословенске армије, у којем су балисти убили четири југословенска војника. Ипак, у септембру 1945. године Дубница је убијен приликом покушаја преласка у Грчку, а његова група је разбијена. Границу је успела да пређе група Адема Главице, која је у потом у Грчкој успоставила базу за даљу борбу против Југославије.²³⁷

Након ликвидације Дубнице, вођство над балистима Грачаничког среза преузео је Ајет Гергури, који је од стране Централног комитета организације Национал демократик Шиптар (НДШ) из Скопља постављен за руководиоца банди на Косову. Формиран је посебан штаб за Косово у који су, поред Гергурија, ушли Ђон Середи, Римлија Зарићи и Исмаил Драгуша. Балисти из косовских шума су са Централним комитетом НДШ у Скопљу одржавали курирску везу преко секретара СКОЈ-а у Великом Белаћевцу Рамадана Берише.²³⁸ Централни комитет НДШ у Скопљу био је у том периоду веза између такозване „Групе 2“ која је обухватала све балистичке снаге у Југославији и „Групе 1“ сачињену од балиста који су се привремено налазили у Грчкој. Планирано је да Група 2 у Југославији настави са окупљањем људства и одметничким деловањем док се Група 1 не врати на Косово заједно са америчком и британском војском.²³⁹ Балисти су из Грчке прелазили најчешће у Италију или у Турску, а одатле у западне земље.

Гергури је добио задатак да формира комитете НДШ на терену Косова, тако да су до априла 1946. године формиран комитети НДШ у Косову Пољу, Коморану,

---

²³⁷ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 5.

²³⁸ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 6.

²³⁹ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 63.

Сићевцу и другим селима Грачаничког среза, као и у појединим селима суседних срезова – Лапског, Вучитрнског и Гњиланског. Главни ослонац балистичких комитета били су месни органи власти, КПЈ и масовних организација. Пример повезаности нижих нивоа државних и партијских органа представља село Косово Поље, у којем су председник месног народног одбора и члан извршног комитета Народног фронта истовремено били чланови комитета Национал демократик Шиптар, док је оружје и муницију за балисте набављао командир милиције у том месту. У Коморанима је балистички комитет формиран у кући потпредседника месног народног одбора, а један од његових чланова био је истовремено секретар месног народног одбора Коморане и месног одбора Комунистичке партије у том селу.²⁴⁰

На планини Липовици поред Липљана од 23. до 25. јула 1946. године трајао је балистички конгрес на којем је учествовало око 40 активних чланова НДШ, представници балистичких банди са Косова и Метохије, као и цивили из околних села. На конгресу је откривен један агент Удбе, који је, по наређењу Гергурија, на лицу места убијен. Балисти су се договорили да се пребаце у Грчку и Турску, где би консолидовали редове и приступили наставку рата против Југославије. Међутим, на путу ка граници, балисте је код Призрена сачекала Југословенска армија, којој је њихов план претходно дојављен. У окршају је убијен велики број балиста, који нису очекивали напад, а њихова група је разбијена на мање делове. Ајет Гергури коначно је ухваћен 1947. године, након чега је осуђен на смрт и стрељан.²⁴¹

У Грачаничком срезу деловала је и балистичка група Шемси Мрамора, која је често улазила у војне окршаје са јединицама Југословенске армије и Народном милицијом, а имала је залеђину у власти, пошто су поједини њени чланови одржавали контакте са члановима Среског народног одбора Грачаничког среза. Ипак, комбинацијом војног и „удбовског“ рада, група је крајем 1946. године разбијена.²⁴² Сам град Приштина, иако центар албанске националистички орјентисане интелигенције, био је под чврстом контролом југословенских војних и безбедносних структура. Зато су Албанци у граду који су били склони наставку оружаног отпора према јединицама НОВЈ, попут Адема Главице, Бахтира Дубнице Сали Сићанија напустили Приштину убрзо по уласку југословенско-бугарских снага. У току 1945. године одметнуло се 55

---

²⁴⁰ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 7.

²⁴¹ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 7; Р. Видачић, *Обрачун са балистима 1944–1952*, стр. 95, 96.

²⁴² АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 8.

лица из града, од којих су већина били припадници фашистичког окупационог апарата умешани у ратне злочине за време окупације. У току 1946. године свега три лица, а 1947. године ниједно, што показује да је градско албанско становништво Приштине врло брзо увидело неефикасност балистичког начина борбе против Југославије.²⁴³

4.3. Дреница

Иако је Дреница након гушења устанка Шабана Полуже била под посебном присмотром безбедносних служби, степен непријатељства према југословенским властима био је изузетно јак. Неколико балистичких група и непријатељских организација наставило је деловање у овом крају и током наредних година. Најугицајнији одметник у Дреничком и Вучитрнском крају био је Азиз Желивода из истоименог села између Приштине и Вучитрна. Желивода је у току окупације био припадник жандармерије, а истицао се у борби против НОП-а. По завршетку рата, Желивода је наставио да као одметник води борбу против нових власти, да би неколико месеци по објављивању резолуције Информбироа успео да се пребаци у Албанију и постане сарадник албанске обавештајне службе.²⁴⁴

У наредним годинама Желивода је неколико пута прелазио у Југославију како би ширио шпијунску мрежу на територији Косова и Метохије. У овим диверзантским операцијама учествовао је заједно са Шабаном Хацијом, некадашњим командантом 7. косовско-метохијске бригаде НОВЈ. Желивода је уживао велико поверење албанских власти, а одржавао је посебно блиске односе са председником Владе Албаније Мехметом Шехуом.²⁴⁵ Једна од већих диверзија у организацији Азиза Желиводе било је паљење пољопривредног одбра у Глоговцу 1951. године, чиме је начињена материјална штета у вредности од два милиона динара.²⁴⁶

Главни ослонац балиста у Дреници били су органи месних и среских власти. Председник Среског народног одбора Србице Хилми Зарићи одржавао је везе са одметницима и пружао им логистичку подршку због чега је ухапшен, али је после неког времена успео да побегне из затвора и придружи се балистима. Ајдар Исуф

---

²⁴³ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 96.

²⁴⁴ АС, фонд БИА, III-121, Реферати о шиптарској националној мањини, Извештај Министарства унутрашњих послова Управи државне безбедности у Приштини по питању шиптарске националне мањине, 10. октобар 1952.

²⁴⁵ Мехмет Шеху је дужност председника Већа министара НР Албаније обављао од 1954. године до своје смрти 1981. године.

²⁴⁶ АС, фонд БИА, II-125, Емиграција у Албанији II, стр. 79.

предводио је групу око села Трстеника у подножју Чичавице, док је Ељмија Зарић руководио балистима из Глоговца.²⁴⁷

Важну улогу у ширењу непријатељске делатности у Дреници имао је Хамид Емин, звани „Доктор“, родом из Новог Пазара, који је био запослен као санитетски помоћник у СНО Србица. Емин је био повезан са централом Национал демократик Шиптар у Скопљу, одакле је 1945. године добио директиву да шири мрежу НДШ на терену Дренице и Клине. Након неколико месеци тајног непријатељског рада, Хамид Емин се 14. маја 1946. одметнуо и придружио балистима.²⁴⁸ Чак шеснаест мештана села Полуџа били су припадници локалне организације Национал Демократик Шиптар на челу са Мехмет Шабаном Кастратом. Група је дуго успевала да се одржи у илегалу, а откривена је тек 1950. године.²⁴⁹

У Вучитрнском срезу најопаснију балистичку групу водио је Осман Мустафа Буњак. Као наредник жандармерије у Вучитрну, Буњак се у току рата истицао у злочинима, а почетком децембра 1943. године ступио је у формацију Џафера Деве „Регимент Косова“, која је током децембра 1943. године у Пећи убила преко сто људи. Против југословенских и бугарских група борио се до самог повлачења немачке Групе армија Е, а после рата учествовао је у устанцима Адема Воце у Шаљи и Шабана Полуџе у Дреници. Буњакова балистичка група бројала је око 20 чланова и важила је за једну од најопаснијих на Косову. До пролећа 1947. године имала је десет окршаја са југословенским војним јединицама у којима је убила четрнаест војника и официра ЈА, а двадесет и троје ранила. Ова балистичка група организовала је и неколико атентата на Албанце чланове месних народних одбора у Вучитрнском срезу, који су били лојални новој Југославији. Након што је његова група десеткована у борбама и потерама југословенских снага, Осман Буњак се 1947. године предао властима.²⁵⁰

4.4. Метохија

Услед структуре терена који се састојао од равнице и стрмих планина са суровим условима за живот, балистичка делатност била је мање изражена у

---

²⁴⁷ АС, фонд БИА, V-106, Балистичке банде, јатаци и комитети после Другог светског рата – Грачаница и Подујево, л. 67.

²⁴⁸ АС, фонд БИА, V-106, Балистичке банде, јатаци и комитети после Другог светског рата – Грачаница и Подујево, л. 68.

²⁴⁹ АС, фонд БИА, III-121, Реферати о националним мањинама, Извештај: Националан мањина и ИБ земље.

²⁵⁰ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 69; Р. Видачић, *Обрачун са балистима 1944–1952*, стр. 82.

метохијским срезовима. Пећки префект Цеват-бег Беголи, који је за време окупације био један од највећих заговорника прогона Срба, након ослобођења се скривао са групом од двадесет одметника на обронцима Проклетија. У ноћи између 19. и 20. децембра 1945. године један батаљон 4. косовско-метохијске бригаде у сарадњи са двојицом припадника Озне открио је ову групу на планини Жлеб, између Пећи и Рожаја, након чега је Беголи ухапшен.²⁵¹ У првим послератним месецима, на простору око села Ругове у Пећком срезу била је активна група под командом Жук Хаџије, припадника вулнетара за време окупације, који се због почињених злочина одметнуо у шуму након ослобођења и наставио борбу против југословенске војске. Другу већу групу у Пећком срезу предводио је Хаџи Зека Ибрај. На делу планине Проклетије изнад села Дечане скривала се балистичка група предвођена Деми Али Пожаријем, која је бројала око педесет припадника.²⁵²

Водећи одметник на простору Прекорупља био је Ук Садик, један од сарадника Шабана Полује за време Дреничке побуне.²⁵³ Садикова банда вршила је терор и убијала је активисте месних органа власти на простору Малишева, док средином фебруара 1947. године није разбијена, након чега је Ук Садик ухапшен.²⁵⁴

Крајем 1945. године откривена је прва тајна балистичка организација са седиштем у Призрену. На њеном челу налазио се Халим Спахија, претходно председник Среског народног одбора у Призрену, који се са тог положаја повукао и преселио у албански град Куке, одакле је управљао тајном организацијом и ширио њену мрежу. На челу балистичког комитета у Ораховцу и Подримском срезу налазио се Кајтаз Рамадани, који је током окупације био председник општине Ораховац. Према подацима Управе државне безбедности, Рамадани се док је био на том положају зближио са партизанским покретом, посебно Фадиљом Хоџом, због чега је након рата постављен за члана Среског народног одбора у Ораховцу и председника среског одбора Народног фронта. Поред Кајтаза Рамаданија у организацији је учествовао Рифат Краснићи, током окупације судија среског суда, а после ослобођења секретар Месног народног одбора у Мамуши.²⁵⁵

---

²⁵¹ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 76–78.

²⁵² АС, фонд БИА; V-106, Балистичке банде, јатаци и комитети после Другог светског рата – Грачаница и Подујево, л. 71, 72; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 78.

²⁵³ Ук Садик је био син Садика Раме, качачког вође са простора Прекорупља.

²⁵⁴ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 84, 85.

²⁵⁵ АС, фонд БИА, Државни апарат на КиМ током окупације и непосредно после Другог светског рата, л. 60, 61, Реферат о политичком стању у срезу од ослобођења до сада, с тр. 2, 3.

Планинска област Хас између Призрена, Ђаковице и Кукеша добила је посебну важност након избијања непријатељства између Албаније и Југославије 1948. године. Ипак, и пре тога, локални одметници су користили њене погодне услове за скривање од органа власти. Након више потера, органи безбедности су у октобру 1946. године у области Хас ликвидирали балистичке групе Алија Бокше и Хајдара Планаје.²⁵⁶

Током 1949. године из затвора у Србији побегло је четворо терориста са Косова и Метохије, међу којима и Ђазим Вуља из Ђаковице, један од организатора убиства Миладина Поповића у Приштини 1945. године.²⁵⁷ Вуља је побегао у Албанију и нашао заштиту у тамошњем режиму, у чему је Спасоје Ђаковић видео један од доказа да је Албанија била умешана у атентат на Миладина Поповића.²⁵⁸

4.5. Лапски срез

Шумовити крајеви Лапског среза на обронцима Копаоника пружали су доста могућности за одметничко деловање. Током јесени 1944. године Лапски срез се налазио на првој линији фронта, те су у њему масовно били присутни албански вулнетари који су имали задатак да штите повлачење Групе армије Е. Након повлачења Немаца, један део становништва је у страху од одмазде југословенско-бугарских снага побегао ка унутрашњости Косова и Метохије. Управо у Подујеву је и избила побуна Шабана Полује, чије група се одатле пребацила у Дреницу, а на том приликом јој се придружио и један део Албанаца из Подујева. Највећу банду у овом срезу предводио је Ук Ахмети из села Палатне, која се скривала на обронцима Копаоника, уз административну линију између Лапског и Куршумлијског среза. Ахметијева група бројала је 30 припадника, а разбијена је крајем 1947. године. На терену Лапског среза деловале су групе Музлије Садрије из Думоша и Џеме Селима из Орлана, који се почетком 1945. године одметнуо из Друге косовско-метохијске бригаде.²⁵⁹

Лапски срез је био једини срез на простору Косова и Метохије који је након рата имао организовану четничку герилску акцију. Ослањајући се на шумовите обронке Копаоника, четници су у овом срезу међу српским становништвом створили разгранату мрежу подршке, укључујући и позадинске организације. Четници су имали доста јатака, од којих су неки вршили и функције општинске власти попут Будимира

²⁵⁶ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 108, 109.

²⁵⁷ АС, фонд БИА, III-135, Срески комитети у Призрену, Ораховцу и Сувој Реци, Урошевцу и Приштини – спискови одметника; Списак убијених одметника у току 1949. г, л. 3.

²⁵⁸ S. Đaković, *Fadilj Hodža i Enver Hodža – sličnosti i razlike*, str. 194, 195.

²⁵⁹ АС, фонд БИА; V-106, Балистичке банде, јатаци и комитети после Другог светског рата – Грачаница и Подујево, л. 15–17.

Радуловића, председника општинског одбора у Подујеву. Међу српским сељацима који су живели у Подујеву, Орлану и околним селима организован је пропагандни рад чије су основне поруке биле да је „Тито Хрват и убица српског живља, за којим не треба да пође нико од пошгених Срба“, да је „Тито крив за убијање српског живља у Хрватској“ и да су са њим пошли „само издајници српског народа“. Ове поруке су се штампале на лецима који су се делили по селима Лапског среза.²⁶⁰

У току 1946. године четници из Лапског и Косаничког среза предвођени командантима Светозаром Перовићем и Радославом Вељковићем извршили су неколико непријатељских акција, укључујући и убиства истакнутих комуниста из ових крајева. Уочљиво је да су комунистичке власти предузимале много оштрије мере према ухваћеним четницима из Подујевског среза него према балистима, који су били знатно бројнији. Од 11 ухваћених четничких јатака у току 1945. године, чак 7 је осуђено на смрт, док је исти суд од 10 албанских јатака једног осудио на смрт, а остале на временске казне затвора. Четворица четничких јатака који су избегли смртну казну осуђени су на дуге казне затвора, двојица по двадесет година, а двојица на казне од по осам и четири године затвора. С друге стране, у осталим срезовима најстрожа казна за балистичке јатаке није прелазила осам година затвора.²⁶¹

Разлика је приметна и у третирању ухваћених одметника. Од 15 ухваћених четника у Лапском срезу након рата, шесторо је убијено, седморо осуђено на временске казне, а двоје пуштено на слободу. С друге стране, од 30 ухваћених балиста из групе Ука Ахмета, убијено је шест, на затворске казне осуђено је пет, док је чак осамнаест балиста пуштено на слободу, након евентуално краћег боравка у притвору. Бољи третман од четника имале су и групе Деме Селима и Музлије Садрије, које су биле активне у истом срезу. Када се у целини сагледа однос комунистичких власти према три балистичке и једној четничкој групи у Лапском срезу, долазимо до закључка да су судови код ухваћених балиста много чешће примењивали амнестију и пуштање на слободу након краћег задржавања у притвору (код 58% ухваћених одметника), него што су то чинили након заробљавања четника (свега 13% ухваћених). Смртна казна је

---

²⁶⁰ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 40–42.

²⁶¹ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 31.

примењена код 40% ухваћених четника и 23% ухваћених балиста, а на затворске казне осуђено је 47% четника и 19% балиста.²⁶²

Табела 29. Однос безбедносних органа Лапског среза према заробљеним четницима и заробљеним балистима из група Ука Ахмета, Деме Селима и Музлије Садрије 1945–1948. године.

	Укупно ухваћених у Лапском срезу	Убијени		Осуђени на затворске казне		Пуштени на слободу	
		број	процент	број	процент	број	процент
Југословенска војска у отаџбини	15	6	40%	7	47%	2	13%
Балистичке групе	43	10	23%	8	19%	25	58%

На то да је код власти био присустан страх од антикомунистичке реакције српског становништва указује и „Списак непријатељских елемената и потенцијално опасних лица са терена среза Неродимског“, које су саставиле тамошње безбедносне службе. Иако је у овом срез балистичка делатност била изузетно јака, уз неколико стотина активних балиста који су се скривали у оближњим планинама Жеговцу, Карадаку и Шар-планини, на списку се налазило 100 лица, од чега 30 Срба и 70 Албанаца. Срби су били натпросечно заступљени на списку, ако се има у виду да су на попису 1948. године чинили око 27% становништва среза.²⁶³ У биографијама Албанаца са списка, углавном је навођено да су учествовали у фашистичком окупационом апарату, а неретко и да су организовали убиства током окупације. С друге стране, у описима лица српске националности најчешће је писало да „нису била активни током рата“, али су се нашли на списку јер је процењено да су „непријатељски настројени“ према новом режиму.²⁶⁴

Балистичка организација служила се пријатељским и родбинским везама њених чланова, као и незадовољством људи новом социјалистичком влашћу. Важну улогу у ширењу броја балистичких јатака имале су утицајне личности из реда сељака, „некомпромитовани“ сарадници окупатора током Другог светског рата и верски службеници који су имали ауторитет у народу. У неким местима, балистима су

²⁶² АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 17–24.

²⁶³ АС, фонд БИА, V-9, Балистички покрет, л. 34–39, Списак непријатељских елемената и сумњивих лица са терена среза Неродимског који се могу активирати у непријатељском раду.

²⁶⁴ АС, фонд БИА, V-9, Балистички покрет, л. 34–39, Списак непријатељских елемената и сумњивих лица са терена среза Неродимског који се могу активирати у непријатељском раду.

помагали и месни органи „Народне власти“, који су их обавештавали о кретању југословенских војних, полицијских и безбедносних органа. Дешавало се и да полицајци, односно командири милиције у селима снабдевају балисте оружјем, муницијом и потребним материјалима за боравак у шуми.

Како би убрзала осипање балистичких група, Управа државне безбедности је често прибегавала проглашењу амнестија, као и пуштању на слободу ухваћених одметника који су по закону могли бити осуђени на казне од једне до десет година затвора. На терену Урошевачког, Гњиланског и Качаничког среза укупно је 101 балиста пуштен на слободу након завршетка истраге, док је 68 одметника предато суду и осуђено за различита кривична дела. Највећи број међу њима је осуђен на затворске казне, које би углавном износиле између једне и пет година затвора, док је петоро ухапшених осуђено на смртну казну.²⁶⁵ Анализирајући социјалну структуру заробљених одметника, Управа државне безбедности дошла је до закључка да је највећи број балиста припадао „средњим сељацима“ (106), затим сиромашним сељацима (95) и богатим сељацима (45), уз 12 радника, 5 трговаца и 4 интелектуалца. Ови подаци иду у прилог томе да су политички и национални фактор имали важнију улогу у појави одметништва на Косову и Метохији након Другог светског рата него економски фактор, односно тежак материјални положај становништва на овом простору.

Када је реч о социјалној структури балистичких јатака, ту је учешће средњестојећих сељака (75) и богатих сељака (39) било још веће у односу на сиромашне сељаке (31). По националном саставу сви јатаци били су Албанци. Власти су настојале да строжим кажњавањем јатака смање ову појаву, рачунајући на страх сељака од затворских казни. Зато су неки јатаци добијали казне и од по осам година затвора, неретко пролазећи много горе од самих одметника којима су помагали.

4.6. Диверзантске акције и шпијунажа

Током педесетих година главни безбедносни изазов на Косову и Метохији представљала је диверзантска и шпијунска делатност албанске обавештајне службе Сигурими, као и деловање албанских националистичких организација, чији припадници су неретко заузимали функције у партијском и државном апарату. Док је балистичка делатност током четрдесетих година била најраспрострањенија у

---

²⁶⁵ АС, фонд БИА, V-10, л. 27, Реферат о балистичким бандама од ослобођења до сада, на терену среза Неродимског.

шумовитим и брдовитим пределима око Косовске котлине, центар новог типа непријатељског деловања, заснованог на инфилтрирању у институције система био је срез Ђаковица. Ђаковичком срезу припадао је највећи део границе између Косова и Метохије и Албаније, а из неких села у срезу се без већег напора могло пешке доћи до државне границе. Из овог среза долазили су најугицајнији албански руководиоци у Савезу комуниста – Фадиљ Хоџа и Мехмет Хоџа, као и натпросечно велики број угицајних функционера у руководећим органима АКМО – Исмет Шаћири, Џавид Нимани, Вели Дева, Имер Пуља, Џевдет Хамза... Из Ђаковичког среза су потицали и најугицајнији информбироовски емигранти, који су у току 1948. и 1949. године прешли на страну Енвера Хоџе и пребегли у Албанију – Џафер Вокши, Шабан Хација, Шабан Зејнели и Сутки Хоџа. Ова лица била су носиоци непријатељске и диверзантске делатности према Југославији током педесетих година. Други срез који је имао важну улогу у албанској шпијунској делатности био је Шарпланински срез, са центром у Призрену.

Велики број становника Ђаковичког и Шарпланинског среза имао је родбину са друге стране границе, те су села у овим срезевима представљала уточишта за албанске диверзанте након упада у Југославију. Највеће диверзантско упориште било је село Јуник, недалеко од границе, у којем је, према тврдњама ондашњег начелника СУП-а Ђаковице Јова Бајата, око деведесет лица знало за долазак диверзаната из Албаније.²⁶⁶ Почетком педесетих година по селима Косова и Метохије растуране су велике количине пропагандног материјала из Албаније и са Запада. Ипак, југословенски безбедносни органи су закључили да овај материјал није имао великог угицаја на политичко расположење албанских сељака, пошто је већина њих била неписмена.²⁶⁷

У готово свим пограничним селима са албанске стране границе Сигурими је имао неколико агената које је користио за обавештајну делатност према Југославији. Удба је покушавала да врбује нека од ових лица да као двоструки агенти раде за њене интересе, међутим, по сведочењу Јова Бајата, углавном се на крају испостављало да су ова лица „искрено радила за Албанску обавештајну службу“, а да су везу са Удбом користила само како би лакше прелазила у Југославију и извршавала задатке.²⁶⁸ Најистакнутији сарадници Удбе који су својим деловањем наносили огромну штету

²⁶⁶ АС, фонд Б-2, к. 22, Извршни комитет ЦК СКС, материјали о брионском пленуму, део први, Изјава Јове Бајата, радника РСУП-а СР Србије, на захтев републичког СУП-а, Београд 9. септембар 1966.

²⁶⁷ АС, фонд БИА, III-121, Извештај Удбе Приштина, 16. март 1956.

²⁶⁸ АС, фонд Б-2, к. 22, Извршни комитет ЦК СКС, материјали о брионском пленуму, део први, Изјава Јове Бајата, радника РСУП-а СР Србије, на захтев републичког СУП-а, Београд 9. септембар 1966.

југословенском безбедносном систему били су локални исламски поглавари – шех Хасан, шех Мухедин и шех Рема. Они су током педесетих година уживали поверење код органа Управе државне безбедности, што су користили за непријатељски рад против Југославије. Док су Удбу углавном снабдевали погрешним информацијама, активно су помагали диверзантске акције из Албаније, али и из иностранства.

Карактеристичан пример оваквог деловања шехова био је случај Хајредина Вучитрне, албанског емигранта, који је од стране америчке обавештајне службе падобраном убачен на територију северне Албаније 1950. године. Вучитрна је одатле прешао у Југославију где је ступио у везу са шехом Муједином. Удба је, по сазнању да је Вучитрна на Косову и Метохији, наредила његово хапшење. Тада су шехови, који су већ успоставили контакте са Вучитрном, са Удбом издејствовали споразум по којем ће Вучитрна постати југословенски агент.²⁶⁹ Након годину дана обуке, Удба је Хајредина Вучитрну послала у Италију, а преко југословенске амбасаде у Риму му је обезбедила редовну плату у износу од 3.000 лира. Међутим, одмах по доласку у Рим, Вучитрна је све открио Џаферу Деви, који је тада предводио косовскометохијске Албанце у емиграцији у Италији. Вучитрна је Деви доставио опширан материјал о политичком стању на Косову и Метохији, који су претходно сачинили шех Муједин и шех Хасан.²⁷⁰

Посебан безбедносни проблем за Југославију након 1948. године представљало је одметање командира станица Народне милиције на Косову и Метохији. Ради се претежно о Албанцима из северне Албаније, који су крајем 1943. године постали борци Малесијског НОП одреда. Након ослобођења, Фадиљ Хоџа је ова лица распоредио на високе функције у Народној милицији: Шабан Хаџија постао је начелник Народне милиције у АКМО, Шабан Зејнели и Али Мета капетани Народне милиције, Фадиљ Исени, Зек Адеми, Мон Чолаку, Хаџи Вокши и Ђемаил Хоџа поручници Народне милиције, Сутки Хоџа командант милиције у Драгашу, а Шефхет Мета повереник за унутрашње послове у Драгашком срезу. Поменута лица су у месецима након изласка Резолуције ИБ-а емигрирала у Албанију и ставила се у функцију Албанске обавештајне службе.²⁷¹ У наредном периоду, бивши официри Народне милиције су користили знања стечена у Југославији за шпијунску и диверзантску делатност Албаније на Косову и Метохији.

---

²⁶⁹ Bashmir Xhemaј, *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*, Prishtinë 2019, str. 82, 83.

²⁷⁰ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Izjava oficira Udbe Petra Čukića u vezi prizrensko-đakovičke istrage iz 1955–1956. godine, 24. septembar 1966; Ljiljana Bulatović, *Prizrenski proces*, str. 114.

²⁷¹ АС, фонд БИА, II-125, ИБ емиграција у Албанији II; Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 129.

Југословенска полиција и граничари имали су задатак да спречавају сваки покушај бекства из Југославије у Албанију, јер је процена била да свако бекство значи и новог диверзанта, пошто је већину емиграната албанска служба касније слала у диверзантске акције на тлу Косова и Метохије. Југословенске безбедносне службе су током педесетих година уочавале да албанске националистичке групе и албанска обавештајна служба сарађују са појединцима из власти Аутономне косовско-метохијској области. То показује случај Нухије Шабана, неквалификованог учитеља из села Љубижде код Призрена, који је активно радио за албанску обавештајну службу растурајући пропагандни материјал из Албаније на Косову и Метохији. Након што је откривен од стране Удбе, учитељ је ухапшен, избачен из Партије и отпуштен са посла. Међутим, по изласку из затвора, Нухија Шабан је поново добио посао учитеља у Грачаничком срезу, а ускоро је и поново примљен у Партију, у којој је постао члан Општинског комитета. После извесног времена Обласни народноослободилачки одбор га је послао у Шарпланински срез да као учитељ ради у једном селу у близини границе са Албанијом, што је код служби безбедности подстакло сумњу у намере Обласног одбора.²⁷²

Учитељи из Шарпланинског среза Пренд Мердита и Азиз Сулејмани осуђени су на затворску казну од четири године због шпијунирања у корист албанске обавештајне службе, растурања пропагандног материјала и формирања непријатељских организација на терену среза. Након издржане казне, Мердита и Сулејмани поново су постављени за учитеље у истом срезу.²⁷³ Обласни народни одбор је интервенисао и за враћање на посао учитеља Рахмона Љатифија, који је два пута хапшен као припадник организације „Национал демократик Шиптар“ и као присталица ИБ-а. Љатифи је касније, уживајући политичку заштиту као члан Савеза комуниста, заузео место директора школе у Пропаштици. Овакви случајеви указују да су делови владајуће структуре у Аутономној косовско-метохијској области пружали подршку припадницима националистичких организација и сарадницима Албанске обавештајне службе.

Начелник СУП-а у Ђаковици периоду 1949–1956. године Јово Бајат неретко је истицао да је Ђаковица била највећи националистички и иредентистички центар у Југославији, а од овога става није одустао ни након Брионског пленума, приликом

---

²⁷² АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, стр. 17.

²⁷³ АС, фонд БИА, III-136, Стање шиптарског просветног кадра на терену АКМО-а, стр. 20.

испитивања од стране комисије ИК ЦК СКС, која је утврђивала његову „политичку одговорност“. Према његовим речима, на граници између Ђаковичког среза и Албаније од 1949. до 1955. године водио се „мали рат“, а албански диверзанти имали су подршку неких људи из власти Ђаковичког среза. Председник сељачке радничке задруге и члан Среског комитета у Ђаковици, Авдула Салија, који је у овом срезу важио за једног од најповерљивијих људи Џевдета Хамзе, након резолуције ИБ-а побегао је у Албанију и у наредном периоду предводио шпијунско-диверзантске акције Албанске обавештајне службе. Салија је одређен број људи из Ђаковичког среза убедио да постану део албанске обавештајне мреже, а приликом једног од упада 1949. године извршио је убиство комесара чете КНОЈ-а у Јунику и председника Сељачке радничке задруге у Дреновцу.²⁷⁴ Иако је, након 1955. године долазило до смањивања диверзантске активности, она није у потпуности престала. У току 1961. и 1963. године на територији општине Косовска Митровица забележени су диверзантски упади из Албаније.²⁷⁵

4.7. Националистичке организације

Оружане формације које су се скривале по шумама Косова и Метохије и повремено организовале непријатељске акције, одржавале су везу са тајним националистичким организацијама Албанаца, чији је циљ био припајање Косова и Метохије Албанији. Поред руководилаца фашистичког апарата током окупације, водеће личности ових организација били су просветни радници и интелектуалци који су 1941. године из Албаније дошли на Косову и Метохију. Ова лица су након ослобођења задржана у просветном систему и државном апарату. У раду националистичких организација учествовали су и трговци, занатлије и богати сељаци.²⁷⁶

Најмасовнија албанска националистичка организација у Југославији била је „Национал демократик Шиптар“ (алб. Organizata Nacional Demokratike Shqiptare – Албанска национална демократска организација, скраћено НДШ), коју су у јануару 1945. године основали учитељи из Скопља Азем Моран и Хасан Биљал. Језгро чланства НДШ чинила је албанска интелигенција у Скопљу и другим градовима Југославије, претежно запослена у школству, а убрзо је организација почела да се омасовљава учлањивањем припадника државног апарата и повезивањем са одметницима у шумама.

²⁷⁴ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 127.

²⁷⁵ АС, фонд Б-2, к. 23, ИК ЦК СКС – Документација у вези Четвртог пленума ЦК СКС други део, Материјали о политичкој одговорности бивших радника државне безбедности на Косову Чеде Мијовића, Вуја Војводића, Јове Бајата и буде Гајића, Јово Бајат, стр. 4.

²⁷⁶ АС, фонд БИА, III-121, Испостава СУП-а Урошевац, Анализа шиптарске националне мањине.

НДШ је у првим послератним годинама покушавала да се наметне као кровна политичка организација свих албанских националиста у Југославији, формално надређена и свим балистичким групама на Косову и Метохији.

Делатност НДШ на простору Косова и Метохије ширили су гимназијски професори Имер Бериша и Ђон Серечи. Бериша је рођен у католичкој породици у Скадру, а као ватрени заговорник фашистичке идеологије, 1941. године је постављен за професора у гимназији у Приштини. Након капитулације Италије постао је истакнути припадник Друге призренске лиге, који је руководио хватањем Боре Вукмировића и Рамиза Садику у Ђаковици, а након ослобођења 1944. године, Немци су му поверили задатак да организује побуну против југословенских власти. Сматра се да је имао великог удела у планирању Дреничке побуне 1945. године.²⁷⁷ Ђон Серечи је после ослобођења 1944. године радио као професор гимназије у Приштини.

Учвршћивање веза између НДШ и одметничких банди на Косову и Метохије извршено је на великом балистичком конгресу на планини Липовици 23 – 25. јула 1946. године. Планирано је да Имер Бериша руководи конгресом. Међутим, на путу до Липовице, Бериша је ухваћен и убијен од стране Удбе, тако да је Ђон Серечи на Липовачком конгресу преузео вођство над организацијом НДШ на терену АКМО.²⁷⁸ Серечи је као професор подстицао албанске ученике на нетрпељивост према Југославији, а неколицину ђака успео је да укључи у балистички комитет који је основао у Приштини. Иако је Серечи неометано радио у гимназији, ученици које је врбовао у своју организацију испољавали су такав ниво национализма да су углавном били избачени из школе.²⁷⁹

Серечи је 26. априла 1946. године напустио школу након што је добио изричито наређење из централне НДШ у Скопљу да се одметне и придружи балистима Ајета Гергурија који су се у то време скривали у Дреници. И након разбијања ове групе код Призрена, Серечи је наставио да оснива балистичке комитете у селима Неродимског, Каменичког и Прешевског среза. Серечи је успео да у своју организацију увуче и одређен број функционера КПЈ, међу којима и председника Среског народног одбора у Каменици, командира милиције у Каменици и неколико председника месних одбора, док је његов сарадник Хамди Бериша успео да у НДШ увуче неколико функционера

---

²⁷⁷ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 65, 107, 108.

²⁷⁸ Исто, 107–109.

²⁷⁹ АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 66.

Среског одбора у Качанику, секретара опуномоћства Удбе у Урошевцу и председнике месних одбора у Ђенерал Јанковићу и Догановићу.²⁸⁰

Током 1946. године НДШ је окупљала истакнуте вође оружаних банди са простора Косова како би се успоставила боља координација између саме организације и балистичких група по шумама.²⁸¹ Вође балистичких формација на састанку у Липовици стекле су и „формална звања“ у оквиру организације “Национал демократик Шиптар“. За заповедника свих формација изабран је балиста из Кумановског среза Суљ Отља, а за његовог заменика Дин Хоџа из Качаника, док су Риза Гога и Авдиљ Дура били команданти „батаљона“. Ђон Серечи је ухваћен 25. фебруара 1947. године.²⁸²

Почетком 1948. године група ђака албанске гимназије у Приштини под вођством професора Џахида Гафурија формирала је „Демократску националну омладинску организацију“, чији циљ је био обарање постојећег режима и припајање Косова и Метохије Албанији. Поред гимназијских, деловале су и студентске албанске организације. Многе од њих су носиле назив „Национал демократик Шиптар“, како би изразиле континуитет са првом масовном послератном националистичком организацијом Албанаца у Југославији.

На терену Глоговца и Коморана је 1949. године откривена тајна организација НДШ коју је водио албански држављанин и просветни радник Хамит Хоџа, а следеће 1950. године организација НДШ у Полуџи, предвођена Мехметом Шабаном Кастратом.²⁸³ Удба у Подујеву је 1953. године открила организацију НДШ, која је бројала петнаест чланова, углавном просветних радника и богатих сељака. Циљ Подујевског НДШ био је окупљање што већег броја Албанаца и припреме за устанак против Југославије, уз ослонац на помоћ Американаца и Британаца.²⁸⁴ Службеник из Приштине Јакуп Гера формирао је 1951. године националистичку групу, која је имала и свој печат са заставом фашистичке Краљевине Албаније.²⁸⁵ У Урошевцу је крајем 1954. године формирана омладинска националистичка организација, којом је из Минхена

---

²⁸⁰ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 103.

²⁸¹ АС, фонд БИА, V-10, 33, Реферат о балистичким бандама од ослобођења до сада, на терену среза Неродимског.

²⁸² АС, фонд БИА, V-106, Банде, комитети и јатаци после ослобођења на терену среза Грачаничког, л. 66.

²⁸³ АС, фонд БИА, III-121, Анализа: Национална мањина и ИБ земље.

²⁸⁴ АС, фонд БИА, III-121, Извештај о извршеној анализи по питању националне мањине на терену Подујевског среза, стр. 6, 7.

²⁸⁵ АС, фонд БИА, III-121, Анализа у вези националних мањина на терену града Приштине. Националне мањине и западне земље, 22. март 1956, стр. 2.

управљао Реџ Цакли. Четири припадника ове групе су ухапшена у марту 1956. године.²⁸⁶

Безбедносни органи су 1956. године у Приштини ухапсили четворочлану групу албанских националиста, међу којима је, према извештају приштинске Удбе, најзагриженији био млади књижевник Адем Демаћи (1936–2018).²⁸⁷ Током 1956. године откривена је организација НДШ у Приштини, коју су предводили студент медицине Реџеп Љафгари и службеник издавачког предузећа „Мустафа Бакија“²⁸⁸ Нусрет Навакази. Седамнаест чланова ове организације је ухапшено.²⁸⁹ Исте године, у Урошевачком срезу откривене су две националистичке групе које су позивале Албанце на „удруживање у циљу припајања Албанији свих крајева у којима је живела албанска национална мањина“.²⁹⁰

У току 1957. године учестала је била појава слања претећих писама албанским функционерима у власти, уз оптужбу да према Албанцима воде денационализаторску политику. То је била последица јавног иступања Енвера Хоџе, који је те године оптужио југословенске власти да према Албанцима воде денационализаторску политику. Исте године, Удба је разбила националистичку групу у Урошевцу, коју је чинило седамнаест људи, углавном просветних радника, уз мањи број занатлија и трговаца.²⁹¹

У току 1958. године, безбедносни органи су регистровали значајно погоршање безбедносне ситуације у Области, које се истовремено испољавало на различитим пољима. Слање претећих писама албанским функционерима који су означени као сувише лојални социјалистичкој Југославији је интензивирано. Први пут се појавио проблем масовног притиска на насељеничку популацију која је опстала на Косову и Метохији и након кампање спречавања повратка 1945–1948. године. Појачана је пропаганда из Албаније, као и из албанских емигрантских центара на Западу. Деловање Енвер Хоџине Албаније и националистичке емиграције на Западу је у великој мери

---

²⁸⁶ АС, фонд БИА, III-121, Активност унутрашње реакције из редова шиптарске националне мањине, стр. 2.

²⁸⁷ АС, фонд БИА, III-121, Активност унутрашње реакције из редова шиптарске националне мањине, стр. 2.

²⁸⁸ Мустафа Бакија (1920–1944) је био борац Народноослободилачке борбе и народни херој Југославије.

²⁸⁹ АС, фонд БИА, III-121, Анализа националних мањина на терену града Приштине.

²⁹⁰ АС, фонд БИА, III-121, Анализа шиптарске националне мањине, Урошевац, 1956.

²⁹¹ АС, фонд БИА, III-121, Активност унутрашње реакције из редова шиптарске националне мањине, стр. 3.

било синхронизовано и заснивало се на истим оптужбама на рачун Југославије.²⁹² Неџмије Хоџа је у својим мемоарима истакла да је Енвер Хоџа по питању Косова одлучио да превазиђе идеолошку искључивост и успостави сарадњу са антикомунистичком албанском емиграцијом у циљу општенационалних албанских интереса.²⁹³

Најупорнији у непријатељској делатности био је књижевник Адем Демаћи. Он је у новембру 1958. године поново ухапшен јер се ангажовао на придобијању људи у Приштини за идеју Велике Албаније. Са тим циљем, Демаћи је разговарао са око 50 људи. Демаћи није крио свој ангажман и истражним органима је 1958. године отворено и до детаља изнео своје циљеве и досадашњу делатност:

„У присуству мојих школских другова и неких других познаника и пријатеља говорио сам о томе да би најкорисније било за сређивање прилика на Балкану да се Космет припоји Албанији. Сматрао сам да се ово питање може решити путем плебисцита или путем рата. О овом питању говорио сам чешће, а нарочито после говора Енвера Хоџе. Родила се идеја код мене да радим на стварању илегалне организације која би била формирана по руском такозваном чворном систему“.

Демаћи је признао и да је радио на слању претећих анонимних писама „сумњивим“ албанским функционерима, као и да је говорио о потреби вршења атентата на поједине руководиоце и то „ради ефекта“.²⁹⁴ Демаћијево сведочење указује да су националисти вршили перманентан притисак на албанске државне функционере и руководиоце да не одустају од националистичког курса. Један од организатора демонстрација 1968. године Адил Пирева је као главну мету националистичких демонстрација навео „српско-југословенске вазале“ међу Албанцима и албанским функционерима у Покрајини.²⁹⁵

Као и бројни други албански интелектуалци на Косову и Метохији, Демаћи је исказивао дивљење према албанском диктатору Енверу Хоџи и комунистичкој идеологији коју је промовисала Партија рада Албаније. У сарадњи са Албанском обавештајном службом, Демаћи је 1963. године организовао велику националистичку групу „Револуционарни покрет за уједињење Албанаца“. Организација је бројала око

²⁹² АС, фонд БИА, III-121, Активност унутрашње реакције из редова шиптарске националне мањине, стр. 3, 4.

²⁹³ N. Ноџа, *Kosova e lirë*, стр. 57, 58.

²⁹⁴ АС, фонд БИА, III-121, Активност унутрашње реакције из редова шиптарске националне мањине, стр. 4.

²⁹⁵ A. Pireva, *Demonstrat e para per Kosoven republike (1968)*. *Kujtime*, стр. 274, 275.

400 лица, међу којима и тридесет и пет чланова Савеза комуниста, а основни задатак је била „борба за национално ослобођење Албанаца“ и њихово уједињење са Албанијом. Група је откривена 1964. године, а Демаћи је, као вишеструки преступник, овога пута осуђен на петнаест година затвора.²⁹⁶ Од око 400 чланова организације, суђено је њих 49. Припадници Револуционарног покрета који нису ухапшени, наставили су са непријатељским деловањем. Исте године када је организација откривена, а Демаћи ухапшен, чланови забрањеног „Револуционарног покрета“ формирали су нову организацију, прогласивши Демаћија за њеног почасног председника. Ова група је 1967. године донела одлуку да се интензивније ангажује, а 1968. године организовала је иредентистичке демонстрације у Приштини, Гњилану, Урошевцу и Подујеву.²⁹⁷

У склопу општег подстицања албанског национализма и сепаратизма од стране Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију после 1966. године, правосудни органи контактирали су Демаћија са циљем да га ослободе из затвора. Предложили су му да напише изјаву у којој би навео да је невин и да је доказе и суђење против њега „монтирала Удба“. Међутим, Демаћи је одговорио да у поступку против њега ништа није било монтирано и да је све наведено у оптужници било тачно. Као услов да потпише изјаву којом би изашао из затвора, Демаћи је навео да покрајинске власти јавно у штампи објаве да је Адем Демаћи био у праву када се залагао за припајање Косова Албанији.²⁹⁸ Пошто покрајинско руководство на ово ипак није могло да пристане, Демаћи је практично својом вољом остао у затвору. Неуспео покушај ослобађања Адема Демаћија илуструје колико су покрајински органи власти после Брионског пленума били ангажовани на јачању албанског национализма и сепаратизма на Косову и Метохији.

Почетком шездесетих година у Приштини откривена је тајна националистичка организација коју је предводио асистент на Катедри за етнологију Филозофског факултета у Приштини Кадри Халими. На испитивању је један од окривљених изјавио да су за њихов рад знали председник Општине Приштина Рамадан Вранићи и заменик Окружног јавног тужиоца Хасан Крузеију. Иследник са испитивања је проследио записник Окружном тужилаштву, тако да је Крузеију сазнао за исказ и обавестио Вранићија, након чега су обојица отишла код Фадила Хоџе и рекли му да их је

---

²⁹⁶ „Korení kontrarevolucije na Kosovu. Srpska imanja pojeftinjuju“, *Zum Reporter*, 805, 17. decembar 1981, str. 37; *Косово и Метохија. Век важних догађаја 1912–2012*, стр. 129.

²⁹⁷ А. Pireva, *Demonstrat e para per Kosoven republike (1968)*. *Kujtime*, str. 274, 275, 278.

²⁹⁸ Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, стр. 224.

ухапшени лажно оптужио. У наредним годинама Вранићи и Круезију су остварили напредак у каријери.²⁹⁹

4.8. Албанска емиграција

Почетком педесетих година Управа државне безбедности констатовала је да на Западу постоји бројна и јака албанска емиграција, предвођена лицима која су се повукла са Групом армија Е 1944. године, као и балистима који су у наредним годинама успевали да илегално пређу у Грчку. Албанска емиграција са Запада је својим рођацима и пријатељима слала писма, билтене, исечке из штампе и пропагандни материјал, настојећи да учврсти своју политичку позицију на Косову и Метохији. Безбедносни органи су кроз контролу поште настојали да заплене овај материјал и не дозволе да он дође до лица на Косову и Метохији.³⁰⁰ Бајруш Ђакљи, вођа банде која се 1947. године пребацила у Грчку, настанио се у Минхену, где је формирао балистички комитет. Ђакљијев комитет био је посебно активан средином педесетих година, када је организовао кампању против исељавања Албанаца са Косова у Турску.³⁰¹

Водећи албански квислинг Џафер Дева у том периоду био је настањен у Америци, одакле је помогао призренском учитељу Митхату Вранићију, који је 1960. године емигрирао из Југославије, да се настани у САД. Група албанских емиграната у САД, предвођена Џафером Девом и Митхатом Вранићијем су 1962. године формирали националистичку организацију „Призренска лига“.³⁰² Према доступним изворима, организација је формирана у сарадњи са ЦИА.³⁰³ Основни циљ треће „Призренске лиге“ био је исти као и претходне две организације са истим именом – стварање Велике Албаније. У Америци је шездесетих година редовно излазио часопис „Призренска лига“, а организација је имала огранке у Канади и западноевропским државама, у којима је одржавала контакте са хрватском усташком емиграцијом., Организација је одржавала контакте са више западних обавештајних служби, док је од самог почетка

---

²⁹⁹ Исто, стр. 194.

³⁰⁰ АС, фонд БИА, III-121, Извештај о извршеној анализи по питању националне мањине на терену Подујевског среза, стр. 7, 8; АС, фонд БИА, III-121, Анализа у вези националних мањина на терену града Приштине. Националне мањине и западне земље, 22. март 1956.

³⁰¹ АС, фонд БИА, III-121, Анализа шиптарске националне мањине, Урошевац, 1956, стр. 4.

³⁰² У литератури се за ову организацију користи и назив „Трећа Призренска лига“, односно „Друга Призренска лига у егзилу“. У Америци су албански емигранти већ 1946. године основали организацију под називом „Призренска лига“, али она није оставила дубљега трага и убрзо је престала са радом. Видети: Михаило Марковић, *Оспоравања и ангажовања*, Београд 1994, стр. 373.

³⁰³ Roman LeIjak, *Sam protiv njih*, Maribor 1990, str. 34; B. Xhemaj, *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*, str. 64; Ђ. Борозан, *Велика Албанија: поријекло – идеје – пракса*, стр. 369.

деловања тесно сарађивала са ЦИА.³⁰⁴ У Канади је 1956. године настала организација „Слободно Косово“ („Kosova e Lirë“), која као главни циљ деловања није навела „Велику Албанију“, већ „етнички чисто Косово“.³⁰⁵

Везивно ткиво између ЦИА и албанске националистичке емиграције почетком педесетих година био је Дестан Бериша, амерички држављанин, рођен у селу Билуша поред Призрена, који се за време рата борио у саставу квислиншких формација. Бериша је још током 1950. и 1951. године, по задатку ЦИА ширио америчку шпијунску мрежу на Косову и у Албанији, регрутујући у том циљу албанске националисте и антикомунисте.³⁰⁶ ЦИА је од бивших бораца „Легалитета“ и „Бали комбетара“ 1950. године формирала „Компанију 4.000“, војну јединицу састављену од албанских емиграната, који су обучавани за специјалне операције у америчким војним базама у Немачкој.³⁰⁷ План рушења режима Енвера Хоџе није успео, али су чврсте везе америчке и британске обавештајне службе са албанском екстремном емиграцијом задржане.

ЦИА је 1954. године ипак окончала сарадњу са Беришом, пошто је закључено да није ментално способан да постане амерички држављанин. Отежавајућа околност за њега била је што је био нешколован. Ипак, Бериша је америчко држављанство стекао кроз sluжење у Америчкој војсци.³⁰⁸ Дестан Бериша је 1962. године био један од оснивача „Призренске лиге“ у емиграцији, након чега је одлазио у Југославију како би учврстио везе ове емигрантске организације и албанских националиста на Косову и Метохији. Бериша је ухапшен приликом посете Југославији у августу 1967. године. За његов случај заинтересовао се републикански конгресмен из Масачусетса Силвио Конте, који је тим поводом контактирао југословенског амбасадора у Вашингтону Богдана Црнобрњу. Конте је овај случај изнео пред вишим званичницима у Стејт Департменту, а ускоро је за ослобађање Берише интервенисао и амерички амбасадор у

---

³⁰⁴ R. Leļak, *Sam protiv njih*, str. 34; Петар Ристановић, *Косовско питање 1974–1979*, Београд 2019, стр. 149; Бојан Ђокић, „Косово и Метохија у Другој и Трећој Југославији: од Бујанске конференције до једнострано проглашене независности“, *Наука и евроинтеграције: зборник радова са научног скупа* (Пале, 22. до 24. мај 2015), књ. 10, том 1, Источно Сарајево 2016, стр. 109.

³⁰⁵ R. Leļak, *Sam protiv njih*, str. 35.

³⁰⁶ B. Xhemaj, *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*, str. 84–88.

³⁰⁷ R. Leļak, *Sam protiv njih*, str. 35; B. Xhemaj, *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*, 55–59.

³⁰⁸ Записник ЦИА о случају Дестана Берише, 21. мај 1968.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/BERISHA%20DESTAN%200140.pdf> (Приступљено 13. 10. 2019)

Београду Берк Елбрик.³⁰⁹ Бериша је 21. јануара, након седамнаест месеци проведених у затвору, пуштен на слободу, након чега се вратио у Сједињене америчке државе.³¹⁰

Највећи центри албанске емиграције у Европи током шездесетих година налазили су се у Француској, Италији, Белгији, Западној Немачкој и Турској.³¹¹ Поверљиви извештај из Југославије Министарству спољних послова Албаније од 16. септембра 1967. године сведочи о везама Западне Немачке са албанском екстремном емиграцијом. Према овом документу, вођа „Призренске лиге у егзилу“ Џафер Дева намеравао је да оснује „Комитет косовске иредентистичке омладине“, који би имао центар у Западној Немачкој, где би уживао „пуну подршку обавештајних служби ове земље“.³¹²

У Турској се налазио председник Владе Краљевине Албаније под немачким покровитељством Реџеп Митровица, а са албанском екстремном емиграцијом у Турској сарађивао је Ђазим Гојани, један од осуђених приликом Призренско-ђаковичке истраге 1956. године.³¹³ Албанске емигрантске организације у Паризу водили су Осман Дреница, Незир Спахију и Шалија Шаћири, који је 1960. године емигрирао најпре у Италију, а потом у САД. Емигрантски центар у Паризу имао је посебну важност због одржавања директних контаката са Албанском обавештајном службом, чији су агенти били Шалија Шаћири и његов брат Реџеп Шаћири.³¹⁴ У Паризу је излазио емигрантски лист „Отпор Албанаца“, који је у јануару 1969. године обележио педесетогодишњицу оснивања Косовског комитета уз давање подршке албанским иредентистичким демонстрацијама.³¹⁵

Најутицајнији албански емигрант у Белгији био је некадашњи секретар Фашистичке партије Албаније у Призренској префектури за време Другог светског рата Тахир Зајми. Зајми је био у сродству са комунистичким функционером Цавидом Ниманијем, а уједно је био и стриц Газменда Зајмија, професора на Правном факултету

³⁰⁹ Записник ЦИА по питању оптужбе за шпијунажу против Дестана Берише, 16. јануар 1968. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/BERISHA.%20DESTAN_0123.pdf (Приступљено 13. 10. 2019); В. Xhemaj, *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*, str. 160, 161.

³¹⁰ В. Xhemaj, *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*, str. 167.

³¹¹ R. Leļjak, *Sam protiv njih*, str. 35.

³¹² AQSH, f. 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 16. IX 1967, n.a. 31.

³¹³ АК, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Izjava oficira Udbe Petra Ćukića u vezi Prizrensko-đakovičke istrage iz 1955–1956. године, 24. septembar 1966, str. 2.

³¹⁴ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 8, Шифровани телеграм амбасаде СФРЈ из Брисела, 26. август 1969.

³¹⁵ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д.3 Белешка ДСИП-а о активностима албанске емиграције у иностранству 5. марта 1969. године.

у Приштини и каснијег ректора Универзитета у Приштини. Тахир Зајми је организовао курсеве за екстремне албанске емигранте у Белгији, а 1965. године је у Бриселу објавио књигу „Друга призренска лига“.³¹⁶

Важну улогу у албанској емиграцији у Белгији имали су Абаз Ермени, који је водио огранак „Бали комбетара“ у овој земљи, као и Ведут Кабаши, Иса Булан и Хазим Булан.³¹⁷ Албанска емиграција је у Бриселу 1968. године подигла споменик Скендербегу, а овом догађају је, поред бројних припадника екстремне албанске емиграције, присуствовала и једна фолклорна група из Приштине.³¹⁸

Бројну албанску емиграцију у Риму углавном су чинили припадници Фашистичке партије Албаније и главни руководиоци „Краљевине Албаније“ 1939–1943. године, предвођени ратним министром просвете Ернестом Количијем. У Риму је било и седиште емигрантске организације „Бали комбетар“, која је имала огранке и у Турској, Француској, Немачкој, Британији, Канади и САД.³¹⁹ Бали комбетар је посвећивао посебну пажњу албанској средњошколској омладини, студентима и интелигенцији на Косову.³²⁰ У оквиру ове организације деловао је и „Савез Косова“, установљен 1949. године. Савез Косова је био ангажован на суптилним методама увлачења што већег броја албанских националиста у државне структуре, ССРНЈ, Савез комуниста, ЈНА, просветне и здравствене установе на Косову и Метохији.³²¹

Иако су албански емигранти за време рата углавном припадали фашистичким организацијама, и у мањој мери покрету „Легалитет“, који је био лојалан краљу Ахмеду Зогуу и његовом сину Леки Зогуу, већина њих је током шездесетих година прихватила тесну сарадњу са Албанском обавештајном службом „Сигурими“. Главно везивно ткиво ове сарадње између идеолошки супротстављених табора било је Косово, пошто је на овој теми долазило до подударња интереса Енвер Хојине Албаније и националистичких емигрантских организација. Тако су се за Велику Албанију

---

³¹⁶ V. Milanović, *Univerzitet u Prištini u mreži velikobanske strategije*, str. 114. M. Šćepanović, „Egzodus kosovskih Srba i Crnogoraca 1878–1888“, u *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, str. 143; Милутин Фолић, „Окупациони систем и колаборација на Косову и Метохији 1941–1945.“, у *Други светски рат – 50 година касније I*, ур. Владо Стругар, Подгорица 1997, стр. 572.

³¹⁷ „Koreni kontrarevolucije na Kosovu. Srpska imanja pojeftinuju“, *Zum Reporter*, 805, 17. decembar 1981, str. 37.

³¹⁸ „Koreni kontrarevolucije na Kosovu. Srpska imanja pojeftinuju“, *Zum Reporter*, 805, 17. decembar 1981, str. 38.

³¹⁹ Central Intelligence Group, Revised Constitution of Bali kombetar, 9. januar 1947.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R000200510010-6.pdf> (Приступљено 12. 12. 2019)

³²⁰ R. Leļjak, *Sam protiv njih*, str. 34.

³²¹ Исто, стр. 35.

истовремено залагале екстремне организације албанске емиграције попут „Призренске лиге“ и „Бали комбетара“, као и различите марксистичко-лењинистичке организације уверене у исправност идеолошког курса Енвера Хоџе.³²²

Националистичка емиграција током шездесетих година почиње да увиђа значај формирања територијалне аутономије на Косову и Метохији, као и све веће благонаклоности Брозове власти према албанским интересима у Југославији. Проницљивији албански националисти постепено су престали да као циљ свог деловања наводе стварање „етничке Албаније“, Албаније у границама „четири вилајета“ или обнову албанске границе из 1941. године. Уместо тога, оријентисали су се на аутономију Косова и Метохије у којој су почели да виде шансу за формирање албанске државности у Југославији. На великом скупу албанске емиграције у Паризу 16. августа 1969. године, на којем су учествовали представници различитих националистичких организација, закључено је да уместо контрапродуктивног изношења предлога за стварањем „Велике Албаније“, који је означен као неостварив у датом моменту, косовски Албанци треба да се преоријентишу на захтев за стварањем албанске републике у СФРЈ.³²³ „Савез Косова“ је на конгресу у Чикагу као свој главни циљ навео претварање САП Косова у „Републику Косово“.³²⁴

На повезивање албанске националистичке емиграције са органима власти на Косову и Метохији указује и поверљиви извештај Албанског министарства спољних послова од 17. априла 1967. године: „Челници „Призренске лиге“ са посебним интересовањем прате развој ситуације на Косову. Они се надају да ће подстицањем превирања приморати југословенску владу да Косову да што више аутономије. Поред тога, они желе да успоставе тајне контакте са утицајним комунистима на Косову, са којима желе да координирају даље акције у будућности, што ће, сматрају, довести до „сецесије од Југославије“, Лидери "Призренске лиге", сматрају да се само на овај начин може остварити унија између Косова и Албаније. Исти лидери тврде да су се пре два месеца у том циљу у Риму срели са Фадилџом Хоџом и Вели Девом, као и још двојицом

---

³²² Михаило Марковић, *Оспоравања и ангажовања*, стр. 373.

³²³ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 8 Шифровани телеграм амбасаде СФРЈ у Бриселу Државном секретаријату за иностране послове, 26. август 1969.

³²⁴ R. Leĳak, *Sam protiv njih*, str. 35.

кадрова који су са Косова отишли у Белгију. Имена друга два кадра нису нам позната³²⁵.

У периоду од завршетка Другог светског рата до уставних промена 1968. и 1969. године извршен је преображај субверзивне и сецесионистичке делатности на Косову и Метохији. На почетку овог раздобља, албански националисти нису се мирили са обновом југословенске државе и успостављањем власти Комунистичке партије Југославије. Ратни злочинци и квислинзи из времена окупације одметнули су се у шуме и започели су герилски рат против нове власти. До почетка педесетих година, југословенски органи безбедности успели су да искорене балистичку делатност. Нови проблем за југословенску државу представљала је диверзантска и шпијунска делатност Албанске обавештајне службе, у којој је страдало неколико десетина југословенских граничара, а одређен број државних, партијских и безбедносних руководиоца врбован од стране Албаније.

Током педесетих година је дошло до корените промене непријатељског деловања на Косову и Метохији. Првобитне великоалбанске организације, међу којима је најзначајнија била НДШ, имале су изражену антикомунистичку црту, ишчекујући војну интервенцију западних земаља, која би срушила комунистичке режиме у Албанији и Југославији. У другој половини педесетих и почетком шездесетих година појављују се нови нараштаји албанске интелигенције у Области који су своја патриотска осећања исказивали кроз дивљење Енверу Хоџи и његовој политици. Најпознатији међу њима, књижевник Адем Демаћи, промовисао је коришћење екстремних метода у циљу остваривања Велике Албаније.

Крајем педесетих година албанским руководиоцима и функционерима на Косову и Метохији упућивана су претећа писма од стране националиста, а широм Области први пут после рата појавио се проблем етнички мотивисаног насиља над српском популацијом у циљу њеног исељавања са простора Косова и Метохије. За то време, одвијао се процес стапања све бројније албанске националистичке интелигенције и албанске политичко-партијске елите под неприкосновеном контролом Фадила Хоџе, која је и у претходном периоду политички заташкавала националистичке испаде интелигенције.

---

³²⁵ AQSH, f. 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 17. IV 1967, njësia arkivore 11.

Након Брионског пленума 1966. године удружено деловање ова два чиниоца дошло је до изражаја у пуном капацитету. Савез комуниста на Косову и Метохији извршио је рехабилитацију албанске терористичке и иредентистичке делатности у послератном периоду. Ослобађање албанских шпијуна и починиоца кривичних дела вршено је уз оправдање да су дела за која су били оптужени или осуђени заправо представљала „намешпаљке Удбе“. Нова политичка реалност на Косову и Метохији дошла је до изражаја 27. новембра 1968. године, када су хиљаде албанских студената и ученика у Приштини, заједно са њиховим професорима скандирали „Хоћемо Републику“ и „Тито–Фадил“, улазећи у сукоб са полицијом и начинивши огромну материјалну штету у граду. Вољом југословенског и покрајинског партијског врха, демонстрације су заташкане, а отварање јавне дебате о грешкама покрајинског партијског руководства је спречено. Организатори демонстрација из редова албанске интелигенције заштићени су од стране партије и задржани на руководећим функцијама у просветном систему Косова и Метохије. У новом политичком поретку у Покрајини великоалбанске организације, диверзантски упади и остале методе антидржавне делатности из педесетих година изгубиле су на значају, пошто су албански национализам и сепаратизам постали саставни део политичке агенде Савеза комуниста Косова, уз снажну подршку Јосипа Броза таквој политици.

Закључак

Окупација Југославије 1941. године широм је отворила врата за спровођење великоалбанских планова на Косову и Метохији. Након уласка немачких и италијанских трупа на простор Јужне Србије започети су масовни злочини и погром српског становништва, тако да се неколико десетина хиљада Срба са Косова и Метохије нашло у избеглиштву. Комунистичка партија Југославије је током целог рата настојала да привуче албанско становништво у партизански покрет отпора фашизму, али су ови покушаји имали мало успеха. Приликом почетка операције за ослобођење Косова и Метохије у јесен 1944. године снаге Народноослободилачке војске Југославије на том простору нису успеле да створе ниједну слободну територију. Упркос томе, Политбиро Комунистичке партије Југославије разматрао је опцију припајања Косова и Метохије Албанији. Као главни аргумент против таквог чина чланови Политбироа нису наводили интегритет Србије и Југославије, већ „међународне околности“, које нису ишле у прилог промени предратне југословенско-албанске границе.

Према расположивим изворима, идеја да се на Косову и Метохији формира територијална аутономија први пут је споменута током боравка чланова Политбироа КПЈ на Вису 1944. године. Јосип Броз, Едвард Кардељ и Владимир Бакарић су ову опцију споменули као својеврсну „компензацију“ Албанцима уколико Косово и Метохија не буду припојени Албанији. Посебан статус Косова и Метохије у новој Југославији наговештен је формирањем засебног одељења Озне за Косово и Метохију, које је било одвојено од одељења Озне за Србију. Оваква политика потврђена је на јесен 1944. године, када је КПЈ формирала Антифашистичко веће народног ослобођења Србије и надлежност највишег органа власти Србије практично свела на територију Краљевине Србије из 19. века. Најважнија мера након уласка КПЈ на територију Косова и Метохије била је општа амнестија припадника фашистичког државног апарата и квислиншких војних формација. Месни, општински и срески органи власти на Косову и Метохији су у првим месецима након ослобођења били у сличном саставу као и за време власти Друге Призренске лиге. Континуитет са фашистичким поретком био је изражен и на обласном нивоу, пошто су председник и потпредседник Председништва Народноослободилачког одбора Косова и Метохије 1944. и 1945. године били Мехмет Хоџа и Рифат Бериша, који су претходно обављали високе функције у окупационом апарату.

Оваква кадровска политика додатно је ослабила безбедносно стање на Косову и Метохији током балистичке побуне крајем 1944. и почетком 1945. године. Месни органи власти обавештавали су балисте о кретањима југословенских снага, а поједине локалне станице милиције снабдевале су балисте оружјем. Уточиште за одметнике и ратне злочинце у условима тешке зиме представљала је Седма косовскометохијска бригада, стационирана у Митровици. Команда ове бригаде спречавала је хапшење својих припадника осумњичених за ратне злочине, уз образложење да се „војници не могу дирати“.

Како би спровео наређење о мобилизацији становништва за Сремски фронт без отпора Албанаца, Оперативни штаб за Косово и Метохију на челу са Фадиљом Хоџом дозволио је да мобилизацију Албанаца самостално спроводе вође вулнетара из времена окупације Шабан Полужа и Адем Воца. На овај начин формирана је велика група од око 10.000 бораца, која је као део Седме косовскометохијске бригаде укључена у састав Народноослободилачке војске Југославије. Група предвођена Полужом је код Подујева одбила да настави пут за север, упутивши се ка Дреници са циљем дизања побуне. Командант Оперативног штаба за Косово и Метохију Фадиљ Хоџа тада није дозволио уништавање балиста док су се налазили у обручу југословенске војске и артиљерије. За гушење Дреничке побуне НОВЈ је ангажовала око 40.000 бораца, чиме су ослабљени њени капацитети на Сремском фронту у завршној фази рата.

Однос Комунистичке партије Југославије према Косову и Метохији није се заснивао на чињеницама о дешавањима на том простору од 1941. до 1945. године, него на догматским уверењима Партије формираним у међуратном периоду. Непуних месец дана након завођења Војне управе на Косову и Метохији због Дреничке побуне, врх КПЈ одлучио је да уведе Привремену забрану повратка протераних насељеника на Косово и Метохију. Тиме је започета трогодишња опструкција повратка српских избеглица, и ангажман КПЈ на одузимању имовине међуратних српских насељеника на Косову и Метохији. Поменута политика била је у супротности са Законом о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити за време окупације, усвојеном од стране Привремене скупштине ДФЈ 24. маја 1945. године. У настојању КПЈ да пронађе законско упориште за своју политику према косовскометохијским насељеницима, Привремена скупштина ДФЈ донела је Закон о ревизији аграрне реформе и колонизације Краљевине Југославије. Ускоро се испоставило да и према овом закону већина насељеника има право да задржи имовину, пошто их је Краљевина Југославија

насељавала на неискоришћеном државном земљишту. Стога је КПЈ одлучила да, мимо Закона о ревизији аграрне реформе, покрене кампању за пресељење насељеника са Косова и Метохије у Војводину. Исељавање у Војводину је интензивирано 1946. године, након смене савезног министра за колонизацију Сретена Вукосављевића, који се таквој политици енергично супротстављао. Према нашој процени, последица опструкције повратка српских насељеника и одузимања њихове имовине била је исељавање око 40.000 Срба са Косова и Метохије.

Иако су југословенски комунисти у више наврата разматрали идеју да се Косово и Метохија припоји Албанији, у фебруару 1945. године одлучено је да се ова област у целости укључи у састав федералне Србије. У току прве половине 1945. године, формирање аутономије на Косову и Метохији није спомињано као опција. Обласна народна скупштина Косова и Метохије је 10. јула усвојила Резолуцију о прикључењу Косова и Метохије Србији као њеног саставног дела. Одлука о формирању аутономије донета је у средином августа 1945. године и у великој мери је резултат личне политичке иницијативе Фадила Хоџе, који је захтев за аутономијом упутио Благоју Нешковићу и Јосипу Броз. Пошто је захтев прихваћен, Влада Србије је у кратком временском року настојала да нађу решење за назив аутономије и њен уставноправни положај, тако да је 3. септембра 1945. године Народна скупштина Србије усвојила Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области, који је садржински био идентичан Закону о установљењу Аутономне Покрајине Војводине.

Аутономна косовско-метохијска област је од почетка уживала широк степен аутономије у односу на централну власт Србије. Полицијом у Области руководило је Одељење унутрашњих послова Извршног одбора Аутономне косовско-метохијске области, док су судије окружних судова постављане и разрешаване у Народном одбору Аутономне косовско-метохијске области. У надлежности Извршног одбора било је и руковођење културом, просветом и привредом на подручју Области, тако да су кадрирања у косовскометохијским школама и предузећима, поред среских одбора, вршиле и обласне власти.

Развој школства је представљао приоритет обласних власти по завршетку рата, а за ову сврху су затражена додатна финансијска средства из савезног буџета. Власти су проблем недостатка квалификованог просветног кадра решавале организовањем стручних курсева за учитеље и наставнике, као и довођењем нових просветних радника из Албаније. Све већа пажња почела је да се посвећује материјалном аспекту школства,

тако да су од почетка педесетих година неадекватни привремени смештаји за школе почели да се замењују новим школским зградама, које су испуњавале неопходне педагошке и хигијенске стандарде.

Модернизација и проширење капацитета рудничког комплекса „Трепча“, представљало је највећи економски подухват нове југословенске власти на Косову и Метохији. Инвестирање у рудничка постројења у овој области било је у складу са послератном државном политиком, која се у првој фази социјалистичког привредног развоја концентрисала на развој базичне индустрије. Поред проширења „Трепче“, власт је модернизовала рудник олова и цинка „Ајвалија“ код Приштине, рудник хром „Дева“ изградила нови рудник „Кишница“ и изградила угљенокоп „Обилић“, као први корак за прављење термоелектране великог капацитета.

Југословенски политички врх је током 1946. и 1947. године разматрао опцију припајања Аутономне косовско-метохијске области Албанији, под условом да Албанија уђе у заједничку државу са Југославијом. Јосип Броз и Едвард Кардељ су ову идеју спомињали приликом сусрета са албанским лидером Енвером Хоџом, односно совјетским вођом Јосифом Стаљином. Југославија је током 1947. и 1948. године финансирала изградњу албанске привреде, имајући на уму план за уједињењем две земље.

Након избијања сукоба Југославије са Источним блоком 1948. године, Аутономна косовско-метохијска област је постала мета непријатељског деловања и диверзантских упада Албанске обавештајне службе. Енвер Хоџа је планирао да на Косову организује устанак Албанаца као почетак шире акције рушења Брозовог режима и враћање КПЈ под окриље Информбироа. То није довело до промене односа Југославије према аутономији Косова и Метохије и положају Албанца у Југославији. Аутономија је додатно ојачана 1953. године, доношењем Уставног закона ФНРЈ и новог Статута АКМО, у којем су укинуте одредбе о потчињености органа власти АКМО органима власти Србије.

Политичко и економско приближавање Југославији Турској 1951. године резултирало је признавањем турске националне мањине на Косову и Метохији. Албански руководиоци у Области негодовали су због тога, инсистирајући на ставу да су косовскометохијски Турци заправо Албанци који су током векова прихватили турски језик и турске обичаје. Извесна флуидност националног идентитета код муслиманског становништва на Косову дошла је до изражаја у периоду од 1953. до

1957. године, када је актуелизовано питање пресељења турског становништва из Југославије у Турску. Услед кампање коју је водила Исламска верска заједница и поједине албанске емигрантске организације у Турској, преко половина становништва у Урошевачком, Гњиланском, Каменичком и Горњоморавском срезу затражила је исељење. На захтев албанских руководилаца, Обласни комитет СКС за Косово и Метохију предузео је мере са циљем да спречи исељавање албанског становништва. Албанци и Турци са Косова и Метохије који су били одлучни у намери да се иселе у Турску, најпре су морали да се преселе у Македонију, чије власти су по питању исељавања спроводиле супротну политику у односу на власти Аутономне косовско-метохијске области. Александар Ранковић и југословенски политички врх подржао је руководство у Приштини, тако да је савезни СУП забранио давање дозволе за исељење особама које се на последњем попису нису изјасниле као Турци и које не говоре турски језик. Питање исељавања Албанаца у Турску показало је политички значај постојања Аутономне косовско-метохијске области, пошто су албански руководиоци са овог нивоа власти интервенцијом спречили исељавање већег обима.

Педесете године обележене су националном равнотежом Срба и Албанаца на Косову и Метохији. Док су Албанци бројчано и политички доминирали у Обласном народном одбору, Обласном извршном одбору и среским органима власти, Срби су били утицајни у Партији, а услед већег нивоа образовања, били су натпросечно заступљени у државној бирократији и правосудном систему. Српско становништво је свог заштитника видело и у органима СУП-а, нарочито Управе државне безбедности, који су откривали албанске националистичке организације, сузбијали непријатељску делатност и интервенисали против успона доказаних националиста и бивших сарадника окупатора у државном и партијском апарату.

Органи Управе државне безбедности су се на овом простору дуго суочавали са великим бројем безбедносних изазова. Ратне злочинце на Косову и Метохији полицијски органи су откривали током педесетих година, нарочито у време акције прикупљања оружја почетком 1956. године, али их, по наређењу виших инстанци, нису процесуирали. Највећи политичко-безбедносни изазов представљала је Призренско-ђаковичка истрага 1955–1956. године, приликом које су безбедносни органи открили умешаност својих агената, као и водећих албанских руководилаца у Области у непријатељску делатност Албанске обавештајне службе. Откриће се заснивало на великом броју сведочења, укључујући исказе Шеха Муједина, Демуша Цаханија,

Ибрахима Мона и Шани Хоџе који су имали улогу курира у комуникацији између руководиоца АКМО и Сигуримија. Српски политички врх проценио је да би процесуирање Фадила Хоџе, Мехмета Хоџе, Џевдета Хамзе и Исмета Шаћирија изазвало нестабилност на Косову и Метохија. Александар Ранковић и Слободан Пенезић заузели су став да су поменути кадрови у протеклом периоду исказали лојалност према југословенској држави. Стога су одлучили да се против албанских руководиоца не покреће истрага и да се досадашњи подаци о њиховим контактима са Сигуријем заташкају.

Процес губитка националне равнотеже и слабљења утицаја Србије на Косову и Метохији започет је крајем педесетих година, након непосредног укључивања савезног нивоа власти у економска и национална питања у Области. Творац ове политике, Едвард Кардељ, користио је свој утицај на креирање партијске и државне идеологије за постепену разградњу Југославије и успостављање независне словеначке државе. Самоуправну аутономију предузећа Кардељ је од почетка повезивао и са већом аутономијом за социјалистичке републике, а националну равноправност и федерализам прогласио је за нужне елементе система социјалистичког самоуправљања. Главни опонент оваквог курса било је руководство Србије.

Рад Комисије за националне мањине Савеза комуниста Југославије, формиране 1957. године, одразио се на политички однос снага на Косову и Метохији. Иако је постојање аутономије Косова и Метохије у чијем становништву и органима власти су доминирали Албанци, ову националну заједницу стављало у посебан положај, савезна Комисија третирао је косовскометохијске Албанце као и остале националне мањине у земљи, водећи бригу о њиховој равноправној заступљености и економском, културном и просветном развоју. Комисија је националну већину на простору аутономије Косова и Метохије третирао као угрожену мањину.

Процена Комисије да економско заостајање Косова и Метохије производи национализам и иредентизам, довела је до закључка да је неопходно уложити значајна финансијска средства у развој области. Јачање косовскометохијске привреде проглашено је за државни интерес, а савезни ниво власти је на себе преузео обавезу да помоћу инвестиција и дотација аутономију Косова и Метохије учини економски самоодрживом. Период од 1957. до 1965. године означава епоху најинтензивнијег развоја Косова и Метохије, током којег су изграђени погони електроиндустрије, текстилне индустрије, прехранбене индустрије, хемијске индустрије, индустрије дувана

и индустрије коже, а уложена су и додатна средства у развој индустрије угља и индустрије обојених метала. На тај начин, област је од претежно аграрног друштва постала модерно индустријализовано подручје.

У истом периоду, дошло је до развоја мреже виших школа и факултета на Косову и Метохији, тако да су до средине шездесетих година Приштина, Косовска Митровица, Призрен и Пећ постали градови са високошколским установама. Ове институције су 1969. године издвојене из састава Универзитета у Београду и интегрисане у новоформираног Универзитета у Приштини. Убрзани развој школства на Косову и Метохији током педесетих и шездесетих година, одвијао уз одређено занемаривање стручних квалификација наставног кадра.

Врх Савеза комуниста Југославије је у постојању аутономних јединица Војводине и Косова и Метохије видео потенцијални извор слабљења положаја Србије у Југославији. Питање положаја националних мањина је крајем педесетих година уздигнуто на ниво федерације, заузевши место у новом партијском програму, који је усвојен на Седмом конгресу у Љубљани 1958. године. Проширена седница Извршног комитета ЦК СКЈ 2. марта 1959. године у целисти је посвећена националним мањинама. Едвард Кардељ је тада позвао на давање већих права припадницима мањинских националних заједница. Резолуција о националним мањинама, која је донета на седници, прослеђена је свим основним партијским организацијама у земљи.

Албански руководиоци су искористили нову платформу Савеза комуниста Југославије за промену политичког дискурса у Аутономној косовско-метохијској области. Уз позивање на партијски програма из 1958. године и Резолуцију Извршног комитета из 1959. године, они су испоставили захтев за остваривањем „равномерне националне заступљености“ у предузећима и бирократском апарату на Косову и Метохији. Давање предности националној припадности у односу на стручност, квалификације и образовање кандидата за посао довело је до постепеног истискивања Срба из предузећа и државне бирократије и њиховог исељавања са Косова и Метохије.

Извештаји о појачаном притиску на српску популацију у циљу њеног исељавања са Косова и Метохије појавили су се 1958. године, а већ 1962. године органи Управе државне безбедности закључили су да је исељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије постало озбиљан политички проблем. На погоршање безбедносног положаја православног становништва међу првима је упозоравао епископ Рашко-призренски Павле. Исељавање је делимично било последица појачаног деловања албанских

националистичких организација, а књижевник Адем Демаћи је крајем 1958. године пред истражним органима признао да је у протеклом периоду заговарао насиље као метод борбе за уједињење Косова и Албаније.

Приликом процедуре за доношење Устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1963. године дошло је до првог размимоилажења у Савезу комуниста Србије по питању положаја аутономних јединица. Пошто је основна тенденција промене Устава била слабљење савезног нивоа власт, уз афирмисање државности република, српско руководство схватило је да би задржавање аутономних јединица као категорија савезног Устава довело Србију у неравноправан положај у Југославији. Српски функционери су затражили да се питање положаја аутономија регулише искључиво у Уставу Србије, чему су се супротставили поједини војвођански и косовскометохијски функционери, инсистирајући на томе да аутономне јединице остану категорија савезног Устава. Спор је завршен привременим компромисом, који је показао да српско руководство није имало капацитета да своју политику наметне руководством аутономних јединица у Србији.

Отварање националног питања на Осмом конгресу Савеза комуниста Југославије 1964. године довело је до широке јавне дебате на ову тему, а политичке елите Словеније и Хрватске су, заједно са Брозом, направиле план политичке елиминације Александра Ранковића. Иако је циљ обрачуна са Ранковићем било слабљење позиције Србије у југословенској федерацији, у заверу су се укључили и водећи српски партијски руководиоци.

Одмах по завршетку Брионског пленума 1966. године започета је коренита промена у друштвеном и политичком животу Југославије, Србије и Косова и Метохије. Покрајински комитет Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију је, под паролем „спровођења одлука Брионског пленума“, организовао прогон српских руководиоца у полицији, што је посејало страх код неалбанског становништва у Покрајини. Покрајински комитет је усвојио „Оцене“ о деформацијама у СУП-у, у којима је целокупан послератни период на Косову и Метохији означен за епоху „угњетавања Албанаца од стране Управе државне безбедности“. Као главни мотив Удбе за такво деловање Покрајински комитет је навео „великосрпски хегемонизам“.

Процесуирање радника СУП-а, ослобађање и судска рехабилитација албанских шпијуна и припадника националистичких организација представљају одлике државне политике на Косову и Метохији у годинама након Брионског пленума. Нереаговањем

правосудних органа на случајеве насиља на Косову и Метохији и отпуштањем Срба са посла вршен је притисак на неалбанску популацију у циљу њеног исељавања. Фадиљ Хоџа, Едвард Кардељ и Марко Никезић пласирали су тезе о „неравноправности Албанаца“ у Југославији, односно о „угроженој већини“ на Косову и Метохији, чиме је националистичка кампања снажно подупирана са највишег државног нивоа.

Основна одлика ситуације у Покрајини након Брионског пленума била је диспропорција између стања на терену и реторике покрајинских руководиоца. Док су се дешавали бројни инциденти, престајали контакти између Срба и Албанаца, корзо у Приштини делио на српски и албански део, а значајан број Срба почео да се исељава из Покрајине, партијски руководиоци су о ситуацији у покрајини говорили у суперлативима, истичући да је након Брионског пленума створено „опште поверење према систему“ и да се појачало „осећање сигурности“.

Политика Југославије према Албанији крајем шездесетих година била је у супротности са дипломатским стандардима и функцијом спољне политике у заштити државних интереса. Игноришући антијугословенску кампању у Албанији и отворене великоалбанске претензије Енвер Хоџиног режима према југословенској територији, Државни секретаријат за иностране послове иницирао је чвршће економско, културно и политичко повезивање Аутономне покрајине Косова и Метохије са Албанијом, што је додатно ослабило утицај Србије на овом простору.

Страни дипломатски представници у Тирани нису могли да разумеју зашто Југославија дозвољава да се уџбеници за њене држављане штампају у земљи у којој је годинама на снази антијугословенска кампања. Југословенски амбасадор у Тирани Хрњак имао је замерке на то што је Државни секретаријат за иностране послове дозволио да део аутономна покрајина у Југославији развија самосталне билатералне односе са Тираном. Непосредне политичке, економске и културне везе Аутономне покрајине Косова и Метохије са Албанијом, започете 1967. године, добиле су уставно покриће 1969. године, када је у Уставном закону покрајина стекла право да самостално развија међународне односе.

Промена уставног положаја аутономних покрајина крајем 1968. године била је последица политичког преокрета изазваног Брионским пленума. Иницијатори су били албански функционери са Косова и Метохије, а кључну улогу у овом процесу имао је Јосип Броз. У периоду од 1967. до 1969. године, Броз је у више наврата у разговорима са српским руководиоцима спомињао идеју да Косово постане република, сваки пут јој

се формално супротстављајући, али са циљем да се овај предлог наметне као легитиман у југословенском јавном дискурсу. Иза Брозовог отварања питања „Републике Косово“ стајала је намера да се српски политички врх, притиснут овом претњом, помири са фактичким губитком суверенитета Србије у аутономним покрајинама.

Први човек Савеза комуниста Србије у периоду од 1966. до 1968. године Добривоје Радосављевић и председник Скупштине Србије од 1967. до 1969. године Милош Минић благонаклоно су гледали на захтеве покрајинског руководства у Приштини, што је додатно отежавало положај Србије у разговорима о промени Устава. Након непосредног укључивања Јосипа Броза у расправу о уставним амандманима, српско руководство прихватило је и оне захтеве албанских руководиоца које је до тада принципијелно одбацивало.

Амандмани на Устав Југославије 1968. године поставили су Србију у подређен положај у односу на остале југословенске републике. Формулацијом да „федерација штити Уставом утврђена права и дужности аутономних покрајина“, Србија је изгубила право да самостално утврђује своје територијално устројство и положај аутономних покрајина у свом саставу. Како би у што већој мери биле изједначене са републикама, покрајине су добиле врховне судове и засебне делегације у Већу народа Савезне скупштине, а у њиховом називу додат је епитет „социјалистичка“. Амандмани на Устав Србије и Уставни закон Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово из 1969. године додатно су ојачали државност покрајине, која је стекла надлежности у сфери међународних односа и народне одбране.

Уставне промене 1968. и 1969. године извршене су на недемократски начин, без јавне дискусије и укључивања јавности, и представљају одраз личне власти и диктатуре Јосипа Броза. Догађања на Косову и Метохији у другој половини шездесетих година наводе нас на закључак да је југословенски политички врх у поменутом периоду настојао да аутономију Косова и Метохије искористи као кључног чиниоца у слабљењу Србије и положаја српског народа у југословенској држави.

Списак извора и литературе

Необјављени извори

Архив Југославије, Београд

- Министарство индустрије ФНРЈ (фонд 17).
- Савезна планска комисија (41).
- Министарство правосуђа владе ФНРЈ (49).
- Председништво Владе ФНРЈ (50).
- Министарство пољопривреде Краљевине Југославије (68).
- Лична збирка Панајот Пљакуа (90).
- Установе аграрне реформе Краљевине Југославије (96).
- Комисија за аграрну реформу и колонизацију владе ФНРЈ 1945–1948 (97).
- Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110).
- Савезно извршно веће (130).
- Социјалистички савез радног народа Југославије (142).
- Министарство просвете ФНРЈ (313).
- Комитет за школе и науку владе ФНРЈ (315).
- Савезни секретаријат за образовање и културу (318).
- Савезни савет за образовање и културу (319).
- Централни комитет СКЈ (507).
- Мемоарска грађа (516).
- Југословенско-албанско друштво за увоз-извоз (550).
- Савезни секретаријат за привреду (596).
- Министарство социјалне политике ДФЈ (642).
- Комунистичка интернационала – секција КПЈ (790/1).
- Комунистичка интернационала – Балканска комунистичка омладинска федерација (790/3).
- Централни комитет КПЈ (792).
- Канцеларија Маршала Југославије (836).
- Кабинет председника Републике (837).

Архив Србије, Београд

- Безбедносно-информативна агенција (фонд БИА).
- Извршни комитет ЦК СКС, 1958-1968. (Ћ-2).
- Комисија за националне мањине ЦК СКС, 1958-1964. (Ћ-2).
- Савез комуниста Косова, 1965-1974. (СКК).

Војни Архив Београд

- Фонд Народноослободилачке војске Југославије.

Дипломатски архив Министарства спољних послова

- Политичка Архива.

Архив Косова, Приштина

- Савез комуниста Косова (Lidhja e Komunistëve të Kosovës).
- Скупштина Косова (Kuvendi i Kosovës).
- Обласни народни одбор (Këshili popullor krahinor).
- Призренски процес 1956. (Dosja Procesi Prizrenit 1956).

Архиви Qendror Shtetëror, Тирана

- Fondi 10, Enver Hoxha.
- Fondi 14, Arkivi Qendror – Arkivi i Partisë – Struktura.
- Fondi 14, Arkivi Qendror – Arkivi i Partisë – Marrëdhëniet me Partitë Komuniste/Jugosllavi.
- Fondi 149, Kryeministria.
- Fondi 152, Ministria e Punëve të Brendshme.
- Fondi 166, Ministria e Tokave të Liruara.
- Fondi 167, Komisariati i Naltë Civil për Kosovën, Dibrën, Strugën.
- Fondi 178, Ministria e Financave.
- Fondi 206/APL, Divizioni i V-të i Ushtrisë Nacionalçlirimtare Shqiptare (1944-1945).
- Fondi 410, Prefekturat dhe komunat e tokave të Liruara.
- Fondi 490, Këshilli i Ministrave.
- Fondi 511, Ministria e Arsimit dhe Kulturës.
- Fondi 555, Dëshmorët e Luftës.
- Fondi 1510/1, Ministria e Punëve të Jashtme Britanike.

Архив Војводине, Нови Сад

- Фонд Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине (334).

Штампа и периодика

- *Глас Јединственог народноослободилачког антифашистичког фронта Косова и Метохије*
- *Дуга*
- *Zim Reporter*
- *Јединство*
- *Nedjeljni Vjesnik Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske*
- *Нин*
- *Политика*
- *Рапората*
- *Rilindja*

Објављени извори

1. *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји и реферати*, Београд 1948.
2. *VI обласна конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије за Косово и Метохију*, Приштина 1961.

3. *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ljubljana 22 – 26 aprila 1958. Stenografske beleške*, Beograd 1958.
4. Antonijević Nenad, „Procena ratne štete na Kosovu i Metohiji”, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2000), str. 139–141.
5. *Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект*, Београд 1967.
6. Bajrami Hakif, *Dosja Fazli Grajčevci. Dhe dokumente tjera deri në plenumin e Brioneve (1966)*, Prishtinë 2015.
7. Bajrami Hakif, „Izveštaj Plavšića Tasi Diniću, ministru unutrašnjih poslova u Nedićevoj vladi oktobra 1943. гоине о Kosovsko-mitrovačkom srezu sa prilogom o radu raznih agenata od nepoznatog autora“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XIV–XV, (1978–1979), Priština 1982, str. 305–338.
8. Бонџић Драгомир, „Један документ о двојезичном школству на Косову и Метохији 1961. године“, *Архив*, бр. 1-2 (2008), стр. 86–97.
9. Višnjić Čedomir, *Kordunaški proces. Fragment iz istorije nestajanja*, Zagreb 2004.
10. Вукосављевић Сретен, *Историја сељачког друштва VI – Писма са села. Политички и други списи*, прир. Момчило Исић, Београд 2012.
11. Dedijer Vladimir, *Novi prilozi za biogradiju Josip Broza Tita. Drugi tom*, Rijeka 1981.
12. Dedijer Vladimir, *Novi prilozi za biogradiju Josip Broza Tita. Treći tom*, Beograd 1984.
13. *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1969.
14. *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1963*, прир. Момчило Павловић, Beograd 2008
15. *Държавна сигурност – Смяната на имената – Възродителният процес (1945–1985 г.). том 1*, София 2013.
16. *Друга обласна конференција Антифашистичке омладине Косова и Метохије*, Призрен 1945.
17. *Društveni plan privrednog razvoja Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1957–1961*, Priština 1958.
18. *Dvanaesta pokrajinska konferencija SKS za Vojvodinu, Osmo oblasna konferencija SKS za Kosovo i Metohiju*, Beograd 1960.
19. *Закључци II Пленарног састанка Обласног Комитета КПС за Космет, одржаног 15 априла 1949 године*, Приштина 1949.
20. *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, прир. Радмила Радић, Момчило Митровић, Београд 2012.
21. *Записници са седница Политбироа Централног комитет КПЈ: 11. јун 1945–7. јул 1948*, пр. Бранко Петрановић, Београд 1995.
22. *Заседање Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије и Народне скупштине Србије (7-9 април 1945 и 26-27 јул 1946)*, Београд 1946
23. *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том 1, Документи НОВЈ – Борбе у Србији, књ. 19, „Борбе на Косову 1941-1944“, Београд: 1969.
24. *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (Зборник НОР)*, том 1, Документи НОВЈ – Борбе у Србији, књ. 15, „Борбе у Србији 1944 год. (9. новембар – 31. децембар)“, Београд 1957.

25. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II, knjiga 15, "Dokumenta Centralnog komiteta KP Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOVJ 1. januara – 15. maja 1945", Beograd 1982.
26. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XII, knj. 1, Dokumenti Nemačkog rajha 1941, Beograd 1973.
27. *Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak*, Beograd 1989.
28. *Jugoslovenska država u Albaniji. tom 1*, прир. Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, Београд 1998.
29. *Jugoslovenska država u Albaniji. tom 2*, прир. Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, Београд 1999.
30. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945-1956: Zbornik dokumenata*, прир. Љубодраг Димић, Миладин Милошевић, Ђорђе Борозан, И.Б. Бухарин, Л. В. Внуков, Ј.А. Зеленко, М. К. Кравченко, В.А. Сољански, Београд 2010.
31. *Izмене u saveznom ustavu*, Beograd 1969.
32. *Izveštaj Pokrajinskog komiteta o radu SKS na Kosovu i Metohiji od Osme oblasne do Devete pokrajinske konferencije*, Priština 1965.
33. *Истината за „Възродителния процес“*. Документи от архива на Политбюроу ЦК на БКП, ур. Самуел Леви, София 2003.
34. Јовановић Радојко, *Бело светло на митровачке црвене записе*, Косовска Митровица 2009.
35. *Josip Broz Tito: Sabrana djela*, tom 18, 1. decembar 1943–31. januar 1944, ur. Pero Damjanović, Beograd 1984.
36. Kaba Hamit, Çeku Ethem, *Shqipëria dhe Kosova në arkivat ruse 1946-1962*, Tirane 2017.
37. *Komu sluši omluva. Češi a Sudetští Němci. (Dokumenty, fakta, svedectví)*, Praha 1992.
38. Lalaj Ana, „1968-1969. Shkrirja e akujve në bashkëpunimin kulturor shqipëri-kosove“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2015), str. 249–274.
39. Lalaj Ana, *Dosjet e luftës*, Tiranë 2014.
40. Marković Predrag, „Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. Jedan dokument“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2 (1999).
41. *Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave 1945-1948. Dokumente*, прир. Ndreçi Plasari, Luan Malltezi, Tiranë 1996.
42. *Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1943–1953. Osnovni materijali sa zasedanja*, Priština 1955.
43. *Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1954–1955*, Priština 1959.
44. *Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1956–1957*, Priština 1961.
45. *Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1958–1959*, Priština 1962.
46. *Narodni odbor Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1962–1963*, Priština 1963.
47. Osmani Jusuf, „Një dokument arkivor i vitit 1937 për rolin dhe veprimarinë e PKJ-LKJ“, *Godišnjak Arhiva Kosova, XVI–VII, (1980–1981)*, Priština 1983, str. 139–147.
48. *Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1964.
49. *Osnivачки kongres КП Србије (8–12. мај 1945)*, пр. Милан Борковић, Венцелсав Глишић, Београд 1972.

50. Pavlović Momčilo, „Izveštaji američke ambasade iz Beograda o stanju na KiM 1957–1958“, *Istorija 20. veka* br. 2 (2007), str. 165–176.
51. Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Drugi tom 1943–1986*, Beograd 1987.
52. Петровић Ружа, Благојевић Марина, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985 – 1986. године*, Београд 1989.
53. Pllana Shefqet, „Dokumente arkivore të Vjenës mbi alfabetin dhe arsimit shqiptar (1989 – 1905)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, X–XI, (1974–1975), Priština 1979, str. 433–524.
54. *Politike antikombëtare e Enver Hoxhes. Plenumi i 2-të i KQ të PKSH. Berat, 23-27 nëntor 1944. Dokumente*, prir. Ndreçi Plasari, Luan Malltezi, Tiranë 1996.
55. *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, prir. Miodrag Zečević, Beograd 1996.
56. *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972*, Priština 1974.
57. *Привредни развој Косова и Метохије*, Приштина 1957.
58. *Privredni sistem SFRJ. Prvi deo. Osnove privrednog sistema Jugoslavije*, Beograd 1972.
59. *Регистар прописа објављених у Службеном гласнику Народне републике Србије у 1959 години*.
60. Rizaj Skender, „Çeshtja shqiptare në dokumentet angleze (1878–1881)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XII–XIII, (1976–1977), Priština 1981, str. 261–281.
61. *Sedma oblasna konferencija Saveza komunista Srbije za Kosovo i Metohiju, od 22–23. VI 1956*, Priština 1956.
62. Симић Перо, *Распето Косово. Документа о Косову и Метохији*, Београд 2006.
63. Симић Перо, Деспот Звонимир, *Тито: строго поверљиво. Архивски документи. Друго издање*, Београд 2011.
64. *Службени лист Федеративне народне републике Југославије. Регистар за друго полугође 1945. године*.
65. *Службени лист ДФЈ. Регистар за прво полугође 1945. године*.
66. *Службени лист Социјалистичке аутономне покрајине Косова*, 1969.
67. *Службени гласник Србије*, Београд 1945.
68. *Службени гласник Србије*, 1959.
69. *Советский фактор в Восточной Европе: 1944–1953, т.1. 1944 - 1948. Документы*, Москва 1999.
70. *Statistički godišnjak NR Srbije za 1953. god.*, Beograd 1954.
71. Тодоровски Глигор, *Окупацијата на Западна Македонија 1941 – 1944 . Италијански и албански документи во превод на македонски јазик*, Струга–Јабланица 2003.
72. *Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије. Заседање Привремене народне скупштине 7–26. август 1945. Стенографске белешке*, Београд 1946.
73. *Ustavni zakoni*, Zagreb 1953.
74. *Устав Народне републике Србије*, Београд 1947.
75. *Устав Федеративне народне републике Југославије*, Београд 1946.

76. *Устав Федеративне народне републике Југославије. Уставни закон од 13-I-1953 са свим изменама и допунама – Устав од 13- I-1946 (делови који нису укинати) – Уставна начела о судовима*, Београд 1958.
77. *Уставни амандмани са уставним законом за спровођење уставних амандмана V и VII*, Београд 1969.
78. *Handbook on the Italian Military Forces*, Washington 1943.
79. *Hasan bej Prishtina : dokumente historike nga arkivat italiane*, ed. Bejtullah Destani, Tetovë 2018.
80. *Шеста седница ЦК Србије. Активности Савеза комуниста Србије после Четврте седнице СК Југославије*, Београд 1966.
81. *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку. Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Грачаница – Београд 2008.

Дневници, мемоари, сећања

1. Видачић Рајко, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, Београд 2000.
2. Vukmanović-Tempo Svetozar, *Borba za Balkan*, Zagreb 1981.
3. Vukmanović-Tempo Svetozar, *Revolucija koja teče. Memoari*, Zagreb 1982.
4. Vuković Zdravko, *Od deformacija SDB do Maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966 – 1972*, Beograd 1989.
5. Glišić Venceslav, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd 2010.
6. Dizdarević Nijaz, *Albanski dnevnik*, Zagreb 1988.
7. Duhaček Anton, *Ispovest obaveštajca. Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Beograd 1992.
8. Đaković Spasoje, *Sukobi na Kosovu*, Beograd 1984.
9. Đilas Milovan, *Susreti sa Staljinom*, London 1986.
10. Ђукић Славољуб, *Поглед из Осињака – разговори са Добрицом Ћосићем*, Београд 2014.
11. Зечевић Славко, *Сећања и казивања*, Београд 2004.
12. Jakšić Pavle, *Nad uspomenama I*, Beograd 1990.
13. Kardelj Edvard, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944 – 1957*, Beograd 1980.
14. Кордић Миле, *Ој Косово*, Београд 1988.
15. Lukić Vojin, *Sećanja i saznanja. Aleksandar Ranković i Brionski plenum*, Titograd 1989.
16. Malići Škeljzen, *Kosovo i raspad Jugoslavije*, Beograd 2014.
17. Marković Dragoslav, *Život i politika 1967–1978, Knjiga prva*, Beograd 1987.
18. Мугоша Душан, *На задатку*, Београд 1973.
19. Nenadović Aleksandar, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd 1998.
20. Nikezić Marko, *Srpska krhka vertikala*, Beograd 2003.
21. Николић Живојин Брка, *22 српска дивизија*, Београд 1972.
22. Пајковић Ђоко, *Ратна свједочења*, Титоград 1992.
23. Патријарх Павле, *Косовска искушења*, Београд 2018.
24. Pljaku Panajot, *Nasilje nad albanskom revolucijom*, Beograd–Priština 1984.

25. Ранковић Александар, *Дневничке забелешке*, Београд 2001.
26. Pireva Adil, *Demonstrat e para për Kosovën Republikë (1968)*. *Kujtime*, Prishtine 2016.
27. Селим Нумић, *Добра земља лажу: До истине у брионској афери прислушкивања*, Београд 1989.
28. Stambolić Ivan, *Rasprave o SR Srbiji 1977–1987*, Zagreb 1988.
29. Стаменковић Драги, *Између идеала и политике. Лично казивање и сведочење*, Београд 2002.
30. Surroi Veton, *Fadil Hoxha në veten e pare (me shënime dhe parathënie të Veton Surroi)*, Prishtinë 2010.
31. Трнавци Халит, *Моја исповест о Косову*, Београд 1987.
32. Ћосић Добрица, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, Београд 2009.
33. Ћосић Добрица, *Косово*, прир. Ана Ћосић Вукић, Београд 2004.
34. Ћосић Добрица, *Српско питање. Прва књига*, Београд 2002.
35. Qosja Rexher, *Nezaštićena sudbina. O Albancima u Jugoslaviji danas*, Zagreb 1990.
36. Hoxha Enver, *Titoites; Historical notes*, Tirana 1982.
37. Hoxha Nexhmije, *Kosova e lire*, Gjirokastër 2015.
38. Hoxha Fadil, *Kur pranvera vonohet*, Prishtine 1965.
39. Чкребић Душан, *Поглед искоса. Људи, судбине, коментари*, Београд 2009.
40. Шаћири Исмет, *Сећања I*, Приштина 1979.

Синтезе и монографије

1. Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.
2. Anić Nikola, Joksimović Sekula, Gutić Mirko, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, Београд 1982.
3. Антонијевић Ненад, *Ратни злочини на Косову и Метохији 1941-1945. године*, Београд 2015.
4. Arshi Ripa, *Albanian stalinism: Ideo-political aspects*, New York 1990.
5. *Аутономне покрајине у Југославији – друштвено-политички и правни аспект*, Београд 1967.
6. Ахметовић Бехадин, *Гора и Горанци*, Београд 2000.
7. Babić Milenko, *Enver Hodžina Albanija*, Београд 1981.
8. Bandžović Safet, *Iseļjavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991.
9. Барјактаровић Мирко, *Јањево (историски развитак, антропогеографске и етнолошке карактеристике)*, Загреб 1971.
10. Батаковић Душан, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2007.
11. Батаковић Душан, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Београд 2006.
12. Bataković Dušan, *Serbia's Kosovo Drama. A Historical perspective*, Belgrade 2012.
13. Батакович Душан, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Екатеринбург 2014.

14. Бериша Хатице, *Конепт Велике Албаније као претња националној безбедности Републике Србије*, Београд 2014.
15. Бериша Хатице, *Последице политичког насиља на Косову и Метохију*, Београд 2013.
16. Бјелица Слободан, *Спорови око аутономије Војводине. Књига прва: 1961–1974*, Београд 2015.
17. Viberaj Elez, *Albania And China: A Study Of An Unequal Alliance*, Tirana 2014.
18. Bilandžić Dušan, *Historija socijalističke federativne republike Jugoslavije. Glavni procesi*, Zagreb 1978.
19. Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Београд 1986.
20. Vogetić Dragan, *Jugoslavija i Zapad 1952 – 1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Београд 2000.
21. Божић Софија, *Срби у Хрватској 1918-1929*, Београд 2008.
22. Воžović Branislav, *Rudnička četa*, Београд 1974.
23. Божовић Бранислав, Вавић Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохију*, Београд 1991.
24. Бојовић Бошко, *Косово и Западни Балкан. Питање регионалне стабилности и европске безбедности*, Београд 2014.
25. Bondžić Dragomir, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Београд 2004.
26. Борковић Милан, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945. Књига друга (1943–1945)*, Београд 1974.
27. Борозан Ђорђе, *Велика Албанија: поријекло – идеје – пракса*, Београд 1995.
28. Борозан Ђорђе, *Великоалбанско питање 1878–1998*, Подгорица 2002.
29. Brajović Aleksa, *Ogledalo tiranije. Naličje diktature dinastije Čaušesku*, Београд 1990.
30. Breitman Richard, Goda Norman, Naftali Timothy, Wolfe Robert, *U.S. intelligence and the Nazis*, Cambridge 2005.
31. Brudar Mario, *Nada, obmana, slom. Politički život Srba na Kosovu i Metohiji (1987 – 1999)*, Београд 2003.
32. Bulatović Ljiljana, *Prizrenski proces*, Novi Sad 1988.
33. Vavić Milorad, Ličina Ђорђе, Pavlovski Jovan, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*, Zagreb 1985.
34. Века Марилина, *Изгубљено Косово*, Београд 2004.
35. Видачић Рајко, *Обрачун са балистима 1944–1952*, Београд 1990.
36. Вилотић Миладин, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохију*, Београд 2011.
37. Vickers Miranda, Pettifer James, *Albania. From Anarchy to a Balkan identity*, New York 1997.
38. Vickers Miranda, *The Albanians. A modern History*, London 2006.
39. Višnjić Petar, *Operacije za oslobođenje Srbije 1944.*, Београд 1972.
40. Влајки Емил, *Косовско распеће Србије*, Београд 2007.
41. Војводић Михаило, *Србија и Балканско питање (1875-1914)*, Нови Сад 2000.
42. Војиновић Новица, *Геноцид Шинтара бад српским народом. На Косову и Метохију од 16 до 21. вијека (друго допуњено издање)*, Подгорица 1999.
43. Vuković Ilija, *Autonomnaštvo i separatizam na Kosovu*, Београд 1985.

44. Гаталовић Миомир, *Дарована слобода. Партија и култура у Србији 1952–1958*, Београд 2010.
45. Гаталовић Миомир, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, Београд 2016.
46. Гаталовић Миомир, *Бурна времена: Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, Београд 2018.
47. Гаћеша Никола, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Novi Sad 1984.
48. Гаћеша Никола, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад 1995.
49. Gligoriјевић Branislav, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992.
50. Глигоријевић Милорад, *Српска мала у Ђаковици*, Краљево 2012.
51. Глишић Венцеслав, Миљанић Гојко, *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији 1941–1945*, Београд 1994.
52. Gusja Ismet, *Prirodni izvori i privredni razvoj SAP Kosova*, Priština 1982.
53. Дедијер Владимир, *Југословенско-албански односи 1939-1948*, Београд 1949.
54. Деџови Штефен, *Канон Леке Дукађинија*, Zagreb 1986.
55. Димитријевић Бојан, Ранковић. *Други човек*, Београд 2020.
56. Dimić Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd 1988.
57. Димић Љубодраг, *Историја српске државности. Књига III – Србија у Југославији*, Нови Сад 2001.
58. Dimić Ljubodrag, *Jugoslavija i Hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tira (1944–1974)*, Beograd 2014.
59. Димић Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918–1941. Други део. Школа и црква*, Београд 1997.
60. Dinaj Shefqet, Zeqiri Napulan, *Aksioni i mbledhjes së armëve në Dukagjin (1955/1956)*, Prishtinë 2010.
61. Добрић Вучина, *Стари Колашин у Другом светском рату*, Зубин Поток 2015.
62. Докнић Бранка, *Културна политика Југославије 1946–1963*, Београд 2013.
63. Dragnich Alex, Todorovich Slavko, *The Saga of Kosovo. Focus on Serbian-Albanian relations*, New York 1984.
64. Ђаковић Спасоје, *Fadilj Hodža i Enver Hodža - sličnosti i razlike*, Beograd 1989.
65. Ђекић Мирко, *Upotreba Srbije. Optužbe i priznanja Draže Markovića*, Beograd 1990.
66. Ђоковић Милорад, *Косметски досије. Исповести и судбине прогнаних Косоваца*, Београд 1990.
67. Ђорђевић Владан, *Арнаути и велике силе*, Београд 1913.
68. Ђорђевић Јован, *Politički sistemi. Prilog nauci o čoveku i samoupravljanju*, Beograd 1967.
69. Ђорђевић Мiodrag, *Demografska kretanja i zdravstveno stanje stanovništva Kosova i Metohije*, Beograd 1993.
70. Ђурић Игор, *Источке приче. Приче и песме, сентиментална историја једне вароши*, Ниш 2014.
71. Ђуричић Милутин, *Обичаји веровања Албанаца*, Београд 1994.

72. *Žena i rađanje na Kosovu i Metohiji*, ur. Mirjana Rašević, Beograd 1998.
73. Živančević Predrag, *Emigranti. Naseljavanje Kosova i Metohije iz Albanije*, Beograd 1989.
74. Живковић Милутин, *Између „Велике Албаније“ и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, Лепосавић 2018
75. Животић Александар, *Југославија, Албанија и Велике силе (1945-1961)*, Београд 2011.
76. Žutić Nikola, *Vatikan i Albanci u prvoj polovini XX veka (do 1941)*, Beograd 2000.
77. Загорац Ђуро: *Стево: Загонетка Иван Крајачић*, Београд 1997.
78. Зарковић Весна, *Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908*, Лепосавић 2019.
79. Zdravković Helena, *Politika žrtve na Kosovu. Identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u uopitnom sukobu na Kosovu*, Beograd 2005.
80. Златановић Сања, *Етничка идентификација на послератном подручју: српска заједница Југоисточног Косова*, Београд 2018.
81. Zlatar Pero, *Gospodar zemlje orlova. Albanija u eri Evera Hoxhe. 2. Politički životopis*, Zagreb 1984.
82. Zlatar Pero, *Enver Hodža. Politička biografija*, Beograd 1986.
83. Исић Момчило, Митровић Милован, Аранитовић Добрило, *Живот и дело Сретена Вукосављевића 1881-1960*, Службени гласник, Београд 2012.
84. Јагодић Милош, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.
85. Janjetović Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1919 – 1941*, Beograd 2005.
86. Јевтић Атанасије, *Страдања Срба на Косву и Метохији од 1941. до 1990*, Приштина 1990.
87. Јевтић Мирољуб, *Шинтари и ислам*, Прњавор 1995.
88. Јовановић Јадранка, *Југославија и Организацији Уједињених нација (1945-1953)*, Beograd 1985.
89. Јовићевић Павле, Миљковић Мита, *Борба нећких комуниста између два рата (1918 – 1941)*, Пећ 1981.
90. Kalyvas Stathis, *Modern Greece, what everyone needs to now*, Oxford 2015.
91. Karan Milenko, *Isključivo i lično. Kosovo posle svega*, Beograd 2001.
92. Kesar Jovan, Simić Pero, *Oproštaj bez milosti. Leka Aleksandar Ranković*, Beograd 1990.
93. Kešetović Muhamed, *Kontrarevolucija na Kosovu*, Beograd 1984.
94. Клог Ричард, *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000.
95. Ковач Светко, Димитријевић Бојан, Поповић Глигоров Ирена, *Случај Ранковић из архива КОС-а*, Београд 2015.
96. Коматина Милорад, *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Београд 1995.
97. Конџар Ранко, Воаров Димитрије, *Stevan Doronjski. Odbrana autonomije Vojvodine*, Novi Sad 2011.

98. *Косово II. Насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Борислав Челиковић, Београд 2017.
99. *Косово и Метохија 1920–2010. Хронологија*, ур. Момчило Павловић, Милош Мацановић, Београд 2011.
100. *Косово и Метохија. Век важних догађаја 1912–2012*, ур. Момчило Павловић, Београд 2012.
101. *Косовско Поморавље и Качаник. Насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Борислав Челиковић, Београд 2017.
102. Костић Јован, *Косовска котлина кроз векове. Старо Рујце*, Београд 2014.
103. Krasnici Mark, *Savremene društveno-geografske promene na Kosovu i Metohiji*, Priština 1963.
104. Крстић Бранислав, *Косово пред судом историје*, Београд 2000.
105. Krstić Branislav, *Kosovo – izroci ukoba, potirenje prava*, Beograd 2002.
106. Куљић Тодор, *Тито, Социолошкоисториографска студија*, Београд 1998.
107. Lalaj Ana, *Pranvera e rrejshte e pesëdhjetegjastës*, Tiranë 2015.
108. Лекић Богдан, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, Београд 2002.
109. Leljak Roman, *Sam protiv njih*, Maribor 1990.
110. Limani Musa, *Investicije i privredni razvoj Socijalističke autonomne pokrajine Kosovo*, Priština 1980.
111. Lorušina Marko, *Ubij bližnjeg svog. Jugoslovenska tajna policija 1945–2002*, Beograd 2014.
112. Lucas Peter, *The OSS in World War II Albania: covert operations and collaboration with communist partisans*, Jefferson (North Carolina) 2007.
113. *Mađari na Slovensku (1989-2004)*, ed. József Fazekas, Péter Hunčíkstr, Šamorin 2008.
114. Мађарај Винак, *Економска активност становништва SAP Косова (Економско-демографска студија)*, Приштина 1989.
115. Малић Милорад, Душан Јончић, *Двадесетпета српска бригада*, Београд 1989.
116. Максимовић Младен, *Четнички одреди и Други косовски корпус 1941-1944-1946*, Pine Island, IN, USA 2001.
117. Маликовић Драги, *Качачки покрет на Косову и Метохију 1918–1924*, Лепосавић 2005.
118. Марјановић Боривоје, *Александар Ранковић Лека*, Београд 2002.
119. Марјановић Јован, *О Шестом конгресу КПЈ (Савеза комуниста Југославије)*, Београд 1952.
120. Марковић Михаило, *Оспоравања и ангажовања*, Београд 1994.
121. Medenica Gojko, *Kosovsko-metohijski proleterii. Prva kosovsko-metohijska narodnooslobodilačka udarna brigada*, Beograd 1986.
122. *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, Београд 2003.
123. Meta Beqir, *Greek-Albanian tension 1939-1949*, Tiranë 2006.

124. Miladinović Milan, *Tito o socijalističkom vaspitavanju omladine*, Priština 1977.
125. Milanović Vujadin, *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*, Beograd 1990.
126. Милковић Милутин, *Прва косовскометохијска пролетерска бригада*, Београд 1991.
127. Milo Paskal, *Shqiptarët në Luftën e Dytë Botërore*, Tiranë 2014, str. 286–300.
128. Мирковић Ена, *Благоје Нешкових*, Лепосавић 2018.
129. Myftari Esat, *Kosova dhe Enver Hoxha*, Tiranë 2016.
130. Мишовић Милош, *Ко је тражио републику. Косово 1945 – 1985*, Београд 1987.
131. Надовеза Бранко, *Балкански социјалисти и балканска федерација*, Београд 1997.
132. *Narodna vlast i socijalistička demokratija 1943–1963*, ur. Jože Moravec, Dragoljub Đurovič, Beograd 1963.
133. *Nacionalne manjine u međunarodnom, jugoslovenskom i pravnom poretku*, прир. Branko Milinković, Sanja Milinković, Beograd 1997.
134. Nenezić Dragan, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd 1999.
135. Николић Коста, “Нико не сме да вас бије“. Слободан Милошевић у Косову Пољу 24–25. април 1987. *Историја и мит*, Београд 2006.
136. Николић Коста, *Тито говори што народ мисли: Култ Јосипа Броза Тита 1944–1949*, Београд 2006.
137. Николић Коста, Цветковић Срђан, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912–1990)*, Београд 2014.
138. Николић Миодраг, *Косово и Метохија. Преглед друштвено-економског развојка*, Београд 1963.
139. Nikolić Miodrag, *Priština: Grad heroj*, Priština 1980.
140. Nikolić Miodrag, *Revolucionarni radnički pokret na Kosovu i Metohiji 1918 – 1922*, Priština 1962.
141. Никчевић Војислав, *Пета косовско-метохијска бригада*, Београд 1989.
142. Новаков Александра, *Стубови српске просвете. Српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017.
143. Nuši Pajazit, *Saradnja Univerziteta u Prištini i Univerziteta u Tirani*, Priština 1977.
144. Обрадовић Милован, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1919-1941*, Приштина 1981.
145. Obradović Milovan, *Agrarni odnosi na Kosovu 1944-1953. godine*, Priština 1979.
146. Obradović Milovan, *Revizija agrarne reforme na Kosovu*, Priština 1974.
147. Оцић Часлав, *Помаци, учешћа, учинци: Привреде Југославије, република и покрајина 1952–1990*, Београд 2013.
148. Павловић Благоје, *Албанизација Косова и Метохије*, Панчево 1996.
149. Павловић Благоје, *Страдање Срба 1389–2009*, Београд 2010.

150. Pavlović Momčilo, *Kosovo under Autonomy 1974–1990*, 2004.
151. Павловић Момчило, Марковић Предраг, *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006.
152. Пајковић Ђоко, *Токовима револуције. Говори, чланци, расправе*, Титоград 1981.
153. Рапић Žarko, *Vreme zastoja. Srbija 1968–1978*, Beograd 1990.
154. Pearson Owen, *Albania in occupation and war: from fascism to communism 1940-1945*, London 2005.
155. Pearson Owen, *Albania in the Twentieth Century: A History volume 3, Albania as a Dictatorship and Democracy*, I. B. Tauris 2007.
156. Pezo Edwin, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, Oldenbourg-Verlag - Munchen 2013.
157. Пејин Јован, *Страдање Срба у Метохији 1941-1944*, Београд 1994.
158. Perović Latinka, *Od centralizma do federalizma, KPJ u nacionalnom pitanju*, Zagreb 1984.
159. Perović Marko, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Albanije 1947-1948*, Beograd 1951.
160. Петрановић Бранко, *Балканска федерација: 1943–1948*, Шабац 1991.
161. Petranović Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knj. 1, Beograd 1983.
162. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.
163. Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991.
164. Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Treća knjiga, Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Beograd 1988.
165. Petrović Dragoljub, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988.
166. Петровић Ружа, Благојевић Марина, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Резултати анкете спроведене 1985–1986. године*, Београд 1989.
167. Пешић Десанка, *Југословенски комунисти и национално питање 1919 – 1935*, Београд 1983.
168. Pomak Rajazit, Seljmanaj Selman, Đokić Zoran, *Politička ekonomija socijalizma*, Priština 1983.
169. Popović Nenad, *Economic history and perspectives of Kosovo and Metohija*, Belgrade 2009.
170. *Privredni razvoj Kosova i Metohije*, prir. Osić Časlav, Bisić Milica, Bukvić Rajko, Beograd 1991.
171. *Priština*, ur. Esad Mekuli, Dragan Ćukić, Priština 1965.
172. Радојевић Мира, Димић Људобраг, *Србија у Великом рату 1914 – 1918*, Београд 2014.

173. Радојевић Мира, *Научник и политика; Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.
174. Радојевић Мира, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994.
175. Rajović Radošin, *Autonomija Kosova. Istorijsko-pravna studija*, Beograd 1985.
176. Rizaj Skender, *Shqiptaret dhe serbet ne Kosove*, Prishtine 1991.
177. Ристановић Петар, *Косовско питање 1974–1979*, Београд 2019.
178. Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1971.
179. Sadiku Rrahim, *Ferizaj '68*, Ferizaj 2008.
180. Saliu Kurteš, *Nastanak, razvoj, položaj i aspekti Socijalističke autonomne pokrajine Kosovo u Socijalističkoj Jugoslaviji*, Priština 1985, str. 207–223.
181. Секуловић Томислав, *Сеобе као судбина*, Ветерник 2002.
182. Селинић Слободан, *Србија и језички сукоб у Југославији 1967. године*, Београд 2017.
183. Silajdžić Haris, *Albanija i SAD kroz arhive Vašingtona*, Sarajevo 1991.
184. Симић Перо, *Тито и Срби. књига 2 (1945–1972)*, Београд 2016.
185. Славковић Божица, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, Београд 2018.
186. Слијепчевић Ђоко, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Химелстир 1983.
187. *Срби и Албанци у XX веку: циклус предавања 7-10. мај 1990.*, ур. Андреј Митровић, Београд 1991.
188. *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, прир. Nebojša Popov, Beograd 1996.
189. Stavileci Esat, *Kosova në ish-Jugosllavi*, Prishtinë 2013.
190. Stanković Bogomir, *Kosovsko Pomoravlje u Revoluciji 1941–1945*, Niš 1975.
191. Станковић Богомир, *Пут у суноврат. Гњилане 1944–1999*, Ниш 2000.
192. Стојанов Валери, *Валеристика полихисторика – 2. Избрани приноси към гранични области на историята*, Софија 2011.
193. Stroschein Sherrill, *Ethnic Struggle, Coexistence, and Democratization in Eastern Europe*, Cambridge 2012.
194. Танасковић Дарко, *Неоосманизам. Доктрина и спољнополитичка пракса*, Београд 2011.
195. Тасић Дмитар, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Београд 2012.
196. Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, Beograd 1982.
197. Terzić Milan, *Titova vještina vladanja. Maršal i maršalat 1943–1953*, Podgorica 2005.
198. Терзић Славенко, *Стара Србија (XIX-XX век). Драма једне цивилизације*, Нови Сад-Београд 2012.
199. Тодоровски Глигор, *Окупацијата на Западна Македонија*, Скопље 1974.
200. Тодоровски Глигор, *Западна Македонија за време на окупацијата (1941–1944)*, Скопје 1998.

201. Толева Теодора, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације, 1896–1908*, Београд 2019.
202. Трајковић Раде, *Каменица са околином (хроника)*, Врање 2009.
203. Тројановић Сима, *Јањево и његове прстенције*, Београд 1906.
204. *Урошевац и околина*, Београд 1975.
205. Урошевић Атанасије, *Гњилане и околина*, Београд – Гњилане, 2001.
206. Урошевић Атанасије, *Косово*, Београд 1965.
207. Fetahu Adil, Çunaku Mehmet, *Kujtimi për një Gjeneratë. Monografi për Nxënësit e Shkollës Normale të Prishtinës, Gjenerata 1956–1961*, Prishtinë 2011.
208. Филић Милорад Миња, *Школе у Ранилугу и околини 1853–1953*, Ранилуг 2004.
209. Fischer Bernd, *King Zog and the struggle for stability in Albania*, Tirana 2012.
210. Фолић Милутин, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, Приштина 1987.
211. Hadri Ali, *Narodnooslobodilčaki odbori na Kosovu (1941–1945)*, Priština 1975.
212. Hadri Ali, *Narodnooslobodilčaki pokret na Kosovu 1941–1945*, Beograd 1973.
213. Hasani Sinan, *Kosovo: Istine i zablude*, Zagreb 1986.
214. Хасиотис Лукијанос, *Српско-грчки односи 1913–1918. Савезничке прености и политичка ривалства*, Нови Сад 2017.
215. Хенри Изолда, *Прикривање геноцида на Косову*, Грачаница – Београд 2007.
216. *Historical Dictionary of Albania. Second Edition*, ed. Robert Elsie, Lanham – Toronto – Plymouth 2010.
217. *Historical dictionary of Kosova*, ed. Robert Elsie, Lanham – Maryland – Toronto – Oxford 2004.
218. Hodža Hajredin, *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Staljinistički nacionalizam i iredetnizam u Albaniji*, Priština 1984.
219. Норват Бранко, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1989.
220. Храбак Богумил, *Џемијет: Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919–1928*, Београд 2003.
221. *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, ur. Petar Brajović, Milan Andrić, Beograd 1964.
222. Hudelist Darko, *Kosovo – bitka bez iluzija*, Zagreb 1989.
223. Svetković Srđan, *Između srpa i čekića III: Oblici otpora komunističkom režimu 1941-1991*, Beograd 2014.
224. Цвијић Јован, *Основе за географију и геоглогију Македоније и Старе Србије*, Београд 1996.
225. Церовић Вуксан, *Косово: контрареволуција која тече*, Београд 1989.
226. Чавошки Коста, *Тито – технологија власти*, Београд 1991.
227. Çeku Ethem, *Kosovo and Diplomacy Since World War II: Yugoslavia, Albania and the Path to Kosovan Independence*, London – New York 2016.
228. Çeku Ethem, *Mendimi politik i lëvizjes ilegale në Kosovë 1945-1981*, Prishtinë 2003.
229. Чемериќић Михајло, *Призрен и околина, 1019–1941*, Београд 2003.
230. Чупић Мирко, *Омета земља. Косово и Метохија (Злочини, прогони, отпори...)*, Београд 2006.
231. Dželetović Ivanov Pavle, *21. SS-divizija „Skenderbeg“*, Beograd 1987.

232. Целетовић Иванов Павле, *Балистички покрет 1939–1952*, Београд 2000.
233. Целетовић Иванов Павле, *Качаџи Косова и Метохије*, Београд 1990.
234. Xhemaj Bashmir, *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*, Prishtinë 2019.
235. Шешлија Жарко, *Косово и Метохија 1912–1999*, Београд 2000.
236. Šutaj Štefan, *Mađarská menšina na Slovensku v rokoh 1945–1948*, Bratislava 1993.
237. Šutaj Štefan, *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*, Prešov 2005.

Зборници радова

1. *Autonomies in Europe: Solutions and Challenges*, ed. Zoltán Kántor, Budapest 2014.
2. *Bulgarian-hungarian scholarly forum II*, ed. Penka Peykovska, Attila Seres, Sofia – Budapest 2008.
3. „Възродителният процес“ – памет и заличаване, *Тематичен сборник на списание „Либерален преглед“*, Берлин 2019.
4. *Два века модерне српске дипломатије*, ур. Душан Батаковић, Београд 2015.
5. *Други светски рат – 50 година касније I*, ур. Владо Стругар, Подгорица 1997.
6. *Žena i rađanje na Kosovu i Metohiji*, ур. Mirjana Rašević, Beograd 1998.
7. *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije: učesnici govore. Naučni skup 23. i 24. april 1985*, ур. Nikola Anić, Radovan Radinović, Beograd 1986.
8. *Italy's Balkans strategies (19th–20th Century)*, ed. Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2014.
9. *International Academic conference. Models of territorial autonomy: Convergences and differences*, Dakhla 2018.
10. *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, ур. Gordana Filipović, Beograd 1989.
11. *Косово и Метохија, прошлост, садашњост, будућност*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године, ур. Коста Михаиловић, Београд 2007.
12. *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. Владан Виријевић, Далибор Елезовић, Косовска Митровица 2016.
13. *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, ур. Срђан Словић, Приштина 2016.
14. *Косовски зборник – The Kosovo collection*, ур. Србољуб Милетић, Милан Рубљов Тодоровић, Сиднеј 1989.
15. *Књижевност Старе и Јужне Србије*, Београд 1997.
16. *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, ур. Срђан Словић, Приштина 2016.
17. *Metohijski NOP odred 1941*, Beograd – Peć 1997.
18. *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ур. Nusret Šehić, Sarajevo 1990.
19. *Minorities in the Balkans*, ed. Dušan Bataković, Belgrade 2011.
20. *Наука и евроинтеграције: зборник радова са научног скупа (Пале, 22–24. мај 2015)*, ур. Драга Мاستиловић, Марија Летић, Источно Сарајево 2016.
21. *Ogledi o regionalizaciji. Zbornik sa međunarodne konferencije „Perspektive regionalizacije u Jugoistočnoj Evropi – komparativna iskustva i praksa“*, ур. Nadia Ćuk Skenderović, Subotica 2001.

22. *Социјална политика у Србији на раскршћу векова*, тематски зборник међународног значаја, ур. Владимир Илић, Београд 2019.
23. *Срби на Косову и у Метохији*. ур. Стеван Карамата, Часлав Оцић, Београд 2006.
24. *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, прир. Nebojša Popov, Београд 1996.
25. *Становништво словенског поријекла у Албанији*, ур. Јован Бојовић, Титоград 1991.
26. *Страдање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије*, ур. Живота Радосављевић, Оља Арсенијевић, Вјекослав Соловјов, Милан Радосављевић, Вељко Ђурић Мишина, Београд 2018.
27. *Sukob ili dijalog. Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana*, ур. Dušan Janjić, Škeljzen Malići, Subotica 1994.
28. *Tito – Viđenja i tumačenja*, ур. Olga Manojlović Pintar, Београд 2011.
29. *The truth on Kosova*, ed. Kristaq Prifti, Tirana 1993.
30. *The Balkans in the Cold war: Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet conflict*, ed. Vojislav Pavlović, Belgrade 2011.
31. *Figura neprijatelja. Preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, ур. Aleksandar Pavlović, Београд 2015.
32. *Хронотоп Косова и Метохије у науци и уметности*, ур. Драган Танчић, Јасмина Ахметагић, Далибор Елезовић, Лепосавић 2018.

Чланци и расправе

1. Avramovski Živko, „Granica Kraljevine SHS sa Albanijom”, *Istorija 20. veka*, br. 1-2 (1992), str. 35–49.
2. Akrap Gordan, „Mač i štit u rukama partije – Represivni sustav u funkciji oblikovanja korpusa javnog znanja“, *National security and the future*, god. XI, br. 4 (2010), str. 165–239.
3. Алексић Јован, „Косовскомитровачки срез у Априлском рату“, *Баштина*, св. 38 (2015), 143–157.
4. Алексић Јован, „Оснивање, организација, структуре и елементарне карактеристике Југословенске војске у отаџбини на простору Косова и Метохије“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. Владан Виријевић, Далибор Елезовић, Косовска Митровица 2016, стр. 155–178.
5. Алексић Јован, „Страдање српског становништва у Косовскомитровачком срезу током 1941. године“, *Баштина*, св. 40. (2016), стр. 97–111.
6. Andreescu Gabriel, „Cultural and territorial autonomy and the issue of Hungarian identity“, *Hungarian studies*, br. 1-2 (2007), str. 61–84.
7. Anton Mioara, „Un proiect controversat : Regiunea Autonomă Maghiară - de la modelul stalinist la recurența naționalistă”, *Revista Istorică*, br. 3-4 (2012), 375–392.
8. Антонијевић Ненад, „Ратни злочини на Косову и Метохији 1943. и 1944. године“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. Владан Виријевић, Далибор Елезовић, Косовска Митровица 2016, стр. 135–154.

9. Antonić Goran, „Kosovski komitet i Kraljevina SHS u svetlu jugoslovenskih izvora“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2006), str. 27–44.
10. Атлагић Марко, „Да ли су римокатолици у Летничкој жупи и Јањеву Срби или Хрвати?“, *Баштина*, св. 23 (2007), стр. 225–233.
11. Bajrami Hakif, „Përpjekjet e Komitetit Krahinor të PK-së për përfshirjen e masave në LNÇ në Kosovë (1941-1945)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XVI–XVII, (1980–1981), Priština 1983, str. 113–130.
12. Bajrami Hakif, „Rinia përparimtare midis dy Luftëravë botërore në Kosovë (1919–1941)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XII–XIII, (1976–1977), Priština 1981, str. 23–39.
13. Bataković Dušan, „Essad Pasha Toptani, Serbia and the Albanian Question (1915–1918)“, in *Italy's Balkan strategies (19th–20th Century)*, ed. Vojislav Pavlović, Belgrade 2015, str. 159–179.
14. Bataković Dušan, „Kosovo and Metohija. Serbia's Troublesome Province“, *Balkanica*, XXXIX, (2008), str. 243–276.
15. Батаковић Душан, „Косово и Метохија, средишњи део Старе Србије“, у *Књижевност Старе и Јужне Србије*, Београд 1997, стр. 249–255.
16. Bataković Dušan, “Tventieh-Century Kosovo-Metohija: Migrations, Nationalism and Comunism”, *Journal of the North American Society for Serbian Studies*, XIII, br. 2 (1999), str. 1–23.
17. Bataković Dušan, „The Communist Party of Yugoslavia, the Comintern and the National Question. The case of Kosovo and Metohija”, in *The Balkans in the Cold war*, ed. Vojislav Pavlović, Belgrade 2011, str. 61–86.
18. Beriša Gazmend, „Srpska diplomatska građa o pripremama i početku opšteg albanskog ustanka na Kosovu protiv Osmanskog carstva 1912”, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XVIII–XIX, (1982–1983), Priština 1984, str. 297–308.
19. Бецић Иван, Здравковић Слађана, „Положај Косова и Метохије у преговорима о стварању балканске федерације током и након Другог светског рата“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. Виријевић Владан, Елезовић Далибор, Косовска Митровица 2016, стр. 267–284.
20. Бишевац Славиша, „Страдање становништва Старог Колашина у Другом светском рату“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. Виријевић Владан, Елезовић Далибор, Косовска Митровица 2016, стр. 109–134.
21. Благоева Евгения, „За имената и преименувањата на българите мюсюлмани (1912-2000)“, у „*Възродителният процес*“ – памет и заличаване, Тематичен сборник на списание „*Либерален преглед*“, Берлин 2019, стр. 304–327.
22. Vladojević Marina, “Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i /ili katarza“, u *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, приг. Nebojša Popov, Beograd 1996, str. 232–266.
23. Благојевић Марина, „Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије“, у *Косово и Метохија, прошлост, садашњост, будућност*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године, ур. Коста Михаиловић, Београд 2007.

24. Bogosavljević Srđan, „Statistička slika srpsko-albanskih odnosa“, u *Sukob ili dijalog. Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana*, Subotica 1994, str. 17–28.
25. Boeckh Katrin, „Ethnic minorities in Socialist Yugoslavia 1945–1990: Compromises until the end“, *Minorities in the Balkans*, ed. Dušan Bataković, Belgrade 2011, str. 205–220.
26. Бојковић Душан, „Жртве рата на простору Косова и Метохије 1941–1945. према попису Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, у *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, ур. Срђан Словић, Приштина 2016, стр. 243–259.
27. Vojković Dušan, „Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1937–1941“, *Istorija 20. veka*, XXXII, br. 1 (2014), str. 77–93.
28. Bondžić Dragomir, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945–1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci“, *Andragoške studije*, br 1. (2010), str. 91–110.
29. Bondžić Dragomir, „Studenti sa Kosova i Metohije u Beogradu 1962. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2007), str. 79–90.
30. Borožan Đorđe, „Secesionistička pobuna na Kosovu i Metohiji 1944–1945. godine“, *Istorija 20. veka*, str. 63–75.
31. Бошковић Бранко, „Преглед специфичности народноослободилачког покрета на Косову и Метохији (1941–1945. године)“, *Космет*, бр. 1 (1991), стр. 211–281.
32. Бошковић Бранко, „Насељавање Врачана у Метохији, њихов прогон и растур“, у *Становништво словенског поријекла у Албанији*, ур. Јован Бојовић, Титоград 1991, стр. 459–497.
33. Бошковић Бранко, „Страдања и прогони Срба и Црногораца са Косова и Метохије“, у *Други светски рат – 50 година касније I*, ур. Владо Стругар, Подгорица 1997, стр. 575–595.
34. Vavić Milorad, „Kontrarevolucionarne organizacije na Kosovu i Metohiji 1941–1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. XIX, br. 3, (1987), str. 49–68.
35. Велојић Далибор, „Ратни планови војске Краљевине Југославије према Албанији 1938–1941“, *Баштина*, бр. 44 (2018), стр. 215–225.
36. Виријевић Владан, Делетић Здравко, „Разграничење Србије и Црне Горе у Метохији 1912 – 1914“, у *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, ур. Срђан Словић, Приштина 2016, стр. 171–185.
37. Вукадиновић Игор, „Албанска побуна на Косову и Метохији 1944. и 1945. у светлу британске политике према Балкану“, *Архив*, бр. 1-2 (2016), стр. 137–148.
38. Вукадиновић Игор, „Југословенска социјална политика на Косову и Метохији (1945–1974)“, у *Социјална политика у Србији на раскришћу векова*, тематски зборник међународног значаја, ур. Владимир Илић, Београд 2019, стр. 235–245.
39. Вукадиновић Игор, „Ослобођење Косова и Метохије 1944. године“, *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, тематски зборник међународног значаја, ур. Виријевић Владан, Елезовић Далибор, Косовска Митровица 2016, стр. 205–224.

40. Вукадиновић Игор, „Устанак Шабана Полуке у Дреници 1945. године“, *Баштина*, св. 49 (2019), стр. 291–310.
41. Вукадиновић Зоран, „Приштински универзитет и његове библиотеке“, *Савремена библиотека*, бр. 25 (2008), стр. 52–55.
42. Glogovac Petar, „Društveno-političke prilike Ferizovića 1873–1912 prema nekim diplomatskim izveštajima“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XII–XIII, (1976–1977), Priština 1981, str. 191–221.
43. Grečić Vladimir, „Mađarska manjina u Rumuniji“, *Međunarodni problemi*, br. 3-4 (1998), str. 573–587.
44. Gatalović Miomir, „Prerastanje Autonomne kosovsko-metohijske oblasti u Autonomnu pokrajinu Kosovo I Metohiju 1959–1963.“, *Istorija 20. veka*, br. 1. (2015), str. 77–94.
45. Gatalović Miomir, „Uticaj otvaranja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji na kreiranje državne politike prema Kosovu i Metohiji 1964-1965“, *Istorija 20. veka XXXVI*, br. 2, (2016), str. 117–136.
46. Glišić Venceslav, „Bujanska konferencija (31. decembar 1943 – 2. januar 1944)“, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XLI, br. 1 (1990), str. 107–125.
47. Дармановић Мина, „Етнографска збирка музеја у Приштини“, у *Зборник етнографског музеја у Београду 1901–2001*, ур. Јасна Бјеладиновић-Јергић, Београд 2001, стр. 67–72.
48. Dezhgiu Muharrem, „Hasan Prishtina në lëvizjet politike (1920–1924)“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2009), str. 189–193.
49. Демјаха Агон, „Косовски сукоб: унутрашња персепектива“, *Нова српска политичка мисао*, бр. 3-4 (1999), стр. 81–92.
50. Dimitrijević Bojan, „Intelligence and security services in Tito’s Yugoslavia 1944–1946“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2019), str. 9–28.
51. Dimitrijević Bojan, „Istorijski aspekti terorizma u Srbiji“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2008), str. 131–140.
52. Dimitrijević Bojan, „Jedinice jugoslovenske vojske na Kosovu i Metohiji 1945–1999“, *Istorija 20. veka*, XXV, br. 2. (2007), str. 101–118.
53. Dimitrijević Bojan, „Odjek Brionskog plenuma na službu unutrašnjih poslova 1966–1970.“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2001) str. 75–88.
54. Dimić Ljubodrag, Borozan Đorđe, „Političke i bezbednosne prilike na Kosovu i Metohiji u toku prve polovine 1920. godine“, *Istorija 20. veka*, XVII, br. 1-2 (1999), Beograd. str. 89–104.
55. Димић Љубодраг, „Вјерски чинилац у југословенској држави (Римокатоличка и Српска православна црква)“, *Историјски записи*, бр. 1-2 (2000), стр. 231–243.
56. Димић Љубодраг, „Историјски извори и историјско мишљење (Како су америчке обавештајне службе виделе Југославију 50-их и 60-их година XX века)“, *Токови историје*, бр. 3 (2007), стр. 173–190.
57. Dimić Ljubodrag, „Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918–1941. i istoriografija“, *Istorija 20. veka*, br. 1-2 (1990), str. 189–196.

58. Dobrković Nina, „Alto Adide (Južni Tiro) – model rešavanja statusa nacionalnih manjina“, *Međunarodni problemi*, br. 3-4 (1998), str. 473–488.
59. Drljević Savo, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji – zavođenje Vojne uprave februara 1945“, *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije: učesnici govore. Naučni skup 23. i 24. april 1985*, Beograd 1986, str. 589–603.
60. Đaković Spasoje, „KPJ u NOB i revoluciji na Kosovu“, u *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, ur. Gordana Filipović, Beograd 1989, str. 118–131.
61. Ђокић Бојан, „Косово и метохија у Другој и Трећој Југославији: од Бујанске конференције до једнострано проглашене независности“, *Наука и евроинтеграције: зборник радова са научног скупа (Пале, 22. до 24. мај 2015)*, Источно Сарајево 2016, стр. 107–122.
62. Ђуричић Милутин, „Канон Леке Дукађинија од Штјефана Константина Ђечова“, *Адвокатура*, бр. 49-50. (1987), стр. 90, 91.
63. Ђуричић Милутин, „Право јачег у албанском обичајном праву“, *Адвокатура*, бр. 45-46. (1986), стр. 58–61.
64. Escobarherrero Patricia, „Teritorijalna organizacija države“, u *Ogledi o regionalizaciji. Zbornik sa međunarodne konferencije „Perspektive regionalizacije u Jugoistočnoj Evropi – komparativna iskustva i praksa“*, ur. Nadia Ćuk Skenderović, Subotica 2001, str. 25–40.
65. Живковић Милутин, Мирковић Ена, „Махмутбеговић (Беголи) Сефедин (1885 – 1946) – Сенатор Краљевине Југославије“, у *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, ур. Срђан Словић, Приштина 2016, стр. 155–169.
66. Живковић Милутин, „Интегрисање Велике Албаније. Албанско-муслимански напади на Србе у Штавичком, Дежевском и Сјеничком срезу у јесен 1943. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), стр. 185–203.
67. Животић Александар, „Заоштравање југословенско-албанских односа у сенци совјетско-албанског сукоба (1959–1961)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2010), стр. 84–102.
68. Животић Александар, „Између великих сила и идеје балканског јединства“, у *Два века модерне српске дипломатије*, ур. Душан Батаковић, Београд 2015, стр. 265–284.
69. Животић Александар, „Југославија, Албанија и Чехословачка криза (1968–1971)“, *Токови историје*, бр. 3 (2012), стр. 62–85.
70. Животић Александар, „Југославија и јачање совјетског утицаја у Албанији (1947–1948)“, *Токови историје*, бр. 3 (2009), стр. 94–116.
71. Životić Aleksandar, „Otvaranje abanskog pitanja u Jugoslaviji u senci sukoba između Jugoslavije i Informbiroa 1948–1954“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2009), str. 91–102.
72. Životić Aleksandar, „Pitanje Albanije u odnosima Jugoslavije i Zapada 1945-1947“, *Istorija 20. veka*, XXVIII, br. 3 (2010), Beograd, str. 83–96.

73. Životić Aleksandar, „Soviet factor in Yugoslav-Albanian relations (1953–1961)“, in *The Balkans in the Cold war*, ed. Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2011, str. 303–324.
74. Жутић Никола, „Јосип Броз, Енглези и питање предаје Космета Албанији“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2004), стр. 175–178.
75. Žutić Nikola, „(Kon)federalizacija sudstva u Srbiji; Sudstvo Kosova i Metohije i Vojvodine 1944-1952“, *Istorija 20. veka*, XXVII, br. 1. (2009), str. 57–72.
76. Zorić Mirjana, „Srbi u nacionalnoj politici KPJ između dva svetska rata i u Drugom svetskom ratu“, *Svarog*, br. 1 (2010), str. 107–138.
77. Иванов Михаил, „Като на празник“, у „*Възродителният процес*“ – памет и заличаване, *Тематичен сборник на списание „Либерален преглед“*, Берлин 2019, стр. 214–303.
78. Islami Hivzi, „Nepismenost u današnjem kosovskom selu“, *Sociologija sela*, br. 20 (77/78), Zagreb 1982, str. 219–232.
79. Јањић Душан, „Етнички сукоб и криза идентитета: Српско-албански сукоб на Косову“, *Нова српска политичка мисао*, бр. 3-4 (1999), стр. 61–80.
80. Jerliu Florina, Navakazi Vlora, „The Socialist Modernization of Prishtina: Interrogating Types of Urban and Architectural Contributions to the City“, *Mesto a dejiny*, br. 2 (2018), str. 55–74.
81. Jobbágy István, „Ethnic Changes in Slovakia Between 1910 and 2001“, in *Bulgarian-hungarian scholarly forum II*, ed. Penka Peykovska, Attila Seres, Sofia–Budapest 2008, str. 142–159.
82. Јовановић Владан, „Сузбијање качака на Косову и Метохији, 1912–1929“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2009), стр. 32–55
83. Јовановић Надежда, Jugoslovensko-albanski odnosi u dokumentima ruskih arhiva, *Istorija 20. veka*, XVII, br. 1-2 (1999), Beograd, str. 115–126.
84. Kalinova Evgenia, „State policy towards the Turkish minority in Bulgaria (1944–1989)“, *Minorities in the Balkans*, ed. Dušan Bataković, Belgrade 2011, str. 221–236.
85. Кецојевић Драгиша, „Косово и Метохија. Терор над Србима“, *Срби на Косову и у Метохију*. ур. Стеван Карамата, Часлав Оцић, Београд 2006, стр. 155–188.
86. Kovač Svetko, Dimitrijević Bojan, „Slučaj Aleksandra Ranković u dokumentima KOS-a: Da li je bilo prisluškivanja?“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2015), str. 9–22.
87. Lalaj Ana, „Burning Secrets of the Corfu Channel Incident“, *The Cold war international History project*, ed. Christian F. Ostermann, paper 70. (2014), str. 1–40.
88. Lalaj Ana, „Konferenca e Bujanit, 31 dhjetor 1943 - 2 janar 1944, një analizë e rivlerësuar“, *Studime historike*, br. 1-2 (2011), str. 135–160.
89. Lalaj Ana, „Ngjashmëri dhe pangjashmëri në lëvizjes e 1968-s (Një vështrim krahasues me demonstratat e shqiptarëve në Prishtinë, Tetovë dhe Shqipëri)“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2018), str. 237–259.
90. Lyck Lise, „Comparing autonomies: Greenland and the Sahara region“, *International Academic conference. Models of territorial autonomy: Convergences and differences*, Dakhla 2018, str. 41–53.

91. Macura Miloš, „Premoderne migracije u savremenom jugoslovenskom društvu“, u *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić, Sarajevo 1990, str. 461–469.
92. Маловић Гојко, „Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941“, *Архив*, бр. 1-2 (2006), стр. 9–20.
93. Мајја-Имаи Наилје, „Školstvo na albanskom jeziku na Kosovu i jugu Srbije (1945–2015)“, u *Figura neprijatelja. Preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd 2015, str. 211–227.
94. Марковић Весна, „Еманципација и положај жена на Косову и Метохији 1945–1953“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. В. Виријевић, Д. Елезовић, Косовска Митровица 2016, стр. 303–314.
95. Марковић Ратко, „Политичко-територијална аутономија у Европи“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1 (1985), стр. 34–70.
96. Марковић Ратко, „Правно-теоријски појам политичко-територијалне аутономије“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 5-6 (1985), стр. 642–650.
97. Medenica Gojko, „Peć i okolina u okupacionom sistemu 1941-1944“, u *Metohijski NOP odred 1941*, Beograd – Peć 1997, str. 44–54.
98. Medenica Gojko, „Četnički pokret na Kosovu i Metohiji u vreme II svetskog rata“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, X–XI, (1974–1975), Priština 1979, str. 347–422.
99. Meta Beqir, „Qëndrimi i shtetit Shiqptar ndaj pakicës etno-kulturore vllhe dhe asaj malazeze në vitet 1920-1924“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2009), str. 45–66.
100. Micheletta Lucha, „Italy, Greater Albania and Kosovo 1939–1943“, *Nuova Rivista Storica*, br. 2 (2013), str. 521–542.
101. Милићевић Милић, „Српска управа у Северној Албанији и на приморју током Првог балканског рата“, *Баштина*, св. 23. (2007), стр. 255–278.
102. Мирковић Ена, „Благоје Нешковић и Косовско питање у светлу изјаве Ђорђија Ђока Пајковића из 1952. године“, у *Хронотоп Косова и Метохије у науци и уметности*, Лепосавић 2018, стр. 527–542.
103. Мирковић Ена, „Реферат о политичком стању у Србији, Војводини и Косову и Метохији“, *Баштина*, св. 35 (2013), стр. 229–250.
104. Митровић Андреј, „Југославија, албанско питање и Италија 1919-1939“, у *Зборник Срби и Албанци у XX веку*, Београд 1991, стр. 231–251.
105. Мушовић Ејуп, „О posleratnim migracijama sandžackih muslimana u Tursku i Makedoniju“, u *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić, Sarajevo 1990, str. 453–460.
106. Недељковић Саша, „Организовани криминалитет као вишезначна поткултура: хајдучија између грађанске и националне идеологије, и између народне и националне културе“, *Гласник Етнографског музеја*, бр. 70 (2006), стр. 235–269.
107. Nikolić Kosta, „Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije. Doktrina i praksa 1919–1945.“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (1998), str. 65–86.

108. Nushi Pajazit, „Vetëdija kulturore dhe politike shqiptarëve në kohën e Lidhjes shqiptare të Prizrenit“, *Studime Historike*, br. 1-2 (2009), str. 189–197.
109. Pavlica Branko, „Turska manjina u Bugarskoj“, u *Međunarodni problemi*, br.1 (1998), str. 123–140.
110. Павловић Александар, „Аграрна реформа и колонизација на Косову и Метохији 1918-1941. као предмет интересовања у домаћој науци“, *Баштина*, св. 22 (2007), стр. 193–215.
111. Павловић Александар, „Прилози о страдању колониста на Косову и Метохији“, *Архив*, год. XV, бр. 1–2 (2014), стр. 113–129.
112. Павловић Војислав, „Идеолошки корени Титове спољне политике. Југославија као део совјетске интересне сфере“, у *Два века модерне српске дипломатије*, ур. Душан Батаковић, Београд 2015, стр. 223–264.
113. Павловић Момчило, „Југословенска–српска историографија о Косову“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2004), стр. 179–188.
114. Pavlović Momčilo, „Kosovo i Metohija i Albanci (Šiptari) u Srbiji i Jugoslaviji 1944 – 1948“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (1998), str. 153–162.
115. Pavlović Momčilo, „Albania between Tito and Stalin“, in *The Balkans in the Cold war*, ed. Vojislav Pavlović, Belgrade 2011.
116. Pavlowitch Stevan, „St Guy’s and the Bastille“, *Косовски зборник – The Kosovo collection*, Сиднеј 1989, стр.
117. Pezo Edvin, „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. godine i „džentlenskog sporazuma“ iz 1953. Pregovori oko iseljavanja muslimana u Tursku“, *Tokovi istorije*, br. 2 (2013), str. 97–120.
118. Pelikan Jan, „Pristup Titovog režima Kosovu krajem pedesetih godina“, u *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Tito – Viđenja i tumačenja*, Beograd 2011, str. 235–246.
119. Пеликан Јан, „Прилози за друштвену историју Косова и Метохије шездесетих и седамдесетих година 20. века“, *Токови историје*, бр. 2 (2010), стр. 95–129.
120. Penev Goran, „Tendencije i osobine fertiliteta“, u *Žena i rađanje na Kosovu i Metohiji*, ur. Mirjana Rašević, Beograd 1998, str. 9–30.
121. Petranović Branko, „Авној и Бујанска конференција“, u *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, str. 131–137.
122. Петровић Љубомир, „Југословенско друштво између два светска рата“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2008), стр. 23–44.
123. Prifti Kristaq, Verli Maranglen, „Aspects of the economic situation of Kosova (1980-1989)“, in *The truth on Kosova*, Tirana 1993, str. 242–260.
124. Радић Радмила, „Исељавање становништва са југословенског простора средином педесетих година“, *Историјски записи*, бр. 1-2 (1999), стр. 143–174.
125. Ристановић Петар, „Административне промене на простору Старе Србије 1912 – 1941“, *Баштина*, св. 32 (2012), стр. 171–196.
126. Ристановић Петар, „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године“, *Баштина*, св. 33 (2012), стр. 197–230.

127. Ристић Иван, „Болшевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)“, *Архив*, XII, бр. 1-2 (2011), стр. 67–80.
128. Rushiti Limon, „Ndarja territoriale dhe rregullimi administrativ i Kosovës (1929–1941)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XII–XIII, (1976–1977), Priština 1981, str. 43–74.
129. Salihu Kurteš, „Autonomna pokrajina kao oblik rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji“, u *Društveno-politički system socijalističkog samoupravljanja*, Beograd 1977.
130. Salmon Jean, „Internal Aspects of the Right to Self-Determination“, *Modern Law of Self-Determination*, ed. Christian Tomuschat, Dordrecht-Boston-London, 1993, str. 253–282.
131. Sanders Douglas, „Is Autonomy a Principle of International Law?“, *Nordic Journal of International Law*, god. 55, br. 1-2 (1986), str. 17–21.
132. Sekulić Milovan, „Narodna vlast u Zvečanskom srezu od oslobođenja do uvođenja komunalnog sistema (1944–1955)“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XVIII–XIX, (1982–1983), Priština 1984, str. 187–214.
133. Секуловић Драгољуб, Форца Божидар, Јаковљевић Гордана, „Етничко чишћење простора Косова и Метохије до 1945. године“, у *Страдање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије*, Београд 2018, стр. 247–273.
134. Симијановић Јован, „Индустијализација у Краљеву и Косовској Митровици након Другог светског рата 1944–1955“, у *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, ур. Срђан Словић, Приштина 2016, стр. 261–281.
135. Славковић Божица, „Дезертирање Албанаца из Југословенске армије након ослобођења Косова и Метохије“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2011), стр. 92–113.
136. Slavković Božica, Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete, 1945–1948, *Istorija 20. veka*, XXX, br. 3. (2012), str. 109–128.
137. Slavković Božica, Jugoslovensko-albanski ekonomski odnosi 1945–1948. Planovi i saradnja, *Istorija 20. veka*, XXX, br. 1 (2012), str. 133–148.
138. Smith David, „Minority territorial and non-territorial autonomy in Europe: theoretical perspectives and practical challenges, u *Autonomies in Europe: Solutions and Challenges*, ed. Zoltán Kántor, Budapest 2014, str. 15–24.
139. Станојчић Милош, „Настанак и развој јужнотиролског модела аутономије“, *Култура полиса*, бр. 37 (2018), стр. 153–168.
140. Степанов Радивој, Деспотовић Љубиша, „Појам и политичко-правни облици аутономије“, *Култура полиса*, бр. 2-3. (2005), стр. 245–253.
141. Стијовић Милун, „Менталитет Срба на Косову и Метохији уочи ослобођења од турске владавине“, у *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2. Историја*, ур. Срђан Словић, Приштина 2016, стр. 121–131.

142. Stoyanow Valery, „Genesis and Development of the “Turkish Question” in Bulgaria”, in *Bulgarian-hungarian scholarly forum II*, ed. Penka Peykovska, Attila Seres, Sofia–Budapest 2008, 160–186.
143. Shtylla Zamir, „The deportation of Albanians in Yugoslavia after the Second World War (1950–1966)”, in *The truth on Kosova*, Tirana 1993, str. 233–250.
144. Syla Sabyt, „Qëndrimi i Shqipërisë ndaj demonstrative në Kosovë më 1968“, *Studime Historike*, br. 3-4 (2012), str. 283–294.
145. Танчић Драган, „Положај Косова и Метохије од Балканских ратова до 1945. године“, *Баштина*, св. 28 (2010) стр. 293–314.
146. Tartari Alban, „Turkish traditional media in Kosovo, Macedonia and Albania“, *Thesis Kosova*, br. 2 (2015), str. 79–93.
147. Terzić Predrag, „Političko organizovanje i delovanje mađarske manjine u Rumuniji od 1989. do 1996. godine“, *Međunarodna politika*, god. LXVI, br. 1160 (oktobar–decembar 2015), str. 78–92.
148. Трипковић Ђоко, „Југословенско–бугарски односи 50-их и 60-их година 20. века“, *Токови историје*, бр. 1-2, (2009), стр. 84–106.
149. Trnavci Halit, „Kosovo i običajno pravo“, u *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, ur. Gordana Filipović, Beograd 1989, str. 196–205.
150. Uka Sabit, „Nekoliko istorijsko-etnografskih podataka o Čerkezima koji žive nateritoriji SAP Kosovo“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XII–XIII, (1976–1977), Priština 1981, str. 223–239.
151. Fajler Mihael, „Južni Tiroi – model za rešavanje konfilkata manjina?“, u *Nacionalne manjine u međunarodnom, jugoslovenskom i pravnom poretku*, priř. Branko Milinković, Sanja Milinković, Beograd 1997, str. 39–46.
152. Фолић Звездан, „Скидање зара и фереце у Црној Гори 1947–1953“, *Историјски записи*, бр. 3-4 (1999), стр. 73–90.
153. Folić Milutin, „Metohijski (pozadinski) NOP odred i učešće boraca ovog odreda u drugim jedinicama NOV i POJ“, u *Metohijski NOP odred 1941*, Beograd – Peć 1997, str. 25–43.
154. Фолић Милутин, „Окупациони систем и колаборација на Косову и Метохији 1941–1945.“, у *Други светски рат – 50 година касније I*, ур. Владо Стругар, Подгорица 1997, стр. 561–573.
155. Folić Milutin, „Revolucionarni rad Miladina Popovića (1910–1945–1985)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (1985), str. 59–80.
156. Folić Milutin, „Zabrana povratka kolonista (naseljenika) na Kosovu i Metohiji, s posebnim osvrtom na bosanskohercegovačke naseljenike tokom 1945 – 1947. godine“, u *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, str. 439–452.
157. Хадри Али, „Комунистичка партија Југославије на Косову и Метохији до априлског рата 1941. године“, *Токови револуције. Зборник историјских радова V*, Београд 1970, стр. 359–408.
158. Hadri Ali, „Окупациони систем на Косову и Метохији 1941–1944“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2 (1965), str. 39–60.

159. Хадалин Јуриј, „Дуга Титова рука или како је Светозар Вумановић Темпо утицао на албанске војнополитичке прилике (југословенско-албанска партија шаха око Косова и Метохије у Другом светском рату)“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату: Седам деценија касније*, ур. Владан Виријевић, Далибор Елезовић, Косовска Митровица 2016, стр. 247–266.
160. Hasani Harun, „Goranies: A respected minority in Serbia, a presecuted minority in present-day Kosovo“, *Minorities in the Balkans*, ed. Dušan Bataković, Belgrade 2011, str. 311–322.
161. Нохха Sherafedin, „Zhvillimi i shtypit te kombeve dhe të kombësive të Kosovës“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XVIII–XIX, (1982–1983), Priština 1984, str. 91–115.
162. Hrabak Bogumil, „Albanski emigranti u Jugoslaviji 1948–1954“, *Tokovi istorije*, br. 1-2 (1994), str. 77–104.
163. Cvetković Srđan, Bondžić Dragomir, „Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945–1990“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2017), str. 125–147.
164. Цветковић Срђан, „Прилог проучавању амнестија и аболиција политичких осуђеника у Југославији 1944-1980“. *Архив*, бр. 1 (2009), 120–132.
165. Cvetković Srđan, „Fall of Aleksandar Ranković and the Condemnation of „Rankovićism““, *Tokovi istorije*, br. 3 (2016), str. 111–144.
166. Çeku Ethem, „Kosova during 1960–1970. and Albania's position“, *Thesis Kosova*, br. 2 (2009), str. 21–37.
167. Šćepanović Milija, „Egzodus kosovskih Srba i Crnogoraca 1878–1888“, у *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, ур. Gordana Filipović, Beograd 1989, str. 138–148.

Докторске дисертације:

1. Аксић Станоје, *Положај аутономних покрајина у СФР Југославији*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Правни факултет, 1967.
2. Антонијевић Ненад, *Ратни злочини на Косову и Метохији 1941-1945. године*, Универзитет у Београду, докторска дисертација, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015.
3. Marku Ylber, *Sino-Albanian relations during the Cold War, 1949-1978: an Albanian perspective*, doctoral dissertation, Lingang University, Department of History, 2017.
4. Славковић Божица, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2014.
5. Ferović Abedin, *Autonomne jedinice u ustavnim i političkim sistemima u svetu i položaj Autonomne Pokrajine Kosova u Jugoslaviji*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, 1974.
6. Фундић Душан, *Аустроугарска и обликовање Албаније (1896-1914)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2018.

Биографија аутора

Игор Вукадиновић рођен је 11. октобра 1990. године у Новом Саду. Завршио је Гимназију „Светозар Марковић“ у Новом Саду 2009. године, након чега је уписао студије историје на Филозофском факултету у Београду. Дипломирао је 2014. године (просечна оцена 9,45), а завршни рад на тему *Питање Косова и Метохије у београдској штампи (1987–1989)* одбранио је на катедри за историју Југославије, под менторством проф. др Љубодрага Димића. Мастер студије завршио је у септембру 2015. године (просек 10), одбраном рада *Албанска побуна на Косову и Метохији (децембар 1944 – фебруар 1945)* пред комисијом у саставу проф. др Александар Животић, проф. др Љубодраг Димић и проф. др Мира Радојевић. Од 2016. до 2018. године био је ангажован као демонстратор на предмету „Југославија и свет Хладног рата“ на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Од септембра 2017. до јануара 2019. године радио је као наставник историје у Основној школи Марија Трандафил у Новом Саду. Од фебруара 2019. године запослен је на Балканолошком институту Српске академије наука и уметности као истраживач-приправник на пројекту „Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку“.

Докторске студије историје уписао је 21. децембра 2015. године на Филозофском факултету у Београду, а предлог теме докторске дисертације *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)* одбранио је 21. фебруара 2018. године пред комисијом проф. др Александар Животић, проф. др Мира Радојевић, др Миомир Гаталовић и др Бојан Димитријевић. Ужа тема научног интересовања је савремена национална историја, историја Југославије и савремена историја Косова и Метохије.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Игор Вукадиновић _____

Број индекса _____ 15-18 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____ 22. 06. 2020. _____

Игор Вукадиновић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Игор Вукадиновић _____
Број индекса _____ 15-18 _____
Студијски програм _____ Историја _____
Наслов рада _____ Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969) _____
Ментор _____ проф. др. Љубодраг Димић _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____ 22. 06. 2020. _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 22. 06. 2020.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.